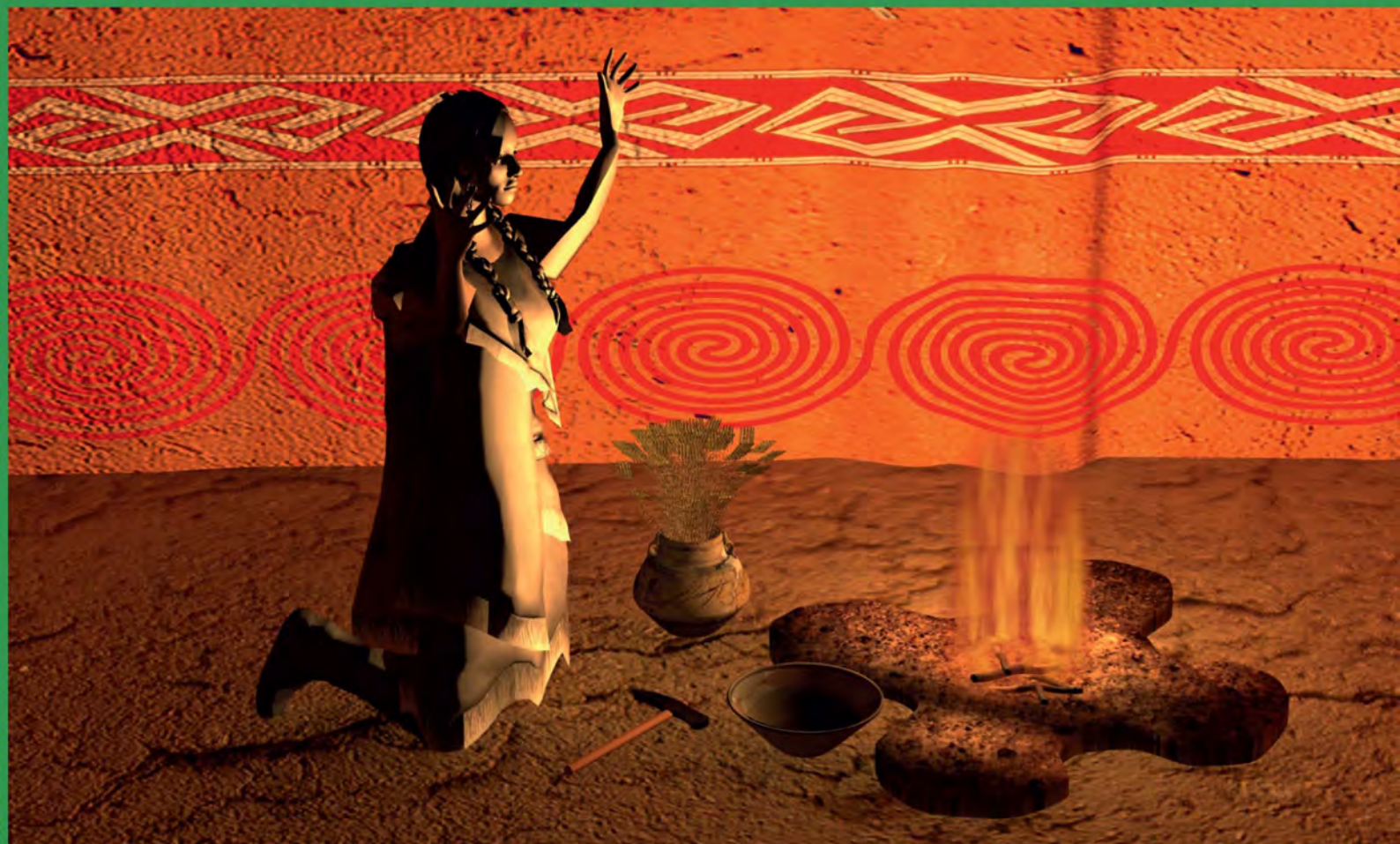

Adela Kovács

TEMPLE, SANCTUARE, ALTARE ÎN
NEOLITICUL ȘI EPOCA CUPRULUI
DIN SUD-ESTUL EUROPEI

*

TEMPLES, SANCTUARIES, ALTARS IN
NEOLITHIC AND COPPER AGE
FROM SOUTH-EAST EUROPE

Editura Karl A. Romstorfer Suceava
2016

<https://biblioteca-digitala.ro>

Adela Kovács

Temple, sanctuare, altare
în Neoliticul și Epoca Cuprului
din sud-estul Europei

Adela Kovács

**Temple, sanctuare, altare
în Neoliticul și Epoca Cuprului
din sud-estul Europei**

✱

**Temples, Sanctuaries, Altars
in Neolithic and Copper Age
from south-east Europe**

Editura Karl A. Romstorfer
Suceava, 2016

LUCRARE FINANȚATĂ DE CONSILIUL JUDEȚEAN SUCEAVA,
PRIN MUZEUL BUCOVINEI

Referenți științifici:
Dr. habilitat Cornelia Magda Lazarovici
Prof. univ. Dr. Gheorghe Lazarovici

Tehnoredactare: Ciprian Boariu
Traducere rezumat: Alexandru Kovács
Traducere lista figurilor: Andreea Vornicu
Corectură bibliografie: Marius Marcu
Corectură text: Dr. Cosmina Gînța

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
KOVÁCS, ADELA

Temple, sanctuare, altare în Neoliticul și Epoca Cuprului din sud-estul Europei = Temples, sanctuaries, altars in Neolithic and Copper Age from South-East Europe / Adela Kovács. - Suceava : Editura Karl A. Romstorfer, 2016

ISBN 978-606-8698-11-3

903"634"(4)

Muzeul Bucovinei
© Editura Karl A. Romstorfer, Suceava
Strada Ștefan cel Mare – 33, Suceava – 720003
telefon: 004-0230-216439; fax: 004-0230-522979
mail: contact@muzeulbucovinei.ro
www.muzeulbucovinei.ro

Cuprins

Cuvânt înainte	7
Argument.....	9
Capitolul I: Definirea spațiului sacru: între monumental și ritualic	13
Definirea și caracteristicile templului	16
Megaronul	17
Definirea și caracteristicile sanctuarului	18
Definirea și caracteristicile altarului	20
Capitolul II: Primele manifestări de viață spirituală	23
Inventarul mobil din perioada Paleolitică.....	30
Studiu de caz: Sanctuarul de la El Juyo.....	33
Capitolul III: Perioada Neoliticului Aceramic	37
Debutul manifestărilor religioase monumentale	37
Clădiri de cult din perioada Neoliticului Aceramic (PPN)	39
Clădirile comunitare din PPNA	40
Temple și altare în perioada PPNB.....	51
Considerații asupra sanctuarelor din perioada Neoliticului Aceramic.....	60
Capitolul IV: Zona balcano-anatoliană și arhitectura de cult. Caracteristici, organizare, inventar	63
Clădiri de cult în zona anatoliană	63
Clădiri de cult în zona balcanică	71
Capitolul V: Sanctuarele din zona carpato-dunăreană	101
Studiu de caz. Clisura Dunării-Lepenski Vir.....	101
a. Neoliticul Timpuriu	109
b. Neoliticul Dezvoltat	115
Studiu de caz. Templele de la Parța (Cultura Banatului).....	119
c. Neoliticul Târziu	127
Studiu de caz. Arhitectura de cult de la Trușești.....	157
d. Manifestări de cult în zona Ungariei	161
Capitolul VI: Metoda de lucru. Baze de date și informații.	
Cataloage și dicționare pentru viața spirituală	171
Capitolul VII: Analiza elementelor fixe din interiorul templelor și sanctuarelor.....	185
VII. 1 Intrarea în clădirile de cult	185
VII. 2 Podeaua.....	191
VII. 3 Pereții: Pictură, culoare, motive și simboluri.....	199
VII. 4 Băncile de cult	211
VII. 5 Coloanele din sanctuare	230
VII. 6 Analiza vetrelor: tipuri, folosire, simbol.....	242
VII. 7 Altarele și caracteristicile acestora.....	251
VII. 8 Statuile monumentale ca element definitoriu al spațiilor de cult.....	260
VII. 9 Vasele ritualice din clădirile de cult	289

Capitolul VIII: Considerații asupra activităților desfășurate în temple și sanctuare	301
Pregătirea.....	303
Desfășurarea.....	307
Încheierea	310
Abstract.....	313
Chapter I – Defining the sacred space: between monumental and ritual.....	314
Chapter II – The first forms of spiritual life.....	316
Chapter III – Pre-Pottery Neolithic. The beginning of the monumental religious manifestations.....	319
Chapter IV – Anatolia and the Balkans and the cultic architecture.	
Characteristics, organizing, inventory.....	321
Chapter V – The sanctuaries from the Carpathian-Danubian area	322
Chapter VI – Work method. Information and databases.	
Catalogs and dictionaries for the spiritual life.....	324
Chapter VII – Analysis of the features inside temples and sanctuaries	325
VII. 1 The entrance of the cultic building.....	325
VII. 2 The floor	326
VII. 3 The walls of Neolithic temples and sanctuaries. Painting, color, motifs and symbols	327
VII. 4 Perspectives on cultic benches.....	328
VII. 5 The columns in the sanctuaries	331
VII. 6 The analysis of the hearths: types, uses, symbols	332
VII. 7 Altars and their characteristics	333
VII. 8 The monumental statues as a defining element of the cultic spaces.....	334
VII. 9 The ritualic vessels in the sanctuaries	336
Chapter VIII – Considerations on activities in temples and sanctuaries	339
List of figures	343
Bibliografie	357

Cuvânt înainte

Lucrarea Doamnei Adela Kovács *Temple, sanctuare, altare în Neoliticul și Epoca Cuprului din sud-estul Europei* este una dintre cele mai vaste sinteze privind viața spirituală care se petrece în sanctuare. Analizele Domniei sale, începând cu teza de doctorat intitulată *Temple, sanctuare, altare în Neoliticul și Epoca Cuprului din Europa*, susținută la Sibiu în anul 2010, continuând cu o serie de studii de analiză sau sinteză privind viața spirituală din Neolitic și Epoca Cuprului se încadrează printre cele mai prodigioase lucrări de etnoreligie.

Cartea de față nu este o simplă sinteză, o repetare a ceea ce s-a scris despre sanctuare sau o enumerare a unor descoperiri din aceste sanctuare, ci este o lucrare analitică modernă. Informațiile despre temple, sanctuare și altare comunitare sau casnice au fost incluse în baze de date și informații, ceea ce pentru viața spirituală este foarte dificil de realizat datorită unor descrieri vagi dar și datorită faptului că descoperitorii sau arheologii au publicat cel mai adesea informații lacunare despre obiecte, locul și rolul lor în cadrul activităților din sanctuare.

Pe de o parte, lucrarea sintetizează elementele definitorii ale unui templu, sanctuar, altar monumental sau spații de cult, din punct de vedere arhitectural, oferind date statistice privind frecvența unor elemente de arhitectură care se regăsesc cel mai adesea într-un sanctuar, pe de altă parte, datorită repetabilității unor elemente comune definește principalele caracteristici ale unui sanctuar.

Pornind de la acestea autoarea a avut posibilitatea de a defini sanctuare casnice sau comunitare, rolul instalațiilor din sanctuare, decorul și semnificațiile lui, iar acolo unde au fost descrieri sau documentări mai ample a sintetizat necesitățile legate de rituri sau ritualuri de cult, rolul și semnificația unor instalații, obiecte, depuneri din sanctuare.

Lucrarea analizează un spațiu larg, pornind din Semiluna Roditoare unde în mileniile X–IX î.Hr. s-au creat construcții de cult monumentale, temple, cu o arhitectură și artă care nu a mai fost egalată decât în perioada protoistorică și care au avut un rol esențial în structurarea și organizarea vieții religioase până la civilizațiile din Centrul Europei.

Pornind de la acestea, mai apoi analizând și sintetizând diferitele elemente arhitectonice, decorative sau instalații cu rol funcțional, prezente în aproape toate sanctuarele din Neoliticul Timpuriu, în special celebrele descoperiri de la Çatal Höyük, a reușit să înțeleagă și să realizeze o structurare a caracteristicilor și dotărilor din temple, sanctuare, altare monumentale.

Nu este cazul să analizăm sau să prezentăm fiecare capitol al lucrării în parte, dar în fiecare din acestea autoarea a analizat și prezentat opinii și idei, sinteze sau studii analitice, care i-au permis a intui și prezenta opiniile sale în context general, de fiecare dată explicând și analizând termeni, concepte, opinii, idei.

După părțile introductive, lucrarea prezintă primele manifestări de viață spirituală din Paleolitic pornind de la arta rupestră cu un bogat conținut de idei și imagini, inventarul mobil felul cum au fost fețișizate o serie de obiecte (idoli, amulete, bijuterii, plăcuțe ș.a.) și ritualuri funerare, multe din ele păstrate prin mituri și simboluri în viața spirituală a Neoliticului și a altor perioade și epoci preistorice, protoistorice și istorice. Unele studii de caz cum este cel de la El Juyo i-au permis să prezinte unele abstractizări în redarea caracteristicilor unei divinități om – animal.

O analiză extinsă este legată de primele monumente religioase din perioada Neoliticului Aceramic și mai apoi din Neoliticul Timpuriu de la Çatal Höyük, dar și altele contemporane, reluate mai apoi în studii analitice cu date statistice privind instalațiile din sanctuare.

Un alt capitol important al lucrării tratează *Zona balcano-anatoliană și arhitectura de cult. Caracteristici, organizare, inventar*, în care autoarea demonstrează legături, influențe comune între cele două zone, prezentând multe din descoperirile care au intrat în literatura arheologică din zonele noastre ca elemente de comparație sau sinteză. Acestea sunt asociate cu imagini de calitate, planuri și schițe semnificative dintr-o serie de stațiuni precum Ulucak Höyük, İlipinar, Aşağı Pinar, Bademağacı, Höyücek și altele, dovedind o bună informare și o atentă analiză.

Nu mai puțin importante sunt analizele sale privind unele descoperiri de temple și sanctuare din Bancani, de la Nea Nicomedeia, Achilleion, Sesklo, Dimini, Dikilitash, Tumba Madžari, Porodin, Vrbjanska Čuka și multe altele. De asemenea sunt prezentate descoperiri din estul Balcanilor (Topolnica-Promachon, Rakitovo, Dolnoslav și altele). Toate acestea sunt însoțite de planuri, imagini color, descrieri, comentarii.

Lucrarea prezintă și analizează alte numeroase descoperiri din Mezolitic (studii de caz despre descoperirile de la Lepenski Vir), Neoliticul Timpuriu și Dezvoltat din regiunea carpato-dunăreană (Donja Branjevina, Vinča, Kormadin, Crkvine, Gomolava).

Un alt capitol important analizează descoperirile de pe teritoriul României din Neoliticul Timpuriu (Cristian I, III), Gura Baciului, Ocna Sibiului, Cârcea, Trestiana, ș.a. Analize și prezentări importante pentru unele cu studii de caz din Neoliticul Dezvoltat sunt cele de la Zorlențu Mare, Balta Sărată, Tărtăria, Parța. Pentru Neoliticul Târziu și Epoca Cuprului sunt analizate și prezentate descoperiri de la Liubcova, Turdaș, Ghirbom, Pianu de Jos, Gălățui, Căscioarele, Ariușd, Isaiia, Târgu Frumos, Târpești, Trușești, Baia, Scânteia, Poduri și multe altele, din culturile Precucuteni, Cucuteni – Trypillia, dovedind o bună cunoaștere a literaturii de specialitate și o atentă analiză.

Pentru zonele din centrul Europei sunt prezentate și analizate descoperiri din Ungaria (*Vésztő-Mágor*, *Herpály*, *Hodmezővasarhely-Kökenydomb*, *Szegvár-Tüzköves*), Slovacia și altele unde este vorba mai ales de sanctuare comunitare și casnice cu piese monumentale (idoli pe tron, altare, mese, vetre de cult ș.a.).

Un capitol aparte prezintă metoda de lucru pentru baze de date și informații, coduri și tipologii, poziționarea elementelor arhitectonice și a inventarului cultic, intrările, decorul, vetrele, casele, nișele, banca, coloana și multe altele.

Descrierile, codurile, cataloagele și dicționarele i-au oferit posibilitatea unor analize și sinteze privind clădirile cultice, a arhitecturii lor, a poziției, rolul inventarului și instalațiilor.

Lucrarea se încheie cu o serie de concluzii, ce oferă specialiștilor, dar și publicului interesat de viața spirituală și socială, de credințe și obiceiuri, suficiente argumente cu privire la bazele unei liturghii a religiilor preistorice ce se regăsesc în viața spirituală a comunităților protoistorice. Unele credințe și obiceiuri trec peste timp.

Sincere felicitări colegei și un îndemn spre a continua analizele și sintezele.

Prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici

Argument

Viața religioasă, comunitară sau individuală, este un concept dificil de abordat și definit, atât din punctul de vedere al comportamentului social, comunitar cât și din punct de vedere ritualic, cu toate elementele pe care le presupune. Comportamentul religios al oricărei comunități se desfășoară pe două coordonate esențiale: spațiul și timpul în care respectivul grup uman se dezvoltă. Comunitățile în general, în condiții diverse de organizare, prin intermediul ritualurilor și al miturilor din spatele manifestărilor și-au creat și consolidat o anumită percepție asupra realității înconjurătoare (Lawson 2004, 853).

De-a lungul timpului, filosofia a venit în sprijinul explicării religiei prin faptul că a adus argumente în ceea ce privește reprezentarea spațiului la omul preistoric, prin raportare la două coordonate extrem de importante: centrul și periferia, ambele marcate prin semne speciale.

Centrul se caracterizează printr-o multitudine de puncte, fiecare relaționate de influența pe care au exercitat-o asupra ființei umane: centrul locuinței, al așezării, al spațiului sacru, al comunității. Templul, sanctuarul, altarul, respectiv aria de cult în genere, datorită situării în centrul percepției cosmice, se remarcă prin poziționarea centrală în cadrul așezărilor, de cele mai multe ori demarcat prin dimensiuni mai mari, printr-un inventar deosebit de cel casnic, sau prin elemente monumentale. Locul de cult a reprezentat dintotdeauna un punct de întâlnire a planurilor: a celui superior (al zeilor) cu cel inferior (al oamenilor), fiind deci o legătură între cer și pământ, între oameni și zei. Periferia, mai puțin folosită pentru clădiri comunitare, este spațiul de tranziție de la necunoscut la cunoscut, de la spațiul public la cel privat, de la spațiul secular către cel consacrat (Eliade 1992, 21).

Delimitarea, construirea și consacrarea unui anumit spațiu cu scop cultic, nu poate fi rezumată doar la o simplă activitate de amplasare a materialelor într-o anumită arie sau ordine, ci, dincolo de acestea, reprezintă o modalitate de a da un sens și o semnificație, printr-o valorizare sacră a acestuia. Prin structurarea locului de cult sau a unei așezări se petrece și o structurare a vieții sociale (Nanoglou 2001, 305).

Orice activitate continuă a unui grup, precum practicarea unui ritual religios, dezvoltă identitatea socială, în cadrul unor locuri ușor de recunoscut și conform unor tipare comportamentale ale participanților, iar printre manifestările acestor aspecte menționăm aranjarea specială, diferită și/sau nonfuncțională a spațiului, la un moment clar definit. În cadrul procesului de amenajare și tipizare includem edificarea clădirilor dedicate desfășurării activităților de cult, sau alte structuri asociate. Formele artei decorative sunt utilizate deseori pentru ornamentarea sanctualelor și ale altor spații sacre. Nu excludem posibilitatea ca respectivele clădiri de cult să fi avut, alături de urmele păstrate până azi (reliefuri, statui monumentale, casete sculptate, măsuțe, bănci, vetre cultice, coloane, nișe adâncite,) materiale perisabile precum rogojini, țesături, precum și diverse obiecte din lemn (Foster 2007, 168).

Arhitectura unui sanctuar, templu sau loc de cult, se află în directă dependență de volumul materialelor de construcție disponibile, capacitatea tehnică, precum și de obiceiurile arhitectonice ale comunității. Ornamentarea locului sacru este în directă legătură cu bunăstarea și cu nivelul de ostentație a liderilor (potențailor vremii) precum și a comunității, fiind condiționată și de imaginea pe care o comunitate și-o formează asupra zeilor proprii (Ferguson 1983, 185). Religia în Neolitic a înlocuit magia ca modalitate de invocare a forțelor naturii, prin dobândirea bunăvoinței zeilor. Într-un lung proces de schimbare, evoluție și aculturație, forțele și fenomenele naturii au fost personificate ca zeități, ființe mai mult sau mai puțin inteligibile (Lawson 2004, 853).

Lucrarea noastră se dorește a fi un studiu de sinteză asupra sanctualelor, templelor și spațiilor de cult folosite de populațiile neolitice europene, în corelare cu modul de venerare și manifestare ale ritualurilor, în perioada Neolitică și a Epocii Cuprului din sud-estul Europei. Constatăm că cele mai vizibile fenomene religioase sunt în sanctualele comunitare și în temple, însă nu trebuie să pierdem din vedere manifestările private, de cele mai multe ori subtile și greu de observat, fiind integrate în contexte casnice. Nu ne-am propus să descriem exhaustiv toate templele și sanctualele vremii, însă facem referiri cu privire la modul de manifestare, folosind exemple cât mai diverse și mai ample asupra subiectului.

Transformările petrecute de-a lungul mileniilor, începând cu Neoliticul Aceramic (Pre Potery Neolithic) până în Epoca Cuprului inclusiv, sunt deosebit de importante în ceea ce privește contactul cu mediul, perceperea naturii sub forme transcendente, formarea primelor credințe religioase și a ritualurilor adiacente. Studiului religiei în general are ca scop examinarea fenomenelor spirituale pe care le trăiesc, experimentează și prezintă public, grupuri mari de populație. Analiza manifestărilor religioase ajută la înțelegerea modului în care majoritatea indivizilor, dintr-o societate anume, își venerază zeii și arată modul de gândire, planificare și amenajare a spațiilor de cult dedicate zeilor (Nemet-Nejat 2007, 245).

În esență fiecare religie are la bază două componente importante. Prima componentă ar fi că obiectele inanimate din natură, precum apa, pietrele, pământul, astrele etc. posedă anumite calități caracteristice ființelor animate. A doua componentă este legată de covingerea că elementele naturii posedă calități care contrazic legile biologice, incluzând aici și viața transcendentă, credințele în ființe care aparțin unui univers paralel și supranatural, devenite ulterior divinități (Bánffy 2005, 77). Formele timpurii de manifestare a religiei le plasăm în perioada incipientă a neoliticului, când este posibil să se fi practicat primele ritualuri. Supraviețuirea unor simboluri, semne, aranjamente sau practici, oferă în zilele noastre posibilitatea, prin analiză comparativă, de a reconstitui unele structuri, idei, ritualuri, precum și alte aspecte, cuprinse sub noțiunea de etnoreligie.

Arta europeană și microasiatică din Neolitic și Epoca Cuprului se remarcă printr-un înalt nivel tehnologic și artistic în ceea ce privește decorul, aflat atât pe obiectele fixe din clădirile de cult, cât și pe piețele mobile (vase, statuete). Arta din zona balcanică și carpatică în general, a strălucit prin diversele tehnici de realizare a obiectelor precum și prin transmiterea unui mesaj artistic. În cadrul studiului urmărim asocierea dintre diverse tehnici constructive ale elementelor fixe (pereți, vatre, coloane) cu cele decorative (culori, motive), toate corelate cu inventarul mobil aflat în interior.

Ca temă constantă a artei neolitice, care se dezvoltă până la emiterea unor concepte abstracte, remarcăm fertilitatea și fecunditatea, un concept deseori folosit, însă prea puțin discutat și argumentat în contextul vieții religioase a oamenilor preistorici (Kalicz 1970, 15).

Ideea de viață transcendentă, conceptualizarea sacrului, practica de conferire a unor calități transcendente biologice și experimentarea unor fenomene zilnice, au dezvoltat bagajul de cunoștințe ale comunităților.

Viața religioasă a jucat un rol deosebit în societățile preistorice, însă identificăm o accentuare a acesteia pe parcursul dezvoltării câtorva culturi europene, precum Vinča sau Cucuteni. Acest accent este pus de clădirile speciale dedicate ritualurilor, respectiv sanctuare sau temple. Urmele materiale demonstrează faptul că cel puțin unii membri din comunitățile neolitice aveau cunoștințe cu privire la rotația anotimpurilor, ciclurile de apariție, creștere și dispariție a plantelor și animalelor, alături de mișcările astrelor (Lazarovici Gh. 2001; Durman 1999-2000, 1-9). Puterea vegetației, precum și cea a animalelor domestice, sunt reliefate prin diverse decoruri și prin numărul mare de statuete zoomorfe (Lazarovici C. M. et alii 2009, 54).

În cadrul acestui studiu ne propunem să identificăm caracteristicile spațiilor sacre, modul în care acestea se definesc, felul în care acestea sunt organizate, amenajarea interiorului lor (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006b, 117-125), precum și însușirile care le fac unice, vizibile și speciale, definitorii pentru un anumit grup social. Premisa de la care am pornit este faptul că fiecare civilizație își construiește spațiul cultic într-un mod cât mai apropiat de credințele sale și cât mai adaptat ritualurilor care se desfășoară în interior. Monumentalitatea este dată de mai multe aspecte pe care urmează să le studiem îndeaproape: arhitectura individualizată prin elementele de cult fixate în interior, diferențele față de arhitectura specifică a locuitorilor, distribuția obiectelor în spațiu. Locul de cult este de diverse tipuri și organizat foarte diferit, în funcție de spațiu și timp, de gradul de dezvoltare al comunității care își construiește un edificiu destinat forțelor superioare.

Venerarea de tip religios cuprinde două componente deosebit de importante: una publică și implicit socială, precum și una privată, respectiv solitară. Venerarea de tip social este în mod necesar însoțită de rituri și ceremonii, în timp ce al doilea tip, cel privat, nu presupune neapărat un anumit ritual sau obiecte dedicate. Venerarea privată nu necesită un anumit spațiu special, aceasta fiind posibilă oriunde, inclusiv în spațiul domestic, cu condiția focalizării individului asupra comunicării cu divinitatea. Ceremonia publică presupune pregătire prealabilă, un spațiu special de desfășurare, precum și un anumit timp sacru, o sărbătoare sau ziua specială închinată divinității (Dudley 1846, 48). Aruncând o scurtă privire asupra lăcașurilor de cult, constatăm că templele în general sunt prevăzute cu o curte sau un vestibul care împiedică trecerea bruscă în interior, făcând o tranziție de la spațiul profan la cel sacru (Gennep 1996, 91). Nu

trebuie să uităm faptul că de cele mai multe ori intrarea este marcată prin elemente destinate să scoată în evidență locuitorilor prezența unui altar sau loc destinat cultului.

Scopul demersului nostru este de a evalua prin noile tehnici de care dispunem dovezile și mărturiile arheologice asupra unui sistem religios dezvoltat pe teritoriul european în lunga perioadă Neolitică și Eneolitică. Manifestările religioase în perioada preistorică cuprind o serie de aspecte legate de o arhitectură specific cultică, elemente ritualice miniaturale (altărașe, figurine) și elemente de cult monumentale, care de cele mai multe ori definesc clădirile comunitare sau casa preotului. Sanctuarele și altarele, comunitare sau casnice, cu mobilier special destinat cultului prezintă dovezi arheologice cu privire la posibilele ritualuri care aveau loc în interiorul unor clădiri dedicate (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 304).

Toate aceste elemente legate de viața spirituală sunt deosebit de importante pentru deslușirea modului, tipului de venerare, atât public cât și privat, pe care dorim să le analizăm în funcție de indici matematici și statistici.

Nu în ultimul rând dorim să mulțumim d-lui prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici care a avut bunăvoința să ne încurajeze, consilieze și sprijine pe parcursul pregătirii acestei lucrări. Dorim să transmitem mulțumiri călduroase doamnei cercetător dr. habilitat Cornelia Magda Lazarovici pentru încurajările și observațiile asupra lucrării noastre. Abordarea problemelor legate de perceperea și analiza sentimentului religios, precum și a ritualurilor implicate, sunt deosebit de dificile, deseori cu momente de impas, peste care am trecut datorită familiei. Pentru tot sprijinul oferit mulțumesc mamei și tatălui, Mateș Nicolae Constantin și Ana, fără de care această carte nu ar fi fost scrisă. Fiecare pas a fost încurajat de către soțul meu, Kovács Alexandru, cel care a îngăduit momentele de îndoială. Nici o carte nu reprezintă produsul exclusiv al unui singur om, iar acest volum nu este o excepție. Nu în ultimul rând mulțumim unui număr mare de colegi din muzee care ne-au sprijinit și pus la dispoziție informații, rapoarte sau care ne-au semnalat situații arheologice legate de cult, precum și piese uneori inedite. Între aceștia menționăm pe Constantin-Emil Ursu, Aurel Melniciuc, Bogdan Niculică, Dan Buzea, Valerii Kavruk, Maria Diaconescu, Radu Zăgreanu, Mircea Oancă, Constantin Aparaschivei, Silviu Gridan, Dănuț Prisecaru, Lăcrămioara Istina, Monica Dejan, Senica Țurcanu, Andreea Vornicu, Dumitru Boghian, Sergiu Constantin Enea, Vasile Diaconu, Cristian Eduard Ștefan, Maria Sztancs, Corneliu Beldiman, Paul Ciubotaru, Cosmin Suciu, Vasile Palaghie, Marius Ciută, Cătălin Borangic, Marius Ardeleanu, Sorana Ardeleanu, Mariana Sârbu, Livia Sârbu, Mariana Vasilache, Eugen Mistreanu, Sergiu Popovici, Sergiu Bodean și mulți alții care ne-au încurajat și susținut.

Capitolul I:

Definirea spațiului sacru: între monumental și ritualic

Viața religioasă a unei comunități se desfășoară în funcție de spațiul și timpul în care un anumit grup uman se dezvoltă, astfel încât credințele și practicile religioase sunt în directă legătură cu necesitățile cultice religioase. Grupul uman în forme diverse de organizare, prin intermediul ritualului și al mitului, își crează și consolidează o anumită percepție asupra realității înconjurătoare (Lawson 2004, 853). Existența umană se definește pe două planuri, sau mai precis în funcție de două coordonate. Prima coordonată este dată de lumea reală, de concretul zilnic, sensibil legată de obiectele palpabile și sensibile, plan care se manifestă în vederea autoconservării sale. Un al doilea plan existențial este cel dat de lumea misterului, de cea supranaturală, de spiritele sau ființele „de dincolo”, care însoțesc omul pe parcursul vieții sale.

Cunoașterea și studiul, în timp și spațiu, al mediului cultural și geografic, sunt necesare în special pentru a face corelații, specificând locul pe care o comunitate îl ocupă în timp și spațiu. Orice comunitate trăiește într-un mediu în care există corelații și interdependențe. Aceste corelații au fost definite de către D.L. Clarke în 1968, folosind o diagramă foarte sugestivă (Fig. 1). Conform acestui sistem, comunitățile anterioare au trăit formând un subsistem definit de cultură materială, viață economică, socială și spirituală. În general, comunitatea își are propria psihologie și intră în contact cu o serie de sisteme externe (Clarke 1968).

Studiul religiei preistorice implică mai multe arii de cercetare, precum arheologia, etnologia, antropologia socio-culturală, psihologia și istoria religiilor (Bertemes, Biehl 2001, 11). Toate aceste cunoștințe, informații din arii diferite, sunt folosite pentru reconstituirea sistemului de credințe, precum și a unei posibile mitologii, ansamblurile de idei fiind situate în spatele ritualului și a resturilor materiale. O diagramă schematică care sintetizează interdependența dintre acțiunile și practicile cultice, a fost realizată de F. Bertemes și P.F. Biehl (Bertemes, Biehl 2001, 19). Schema cuprinde relațiile interne, pornind de la artefact și cultura materială ca puncte centrale, legăturile care se creează între participanții la ritualuri și locurile de cult (Fig. 2).

Întrebarea „ce este religia?” nu presupune un răspuns ușor. Cuvântul religie are mai multe sensuri. În realitate orice definire am căuta în dicționare, nu va fi pe deplin satisfăcătoare (Lang 2001, 24). Practic, orice religie se bazează pe două componente importante. Prima componentă este credința că obiectele neînsuflețite ale naturii, cum ar fi apa, pietrele, corpurile cerești sau alte elemente, posedă anumite calități caracteristice ființelor animate, precum oamenii, plantele sau animalele. A doua componentă este credința că elementele naturii posedă calități care contrazic legile biologice, inclusiv viața de după moarte; aceste ființe, având puteri supranaturale, devin divinități/zei (Bánffy 2005, 77).

Conform *Dicționarului Explicativ al Limbii Române* (Nodex 2002) religia este definită sub mai multe aspecte: sistem de credințe (dogme) și de practici (rituri) privind sentimentul divinității și care îi unește în aceeași comunitate spirituală și morală pe toți cei care aderă la acest sistem; totalitatea instituțiilor și organizațiilor corespunzătoare; confesiune, credință. Sensul figurat este cel de crez, cult. O altă definire găsim în *Dicționarul limbii române contemporane* de V. Breban. Aici religia este definită ca formă a conștiinței sociale care se caracterizează prin credința în ființe sau forțe supranaturale, prin oficierea unui cult și prin existența unor organizații și instituții corespunzătoare (Breban 1980, 505-506).

Dictionarul Oxford se referă la „religie” [substantiv], ca fiind „credința și venerarea unei puteri supraomenești, în special un Zeu personal sau mai mulți zei; un sistem de credință și de venerare; o urmărire sau un interes urmat cu mare devotament”. Interesantă este originea cuvântului „religie” care provine conform aceluiași dicționar, din sensul original al „vieții sub jurămintele monahale”, sau din limba latină „*religio* (n-)” folosit cu sensul de „teamă, obligație, legătură, respect”; probabil bazat pe cuvântul *religare*- verbul latin „a lega”, care ulterior s-a transformat în substantivul *religio*, *religionis* (www.oxforddictionaries.com). Termenul s-a dezvoltat în două direcții: una este legată de rit și ceremonie, iar cealaltă

de ansamblul credințelor, sentimentelor, regulilor morale și riturilor. Toate acestea au evoluat din relația pe care o anumită comunitate sau un individ o avea cu puterea supranaturală (Braniște E., Braniște E. 2001, 410).

Termenul „religie” este de obicei folosit pentru a descrie practici, acțiuni, ritualuri, credințe. O definiție minimalistă ar fi „credința în ființe spirituale” (Insoll 2004, 6). Din perspectivă sociologică, Emile Durkheim vede religia ca un set de practici și credințe prin care o societate se reprezintă pe sine. O altă definiție este dată de P. Byrne, care consideră că religia este o instituție care cuprinde dimensiuni teoretice, practice, sociologice și experimentale, remarcabile prin elemente specifice (precum personaje/zei sau obiecte sacre), scopuri (de exemplu mântuirea sufletului) și funcții (a da un sens vieții și a promova coeziunea unui grup social) (Byrne 1988, 7).

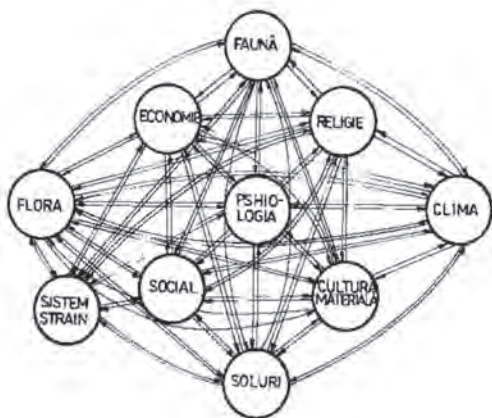

Fig. 1 Schema bloc a structurii unui sistem (Clarke 1968)

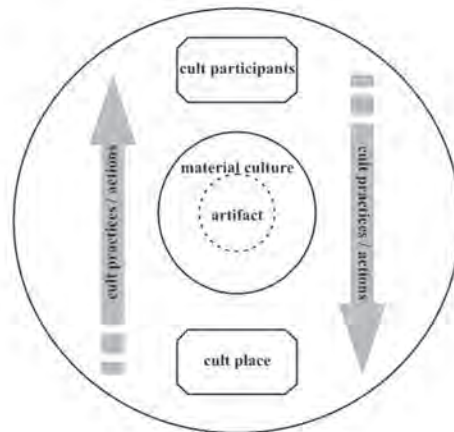

Fig. 2 Diagrama interdependenței în religie (Bertemes, Biehl 2001, 19, fig. 2)

Principala sursă a ritualului religios rezidă în emoții, iar B. Hayden consideră că originea religiei trebuie căutată în cadrul ritualului (Hayden 2003, 31). În abordarea definirii termenilor, C. Renfrew citează Shorter Oxford Dictionary care definește cultul ca „formă de venerare religioasă, cu legătură în special cu rituri și ceremonii”.

Cultul este definit ca *orice formă sau act religios al cărui scop este stabilirea unei legături între om și divinitate..., cultul a existat întotdeauna, în toate religiile, el fiind o parte a religiei* (Braniște E., Braniște E. 2001, 410-411). Religia a fost văzută ca „acțiune sau comportament care indică o anumită credință, sau respect pentru o putere superioară; recunoașterea din partea omului a unei puteri superioare ca având control asupra destinului său, căreia îi datorează obediență, respect și venerare” (Renfrew 1985, 11-12).

Practicarea unui ritual din cadrul religiei presupune o pregătire corespunzătoare din perspectivă palpabilă, cu un inventar special, vestimentație pregătită și folosită la evenimentul religios, o muzică și probabil pregătiri prealabile ale trupului, dar și o pregătire mentală/psihică, pentru a putea rezona cu mediul înconjurător, și nu în ultimul rând, rugăciunea și/sau incantația. Un alt aspect deosebit de important în abordarea fenomenului religios, în formă organizată, este timpul. Timpul sacru și timpul profan nu pot coexista, iar în acest sens sunt sugestive modurile de pregătire pentru diverse sărbători religioase, dar și ciclicitatea de desfășurare a momentelor (Durkheim 1995, 283).

Religia ca fenomen universal, reprezintă rezultatul nevoii de a explica visele, moartea, creșterea fizică naturală, nașterea, schimbarea anotimpurilor, fenomenele meteorologice, etc. (Hayden 2003, 20). Originea religiei sau a manifestărilor spirituale ale umanității sunt foarte greu de surprins în timp. M. Eliade consideră că anumite comportamente religioase ar putea fi datate la un interval temporal primordial, înainte de epoca paleolitică, atunci când apar primele comportamente simbolice (Eliade 1951, 85).

În cadrul studiului de față nu ne-am propus să ilustrăm conceptul de religie, generic, în mod direct, ci căutăm mai degrabă modul în care religia s-ar fi putut manifesta în epocile preistorice și eventualele moduri de venerare. Pentru reconstruirea religiei preistorice, trebuie să căutăm indicii asupra locurilor consacrate, folosite pentru activități rituale. O problemă importantă este legată de aranjamentul special al spațiului cultic, spre exemplu modul în care este decorat. Materialele arheologice, artefactele, sunt de diverse tipuri și forme; așadar una dintre provocări este de a identifica ce tipuri de artefacte sunt preferate în cadrul desfășurării unui anume cult și modul în care acestea sunt utilizate.

Formele de organizare religioasă presupun o arhitectură specifică și un administrator al cultului la nivelul comunității. Amenajarea și tipizarea spațiului include clădirile speciale sau alte structuri asociate cu activitățile de cult. Formele artei decorative sunt utilizate, de cele mai multe ori, pentru ornamentarea sanctuarelor, precum și pentru marcarea spațiilor sacre. Din punct de vedere arhitectural construcția unei clădiri cultice comunitare, depinde de volumul materialelor disponibile, capacitatea tehnică precum și de obiceiurile de construcție ale comunității. Ornamentul unui loc sacru este în directă legătură cu bunăstarea și dorința de ostentație a sponsorilor sau a comunității, dar și de imaginea pe care o comunitate o are asupra zeilor săi (Ferguson 1983, 185). Religia în preistorie vine să înlocuiască magia ca modalitate de invocare a forțelor naturii dar și a bunăvoinței zeilor. Aceste forțe erau personificate ca zeități, ființe mai mult sau mai puțin inteligibile (Lawson 2004, 853).

Analiza clădirilor destinate cultului din așezările neolitice și eneolitice permite examinarea diverselor aspecte ale cultului practicat, eventual chiar să întrezărim o parte dintre activitățile desfășurate de către comunitățile preistorice. Dovezile arheologice care scot în evidență comportamentul religios preistoric lasă să se întrevadă o spiritualitate bogată. Arta neolitică și eneolitică din zona balcanică a strălucit atât prin tehnica de realizare, cât mai ales prin stilizare și transmiterea unui mesaj artistic puternic și etern, alegând lutul ca material de bază. Majoritatea obiectelor din lut sunt însoțite de o „decorație” cu caracter cultic. Este vorba de semne și simboluri care sacralizează (Gimbutas 1997, 56; Marler 2008).

În cadrul acestui studiu ne propunem să identificăm caracteristicile spațiilor sacre, precum și modul în care acestea au fost definite.

Disciplina la care ne raportăm este **naologia**, având ca obiect de studiu templele, sanctuarele și altarele, în funcție de tipul și funcționalitatea acestora (Lazarovici Gh, Lazarovici C. M. 2006, 103; Leuven 1981, 14; Kipfer 2000, 379; Lazarovici Gh. et alii 2001, 268).

Primul tratat de Naologie a fost publicat de John Dudley în 1846 cu titlul *Naology: Or a Treatise on the Origin, Progress, and Symbolical Import of The Sacred Structures of the most Eminent Nations and Ages of the World*, la Londra. Temele generale pe care le discută acest amplu tratat, în cele 671 pagini, sunt: altarele și sanctuarele pe înălțimi, pietrele sacre și coloanele, turnurile sacre, templele din peșterile sacre, idoli, bisericile creștine, templele, ornamentele bisericilor. Remarcăm în acest volum faptul că în mare parte ideile expuse sunt guvernate de recursul la Vechiul sau Noul Testament, uneori cu exemple elocvente din Antichitatea clasică, sau de la alte culturi, precum galii și civilizația germanică antemedievală. Un alt tratat asupra religiei preistorice a fost publicat de A. Golan-*Prehistoric religion. Mithology. Symbolism*, Jerusalem, 2003, având o abordare pe teme imagistice, și exemple de pe tot mapamondul.

Din punctul de vedere al clasificării sanctuarelor și templelor menționăm câteva lucrări de referință. J. C. van Leuven a stabilit o serie de categorii tipologice pentru sanctuarele preistorice. Trei mari categorii au fost identificate: **megaronul**, care formal este o sală lungă cu coloane în interior, platforme de tipul băncilor destinate activității de oferire, vatra, obiecte destinate cultului. Al doilea tip de sanctuar este **sanctuarul-poartă** (gate shrine), situat la intrarea într-un anumit complex de clădiri, iar al treilea tip este cel **tripartit**, mai precis cel care cuprinde trei compartimente separate. Alte tipuri de sanctuare identificate sunt cele dedicate morților, precum *osuarium* sau altarele destinate defuncțiilor (Leuven 1981, 14). La aceste tipuri deja definite adăugăm Sanctuarele cu gropi („pit sanctuaries”) cu descoperiri în zona bulgară la Lyubimets – Dana bunar, Sărnevo, situl Halka bunar de lângă satul Georgi Belev, orașul Chirpan, Săbrano, Ezero și Bikovo toate din regiunea Nova Zagora, Chokoba din regiunea Sliven, Hadzhidimitrovo regiunea Yambol, Devetak din regiunea Karnobat, Chernomorets din regiunea Burgass, Budzhaka – Sozopol (Nikolov 2011, 91-119 cu bibliografia). Toate aceste sanctuare au fost încadrate în diferite faze ale Neoliticului Târziu. Pe teritoriul României există un singur caz descoperit până în prezent, încadrat în Neoliticul Timpuriu, la Cristian I, județul Sibiu (Luca 2015; Luca et alii 2013, 7-20; Luca et alii 2013a, 11-18; Luca et alii 2014, 13-28).

Studiind așezările preistorice și interiorul clădirilor, constatăm că acesta este amenajat diferit, variind amplasarea diverselor elemente componente ale spațiului. De asemenea, inventarul este în general aceleași, iar exteriorul este posibil să fi arătat destul de uniform. De multe ori intrarea determină o identificare a fiecărei unități arhitecturale (Cooper 2004, 61).

Din punct de vedere categorial se observă trei tipuri de construcții de cult: comunitare, casnice și funerare. Sanctuarele comunitare sunt destinate unui cult public, în timp ce sanctuarele casnice sunt doțate mult mai modest (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2009, 74-75). Dacă cele două tipuri sunt destinate celor vii, al treilea tip se caracterizează prin proximitatea față de morminte și avea drept scop desfășurarea unor ritualuri pentru respectivul defunct. Gh. Lazarovici interpretează unele sanctuare de la Țatal

Höyük ca având scop funerar, imaginile interioare fiind legate de mitologia morții și reînvierii (Lazarovici Gh. 2001; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 84).

Anumite decoruri pe pereți sau pe alte piese din clădirile comunitare, se explică prin faptul că fiecare sistem religios folosește arta, deoarece de multe ori aprecierea artistică adâncește o experiență de tip religios (Marciniak 2001, 129).

Conceptul de „loc de cult” este definit prin diverse moduri. Una dintre definiții se referă la „locul fizic unde un anumit cult este practicat” (Bertemes, Biehl 2001, 18). Unii cercetători au făcut distincția între conceptele de „camere cultice”, „capelă mortuară” (*charnel house*), sanctuare domestice (*domestic shrines*) și situri rituale ori funerare (Goring-Morris 2002, 107; Lazarovici Gh. et alii 2001, 268), sanctuare în natură (Lazarovici C. M. 2010, 62-70; Lazarovici Gh. et alii 2014, 25-80). În cadrul așezărilor neolitice activitatea ritualică era probabil coordonată dintr-o clădire comunitară. Viața cultică privată se desfășura în interiorul locuinței, aspect demonstrat de urmele arheologice, care arată elemente de cult amplasate în locuințe (Bánffy, Goldman 2003, 114; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 233).

Definirea și caracteristicile templului

Cuvântul „templu” provine din cuvântul latin „*templum*” sau din germana veche „*tempal*” (www.archaeologywordsmith.com). Cuvântul latin „*templum*” este intim legat de cuvintele *contemplor* sau *contemplando*, care fac aluzie la gândurile solemne pe care o asemenea structură cultică ar trebui întotdeauna să le inspire (Dudley 1846, 372).

Templele reprezintă clădiri de cult, dedicate divinității sau considerate ca fiind domiciliul divinității, care cuprind mai multe altare sau sanctuare (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 63).

Caracteristicile principale ale unui asemenea edificiu sunt date de scopul pentru care astfel de clădiri sunt construite. Templul este întotdeauna o structură rezervată pentru activități rituale și spirituale, precum ruga, ritualul sau sacrificiul. Ca incintă sacră, templul este dotat cu un mobilier special, vase dedicate, precum și cu un oficiant al cultului, respectiv un preot. Datorită importanței templelor în societate, arhitectura acestora arată cel mai înalt nivel de măiestrie arhitectonică atins de o anumită comunitate (Dudley 1846, 190; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2011, 15-17).

Templul poate fi și un loc în natură, consacrat, precum peștera, izvorul, vârful muntelui (Lazarovici Gh. et alii 2001, 268; Lazarovici Gh. et alii 2011, 53-78; Lazarovici Gh. et alii 2014, 25-80). Din punct de vedere arhitectonic templul se distinge în cadrul unei așezări prin faptul că acesta cuprinde în interior un inventar monumental, neobișnuit într-o clădire casnică, din cadrul unei anumite așezări. Remarcăm că de cele mai multe ori lipsește inventarul tipic casnic din astfel de clădiri (Nikolov 2001, 133).

Templul comunitar reprezintă o structură destinată venerării unuia sau mai multor zei, unde credincioșii participă zilnic sau periodic la ritualuri, aduc, ard sau depun ofrande. Clădirea templului are funcții religioase clare și este de dimensiuni și forme diverse (David 2007, 78). Unul dintre cele mai elocvente exemple în acest sens găsim la Parța, jud. Timiș, unde mai multe altare din același templu au funcții speciale, diferite (Lazarovici Gh. 1989, 149-174; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 233).

Înainte ca o structură arhitectonică cu scop cultic să devină una de tip monumental, remarcăm transformări legate de forma, planul și dimensiunile respectivei clădiri. Majoritatea spațiilor cultice evoluează de la clădire comunitară spre cea de templu, în același ritm cu dezvoltarea comunității. Un exemplu în acest sens este evoluția pe două niveluri a templelor de la Parța, unde există două temple suprapuse, cu o structură interioară ușor diferită, dar nu schimbată total în perioada mai târzie (Lazarovici Gh. 1989, 149-174; Lazarovici Gh. et alii 2001, sqq).

Ca o observație generală menționăm că templul este demarcat în cadrul așezării prin faptul că de cele mai multe ori pereții, podelele, intrarea sunt individualizate cu decor folosind diverse tehnici. Deseori templele au fost dotate cu nișe adâncite, reliefuri, casete sculptate, măsuțe sau bănci pentru etalarea idoloilor, vetre cultice, altare monumentale, coloane impresionante. De asemenea, este foarte posibil că au fost dotate cu materiale perisabile, precum rogojini, țesături, diverse obiecte din lemn (Foster 2007, 168).

În interiorul templelor adesea remarcăm statui, uneori așezate pe tronuri (precum la Tangâru, Izvoare și Trușești) (Berciu 1961, 420-421; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, fig. Vc.76; Andreescu 2002, 15). Poziția așezată a unei statui reprezintă stabilitatea puterii acestuia, în timp ce sceptrul aflat în mâna unui idol ar putea reprezenta puterea acestuia, fiind un semn de prestigiu (Dudley 1846, 410). Evident apare întrebarea de ce este atât de importantă statuia sau imaginea zeului. Răspunsul vine oarecum natural, din cauza faptului că veneratorii/comunitatea, trebuie să își reprezinte într-o anumită formă

materială spiritele imateriale. Atât idolul cât și icoana erau menite să influențeze, dar și să surprindă spiritul personajului reprezentat. În consecință, statuia și imaginea iconografică a zeului devin obiecte ale venerării religioase și evident sunt privite ca prezență fizică a zeului (Dudley 1846, 412). Privind la civilizațiile orientale clasice (Mesopotamia, Egipt, India, China) remarcăm că templul primește o supra valorizare, cea de model transcendent al unui model ideal, aflat „dincolo” (Eliade 1995, 43).

Covârșitorul număr de imagini feminine, majoritatea dintre ele aflate în poziție de putere, (exemplificăm doar cu statuia monumentală așezată pe tron, flancată de doi lei, de la Çatal Höyük însă exemple regăsim în toată perioada neolitică) (Mellaart 1963, 96, fig. 31, 32) ar putea fi dovezi în sensul prezenței unor lideri religioși de sex feminin. Acest tip de reprezentare a fost descoperit în mai multe temple neolitice, unele de dimensiuni impresionante, din așezări relativ stabile în zonele eurasiatice, precum și din nordul Africii (Gonsoulin 2005, 12).

Megaronul

Terminologic megaronul, deși specific zonei egeene, a fost folosit pentru a desemna clădirile dreptunghiulare de dimensiuni mari care prezintă diverse elemente, precum: intrare monumentală străjuită de stâlpi, prag, coloane amplasate pe laturile lungi. Adesea, acest tip de clădire presupune prezența unei „tinde” sau verande acoperite, puțin ieșită înafară. Termenul este utilizat și în cazul altor culturi decât cele clasice grecești. Așadar, termenul de megaron a fost folosit prin extensie și aplicat inclusiv asupra unor clădiri asemănătoare ca plan, dar diferite din punct de vedere cultural. Pentru demersul nostru acest tip arhitectonic este important, deoarece uneori a servit ca sanctuar sau templu (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 199-200).

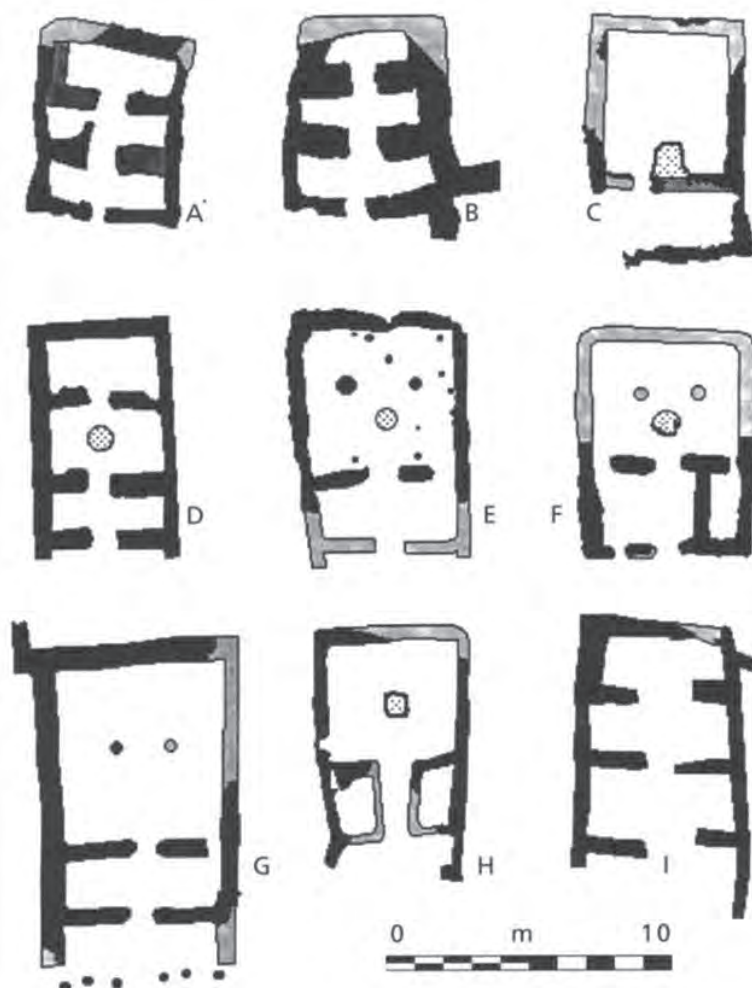

Fig. 3 Planurile clădirilor de tip megaron din perioada neoliticului aceramic (PPN): A, B: Beidha, nivelul II; C: Beisamoun; D, E: 'Ain Ghazal; F, G, H: Ierihon; I, Yiftahel (Banning 1998, 219)

Megaronul se caracterizează printr-o sală dreptunghiulară, iar mai târziu cu capătul de obicei de formă absidală, cu pereții laterali care continuă formând o verandă exterioară, care este susținută de coloane. De cele mai multe ori, au fost descoperite în interior o serie de vetre de mari dimensiuni, în sala principală sau în camerele adiacente (www.archaeologywordsmith.com).

Cele mai timpurii clădiri cu planul de tip megaron (Fig. 3), într-o formă standardizată, au fost identificate la 'Ain Ghazal, Beidha, Ierihon, Yiftahel. Cele din perioada neoliticului aceric, se deschid într-un pridvor prin care se face accesul. Caracteristic pentru clădirile de acest tip, sunt vetrele de mari dimensiuni amplasate în interior, de cele mai multe ori în zona centrală a clădirii. Fragmentele de pereți cu tencuială pictată, precum și frecvența prezență a nișei în perete, sugerează faptul că locuitorii clădirilor respective ar fi avut un anumit comportament, de tip simbolic, ori că locuinței, sau numai unui segment din locuință, i se atribuia o încărcătură ideologică/simbolică (Banning 1998, 219).

Megaronul se distinge în primul rând prin poziția dominantă în cadrul așezării, ieșind în evidență și prin planul specific (Doumas 1994, 1-7). Cele mai cunoscute *megara* din preistorie sunt: cele de la Sesklo (Kotsakis 2006, 210), Dimini, Magoula Visviki lângă Velesino (Fig. 4), însă cele mai faimoase se găsesc în palatul micenian, pictat, de la Knossos.

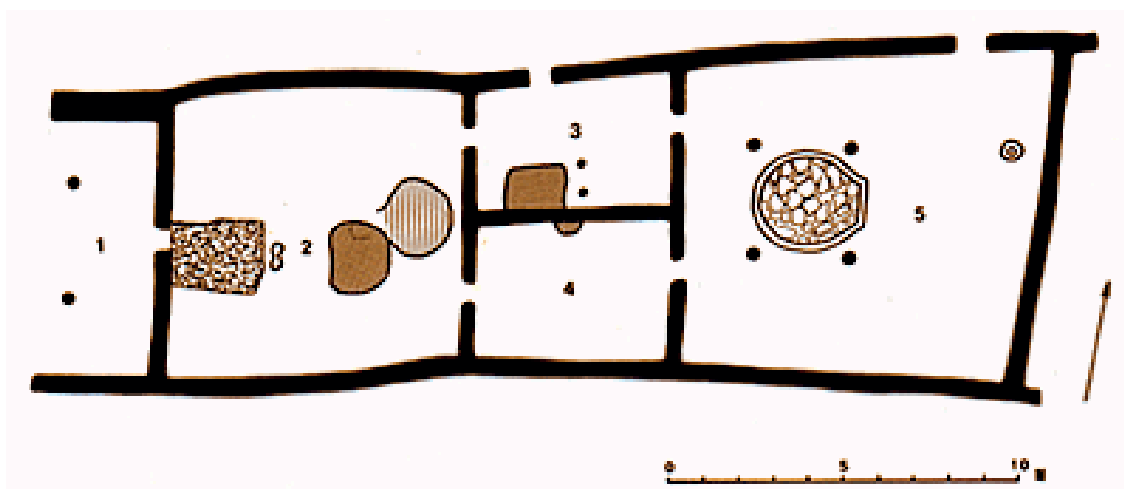

Fig. 4 Magoula Visvik, Velesino. Planul megaronului (Theocharis 1973, fig. 23)

Ca plan de clădire este documentat la Troia la sfârșitul mileniului IV î. Hr. și a continuat să fie folosit în Turcia până în timpurile mai recente. Această unitate arhitecturală forma camera principală a unei case de la Micene, care aparținea palatului.

Un plan tipic de megaron este amplasat în palatul lui Nestor de la Pylos, unde o mare unitate arhitecturală servea ca locuință regală. Fațada era către o curte obișnuită, în care se intra printr-o poartă decorativă dotată cu o serie de coloane pe ambele părți laterale.

Siturile preistorice unde apar astfel de clădiri erau centre economice, administrative și religioase. La nivelul comunităților identificăm o cultură bazată pe elite și lideri cu autoritate, în condițiile în care fortificațiile așezărilor de la Sesklo, Dimini, Souphli Magoula (Grecia) au necesitat eforturi colective consistente pentru edificarea lor (Theocharis 1973).

Definirea și caracteristicile sanctuarului

Sacrul are calitatea specială și unică de a transfigura obiectele prin intermediul hierofaniei, această teorie fiind valabilă pentru toate religiile. Calitățile de acest tip se verifică prin cultul pietrelor și al arborilor, prin concepția metamorfozelor sau prin misterul reîntrupării. În toate cultele religioase există un sistem în care hierofaniile se ordonează și este constituit din toate experiențele religioase ale comunității (Eliade 2005, 49).

Sanctuarul – clădire (eng. *shrine*) cuprinde mai multe forme arhitectonice și deține o serie de funcții. În primul rând se distinge prin faptul că dimensional este mai mic decât templul, care presupune neapărat un tip de arhitectură monumentală. Sanctuarul poate fi atât un segment mai mic dintr-un templu, cât și o clădire separată. Scopul acestor încăperi este acela de venerare a unei divinități sau de desfășurare a unui aspect din cultul său. De cele mai multe ori, aceste spații sacre sunt prevăzute cu coloane, vetre,

stele (de diverse forme și tipuri, în funcție de utilizarea acestora) capete de tauri sau bucranii, bănci, platforme și cuptoare (Kipfer 2000, 512; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 74-93). În cadrul unui templu, camera-altar (sau sanctuarul) reprezintă o structură care se referă la zona dintr-o biserică/templu, amplasată între coloane și zidul exterior, pe ambele laturi ale navei. Este un termen folosit pentru a descrie camera unde se desfășoară ritualurile ferite de ochii credincioșilor sau al celor neinițiați (David 2007, 78).

Sanctuarul este definit de J. Chapman ca fiind acea parte specială dintr-o așezare, care poate fi pusă în legătură cu activități comunitare religioase (Chapman 1989, 34). În dicționarele specifice arheologice sanctuarul este definit ca: elementul cel mai ascuns și protejat al unui templu, unde imaginea zeului este păstrată și poartă uneori numele de *naos* (neo greacă) (Shaw, Jameson 1999, 417).

Aruncând o privire atentă asupra sanctuarelor, iese în evidență faptul că acestea sunt clădiri rezidențiale, în care o anumită zonă este separată pentru desfășurarea practicilor ritualice, iar obiectele de cult sunt de obicei găsite, concentrate în această zonă (Lazarovici Gh. et alii 2001, 226-234, 237/242; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 74-93; Bánffy, Goldman, 2003, 113).

Gh. Lazarovici distinge în funcție de inventar, locul în stațiune sau obiectele monumentale, mai multe tipuri de sanctuare, respectiv: sanctuare comunitare (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 89-111) precum L 60 de la Trușești (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 12), casnice, precum cel de la Gura Baciului, respectiv P24 cu o stelă din piatră în interior (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 106) și sanctuare în natură. Având în vedere ceea ce implică prezența unui sanctuar comunitar, din punctul de vedere al dimensiunilor, ritualurilor, inventarului, participanți, etc., putem să îl considerăm, uneori, templu.

Sanctuarele casnice sunt cele care se referă la viața religioasă, privată a unei familii, în care sunt prezente atât elemente cu funcționalitate casnică, cât și cele specifice desfășurării unor ritualuri. De cele mai multe ori există o zonă care este destinată cultului, dar și obiecte sau instalații de uz casnic, în aceeași încăpere sau alta alăturată. Activitățile religioase domestice sunt administrate de liderul familiei și au drept scop dobândirea fertilității și prosperității, două elemente esențiale pentru supraviețuire. Conform acestei ipoteze, multe dintre statuetele și reprezentările sculpturale neolitice, reprezintă simboluri destinate atragerii fertilității și de fructificare a puterilor supranaturale, prin desfășurarea unor ritualuri, rugăciuni, activități de oferire. În perioada neolitică apare delimitarea dintre cultul elitar și credințele, respectiv practicile religioase casnice/familiale (Hayden 2003, 218).

Sanctuarul este în primul rând un loc unde se manifestă devoțiunea pentru zeu. Sanctuarul poate lua forma unei nișe care conține imaginea sacră a zeului sau al spațiului restrâns, unde sunt venerate obiecte sacre corespondente divinității (Kipfer 2000, 512). Cele mai timpurii sanctuare neolitice au forma unei camere și nu erau foarte diferite formal de locuințe. Acestea prezintă o nișă pe un perete, unde zeul era situat, poate imaginea sau simbolul acestuia, împreună cu o masă de ofrandă amplasată în fața nișei. În general nișa se afla pe latura scurtă a camerei, în cazul clădirilor dreptunghiulare (Hinnells 2007, 165). Ca inventar, sanctuarul se distinge prin inventarul bogat sau care atrage atenția prin formă și/sau decor, precum vetre ceramice portabile, castroane, lămpi, polonice, vase antropomorfe sau zoomorfe, bucranii, stele, sculpturi, statuete (Gimbutas 1999, 72; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 64).

Locurile sacre și structurile de cult în Grecia Antică sunt de patru categorii. Prima categorie se numește *Hieron* și constă într-un altar sau o colină, o piatră sau o coloană, altarul fiind instalat și dedicat unui singur zeu sau personaj divin. *Temenos* este o incintă sacră, care cuprinde uneori, în anumite situații un *Hieron*. De asemenea, reprezintă târâmul sfânt care aparține unui zeu și este deci supus unui set special de reguli (Kipfer 2000, 556). A treia categorie este *Secos*, un fel de capelă sau o cameră de mici dimensiuni, acoperită, cuprinzând simbolurile divinității, precum o anumită ramură de copac, un fruct, o floare, sau chiar imaginea zeului. Acest tip de sanctuar-capelă, în anumite cazuri poartă forma unei cutii, sau era o curte deschisă, ca imagine a lumii. Această incintă deschisă se afla în aria unui templu și era înconjurată de imaginea sau imaginile zeului. Spațiul de acest tip se caracterizează prin faptul că este extrem de restrictiv, fiind păzit de orice atingere sau pătrundere profană (Dudley 1846, 371).

Termenul de *naos*, dat în dicționar ca sinonim pentru „sanctuar” este folosit pentru a desemna interiorul unei camere specifice din templul grec, sau *cella* unui templu roman. *Naos* este a patra categorie de clădire din Grecia Antică; denumirea provine de la derivarea termenului grec care semnifică locul sau locuința unui zeu. Cuvântul *naos* este folosit și pentru a desemna un anumit tip de sanctuar egiptean, care avea drept scop păstrarea imaginii zeului în templele monumentale dedicate acestuia. De asemenea, termenul a fost folosit pentru a desemna cutii sau cufere din piatră sau lemn, unde erau depozitate statuile funerare sau animale mumificate (Shaw, Jameson, 417).

În arhitectura antică clasică, *naosul* reprezintă corpul templului, distinct de portic, în care era găzduită statuia zeului. În arhitectura greacă și romană timpurie era o cameră simplă, de obicei rectangulară,

cu intrarea la un capăt și cu pereții laterali adeseori estinși în forma unei tinde. În templele romane de mari dimensiuni, *cella* este deschisă, fără acoperiș și un sanctuar mai mic ce era construit în interior (Enciclopedia 1982 178).

Fig. 5 Piatra Rotarii, jud. Buzău. Sanctuarul în natură și altarul (Lazarovici Gh. et alii 2011, 73, fig. 27)

În arhitectura bizantină tradiția arhitectonică a *naosului* este păstrată ca o arie centrală a bisericii, cuprinzând și centrul spațiului public, unde se desfășoară în mare parte liturghia.

Sanctuarele în natură reprezintă un tip special de loc cultic. Sanctuarele preistorice amplasate pe munte, formează o amplă rețea care acoperă majoritatea munților, mai precis culmile lor. Acest subiect a fost amplu analizat într-o serie de studii de către cercetătorii C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici alături de o serie de colaboratori, care au căutat atât locuri consacrate, cât și rute sau rețele de drumuri și marcaje până la aceste sanctuare. Exemplele de pe teritoriul României de la Piatra Rotarii, jud. Buzău (Fig. 5) (Lazarovici Gh. et alii 2011, 73; 2011b, p. 77 și urm.) și muntele Teasc și altele (Lazarovici Gh. et alii 2014, 25-80) sunt foarte sugestive. În zona bulgară sunt menționate sanctuare pe înălțimi în Munții Sredna Gora, Stara Planina, Rodopii Estici. Sanctuarele formează o rețea, îndeplinind și condițiile de a fi observa-toare astronomice. Elementele definitorii pentru aceste sanctuare sunt imaginile antropomorfe sau doar părți, în special capete, diverse animale din piatră, tronuri și altare, mici gropi săpate în rocă, scări cio-plite până pe culmi, bazine sau gropi pentru acumularea apei, nișe în stâncă (Radunčeva 2008, 180-184).

Riturile și sacrificiile se desfășurau la ocazii speciale, fiind adesea asociate cu fazele lunii sau cu solstițiile. Alte corpuri cerești precum soarele și luna erau privite ca zei. Oamenii preistorici este posi-bil să fi cunoscut secvențele temporale conform anotimpurilor, a creșterii plantelor și a uscării lor, pre-cum și ciclul naștere-creștere-moarte (Lazarovici Gh. et alii 2002, 7-17; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006b, 233).

Definirea și caracteristicile altarului

În limba română nu s-a făcut distincție între camera altarului, masa-altar sau masa de ofrandă, cu-vântul altar cuprinzând toate aceste varietăți de înțelesuri (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 63). Cuvântul altar cuprinde mai multe sensuri: parte într-o biserică în care preotul oficiază liturghia; masă de cult pe care se oficiază liturghia în biserica creștină; în Antichitate reprezenta un loc ridicat sau masă pe care se aduceau jertfe zeilor (Nodex 2002).

Altarul sau masa-altar mai precis, este suprafața specială pe care este oferit un sacrificiu, iar de cele mai multe ori este folosit ca loc de ofrandă. În perioada neolitică, dar chiar și mai târziu, în antichitatea clasică, altarul era construit dintr-o simplă piatră sau o aglomerare de pietre, evoluând cu timpul către forme arhitecturale dezvoltate. Masa-altar pe care erau oferite sacrificiile în Grecia Antică, se afla în fața porticului templului. Dedesubtul mesei altar de afla un vas cu apă, cu care credincioșii se stropeau înainte să intre în templu, pentru a aduce ofrande în *secos* (Dudley 1846, 388). Materialele folosite în amenajarea meselor-altar variază, fiind realizate din materiale naturale, perisabile, dar și din materiale prețioase și implicit costisitoare, precum marmura, sau metale bogat ornamentate (Dudley 1846, 72).

Altarul poate lua și alte forme, în funcție de o activitate ritualică specifică ce se desfășoară într-un anumit moment în clădire. Există vetre rituale, care au fost realizate de forme deosebite de cele din locuințe, precum vatra cruciformă în Locuința 2, Caseta C de la Poduri (Dumitroaia et alii 2009, 21), sau vatra ovoidală din sanctuarul de la Buznea (Mihai, Boghian 1977-1979, 439, fig. 2).

Banca în sanctuar poate avea rol de altar, dacă susține statuetele și este obiect de venerare și etalare a obiectelor de cult, ca la Sabatinovka (Makarević 1960, 282, 290, fig. 1; Makkay 1971, 138; Gimbutas 1991, 261, fig.7-59-a-b; Monah 1997, 35; 255, fig. 3/1). Altarele casnice sunt mai greu de identificat, dar ele apar în unele contexte domestice, prezentând caracteristici specifice (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 105).

Nu în ultimul rând ne referim la coloană, care prin faptul că are o poziție fixă, fiind asociată în mod repetat cu bucraniul, aceasta devine obiect de venerare și un simbol al „arborelui lumii” (Vulcănescu 1987, 353). În funcție de diversele elemente amplasate în jurul coloanelor, acestea își pierd conținutul funcțional, devenind ele însele altar, loc de închinare și culoare de comunicare cu forțele superioare (Dumitrescu Vl. 1979, 73).

În Creta există mărturii asupra cultului arborilor sacri, iar prin extensie s-a ajuns la un cult al coloanei care îl reprezintă pe zeu, sau locul unde acesta își face simțită prezența pe parcursul procesiunilor și al dăruirii ofrandelor (Matz 1969, 120). Stâlpul sau coloana sunt simboluri ale prezenței divine în cadrul unui templu sau al unui sanctuar (Dudley 1846, 373). Nu în ultimul rând coloana era un simbol al puterii și era privită mai târziu ca un reprezentant al divinității, iar ulterior este zeul însuși (Dudley 1846, 381).

Cercetările desfășurate în siturile neolitice, atât din aria balcanică, cât și din centrul Europei au scos la iveală clădiri în care erau amenajate spații speciale pentru activități rituale. Aceste spații conțineau altare sau casete introduse în podele, capete de animale, în special în formă de tauri, modelate din lut și aplicate pe zidurile caselor, precum și figurine antropomorfe. Ansamblurile cultice includeau și vase, unelte, artefacte, precum topoare de piatră, lame și râșnițe care, fără a fi integrate în contextele de cult, ar fi fost simple unelte (Kalicz, Ráczky 1987, 22).

Pentru abordarea unei teme precum spațiile sacre, acestea trebuie în primul rând definite, cu scopul de a clarifica noțiunile elementare de lucru. Divergențele sau similitudinea prea mare dintre diferitele concepte ne îngreunează demersul, având în vedere faptul că literatura de specialitate este mai dificil de interpretat. Pe parcursul studiului vom aprofunda diverse elemente fixe și mobile care se găsesc în contextele de cult.

Capitolul II: Primele manifestări de viață spirituală

Arta reprezintă în esență cea mai profundă expresie a creativității umane. Pe cât de dificil de definit, pe atât de subiectiv este de evaluat un act artistic, având în vedere faptul că fiecare artist își alege singur regulile și parametrii de lucru. Se poate considera că arta este rezultatul influenței unui mediu, care acționează asupra creatorului, precum și a alegerii unui set de reguli/ valori care determină ce anume merită exprimat prin acel mediu, cu scopul de a induce un sentiment, o idee, o senzație sau o trăire. Prin modul specific de manifestare, arta poate fi considerată și o formă de cunoaștere, respectiv cunoașterea artistică. Într-un sens larg, termenul „artă” desemnează orice activitate, care se bazează pe cunoștințe, exercițiu, percepție, imaginație și intuiție. Într-un sens mai strict, se adaugă un alt criteriu, precum lipsa de funcționalitate directă (practică), având o funcție strict estetică. Arta a fost definită ca un mijloc de exprimare și de comunicare a emoțiilor și ideilor. În general natura artei trebuie înțeleasă simultan atât prin perspectiva artistului, cât și prin cea a privitorului (Wollheim 1980, 1).

În cadrul acestui capitol ne propunem să aruncăm o scurtă privire asupra artei paleolitice, pornind de la ideea că actul artistic este un mijloc de transmitere a ideilor. Scopul întregului nostru demers, de altfel, este cel de a căuta înțelesurile religioase ale oamenilor preistorici, care își reprezintă lumea printr-un filtru propriu de registre realiste sau abstracte.

Enciclopedia Britannica definește arta ca „îndemânare și imaginație în crearea de obiecte, medii ambiante sau experiențe estetice care pot fi împărtășite” (*the use of skill and imagination in the creation of aesthetic objects, environments, or experiences that can be shared with others*) (www.britannica.com). În Dicționarul Explicativ al Limbii Române (Nodex 2002), arta este definită ca formă a activității umane care oglindește realitatea prin imagini expresive; totalitatea operelor dintr-o epocă, dintr-o țară, care aparțin acestei activități; fiecare dintre modalitățile de exprimare a frumosului, a esteticului; totalitatea de cunoștințe și de priceperi, necesare pentru activitatea într-un anumit domeniu.

Arta este strâns legată de decor, definit ca ansamblul de obiecte care servesc la crearea cadrului în care se desfășoară un spectacol de teatru, balet, film. Al doilea sens este cel de ornament, podoabă; ornamentația interioară sau exterioară a unei clădiri, a unei săli, a unui obiect etc. Ca sens figurat regăsim cel de cadru, ambianță în care se petrece o acțiune; peisaj, tablou (Nodex 2002). În Dicționarele Oxford substantivul „decorație” are ca înțeles: procesul de decorare artistică, ca ornamentație pentru un obiect, perețele unei încăperi. (www.oxforddictionaries.com). Dictionarele Larousse se referă la amplasarea într-un loc oarecare a unor accesorii care dau un aer festiv; a orna un obiect cu motive, desene, culoare, cu scopul de a face mediul mai agreabil (www.larousse.fr).

În ceea ce privește definirea decorului, în sens strict arheologic, ea se referă la una sau o serie de modificări realizate pentru scopuri care sunt în primul rând non-funcționale (www.archaeologywordsmith.com).

Tehnicile de decor întâlnite frecvent în preistorie sunt: modelajul, incizia/excizia, relieful (basorelieful, altorelieful), gravura/grafitti, pictura, desenul și sculptura. Alte tehnici, precum incrustarea, canelarea, imprimarea, ștampilarea apar în decorul ceramicii, fiind folosite mai puțin pe elementele fixe.

Pictura se definește ca imagine executată cu culori; actul, arta sau lucrarea unei persoane care pictează; lucrările de artă pictate într-o anumită manieră, loc sau perioadă; substanță colorată care este împărțită pe o suprafață și se usucă pentru a lăsa un strat subțire decorativ. Tehnica desenului se distinge prin modul de a produce o imagine prin linii sau demarcaje subțiri (www.oxforddictionaries.com). Pictura este una dintre cele mai răspândite tehnici decorative, indiferent de cultură și civilizație. Pictura este folosită în epocile preistorice, atât în decorarea pereților, cât și pentru a sublinia anumite elemente de inventar interior, fix sau mobil din sanctuare.

Originea picturii se pierde în zorii istoriei omenirii, fiind atestate desene începând cu peșterile paleolitice (Anati 1970, 199). Cele mai cunoscute picturi paleolitice sunt cele din aria franco-cantabrică, dar manifestări artistice se află în aproape toate siturile paleolitice. Peșterile și grotle, în general, cele folosite în paleolitic, în special, sunt numite sanctuare și percepute ca spații sacre, distincte oarecum, de cele în care se desfășurau activitățile zilnice. Varietatea contextelor arheologice, sugerează că ele nu ar fi avut o funcție religioasă singulară. Sunt ilustrate în general ocupații precum vânătoarea, dar și elemente ca sexualitatea, moartea, ființe supranaturale sau șamani (Bădocean, Maxim 2005, 11).

Majoritatea monografiilor și studiilor cu privire la viața comunităților preistorice, admit că reconstituirea aspectelor legate de imaginar, religie, cult, ritual, este un demers foarte dificil. În lipsa unor texte scrise care să clarifice sensul de desfășurare a unor ritualuri, ritmicitatea, scopul invocării, personajele implicate, zeitățile venerate, concluziile care se pot extrage strict pe baza materialelor palpabile, sunt extrem de fragile (Macculloch 1906, 487).

Chiar dacă perioada paleolitică nu este punctul nostru focal, nu o putem omite din discuțiile preliminare, având în vedere faptul că o serie de cercetători au stabilit originea religiei și a artei începând cu cea mai îndelungată și îndepărtată perioadă din istoria umanității. Omul paleolitic, în special homo sapiens, prin producția lui artistică este uimitor până în ziua de azi prin inovațiile tehnice și artistice. Pe teritoriul european sunt o serie de descoperiri care au adus numeroase precizări în ceea ce privește stilul de viață din Paleolitic. Reprezentările artistice și/sau religioase au fost împărțite în trei categorii: arta rupestră, care este cea mai faimoasă, inventarul mobil, în care au fost încadrate diferitele amulete, bijuterii, plăcuțe sau obiecte cioplite și/sau perforate, iar în a treia categorie a fost grupat inventarul funerar (Dell 2004, 11).

Cele mai timpurii dovezi ale unei activități artistice de pe teritoriul României provin din zona Clisurii Dunării și se situează cronologic în Paleolitic și Epipaleolitic, cu descoperiri importante la Dubova-Cuina Turcului, precum și în Moldova, la Mitoc (Dinu et alii 2007, 32; Păunescu 1972; 1976; Petrescu 2000, 40-44). Menționăm câteva exemple. La Dubova – Cuina Turcului a fost descoperit un bolovan cu semne și simboluri realizate în maniera celor de pe malul sârbesc al Dunării, respectiv Lepenski Vir (Fig. 6), (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 42). Descoperirea unor piese de tip Lepenski Vir în peștera de aici, (Păunescu 1972; Păunescu 1976; Petrescu 2000, 40-44) ar putea fi puse în legătură cu importantul sit de la Lepenski Vir, fiind vorba de anumite grupări familiare sau zonale, care aveau ca punct central situl cultic deja menționat (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 39). O piesă cu totul spectaculoasă este cea realizată din os, descoperită la Dubova. Semnele prezintă corpul feminin stilizat, realizat dintr-un romb și două triunghiuri desenate la ambele capete ale rombului (Fig. 7).

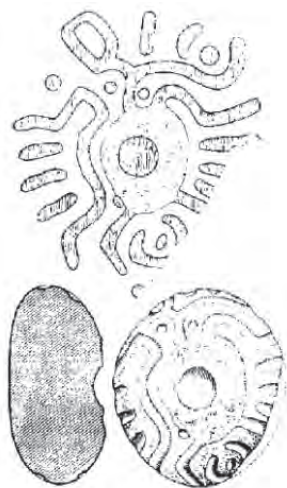

Fig. 6 Dubova – Cuina Turcului. Sculptură în piatră

Fig. 7 Dubova – Cuina Turcului. Sculptură în os

Fig. 8 Mitoc. Plachetă cu semne

Rombul central semnifică pântecul, iar triunghiurile, cele îndreptate în sus reprezintă mâinile, iar cele îndreptate în jos ar putea reda picioarele. Este posibil ca această piesă să fi avut funcția de amuletă. Semnalăm o altă descoperire de acest tip la Piatra Elișovii, respectiv un cap antropomorf din piatră, realizat într-o manieră deosebit de interesantă (Lazarovici Gh., Dragomir 1993, 26).

O descoperire spectaculoasă pentru perioada paleolitică este amuleta – pandantiv de la Mitoc (Fig. 8), pusă de descoperitor în contextul „artei și magiei paleoliticului superior est-carpatic” (Chirica 1982, 229). M. Merlini consideră că pe amuleta de la Mitoc – Malu Galben se află inscripționate o „summa” de forme geometrice bazate pe unghiuri (Merlini 2009, 443).

Până în momentul de față nu se cunosc dovezi arheologice care să confirme sau să infirme faptul că *Homo Habilis* sau *Homo Erectus* ar fi avut vreo formă de credință sau de religie, drept urmare nu ne putem pronunța (Clottes, Lewis-Williams 2007, 7).

Cele mai timpurii dovezi cu privire la activitatea ritualică provin de la *Homo Sapiens Neanderthaliensis*, care a ocupat spațiul european între 250.000 și 30.000 ani, respectiv la nivelul Paleoliticului Mijlociu. Remarcăm începuturile de înhumare a anumitor defuncți și implicit apar întrebări legate de o posibilă credință în spirite a oamenilor paleolitici (Macculloch 1906, 490). Remarcăm depunerile de ocră roșu în morminte, care a fost aplicat mai degrabă datorită culorii intense și mai puțin datorită altor calități ale mineralului. Folosirea lui ar putea fi pusă în legătură cu considerentele simbolice, și mai puțin cu cele practice. Cele mai timpurii descoperiri care au asocierea dintre ocră roșu și scheletele umane, au fost datate în Paleoliticul Mijlociu, în peștera de la Qafzeh, Israel, practica fiind mult mai răspândită în Paleoliticul Superior.

În ceea ce privește colorarea trupurilor câteva exemple cu adevărat spectaculoase se regăsesc în mormântul de copil de la Lagar Velho, Portugalia și în mormântul unui nou-născut de la Krems, Austria. Nu numai ocră roșu a fost folosit, ci și alți coloranți, precum calcar roșu, grafit și un tip anume de calcar folosit pentru producerea pigmentului alb (Petru 2006, 205). Schelete pictate au fost descoperite la Mas d’Azil, Franța. La Laugerie Basse, Manaurie, Franța un schelet masculin a fost acoperit cu scoici aranjate în perechi, pe diverse părți ale corpului, precum craniu, brațe, picioare (Macculloch 1906, 490).

În perioada Aurignaciană, alături de foarte multe inovații tehnologice și culturale, se remarcă o serie de evoluții în ceea ce privește obiceiul funerar, prin depunerea unor inventare consistente în morminte (Chirica, Borziac 2005, 95).

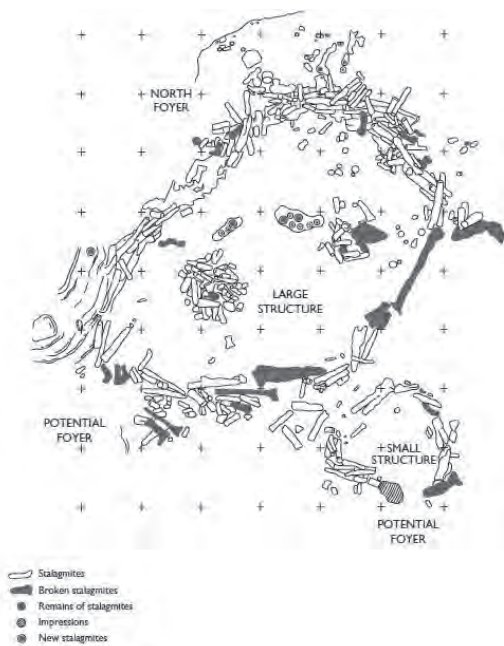

Fig. 9 Peștera Bruniquel (Franța). Amenajare din stalagmite și stalagmite în peștera din perioada Mousteriană (Clottes, Lewis-Williams 2007, 10)

Fig. 10 Roche-Cotard à Langeais. Partea frontală a „măștii” (Marquet, Lorblanchet 2000, 331, fig. 8)

În anumite circumstanțe se poate vedea o venerare a defunctului, o frică sau un respect față de acesta, ceea ce duce către conceptul de venerare al strămoșului. Nu excludem ca în această etapă a dezvoltării umane să apară concepții despre viața de dincolo sau o lume a spiritelor, ritualuri de inițiere sau extatice, cultul animalelor, cultul strămoșilor, precum și șamanismul (Hayden 2001, 162-163). Cazurile extraordinare de tratare a corpului defunctului, ar putea indica o atitudine grijulie față de bunăstarea celui plecat, adesea pusă în legătură cu continuarea veștii dincolo de moarte (Macculloch 1906, 490).

Scopul depunerii unor piese care fac obiectul inventarului funerar paleolitic, este în continuare un subiect de discuție între specialiști. Pentru a declara cu certitudine că un anumit obiect a fost depus intenționat într-un mormânt, acesta ar trebui să îndeplinească mai multe criterii, precum: să fie unic/rar/ să iasă în evidență și să fie poziționat într-un context care iese în afara normelor uzuale ale comunității (Sandgathe et alii 2011, 251).

Unele obiecte au fost descoperite în apropierea trupurilor, în timp ce altele au fost plasate în mod intenționat pe corpul defunctului (Sandgathe et alii 2011, 251). Uneori apar alături de defuncți, elemente de inventar, precum unelte de piatră sau părți din corpuri de animale, precum la La Chapelle-aux-Saints, Le Roc de Marsal, La Ferrassie și Le Moustier în Franța; Teshik-Tash în Uzbekistan; Kebara în Israel și Shanidar în Irak (Clottes, Lewis-Williams 2007, 8). Important de menționat este faptul că, până în prezent, nici o urmă de artă parietală nu poate fi atribuită neandertalienilor.

O singură construcție fără scop practic clar, și care putea avea funcții religioase, a fost descoperită la Tarnet-Garonne, în peștera Bruniquel, din sud-vestul Franței. În interior au fost rupte stalagmite și stalagmite, ulterior aranjate sub forma a două încăperi, ambele de formă ovală (cea mare de 5 x 4 m) (Fig. 9, 11). Vatra analizată a fost datată la 47.600 de ani vechime, ceea ce ar demonstra existența unui spațiu non-utilitar, dar amenajat, în Mousterian (Hayden 2001, 236). Comunitatea folosea pentru viața de zi cu zi doar partea anterioară a peșterii, însă în partea unde a fost realizată amenajarea, nu se observă depuneri de tip arheologic obișnuit. Cercetătorii care au descoperit structurile consideră că una dintre cele mai plauzibile ipoteze rămâne amenajarea și delimitarea unui spațiu ritualic în interiorul lumii subterane (Rouzaud et alii 1996, 28-34).

Fig. 11 Peștera Bruniquel, Franța. Amenajare din stalagmite și stalagmite în peșteră din perioada Mousteriană (www.nationalgeographic.com – accesat 25.05.2016)

Situl de la Roche-Cotard à Langeais (Indre-et-Loire), în nivelul Mousterian, are o descoperire unică. Este vorba despre un bolovan ales intenționat, cu o perforație naturală în care a fost inserat un os, astfel încât lasă impresia că obiectul are aspectul unei fețe antropomorfe sau zoomorfe (Fig. 10) (Marquet, Lorblanchet 2000, 325-338).

Paleoliticul Superior acoperă în zona europeană o perioadă foarte lungă de timp, de la aproximativ 40.000 la 12.000 BP. Pentru subiectul pe care îl discutăm, ne interesează în principal manifestările artistice. Acestea se împart în două categorii principale: arta rupestră și inventarul mobil.

Arta rupestră cuprinde pictura, gravura, reliefurile executate pe pereții sau tavanele peșterilor, rareori pe suprafețele de rocă aflate în aer liber. Piesele mobile sunt de cele mai multe ori obiecte de mici dimensiuni. Acestea au fost grupate în câteva categorii: piese ornamentale constând din pandantive, rondele,

sculptate din os sau coarne de ren; arme și unelte, precum harpoane, sulițe, bastoane, spatule perforate, decorate uneori cu incizii; plachete din piatră sau os, în unele cazuri cu figuri gravate; statuete antropomorfe sau zoomorfe din piatră, os, fildeș, corn. Comparativ cu arta parietală, care este concentrată pe zone predilecte, cea mobilă este mult mai răspândită, acoperind spații largi (de Marinis 2006, 28).

Până în prezent au fost identificate aproximativ 350 de peșteri și situri de suprafață pe întreg teritoriul european, fiind răspândite pe un spațiu enorm, din peninsula Iberică, până la munții Urali. O mare concentrare de situri paleolitice este în Franța și Spania, câteva fiind identificate în Portugalia, sudul Italiei, partea central-europeană și Rusia (Clottes, Lewis-Williams 2007, 18).

Zona franco-cantabrică este una dintre cele mai spectaculoase din punctul de vedere al artei parietale. Acestea au fost descrise în detaliu și nu revenim asupra fiecărei peșteri în parte (Leroi-Gourhan 1965; de Marinis 2006, 40-62). Conservarea foarte bună, de care au beneficiat acestea, se datorează în primul rând unor condiții biologice și geologice prielnice (de Marinis 2006, 30).

Posibile practici, care au fost interpretate ca parte a ritualurilor, ar fi depozitarea obiectelor mici, precum dinți de urs sau de la alte animale, scoici, coarne sau silex, în mici cavități din peșteri. Asemenea depozite au fost găsite la Enlène, Montespan, Troubat, Bédeilhac, Portel, Tuc d'Audoubert din munții Pirinei. Alte zone cu descoperiri similare sunt în peșterile Gargas (datată 26.860 BP \pm 460) și Chauvet (Clottes, Lewis-Williams 2007, 22).

Peștera de la Tuc d'Audoubert, Ariège, Franța este un caz deosebit, având în vedere faptul că în primul nivel de aici au fost descoperiți bizoni din lut, realizați în tehnica basoreliefului (Fig. 12). Alte obiecte decorate, în același nivel, nu apar (Begouen, Clottes 1991, 65). Printre desenele realizate pe stânci, sau pe pereții peșterilor, domină imaginile cu animale masive, erbivore, bizoni sau urși, interpretate ca fiind legate de o mitologie a vânătorii sau de o magie a acesteia (Tokarev 1982, 40). În schimb figurile antropomorfe sunt rare și apar realizate oarecum caricatural, comparativ cu imaginile animaliere, foarte rafinate și elaborate. Ceea ce atrage atenția sunt personajele cu caracteristici zoomorfe, așa-numiții „therianthrope”. Acestea au fost interpretate ca vrăjitori, șamani (Hayden 2003, 48), sau zei (Tokarev 1982, 40).

Animalele monumentale din peștera Fourneau-du-Diable, Bourdeilles, Dordogne, uimesc până azi prin detaliile sculptate în basorelief (Fig. 13). Reliefurile, prezentând bovine mari, realizate în profil și în perspectivă, sunt privite din lateral. Cele două animale sunt de aceeași talie și au fost realizate cu grijă identică din punct de vedere artistic (Capitan, Peyrony 1925, 49).

Fig. 12 Tuc d'Audoubert, Ariège. Bizoni și vacă realizați din lut (www.donsmaps.com/cavepaintings3.html – accesat 25.05.2016)

Fig. 13 Fourneau-du-Diable, Bourdeilles, Dordogne. Animale monumentale realizate în basorelief (www.donsmaps.com/diable.html – accesat 25.05.2016)

Basorelieful de la intrarea în peștera Laussel, Dordogne, sudul Franței, reprezintă o figură feminină verticală (Delporte 1979, 65). Femeia ține mâna stângă pe abdomen, iar mâna dreaptă este ridicată și ține un corn cu vârful în sus, în forma unei luni în creștere (Fig. 19). Basorelieful a fost astfel amplasat încât corpul colorat cu roșu ar fi fost luminat atât de lumina soarelui cât și de cea a lunii (Marler 2003, 10). Gravura parietală din această peșteră a fost interpretată ca o întreagă narațiune, care ar fi putut funcționa ca mijloc de rememorare ale unor cunoștințe ancestrale (Gimbutas 1997, 44). Întregul simbolism, atât „Venus de Laussel”, cât și culoarea roșie a corpului, cornul de bizon și cele treisprezece linii crestate pe corn, au fost asociate cu peștera în ansamblu, care trebuie să fi fost folosită pentru o lungă perioadă de timp, pentru ritualuri asociate cu sarcina și nașterea (Anati 1970, 199).

În aria spaniolă, la „Cueva de los Grajos”, lângă Cieza, regiunea Murcia (Spania), au fost identificate desene rupestre care reprezintă 46 siluete umane (31 siluete dintre care 14 feminine, alături de unele

incerte), 10 animale (2 cerbi, 1 căprioară, 2 capre, 1 câine, 4 patrupede nedeterminate) și cinci semne abstracte (Beltran 1970, 80). Sunt pictate în tonuri precum roșu pal, roșu intens, roșu carmin închis și negru (Fig. 14). Scena a fost interpretată ca fiind una de dans, cu femeile purtând rochii de tip clopot. Bărbații, unii dintre ei itifalici, joacă un rol secundar. Se observă o relație între dansatori și reprezentările animale. Panoul a fost interpretat ca imaginea unui ritual de fertilitate (Beltran 1970, 85). Imaginea este dificil de datat, având în vedere faptul că nu apar unelte sau arme (Beltran 1970, 81). Din păcate ilustrația nu permite identificarea semnelor abstracte prezentate, iar acestea nu au fost descrise de către autorul descoperirii.

Fig. 14 Cieza, Murcia, Spania. Picturi parietale la „Cueva de los Grajos“
(Beltran 1970, 81, fig. 31)

În multe cazuri de imagini parietale se poate identifica sexul personajului înfățișat, astfel încât au fost identificate ocupațiile, atât cele feminine, cât și cele masculine. În preistorie arta parietală iberică ne reprezintă o societate în care femeile joacă un rol important, atât din perspectiva maternității, cât și din cea economică. Femeile se ocupă de o largă varietate de activități, fiind înfățișate în ipostaze diverse (Mateu 2002, 83). Cele mai numeroase picturi parietale reprezentând femei, au fost încadrate în perioada magdaleniană. Din punctul de vedere al redării, la siluetele feminine se remarcă schematizarea, uneori redarea fără reprezentarea capului (Mărgărit 2010, 136).

Plantele sunt desenate schematic, aproape abstract, foarte asemănător cu reprezentările de pe ceramica neolitică, acesta fiind un indiciu că semnele reprezentând aceeași noțiune au aspect asemănător, sau chiar identic (Stratouli 2005, 129).

O altă zonă cu desene spectaculoase, încadrate cronologic în Paleoliticul Superior este cea scandinavă, unde au fost repertoriate aproximativ 400 de locuri care cuprind desene pe pereții stâncilor, multe dintre ele reprezentând ambarcațiuni conduse de siluete umane, asociate cu simboluri solare sau diverse tipuri de arme (Fredsjö 1970, 269). Nu vom insista asupra acestor desene, ele nefiind un subiect central. Menționăm doar faptul că desenele rupestre acoperă un spațiu uriaș, acoperind întreg arealul european și nu numai. Au fost folosite cu predilecție culorile negru și roșu, iar ca tehnici se remarcă pictura, incizarea și basorelieful (Shaw, Jameson 1999, 154).

În zona est-europeană sunt cunoscute cinci peșteri cu decor parietal, dintre care trei sunt situate în România (Peștera Cuciulat, comuna Letca, jud. Sălaj; Peștera Gaura Chindiei II, comuna Coronini, jud. Caraș-Severin și Peștera Coliboaia, comuna Câmpani, jud. Bihor), și două în zona munților Ural (Kapova și Ignatievskaja). Peștera de la Cuciulat, are o sală unică, înaltă de 3,70 m și lată de 2,50 m, pe pereții căreia apare decorul pictat (Fig. 15). Este desenat cu roșu, în manieră realistă un cal cu dimensiunile de 24,5 x 12,5 cm (Sandu 2001, 5), surprins ca și cum în acel moment s-a oprit din alergare (Cârciumaru 1987, 45). În centrul camerei sunt vizibile urme de la picturi mai slab conservate. Printre acestea cea mai remarcabilă imagine, este cea cu o felină de aproximativ 80 x 45 cm. Ghearele au fost desenate în poziție de atac. Conturul capului avea un nas scurt și urechile ascuțite. Felina are aceleași caracteristici artistice precum

calul, fiind decorată cu roșu. Alte posibile reprezentări sunt: o pasăre, un cap de cal și o siluetă/fință umană. Din nefericire starea precară de conservare nu permite descifrarea mai multor imagini, unele dintre ele fiind doar pete de culoare (Sandu 2001, 5).

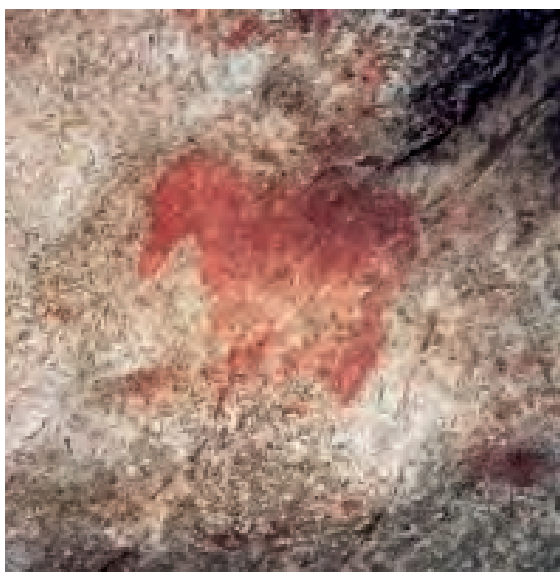

Fig. 15 Peștera Cuciulat. Calul pictat (Cârciumaru 1987)

Fig. 16 Peștera Gura Chindiei II, jud. Caraș-Severin. Reprezentarea unei păsări cu aripile deschise, alături de câteva semne (www.cimec.ro/Arheologie/Boroneant-arheologia-pestelor/index.html – accesat 26.05.2016)

Peștera Gaura Chindiei II, jud. Caraș-Severin, are pe pereți aproximativ 425 desene realizate cu roșu: motive ornamentale schematizate, elemente florale, motive geometrice, impresiuni de mâini și degete umane, precum și alte simboluri (Fig. 16). Apare simbolul crucii, în multiple variante, unele dintre ele asemănătoare cu formele bizantine. În pesteră a fost descoperită și ceramică, din diferite perioade. Chiar dacă nu este o peșteră paleolitică, o menționăm aici ca un loc special având în vedere picturile din interior (Boroneanț 2000, 35).

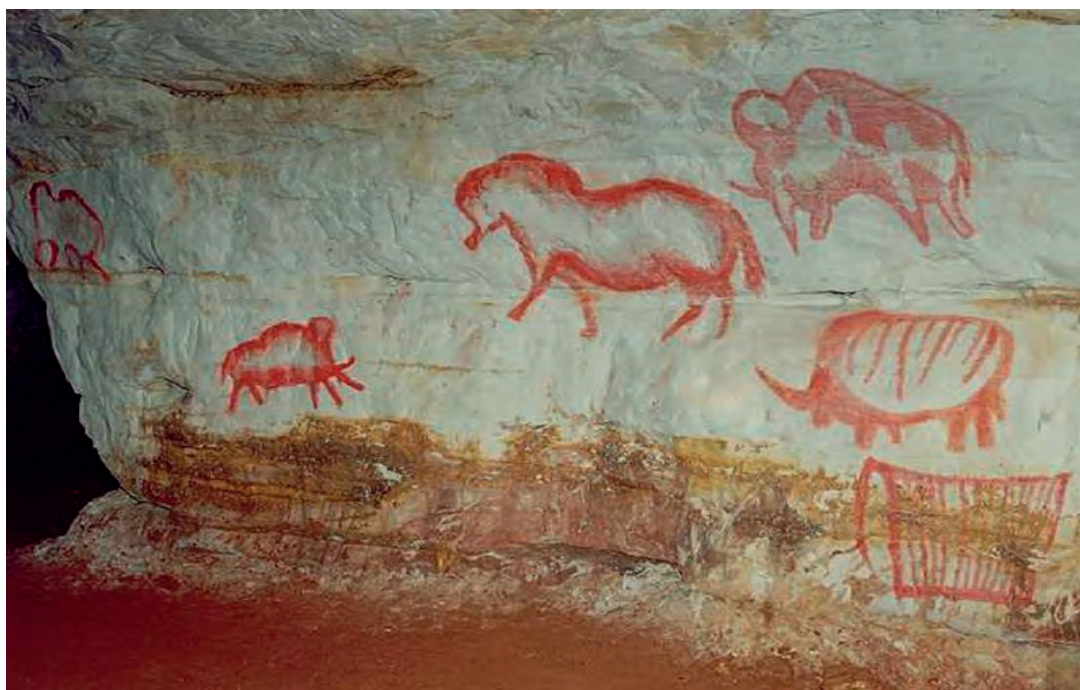

Fig. 17 Kapova, Rusia. Picturile rupestre (vm.kemsu.ru/rus/palaeolith/kapova.html – accesat 07.05.2016)

O descoperire relativ recentă a fost făcută în Peștera Coliboaia, situată la altitudinea de 560 m. Picturile sunt într-un loc foarte greu accesibil, o parte a peșterii fiind inundată. Datarea inițială a picturilor le situează în Gravettian sau Aurignacian (acum 23.000 – 35.000 de ani) (Ghemis et alii 2011, 53-54). Sunt recunosibile animale precum bizoni, o felină, unul sau două capete de urși și doi rinoceri lânoși (Balter 2010).

Peștera de la Kapova are trei săli, numite sugestiv de către descoperitorul lor, A.V. Riumin în 1959: Domul, Sala Semnelor și Sala Haosului (Fig. 17). Se remarcă, alături de pictura unor animale mari, precum mamuți, rinoceri și cai, semne geometrice, precum trapezul, triunghiuri, linii paralele oblice, care evocă oarecum o scară (Shchelinsky 1989, 181-191). Peștera de la Ignatievskaya are la rândul său semne geometrice, deși a fost distrusă parțial de-a lungul timpului (Petrine 1997; Marinis 2007, 31). Alături de peșteri, grotele, falezele și canioanele unde sunt zone ferite de ploi au fost realizate gravuri sau pictură cu cărbune. Pe teritoriul României în ultima perioadă au fost descoperite în Falezele din Podișul Someșan, unde sunt și picturile de la Cuciulat, mai bine de o duzină de locuri unde sunt zeci de reprezentări de artă rupestră (altare, scene de vânătoare, semne abstracte). Cele mai frecvente reprezentări de animale sunt cerbul, taurul sălbatic, căpriorul, peștii, dar și figuri de vânători cu arme (săgeată, arc, sulită-lance, laț-lasou) sau tolbe pentru arme. Datarea acestora este în Paleoliticul superior și merge în timp până în vremurile noastre mai ales inscripționări de nume sau simboluri (Lazarovici Gh., Pop 2016, 59-107).

Manifestările artistice din Paleoliticul Superior au intrigat atât generațiile trecute cât și pe cele actuale, în egală măsură pe specialiști, dar și publicul larg. Majoritatea interpretărilor au luat în considerare imaginile pictate sau sculptate, fiind vizibilă o mare diversitate care variază de la cercetător la cercetător. Au fost emise mai multe ipoteze cu privire la sensul picturilor rupestre, fiind interpretate ca legate de magia de vânătoare, fertilitate, magie, mituri, sisteme de simboluri, context socio-economic, nefiind exclusă nici varianta că ar fi reprezentări ale viziunilor în stări modificate ale conștiinței (Barton et alii 1994, 185, cu biblio.).

Inventarul mobil din perioada Paleolitică

Alături de picturile parietale, statuetele, majoritar feminine, au atras atenția mediului academic încă de la descoperire. Arta figurativă se manifestă prima dată în forma unor sculpturi zoomorfe și antropomorfe, cu o semnificație în esență magică, începând cu intervalul 35.000 – 32.000 ani vechime, în bazinul superior al Dunării (Chirica, Borziac 2005, 95). Pe parcursul epocilor Gravettian și Magdalenian, apar așa-numitele „Venus”, reprezentări feminine, care acoperă o zonă foarte largă: Franța, Germania, Italia, Europa Centrală, Rusia și Siberia. Din punctul de vedere al materiei prime, statuetele sunt făcute din fildeș, sist, steatit și calcit. Chiar dacă acoperă o arie geografică largă, toate aceste statuete prezintă trăsături determinative comune, precum corpolența, steatopigia, maniera de realizare a membrelor, a sânilor, a șoldurilor. Prezența numeroasă a statuetelor feminine, conduce spre ideea puternică a femeii ca ideal sau ca divinitate. Cele mai timpurii produse sunt sculpturi în ronde-bosse, din fildeș (Macculloch 1906, 488). Cele gravetiene se remarcă prin volumele puternice, în timp ce statuetele realizate în Magdalenian sunt puternic schematizate, prezentate din profil, iar capul lipsește. Fesele sunt proeminente, fiind posibilă atribuirea lor categoriei feminine (Mărgărit 2010, 137). Analiza lor a fost realizată pe larg, atât de către descoperitori cât și ulterior de către specialiști în ceea ce privește arta paleolitică și nu vom insista pe subiect.

Reprezentările din perioada paleolitică au fost grupate în trei categorii distincte. În prima categorie se încadrează statuetele antropomorfe, realizate rudimentar, făcute din metacarpiane de mamut. A doua categorie se remarcă prin schematizarea corpurilor, femeia fiind redată cu corpul în formă de baton și sâni măriți; uneori astfel de figurine au fost folosite drept pandantive, formând chiar coliere. Un al treilea tip de redare este cel sculptat în fildeș, cu partea superioară a corpului redusă la un băț, cu picioarele sculptate separat și sexul realizat printr-o incizie (Chirica, Borziac 2005, 99).

Una dintre cele mai timpurii descoperiri este cea din 1908, la Willendorf, Austria și a fost datată la 30.000 de ani vechime (Fig. 18). Statueta a fost sculptată din calcar și se caracterizează prin sâni mari și șolduri late. Nu prezintă detalii cu privire la fizionomie, însă sunt foarte atent sculptate coafura, picioarele, abdomenul și zona pubiană (Delporte 1979, 85). Remarcăm același mod de reprezentare pentru statueta de la Lespugue, Garonne, Franța (Fig. 20) (Delporte 1979, 32) și cea de la Kostenki-Bolshevo (Fig. 21) descoperită în zona centrală a Rusiei (Gvozdover 1989, 56). Statueta de la Lespugue a fost realizată din fildeș. Respectă oarecum canoanele de realizare din perioadă, prin steatopigie și prin supradimensionarea șoldurilor. Inciziile de pe picioarele statuetei au fost interpretate ca fiind o îmbrăcăminte (Delporte 1979, 35).

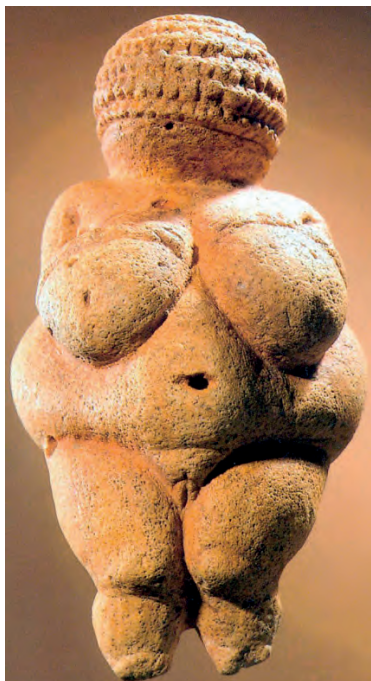

Fig. 18 „Venus din Willendorf“

Fig. 19 Zeița cu corn de la Laussel

Statueta de la Cosăuți, Republica Moldova, are 10 cm înălțime, este văzută din profil, ușor schematică. Postura și forma corpului sugerează că ar fi avut caracteristici de graviditate (Fig. 22). În momentul descoperirii piesa prezenta urme de pictură roșie și neagră pe corp (Borziac et alii 1998, 6). Pe teritoriul României au fost descoperite o serie de piese cu manifestări de artă paleolitică și mezolitică, precum la Mitoc și Schela Cladovei.

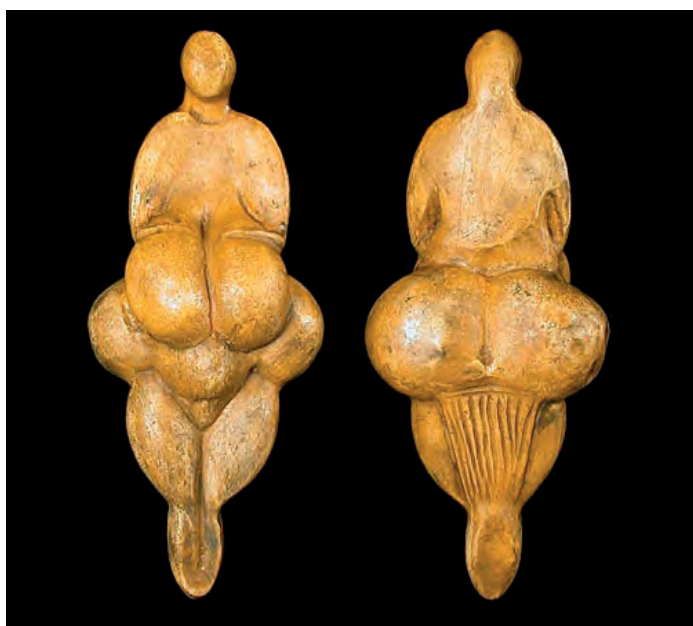

Fig. 20 „Venus” de la Lespugue, Franța

Fig. 21 „Venus” de la Kostenki-Borshevo, Rusia (www.hermitagemuseum.org – accesat 01.06.2016)

O descoperire de dată recentă, de pe teritoriul României, este așa numita „Venus de Poiana Cireșului”, sit paleolitic din jud. Neamț, unde a fost descoperită o figurină feminină (Pentru moment informația este nevalorificată în literatura de specialitate, însă materialele pentru publicare sunt în lucru-informații amabile Elena-Cristina Nitu-01.06.2016). În cadrul unor conferințe de presă colectivul de cercetare a oferit date cu privire la contextul de descoperire. Piesa, realizată din rocă sculptată sau un tip de argilit (asupra

căruia urmau să realizeze investigații), a fost descoperită fragmentar, lipsindu-i partea superioară a corpului. Piesa se afla alături de o vatră (scientia.ro/stiri-stiinta/86-terra/6759-statuetă-de-23-000-de-ani-descoperita-la-poiana-ciresului.htm – accesat 01.06.2016).

Marea majoritate a statuetelor magdaleniene au fost realizate din fildeș. Cele mai numeroase reprezentări feminine magdaleniene descoperite într-un singur sit, se află la Gönnersdorf, Germania. Aici au fost descoperite aproximativ 400 figurine feminine gravate și 13 sculpturi în corn de ren sau fildeș (Mărgărit 2010, 139).

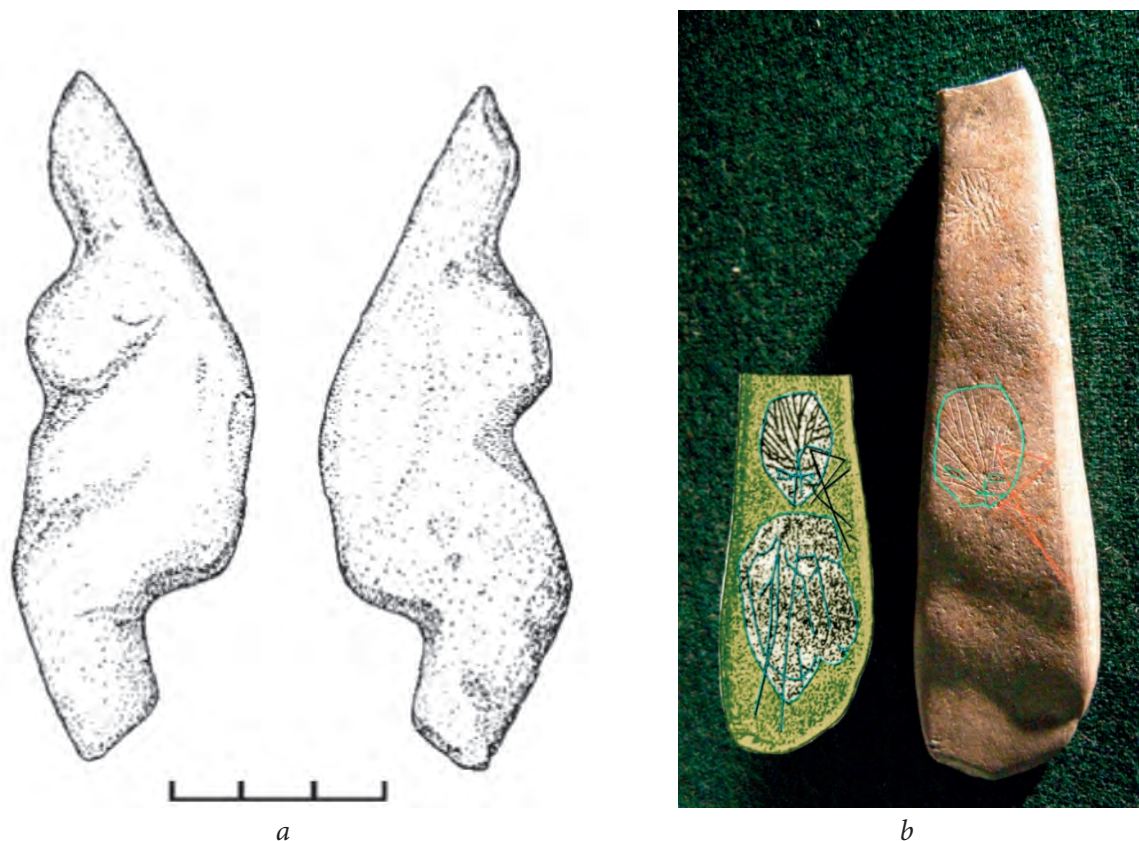

Fig. 22 Cosăuți, Republica Moldova. a. Statueta antropomorfă; b) plăcheta gravată, prelucrare Gh. Lazarovici după desen (Borziac et alii 1998, 21, fig. 2; 27, fig. 8)

Chiar dacă numărul este impresionant, faptul că acestea au fost descoperite alături de diverse alte piese, precum unelte din piatră și os, ele nu au fost interpretate ca având rol simbolic (Mărgărit 2010, 145). Un caz interesant sunt cele 18 statuete feminine descoperite la Petersfels, Germania, realizate din corn de ren și din lignit. Cele care prezintă perforație, majoritatea de altfel, au fost probabil purtate ca pandantive. Astfel de piese care ar fi putut fi pandantive sunt răspândite în zona centrală a Europei, la Rytířská și Dolní Věstonice în Cehia, și Neuchâtel în Elveția (Mărgărit 2010, 140).

În peștera de la Trois Frères au fost descoperite două piese mobile: o plăcuță din calcit cioplită reprezentând un bizon și un fragment de os care redă un cap de cal (Begouen, Clottes 1991, 65)

În peștera din Enlène erau 1117 plăcuțe gravate, întregi și fragmentare, o sculptură din gresie, multe oase decorate, alături de coarne de ren (Begouen, Clottes 1991, 65). Enlène este un caz special, având în vedere numărul mare de plăcuțe. Au fost studiate 65 de pietre gravate cu 82 suprafețe decorate. Pe acestea au fost observate 192 de elemente, 49 reprezentând animale și 14 ființe umane. Piesele realizate din os sunt în jur de 42, cu 77 semne și simboluri (Begouen, Clottes 1991, 66). Unele dintre cele mai timpurii piese de podoabă provin din perioada Aurignaciană, din peștera Bacho-Kiro, nivelul 11, unde au fost descoperiți dinți de vulpe sau de urs perforați și incizați, care au fost interpretați ca un sistem de numărare (Chirica, Borziac 2005, 88).

Ceea ce ar putea elucida rolul statuetelor și modul în care acestea erau folosite, este contextul de proveniență. Din acest punct de vedere, varietatea este foarte mare și nu se poate stabili un tipar anume. Cele de la Mayance și Petrkovice au fost descoperite alături de vetre, cele de la Willendorf II și Mauern sunt din marginea sitului, statueta de la Tursac a fost descoperită lângă de peretele adăpostului, alături de fragmente din schelete de bizoni. Statueta antropomorfă de la Cosăuți a fost descoperită într-o structură

interpretată de către descoperitori, ca fiind una cu destinație rituală (Fig. 22). Complexul de proveniență avea forma rectangulară, cu bârne de lemn pe margine, care au lăsat amprente la nivelul solului. În centrul clădirii era o vatră de 1,5 m diametru. Din interior lipseau piesele din silex și oasele de animale, frecvente în alte situații (Borziac et alii 1998, 6). O altă clădire presupusă cu scop ritualic este cea de la Kostenki, una de mari dimensiuni, unde fuseseră depuse statuetele (Mărgărit 2010, 144).

Fig. 23 Bizonul de La Madeleine
(www.wikiwand.com/es/Abrigo_de_La_Madeleine – accesat 05.05.2016)

Fig. 24 Isturitz, Franța. Leu de peșteră
sculptat în corn de ren cu simboluri magice
(www.i-s-c-a.com/show-cave/38-grottes-d-isturitz-et-oxocelhaya – accesat 06.05.2016)

În ceea ce privește folosirea culorii, remarcăm faptul că cele mai timpurii dovezi de folosire ai pigmenților se află în contexte aparținând Paleoliticului Inferior. Există chiar și dovezi că ar fi fost folosit ocrul pentru a colora diferite obiecte. Acești pigmenți apar ca urmare a unei activități deliberate de culegere și folosire a lor. Mergând către Paleoliticul Mijlociu se observă că pigmenții sunt mult mai răspândiți. Cercetările de la Bordes, au arătat prezența pigmenților roșii și negri pentru Musterianul din Franța. Începând cu Paleoliticul Superior coloranții au devenit mult mai frecvenți, iar puterea lor a fost exprimată și păstrată prin artă și în morminte. Roșul și negrul sunt culori frecvente în arta paleolitică, în timp ce albul este aproape total absent, însă trebuie să luăm în calcul și nuanțele de crem, gălbui, albicios, ca fundal al majorității picturilor rupestre. Numai culorile minerale au rezistat în timp, ceea ce ar putea fi o explicație pentru lipsa de varietate a culorilor paleolitice. De asemenea, este posibil să fi existat culori organice, însă acestea nu au supraviețuit (Petru 2006, 204).

Pentru paleoliticul superior remarcăm relația simbolică dintre ocrul roșu și feminitate. Mai multe statuete de tip „Venus” au fost pictate cu ocrul roșu sau hematit. Venus de la Mauern, Germania, a fost complet acoperită cu un strat gros de ocrul. Culoarea roșie de pe corpul feminin ar putea fi un simbol al transformării (Petru 2006, 205).

Problema culorilor și a frecvenței lor în timpurile paleolitice este una extrem de complexă, și nu există răspunsuri facile în ceea ce privește prepararea, folosirea și simbolurile din artă sau din viața de zi cu zi. Este sigur că indiferent despre care culoare vorbim, acestea au fost un important agent de transmitere a informațiilor sau a sentimentelor artistului. Alături de vorbire, arta s-a dezvoltat încă din momentul în care oamenii au început să își exprime sentimentele și gândurile, prin ambele metode, să împărtășească informațiile pe baza și datorită unei evoluții a limbajului și a artei (Petru 2006, 207).

Studiu de caz: Sanctuarul de la El Juyo

Pentru etapa finală a paleoliticului, respectiv Magdalenian, analizăm peștera-sanctuar de la El Juyo, aflată la 8 km de localitatea Santander, Spania. În interiorul peșterii au fost descoperite două structuri realizate intenționat. Datarea complexului a fost făcută la 14.000 de ani vechime. În umplutura Structurii 1 se afla nisip, lut, pământ și rozete aranjate împreună cu vegetație arsă și picioare de căprior. Spațiile dintre rozete au fost umplute cu lut, iar pe deasupra erau colorate cu roșu și galben (Freeman, Echegaray 1981, 8). În câteva cazuri au fost documentate urme de ocrul roșu. Un cerc de pământ era în centru, înconjurat de alte șase cercuri cu marginile abia atingându-se. Movila formată din rozete a fost întărită cu o „ramă” din lut, dale din piatră și oase de animale mari. În umplutura movilei s-au găsit diferite artefacte, precum ace de os, vârfuri de săgeți, ace perforate (Freeman, Echegaray 1981, 6-9).

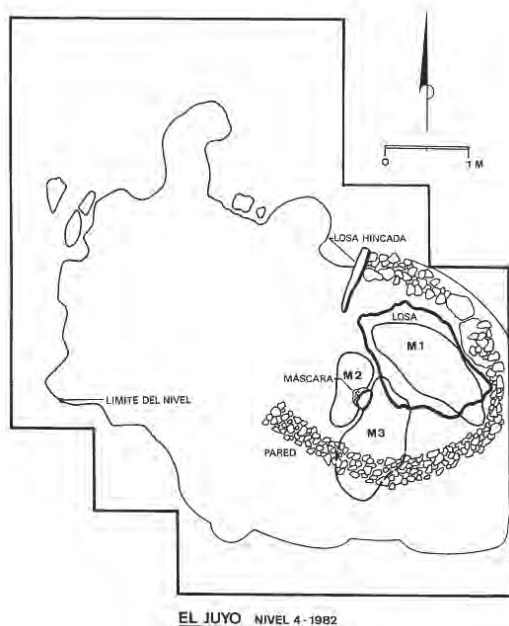

Fig. 25 El Juyo. Planul peșterii-sanctuar (Echegaray, Freeman 1992-1993, 41, fig. 7)

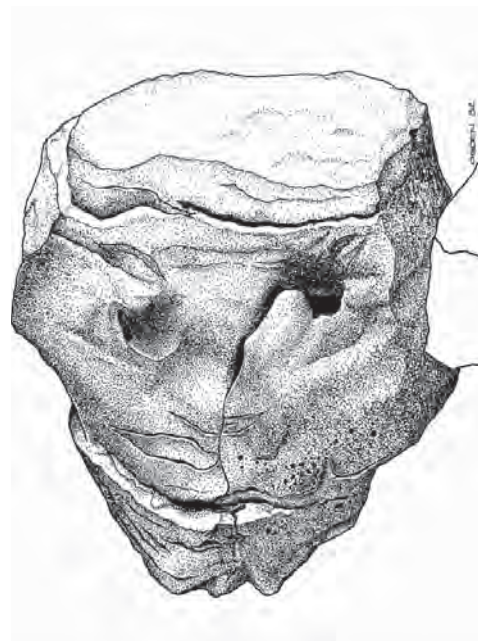

Fig. 26 El Juyo. Statuia antro-po-zoomorfă (Echegaray, Freeman 1992-1993, 42, fig. 8)

Movila a fost lipită cu o coajă de lut, iar deasupra a fost pusă o stelă de piatră de 180 x 119 x 15 cm (Fig. 25). Sculptura antropomorfă, piesa centrală a sanctuarului, avea 35 cm înălțime, amplasată cu fața către intrarea în peșteră. O fisură naturală a fost folosită pentru a împărți fața în două jumătăți (Fig. 26, 27). O parte este o ființă umană, interpretată ca bărbat cu mustață și barbă, iar pe cealaltă jumătate ar fi fața unui carnivor, posibil un leopard, cu bot și un dinte ascuțit (Fig. 28) (Echegaray, Freeman 1992-1993, 42, fig. 8). Pe stelă s-au desfășurat activități de ofrandă, fiind depuse moluște, semințe și oase de animale (Gaietto 2013). În interiorul peșterii, pe peretele stâng din pasajul principal, se află reprezentările artistice. Apare un căprior realizat cu trei tehnici diferite: gravura lată pentru spate, gât și cap, linia fină pentru urechi și linii abia schițate pentru bot și ochiul oval. În partea stângă se află capul și gâtul unui ibex. Gâtul este foarte puternic, coarnele lungi și ușor arcuite, nasul este reprezentat și linia gurii se prelungește, încât sugerează o limbă (Fig. 29). Sub ureche este desenat un semn „V” (Montes et alii 2004, 4). În interior, pe parcursul celor șase niveluri de locuire, au fost descoperite mai mult de 4.000 unelte din piatră retușate, 330 vârfuri de săgeți din corn de cerb, 80 de ace, aproximativ 70 de mărgel și peste 140 de obiecte decorate (Echegaray, Freeman 1992-1993, 29).

Fig. 27 El Juyo. Cap de piatră-fotografie în peșteră (Freeman, Echegaray 1981, 11, fig. 2)

Fig. 28 El Juyo. Interpretări asupra posibilei reprezentări a capului din piatră (genealogyreligion.net/worlds-oldest-temple-rorschach-rock – accesat 06.05.2016)

Important este faptul că, în afară de sculptarea intenționată și scobirea rocii pentru realizarea trăsașurilor antro-po-zoomorfe, pe buza superioară sunt urmele unor puncte vopsite cu negru. Interpretările asupra acestui artefact sunt diferite.

Fig. 29 El Juyo. Desene rupestre din peșteră (Montes et alii 2004, 9)

Poziția dominantă și forma specifică ar sugera că nu a fost reprezentată o persoană reală, ci, mai degrabă, o ființă supranaturală folosită. Inițial s-a considerat că reprezintă o figură semi-umană cu mustață, buze, dinți, gură zâmbitoare, ochi. Ulterior s-a considerat că reprezintă o „ființă supranaturală” pe jumătate bărbat adult, iar pe cealaltă un leu sau un leopard (Freeman, Echegaray 1981, 18). Descoperitorii au subliniat natura duală a feței. Partea dreaptă are mustață și barbă (Fig. 28), în timp ce cealaltă parte ar fi o felină, leu sau leopard, ambele prezente în perioada Magdaleniană în Spania (Freeman, Echegaray 1981, 15-19).

Arta din paleoliticul superior arată o serie de comportamente și abilități de gândire specifice minții umane moderne. Arta, în general, este o funcție adaptivă umană, care se dezvoltă ca instrument al evoluției, pe măsură ce crește nivelul de informații (Verpoorte 2001, 16). Una dintre întrebările esențiale cu referire la perioada paleolitică, este cea legată de capacitatea de a realiza simboluri de către *Homo Sapiens*, respectiv dacă abilitatea apare de la începuturile existenței sale sau dacă a fost dobândită ulterior. În cadrul cercetărilor timpurii se putea remarca ideea că simbolismul de natură abstractă a apărut relativ târziu, chiar mai târziu decât manifestările artistice parietale ale cercului franco-cantabric (Haarmann 2005, 221). Lingviștii au estimat că *Homo Sapiens* ar fi dezvoltat facultatea de a vorbi acum 50.000 de ani, deoarece, această abilitate presupune anumite caracteristici unice din punct de vedere anatomic pentru oamenii moderni, iar cea mai importantă caracteristică este cea care pretinde pentru aceasta o minte suficient evoluată pentru reprezentări simbolice (Watkins 2001, 7).

Peșterile, primele adăposturi umane, prezintă picturi cu elemente extrem de diverse. Uneori imaginile animalelor apar împreună cu cele umane, iar anumite animale prezintă o serie de semne abstracte. Având în vedere amplasarea imaginilor care reprezintă animale la locurile de vânătoare, K. Horedt a emis ipoteza că aceste locuri ar fi fost frecventate de vânătorii preistorici, iar imaginile s-ar putea să fie urmele unor ritualuri magice ale acestora (Horedt 1970, 86).

Chiar dacă dovezile asupra unei vieți religioase și/sau spirituale în perioada paleolitică sunt răspândite pe intervale de spațiu și timp foarte largi, ele arată faptul că începând cu zorile umanității, au existat comportamente rituale sau cel puțin de tip simbolic. Fiecare expresie artistică reprezintă de fapt un produs, dar și o oglindă a civilizației, indiferent din ce unghi privim (Forni 1970, 357).

Unul dintre cele mai importante elemente ale sistemului religios paleolitic este reprezentarea feminină. Deși există diferențe stilistice și tehnice între situri, perioade, epoci, ideea centrală, firul roșu al reprezentărilor artistice este constituit de femeie. M. Mărgărit a inventariat interpretările asupra reprezentărilor feminine, citând părerile unor cercetători importanți în ceea ce privește arta paleolitică: H. Delporte, E. Piette, J. V. Zelizko, G. H. Luquet, H. Klaatsch, H. Begouen, E. Trinkaus, D. Guthrie, J.-P. Duhard. Interpretările variază de la ipoteza că imaginile artistice ar reprezenta persoane reale sau ființe imaginare/

imaginate de artiștii paleolitici. Statuetele ar fi putut reprezenta un ideal estetic, unul erotic sau o imagine a fecundității (Mărgărit 2010, 141). Statuetele au fost interpretate ca fiind reprezentări reale, steatopigia fiind un posibil ideal de frumusețe al vremurilor (Delporte 1979). Cele care prezintă poziție de orantă, precum cea de la Sireuil și un exemplar de la Gagarino au fost interpretate ca „preotese”. O. Menghin propune ideea de figuri ale unor strămoși, pe baza unor analogii etnografice la triburi de aborigeni asiatici. J.-P. Duhard și P. Plumet consideră că statuetele „venus” ar fi de fapt gravide (Mărgărit 2010, 142).

Cea mai stilizată formă de reprezentare feminină este prin vulva ca „*pars pro toto*”, semnul schematic fiind foarte răspândit pe teritoriul european (întâlnită în numeroase situații în peșterile de la Combarelles, La Ferrassie, Bedeilhac, Tito Bustillo, Abri-ul Cellier) (Cârciumaru et alii 2010, 114).

Sensul comportamentului simbolic ar putea fi asociat cu așa numita „tehnologie de rememorare” prin care o societate poate absorbi și refolosi sensurile și simbolurile prin interacțiune la un anumit moment. Comunitatea a folosit peștera pentru a se manifesta din punct de vedere religios, lăsând urme care sugerează o depunere intenționată de diverse obiecte de prestigiu, pentru a dobândi binecuvântarea ființelor supranaturale (Stratouli 2005, 130).

Arta paleolitică ar putea să reprezinte o gamă foarte largă de idei, precum magia vânătorii, șamanismul, și evenimente, precum ritualurile de inițiere, unele chiar reale sau din viața de zi cu zi (Lorblanchet 2002, 8-11). A. Leroi-Gourhan a stabilit evoluția celor patru stiluri picturale din peșteri, care ar corespunde teoretic culturilor din Paleoliticul Superior. Nu vom insista asupra detaliilor în ceea ce privește caracterizarea stilurilor, ci menționăm doar părerea cercetătorului care consideră peșterile ca fiind primele sancționare pe care șamanii le-ar fi pictat și folosit în zorii umanității (Leroi-Gourhan 1965, 85).

Arta Paleoliticului Superior nu poate fi disociată de sfera religioasă, din cauză că în spatele ei se află o motivație simbolică puternică. Este de asemenea, posibil ca reprezentările artistice să prezinte o ideologie și o cosmologie, care deși bogată, este greu de descifrat în ziua de azi. Arta, în ansamblu, reprezintă de fapt, o funcție umană adaptivă care se dezvoltă ca instrument al evoluției pe măsură ce crește nivelul de informație (Verpoorte 2001, 16).

Capitolul III: Perioada Neoliticului Aceramic

Debutul manifestărilor religioase monumentale

După îndelungata perioadă a paleoliticului, în care plasăm începuturile comportamentului simbolic, se observă o intensă accelerare, atât la nivel tehnologic, cât și în ceea ce privește dezvoltarea socială și religioasă a comunităților. Perioada mezolitică la nivel european, cuprinde mai multe cercuri culturale și cronologice care au fost definite în mod distinct, având în vedere zona geografică specifică. Grupul nord-estic acoperă jumătatea nord-europeană a Federației Ruse, nord-estul Poloniei până la munții Urali, zona nordică a Ucrainei până la Marea Barents; grupul nordic acoperă Insulele Britanice, Belgia, Olanda, Danemarca, sudul Suediei, nordul Germaniei, Polonia, Lituania și Bielorusia; grupul vestic apare pe teritoriul Angliei, sudul Belgiei, Luxemburgul, sudul Germaniei, Cehia, Slovacia, Elveția, Franța, Spania și Portugalia (Boghian 2003, 118).

Pentru Epipaleolitic remarcăm două situații, mai puțin obișnuite, care intră în sfera manifestărilor de tip simbolic. În lacul Stellmoor, Hamburg, Germania, au fost descoperiți 12 reni întregi care fuseseră scufundați în lac cu pietre amplasate intenționat în interior. Alături de corpurile lor au fost descoperite săgeți din lemn, unelte din os și topoare cioplite din coarne de ren, posibile ofrande. În aceeași stațiune a fost descoperit și un stâlp din pin cu un craniu de ren fixat la vârf, interpretat ca ofrandă sau reprezentarea unei divinități (Boghian 2003, 128; Eliade 1992, 38). În situl mezolitic de la Ahrensburg-Hopfenbach, Germania, este menționat un trunchi de salcie, de 3,50 m lungime, scufundat pe fundul unui lac (Boghian 2003, 128). Trunchiul fusese sculptat antropomorf, cu cap, gât, incizii care ar sugera brațele. Lipsa unor alte elemente care să sugereze locuirea îl determină pe Eliade să considere că este vorba de o statuie cultică, reprezentarea unei ființe supranaturale (Eliade 1992, 39) deși Müller-Karpe are unele rezerve în ceea ce privește interpretarea acestui trunchi ca fiind un idol (Müller-Karpe 1974, 497).

Din punct de vedere artistic, perioada Epipaleolitică este marcată de apariția unei abstractizări, atât în ceea ce privește reprezentările picturale, cât și piesele miniaturale. Siluetele umane, de mici dimensiuni, mai numeroase decât în perioadele anterioare, sunt schematice, stilizate (Boghian 2003, 128). Piesele sunt realizate din os și corn, foarte probabil și din lemn; majoritatea gravate sau sculptate cu motive geometrice (Boghian 2003, 129).

Una dintre cele mai timpurii civilizații, încadrată în perioada Epipaleolitică-Mezolitică din zona Levantină, este cea Natufiană, denumită după valea Wadi en-Natuf, Israel. Ca interval cronologic acoperă perioada cca. 11.000-9.300 î. Hr. Cele mai multe situri aparținând acestei culturi au fost descoperite în zona siriano-palestiniană, cu mici extensii către zona Anatoliei (Fig. 30). Cultura Natufiană se caracterizează prin tranziția de la civilizația de tip vânător-culegător, spre comunități sedentare care se ocupă cu agricultura incipientă și o primă selecție artificială a plantelor, specifică pentru comunitățile neolitice aceramice, mai târzii (Fig. 31). În siturile natufiene au fost descoperite o serie de depozite de unelte din silex, alături de râșnițe, gropi de provizii și vetre (Shaw, Jameson 1999, 419).

Unul dintre cele mai importante situri datând din perioada Natufiană este cel de la 'Ain Mallaha (Enyan), sit aflat în nordul Israelului. Depunerile antropice sunt consistente în principal datorită urmelor clădirilor din piatră (Perrot 1966, 477). Locuințele au 3 până la 6 metri diametru, cu vetre rotunde sau rectangulare în interior (Bar-Yosef 1998, 163).

Fig. 30 Siturile aparținând culturii Natufiene (Bar-Yosef 1998, 162, fig. 2)

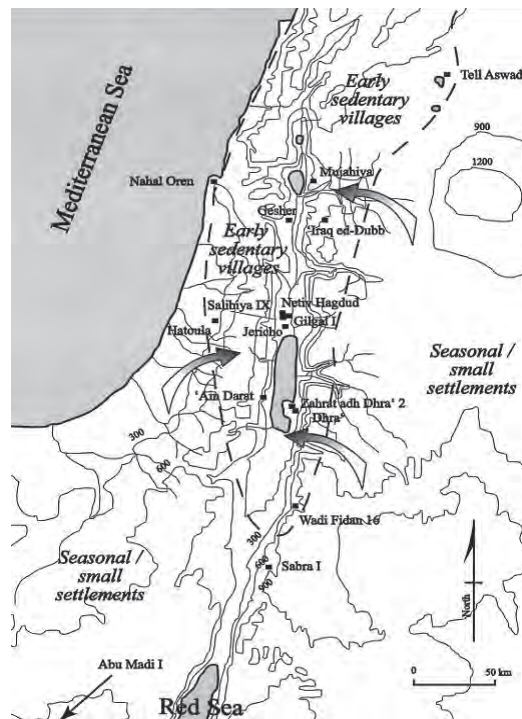

Fig. 31 Distribuția siturilor PPNA din zona levantină (Kuijt, Goring-Morris 2002, 370, fig. 1)

Casa 1 iese în evidență printr-o serie de caracteristici unice, comparativ cu altele din același sit. Podeaua a fost pavată, iar pereții au fost acoperiți cu tencuială calcinată (Wright 1985, 25). Această tencuială poartă urmele unei picturi cu roșu, fiind una dintre cele mai timpurii dovezi de utilizare a tencuiei cu var, acoperită cu ocră-roșu, din Orientul Apropiat (Fig. 32). Structura a fost refolosită mai târziu cu scop funerar: un schelet a fost depus în umplutura casei, acoperit de lespede de ocră-roșu (Mellaart 1975, 36, fig. 5). În interior, banca circulară avea suprafața acoperită cu calcar și marginea delimitată cu lespezi (Bar-Yosef 1998, 163). Goring-Morris interpretează clădirea ca fiind legată de obiceiurile funerare, având în vedere refolosirea ulterioară a clădirii (Goring-Morris 2002, 119). Amenajările, dotările interioare precum și o serie de artefacte descoperite grupate, demonstrează că această clădire nu avea un scop funcțional obișnuit (Goring-Morris 2002, 116). Bar-Yosef a interpretat scopul clădirii drept unul ritualic, fiind folosită de către un lider sau șaman al comunității (Bar-Yosef 1998, 163).

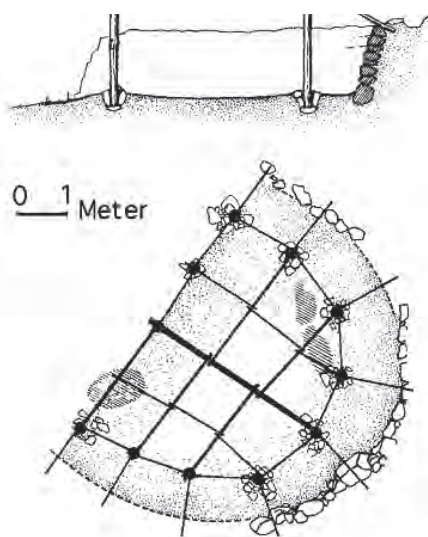

Fig. 32 'Ain Mallaha (Enyan). Clădirea comunitară (Bar-Yosef 1998 163, fig. 4)

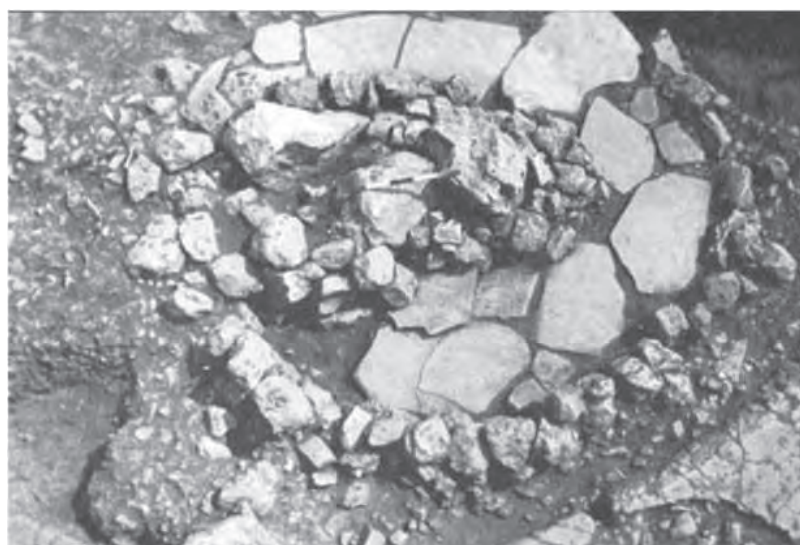

Fig. 33 'Ain Mallaha (Enyan). Fundație de locuință din nivelul III (Mellaart 1975, 35, fig. 5)

În al doilea nivel de locuire s-au găsit urmele unei clădiri de formă circulară, cu stâlpi din lemn și o lipitură a zidului de 10 cm grosime, netezită în interior. Interiorul prezenta un bucraniu și două lame de humerus de cal, acestea fiind acoperite intenționat, după depunerea lor, cu o bancă din lut (Goring-Morris 2002, 119). Este menționat și un altar neolitic, din cultura Halaf, faza târzie, dar Mellaart nu furnizează și alte detalii legate de acesta (Mellaart 1975, 219).

Pentru perioada mezolitică sunt câteva referiri la pereți de stâncădecorați. Unele dintre aceste locuri, având în vedere stilul și motivele folosite, ar putea demonstra o activitate de tip ritualic, posibil comunitară. Din aria orientală menționăm situl de la Kobystan/ Gobustan, Azerbaijan (Fig. 34). Stâncile în discuție sunt amplasate în munții Caucaz (Beyukdash, Kichikdash, Jingirdag, Yazily). Aici au fost identificate aproximativ șase mii de reprezentări, situate pe culmi abrupte și pe stânci înalte (Shaw, Jameson 1999, 165).

În zonă au fost repertoriate peste zece așezări din Mezolitic până în Evul Mediu. În imediata apropiere a unora dintre picturi, au fost descoperite uneltele cu care este posibil să se fi săpat în stâncă imaginile, care uneori au peste 1,5 m înălțime (Mellaart 1975, 35). Una dintre cele mai interesante scene, interpretată ca reprezentând vânători cu arcuri, prezintă simboluri precum ploaia sau apa.

Fig. 34 Kobystan/ Gobustan, Azerbaijan. Simboluri ale ploii pe stâncă (prelucrare după www.4gress.com/sights/entry/100148.html – accesat 07.05.2016)

Clădiri de cult din perioada Neoliticului Aceramic (PPN)

Neoliticul Aceramic (Pre Pottery Neolithic-PPN) reprezintă o etapă din evoluția civilizației umane situată între cca. 9.000-6.000 î. Hr. care acoperă partea occidentală a Asiei, înainte de răspândirea olăritului, fiind caracterizată printr-o economie bazată pe cultivarea cerealelor și pe creșterea animalelor (Shaw, Jameson 1999, 45; Balbo et alii 2012, 1). Grupurile neolitice aceramice acoperă zona levantină (PPN fazele A și B), zona Zagros (Jarmo) și Anatolia (Hacilar). Grupurile neolitice aceramice sunt sporadice în regiunile exterioare zonei Orientului Apropiat. Această perioadă se caracterizează printr-o serie de transformări care afectează zona, în diverse domenii: economic, politic, cultural, religios. Procesul de tranziție nu este unul facil de explicat, presupunând o dezvoltare complexă, cu mai multe paliere de evoluție, în mai multe zone. Apariția Neoliticului Aceramic a presupus nu numai o schimbare în ceea ce privește mijloacele de subsistență, dar și o modificare în concepția despre lume, timp, modul de viață și percepție (Kuijt 2008a, 172; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 28).

Cu mici diferențe în ceea ce privește diferența de terminologie și de încadrare cronologică, Neoliticul Aceramic este împărțit în mai multe etape. Cultura Aceramică Neolitică faza A (PPNA), încadrată 9.700-8.500 î. Hr. este urmată de Cultura Aceramică Neolitică faza B (PPNB) în intervalul 8.500-6.250 î. Hr. Faza B (PPNB) este divizată în patru etape distincte: Neolitic Aceramic B timpuriu (EPPNB), mijlociu (MPPNB – 9.500-7.250 î. Hr.), târziu (LPPNB – 7.250-6.700 î. Hr.) și final (final PPNB/PPNC – 6.700-6.250 î. Hr.). Există în continuare discuții între specialiști asupra existenței și definirii fazei timpurii din PPNB (Kuijt 2008b, 171).

În fazele finale ale PPNB așezările de la 'Ain Ghazal, Jerichon, Mureybet și Abu Hureyra ating dimensiuni impresionante, de câte 10 hectare, însă majoritatea siturilor sunt mult mai mici (Shaw, Jameson 1999, 5; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2009, 26-28, fig. I.12-13, 22-24).

În general comunitățile aceramice incipiente folosesc colibe circulare din lut, tipice pentru perioada anterioară, cea Natufiană. O serie de așezări precum Beidha, în Iordan sau Bouqras în Siria au clădirile dreptunghiulare mai elaborate (Özdoğan A. 1989; Özdoğan M. 1999a, 203-224; Özdoğan M. 1999b, 225-236).

Clădirile comunitare din PPNA

Situl de la Mureybet, Siria, se află pe cursul mijlociu al Eufratului, acoperit în zilele noastre de lacul Assad (Shaw, Jameson 1999, 5). Cronologia sitului cuprinde un interval de ocupare încadrat între 10.600 și 8.800 î. Hr. (cal BC) cu trei mari culturi: Natufian final (faza Ia), Khiamian (faza Ib și II), Mureybetan în faza III, și PPNB în ultima fază împărțită în două sub-faze (Aurenche et alii 2001, 1195; Bar-Yosef 1989, 58). Ca urmare a cercetărilor întreprinse aici din 1971, de către echipa franceză coordonată de J. Cauvin, au fost identificate patru niveluri de locuire, începând cu perioada natufiană. În primele etape clădirile sunt circulare, realizate din calcar moale, decupat în formă de role tip țigară, legate cu lut, realizate asemănător cu alte situri contemporane (Fig. 36), respectiv Jerf el Ahmar și Tell 'Abr 3 (Roux et alii 2000, 36). În nivelurile mai recente clădirile sunt rectangulare. J. Cauvin a considerat că evoluția arhitectonică este legată de o schimbare la nivel mental și spiritual al comunităților (Moore 1978, 119).

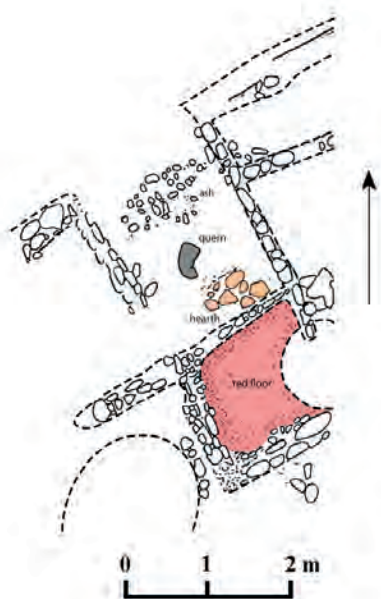

Fig. 35 Mureybet. Planul Clădirii 19 (Mellaart 1975, 46, fig 15b)

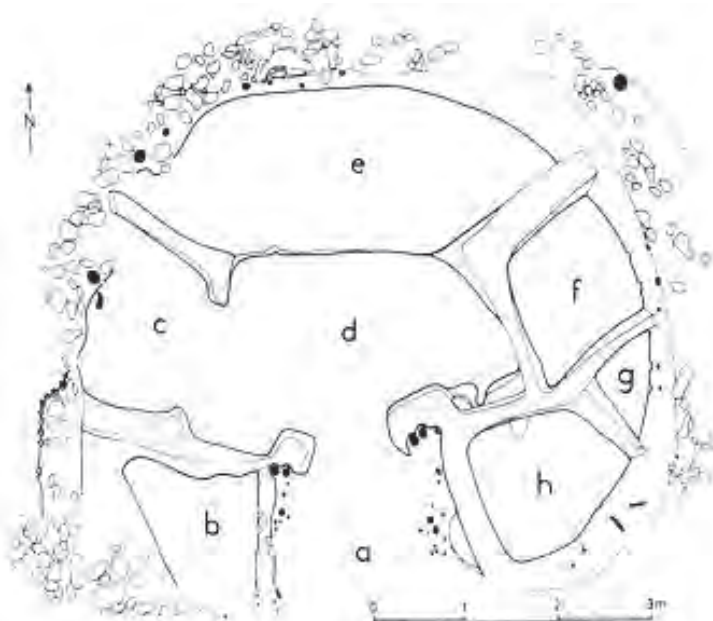

Fig. 36 Mureybet. Planul Clădirii 47 (Roux et alii 2000, 31, fig. 2)

În faza a III-a de locuire, nivelul XIV, a fost descoperită o structură dreptunghiulară, Clădirea 16, cu intrarea prin acoperiș, divizată în două încăperi. Una dintre camere avea o vatră adâncită în podea, în timp ce în cealaltă se afla o casetă din lut pentru semințe. Într-unul dintre pereți se afla o nișă, în interiorul căreia era depus maxilarul unui animal carnivor. În aceeași fază de locuire, nivelul XVI, a fost cercetată Clădirea 19 (Structure 19), pavată cu pietricele și lut roșu (Fig. 35) (Mellaart 1975, 49). Dedesubtul podelei roșii se aflau oase umane, ca rezultat al înhumărilor secundare. În această clădire au fost remarcate unele dintre cele mai timpurii urme de pictură parietală care decora interiorul, cu mai multe șiruri de zig-zaguri negre, amplasate pe un fundal brun (Mellaart 1975, 46, fig. 15a). Prezența unui cuțit mic de obsidian, stilizând un cap uman, alături de celelalte elemente, conduc spre concluzia că este vorba de o clădire cu scop cultic (Mellaart 1975, 49). În faza a treia au fost descoperite și elemente simbolice, respectiv așa numitele „tokens” (Budja 2003, 117), precum și statuete antropomorfe (Fig. 37) (Bar-Yosef 1998, 173).

Unele dintre cele mai interesante clădiri, cu decorul sculptat în piatră, apar de timpuriu în situri PPNA, respectiv la Jerf el Ahmar și Tell `Abr 3, Siria (Gourichon 2002, 138-152; Roux et alii 2000, 29-44; Stordeur 2000, 1-4; Stordeur 2015; Stordeur et alii 1996, 1-2; Stordeur, Abbès 2002, 563-595).

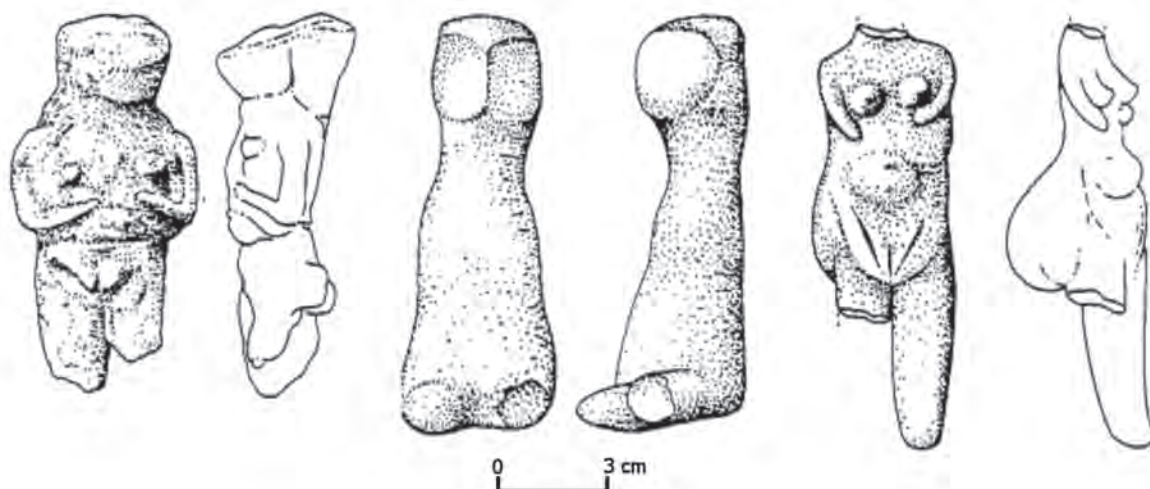

Fig. 37 Statuete antropomorfe de la Mureybet (Bar-Yosef 1998, 173, Fig. 13/1, 2, 5)

Clădirea comunitară EA 53 de la Jerf el Ahmar avea 7 m diametru, forma circulară, adâncită, față de nivelul solului, cu 2 m. Clădirea a fost incendiată, avea o cameră unică și nu a fost găsită nici o piesă de inventar casnic. Pe interior pereții păstrează urme de pictură cu roșu (Stordeur 2000, 3). Singura amenajare era o bancă ce urmează linia zidului. Lățimea băncii se încadrează între 0,80 m și 1 m și ca formă descrie un hexagon perfect, cu o lungime de 2,50 m, înscriindu-se armonios în cercul edificiului. În partea centrală a fost păstrat un mare spațiu gol (Roux et alii 2000, 38-39).

La fiecare unghi pe care îl face hexagonul se află un stâlp de lemn, care a fost folosit și pentru susținerea acoperișului. Bancheta a fost decorată în partea frontală cu dale de calcar tăiate deosebit de ingenios pe muchie, apoi lustruite, astfel încât formează o friză de triunghiuri în basorelief (Roux et alii 2000, 37-38). Pe exteriorul dalelor se află un decor compus din triunghiuri în partea superioară, în altorelief, la care se adaugă uneori linii ondulate sau în zig-zag (Stordeur 2015; Stordeur et alii 1996). Bancheta este întreruptă de o coloană decorată cu o bandă (Stordeur, Abbès 2002, 576).

Clădirea EA 30 are formă eliptică (7,40/6,80 m) și a fost adâncită la 2 metri. Spațiul interior a fost compartimentat prin mici ziduri care delimitau șase celule înguste (Fig. 38). Scopul presupus al acestei clădiri este unul multiplu: depozitarea în cămăruțe a unor produse, întâlniri comunitare sugerate de banchetă și de spațiul central lăsat liber, și nu în cele din urmă, desfășurarea unor ritualuri. Banca a fost intens folosită, astfel încât pe suprafața dalelor superioare decorul este șters. Ceea ce este greu de imaginat, este scopul întrunirilor care au avut loc în interiorul clădirilor comunitare. În lumina urmelor arheologice, precum transportul de la distanță a stâlpilor din lemn, depozitul de omoplați de bour în construcția banchetei, depozitul de lame de silex, dintre care remarcăm un pumnal, amplasat în structura peretelui, ornamentarea dalelor din camera centrală, toate acestea este posibil să fi avut un caracter solemn și/sau sacru (Özdoğan M. 2007, 61; Stordeur, Abbès 2002, 576).

Menționăm și clădirea din nivelul III/est, de formă circulară, de mici dimensiuni. Pe jos au fost găsite trei bucranii de bour, cu coarne și craniu, prelevate în întregime. Acestea fuseseră atârinate probabil pe perete, iar ulterior, ca urmare a incendiului, au căzut pe podea (Fig. 39). Pe unul dintre bucranii fusese așezat un colier din perle din lut uscat, completat de un pandantiv de formă ovală, din calcar. Pe podea a fost amenajată o mică vatră, încercuită cu numeroase greutateți. Între pietrele care înconjurau vatra, a fost găsit un topor șlefuit din bazalt (Stordeur 2000, 1).

Fig. 38 Jerf el Ahmar. Clădirea EA 30
(Stordeur 2015, fig. 5)

Fig. 39 Jerf el Ahmar. Clădirea cu bucranii
(Stordeur, Abbès 2002, 590, fig. 18)

Cu o arhitectură aproape similară este situl de la Tell 'Abr 3, încadrat în Mureybetian, orizont PPNA, în Siria, la 15 km de granița cu Turcia. Situl a fost inițial cunoscut ca urmare a unui nivel de locuire din perioada Obeid. Cercetările efectuate au scos în evidență locuirea aceramică, concomitentă cu etapa finală de locuire de la Jerf el Ahmar și Mureybet (faza III). Tell 'Abr 3 face de fapt legătura culturală între zona siriană și cea anatoliană, cu situri foarte bogate și cunoscute, precum Çayönü și Göbekli Tepe. Până în momentul de față la Tell 'Abr 3 au fost identificate două clădiri care au fost definite ca fiind „comunitare”. Argumentele se sprijină pe dimensiuni, caracteristicile arhitectonice, ornamentația bogată, diverse obiecte decorate sau de prestigiu, care fac parte din inventarul interior. În afară de aceste criterii, obiectele grupate în depozite sau abandonate într-o formă deosebită, sugerează practici rituale (Yartah 2005, 3).

Clădirea M1a este una de mari dimensiuni, cu diametrul de 7,90 m, săpată la 1,10 m adâncime, cu acoperișul susținut de stâlpi din lemn (Fig. 40, 41, 44). Clădirea păstrează urmele unui incendiu, fapt care a permis determinarea inclusiv a gropilor de stâlpi. M1a suprapune clădirea M1b, care este mai veche decât prima, însă a refolosit anumite elemente arhitectonice. Clădirea cuprinde o singură cameră interioară. În partea centrală, pe direcția est-vest au fost construite două banchete de 30 cm înălțime, care susțineau un perete incomplet, posibil un paravan (Yartah 2013, I, 100).

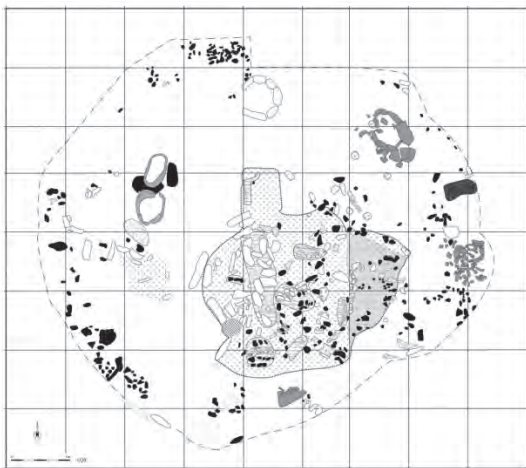

Fig. 40 Tell 'Abr 3. Planul clădirii M1a
(Yartah 2013, II, 76, fig. 60)

Fig. 41 Tell 'Abr 3. Fotografie de ansamblu asupra clădirii M1a (Yartah 2013, II, 77, fig. 61/4)

În interior se afla un cuptor în formă de potcoavă asociat cu o groapă cu cenușă în interior (Yartah 2013, I, 106). Chiar dacă nu au fost identificate silozuri sau zone de depozitare a semințelor, după analizele botanice, au fost identificate numeroase resturi. Este posibil ca acestea să fi fost depozitate într-un sac perisabil sau într-un coș împletit. Alături de semințe erau două recipiente din piatră, o râșniță și un pistil din calcar. Chiar dacă la prima vedere ar putea fi vorba de o activitate casnică, se pune întrebarea dacă nu cumva activitățile sunt legate de ritualurile care aveau loc în clădire (Yartah 2013, I, 107). În interior au fost descoperite șapte depozite cu oase de animale și pietre, toate amplasate în jurul platformei, uneori împachetate în lut (Yartah 2013, I, 108).

Fig. 42 Tell 'Abr 3. Statuetă zoomorfă miniaturală descoperită în banca din clădirea M1a (Yartah 2013, II, 177, fig. 161/2)

Fig. 43 Tell 'Abr 3. Vas din chlorit incizat cu „scena de vânătoare“ descoperit în clădirea M1b (Yartah 2013, II, 189, fig. 173)

În ceea ce privește inventarul imobil din clădirea M1a, au fost descoperite cinci recipiente mari din calcar, dintre care două erau decorate cu gravură în relief (cele din partea estică a clădirii) (Yartah 2005, 5). Toate elementele arhitectonice din această clădire, inclusiv inventarul, oasele și bucraniile împachetate în lut, bancheta/podiumul care cuprindea depuneri intenționate dedesubt, toate determină concluzia că această clădire a fost folosită în alte scopuri decât cele domestice. În plus practicile rituale care au avut loc aici se leagă de imaginea foarte puternică a taurului, omniprezent în interior (Yartah 2005, 6).

În aceeași linie de idei se înscriu și obiectele de mici dimensiuni, precum: pasărea răpitoare din calcar (Fig. 42), placheta cu semne și simboluri, vasul zoomorf reprezentând un taur miniatural (Fig. 45), precum și vasul cu „scena de vânătoare“, descoperit în cuptorul din M1b. În cadrul scenei de vânătoare se disting clar desene precum gazela, reprezentarea unui bărbat fără cap care ține o lance spre gazelă și un alt patruped (gazelă sau cal), toate personajele fiind unite prin registre de linii. Vasul are fundul bine șlefuit și pe marginea buzei sunt perforații (Fig. 43).

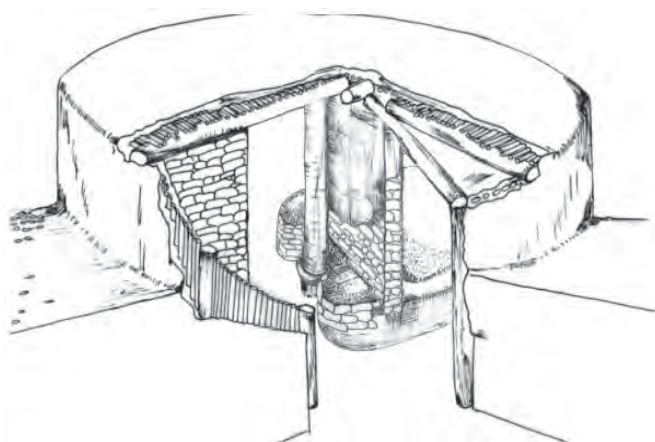

Fig. 44 Tell 'Abr 3. Reconstituirea grafică a clădirii M1a (Yartah 2013, II, 79, fig. 63/1)

Fig. 45 Tell 'Abr 3. Obiecte ornamentate din clădirea M1a: vas zoomorf-taur; plachetă din chlorit decorat cu incizii (Yartah 2013, II, 103, fig. 87/1, 3)

Sanctuarul B2 (Clădirea comunitară B2) are planul circular (Fig. 46), cu diametrul de 10-12 m, cu cameră unică. A fost săpată la adâncimea de 1,55 m de la suprafața terenului. Pereții au fost acoperiți cu lut și ulterior decorați cu amprente de mâini. Pe partea interioară a pereților a fost construită o bancă de 55 cm înălțime și 1,48 m lățime, demarcând un spațiu central larg (Fig. 47). Stâlpii verticali de susținere a acoperișului erau inserați în bancă, astfel că rezultă un aspect al clădirii de tip *figure* (Yartah 2005, 4).

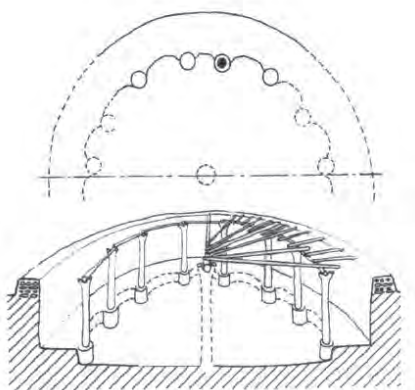

Fig. 46 Tell 'Abr 3. Clădirea comunitară B2-plan și reconstituire grafică (Yartah 2004, 147, fig. 8/2)

Fig. 47 Tell 'Abr 3. Clădirea comunitară B2-fotografie (Yartah 2013, II, 127, Fig. 111/1)

Pe marginea banchetei sunt amplasate lespezi cu incizii și gravuri reprezentând animale sau semne geometrice (Fig. 48). Unele dintre cele mai interesante lespezi, sunt cele decorate cu pantere grupate. Animalele sunt văzute de artist din partea superioară, fiind reprezentate prin gravare, corpurile, urechile, piciorușele și coada (Fig. 50). Panterele sunt unite în zona ghearelor care se apropie până la atingere unele de altele. Gazele sunt reprezentate pe verticală, prin linii frânte (Fig. 51) (Yartah 2005, 5).

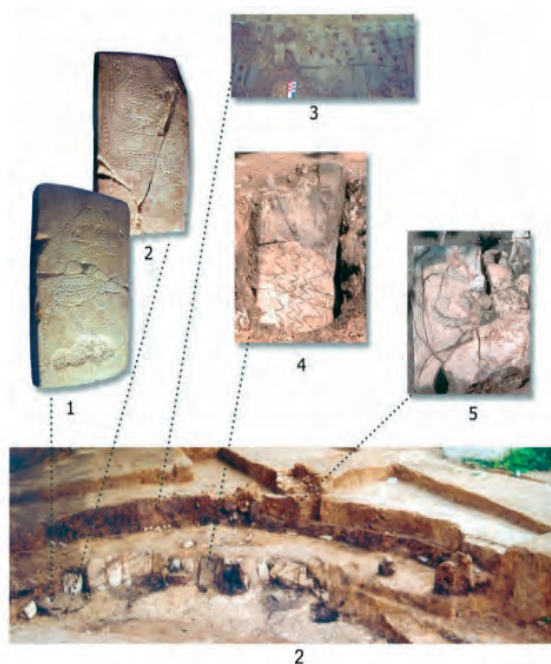

Fig. 48 Tell 'Abr 3. Sanctuarul B2-lespezi de piatră decorate-detaliu: 1, 2, 5-dale cu pantere; 4: dale cu gazele; 3: tencuială decorată pe peretele din spatele băncii (Yartah 2013, II, 128, fig. 112/2)

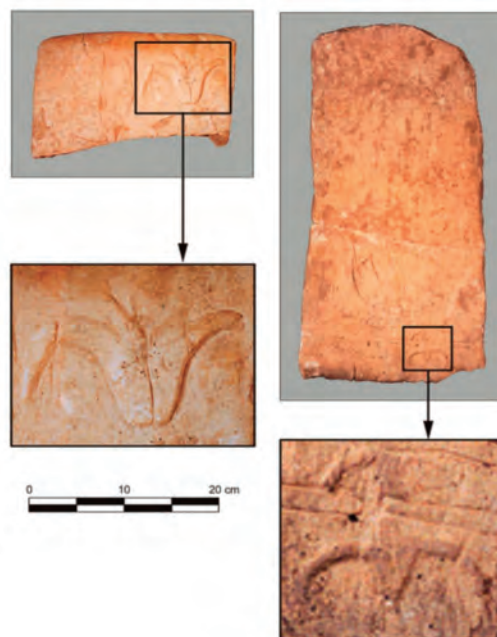

Fig. 49 Tell 'Abr 3. Stele din piatră cu bucranii de tauri în relief, fără context stratigrafic (Yartah 2013, II, 140, fig. 124)

În spatele dalei cu gazele a fost descoperit un depozit cu bucranii și oase din zona gleznelor bou-rului. Practica depozițională în cazuri asemănătoare, a fost interpretată cu rol protectiv al celor care intră în clădire. În acest caz, precum în alte sanctuare, bancheta are un rol mult mai elaborat decât cel strict funcțional (Yartah 2004, 141-158). Menționăm că raportul despre clădirea B2 descrie un dispozitiv foarte

interesant de drenaj al unor lichide, neidentificate, realizat prin aranjarea a două șiruri de bolovani (fr. *gallets*) în fața banchetei (Yartah 2005, 5).

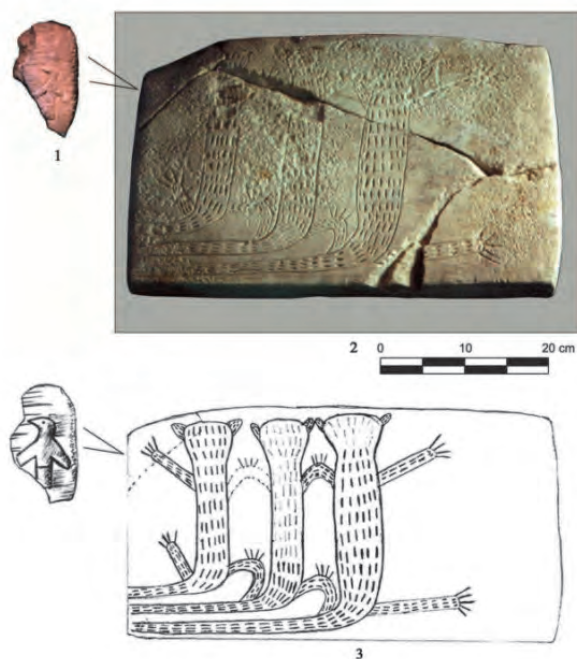

Fig. 50 Tell 'Abr 3. Dale din piatră decorate cu pantere, descoperite în partea frontală a băncii din clădirea B2 (Yartah 2013, II, 138, fig. 122)

Fig. 51 Tell 'Abr 3. Detaliu cu lespede cu gazele din Clădirea B2 (Yartah 2013, II, 136, fig. 120)

În același areal cultural se înscrie situl Wadi Faynan 16 din sudul Iordaniei, datat 9.739–9.280 î. Hr (Mithen et alii 2011, 358). Clădirea O75 a avut o lungă întrebuințare, fiind reparată periodic. Prezența băncilor în interior sugerează un rol de prezentare, deși lățimea de 1 m lasă impresia că ar fi putut avea și rol funcțional. Important de remarcat este decorul de pe suprafața vizibilă a băncii, realizat în zig-zag (Fig. 52).

Fig. 52 Wadi Faynan 16. Banca decorată din clădirea O75 (Mithen et alii 2011, 359, fig. 7)

Fig. 53 Wadi Faynan 16. Desene abstracte pe plachete (Mithen et alii 2011, 359, fig. 8)

În zona centrală a clădirii se aflau două rășnițe fixate în pământ; alături a fost descoperită o groapă cu vase sparte intenționat (Finlayson et alii 2011, 8187). Remarcăm în interior prezența a trei canale mici dinspre bancă spre pereții clădirii, la fel ca în cazul de la Tell 'Abr 3. Este posibil ca aceste mici canale să nu fi fost folosite pentru scurgere, ci pentru o oarecare compartimentare a clădirii. În fața băncii, alături de vatră, se afla un jgheab peste care a fost așezat un bucraniu de țap sau ibex (Mithen et alii 2011, 354, 357). Menționăm, alături de elementele fixe, apariția unor plăcuțe cu semne abstracte (Fig. 53) și plastică antropomorfă și zoomorfă (Mithen et alii 2011, 359, fig. 8).

Qermez Dere, sit din nordul Irakului, se încadrează în aceeași tipologie a arhitecturii circulare. Aici au fost cercetate trei clădiri – RAA, RAB, RAD (Fig. 54), de fapt o serie de construcții suprapuse succesiv. Acestea atrag atenția prin prezența tencuielii, atât pe podea cât și pe pereți, realizată din lut, în aceeași manieră ca și la Wadi Faynan 16 (Banning 2003, 17). Așezarea era de dimensiuni modeste și acoperă

un palier cronologic încadrat la finalul Epi-Paleoliticului și PPNA. Camerele au o suprafață cuprinsă între 18 și 24 mp (Nashef 1990, 286).

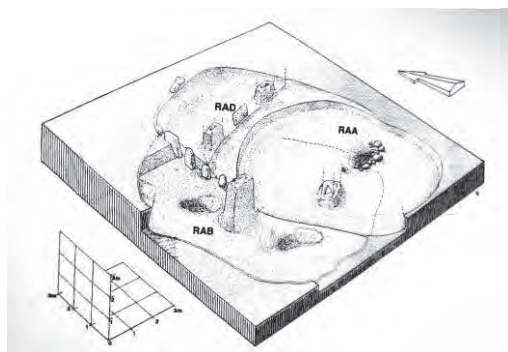

Fig. 54 Qermez Dere. Clădirile subterane circulare cu coloane-plan izometric (Nashef 1990, 286, fig. 30)

Fig. 55 Qermez Dere. Coloanele din lut (www.flickr.com/photos/28803198@N06/7415490452/in/photostream – accesat 08.05.2016)

Fiecare clădire avea în centru câte o coloană fără nici o funcție arhitectonică (Fig. 55), fiind strict cu rol simbolic (Hayden 2003, 208; Watkins 2005). Aceste coloane sau stele au fost modelate la capătul superior cu „capiteluri” în formă de umeri și brațe, sugerând antropomorfismul. Clădirile au fost refăcute și reînnoite periodic, iar cele mai târzii au încorporat anumite părți din stâlpii inițiali. Scopul acestui demers putem doar să îl bănuim, fiind legat probabil, de păstrarea unei încărcături cultice a clădirii originale (Hayden 2003, 208). Stâlful central și băncile prezintă aceeași poziționare interioară ca la Mureybet sau Jerf el Ahmar. Din cauza suprafeței mici de excavare a fundației, M. Özdoğan, consideră că nu se pot trage concluzii cu privire la funcția clădirii (Özdoğan M. 2007, 60).

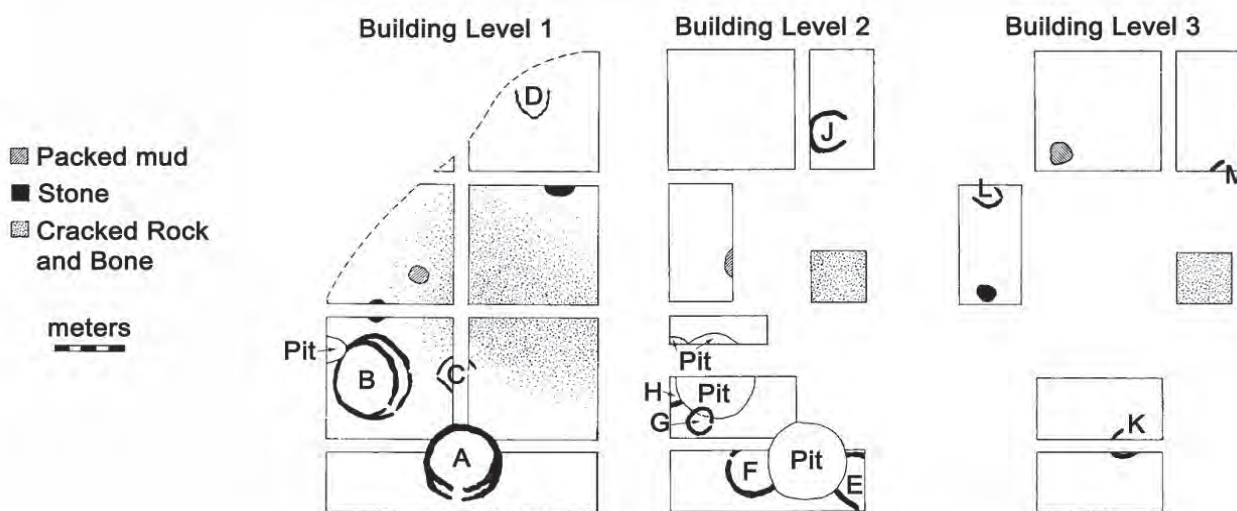

Fig. 56 Hallan Çemi. Planul cercetărilor, în funcție de niveluri (Rosenberg, Redding 2002, 43, Fig. 1)

Remarcabil este faptul că aceste clădiri, în momentul în care au fost abandonate, au fost umplute cu sol adus din altă parte. În clădirea RAA au fost depuse pe podea șase cranii umane în momentul abandonării acestora și ulterior a fost distrusă intenționat (Watkins et alii 1989, 22).

Hallan Çemi, sit din sud – estul Turciei, prezintă de 4,30 m de stratigrafie, care acoperă o perioadă de câteva sute de ani, începând cu sfârșitul mileniului IX î. Hr. (Rosenberg 2007, 54). Au fost surprinse aici primele faze ale transformării unui mod de viață de tip vânător-culegător, către o așezare rurală, sedentară (Rosenberg 2007, 54).

Arhitectura conservată prezintă structuri circulare amplasate în jurul unei piețe centrale (Fig. 56). Au fost cercetate mai multe structuri mici, cu un diametru de 2-3 metri, cu rol de locuințe, construite din

piatră și/sau lut (Rosenberg 2007, 54). Accesul în clădiri se făcea dinspre acoperiș, care se afla la nivelul solului (Rosenberg 2007, 56).

Din primul nivel de locuire provin patru clădiri construite din piatră. Remarcăm la acestea forma circulară (Fig. 57). Clădirile C și D sunt de dimensiuni relativ mici (2,5 m diametru), în timp ce clădirile A și B prezintă dimensiuni mai mari, de 5-6 m diametru. Ca elemente de dotare interioară s-au identificat vetre lutuite amplasate pe podele și bănci sau platforme semi-circulare din piatră, amplasate pe linia peretelui. Podelele au fost finisate cu un nisip fin, spre deosebire de celelalte două construcții mai mici (Rosenberg, Redding 2002, 44). În clădirea A s-a găsit bucraniul unui bou, care se pare că era atârnat pe peretele nordic, față în față cu intrarea în clădire (Fig. 58). Resturile de bovine, în general lipsesc dintre urmele faunistice, ceea ce ar putea indica faptul că bovinele nu erau folosite ca hrană. Sărăcia resturilor alimentare de bovine, suprapusă cu amplasarea bucraniului, conduc către concluzia că bovinele aveau o importantă componentă simbolică, în sit (Rosenberg, Redding 2002, 46).

Fig. 57 Hallan Çemi. Imagine de ansamblu cu clădirile (fe-mitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_e_g_h/hallancemi.html – accesat 26.05.2016)

Fig. 58 Hallan Çemi. Bucraniul din Clădirea A (Asouti 1995, 85, fig. 6.5/8)

Mai multe cranii de oaie au fost descoperite parțial conservate și în celelalte clădiri semi-subterane, dar din nefericire nu s-a putut stabili cu exactitate dacă acestea erau atârnate pe pereții respectivelor construcții. Apariția în vecinătatea acestor două clădiri mari, din primul nivel, respectiv A și B, a minereului de cupru nativ, reprezintă un alt element distinctiv și, în același timp, o indicare clară că activitățile desfășurate în interiorul, precum și alături de aceste construcții, nu erau de natură casnică (Rosenberg, Redding 2002, 49). Alte trei cranii de oaie au fost descoperite aliniate în spațiu deschis, respectiv în curtea așezării (Rosenberg, Redding 2002, 49).

În acest sit au apărut dovezi care atestă festinul comunitar, prin depozitele de resturi din zona centrală a sitului, precum și prin numărul mare de pietre crăpate în foc. Consumarea hranei se făcea în castroane de piatră, uneori decorate (Fig. 60) (Rosenberg, Redding 2002, 58).

Bastoanele crestate, unele dintre ele cu capete zoomorfe, au fost considerate drept „sceptre”, așadar obiecte de prestigiu (Fig. 59) (Hauptmann, Schmidt 2007, 281). Au fost descoperite și numeroase lespezi din piatră, adesea bogat împodobite. Batoanele decorate și „sceptrele” au fost cioplite din aceeași tip de piatră ca și lespezile (Rosenberg 2007, 55).

Așezarea de la Jerihon prezintă o evoluție către civilizația de tip proto-urban, cu 17 niveluri diferite de locuire, cel mai timpuriu fiind cel Natufian. Cea mai celebră descoperire este turnul datat în PPNA, unicat până în prezent în ceea ce privește arhitectura vremii. Mai mulți cercetători au susținut în publicații rolul cultic al turnului, ca punct central pentru ritualurile comunitare, argumentația fiind sprijinită pe faptul că în interior au fost descoperite înhumări (Kuijt 2004a, 304). K. Kenyon l-a interpretat ca fiind o parte a unui sistem defensiv împotriva raidurilor (Kenyon 1981), idee contestată ulterior prin faptul că turnul se află în interiorul așezării și nu înafara acesteia (Bar-Yosef 1998, 170). Chiar mai mult, O. Bar-Yosef susține că sistemul de protecție pe o singură latură este legat de devierea unor inundații și că turnul ar fi putut susține un mic sanctuar/altar în vârf (Bar-Yosef 1998, 170). Alte voci consideră că ar fi avut scop practic, precum semnalizarea și protejarea contra furtunilor de nisip (Müller – Karpe 1968, s.v. Jerichon; Bright 2000, 25).

Fig. 59 Hallan Çemi. Pistile (sau „sceptre”) din piatră și batoane cu semne crestate (Rosenberg, Redding 2002, 53, fig. 6)

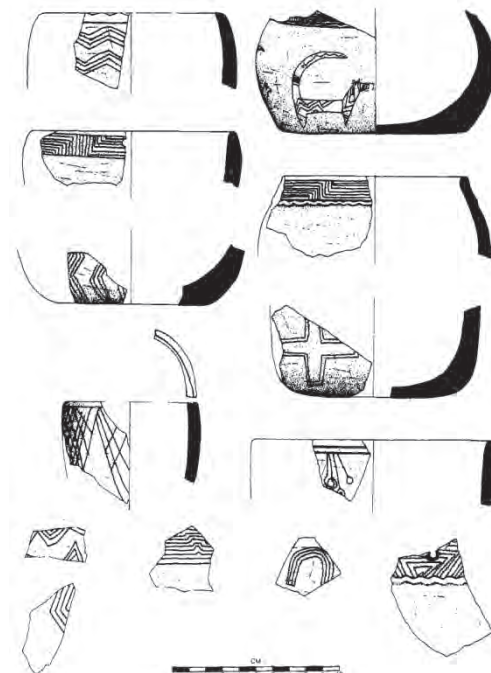

Fig. 60 Hallan Çemi. Vase din piatră, decorate (Rosenberg, Redding 2002, 51, fig. 5)

Indiferent de rolul său, turnul reflectă capacitatea comunității de atunci de a realiza o lucrare edilitară enormă, care necesita planificare prealabilă și forță de muncă consistentă, având în vedere dimensiunile impresionante: înălțimea de 8,5 m; diametrul 7,75 m; grosimea zidurilor: 1,5 m (Fig. 61, 62) (Banning 1998, 219; Kuijt, Goring-Morris 2002, 376).

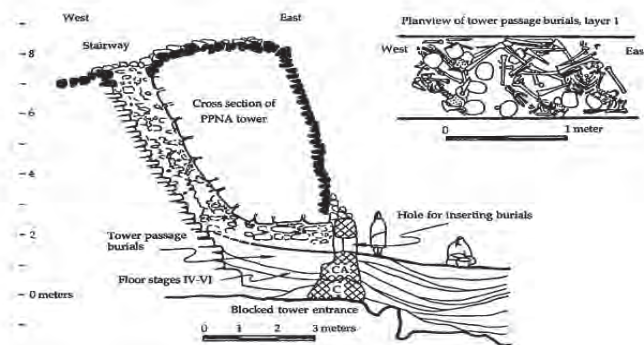

Fig. 61 Ierihon. Secțiune prin turnul PPNA (Kuijt, Goring-Morris 2002, 375, fig. 4)

Fig. 62 Ierihon. Turnul PPNA – fotografie (abidanshahdotcom.files.wordpress.com/2014/07/jericho-tower.jpg – accesat 25.06.2016)

Una dintre cele mai interesante structuri a fost găsită în nivelul XII (Tushingham 1952, 12; Mellaart 1975, 37). În ultima fază a fost construită o cameră mică, cea a sanctuarului, separată de coridoare, prin pereți înguști. Lipsește cu desăvârșire orice obiect cu scop casnic. Podeaua inițială a fost înlăturată și a fost fixată o alta, solită, din cărămizi galben-verzui, groasă de 12 cm. Intrarea se făcea pe latura estică, printr-un coridor îngust (Müller-Karpe 1968, 314; Jack 1936, 138). Atât pereții cât și podeaua au fost acoperite cu lutuială nefinisată. În interior se află nișa în care a fost amplasat un bolovan rotunjit, de 0,24 x 0,20 x 0,9 m, cu urme de tencuială galbenă în jur, care avea rol de postament pentru obiectul de cult (Fig. 63). La 3 metri distanță de postament se afla o rocă din calcar bituminos, lucrată oarecum rudimentar, în formă de coloană (0,45 X 0,22 X 0,08 m). Partea superioară a fost tăiată și lustruită astfel încât s-a adâncit

în forma unui mic recipient. Coloana era probabil obiectul de cult în clădire (Fig. 64). În etapa finală de folosire a sanctuarului camera a fost blocată și tencuită (în mod curios) pe interior (Tushingham 1952, 13). Poziționarea nișei, a coloanei monolit, precum și aranjamentul general al clădirii, a condus la concluzia că structura era destinată ritualurilor (Kenyon 1981, 306-307; Pl. 172 a-b).

Fig. 63 Ierihon. Fotografie cu sanctuarul din nivelul XII (Tushingham 1952, 13, fig. 5)

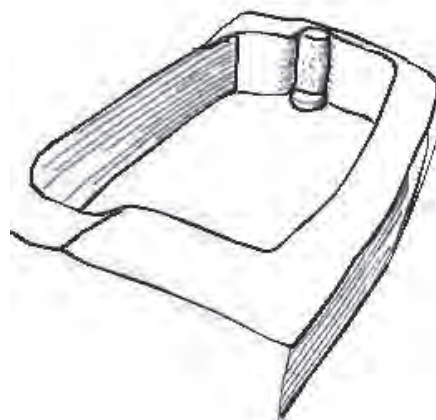

Fig. 64 Ierihon. Planul izometric al sanctuarului (Hayden 2003, 204)

Unele dintre cele mai uimitoare descoperiri din acest sit sunt craniile modelate, aparținând nivelului PPNB, care începând cu anul 1953 (șapte crani modelate) au produs senzație în lumea științifică a vremii (Kenyon 1954, 110). Cele descoperite la Ierihon se disting prin caracteristici tipizate și convenționale, realizate la un înalt nivel artistic. Craniile au fost modelate cu grijă, în lut fin, cu scopul de a scoate în evidență caracteristicile faciale ale defunctului, ceea ce conduce la ideea de venerare ale unor strămoși. Din punctul de vedere al atribuirii sexuale, craniile de la Ierihon aparțin unor bărbați adulți (Strouhal 1973, 231-247). Discuția asupra craniilor modelate face parte dintr-un capitol următor, care abordează statuiile monumentale.

Cele mai timpurii construcții de cult de tip monumental apar la Göbekli Tepe, sit amplasat în sud – estul Turciei. Cercetările au dezvelit o serie de cădiri megalitice, încadrate cronologic între cca. 9.100–8.500 î. Hr., din PPNA până în PPNB târziu (Schmidt 2001, 49). Situl a fost descoperit în anul 1963. Clădirile, coloanele și ceea ce reprezintă din punct de vedere arhitectonic, simbolic sau al reliefulor de pe corpurile lor, au fost analizate într-o serie de rapoarte și studii și nu dorim să repetăm informația (Schmidt 1998a; Becker, Clare 2014, 7; Dietrich et alii 2012; Dietrich et alii 2014; Dietrich et alii 2014a; Dietrich, Schmidt 2010, 82-83; Köksal-Schmidt, Schmidt 2010, 74-76; Pustovoytov 2002, 3-4; Schmidt 1995, 9-10; Schmidt 2001, 45-54; Schmidt 2001, 45-54; Schmidt 2001a, 9-11). Punctăm doar câteva elemente deosebite care individualizează situl, având în vedere simbolistica deosebit de variată.

Comparativ cu alte situri neolitice timpurii, așezarea nu a fost amplasată lângă pământul fertil, bun pentru cultivat și nici alături de surse de apă, ci se află poziționată pe un platou calcaros înalt, care mărginește la nord podișul Harran, la sud – est de actualul oraș Urfa (Schmidt 2007, 74). Începând cu anul 1995 se desfășoară cercetări care acoperă aprox. 5000 mp, în special pe colina sud-estică (Verhoeven 2010, 16).

Așezarea se caracterizează prin structuri arhitectonice circulare, imense, care în interior au coloane în forma de „T” (*T-shaped pillars*) cu o înălțime de până la 5 m. Acestea sunt grupate în jurul a două coloane centrale (*twin pillars*) dar cu o importanță și o mărime deosebite (Fig. 65). Se cunosc șapte asemenea clădiri monumentale din săpături, notate de la A la G (cu denumirea de *enclosures/Anlage*) dar prin măsurători geomagnetice s-ar putea să fie cel puțin 20 de clădiri (Schmidt 2007a, 84).

Clădirile A, B, C și D sunt încadrate din punct de vedere cronologic în PPNA (nivelul III). Cea mai mare structură arhitectonică este Clădirea C (30 x 25 m), iar cea mai mică este Clădirea B (15 x 15 m). Până în anul 2014 au fost descoperite 43 de coloane monumentale. Pe o singură coloană apar maxim șapte simboluri. Clădirea B se distinge prin faptul că pe coloanele sale apar legături între diferitele simboluri ilustrate. Este posibil să apară și alte imagini pe coloane, având în vedere faptul că majoritatea sunt integrate în pereții clădirilor și nu au fost degajate complet (Verhoeven 2010, 17).

Arhitectura din sit este diversă, cuprinzând și o serie de obiecte de artă, începând de la statuetele din piatră, până la sculpturi și basoreliefuli zoomorfe, care decorează coloanele megalitice din clădiri (Schmidt 2003, 3). Fiecare clădire cuprinde cel puțin 10, dar de obicei 14 sau mai multe coloane (Schmidt 2007a, 84).

Fig. 65 Göbekli Tepe. Planul cercetărilor (Schmidt 2010, 240, fig. 2)

Semnificația antropomorfă a coloanelor este clară; coloane de acest tip nu apar înafara Mesopotamiei superioare în nici o altă cultură (Hauptmann, Schmidt 2007, 79). Stâlpii monolitici monumentali sunt ornamentați cu basoreliefuli cu teme repetitive și derivând unele din altele (Özdoğan A. 2007, 63). Brațele și mâinile reprezentate uneori în relief de pe coloanele T, par să reprezinte ființe antropomorfe stilizate (Fig. 67). Animalele sunt sculptate vertical pe coloane, fără legătură între imagini. Reprezentările feminine de la Göbekli Tepe aproape lipsesc. Singura reprezentare este un desen zgâriat, pe lespeda unei bănci, reprezentând o posibilă scenă sexuală (Hauptmann, Schmidt 2007, 73; Hauptmann, Schmidt 2007, fig. 31).

Fig. 66 Göbekli Tepe. Coloana cu șerpi (Pillar 1) din Structura A (Schmidt 2007, 92)

Fig. 67 Göbekli Tepe. Coloana 33, Structura D-decor complex în relief (Schmidt 2007, 91)

Coloanele în formă de „T” ar fi putut reprezenta ființe supranaturale sau strămoșii clanului, personaje protejate de animalele feroase. Apar șerpi, vulpi, mistreți, bovine sălbatice, gazele. Uneori apar și diferite aranjamente scenice. Predomină imagistic animalele sălbatice și periculoase, cu botul deschis, dinți ascuțiți, care amintesc de Cerberul din mitologia antică. Aceste animale aveau rolul probabil de paznici ai lumii de piatră de acolo (Schmidt 2007, 75).

Imaginile sunt de mari dimensiuni, uneori chiar în mărime naturală. În general se remarcă stilul semi-naturalist (Schmidt 2003, 3). Marea majoritate a coloanelor prezintă un sistem complex de simboluri, care corespund cu obiectele iconografice din siturile neolitice timpurii din Mesopotamia. Apar și animale veninoase, nu doar carnivore, precum șerpi, păianjeni, scorpioni, miriapozi (Schmidt 2003, 7). Semnele de pe coloane ar putea fi interpretate ca fiind unele de transmitere a unui mesaj apotropaic, sau o narațiune mitică (Schmidt 2003, 7).

Funcția clădirilor și rolul sculpturilor de mari dimensiuni încă sunt subiect de dezbatere și sunt departe de a fi lămurite definitiv. K. Schmidt a sugerat că ar fi un loc central pentru comunități de vânători-culegători, unde se desfășurau ritualuri pentru defuncți (deși încă nu a fost descoperit nici un schelet), probabil sub îndrumarea unui șaman (Verhoeven 2010, 16). În lipsa dovezilor privind o oarecare activitate casnică sau una de tip domestic, precum și pe baza monumentalității construcțiilor, se poate emite ipoteza conform căreia acest sit servea unor activități comunitare periodice, care parcurgea ritualuri, deocamdată greu de descifrat.

Temple și altare în perioada PPNB

Çayönü Tepe, sit aflat în Turcia, este un reper în ceea ce privește arhitectura de cult din perioada Neoliticului Aceramic. Așezarea prezintă cinci niveluri de locuire și este contemporană cu PPNB din zona levantină (Mellaart 1975, 53; Özdoğan A., Özdoğan M. 1989, 65-74). Cea mai timpurie așezare, aparține fazei construcțiilor circulare din PPNA și este compusă din clădiri semi – adâncite, de 4 – 5 m diametru. Partea superioară era din lut. A doua etapă este așa numitul „grill-plan” (plan de tip grătar), format din construcții dreptunghiulare, de 5,5 x 11 m cu orientarea N-S (Fig. 68) (Özdoğan M. 2007, 58).

Începând cu aprox. 8.700 î. Hr. sunt documentate 3 clădiri dreptunghiulare interesante din punct de vedere arhitectonic, dar și ca inventar (Hole 2002, 199). Cea mai timpurie este „Clădirea cu stele de piatră” (*Flagstone Building*), cu planul în formă de grătar (*grill plan*) (Fig. 69). Lățimea clădirii este de 10,7 m, iar adâncimea de 5,5 m. Podeaua a fost pavată în acest caz, cu lespezi din calcar. Zidul nordic prezintă două coloane patrulatere, lipite de acesta, cu aspect de contraforți (Fig. 71). Exact în fața acestor coloane, în centru, se află două lespezi mari, din piatră, în poziție verticală. Acestea puteau avea fie un rol cultic (de stelă), fie unul funcțional, de susținere al acoperișului. O a treia placă monumentală din piatră se afla în fața unei bănci, amplasată pe latura estică (Hole 2002, 200).

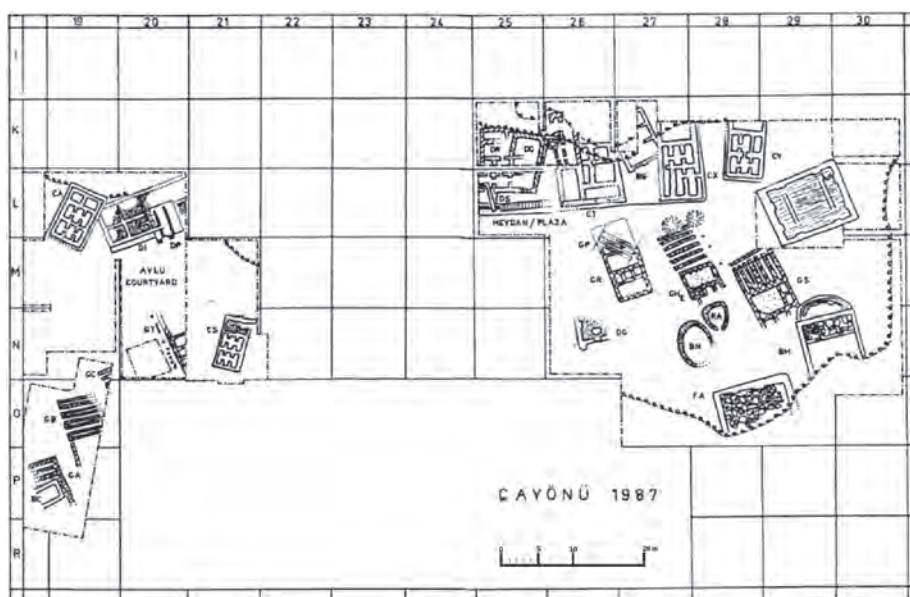

Fig. 68 Çayönü Tepe. Planul cercetărilor (Özdoğan A., Özdoğan M. 1989, 67, fig. 1)

„Clădirea cu cranii“ (*Skull building*) a primit această denumire datorită celor peste 400 de oase de la indivizi diferiți, între care și nouăzeci de cranii, descoperiți în interiorul acesteia (Hole 2002, 199). „Clădirea cu cranii“ prezintă două niveluri diferite. Prima etapă de construcție prezenta un plan cu absidă cu pereții dubli și cranii pe podea, alături de o groapă cu schelete umane, dar și de *Bos primigenius*. A doua fază, construită imediat alături de structura absidală, avea „planul grătar“ acoperit cu plăci mari din piatră (Fig. 69 b). Podeaua era acoperită cu calcar și o stelă de mari dimensiuni era amplasată pe podea. În interior erau lespezi dispuse ca și în „Clădirea cu stele de piatră“. Și în această fază a fost săpată o groapă care cuprindea oase și coarne de *Bos*. Atât peretele estic cât și cel vestic, prezintă bănci lipite de aceștia. În a treia și ultima etapă, stelele au fost înlocuite de coloane dreptunghiulare (Fig. 70) (Hole 2002, 200).

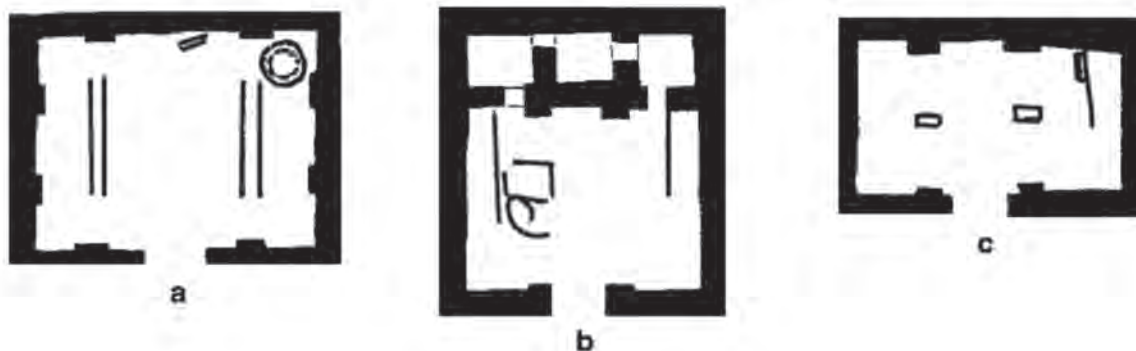

Fig. 69 Çayönü. Planul clădirilor de cult: a. Clădirea Terrazzo; b. Clădirea cu cranii; c. Clădirea cu stele de piatră (Hole 2002, 197, fig. 1/a, b, c)

Analiza resturilor de pe diverse unelte din silex, precum și a plăcii mari din piatră depuse pe podea, a scos în evidență faptul că această clădire avea scop de sacrificare. Placa de piatră avea mai multe tipuri de urme de sânge (umane, oaie). Este posibil ca aici să se fi desfășurat sacrificii în legătură cu diverse evenimente, fie să fi rămas urme de la decapitare (Hole 2002, 201).

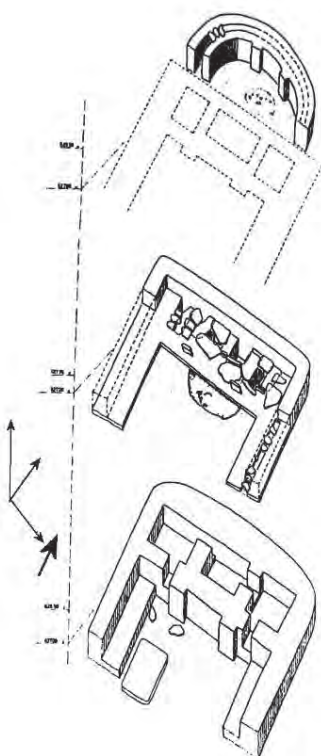

Fig. 70 Çayönü. „Clădirea cu cranii“; desen axiometric pe cele trei niveluri de refacere (*Skull building*) (Özdoğan A. 2007, 60)

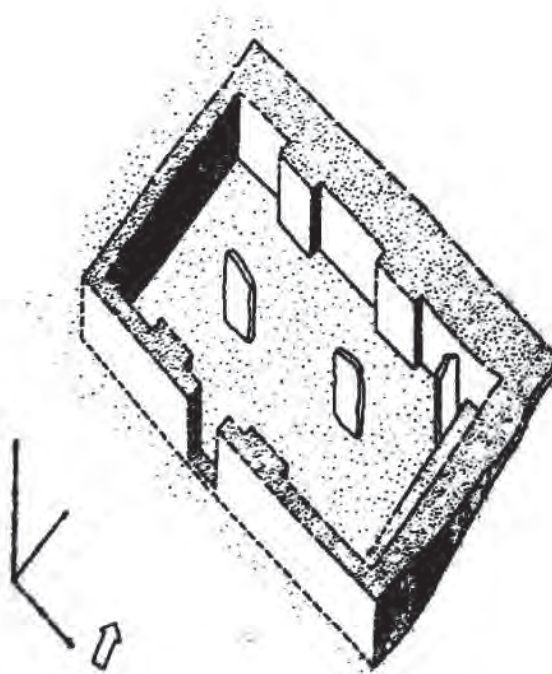

Fig. 71 Çayönü. „Clădirea cu stele de piatră“; desen axiometric (*Flagstone building*) (Özdoğan A. 2007, 60)

Cea mai elaborată structură de cult, de dimensiuni relativ mari, este cea numită „Clădirea Terrazzo“ de 11,75 x 9 m (Özdoğan A. 2007, 59). Podeaua încăperii era formată din două straturi succesive. Primul strat era realizat din pietre albe din calcar, fixate într-un amestec de mortar roșu din calcar dizolvat, care au fost dispuse pe două seturi de linii paralele. Al doilea strat era cu un model de tip „mozaic“, realizat din pietre colorate, cu diametrul cuprins între 1 și 5 centimetri. În partea posterioară a încăperii este menționată de către descoperitori o bancă (Mellaart 1975, 53). Pe pereți erau vizibile două coloane patrulate lipite de zid, cu aspect de contraforți (Fig. 72). Într-un colț se afla o alveolă rotundă care nu a fost acoperită cu *terrazzo*. Remarcăm și în această clădire prezența unei lespezi de piatră orizontale, pe care fusese sculptată o față umană, cu urme de sânge (Hole 2002, 201). Din acest sit provine una dintre cele mai timpurii machete tridimensionale ale clădirii, din lut, cu acoperiș drept, și cu creneluri ca la fortificații (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 91).

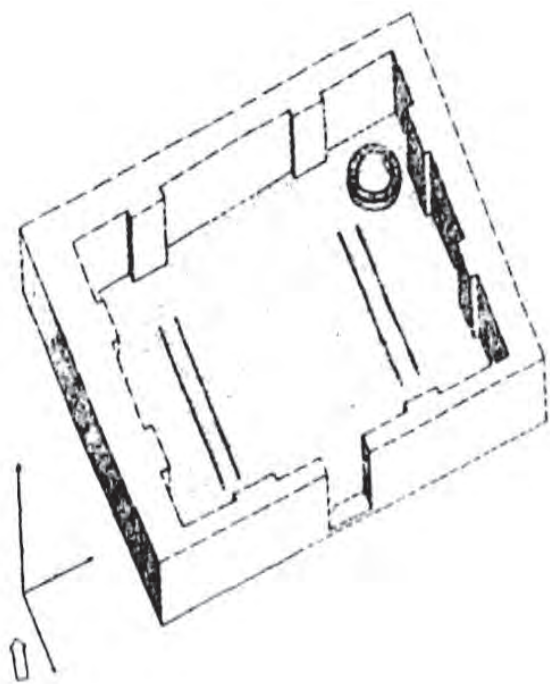

Fig. 72 Çayönü. Clădirea „Terrazzo“; desen axiometric (Özdoğan A. 2007, 61)

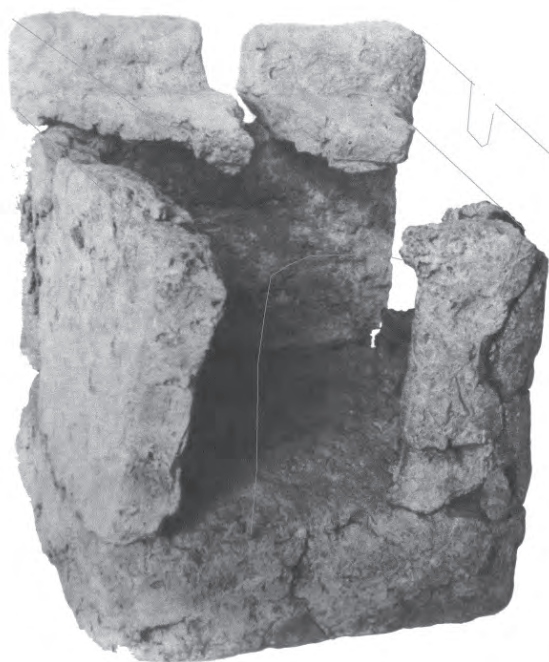

Fig. 73 Çayönü. Machetă de clădire (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 91, fig. 1/1)

Cele trei clădiri speciale de la Çayönü au fost abandonate deliberat, dovadă fiind îngroparea acestora (Rollefson 2002, 181). Asemănarea celor trei clădiri de cult de la Çayönü, modul în care acestea se diferențiază de restul structurilor arhitectonice din așezare, precum și gruparea lor în aceeași zonă, sugerează scopuri cel puțin asemănătoare. Funcționalitatea lor trebuie pusă în legătură cu o activitate ritualică intensă la nivel comunitar (Hole 2002, 201).

Un alt reper în ceea ce privește arhitectura de cult este situl de la Nevalı Çori, Turcia, aflat lângă satul Kantara, provincia Şanlıurfa (Urfa), pe ambele maluri ale râului Kantara, afluent al Eufratului. Cronologic situl se încadrează în perioada de mijloc a PPNB, între 8.600 și 8.000 î. Hr. Au fost identificate 5 niveluri de locuire, începând cu perioada Halaf până în Epoca Bronzului. Așezarea neolitică aceramică prezintă o arhitectură cu case dreptunghiulare, cu intrarea amplasată către direcția văii râului (Hauptmann 2007, 86). Au fost descoperite două clădiri de cult, care prin dimensiunile lor lasă impresia de monumentalitate. În interior au fost documentate plăci din piatră care acopereau canale săpate sub nivelul podelei (Mellink 1984, 449).

Unul dintre sanctuarele de la Nevalı Çori era amplasat la periferia așezării și parțial îngropat (Fig. 74, 75). Această clădire se distinge prin faptul că avea un stâlp central și gropi, probabil de la alte coloane, care au fost probabil demontate. Blocurile monumentale marchează un altar din piatră (Özdoğan A. 2007, 61).

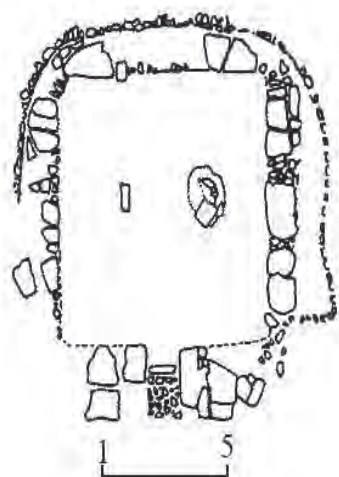

Fig. 74 Nevali Çori. Planul sanctuarului periferic (Hayden 2003, 204)

Fig. 75 Nevali Çori. Sanctuarul periferic-fotografie (Hauptmann 1993)

Al doilea sanctuar de la Nevali Çori (Clădirea 13- *Terazzogebäude*) are dimensiunile 16 x 7 m. Clădirea are 3 faze suprapuse, sugerând o continuitate a cultului pe durata de viață a așezării (Hauptmann 2007, 86). Una dintre cele mai importante dotări era banca din piatră, care înconjoară spațiul pe lângă pereți. Aceasta fusese fixată în lut și era susținută de 13 coloane în formă de T, îngropate la aproximativ un metru adâncime (Fig. 76). În centrul perimetrului existau încă două coloane (Fig. 77) (Hauptmann 1993, 37-69; Hauptmann 2007, 86). Podeaua a fost realizată în tehnica *terrazzo*, de aici și numele (*Terazzogebäude*) Clădirii nr. 13. Reprezentanții antropomorfe și zoomorfe de pe blocurile masive din piatră sunt unitare, ceea ce demonstrează fie un artist cu o concepție articulată, fie că în spatele acestor monumente se află o mitologie și o anumită viziune asupra lumii (Özdoğan A. 2007, 63).

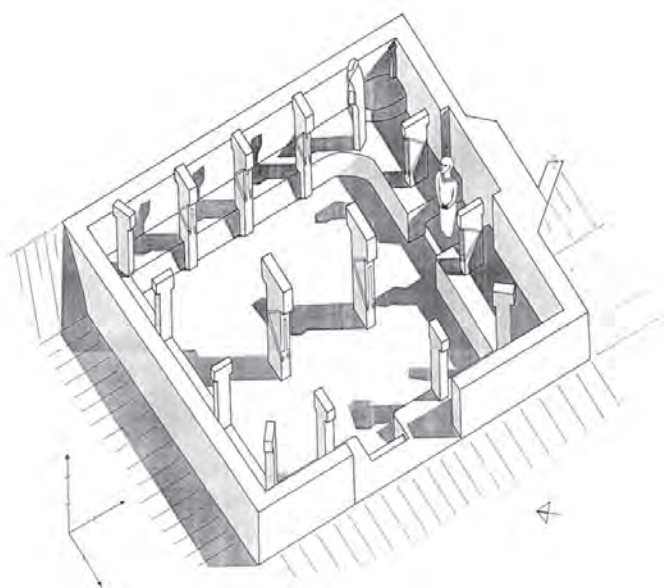

Fig. 76 Nevali Çori. Reconstituirea axiometrică a Clădirii 13 (Lichter 2010, 587, fig. 3)

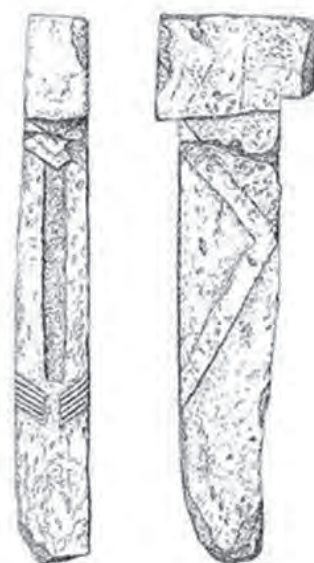

Fig. 77 Nevali Çori. Desenul unei uneia dintre coloanele centrale din Clădirea 13 (Hauptmann, Schmidt 2007, 80)

Pe părțile late ale coloanelor se observă brațe în basorelief, iar pe burtă mâini împreunate din sens opus. Partea superioară a T-ului poate fi interpretată ca un cap uman stilizat. Forma de T ar putea reprezenta o persoană stând în picioare, văzută din profil (Fig. 77). În acest caz, bărbia și partea din spate a capului ies mult în afară față de linia corpului. Partea reprezentând fața este mai lungă decât partea din spate a capului (Hauptmann, Schmidt 2007, 79).

În sit au fost descoperite mai multe sculpturi, unele fiind o combinație între om și pasăre. Nasul și forma feței sunt antropomorfe, în timp ce corpul este aviform (Fig. 78, 79). În zona trupului, prelungirile care ar putea fi brațe, sunt de fapt aripi (Hauptmann, Schmidt 2007, 69).

Fig. 78 Nevali Çori. Pasăre cu fizionomie antropomorfă Fig. 79 Nevali Çori. Sculptură antropomorfă din piatră
(Hauptmann, Schmidt 2007a, Kat. 98)

În acest sit au fost descoperite 700 figurine din lut; în nici o altă așezare din PPNB nu au fost descoperite atât de multe. Acestea sunt în proporție relativ echilibrată, feminine și masculine. Reprezentări de animale apar în 30 de cazuri ca fundal. Statuetele mici din piatră descoperite reiau în miniatură temele plasticii monumentale și determină impresia că ar fi fost de fapt modele pentru reproducerea imaginilor într-un format mai mare. Motivele întâlnite la acestea sunt diferite de cele ale statuetelor din lut (Hauptmann, Schmidt 2007, 79).

Identificarea și interpretarea structurilor cultice sau dedicate practicilor ritualice, este un demers dificil. În acest sens trebuie acordată o atenție deosebită unor elemente precum planul clădirilor, elementele structurale și cele decorative. Toate aceste aspecte au fost luate în considerare de către descoperitorii sitului de la 'Ain Ghazal (lângă Aman, Iordania). Ai fost cercetate trei tipuri de clădiri care prezintă dotări și elemente speciale, încadrate cronologic în a doua jumătate a mileniului VII î. Hr. Una dintre clădiri se află în sectorul de est, una în zona adiacentă așezării, în timp ce a treia clădire se află în sectorul nordic (Shaw, Jameson 1999, 322; Rollefson 2002; Rollefson, Kafafi 1996, 238; Rollefson, Kafafi 1997, 27-48).

Sanctuarul nordic avea plan circular și se remarcă printr-o serie de caracteristici, precum: dimensiunile relativ mici, perimetrul interior restrâns, zona centrală ocupată de o cavitate, canale săpate sub podele, multiplele refaceri ale podelelor. Canalele au fost interpretate ca având rol de ventilare a aerului pe parcursul arderii (Rollefson 2005, 7). În primele două faze structura era de formă absidală. Ulterior, în faza a patra, ajunge de formă circulară (2,5 m diametru) cu o anticameră spre est. Atenția este concentrată pe o cavitate amplasată central, precum și pe caracterul canalelor de sub podele. De asemenea, iese în evidență îndelungata utilizare a aceluiași spațiu prin serii repetate de refaceri ale podelei pictate cu roșu (Fig. 83) (Rollefson, Kafafi 1996, 238).

Sanctuarul pare să fi fost foarte avariat. Trei crăpături imense în podea ar putea reflecta o degradare structurală, care a cauzat abandonarea acesteia (Fig. 83). Doar 4 m mai la sud și la același nivel a fost identificată o clădire circulară identică, ridicată în grabă, pentru a înlocui sanctuarul care nu mai putea fi folosit. Cele două refaceri ale podelei noii clădiri, deși pictate cu roșu, sunt subțiri și fragile, plasate imediat deasupra pământului, fără platformă formată din pietre și var. În mod cert noua clădire nu a fost realizată pentru a fi folosită pentru o perioadă apreciabilă de timp (Rollefson 2002, 175).

Fig. 80 'Ain Ghazal. Clădirea absidală (Rollefson, Kafafi 2013, fig. 22)

Fig. 81 'Ain Ghazal. Clădirea dreptunghiulară cu urmele coloanelor (Rollefson, Kafafi 2013, fig. 5)

Fig. 82 'Ain Ghazal. Tempul din perioada PPNC (Rollefson 1996, 6, fig. 3)

Fig. 83 'Ain Ghazal. Cele patru stadii de evoluție a sanctuarului (sus) și sanctuarul circular „geamăn” din zona nordică (Rollefson 2005, 7, fig. 3)

Urmele de la două structuri de cult, numite temple datorită dimensiunilor mai mari pe care aceasta le prezintă, sunt localizate în sectorul estic. Cel mai mic dintre cele două este situat pe o culme naturală, cu planul rectangular (Fig. 81). Se pot observa urmele unor coloane în spațiul interior (Rollefson, Kafafi 1997, 32). Prezența a trei pietre amplasate vertical, un altar la nivelul podelei, o vatră pictată cu roșu, înconjurată de 7 pietre, precum și prezența unui bloc din piatră antropomorf de cca. 80 cm înălțime, pe peretele estic, scot în evidență scopul cultic al clădirii (Fig. 80). Dimensiunile mai mari decât ale sanctuarelor și ale clădirilor absidale, localizarea la marginea așezării, inventarul interior, toate sugerează că această clădire nu era asociată cu relațiile familiale, ci servea unui scop comunitar (Rollefson, Kafafi 1997, 35).

O altă clădire de cult din zona estică a sitului este rectangulară și cuprinde două camere de mari dimensiuni, încadrată în PPNC. Pereții nordici, estici și sudici sunt păstrați până la aproximativ 75 cm și este posibil să nu fi fost niciodată mai înalți. Aranjamentul interior, precum și alte elemente sugerează cel puțin două faze de folosire și reorganizare al spațiului interior (Rollefson 2002, 176). În încăperea estică se afla un altar elevat, format din două plăci masive de calcar, susținute de 3 perechi de blocuri de piatră așezate vertical. Acest altar este poziționat pe peretele estic, în partea centrală. În fața altarului s-a găsit o vatră nepictată care fusese demarcată de 7 pietre plate (Fig. 82) (Rollefson 2005, 8). La ușa dintre cele 2 camere exista un perete-panou care ar fi putut bloca vederea asupra unor activități care s-ar fi desfășurat în camera estică, față de oricine ar fi stat în camera vestică (Rollefson, Kafafi 1997, 43). Menționăm și un craniu uman care a fost depozitat în camera mică aflată la stânga coridorului (Rollefson 1996, 6).

Într-o fază mai târzie ușa de pe peretele estic a fost închisă cu blocuri de calcar, cuprinzând și un monolit vertical, din calcar alb, oval în secțiune (Fig. 84). Monolitul are forma antropomorfă, foarte

stilizată. Vârful coloanei monolit se ridică deasupra pereților, ceea ce sugerează că incinta era deschisă către cer, cel puțin în această fază (Rollefson 2002, 177).

Fig. 84 'Ain Ghazal. Piatră antropomorfă, detaliu (Rollefson, Kafafi 2013, fig. 23)

Fig. 85 'Ain Ghazal. Figurine zoomorfe perforate intenționat cu lame de silex (Banning 2003, 18)

La 'Ain Ghazal au fost descoperite depozite cu corpuri și cranii supra-modelate din lut, la fel ca la Ierihon sau în alte situri din același areal, precum Kfar HaHoresh (Goring-Morris, Horwitz 2007, 906). Descoperitorii consideră că acestea au avut o clădire dedicată, cu cavități în podea unde să fie amplasate respectivele statui, deși încă nu a fost identificată o asemenea clădire. Pe de altă parte, este exclusă ipoteza ca respectivele busturi să fi fost amplasate într-o casă obișnuită (Rollefson 2005, 6).

Din acest sit au fost recuperate foarte puține reprezentări plastice: 7 sunt antropomorfe, 5 zoomorfe identificabile: capră, oaie, vite, două păsări, plus alte piese neidentificabile. Una dintre piesele antropomorfe reprezintă o statueta feminină cu forma capului specifică (bob de cafea), iar o alta este stilizată puternic, zgâriată în calcar. Cele mai spectaculoase reprezentări miniaturale sunt două bovine, perforate cu lame de silex în lutul moale, imediat după modelaj, care au fost lăsate în corpul acestora (Fig. 85). Este practic reprezentarea la scară miniaturală a sacrificării animalelor. Statuetele au fost descoperite îngropate intenționat sub o stelă de piatră dintr-o clădire MPPNB (Banning 2003, 18).

Kfar HaHoresh, Israel este un centru ceremonial puternic, axat primul rând pe ritualuri funerare pentru comunitățile din zona Galileii (Rollefson 2005, 6). Situl acoperă aproximativ un hectar și a fost locuit în perioadele Neolitic Aceramic faza B timpuriu (EPPNB), Neolitic Aceramic faza B târziu (LPPNB-cca. 8.000-6.800 î. Hr.) (Goring-Morris, Horwitz 2007, 903). Au fost determinate în cadrul sitului patru zone principale de activitate. Aria de producție este amplasată în partea estică și este caracterizată prin complexe precum cuptoare de ars calcarul și zone pentru debitarea silexului. Aria de depozitare constând în oase arse și depozite de cenușă amplasate în sudul și partea de vest a sitului. Zona de cult este în partea vestică și nord-vestică cu urme de la plăci de vetre și tencuieli, coloane monolite. Aria funerară se află în centrul și mai ales în partea vestică, delimitată printr-o zonă cu suprafețele tencuite cu calcar, deseori suprapunând o serie de înmormântări multiple, primare sau secundare (Goring-Morris, Horwitz 2007, 903). Alături de înhumări apar și ofrande de animale decapitate, în conexiune anatomică (Goring-Morris, Horwitz 2007, 906).

Cel mai interesant caz de asociere între înhumare și depunerea animalelor este complexul L1005, unde, peste placa de demarcare a gropii cuprinzând trupuri de bour, a fost descoperit corpul unui bărbat tânăr. Peste individul înhumat au fost puse bucăți de calcar zdrobit. După momentul îngropării, stratul de calcar a fost deranjat, probabil pentru a se realiza decapitarea individului. Sub corpul uman au fost amplasate cel puțin opt trupuri de bouri (*Bos primigenius*), decapitate, majoritatea în conexiune anatomică. Pe fundul gropii au fost găsite câteva pietre plate, o râșniță fragmentară și un nucleu de mari dimensiuni. Groapa a fost umplută cu pământ și acoperită cu o lespede de calcar. Perimetrul gropii la suprafață a fost demarcat cu doisprezece pietre colțuroase. „Groapa cu bouri” arată rolul special

și important al baurului în iconografia neolitică și practicile rituale începând din PPNA până în PPNB final (Goring-Morris, Horwitz 2007, 915).

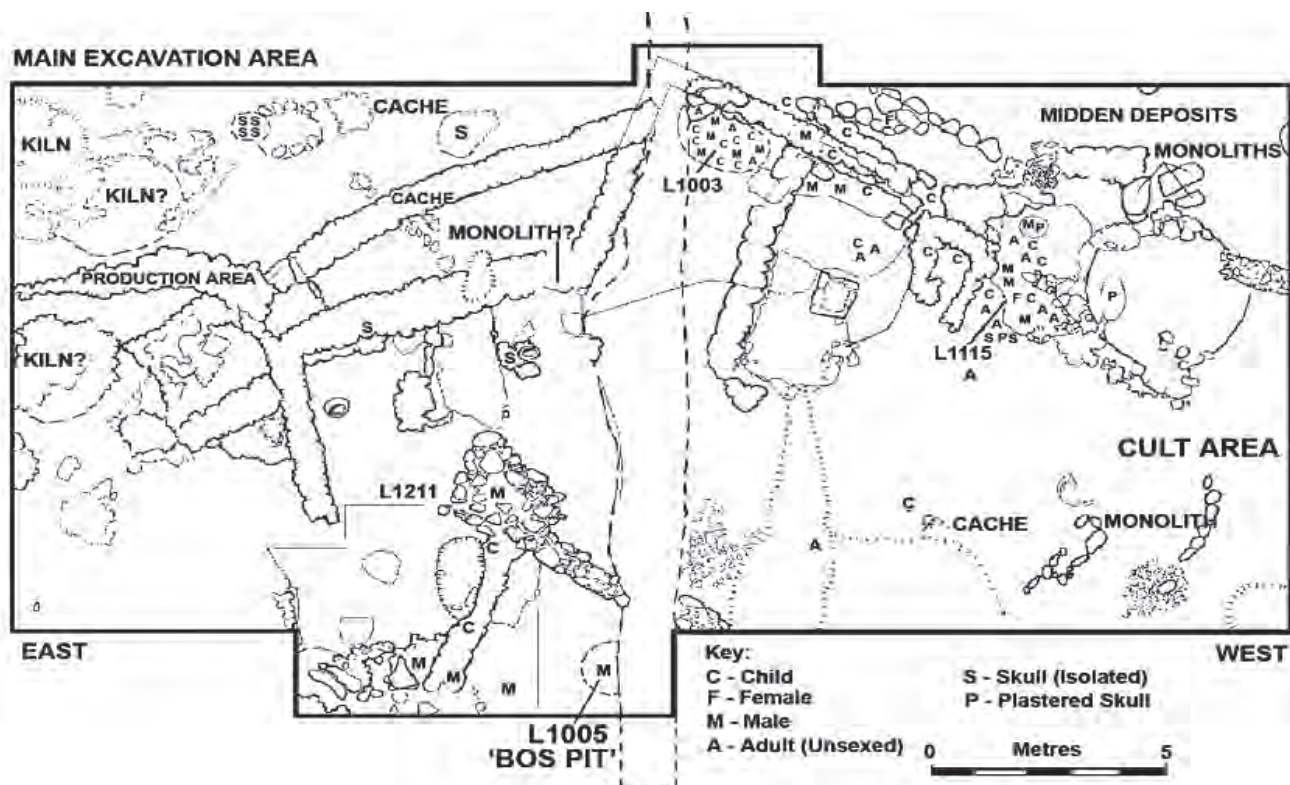

Fig. 86 Planul cercetărilor de la Kfar HaHoresh, Israel cu principalele zone de activitate din sit (Goring-Morris, Horwitz 2007, 905, fig. 2)

Folosirea picturii în spații de cult din clădiri PPNB apare documentată în zona siriană. Remarcăm în acest caz două situri: Tell Halula (Haidar-Boustani et alii 2007, 10) și Dja'de al Mughara (Christidou et alii 2009, 319-335; Coqueugniot 1998, 1-8). Primul nivel de locuire de la Tell Halula (Siria) se încadrează între 7.600 și 7.000 î. Hr. Studiul arhitecturii din sit a permis observații asupra standardizării clădirilor, aflate foarte aproape una de cealaltă, aranjate pe axa est-vest, cu ușa pe latura sudică, și mici poteci între ele. În fața fiecărei clădiri se aflau spații largi în care se desfășurau activitățile casnice, precum gătit, debitarea uneltelor, uscarea cerealelor. În general locuințele au planul rectangular, cu trei sau mai multe camere, ce se încadrează între 30 și 50 mp. Clădirile au fost realizate din cărămizi uscate la soare, pe fundații din piatră sau cărămizi din lut (Haidar-Boustani et alii 2007, 10).

În clădirea HF de la Tell Halula (PPNB- cca.7750-6780 BC) pictura apare pe peretele estic. Desenul reprezintă 6 linii roșii paralele, probabil un motiv geometric, urmat de 10 puncte roșii. În a doua jumătate a panoului sunt figuri desenate cu roșu și negru precum și mici dreptunghiuri aranjate regulat precum tabla de șah, plus triunghiuri mici aranjate geometric (Montana 2013, 120).

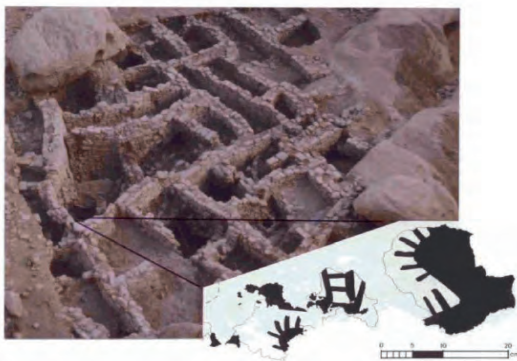
Cele mai timpurii siluete umane pictate din Orientul Apropiat, apar aici și atestă probabil rolul pe care figura feminină îl are în simbolismul primelor societăți de agricultori din Orientul Apropiat (Molist, Vicente 2013, 120-122; Molist 1998, 83; Haidar-Boustani et alii 2007, 10; fig. 1/10).

Motivul tablei de șah, în combinația roșu – negru, apare foarte bine păstrat și pe peretele de la Dja'de al Mughara, sit încadrat în mileniul IX î. Hr, aflat în apropiere de Alep (Siria). Deși peretele este păstrat doar parțial, motivele picturale se observă foarte bine (Christidou et alii 2009, 321, Coqueugniot 1998, 1-8). Peretele pictat avea și un bucraniu amplasat pe el (Coqueugniot 2003, 38).

*Fig. 87 Dja'de al Mughara. Perete pictat cu motivul tablei de la șah
(lampea.cnrs.fr/spip.php?article1319 – accesat 25.06.2016)*

Pictură în spațiul de cult regăsim inclusiv în etapa finală a Neoliticului Aceramic (LPPNB), la Ba'ja (Wadi Musa, Petra, Iordania). Camera din zona D era una cu scop funerar, având mai multe morminte sub podea și în interiorul pereților (Fig. 88, 89). Pe perețele de est apare pictura de tip frescă, respectiv o serie de motive abstracte precum linia, razele, scara. În interiorul podelelor au fost descoperite mai multe artefacte, precum lame de silex, ciocane din piatră, fragmente de râșnițe, asociate cu oase de animale, câteva oase umane, toate acoperite cu lipitură (Gebel 2002, 123).

*Fig. 88 Ba'ja. poziționarea picturii murale
în clădire (Gebel 2002, 123, fig. 7).*

*Fig. 89 Ba'ja. pictura cu roșu – fotografie
(Gebel 2002, 123, fig. 8).*

Considerații asupra sanctuarelor din perioada Neoliticului Aceramic

Viața religioasă joacă un rol deosebit de important în ceea ce privește orice comunitate, în general vorbind, în marea majoritate a societăților având rol de coeziune socială. Apariția sanctuarelor și a spațiilor de cult dedicate, se explică prin manifestarea publică a unor ritualuri sau evenimente, mai mult sau mai puțin comunitare, care necesită un loc consacrat de desfășurare. Perioada incipientă a neoliticului, caracterizată prin absența ceramicii, dar prin prezența multor alte elemente specifice comunităților agricole, este una de sinteză și inovații în ceea ce privește arhitectura sacră. Se observă o evoluție a clădirilor de cult care merge în același ritm cu dezvoltarea arhitectonică a comunităților, de la camere circulare mici în perioada incipientă (PPNA) până la clădiri deosebit de elaborate, rectangulare, cu una sau mai multe camere, din perioada PPNB. Majoritatea clădirilor circulare comunitare din PPNA sunt realizate în aceeași manieră, uneori chiar cu planul identic (clădirile de la Mureybet, Jerf el Ahmar, Tell 'Abr 3), fapt care ar putea sugera o concepție ideatică unitară, sau o funcționalitate comună a clădirilor (Roux et alii 2000, 43).

În cazul în care apar mai multe clădiri de cult care deservește aceeași comunitate, se poate presupune că acestea făceau parte dintr-un sistem socio-politic și dintr-un ritual nou și formalizat, precum la Hallan Çemi (Rosenberg 2007, 54). Nu trebuie să pierdem din vedere totuși faptul că nu întotdeauna există o demarcație clară între aspectele sacre și cele profane, unele dintre clădiri având piese non-funcționale/simbolice, fără a avea alte caracteristici care să le determine un scop clar, sacru (Banning 1998, 226).

În ceea ce privește tipurile de activități care se desfășurau în interiorul clădirilor, remarcăm depozitarea și râșnirea semințelor, aparent o activitate casnică, însă cu valențe diferite, dacă se desfășoară pentru prepararea unei hrane care să fie consumate la anumite ocazii (Lazarovici Gh. 2003, 65-86). Trebuie să avem în vedere faptul că desfășurarea unor activități uzuale, precum agricultura sau creșterea animalelor, demonstrează faptul că există o serie de persoane din cadrul comunității, care dețin cunoștințe legate de evoluția vieții în general, sau despre ciclicitatea anotimpurilor (Lazarovici C. M. et alii, 55).

Exemple de zdrobire a semințelor există la Tell 'Abr 3, dar și în alte situri contemporane. După scoaterea din uz, râșnițele sunt „protejate” prin împachetarea lor în lut, și depunerea lor deliberat sub platforme. Cazul de împachetare în lut a râșnițelor este documentat și la Ganj Dareh, lângă Harsin, din vestul Iranului (a doua jumătate a mileniului VIII î. Hr), unde, într-o cameră de cult, era o nișă în care fuseseră fixate două crani de oaie sălbatică suprapuse (Mellaart 1975, 76). La Wadi Faynan 16 două râșnițe fuseseră fixate în podea, fiind un punct focal al activităților; alături, în groapă au fost depuse vase sparte pe loc, după folosirea lor la consumarea hranei, în cadrul festinurilor (Finlayson et alii 2011, 8187). Râșniță fragmentară apare și la Kfar HaHoresh, descoperită pe fundul „Gropii cu bouri”, alături de lespezi din piatră și un nucleu de silex (Goring-Morris, Horwitz 2007, 915). La Ba'ja, în Iordania fragmentele de râșniță, alături de oase animale și umane, mai multe ciocane din piatră și lame din silex au fost ascunse sub podele, fiind acoperite cu lipitură din lut (Gebel 2002, 123). În toate cazurile descrise este vorba despre scoaterea din uz a artefactului, însă acesta nu este lăsat la voia întâmplării, ci este protejat, prin amplasarea în locuri în care piesa nu este accesibilă.

La o privire de ansamblu constatăm că același lucru se întâmplă și cu clădirile sanctuar din perioada neoliticului aceramic. Observăm că există mai multe exemple în care clădirile au fost abandonate și „îngropate” ritual, precum la Qermez Dere (Nashef 1990, 286), la Göbekli Tepe sau Nevali Çori. Clădirile monumentale, după scoaterea lor din uz, au fost îngropate în mod deliberat, posibil pentru a întări rolul lor în lumea de dincolo (Verhoeven 2010, 16), sau de a le proteja împotriva celor care ar urma să le folosească în alte scopuri decât au fost ele realizate sau consacrate.

O altă activitate desfășurată în aceste clădiri este legată cu siguranță de sacrificii. La Tell 'Abr 3 clădirea B2 prezintă un dispozitiv de drenaj al lichidelor. Nu se menționează ce fel de lichide circulau prin canale (Yartah 2005, 5). Aceeași situație se întâlnește la Wadi Faynan 16, unde S. Mithen menționează trei canale săpate dinspre bancă spre pereții clădirii. În schimb nu este sigur dacă erau folosite la drenaj, sau la compartimentarea spațiului. În schimb jgheabul descoperit alături de vatră, în fața băncii, pe care fusese așezat un bucraniu de țap sau de ibex, nu lasă loc de interpretări, fiind o situație clară legată de scurgerea sângelui animalelor sacrificate (Mithen et alii 2011, 354, 357). La Hallan Çemi penuria urmelor de consum a bovinelor, corelată cu prezența bucraniilor, duc spre ipoteza de venerare a bourului ca o componentă simbolică puternică și omniprezentă (Rosenberg, Redding 2002, 46). Cele mai clare dovezi cu privire la activitățile de sacrificiu apar la Çayönü, unde au fost realizate analize chimice pe o serie de lame

din silex, dar și pe lespede de depusă pe podeaua „Clădirii cu crani” (*Skull building*). Nu numai că impresionează numărul mare de indivizi și crani depuse în același context, dar aici apar și urme de sânge de la oaie, capră și om. Cel mai plauzibil este faptul că decapitarea avea loc pe respectiva lespede orizontală din interiorul clădirii. Urme de sânge au fost identificate și pe lespede cu față umană din „Clădirea Terrazzo” din același sit (Hole 2002, 201). Cele două bovine miniaturale din lut descoperite la 'Ain Ghazal, cu lamele de silex înfipite în corpul lor, practic prezintă o posibilă scenă reală, un prototip în ceea ce privește sacrificarea animalelor (Banning 2003, 18).

Ceea ce nu se distinge încă este imaginea zeilor de la vremea respectivă. Prin prezența bucraniilor în toate aceste situri, observăm o raportare la un posibil zeu prolific, care asigură prin masivitatea sa subzistența comunităților. Clădirea M1 de la Tell 'Abr 3 este una cu totul specială, având în vedere faptul că aici au fost descoperite cele mai timpurii dovezi de venerare a taurului/bourului prin bucraniile supra-modelate cu lut (Yartah 2005, 7). O serie de imagini cu diverse animale feroce apar pe coloanele monumentale de la Göbekli Tepe și Nevali Çori, însă nu toate pot fi puse în legătură cu asigurarea unei subzistențe, unele având poate rol decorativ, fiind și un posibil mijloc de transmitere a unor idei în narațiuni și mituri, azi mute. În ambele situri personajele antropomorfe sunt reprezentate de fapt de coloanele monumentale în formă de „T”- suporturi pentru reprezentările zoomorfe în relief. La 'Ain Ghazal este bănuită o prezență antropomorfă, prin diverse coloane monolit, mai mult sau mai puțin stilizate sau groșiere, însă o certitudine cu privire la aceasta lipsește.

Reprezentările antropomorfe apar rareori în zona Levantină nordică. La Mureybet sunt atestate statuete feminine, însă acestea nu se găsesc în alte site-uri PPNA. Acestea devin mai numeroase, în PPNB faza timpurie (în situri precum Dja'de el Mughara, Nevali Çori), în timp ce animalele devin mai tot mai rare. La Göbekli Tepe exprimarea feminității este o excepție, prin gravura feminină de pe o lespede, într-o poziție fie sexuală, fie de naștere (Meskell 2011, 255, fig. 5). La Jerf el Ahmar capul este întodeauna dissociat de corp, atât în cazul reprezentărilor, cât și în cele ale trupurilor descoperite în sit. În zona sudică însă reprezentările zoomorfe sunt reduse numeric, fiind dominante cele feminine (Stordeur 2010, 124).

În perioada PPNB majoritatea clădirilor menționate mai sus îi adăpostesc atât pe cei vii cât și pe cei morți (Banning 1998, 226). Statuile antropomorfe din lut, uneori modelate peste o structură osoasă existentă, au fost descoperite la 'Ain Ghazal (Iordania), Ierihon (Israel), Tell Aswad (Siria), Beidha (Iordania), Nahal Hemar (Israel), Yiftahel (Israel) și Kfar HaHoresh (Israel) (Kuijt 2002, 151).

Remarcăm dovezi ale unor practici funerare comune pentru toate aceste situri, inclusiv folosirea și depunerea în gropi speciale a statuilor antropomorfe și statuetelor, practicile funerare secundare, îndepărtarea craniilor și modelarea peste acestea. Craniile umane au fost separate de corpuri și li s-a dat o nouă față prin aplicarea ghipsului pe fizionomie (Dietrich et alii 2012, 46; Kuijt 2008b, 172). Încă de la descoperirea lor la mijlocul sec. XX, craniile modelate și pictate de la Ierihon, Tell Aswad și Kfar HaHoresh au captivat imaginația și interesul specialiștilor dar și a publicului larg. Păstrarea statuilor în depozite precum și poziția lor verticală, fiind ancorate în podea, sugerează că făceau parte dintr-un complex de cult. Se presupune că statuile erau prezentate la ocazii speciale (Rollefson 2002, 172). Nu se exclude totuși transportul de la o comunitate la alta ca parte componentă a unor festivități sau ritualuri periodice (Kuijt 2008b, 183). În afară de aceste aspecte specifice, în această perioadă se observă o standardizare a ritului funerar, în spații și pe intervale de timp largi, având în vedere faptul că în mai multe situri au fost descoperiți defuncți decapitați, îngropați sub podele (Rollefson 2005, 6).

Interpretările asupra spațiilor de cult aceramice sunt unele diverse și departe de a fi lămurite suficient. Indiferent din ce perspectivă privim sanctuarele din perioada neoliticului aceric, acestea se disting nu numai prin arhitectura de cult și/sau sacrificială, dar și prin sculpturi sau fragmente de sculpturi monumentale, cu accentul pus pe capete, ca simbol al capului, craniului sau a unei mitologii în care capul și craniul au un loc central (Lazarovici Gh., Maxim, 179-181; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 28), cu funcția de depozitar al „sufletului” (Eliade 1992, 43).

Sanctuarele din perioada neoliticului aceric sunt deosebit de importante din mai multe motive. În primul rând remarcăm arhitectura de tip monumental care se pare că a servit unor scopuri comunitare, religioase. În al doilea rând dotările interioare sunt deosebit de spectaculoase, precum coloane monumentale, altare, lespezi de piatră folosite ca stele, podele pictate, precum și vetre uneori pictate cu roșu, perețidecorați, toate acestea fiind caracteristici ale templelor antice de mai târziu (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 31). În toate aceste situri au fost descoperite fie statui monumentale, fie părți din acestea, demonstrând un înalt simț artistic, aspecte pe care le vom discuta pe larg într-un capitol viitor. Aceste situri aceramice sunt doar etape premergătoare într-o anumită măsură, pentru situri cultice, precum Çatal Höyük, Hacilar și Beycesultan din zona anatoliană.

Capitolul IV: Zona balcano-anatoliană și arhitectura de cult. Caracteristici, organizare, inventar

Clădiri de cult în zona anatoliană

După lunga perioadă a neoliticului aceramic se dezvoltă o serie de culturi, care alături de multiplele aspecte legate de domesticire și cultivare, se disting și prin faptul că începe confecționarea ceramicii. Neoliticul Timpuriu în Anatolia se definește prin cultura Amuq (regiunea Hatay, Turcia), cu o serie de descoperiri la Mersin, Tarsus, Judaideh, Kurdu, Ras-Shamra și Tabbat el-Hammam, pe coasta levantină până la Byblos, Sakce Gözü/Turcia și Halaf (Chirica, Boghian 2003, 24). Pe parcursul mileniului VI î. Hr. se remarcă o mare diversitate în ceea ce privește tehnicile arhitectonice, chiar în interiorul aceleiași culturi (Boghian 2003, 193).

Fig. 90 Ulucak Höyük. Clădirea 42 cu podeaua pictată (Çilingiroğlu, Çakırlar 2013, 23, fig. 2)

Fig. 91 Ulucak Höyük. Vas antropomorf pictat descoperit în Clădirea 8 (Çilingiroğlu 2009, 57, fig. 3.10)

Situl de la Ulucak Höyük (datat 7.040–6.470 î. Hr.), provincia Izmir, Turcia, furnizează informații importante cu privire la practicarea agriculturii și selecția plantelor, alături de domesticirea animalelor. Aici apar podele lutuite și pictate cu roșu în două dintre clădiri: în Clădirea nr. 43, mai veche și în Clădirea 42, mai nouă, ambele aparținând nivelului VI (Fig. 90). În sit au fost identificate inclusiv pavaje pietruite și vetre circulare, în mod obișnuit înconjurate de depozite cu cenușă, cuprinzând cantități mari de oase animale și urme carbonizate de la plante. În rest, în nivelul VI lipsesc alte materiale specifice siturilor neolitice contemporane, precum statuetele, bilele de praștie, topoarele șlefuite sau pintaderele. Ceramica este extrem de puțină în acest nivel, iar descoperitorii au explicat aspectul prin faptul că aceasta nu avea un rol esențial pentru viața de zi cu zi (Çilingiroğlu, Çakırlar 2013, 23). Apariția la Ulucak VI a podelelor pictate se încadrează în manifestările de cult care pot fi asociate și cu alte situri neolitice timpurii din Anatolia de vest și Levant (Çilingiroğlu, Çakırlar 2013, 26).

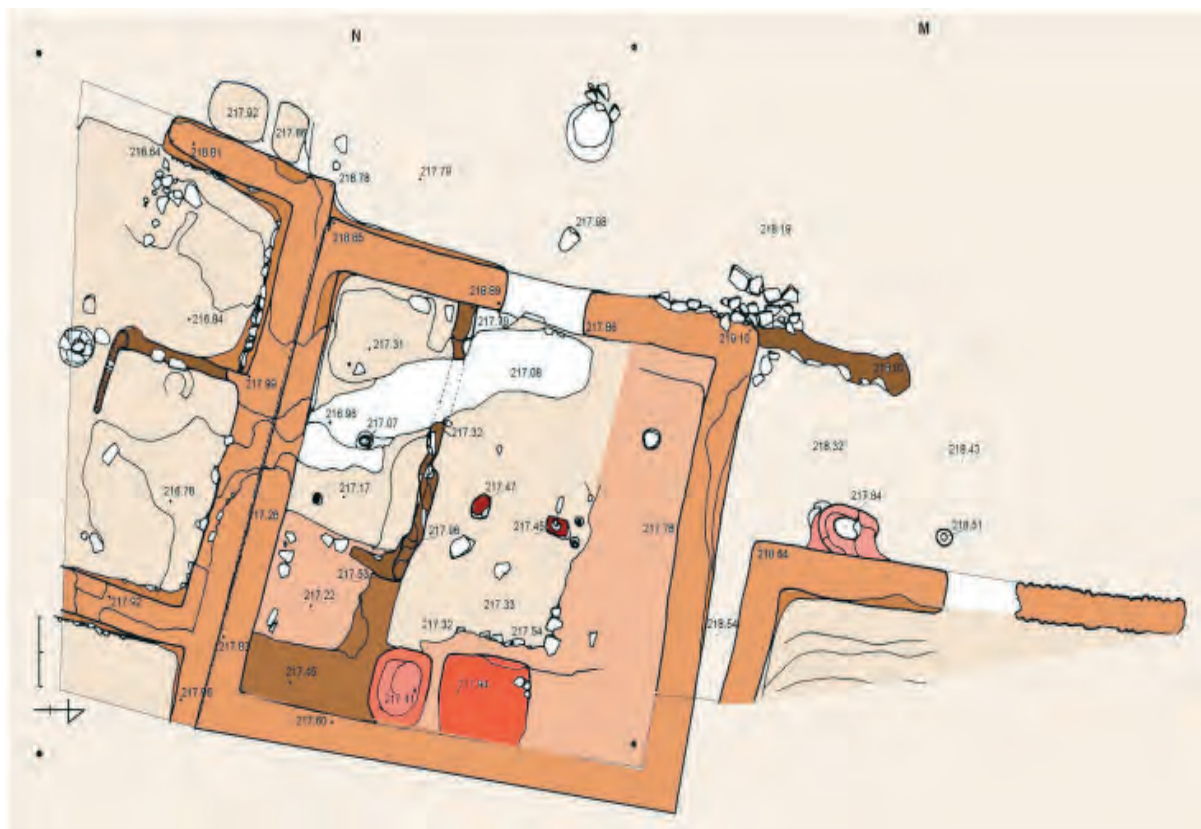

Fig. 92 Ulucak Höyük. Planul Clădirii 13 (Derin 2005, 91, fig. 4)

Pentru nivelul IVb, Clădirea 8 este una susceptibilă, prin caracteristicile sale, pentru funcția de sanctuar casnic. În interior au fost descoperite fragmente de la pereți pictați și un vas antropomorf pictat, alături de șapte vase întregi sau întregibile (Fig. 91). Din interior lipsesc uneltele din piatră (Çilingiroğlu 2009, 57). În aceeași clădire au fost găsite două grămezi de grâu carbonizat, amplasate în fața pereților pictați (Çilingiroğlu 2009, 58).

Clădirea 13 este una dintre cele mai bine păstrate din sit datorită unui incendiu. Prezintă plan rectangular, orientat NNE-SSV (Fig. 92). Acoperă o suprafață de 40 mp, compartimentată în două încăperi. Intrarea era pe latura de vest. Fundația a fost realizată din piatră, iar pereții din cărămidă nearsă. Platforma de 15 cm înălțime, din lut, a fost construită pe latura lungă, pe lângă pereți (Derin 2005, 88). Elementele care pot fi încadrate în categoria de cult, se află toate grupate în partea sud-estică a acestuia. Pereții în această zonă fuseseră pictați cu roșu-marونیu, iar în fața lor era un castron cu așchii din silex, precum și două statuete (Çilingiroğlu 2009, 58). În camera principală menționăm și prezența unui cuptor și a unei vetre amplasate pe peretele estic, în partea opusă intrării (Derin 2005, 90).

Așezarea de la Toptepe, faza 3, nivelul 5 de locuire, de la sfârșitul mileniului VI î. Hr., are construcțiile realizate din cărămizi nearse și stâlpi din lemn. Una dintre clădiri atrage atenția, cu dimensiunile de 7,5 × 3,1 m. Stâlpii pereților erau fixați într-un șanț îngust, ulterior umplut cu lut. În interior, pe capătul vestic, a fost găsit un cuptor oval, cu cupolă. De jur împrejur au fost împrăștiate oase de animale, iar alături de cuptor, spre est, se afla și o groapă pentru cenușă. De-a lungul pereților au fost descoperite semințe carbonizate. Platforma era poziționată pe lungimea peretelui nordic, alături de care se afla un vas de provizii de mari dimensiuni. Un paravan separa partea estică a clădirii, cu inventarul format preponderent din vase realizate grosier. Remarcabili în acest caz, sunt perețiidecorați cu desene pictate cu roșu (Bailey 2000, 173).

Situl de la Ilipinar (regiunea Bursa, Turcia) arată schimbări majore în ceea ce privește organizarea spațială a așezării. Nivelul X, cel mai timpuriu nivel cercetat, cuprinde clădiri construite pe structură cu stâlpi din lemn și pereții din scânduri, acoperite de lut. Acest mod a fost folosit o lungă perioadă de timp, până în nivelul VI, când apar cărămizile uscate la soare (Roodenberg 1993, 252). În general structurile de locuit sunt de mici dimensiuni (26-30 mp), rectangulare, cu cameră unică și podelele luate (Roodenberg 1999, 198).

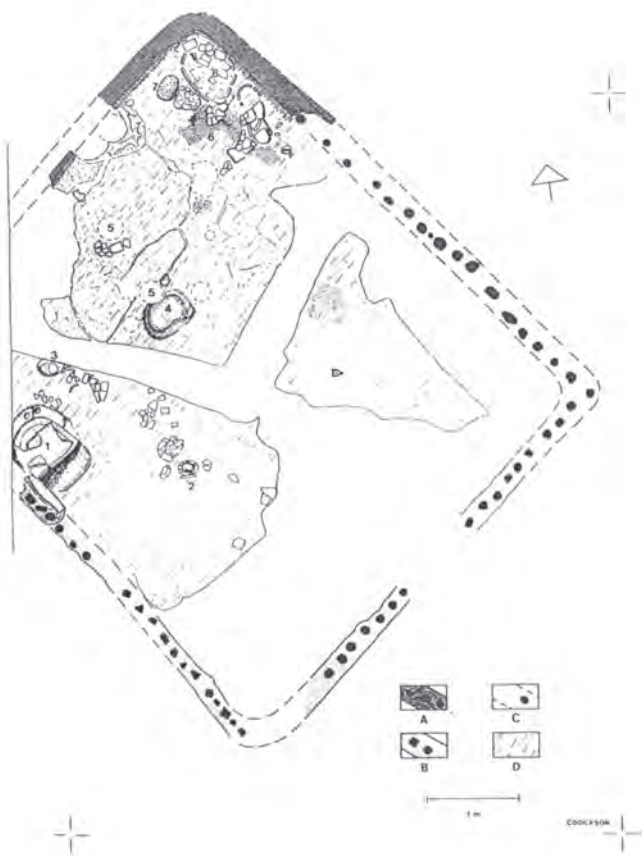

Fig. 93 Ilipinar. Planul clădirii din nivelul X (Roodenberg 1993, 264, fig. 3)

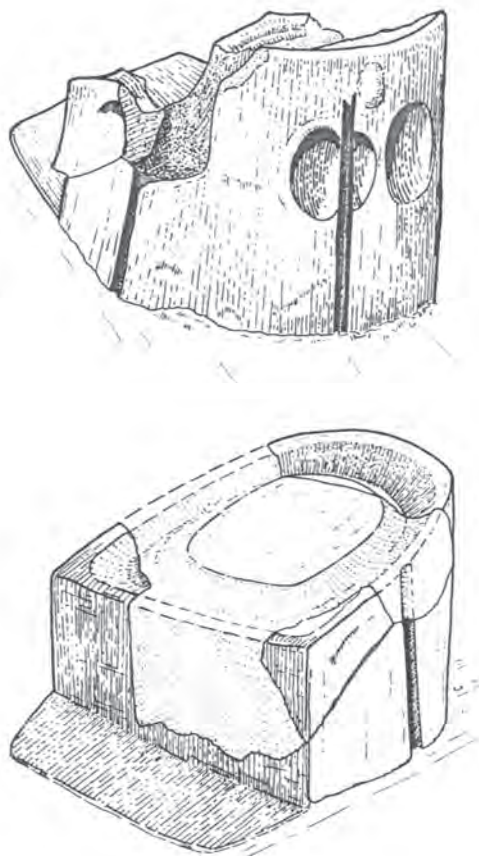

Fig. 94 Ilipinar. Tron din lut (Roodenberg 1993, 264, fig. 4)

Clădirea incendiată din nivelul X atrage atenția prin dotările interioare. Dimensiunea este de 5 x 6 m, deci se încadrează în media structurilor din sit (Fig. 93). Intrarea se află pe peretele sud-estic. Vatra, relativ ovală, cu 10 cm înălțată de la podea, se afla în zona centrală a clădirii. Alături de ea au fost identificate două gropi pentru cenușă. În partea nordică erau o serie de cutii de cereale din lut grosier, nears, din care s-au scurs semințe de cereale. Alături de cutii se afla o râșniță din piatră și pistile. În același loc au fost descoperite fragmente textile și mărgelile de piatră, împreună cu nuclee și așchii de obsidian, calcinate. Alături de peretele opus intrării se afla statuia unei bovine, de mari dimensiuni, din lut nears amestecat cu paie. Pe peretele sud-vestic era o structură asemănătoare unui scaun de 45 cm înălțime și 60 cm lățime (Fig. 94). Pe spatele tronului erau două adâncituri mici (sugerând o pereche de ochi), precum și două fante, câte una pe fiecare parte. Cea din partea dorsală, a fost realizată astfel încât secționează scaunul pe verticală (Roodenberg 1993, 253).

La Așași Pinar, așezare din Neoliticul Timpuriu, au fost cercetate mai multe niveluri, însă cel care ne interesează în mod direct este nivelul 6 (Fig. 95). Aici au fost identificate nouă clădiri, majoritatea cu o singură cameră, excepție fiind clădirile 2 și 7 care aveau câte două. Orientarea lor este pe direcția est-vest, amplasate semicircular, urmărind linia curbă a terenului. Dimensiunile camerelor variază între 30 până la 65 mp, cu două încăperi mai mici, de 15 mp. (Özdoğan E. 2009, 214).

În ceea ce privește dotările interioare, remarcăm o oarecare repetitivitate, chiar dacă există și o serie de elemente definitorii pentru fiecare construcție în parte. Patru dintre camere prezintă cuptoare circulare sau rectangulare. Alături de fiecare cuptor se află platforme de lucru de aprox. 30 x 50 cm lățime, cu înălțimea de 20-30 cm. Mai multe casete pentru semințe (silozuri) au fost identificate în fiecare cameră în parte, însă locația acestora în interior nu respectă un tipar anume. Camera 8a se distinge printr-o platformă de 1,50 x 0,70 m, alături de peretele sudic (Fig. 96). Pe platformă au fost descoperite mai multe fragmente de mese tip altar și piese în formă de coloană, toate din lut ars. Piese în formă de coloană au fost descoperite întregi, cinci exemplare, și mai multe dintre ele întregibile. Inventarul din interiorul

camerelor este unul bogat și variat, format din numeroase vase, brățări din lut, linguri din os, bile de praștie, greutăți de la războaie de țesut, râșnițe, unelte din os și mărgelile din lut (Özdoğan E. 2009, 217).

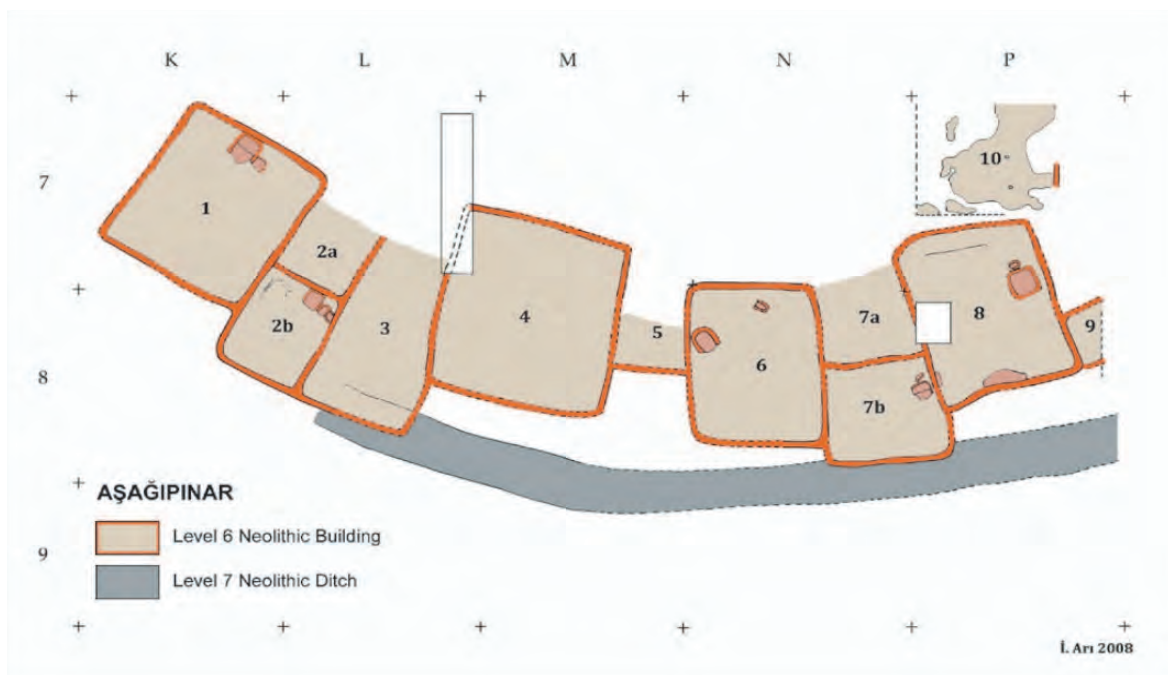

Fig. 95 Aşağı Pinar. Planul clădirilor cercetate din nivelul 6 (Özdoğan E. 2009, 214, fig. 2)

Fig. 96 Aşağı Pinar. Clădirea 8 (Room 8)-colțul sud-estic cu fragmentele de la mese-altar (Özdoğan E. 2009, 218, fig. 9)

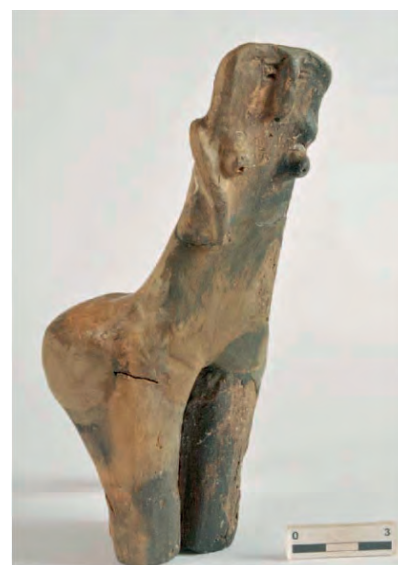

Fig. 97 Aşağı Pinar. Statuetă antropomorfă (Özdoğan M. 2009, 27, fig. 7)

Situl de la Bademağacı, regiunea Antalya, are mai multe niveluri de locuire aparținând Neoliticului Timpuriu. Întreaga așezare a fost incendiată în mai multe rânduri, clădirile fiind ulterior reconstruite pe același loc. Clădirea 3 atrage atenția prin inventarul său (Fig. 98). Aceasta se află în partea nordică a sitului. Alături de intrarea estică, era o platformă de 1 m lățime și 20 cm înălțime. Pe platformă a fost descoperită o statueta antropomorfă, în poziție așezată. Deasupra platformei era un raft prins în perete, din nuiele acoperite cu lut, care s-a prăbușit. Între dărâmăturile raftului a fost descoperit un cap antropomorf, de mari dimensiuni, tridimensional, realizat din lut ners, cu caracteristicile faciale doar schițate, care probabil era amplasat pe raftul respectiv (Fig. 100) (Umutak 2007, 2).

Fig. 98 Bademağaci. Clădirea 3
(Umurtak 2008, 15, fig. 3)

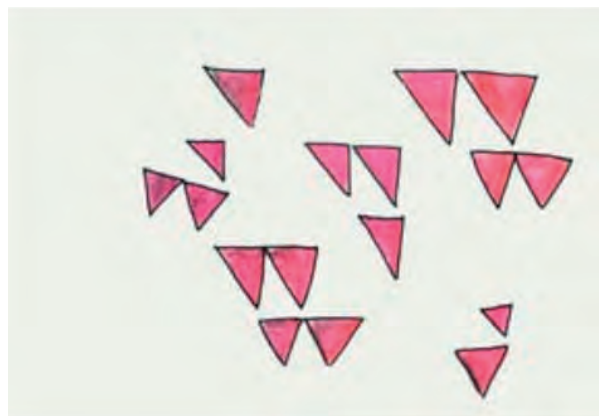
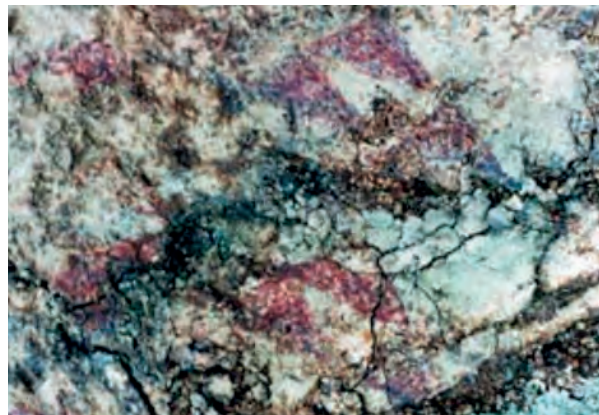

Fig. 99 Bademağaci. Fragmente de perete
pictat din Clădirea 3. Fotografie și desen
(Umurtak 2008, 15, fig. 8/a-b)

De-a lungul peretelui sudic au fost observate mai multe râșnițe, pietre ușor șlefuite, sau piese modelate din lut, cu funcție nedeterminată. În centrul podelei era o groapă de stâlp în care s-au găsit fragmente de lemn ars, urmele unei coloane. Lângă latura estică, pe exterior, se afla o cutie rectangulară din lut, de aproximativ 60 cm înălțime, înconjurată de pietre de mari dimensiuni și râșnițe (Fig. 101) (Umurtak 2008, 2).

În fața clădirilor 3 și 4 fuseseră amplasate șase casete de semințe, grupate în două șiruri. Deasupra celei mai mari dintre casete, aflată pe latura estică a Clădirii 3, era un bucraniu stilizat, de tip „cățel de vatră” (Fig. 103), care fusese atașat fie cutiei, fie pereților clădirii. Tot în dărâmăturile de lângă cutie a fost descoperit un fragment de perete pictat cu roșu, cu motive triunghiulare, care ar putea proveni de pe Clădirea 3 (Fig. 99) (Umurtak 2008, 3).

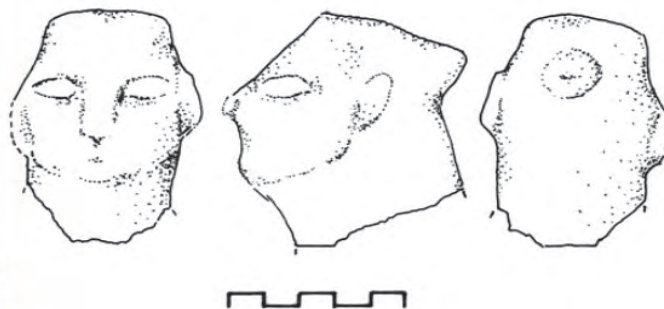

Fig. 100 Bademağaci. Cap din lut din Clădirea 3 (Umurtak 2008, 15, fig. 20a-b)

Fig. 101 Bademağacı. Cutie din lut înconjurată de râșnițe alături de Clădirea 3 (Umurtak 2008, 23, fig. 32)

Fig. 102 Bademağacı. Reprezentarea picioarului la scară naturală (Umurtak 2008, 20, fig. 21a-b)

De menționat din acest sit este un picior din lut, la dimensiuni reale, perforat pe mijloc, provenind din Clădirea 5 (Fig. 102). A fost descoperit pe podeaua lustruită, alături de o serie de castroane și vase întregi, râșnițe, pistile, toate demonstrând activități legate de râșnitul cerealelor și depozitarea acestora (Umurtak 2008, 3).

Situl de la Höyücek este la 4 km est față de orașul Bucak, regiunea Antalya (Çilingiroğlu 2009, 295). Aici, la nivelul cuprins între 6.400 și 6.200 î. Hr., au fost identificate mai multe clădiri încadrate în așa-numita „faza sanctuarului” (*Shrine Phase*). Etapa de locuire respectivă cuprinde cinci clădiri din cărămidă nearsă, rectangulare, construite una alături de cealaltă (Fig. 105). Marea majoritate a pereților au fost lutuiți, însă starea lor de conservare diferă de la caz la caz. Clădirea 3 are în interior un cuptor cu cupolă, vizavi de intrare. Din același context provin două „mese de ofrandă” (Çilingiroğlu 2009, 299).

Fig. 103 Bademağacı. Bucraniu stilizat din lut (Umurtak 2008, 21, fig. 27)

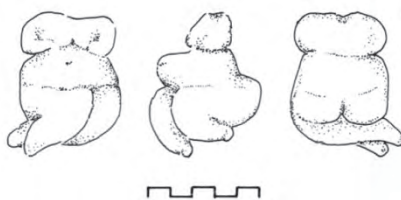
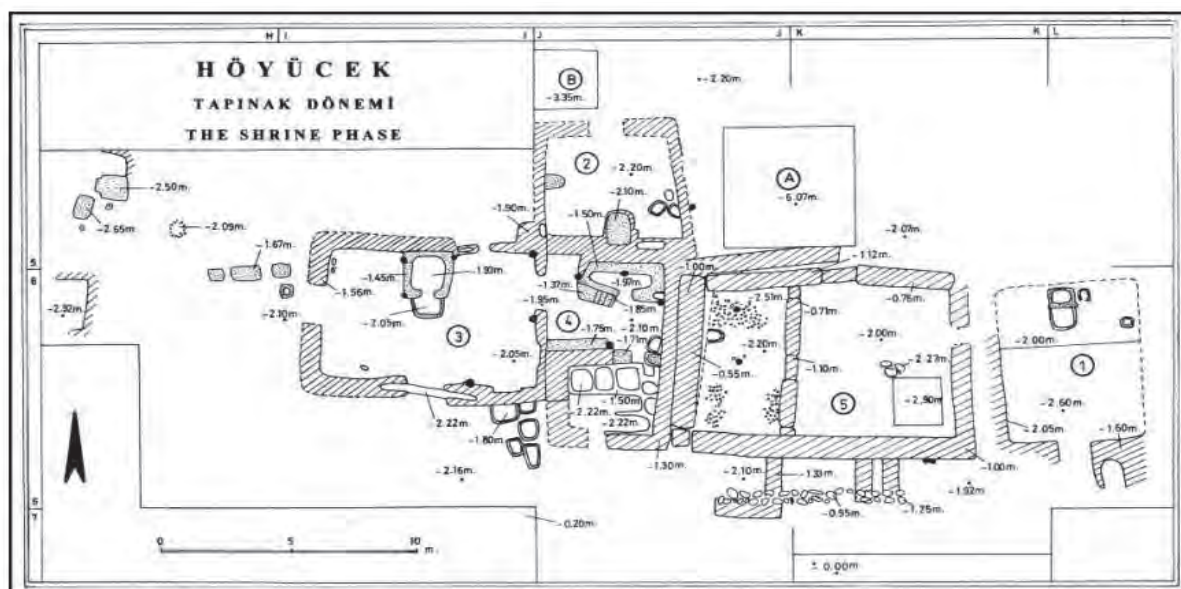

Fig. 104 Bademağacı. Statuetă feminină descoperită în Clădirea 3 (Umurtak 2008, 19, fig. 18)

Clădirea 4 are dimensiunile de 8 x 5 m, cu două încăperi separate și două intrări, una din exterior și una din Clădirea 3. Camera sudică a fost folosită pentru depozitarea cerealelor, într-o serie de silozuri. În camera nordică a fost descoperit un inventar foarte bogat, format din coarne de căprior, mandibule de vite, astragale, alături de castroane din marmură și diverse alte vase introduse în nișele tăiate în perete. În fața treptelor era un castron mare de marmură. În spatele scărilor a fost descoperit, sub podea, un depozit format din sute de lame de silex. Conform descoperitorilor, Clădirea 3 ar fi templul, respectiv locul de cult public, iar Clădirea 4 ar fi o cameră-altar (*Adyton*), intangibilă (Sfânta Sfințelor) (Duru, Umurtak 2005, 10). Clădirea 5, aflată imediat alături de Clădirea 4, de 11,5 x 8,5 m, a fost interpretată drept clădirea administratorului cultului, al preotului/preotesei (Çilingiroğlu 2009, 297).

privire la alimentație (Brosius 2005, 6). Aceste aspecte au fost publicate în timp, în rapoartele de cercetare arheologică.

În nivelul VI J. Mellaart a identificat cinci sanctuare în stări de conservare diverse. În anul 1963 cele două arii cercetate (A și E) au fost unite și alte trei sanctuare au fost identificate, de asemenea, în nivelul VI. În raportul final (Mellaart 1966, 165-191) nivelul VI a fost separat în două, cuprinzând nivelul VIA și VIB, mai timpuriu. Din nivelul VII au fost publicate 8 sanctuare, iar în nivelurile VIII-X altele posibile șase clădiri de cult, însă acestea nu au fost cercetate integral. Din punct de vedere arhitectonic clădirile nu se modifică substanțial, acestea păstrându-și același plan, orientare și tehnică de construcție pe parcursul mai multor niveluri. Faptul că planul mai multor clădiri se păstrează, cu mici refaceri pe parcursul evoluției, tehnicile de decor sunt aceleași, modul de amplasare ale sculpturilor de diferite tipuri, toate demonstrează că există o anumită continuitate socială care nu s-a schimbat în esență sa (Dietrich 1967, 388).

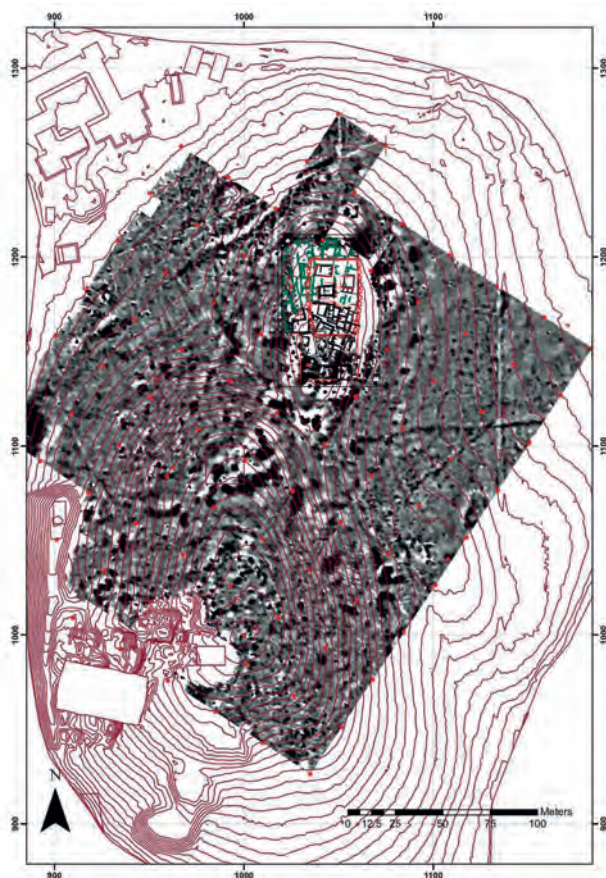

Fig. 106 Çatal Höyük. Planul magnetometric al sitului estic realizat în 2010 (jrogden.wordpress.com/2010/08/20/catalhoyuk-geophysics – accesat 03.08.2016)

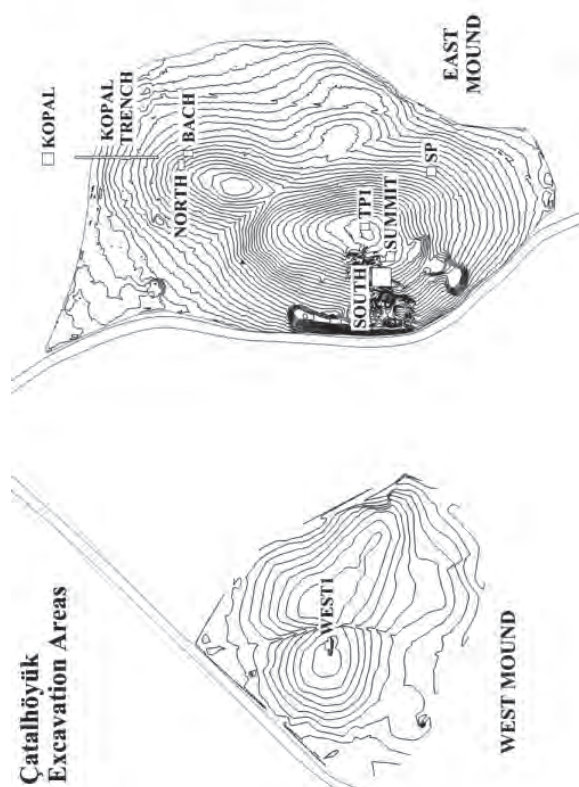

Fig. 107 Çatal Höyük. Planul colinei estice cu zonele de cercetare marcate (www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/2000/ar00_01.html – accesat 03.08.2016)

Cele mai interesante aspecte se referă la tehnicile de decor ale pereților interiori. Aici au fost identificate tehnici variate, precum basorelieful, sculptura în lut, pictarea, incizarea, în anumite situații folosite în combinație, creându-se panouri elaborate, incomparabile cu alte situri, atât numeric cât și ca execuție artistică (Brosius 2005, 6).

În afară de arhitectura interesantă, remarcăm pentru situl de la Çatal Höyük și alte obiecte unice, care s-au păstrat în clădiri datorită unor condiții propice de conservare, precum materialele organice (Mellaart 1967, 210). Menționăm descoperirea unor materiale textile, haine, artefacte din piele și blană, coșuri și rogojini (Mellaart 1967, 79; 218-220), hrană carbonizată (Mellaart 1967, 22-23) și vase din lemn (Mellaart 1967, 210; 215). Aceste elemente au apărut și în urma noilor cercetări (Daujat 2015, 106-110).

Mellaart a interpretat clădirile de la Çatal Höyük ca fiind un „cartier al preoților”. Argumentele pentru a cataloga clădirile, vin tocmai din elementele exotice descoperite aici, precum bucraniile de pe pereți sau integrate în coloane, reprezentările antropomorfe de mari dimensiuni sculptate pe pereți, scenele mitologice cu tauri sau vulturi, pictați pe pereți (Brosius 2005, 2).

Alături de imaginea puternică a taurului, omniprezent atât prin bucraniile supramodelate, cât și prin pictură și coarne integrate în pereți și coloane ca „*pars pro toto*“, apare femeia, în multiple ipostaze. Reliefurile cu zeițe monumentale respectă un stereotip (sau poate un tipar) de realizare, cu mâinile ridicate ca în poziție de orantă și cu picioarele ridicate ca în poziție de naștere (Fig. 487). Au fost publicate în rapoartele lui Mellaart 12 statui – reliefuli murale feminine și un relief dublu, cu un personaj feminin, cu sâni și unul masculin (probabil) alipite (în clădirea VII.1, conform Mellaart 1964, 56, fig. 14).

Ca urmare a cercetărilor reîncepute în anul 1993 au fost descoperite noi reliefuli cu același tip de reprezentare (Fig. 486). Datele sunt disponibile online pe pagina dedicată proiectului de cercetare (www.catalhoyuk.com). Rapoartele detaliate, atât din cercetările vechi, cât și cele noi, arată clar că organizarea socială sau de tip religios este mult mai dezvoltată decât ceea ce existase anterior și ulterior momentului de dezvoltare maximă a acestui sit (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2006, 73).

Importanța sitului de la Çatal Höyük depășește nivelul restrâns de colectare a datelor strict despre acest sit, sau despre modul de viață al oamenilor de aici. Cele mai multe elemente încadrate în zona non-funcțională, ritualică sau de cult, laborios realizate, sunt reproduse și identificabile, ulterior, în diverse situații și clădiri de cult din aria europeană, chiar dacă modalitatea de transmitere a unor idei este încă prea puțin elucidată și necesită cercetare în continuare. Pe parcursul analizei elementelor fixe din interiorul clădirilor vom discuta anumite detalii care au fost identificate în clădirile de aici, datorită faptului că situl este unul distinctiv și un punct de reper în ceea ce privește manifestările religioase ale Neoliticului.

Clădiri de cult în zona balcanică

Legăturile zonei balcanice cu cea anatoliană sunt evidente prin documentarea anumitor tipuri de obiecte, mai degrabă izolate, care se disting prin formă și tipologie. Categoriile de obiecte care demonstrează legăturile puternice dintre cele două zone sunt pintaderele, colierele din piatră sau lut, precum și o serie de caracteristici specifice statuetele antropomorfe și zoomorfe (Demoule 1993, 2). Trebuie avută în vedere și ipoteza conform căreia anumite obiecte erau bunuri de prestigiu și implicit reprezintă obiecte care puteau circula la mari distanțe. Astfel piesele puteau ajunge în anumite zone fără ca aceasta să implice o mișcare de populație (Lichardus-Itten 1993, 101).

Neoliticul timpuriu se identifică cultural cu complexul Starčevo-Criș-Körös, una dintre culturile cu o arie extrem de largă de răspândire, cuprinzând sud-vestul Ungariei, Serbia, Kosovo, Bosnia, România, nordul Croației. Unele dintre cele mai bine studiate stațiuni aparținând acestei culturi este Divostin, Donja Branjevina și Obre. Neoliticul timpuriu din zona balcanică și egeeană este unul individualizat în ceea ce privește o serie de caracteristici, care se leagă în primul rând de cultura materială a comunităților. Studii asupra tipului de construcție a caselor au fost făcute de D. Srejić și N. Tasić. Asupra dimensiunilor așezărilor aparținând acestei culturi este dificil de pronunțat. Probabil că inițial erau sate de mici dimensiuni care s-au extins cu timpul. Întrebarea cheie la care trebuie găsit un răspuns, este dacă schimbările economice au stimulat transformările religioase, sau dacă ideile religioase au stimulat schimbările economice. M. Budja sugerează că surplusul economic ar fi stat la baza dezvoltării unei ideologii religioase articulate (Budja 2005, 45). Aparent ideile religioase nu au promovat noi metode de cultivare a plantelor sau de creștere a animalelor, ci factorii economici ar fi fost de o importanță vitală în definirea instituțiilor sociale neolitice, inclusiv la nivel religios (Fuller, Grandjean 2001, 370).

În zona sud-est europeană artefactele speciale, structurile cultice și simbolismul sunt direct conectate între ele. Bolovanii sculptați erau introduși în gropile funerare, precum și în diverse contexte domestice. Unele dintre ele erau amplasate pe socluri din ceramică sau pe tăvi din piatră, așa cum este cazul de la Gura Baciului (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 379).

În arealul balcanic primele sanctuare și altare apar în siturile de la Nea Nikomedea, fiind o variantă a culturii Proto-Sesklo și la Tumba Madžari, situri aflate în Macedonia Greacă. Așezările neolitice din arealul macedonean sunt de cele mai multe ori relativ mici, constând din douăzeci până la treizeci de case și sunt localizate pe coline sau în câmpii. În vecinătatea așezărilor se află de cele mai multe ori apă dulce, sol fertil pentru cultivarea plantelor, resurse naturale de sare, pentru vite și consum. Casele erau construite din bârne de susținere cu pereți împlețiți din nuiele, peste care era aplicat un strat de lut, amestecat cu alte materiale vegetale. Acoperișul era format din materiale ușoare, precum trestia sau paie. Lățimea caselor măsura între cinci și șase metri (Nasteva 2006, 42).

Nea Nikomedea este cea mai bogată așezare Proto-Sesklo. Se află la 60 km de partea sud-vestică a Thesalonicului, de fapt mai degrabă în sud-vestul Macedoniei, decât în Tessalia. Așezarea are patru niveluri

de construcție separate în două faze majore ale neoliticului timpuriu. Situl a fost considerat unul cheie în transmiterea „influențelor” dinspre Anatolia spre Balcani și spre bazinul carpatic (Çilingiroğlu 2005,9).

Schema arhitecturii de la Nea Nikomedeia este aceea a unei „așezări deschise” având construcții individuale. În prima fază, așezarea a fost încercuită de un zid, dar în faza ulterioară acest zid a fost înlocuit de un șanț adânc umplut cu apă; nici una dintre caracteristici nu are într-adevăr sens ca structură defensivă serioasă, iar ultima poate să fi fost realizată pentru drenaj (Hiller 2004, 300).

Construcțiile sunt dreptunghiulare și au un schelet din stâlpi din lemn, iar pereții din nuiiele împletite, acoperite cu argilă pe ambele suprafețe (așa numita tehnica de construire a zidurilor „*wattle and daub*”). Casele sunt orientate pe direcția E-V ca protecție contra vânturilor nordice predominante. Clădirile descoperite tind să fie destul de mari (8 x 8 m, 8,5 x 6 m) (Mellaart 1975, 248). În prima perioadă de dezvoltare arhitecturală, patru case sunt grupate în jurul unei structuri mai mari (12 x 12 m), probabil un sanctuar (Fig. 108) (Mellaart 1975, 249).

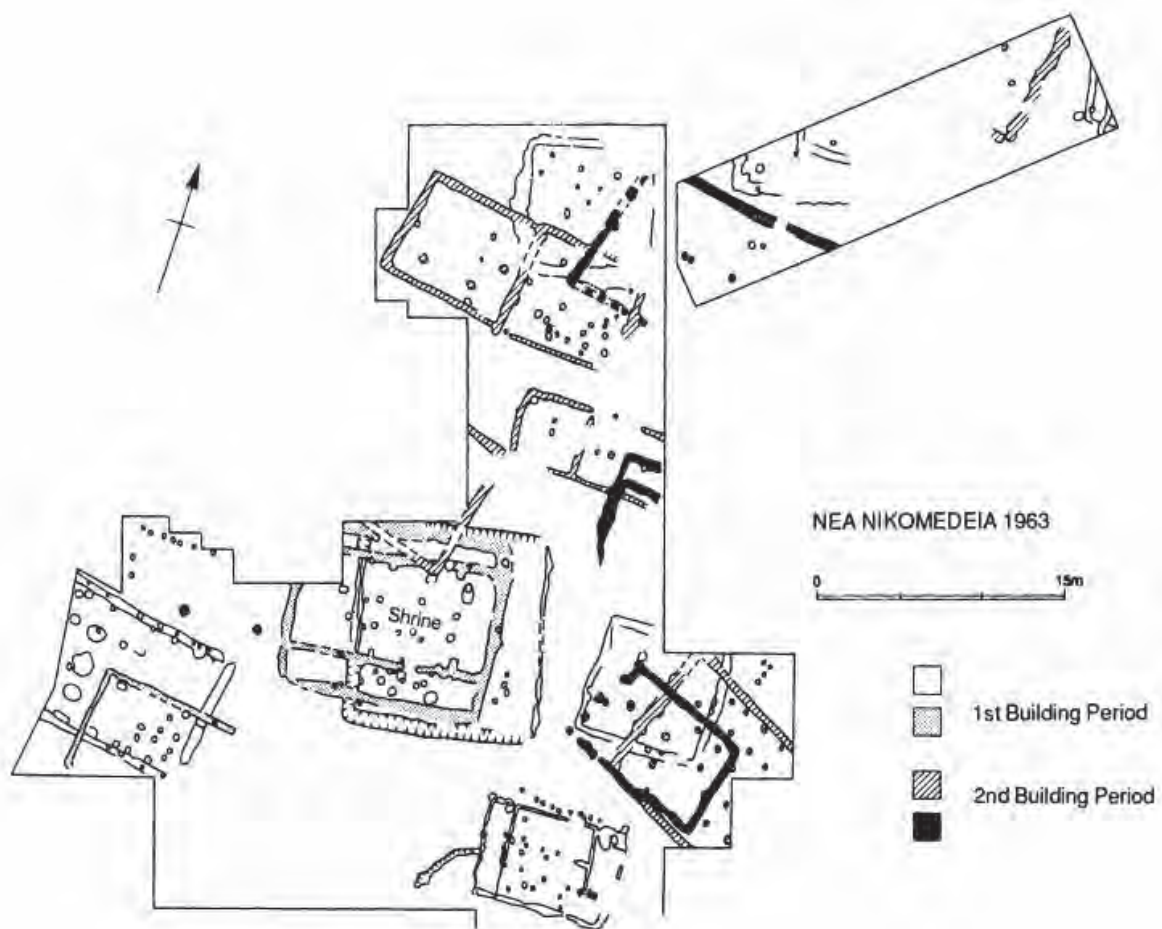

Fig. 108 Nea Nikomedeia. Planul așezării cu sanctuarul amplasat în centru (Rodden et alii 1962, 115, fig. 2)

Clădirea a fost compartimentată în trei încăperi, separate de două rânduri de stâlpi. Camera centrală prezintă un spațiu intern generos (Bánffy 1990-1991, 206). Din punctul de vedere al amplasării este posibil ca această clădire să fi avut o destinație comunitară. Interiorul prezintă un inventar care ar fi putut fi folosit atât în scopuri profane cât și cultice, alături de reprezentările antropomorfe (Milisauskas 2002, 186). Au fost descoperite cinci statuete pe o masă, care servea probabil, drept altar într-un colț al clădirii, precum și sute de obiecte rotunde, un fel de rondele, a căror destinație nu este cunoscută (Budja 2004, 122). Statuetele descoperite aici sunt realizate din lut, prin îmbinarea mai multor părți. Ochii sunt reprezentați prin incizie, iar graviditatea prin coapse cu steatopigie (Fig. 109, 110). (Mellaart 1975, 251).

Inventarul sanctuarului este unul special: două topoare din piatră de câte 20 cm lungime, două casete cu peste patru sute de lame din silex, două vase de tip askos și pintadere în număr mare. Au fost găsite 31 de pintadere în așezare și toate sunt realizate din lut, cu motive geometrice dintre cele mai diverse (Fig. 109). Pintaderele sunt asociate cu ceramica pictată cu roșu și alb, cu vase antropomorfe și cu un vas mare folosit cel mai probabil la depozitarea pe termen lung a hranei (Budja 2004, 122).

Fig. 109 Nea Nikomedea. Statuete, pintadere, askos și „cuie“ din ceramică (Budja 2003, 122, fig. 6)

Fig. 110 Nea Nikomedea. Vase antropomorfe cu fizionomie realistă (Perlès 2004, 265, fig. 12.3)

Rondele au fost descoperite și în Bulgaria și în ciuda similarităților formale pe care le prezintă, acestea diferă mult ca dimensiuni, atunci când ne referim la un anumit sit. Masa lor netă le face să fie insuficiente pentru folosirea lor ca greutate de război de țesut; astfel acestea ar putea fi bobine pentru înfășurarea ațelor sau a sforilor (Čochadžiev 2004, 233).

Clădirile care înconjurau sanctuarul sunt și ele de dimensiuni mari (Fig. 108). Casa nr. 3 are dimensiunile de 8,5 x 6 m, fiind prevăzută cu o încăpere centrală mare, o verandă pe o latură și o cameră-coridor. Încăperea centrală conținea o platformă înălțată, o vatră adâncită și o casetă pentru semințe. Clădirea nr. 4 avea 8 x 11 m și era delimitată de o serie de stâlpi verticali foarte mari, de aproximativ 8 m, de la zidul estic. Coloanele interne aveau scopul de a susține grinzile acoperișului. În exterior, pe latura nordică, se aflau două cuptoare (Mellaart 1975, 249). Dintre toate regiunile din sud-estul Europei, Grecia oferă cea mai clară imagine a diversității de tipuri de așezări, pentru neolitic în general. Una dintre regiunile cele mai bogate în vestigii arheologice este numită generic Tessalia. Neoliticul tessalian se referă la o serie de situri aflate în zona central-nordică a Greciei. Cele mai spectaculoase situri sunt Dimini și Sesklo, care au dat numele a două culturi arheologice, care cuprind mai multe faze și etape de dezvoltare (Bailey 2005, 166).

Pentru sanctuarele de la Achilleion, Sesklo, Dimini, Vinča, este caracteristic planul de tip megaron. Trăsătura arhitectonică definitorie pentru mediul tessalic este clădirea cu plan dreptunghiular și cu accesul printr-o ușă. Interiorul prezintă mai multe tipuri, fiind prevăzut cu una sau două încăperi. Ca dotări interne se observă vetrele și gropile pentru provizii. Toate clădirile arată la exterior aproximativ uniform (Nanoglou 2001, 306).

Terminologic megaronul, deși specific zonei egeene, a fost folosit pentru a desemna clădirile dreptunghiulare de dimensiuni mai mari care prezintă diverse elemente, precum intrare monumentală străjuită de stâlpi, prag, coloane amplasate pe laturile lungi. Adesea acest tip de clădire presupune prezența unei „tinde“ sau verande acoperite, puțin ieșită în afară. Termenul este utilizat și în cazul altor culturi decât cele clasice grecești. Așadar, termenul de megaron a fost folosit prin extensie și aplicat în general și asupra unor clădiri asemănătoare ca plan, dar diferite din punct de vedere cultural (www.archaeologywordsmith.com).

Achilleion este o așezare aflată lângă Farsala, în sudul Tessaliei, Grecia. Locuirea neolitică se încadrează în cultura Sesklo. Pentru primul nivel (I) nu a fost identificată nici o clădire comunitară, deși o serie de elemente figurative scot în evidență faptul că ar fi putut exista câteva complexe de cult casnice. Menționăm descoperirea unei protome serpentiforme cu față antropomorfă, câteva statuete miniaturale și partea mediană de la o statueta așezată cu picioarele încrucișate, alături de o amuletă neagră, din piatră, reprezentând o femeie-broască. Groapa de unde provin aceste piese cuprindea și o râșniță, un pisător, lame de silex, un topor și un fragment de vas din piatră de culoare albă (Gimbutas et alii 1989, 213).

Faza a doua se distinge printr-o clădire cu vatră în interior, peste care au fost descoperite picioare de la statuete verticale. În fața clădirii era un cuptor cu o bancă rectangulară, pe care au fost identificate mai multe fragmente de statuete în stare de graviditate, precum și o serie de figurine cu mască. Șaptesprezece figurine asociate cu vatra, au fost descoperite și în Casa cu coloane (*post house*) din Faza IIb, alături de trei râșnițe, o spatulă și un topor din piatră (Fig. 111). Tot aici a fost descoperită o statueta în poziție de

naștere, cu vulva foarte vizibilă, alături de o vatră circulară mare, un vas de cult cu piciorușe, o masă și ceramică pictată (Gimbutas et alii 1989, 214).

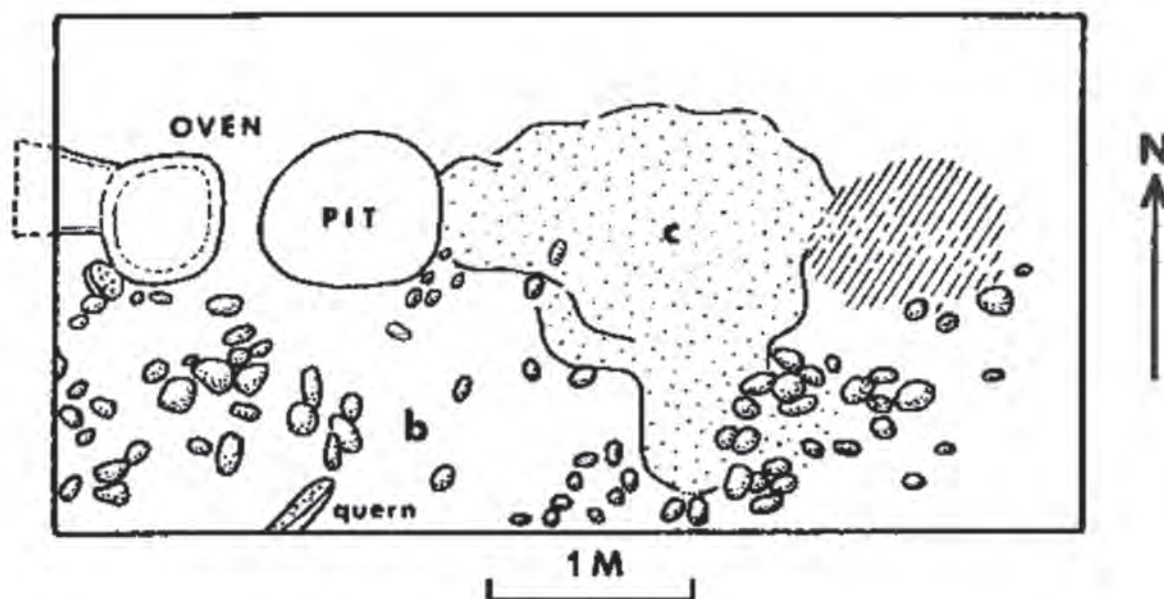

Fig. 111 Achileion. Complexul de cult din nivelul IIb (Gimbutas et alii 1989, 37, fig. 4.7/B)

Pentru faza IIIb timpurie, remarcăm clădirea cu coloane și o curte (Fig. 112). Cea mai importantă zonă de cult se află în caroul B, constând din patru gropi de foc căptușite cu pietriș, realizate în colțurile platformei, și o a cincea, la sud de platformă, un cuptor cu o banchetă în prelungire, cu un podium din piatră, alături de cuptor. Remarcăm cuptorul de mari dimensiuni, probabil pentru pâine. Altarul (dais) din piatră era suficient de mare încât să încapă multe statuete, vase și alte elemente necesare desfășurării cultului. Platforma din lut era înclinată și prevăzută pe colțuri cu patru cavități, probabil pentru depunerea ofrandelor, sau a unor cupe cu fundul sferic, delimitată la colțuri cu pietre (Fig. 113). Pe platformă au fost descoperite urme de cărbune, ceea ce ar putea fi un indiciu că se desfășurau arderi rituale sau focuri de sacrificiu cu ocazia semănatului sau a culesului. În fața platformei se afla o vatră de dimensiuni mari (Gimbutas 1997, 152).

Acest complex a fost delimitat de casă printr-un perete de piatră. Inițial complexul a fost descris ca o „bucătărie comunitară”, însă putea fi și un loc de întâlnire al unor membri ai comunității, pentru desfășurarea unor ritualuri. Inventarul este format din: vase antropomorfe de la care s-au păstrat brațe întinse în sus, patru piciorușe de la vase de cult, două capete columnare mascate, o statueta verticală cu brațele pe abdomen, o statueta gravidă, mai multe picioare de la statuete. Se remarcă o serie de vase, precum castroane și vase cu profil „S”, cu mânere eliptice, pe pavimentul de lângă cuptor. Alături de platformă erau râșnițe, polonice și o paletă cu obsidian și silex, alături de cuptor (Gimbutas et alii 1989, 214).

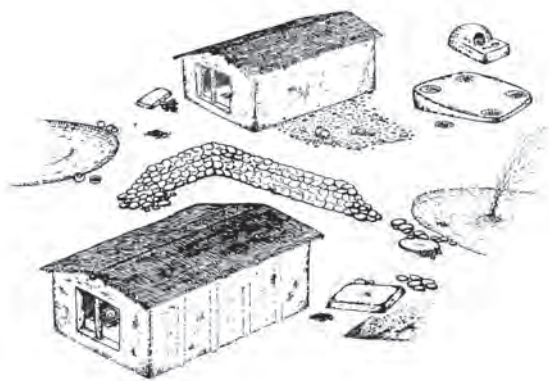

Fig. 112 Achileion. Spațiu de cult în aer liber din faza IIIb (Gimbutas et alii 1989, 48, fig. 4.20)

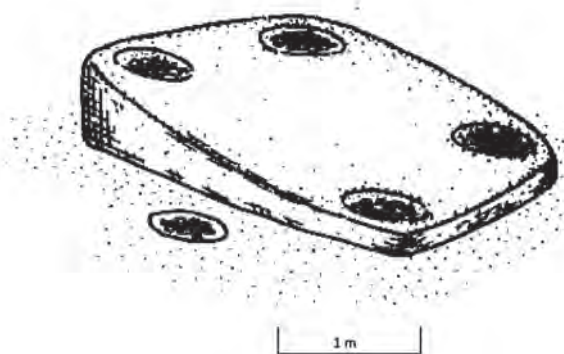

Fig. 113 Achileion. Complexul de cult din faza IIIb (Gimbutas et alii 1989, 49, fig. 4.23/2)

Între cele patru elemente de bază descoperite aici, respectiv: cuptor, platformă, vatră și masă-altar din piatră, au fost descoperite în aceeași arie și alte obiecte remarcabile: vase mari cu mânere verticale, o masă din ceramică pictată, găsită fragmentată, o serie de figurine sau părți de figurine, unele dintre ele purtând măști (Gimbutas 1999, 77).

În nivelul IVa timpuriu (datat 5900 ± 150 î. Hr.) a fost descoperit un sanctuar care constă în două încăperi inegale (Fig. 114). Camera mai mare avea în interior o bancă de mari dimensiuni pe latura estică, și era camera de cult principală. În jurul băncii erau două fusaiole, o bobină, un ac, câteva fragmente de discuri ceramice, alături de fragmente de statuete. Camera mai mică era probabil un atelier pentru pregătirea ritualurilor (Gimbutas 1997, 52). Alături de vatră au fost descoperite lame ascuțite, topoare, o bilă din lut, discuri perforate, fragmente de statuete (Fig. 115) și mai multe fragmente de ceramică pictată, alături de cupe cu profil „S”, și boluri din pastă fină. Inventarul tipic pentru prepararea hranei lipsește, sugerând că mica vatră servea mai mult pentru încălzire decât pentru gătit. Nu a fost identificată nici o ușă către exterior sau de comunicare între cele două camere (Gimbutas et alii 1989, 56).

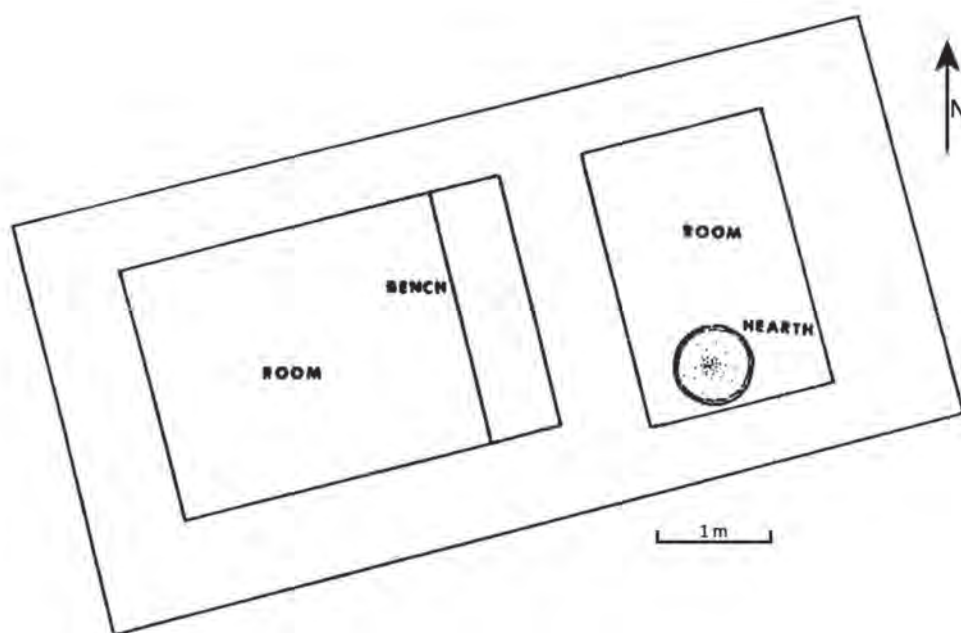

Fig. 114 Achileion. Planul sanctuarului din nivelul IVa timpuriu (Gimbutas et alii 1989, 57, fig. 4.34/3)

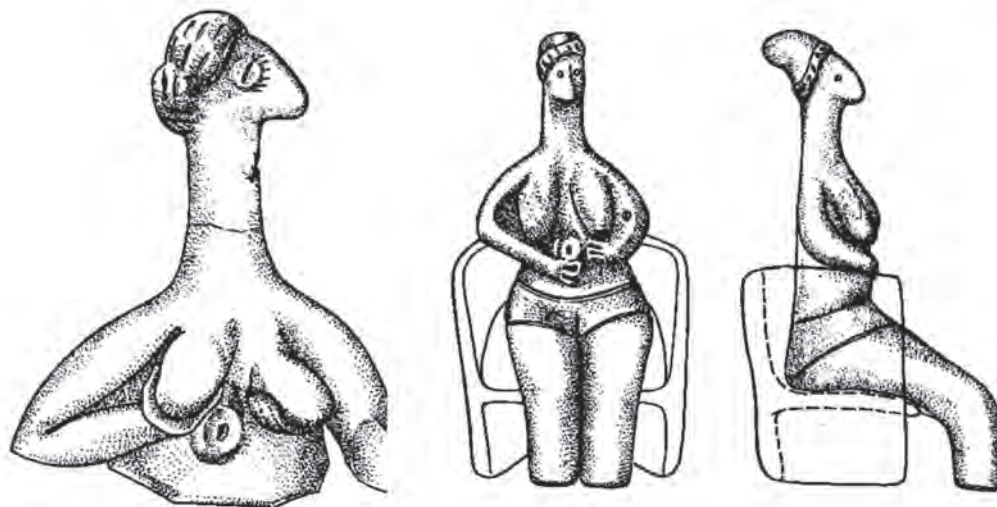

Fig. 115 Achileion. Figurine descoperite lângă bancheta din sanctuarul din nivelul IV (Gimbutas et alii 1989, 180, tab. 7.2/1)

Nivelul IVa mijlociu, are la rândul său un sanctuar cu două camere, publicate de către M. Gimbutas ca fiind camera sanctuarului și atelierul de pregătire. Nici de această dată nu au fost identificate pragurile clădirii. În acest caz au fost descoperite treizeci de statuete reprezentând femei cu cioc, interpretate ca „zeița-pasăre”, în interiorul clădirii, în atelier și în groapa de pe peretele sudic (Gimbutas et alii 1989, 57). Vasele pictate și farfuriile au fost amplasate pe altar alături de statuete. În atelier erau unelte pentru decorarea ceramicii și modelarea statuetelor (Gimbutas et alii 1989, 216).

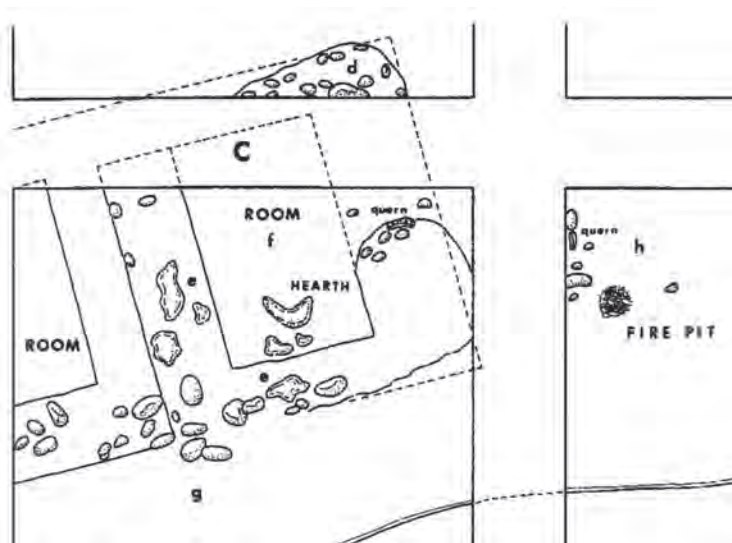

Fig. 116 Achileion. Anexa sanctuarului din nivelul IVa timpuriu (camera mică) (Gimbutas et alii 1989, 56, fig. 4.33/C)

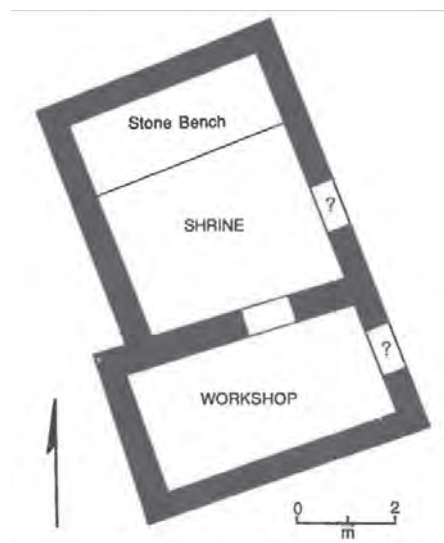

Fig. 117 Achileion. Planul sanctuarului din etapa IVa mijlocie (Gimbutas et alii 1989, 216, fig. 7.76)

Statuetele descoperite aici, după părerea cercetătoarei M. Gimbutas, reprezintă o serie de divinități în ipostaze diverse. A interpretat figurinele de la Achilleion ca reprezentând imagini ale Marii Zeițe a Regenerării și nașterii (*The Great Goddess of Regeneration and Birth Giving*) Zeița Gravidă a Fertilității (*the Pregnant Goddess of Fertility*); Zeița Șarpe Cosmogonică (*the cosmogonic Snake Goddess*), Zeița Pasăre (*Bird Goddess*) și zeul Masculin Întronat (*the Enthroned Male God*) (Gimbutas 1974, 299). În cazul multora dintre figurinele de la Achilleion se constată că au capetele reprezentate cilindric, cu ciocuri mari, fără a fi prevăzute cu gură (Fig. 115) (Marler 2003, 14).

Zeița gravidă era venerată în curte, în spațiul liber din jurul vetrei, ca dovadă fiind figurinele care redau zeița șezând pe tron sau pe o suprafață plană. De asemenea, trebuie observat faptul că unele cuptoare din așezare, au în partea anterioară sau pe o latură, o platformă asemănătoare unei mici bănci, pe care erau probabil amplasate figurine (Gimbutas 1997, 52).

Așezarea preistorică de la Sesklo este situată în apropierea satului modern cu același nume, la 15 km spre sud-vest de Volos. Cercetările arheologice din acest sit s-au desfășurat pe în două etape: 1901-1902 și 1956-1977. Au fost înregistrate o serie de secvențe diferite de locuire, începând cu Neoliticul Aceramic, până la sfârșitul Epocii Bronzului. Locuirea îndelungă pe același areal se datorează solului arabil fertil, abundenței surselor de apă, precum și accesului direct spre munții Pelion și spre mare, prin golful Pagassai. Cercetările începute în anul 1901 au fost coordonate de Ch. Tsountas, iar trăsăturile principale ale sitului au fost precizate încă din acele timpuri (Hale 2006, 113).

Pe parcursul Neoliticului Mijlociu așezarea acoperea dealul Kastraki (Citadela sau Sesklo A) cuprinzând în medie 200-300 de locuitori. Așezarea a fost definită de un spațiu central, numit „citadelă” și era formată din colibe subterane cu pereți făcuți pe structură de bărne (Hale 2006, 112). Sesklo A, sau „acropola” a fost în mod intenționat organizată în formă de tell, acordându-se o atenție specială pentru ridicarea unor pereți mari care susțineau și scoteau în evidență forma de colină. Sesklo B, sau „polisul” era o așezare extinsă, care nu a urmat planul clădirilor mai vechi. Dimpotrivă, noile case par să fi fost relocalate și foarte rar s-au găsit construcții din faze anterioare direct sub zidurile mai târzii (Kotsakis 2006, 210).

În timpul perioadelor mai târzii, respectiv în Neoliticul Mijlociu (Sesklo B și C) așezarea a cuprins partea vestică a dealului. Clădirile constau dintr-o singură încăpăre de suprafață, cu fundații din piatră și ziduri din lut nears. În spațiile libere dintre clădiri se desfășurau o serie de activități domestice, precum pregătirea hranei sau manufacturarea ceramicii (Kotsakis 2006, 210).

Clădirile construite în interiorul aşezării sunt prevăzute cu spații deschise, de tipul curților (Fig. 118, 119). Planul podelelor descoperite aici, scot la iveală structuri rectangulare care sunt de dimensiuni medii: 8, 5 X 5, 5 m. Căile de acces erau individuale pentru fiecare structură în parte. Într-o serie de camere au fost descoperite platforme din piatră, încastrate, vase de provizii, vetre și spații speciale pentru rășnitul cerealelor (Bailey 2005, 168).

Fig. 118 Sesklo. Reconstituirea grafică a sistemului de fortificații (archaeologymatters2.blogspot.ro/2012/11/provadia-oldest-town-in-europe.html – accesat 03.10.2016)

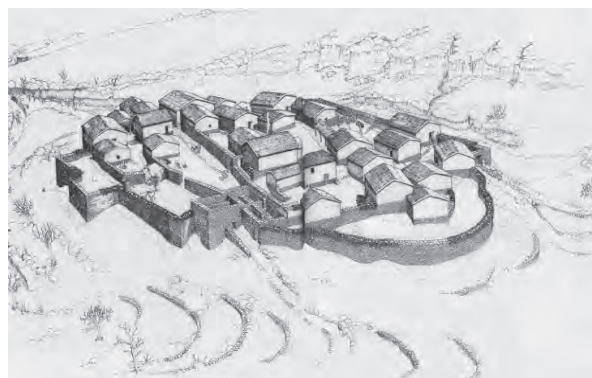

Fig. 119 Sesklo. Reconstituirea grafică a aşezării (mitchtempparch.blogspot.ro/2013/08/neolithic-settlements-of-greece.html – accesat 05.08.2016)

Privind planul aşezării de la Sesklo, observăm că există o ordine în aranjamentul spațial al tell-ului. Însăși forma colinei este rezultatul unui efort comunitar, pentru întreținerea zidurilor construite (Kotsakis 2006, 210).

Interiorul clădirilor este divizat în încăperi separate. Relațiile între clădiri sunt relativ uniforme și par să fie centrate pe principii legate de orientare spațială și simetrie (Fig. 120). La scară spațială largă, deosebiri observate atât la Dimini cât și la Sesklo; sunt prezente zidurile care reflectă un anumit tipar de locuire dual: intra-mural și extra-mural (Bailey 2005, 169).

Fig. 120 Sesklo. Planul aşezării (prelucrare după Theocharis 1973, fig. 177)

Fig. 121 Sesklo. Planul megaronului cu cele trei încăperi (prelucrare după Theocharis 1973)

În spațiul exterior al așezării atrage atenția clădirea nr. 37, pe planul publicat de T. Theocharis (Fig. 123) și apare în Sesklo A. Probabil că această clădire a fost folosită și pe parcursul perioadei B. Ca aspect exterior nu este deosebită de alte clădiri din așezare, însă dotările sunt interesante. Prezintă trei uși, așa-dar trei căi de acces. Spațiul interior este ocupat de o vatră mare, astfel încât clădirea lasă impresia că ar fi de fapt un spațiu protector al vetrei (Nanoglou 2001, 308). Theocharis remarcă asemănarea clădirii 37 cu macheta de la Krannon (Fig. 122) (Theocharis 1973, 322, n. 72).

Fig. 122 Macheta de la Krannon
(ro.pinterest.com/pin/358739926537928032)
accesat 10.05.2016

Fig. 123 Dimini. Planul casei 37 (prelucrare după Theocharis 1973, 1973)

Megaronul se afla în centrul așezării. Este cea mai mare clădire din așezare, cu mai multe încăperi. Megaronul ocupă cea mai mare parte a ariei din interiorul zidului de incintă (Lazarovici Gh. et alii 2001, 269). Clădirea are o formă închisă, care, chiar dacă este de dimensiuni impresionante, exclude comunitatea de la a lua parte la activitățile care se desfășoară în interior (Nanoglou 2001, 315). Clădirea prezintă trei segmente separate. Primul segment este format dintr-o tindă deschisă (încăperea 1), urmată de altele două, la care accesul se realiza printr-o singură ușă. Probabil că încăperea interioară, respectiv nr. 3, conținea obiectele de cult, în timp ce încăperea mediană, era destinată desfășurării unor ritualuri. În încăperea 2 se pot observa trei coloane, amplasate relativ simetric față de intrare și o vatră (Fig. 121). În fața intrării sunt alte două coloane la intrare, amplasate simetric față de calea de acces în interior (Bánffy 1990-1991, 207).

Dimini este situl care a furnizat imaginea cea mai largă asupra așezărilor neolitice egeene de până acum. Situl arheologic a devenit cunoscut prin resturile așezării neolitice aflate pe o colină, care cuprindeau și urmele fortificațiilor. Cercetările au început între anii 1901-1903 de către V. Stais și Ch. Tsountas, iar în anul 1977 prof. G. Hourmouziadis a reluat cercetările. Aici a fost descoperit și un intens nivel de locuire din perioada miceniană.

Privind planul așezării observăm aranjamentul interior al caselor, pe criterii care țineau probabil de rangul social deținut de anumiți membri ai comunității (Nanoglou 2001, 314). Diviziunea așezării este evidentă. Șase ziduri de incintă închideau patru zone domestice principale, fiecare constând dintr-o clădire de dimensiuni mai mari, unde se prepara hrană și se depozita aceasta. În centru se afla o clădire în formă de megaron și o curte, care ocupau mai mult de jumătate din aria totală a spațiului acropolei (Fig. 124, 126).

Spațiul central al așezării este rezervat unei clădiri care prezintă două faze. Megaronul are două încăperi: camera M și camera 13. După o perioadă de la prima construire a curții centrale, căile de acces de pe partea estică și vestică au fost blocate. Acest blocaj nu se știe cărui fapt se datorește, dar ar putea fi legat de extinderea camerei 3 și de evoluția megaronului în forma sa finală. În faza aceasta blocarea restricționează accesul în curte, lăsând un punct central al așezării să fie umplut de clădire (Nanoglou 2001, 314).

Se remarcă și coloana ca element arhitectonic de demarcare a spațiului: intrarea în megaron este flancată de doi stâlpi din lemn (Fig. 125) (Matz 1969, 50). Aruncând o privire la particularitățile activităților și diversitatea clădirilor din așezare în întregimea ei, Dimini oferă dovezi care confirmă presupunerea că exista o formă de instituționalizare, o autoritate la nivel local, legată poate de marele megaron din zona centrală (Bailey 2005, 169).

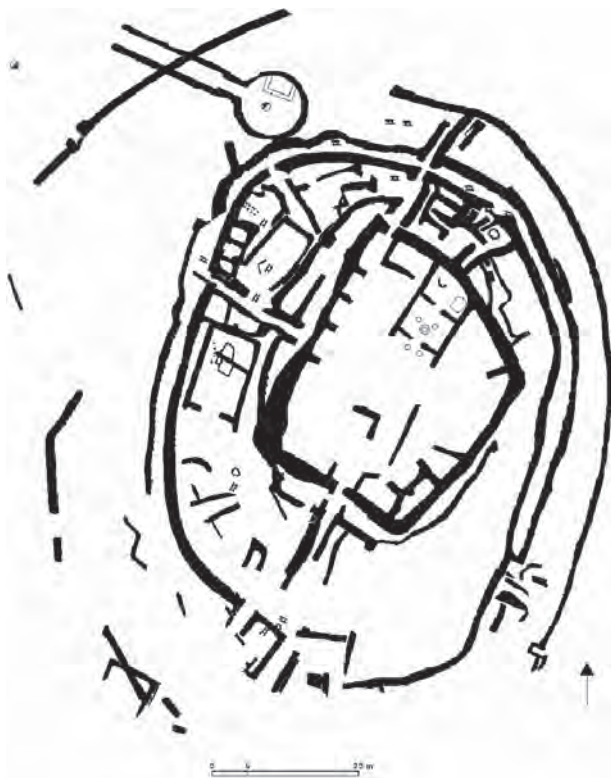

Fig. 124 Dimini. Planul așezării de la Dimini (Proiect Perseus-1989)

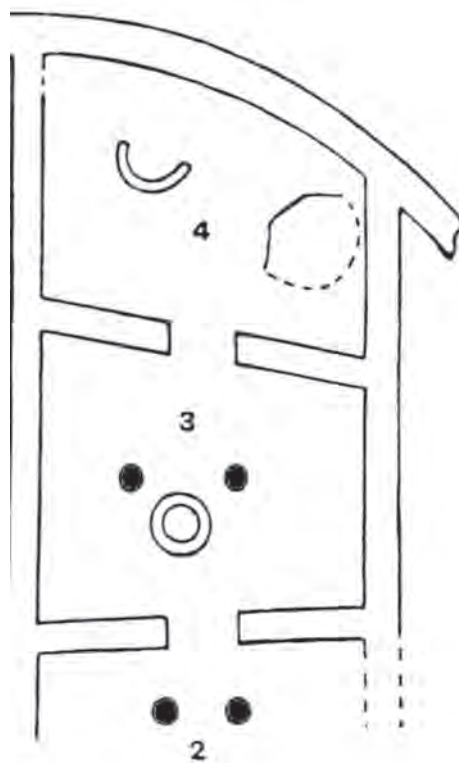

Fig. 125 Dimini. Planul Megaronului (British School at Athens via www.archive.org – accesat 02.06.2016)

Vatra se afla în colțul nordic al camerei 4, acesta fiind cel mai ferit loc din toată clădirea. Cea mai mare structură arhitectonică din toată așezarea este Casa N (Fig. 125). Aceasta era probabil una dintre cele mai importante clădiri din stațiune, având 50 mp. În interiorul acestei structuri au fost descoperite o serie de elemente arhitectonice care atrag atenția. Podeaua era făcută din lut tasat. O serie de vetre au fost construite din lut cu pietre. Aici apar și mai multe casete din lut, dreptunghiulare, demarcate de pietre dispuse radial. În aceeași clădire au fost descoperite și obiecte de prestigiu, precum brățări din scoici *spondylus* (Starović 2005, 255). Deocamdată nu am găsit nici o referire clară la scopul acestei clădiri, însă elementele interioare dovedesc faptul că este direct legată de viața socială a comunității, fiind probabil un loc de întâlnire al liderilor.

Fig. 126 Reconstituirea grafică a așezării de la Dimini (Theocharis 1993, fig. 19)

Cercetările de la Dikili Tash (în greacă, **ΝτικιλίΤας** / *Dikili Tas* sau **Δίκελλα** / *Dikella*) au început în timpul Primului Război Mondial, între anii 1919-1921 de către Belgen și Welsch, sub autoritatea Școlii Franceze din Atena. Aceste săpături de control au fost urmate după patru decenii de un alt proiect arheologic, coordonat de Theocharis și Deshayes. Noile săpături s-au desfășurat în sectoare separate ale sitului și și-au propus să stabilească relațiile cronologice și culturale dintre lumea egeeană și zona de interior a Balcanilor, pe parcursul Neoliticului și a Epocii Bronzului (Pellerin et alii 2004, 12).

Prezența elementelor de cult din această așezare nu pot fi trecute cu vederea. La Dikili Tash a fost găsit un bucraniu din lut, într-o clădire aparținând celui de-al doilea nivel de locuire (Séfériadès 2005, 99). Clădirea avea podeaua de aproximativ 40 mp. Bucraniul se afla căzut, probabil de pe un stâlp, alături de cuptor (Marangou, Gramennos 2005, 12). Pe partea posterioară era complet plat. Au fost figurate fosele nazale, gura printr-o linie și ochii modelați artistic. Coarnele au fost rupte. În interior se observă fragmente osoase peste care s-a realizat supra-modelajul (Pascal, Treuil 1998, 5). În aceeași zonă au apărut numeroase lentile de cenușă, două râșnițe, o statueta fragmentară și cinci vase sparte pe loc (Pascal, Treuil 1998, 2).

Alte clădiri cercetate aparțin Neoliticului Târziu, respectiv casele 3 și 4. Dincolo de caracteristicile arhitectonice deosebit de interesante, remarcăm în clădirea 4 prezența unor elemente *in situ*, precum cuptorul, în interiorul încăperii A, platforme din lut și vase fragmentate pe podeaua casei. Cuptoarele acestei perioade au fost reprezentate și miniatural, prin machete de diverse forme (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 475). De asemenea, au fost descoperite mai multe tipuri de obiecte miniaturale: case, casete miniaturale sau măsuțe (Marangou 1992, 17).

Fig. 127 Bucraniul de la Dikili Tash
(Séfériadès 2005, 98, fig. 1)

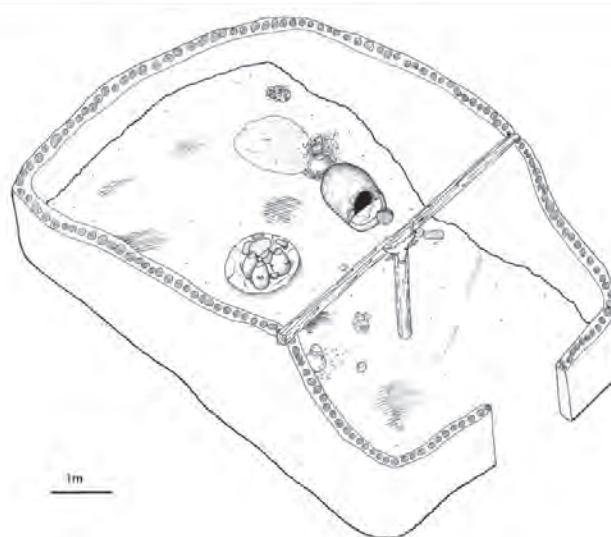

Fig. 128 Dikili Tash. Reconstituirea clădirii cu bucraniu (www.dikili-tash.fr/content/chronologie/neolithique/neo_maisons.htm – accesat 09.08.2016)

Cel mai timpuriu sanctuar din Macedonia aparține culturii Proto-Sesklo, grupei Veluška-Porodin, a fost descoperit la Tumba Madžari, lângă Skopje. Situl reprezintă cea mai importantă așezare din valea Skopje. A fost descoperit în anii 1961-1962 pe parcursul unui sondaj arheologic, datorită construcției unei viitoare șosele (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 112). Două treimi din suprafața fostei așezări neolitice este acoperită cu clădiri moderne, aparținând secolului XX și avea inițial formă circulară cu 220 m în diametru. Așezarea neolitică prezintă trei faze de evoluție. În intervalul 1981-2000 au fost cercetate opt clădiri diferite, șapte dintre ele din nivelul 3, iar una din nivelul 2 de locuire (Fig. 129). Aproape toate clădirile prezintă vetre și cuptoare.

Sanctuarul are o formă pătrată, cu dimensiunile de 8 X 8 m. Acoperișul era din stuf, în două ape, plasat pe o structură din lemn care este susținută de stâlpi groși din exterior, amplasați în partea frontală, precum și în partea exterioară. Structura clădirii arată că bârne mari cioplite au fost folosite la construcția pereților acoperiți cu lut. Pereții exteriori au fost decorați cu spirale care se termină cu volute simple, folosindu-se doar degetele pentru canelarea lutului. Interiorul casei este divizat printr-un paravan subțire (Mitrevski 2006, 22). O râșniță a fost instalată pe un podium cilindric realizat din pământ, în zona centrală a clădirii (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 140).

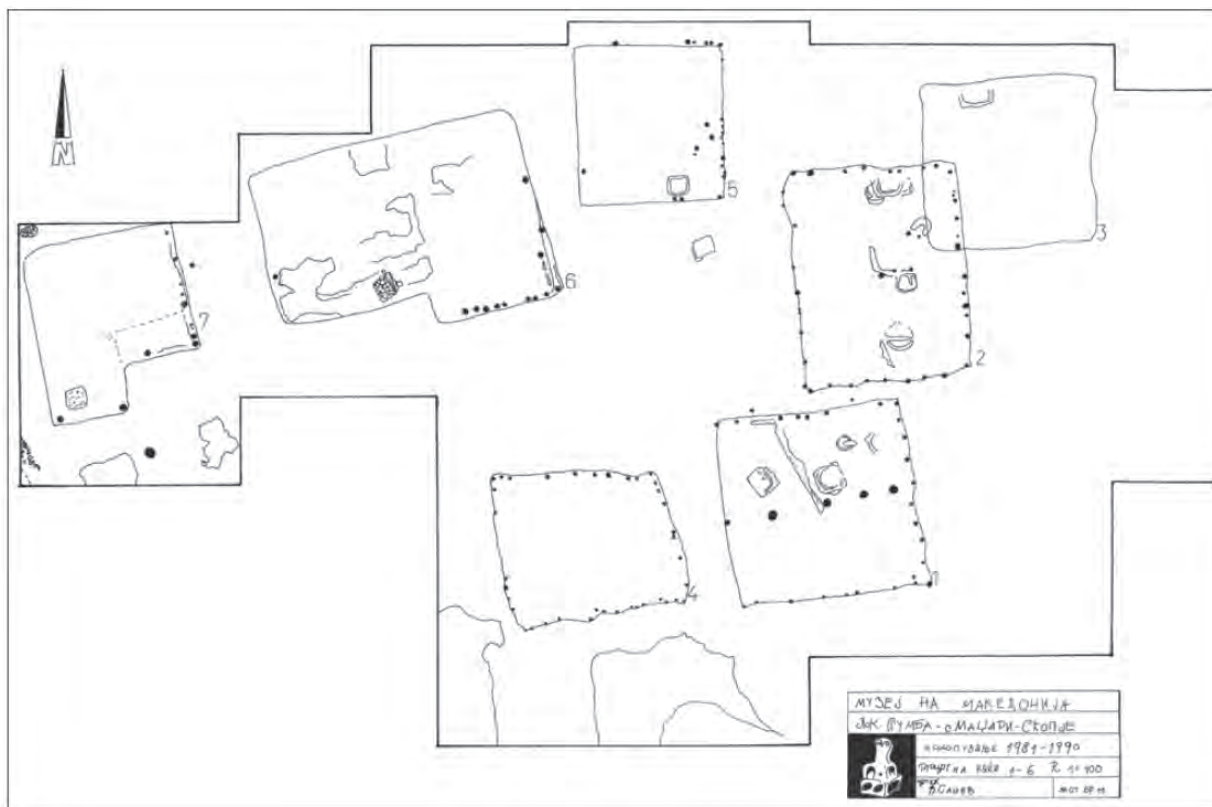

Fig. 129 Tumba Madžari. Planul cercetărilor din anii 1981-1990
(Kanzurova, Zdravkovski 2009, 141, fig. 3).

În interior, din inventarul foarte bogat se remarcă 45 de vase întregi, alături de un mare număr de fragmente ceramice, cuprinzând castroane, numeroase vase de tip *askos*, vase de tip *pithos*, amfore, fructiere. Vasele *askos* descoperite aici, sunt de o formă și finețe impresionantă (Fig. 533) (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 141). O serie de vase, în formă de cupă, amplasate alături de unul dintre pereți, au fost interpretate ca fiind folosite la colectarea și păstrarea jertfei de sânge de la animalele sacrificate (Sanev 2006, 173).

Dintre elementele fixe menționăm banca, două cuptoare și instalațiile tubulare. Banca prezintă pe suprafețele ei incizii în zig-zag și era folosită la depunerea ofrandelor. Majoritatea pieselor din sanctuar erau amplasate în colțurile clădirii, unde se aflau podiumuri pentru desfășurarea ritualurilor, pedestaluri pentru altărașe, măsuțe-altar (Mitrevski 2006, 21).

Altarul are forma unor tuburi și era de aprox. 1 mp. Deși altarul nu a fost ilustrat în publicațiile inițiale, acesta era format din cu recipiente de mari dimensiuni, rectangulare cu marginile rotunjite (Fig. 454). În zona tuburilor s-au găsit și o serie de statuete de la care s-au păstrat doar capetele, cu o înălțime de aproximativ 15 cm (Zdravkovski 2009, 45). Aceste așa-numite „tuburi” din lut, sunt realizate din lut amestecat cu paie, de formă circulară sau pătrată, cu analogii în siturile de la Zelenikovo, Stenče, Mramori, toate din grupul cultural Anzabegovo-Vršnik (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 140).

Remarcabil în această clădire este un cap monumental, stilizat, cu fizionomia schematizată, posibil reprezentând o mască (Lichardus-Itten 1993, 102). S-a păstrat doar capul și o mică parte din gât, de 29 cm înălțime (Fig. 494) (Šemrov, Turk 2009, 144). Una dintre cele mai frumoase machete, descoperită întreagă, este cea de 39 cm înălțime care are pe încheietura mâinilor un decor cu brățări în relief (Fig. 535). Fizionomia este una extrem de expresivă, având demarcati ochii, sprâncenele și nasul (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 142). Ceea ce uimește în cazul acestor reprezentări antropomorfe, sunt coafurile, un posibil indicator al modei sau al idealului feminin al vremii (Sanev 2006, 173).

Mai multe clădiri din Neoliticul Timpuriu din Macedonia au diferite decoruri. Sanctuarul de la Porodin, regiunea Bitola, prezintă cuptoare și instalații tubulare, precum cele deja descrise (Fig. 130). Apare un fragment de perete sau de spătar, modelat și foarte probabil decorat (Fig. 132) (Naumov 2011, 16, fig. 2/b).

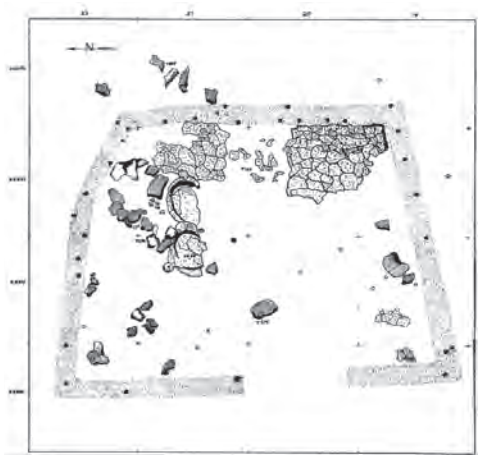

Fig. 130 Porodin. Planul sanctuarului
(Naumov 2011, 13, fig. 1/a)

Fig. 131 Porodin. Masă-altar cu piciorușe
(Grbić et alii 1960, pl. VI/3)

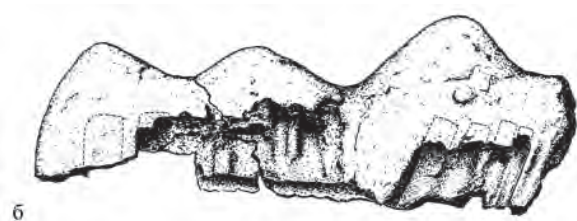

Fig. 132 Porodin. Fragment de perete modelat
din Sanctuar (Grbić et alii 1960, pl. V/1)

Fig. 133 Porodin. Bucranii stilizat
(Grbić et alii 1960, pl. VI/2)

Din acest sit provine una dintre cele mai expresive machete de casă cu statueta antropomorfă din întreaga arie macedoneană, aparținând Neoliticului Mijlociu, cultura Velușina-Porodin. Capul este perforat axial, cu aspectul unui horn. În jurul gâtului prezintă un colier care este aranjat radial pe acoperișul machetei (Fig. 134). Pe toate cele patru laturi ale machetei de clădire, au fost realizate tăieturi în forma unui „T” întors (Nasteva 2007, 59).

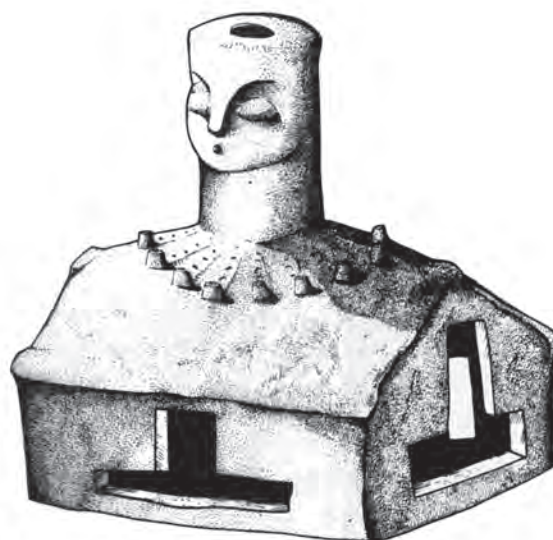

Fig. 134 Porodin: Machetă de casă (Nasteva 2007, 59, fig. 43)

Unul dintre cele mai interesante sanctuare din Macedonia este cel din localitatea Vrbjanska Čuka, reconstituit în muzeul din Prilep (Fig. 135) și face parte din categoria sanctuarelor sau templelor (fiind caracterizat de statui și altare monumentale).

Așezarea se află lângă satul Slavej, la 15 km sud-vest de orașul Prilep. Clădirea avea dimensiunile de 12 X 12 m, cu o intrare pe latura sud-estică. Podeaua era din pământ bătătorit, acoperit pe alocuri cu urme de arsură. Este posibil ca structura de lemn a clădirii să se fi carbonizat ca urmare a unui incendiu. Interiorul nu era compartimentat în camere mai mici. Față de dimensiunile unei case obișnuite din aceeași așezare, clădirea are o suprafață impresionantă. Au fost observate gropi de stâlpi pentru susținerea acoperișului (Jovanović et alii 1990, 107)

Fig. 135 Vrbjanska Čuka. Fotografie cu altarele reconstituite în muzeu (Makedonski kulturno 2008, 37)

Pereții de pe latura cu intrarea, prezentau prelungiri în afară în forma unor contraforți și lutul păstra imprimate urmele unor stâlpi masivi, pe fiecare parte. Stâlpii aveau un rol de susținere a pereților de la intrare dar puteau să aibă și caracter decorativ.

Altarul de afla pe perețele nord-vestic al clădirii, într-o zonă special destinată, de 2 X 2 m și reprezenta o construcție complicată (Fig. 136). O atenție deosebită atrage relieful masiv de pe partea nord-estică, care se întinde de jos în sus, diagonal pe perete, și care avea colțuri triunghiulare, zig-zaguri la mijlocul suprafeței peretelui (Kitanovski et alii 1990, 109). O decorație similară în relief, pornește de la baza fațadei peretelui, având un fel de ghirlandă care înconjură intrarea. A fost colectată o impresionantă cantitate de fragmente ceramice, însă nu au fost găsite *in situ* vase conservate. Vasele fuseseră aranjate preponderent în centrul clădirii și pe marginea pereților. În partea sud-vestică a camerei se aflau cochilii de scoici, care s-a calcinat și au format o grămadă de praf alb. În partea estică a clădirii se aflau două altare din lut în forma de măsuțe cu patru picioare, iar pe latura sudică era un altar-lampă, specifică zonei macedonene.

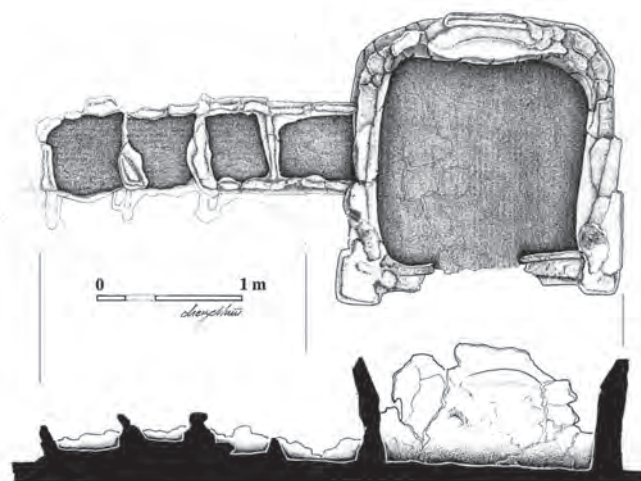

Fig. 136 Vrbjanska Čuka. Recipientele rectangulare – desen (Naumov 2008, 16, pl. 2)

Patru recipiente patrulate, mai mici, alături de un recipient mai mare, se aflau pe peretele sud-vestic al sanctuarului, pe un postament comun, cu o lungime totală de 2 m. Fundamentul postamentului avea 0,5 x 0,5 m ceea ce îi conferă aspectul unui șir de pătrate neregulate (Fig. 136). Faptul că recipientele nu erau prinse între ele duce cu gândul la faptul că diferența de nivel făcea posibilă circulația unor lichide de jertfă (Kitanovski et alii 1990, 110). Clădirea din Vrbjanska Čuka, reprezintă un sanctuar extrem de important prin inventarul, poziția și dimensiunile sale. O opinie separată are D. Zdravkovski, care consideră sanctuarul de la Vrbjanska Čuka ca fiind doar un cuptor, un loc de ardere, care era folosit pentru evaporarea apei prin cele patru casete aflate alături, lăsând un strat subțire de sare, folosit cu preponderență la consumul casnic (Zdravkovski 2006, 109).

În arealul sârbesc regăsim o parte dintre elementele constitutive ale arhitecturii de cult, însă modul de realizare al acestora se schimbă ușor, către forme tot mai evolute. Introducem în seria sanctuarelor casnice descoperirea excepțională de la Donja Branjevina, lângă Odžaci, în regiunea Vojevodina, Serbia. Statueta „Zeița cu coșite roșii” (*Crvenokosa boginja*//*The Red-haired Goddess*) a fost descoperită în anul 1989 și provine dintr-o groapă pe o mică platformă aflată la capătul unui complex (*feature 1*) (Fig. 137). Alături de platformă se afla un stâlp care fusese fixat la vest de statueta, interpretat ca un posibil stâlp cu funcție de coloană sacră. În aceeași groapă, alături de statueta, spre est, erau câteva vase fragmentate și două coarne de taur (*Bos taurus*), însă din cauza unui mormânt medieval, doar o pereche de coarne au fost descoperite *in situ*. Alături de statueta este menționat un altar de formă eliptică, probabil parte din instalația de prezentare a statuetei. Coarne de *Bos taurus* sunt frecvent descoperite în acest sit îngropate sub vetre sau în gropi (Karmanski 2005, 27).

Fig. 137 Donja Branjevina. „Zeița cu coșite roșii” după restaurare (Balj 2008, 10)

Fig. 138 Donja Branjevina. Contextul de descoperire al „Zeiței cu coșite roșii”. 23: groapa cu totem; 33: mormânt medieval; 34: corn de *Bos taurus* în poziție secundară; 35: corn de *Bos taurus* *in situ*; 36: mormânt medieval; 38: statueta fragmentată *in situ* (Karmanski 2005, 25, fig. 16/3)

Situl de la Vinča-Belo Brdo, Serbia, este unul de referință în ceea ce privește dezvoltarea neoliticului pe teritoriul balcanic. Localitatea se află în suburbia capitalei Belgrad iar situl propriu-zis acoperă 10 hectare, cu 10,5 m stratigrafie de locuire, începând din Neoliticul Timpuriu până în perioada medievală (Fig. 139). Cele mai consistente urme sunt cele aparținând Neoliticului Mijlociu, când situl cunoaște o dezvoltare economică și demografică nemaiîntâlnite până atunci. Cercetările au debutat în 1908, sub coordonarea lui M. Vasić, și au fost întrerupte de Primul Război Mondial până în anul 1924, când M. Vasić a reluat săpăturile pentru un singur an. Ulterior, cercetările au fost continuate în perioada 1929-1931 cu sprijinul financiar al arheologului britanic Sir Charles Hyde. O nouă etapă de cercetare a avut loc între anii 1978-1982 când N. Tasić și G. Vuković au avut în atenție nivelurile de Epoca Bronzului. Începând cu 1982 M. Garašanin și D. Srejić s-au ocupat de nivelurile neolitice. Cercetările valoroase de aici au adus noi date cu privire la dezvoltarea așezării, a arhitecturii neolitice, fiind de mare impact reprezentările antropomorfe și zoomorfe, cunoscute în întreaga lume.

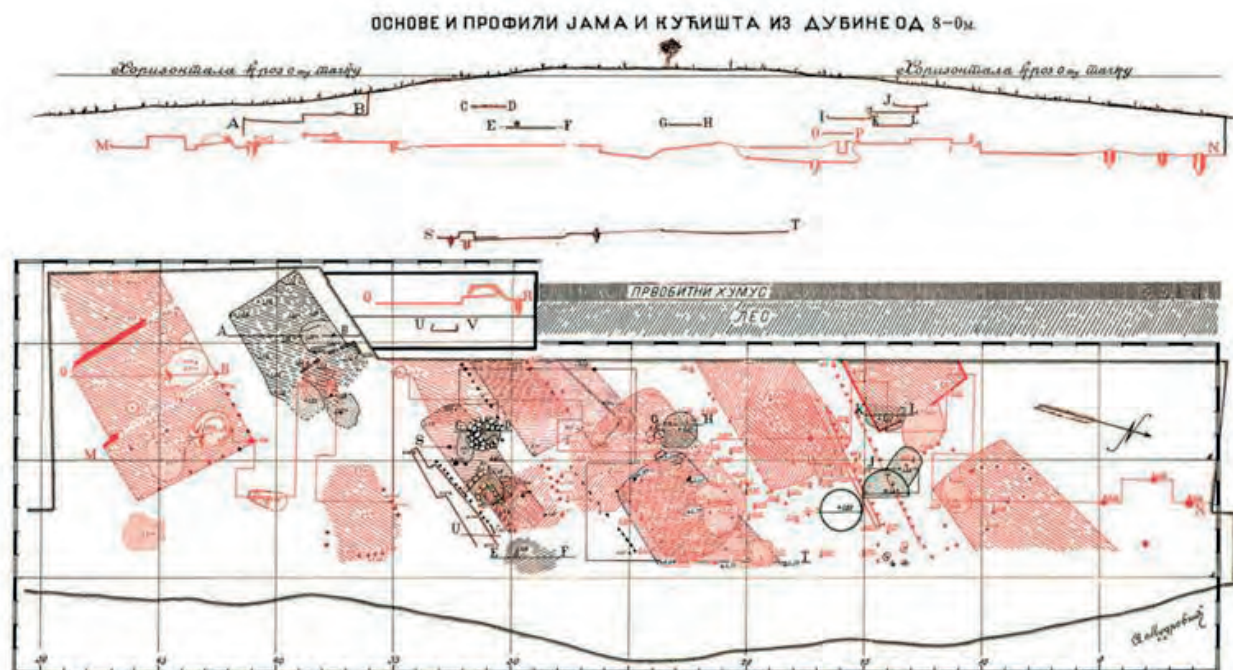

Fig. 139 Vinča. Planul cercetărilor din 1911 (Nikolić, Vuković 2008, 59, fig. 7)

În ceea ce privește arhitectura de cult menționăm câteva complexe care ar putea fi încadrate în categoria sanctuarelor. În anul 1911 a fost descoperită una dintre cele mai frumoase vase antropomorfe. Acesta are forma unei femei (H.= 23 cm) și a fost prevăzută cu sâni, abdomenul inferior accentuat și genunchi (Fig. 140). Inventarul din această clădire este menționat în jurnalul de săpătură și era compus din: 1 amforă cu două reprezentări de fețe umane plasate opus pe gâtul vasului (H.=24 cm) (Fig. 141); 4 amfore mai mici (H.=12,1 – 17,03 m); 1 amforă mare fragmentată; 3 castroane conice (H.=7 – 7,8 cm); 4 castroane bitronconice cu gât cilindric (H.= 11,9 – 12,5 cm); 1 ulcică (H.=17,5 cm); 1 cupă; 14 vase miniaturale (H.=2,3 – 7,2 cm); 2 capace prosopomorfe; 1 farfurie; 1 altar de sacrificii, fragmentar; 1 topor de piatră (Nikolić, Vuković 2008, 60). Vasul antropomorf provine dintr-o clădire de cult având în vedere inventarul descris de Vasić în 1911, însă ne lipsesc datele cu privire la elementele fixe din interior.

Fig. 140 Vinča. Vas antropomorf feminin (Nikolić, Vuković 2008, 58, fig. 6)

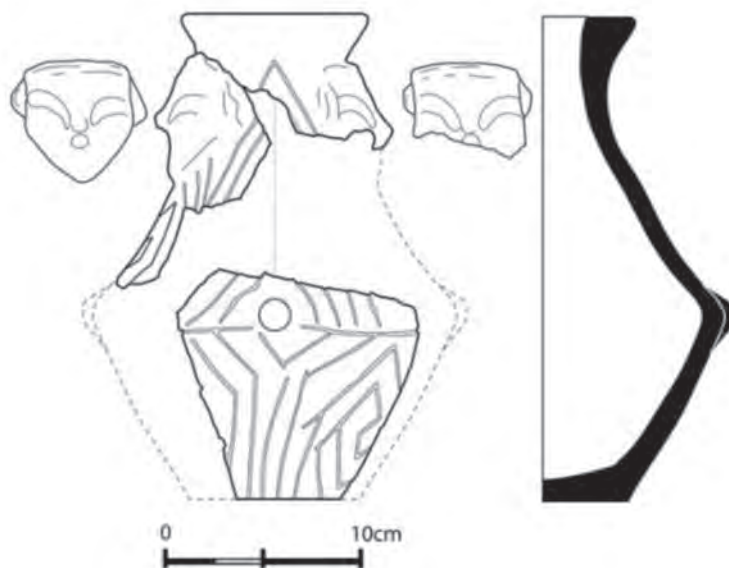

Fig. 141 Vinča. Vas cu față umană (Nikolić, Vuković 2008, 63, fig. 8/14)

Fig. 142 Vinča. Planul cercetărilor din 1930-1934 (Nikolić, Vuković 2008, 54, fig. 3)

Al doilea complex care atrage atenția a fost descoperit în anul 1930 (Fig. 142). În jurnalul de săpătură se menționează o aglomerare de materiale apărută într-o alveolă de lângă platforma C, ale cărei urme încep la adâncimea de 6,5 m. Din păcate platforma C nu este descrisă în detaliu, și nici relația dintre groapă și platformă. În același complex apar asociate următoarele piese: zece vase întregi sparte pe loc, amulete din piatră, un dinte de mistreț perforat, o statueta antropomorfă și una zoomorfă. În cadrul aglomerării atrage atenția una dintre cele mai enigmatice vase neolitice descoperite vreodată, respectiv „Vasul Hyde” (Fig. 540, 541), până la ora actuală unicat (Nikolić, Vuković 2008, 52).

Din cadrul cercetărilor recente menționăm un posibil sanctuar casnic (Fig. 143). Clădirea (Feature) 03/03 a fost descoperită în anul 2006. Aici a fost cercetat un complex cu ceramică aparținând fazei Vinča-Pločnic, care cuprindea un castron conic cu opt protome zoomorfe în relief, pe buza vasului, un ulcior (Fig. 538) și o amforă de mari dimensiuni (Tasić 2007, 203).

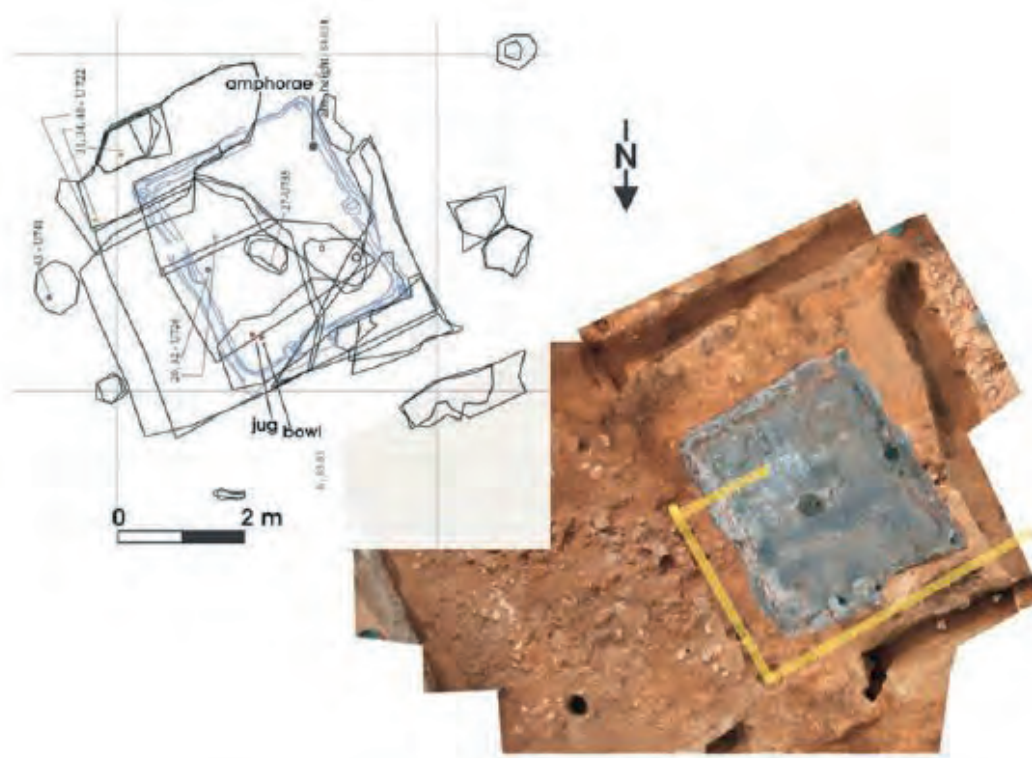

Fig. 143 Vinča. Planul Clădirii 03/03 cu piesele marcate (Tasić 2007, pl. I/1)

Din cercetările mai vechi se menționează la Vinča un megaron (Fig. 144). Din păcate ne lipsesc date cu privire la inventarul acestuia. Se menționează planul clădirii cu o vatră monumentală în interior, de la care a fost amplasat un șir de șapte coloane, în prelungirea acesteia, până aproape de ieșire (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 196). Este important de menționat descoperirea unui bucraniu, posibil provenind din această clădire (Fig. 520, 521) (Bradač 2005, 190, fig. 7).

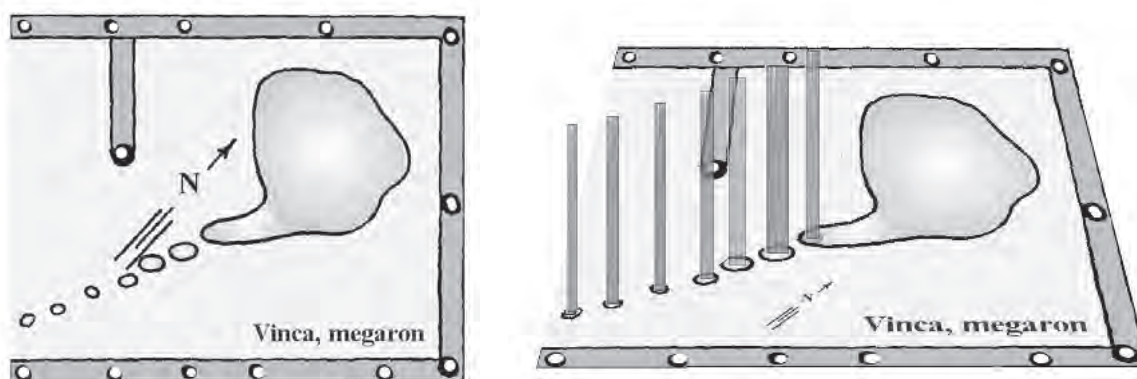

Fig. 144 Megaronul de la Vinča. Plan și reconstituire (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 196, fig. IIIa. 79)

Sanctuarele de la Kormadin, sit aflat lângă Jakovo, Serbia, necesită o mai mare atenție datorită diverselor elemente fixe amplasate în interior (Fig. 145). Sanctuarele (Kyha/Maison 1 și Kyha/Maison 2) se încadrează din punct de vedere cronologic la nivelul fazei C a culturii Vinča.

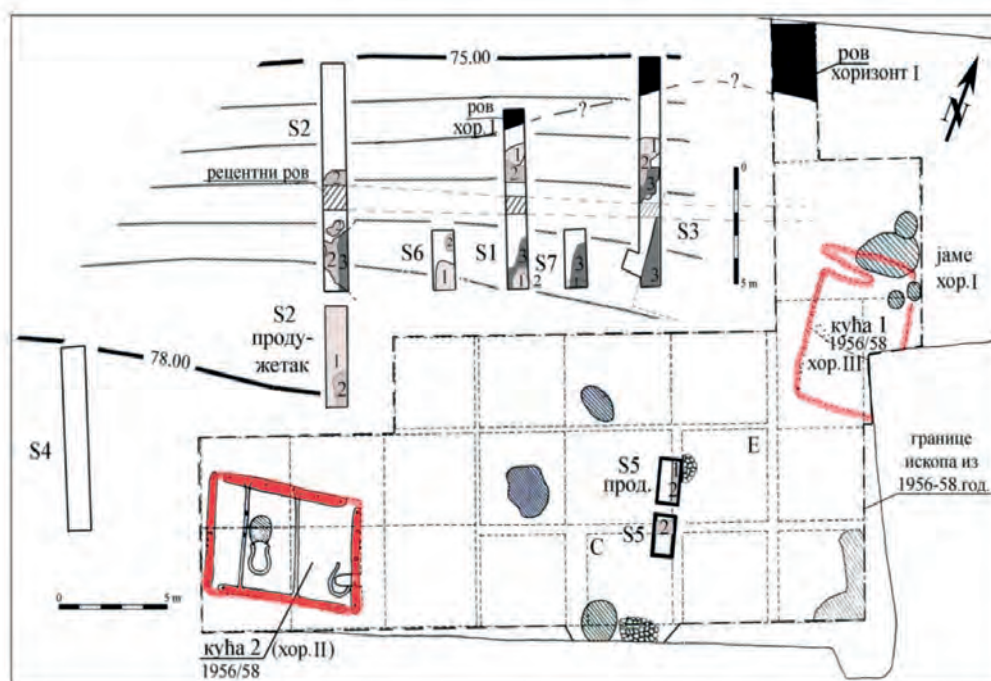

Fig. 145 Kormadin. Planul cercetărilor în sit, la nivelul anului 2008. Cu contur roșu-amplasarea sanctuarelor cercetate în 1956-1958 (Bulatović et alii 2010, 4, Appendix 3)

Sanctuarul 1 (Kyha/Maison 1) a fost cercetat în anul 1957. Clădirea, chiar dacă a fost afectată de intervenții ulterioare, aduce precizări importante în ceea ce privește arhitectura de cult. Forma este dreptunghiulară, divizată în două camere printr-un paravan ușor. În interior era o vatră cu o cantitate mare de cenușă. Blocurile masive din lut formează ansamblul architectural, fiind urmele unor elemente de cult și ale unui altar de sacrificii monumental, deteriorat, inedit în cultura Vinča, prin forma și dimensiunile

acestui (Jovanović, Glisić 1961, 131). O reconstrucție a acestui sanctuar a fost publicată în anul 1990 și a fost prelucrat ulterior în publicații mai recente (Fig. 147) (Jovanović et alii 1990, 119-124).

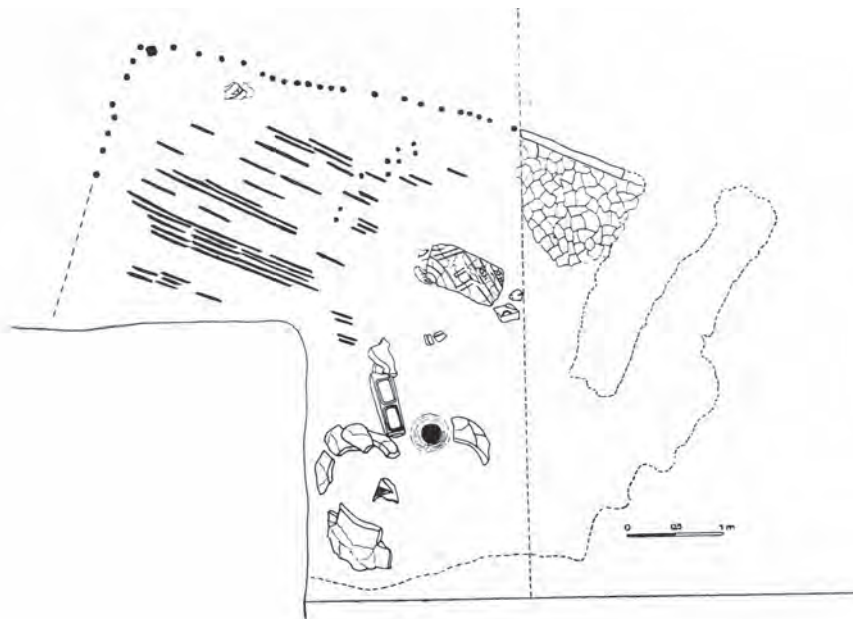

Fig. 146 Kormadin. Planul Sanctuarului 1 (Jovanović, Glisić 1961, 131, fig. 33)

În încăperea sudică a fost descoperit un bucraniu fragmentar. Pe partea posterioară a bucraniului se află amprenta unei coloane pe care era fixat. Altarul a fost realizat din lut, avea după toate probabilitățile, formă rectangulară și era ornamentat pe părțile laterale cu o serie de metope rectangulare (Fig. 148). Pe capetele laterale se găsea o parte în relief, care amintește de coarnele de consacrație. Interiorul altarului a fost realizat în forma unui recipient foarte puțin adâncit, de până la 10 cm (Jovanović, Glisić 1961, 131).

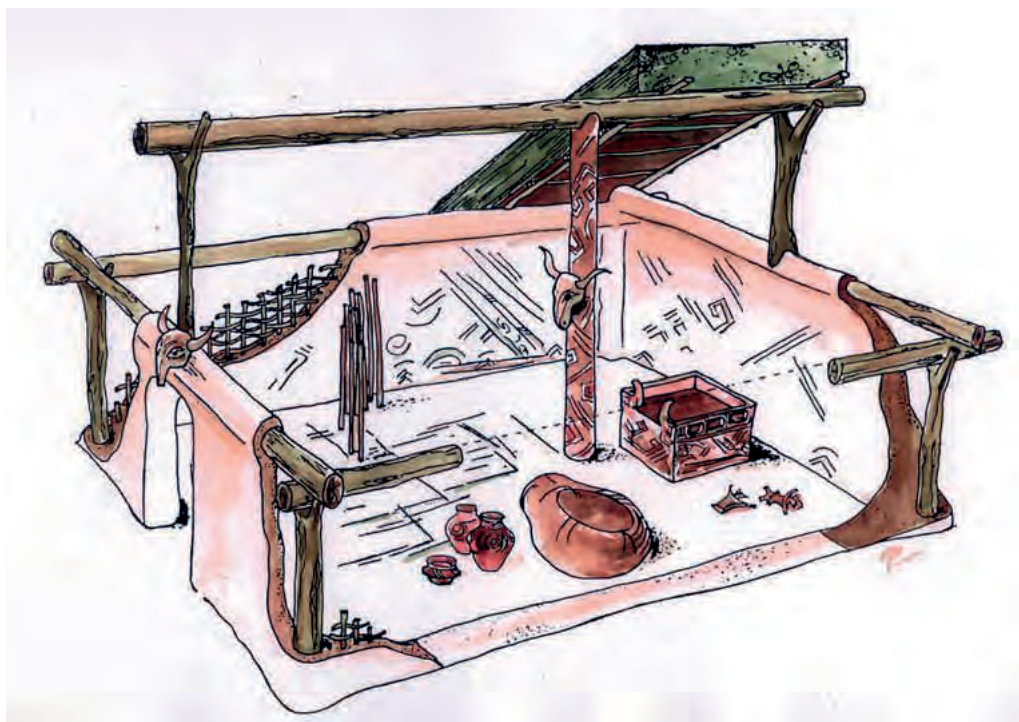

Fig. 147 Kormadin. Sanctuarul 1, reconstituire grafică (Jovanović M., 2011, 36, fig. 13)

În apropierea altarului au fost descoperite numeroase fragmente de chirpici ornamentat prin diferite motive geometrice, încrustate cu alb și roșu, ceea ce a condus la ideea că sanctuarul a fost decorat în interior (Jovanović, Glisić 1961, 135). În camera de nord a fost descoperită o suprafață mare de chirpici ornamentat, de 89-78 cm lungime (Fig. 147). Ornamentele reprezintă motive geometrice executate prin

caneluri largi. În apropierea dărâmăturilor din chirpici ornamentat se afla un alt fragment de bucraniu, de la care s-a păstrat doar botul masiv cu nările ascuțite, goale în interior (Jovanović, Glisić 1961, 133).

Coloana joacă aici un rol central. Decorurile amplasate pe coloana centrală din clădirea 1, zig – zaguri, precum și bucraniul de pe corpul acesteia, sugerează faptul că această coloană nu a avut un rol pur funcțional, iar ea devine element de venerare (Jovanović 1991, 119).

Din cadrul inventarului mobil menționăm doi idoli de tip „tessalian“, idoli cu cap mobil de dimensiuni mari. Pe masa altar se aduceau și se depuneau ofrande, erau arse ofrandele sau aveau loc sacrificii de sânge (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 103-111). În raport se menționează și unelte (topoare) miniaturale din lut (Jovanović, Glisić 1961, 125), însă acestea nu au fost ilustrate până în prezent.

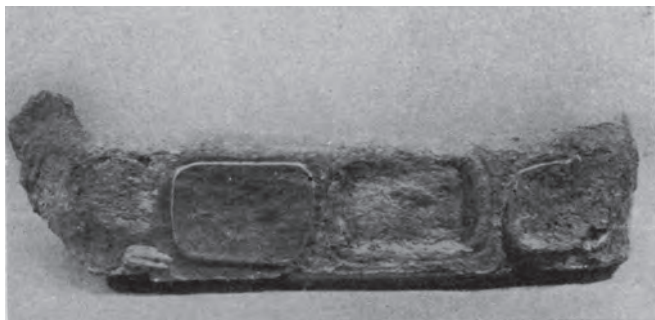

Fig. 148 Kormadin. Fragment decorat din altarul pentru sacrificii din Sanctuarul 1 (Jovanović, Glisić 1961, 131, fig. 35)

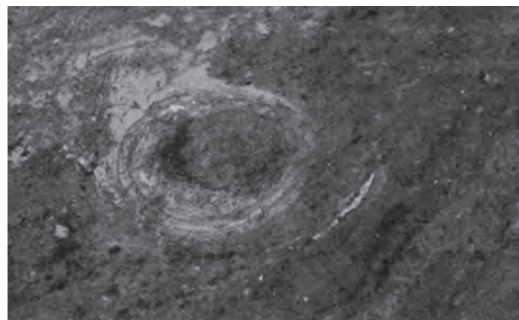

Fig. 149 Kormadin. Amprenta coloanei centrale din Sanctuarul 1 (Jovanović, Glisić 1961, 131, fig. 34)

Sanctuarul 2 (Kyha/Maison 2) se află în zona sudică a sitului și a fost cercetat în anul 1958 (Fig. 150, 151). Aceasta este unica clădire cercetată integral. Orientarea clădirii era pe direcția est-vest, cu planul cvasi-rectangular de 6,70x4,70 m. Clădirea cuprindea două camere, separate printr-un perete intermediar. Un mic podium separă camera sudică în două jumătăți. În interiorul acestui podium fuseseră inserate două coloane care sprijineau o masă altar, peste care se afla instalat un bucraniu monumental din lut (Jovanović, Glisić 1961, 128).

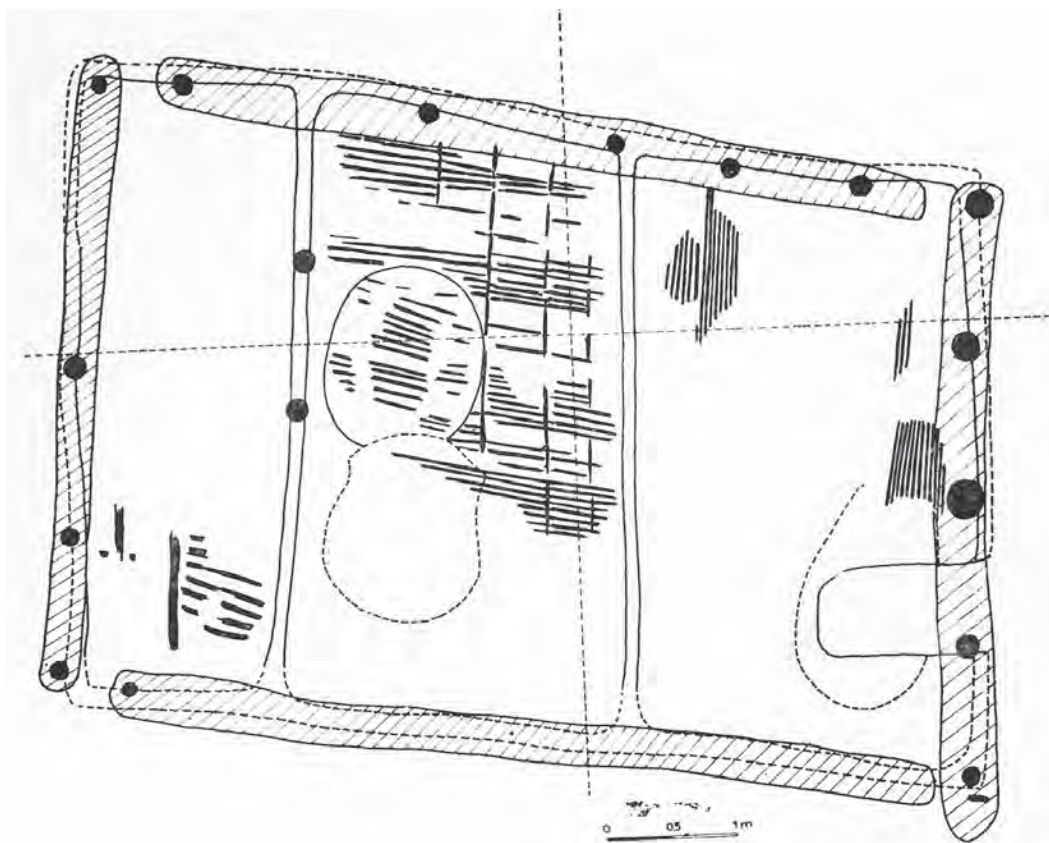

Fig. 150 Kormadin. Planul Sanctuarului 2 (Jovanović, Glisić 1961, 128, fig. 25)

Cuptorul și vatra sunt așezate în fața acestui altar. Amplasarea centrală a altarului, coloana dublă, conferă aspectul de monumentalitate a acestei clădiri (Jovanović 1991, 122). Cuptorul din compartimentul central avea forma de potcoavă. În fața cuptorului era o groapă ovală, fie pentru cenușă, fie pentru manipularea focului. În camera nordică se aflau mai multe vase (Fig. 151).

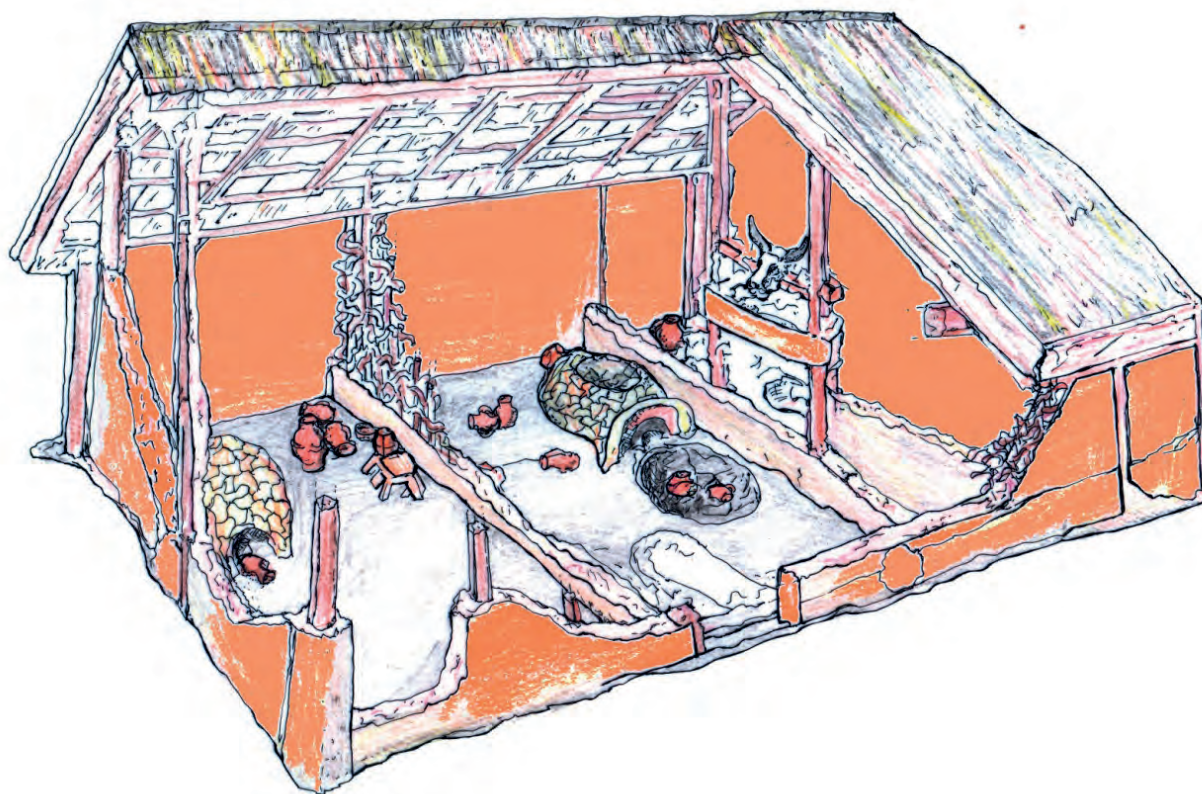

Fig. 151 Kormadin. Sanctuarul 2 (Casa 2) (desenator Eva Delczeg, prelucrare după Jovanović 1991)

Situl Crkvine se află în apropierea satului Stubline, la aproximativ 40 km de Belgrad. Locuințele, conform cercetărilor magnetometrice, sunt aranjate în șiruri în jurul unui spațiu interior gol. Sanctuarul datează din perioada Vinča D2 și vine cu informații interesante despre modul de organizare al spațiului de cult (Crnibrnja et alii 2009, 9).

Conform cercetărilor geomagnetice, respectiva clădire este una dintre cele mai mici din sit. Sanctuarul a fost inițial denumit Casa (House) 1/2008 (Fig. 152). Clădirea este orientată pe direcția NNE-SSV, cu lungimea de 9,15 x 4,70/4,85 m. Pereții de nord, est și vest s-au păstrat până la înălțimea de 20-40 cm. Intrarea era pe peretele estic și era de 1 m lungime. Pereții au fost acoperiți cu lut fin, fără pleavă și s-a observat și un nivel de refacere al acestora (Crnibrnja et alii 2009, 12-13). Podeaua a fost realizată din pământ bătătorit. Elementele fixe din interior constau în: două cuptoare cu cupolă, un altar, un bucraniu din lut și o râșniță fixată pe soclu.

Cuptorul 1 a fost puternic deteriorat, se afla alături de peretele vestic și avea 50 x 50 cm. Alături de aceasta a fost descoperit un pithos fragmentar, îngropat de jumătate în podea, care avea în interior semințe carbonizate (Crnibrnja et alii 2009, 19).

Cuptorul 2 se afla în colțul nord-estic și avea 1,30 m lungime și 1,40 m lățime, orientat est-vest cu deschiderea spre vest. Cuptorul a fost fixat pe o platformă de 15 cm înălțime, iar în fața acesteia era groapa pentru cenușă, în formă de potcoavă. În interiorul gropii au fost descoperite vase întregi, precum castroane și mici cupe, probabil folosite pentru gătit. În fața gurii cuptorului, era o mică platformă neregulată cu dimensiunile de 50x60 cm, din lut ars, pe care au fost instalate 38 de statuete de formă identică, iar altele 8 au fost găsite în jurul platformei (Fig. 156,157) (Crnibrnja et alii 2009, 15).

Fig. 152 Crkvine. Planul Clădirii 1/2008 cu amplasarea principalelor elemente: 1. cuptorul 2; 2. platforma cu statuete; 3. altar; 4. râșnița; 5. zona cu fragmente ceramice; 6. cuptorul 1; 7. fragmente ceramice; 8. bucraniu; 9. Impresiuni de bârnă; 10. pythos (Crnobrnja et alii 2009, 13, fig. 5)

Fig. 153 Crkvine. Bucraniul din Clădirea 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 14, fig. 6)

Toate statuetele au formă cilindrică, sunt modelate sumar, având capul în forma unui cioc de pasăre, încadrate dimensional între 4 și 5 cm, cu excepția uneia singure care avea 7 cm. Partea inferioară a trupului este modelată în formă de clopot, pentru a avea stabilitate în poziție verticală. Alături de statuete au fost descoperite 11 toporașe din lut, cu perforație. Având în vedere faptul că statuetele aveau în zona umelilor perforații oblice, descoperitorii au presupus că respectivele unelte erau atașate de figurine. Între unelte se diferențiază toporașe, târnăcop și un posibil sceptru. Alături de statuete au fost descoperite 15 greu-tăți de la războiul de țesut, identice ca formă și dimensiuni (Crnobrnja et alii 2009, 16).

Fig. 154 Crkvine. Râșnița din Clădirea 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 18, fig. 14)

Fig. 155 Crkvine. Caseta-altar din Clădirea 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 16, fig. 12)

Altarul avea forma unei casete rectangulare din lut (Fig. 155). Alături de acest altar, spre sud, a fost găsit un grup format din două vase mari fragmentate și un castron, alături de o piesă conică, ce fusese înfășurată în pânză, păstrând impresiunile pe suprafața sa (Crnobra et alii 2009, 16). Altarul este asemănător cu descoperirile de la Tumba Madžari, care are asemenea bazine în interior. O altă piesă din interior este râșnița, descoperită alături de peretele estic. De jur împrejurul râșniței a fost construită o ramă de 80 cm diametru, iar în zona centrală era o mică platformă peste care era fixată piatra (Fig. 154) (Crnobra et alii 2009, 17). Instalația a fost reinterpretată ca fiind o casetă pentru cereale (Spasić 2012, 301).

Fig. 156 Crkvine. Statuetele din Clădirea 1/2008 in situ (Crnobra et alii 2009, 15, fig. 10)

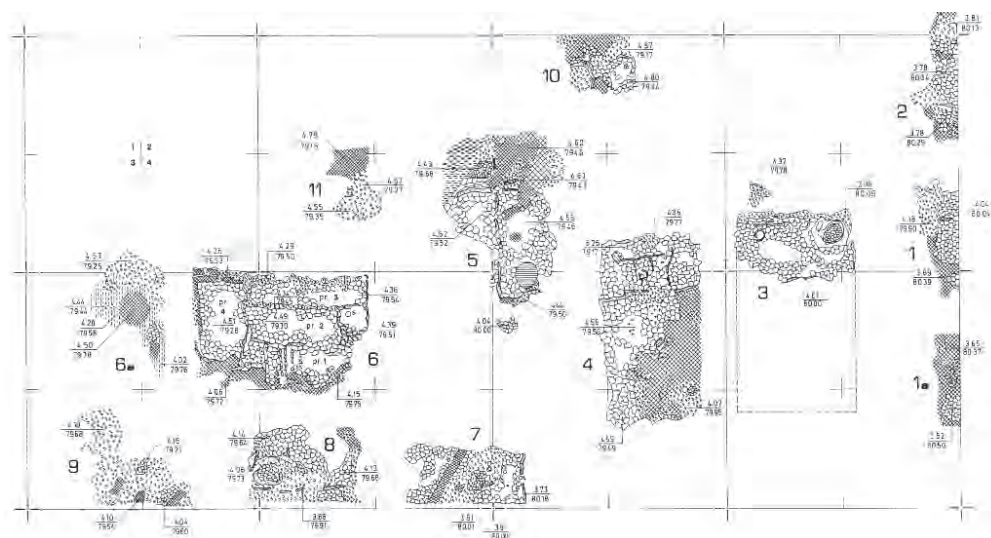
Fig. 157 Crkvine. Statuetele din Clădirea 1/2008 (Crnobra et alii 2009, 15, fig. 11)

Clădirea 1/2010 avea pereții mai prost conservați decât clădirea cercetată anterior, însă aceștia fuseseră realizați din scânduri late, îmbrăcate cu lut (Fig. 158). Cel puțin partea nordică a clădirii a avut etaj. Nu s-au remarcat delimitări interioare, sau separarea unor camere. În interior se aflau două cuptoare, o casetă pentru păstrarea cerealelor, o masă din lut, o râșniță cu casetă de jur împrejur, numeroase vase de provizii (Crnobra 2012, 51). De menționat din inventarul mobil și un vas cu opt protome cu capete de bovide, atașate pe marginea castronului, precum în situl de la Vinča (Crnobra 2012, 62). De remarcat și cele trei bucranii descoperite aici (Fig. 526, 527).

Fig. 158 Crkvine. Planul și fotografia Clădirii 1/2010. 1. perete; 2. gropi de stâlpi; 3. podea; 4. cuptorul 1; 5. cuptorul 2; 6. casetă de provizii; 7. măsuță de lut; 8. casetă pentru râșniță; 9. râșnițe; 10. grup de fragmente ceramice; 11. greutate de război de țesut; 12a. bucraniul estic; 12b. bucraniul vestic; 12c. bucraniul sudic; 13. groapa 1; 14. groapa 2; 15. alveolări umplute cu chirpic (Crnobra 2012, 61, fig. 20)

Caseta din lut descoperită în sanctuarul 1/2008 este foarte asemănătoare cu cea din Locuința 4 de la Gomolava, Serbia (Crnobrnja et alii 2009, 14). Acesta este un sit important în primul rând prin contribuțiile aduse în ceea ce privește arhitectura neolitică. Au fost efectuate cercetări pe suprafețe mari și a putut fi surprinsă evoluția de la bordeie la locuințele de suprafață, de mari dimensiuni. Acest tip de locuințe alături de ceramica și obiecte de cult precum și o nouă migrație sudică, numită de Gh. Lazarovici „șocul” Vinča C, determină schimbări importante pe spații largi în regiunea Dunării mijlocii (Lazarovici Gh. 1987, 33-55).

Din același sit merită menționată Clădirea 6/1980 (Fig. 161). Dimensiunile acesteia sunt 7,00x4,4 m, dispusă transversal față de locuințele aflate în același sector, orientată SE-NV. Compartimentarea este una care nu se întâlnește la celelalte clădiri, fiind create patru camere: camerele 1, 2 și 3 erau paralele, amplasate pe lungime, iar camera 4 era spre partea SV, deci transversal pe celelalte trei (Jovanović M. 2011, 29)

Fig. 161 Gomolava. Reconstituirea grafică a Clădirii 6/1980 (Jovanović M. 2011, 31, fig. 10)

În interior au fost descoperite multe vase specifice culturii Vinča, de forme și dimensiuni diferite. Au fost identificate cel puțin 30 de vase. De remarcat este Camera 4, cu o vatră monumentală (1,55 x 1,20 m), alături de care erau 16 greutăți de la un război de țesut. Un grup mai mic a fost găsit în camera 1. Descoperitorii consideră că este posibil să fi locuit două familii în aceeași clădire. În două dintre camere au fost descoperite două bucranii (Jovanović M. 2011, 32).

Plastica zoomorvă de mari dimensiuni prezintă la Gomolava, Kormadin, Crkvine și Parța dovedesc prezența unor divinități separate cu anumite caracteristici bine stabilite. Aceasta este dovada că exista un sistem religios dezvoltat, bazat pe divinități benefice, care au o reprezentare palpabilă în plastica monumentală (Jovanović 1990, 123).

Zona bulgară, deși prezintă interes în ceea ce privește arhitectura de cult, nu posedă o literatură accesibilă la ora actuală, din mai multe cauze, precum gradul scăzut de digitizare a lor, precum și lipsa unor rezumate în limbile de circulație internațională. Din nefericire, în mai multe cazuri a fost necesar să apelăm la informații secundare, numai din cauza penuriei de rapoarte arheologice disponibile.

Situl de la Topolnica-Promachon are două sectoare, aflate pe teritoriul Greciei (și Bulgariei, granița între cele două țări tăind situl în două părți (Fig. 162).

Fig. 162 Planul sitului Topolnica-Promachon cu cele două sectoare (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 49, fig. 5.1/1)

Atât în sectorul grec (Promachon) cât și din cel bulgar (Topolnica) au fost identificate urme clare ale unor clădiri realizate din nuiele împletite acoperite cu lut (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2003). În zona Topolnica, în anul 1982 a fost cercetată clădirea sanctuarului care avea dimensiunile de 8x5 m, orientat est-vest (Fig. 163). Nu se exclude posibilitatea ca respectiva clădire să fi avut etaj. În centru se afla un stâlp, fie cu rol de coloană, fie de sprijin al acoperișului. Pe bancheta aflată alături de peretele vestic, au fost descoperite trei fragmente de protome feminine, care este posibil să fi căzut de pe perete (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 761). Au fost descoperite și o serie de statuete care au fost interpretate ca depunere votivă (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 48).

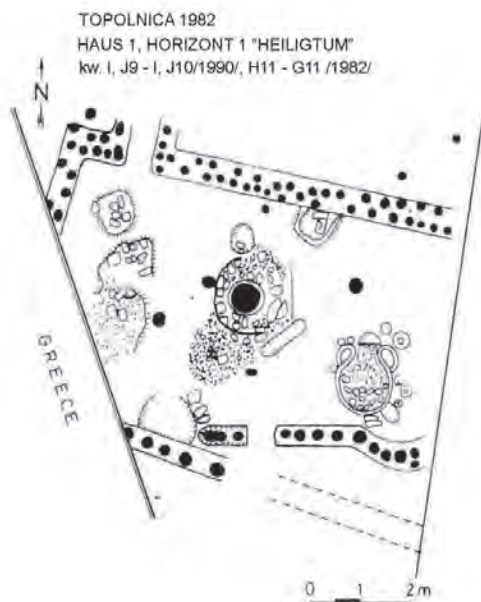

Fig. 163 Topolnica-Promachon. Planul sanctuarului descoperit în 1982 (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 749, fig. 3)

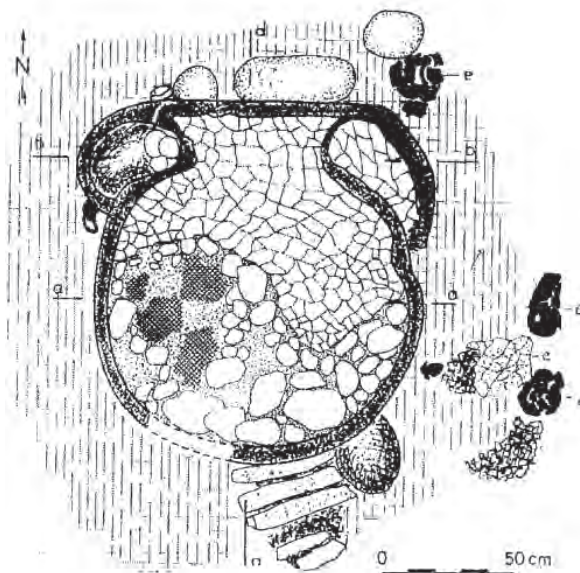

Fig. 164 Topolnica-Promachon. Detaliu cu planul cuptorului (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 750, fig. 4)

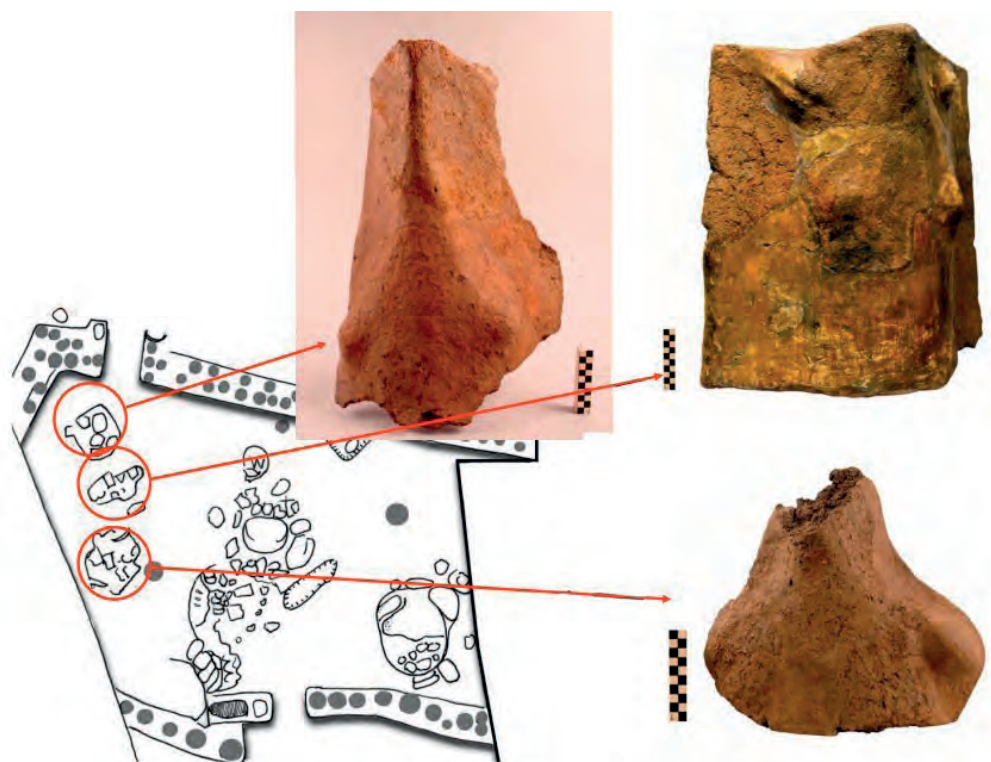

Fig. 165 Topolnica-Promachon. Modul de amplasare al statuielor (Vajsov et alii 2012)

Începând cu anul 2002 s-au reluat cercetările în ambele sectoare ale sitului. Din cea mai timpurie etapă de locuire a fost cercetată o structură de formă circulară, subterană care trebuie să fi avut un rol funcțional comunitar, numită Clădirea 4 (Structure 4) (Boyadžiev 2004a, 209).

Fig. 166 Topolnica-Promachon. Vedere de ansamblu asupra sanctuarului (Structure 4) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 53, fig. 11)

Sanctuarul (Structure 4) a fost descoperit sub o clădire mai târzie, din nivelul III (Fig. 166). Clădirea a fost săpată în pământ și a fost cercetată aproximativ o treime din suprafața acesteia. Pereții au fost realizați din lipituri de lut amestecat cu pietriș (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 55). Diametrul podelei era de 12 metri și o adâncime de aproximativ 7 metri. În interior se afla o vatră care căzuse spre centrul camerei. Diferitele niveluri de ocupare ale clădirii au fost individualizate prin straturi subțiri de material organic și niveluri mai groase de sol nisipos. Alături de multiple pietre au apărut numeroase râșnițe, care au fost răspândite de jur împrejur, alături de un număr mare de vase fragmentare sau sparte pe loc, precum și fragmente de la structuri din lut, oase și coarne de animale. Craniile de tauri de aici, se aflau de obicei cu fața în sus. Bucraniul din lut a fost sculptat în relief, fără a fi modelat pe structură craniană (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 52). Depozitele de materiale arheologice se aflau pe podelele luate cu lut gălbui și conțineau un număr mare de piese de mici dimensiuni, precum statuete, unelte sau bijuterii, precum și craniile de tauri (Fig. 529) (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 473).

De un interes deosebit sunt piesele din lut cu suprafețe modelate, care pot proveni de la muluri decorative sau bănci. Stâlpii din lemn au fost acoperiți cu tencuială de lut. În partea sud-vestică a clădirii a apărut un nivel de pietre, mai adâncit, ceea ce ar putea indica o fază mai timpurie a aceleiași construcții. Se remarcă câteva elemente din materiale organice păstrate, având în vedere solul umed din interiorul

structurii, precum: fragmente de coșuri (Fig. 167), un fragment de cutie din lemn, precum și o așchie subțire de scoarță de copac cu decor pictat (Fig. 168) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 56).

Fig. 167 Topolnica-Promachon. Fragment de coș împletit (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 56, fig. 15/1)

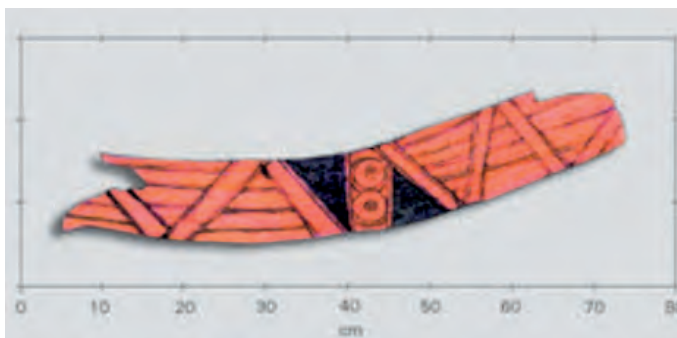

Fig. 168 Topolnica-Promachon. Reconstituire grafică a scoarței de copac pictate (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 57, fig. 19)

Numărul vaselor descoperite aici este unul impresionant. În afară de asta, predomină vase de forme interesante, sau mai puțin întâlnite, precum *askoi*, amfore, boluri pe suport, sau așa numitele „lămpi” cu decor incizat. Vasele de tip *askoi* antropo-zoomorfi au fost asociate cu craniile de tauri și castroane. Numărul vaselor miniaturale este de asemenea remarcabil. Ceramica descoperită aici se caracterizează printr-o foarte bună calitate și pictură cu bitum (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 57).

Situl de la Rakitovo se află în zona Munților Rodopi. La nivelul culturii Karanovo I au fost cercetate o serie de clădiri. Două dintre acesta au atras atenția: clădirea nr. 8 care a fost identificată ca fiind o structură de cult și o alta, clădirea nr. 10 cu posibile funcții sociale. Clădirea de cult are forma relativ trapezoidală, din nuiile împletite, acoperite cu lut (Fig. 169). Pe podea era un podium din lut de 1,50x1,70 m, realizat pe o structură din pietre de râu. Alături erau urmele unui bazin din lut de 2,00x2,50 m, lipit de podium. În fața intrării au fost descoperite 12 amulete în formă de bucraniu stilizat (Fig. 170). În clădire menționăm prezența a două vase antropomorfe, pintadere, măsuțe-altar și numeroase vase fragmentare pictate cu alb (Matsanova 2003, 68).

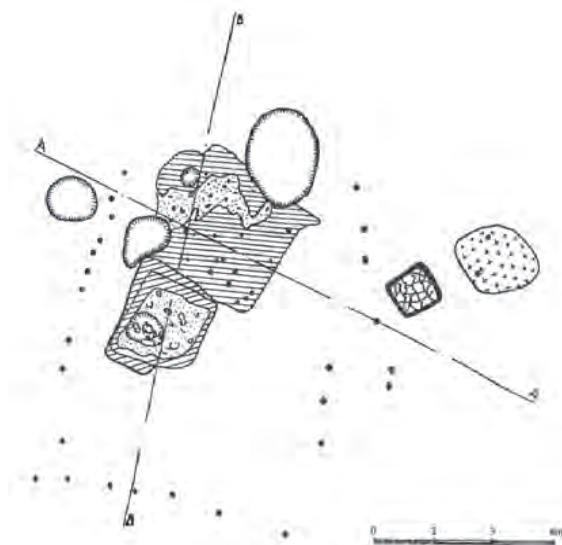

Fig. 169 Rakitovo. Planul clădirii nr. 8 (Matsanova 2003, 66, fig. 1)

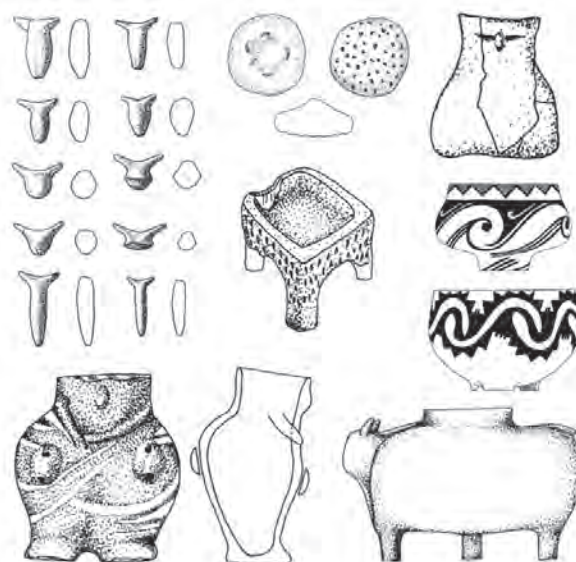

Fig. 170 Rakitovo. O parte din inventarul Clădirii 8 (Budja 2003, 123, fig. 7.1)

Tell Azmak se află la 5 km de localitatea Stara Zagora, Bulgaria. Așezarea în formă de tell cuprinde cinci niveluri aparținând culturii Karanovo I. Depunerea arheologică din perioada Neoliticului Timpuriu

are o grosime de aproximativ trei metri, iar înălțimea tell-ului era de 7,5 m. Cel puțin nivelurile superioare aparțin variantei Azmak a culturii Karanovo I, care se distinge printr-o ceramică pictată cu alb, trăsătură care va continua și pe parcursul culturii Karanovo II (Nikolov 2004, 18).

Așezarea prezintă formă circulară, fiind protejată cu o împrejmuire zidită din argilă bătută, cu lățimea de 1 m și susținută de o palisadă. Din nivelul cel mai timpuriu provin 13 case incendiate, cu dimensiuni variabile (5, 4 x 4, 5 până la 8, 2 x 6, 2 m). În general, orientarea acestora era pe direcția est-vest și aveau o singură încăpere rectangulară. Casele sunt individualizate prin pasaje de aproximativ 1 m lățime. În fața intrării era așezat cuptorul, care avea în medie 1 mp. În apropierea cuptorului se afla o platformă din lut, iar alături rășnița încastrată în podeaua lipită (Kalchev 2004, 12).

În nivelul II aparținând acestui sit au fost descoperite două clădiri incendiate de dimensiuni relativ mari (6,7 x 4,9 m și, respectiv, 7,3 x 7,2 m). Ambele clădiri se disting prin faptul că le lipsește echipamentul domestic. Clădirea mare, aproximativ pătrată, prezintă pe zidul sud-vestic, în exterior, o decorație în relief, fapt care a determinat interpretarea lui ca sanctuar. De asemenea, această clădire era prevăzută cu platforme din lut, destinate cultului (Perničeva 1978, 167). În nivelul III a fost cercetată o clădire de mari dimensiuni (15, 2 x 7 m), care fusese compartimentată în trei încăperi separate. În interior s-au găsit greutatea de la război de țesut și mai multe figurine prismatice (Mellaart 1975, 255).

Un alt sit din aria bulgară este cel de la Dolnoslav, încadrat în cultura Gumelnița-Karanovo IV. Situl ne interesează prin prisma unui sanctuar menționat în anul 1985. Din păcate nu am intrat în posesia articolului original, al raportului unde această clădire a fost publicată (Raduntcheva Ana, Dolnoslav. A temple centre from the Eneolithic, *Godishnik na Departament Arkheologiya* (Nov Bulgarski Universitet) II-III, 1996, p. 168-181). Din publicații ulterioare am preluat imaginea reconstituirii clădirii și a feței antropomorfe descoperite în interior (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 92, fig. 31 c) Clădirea are formă rectangulară (Fig. 171). Se menționează că mai mulți *phalli* descoperiți pe o bancă din lut, amplasată lângă perete. Într-o groapă mică din fața băncii era un schelet de copil. Pe perete se afla aplicată reprezentarea unui cap de antropomorf în mărime naturală, cu ochii marcați cu pudră galbenă (Fig. 172).

O fotografie a capului, cu mențiunea că aceasta provine dintr-o clădire de cult de la Dolnoslav („*Idol with incrusted eyes, Eneolithic religious complex near the village of Dolnoslav, end of the IV millennium B. C.*“) am găsit pe situl Muzeului din Plodiv (Fig. 173) (www.archaeologicalmuseumplodiv.org/_m1710/Prehistoric-Art).

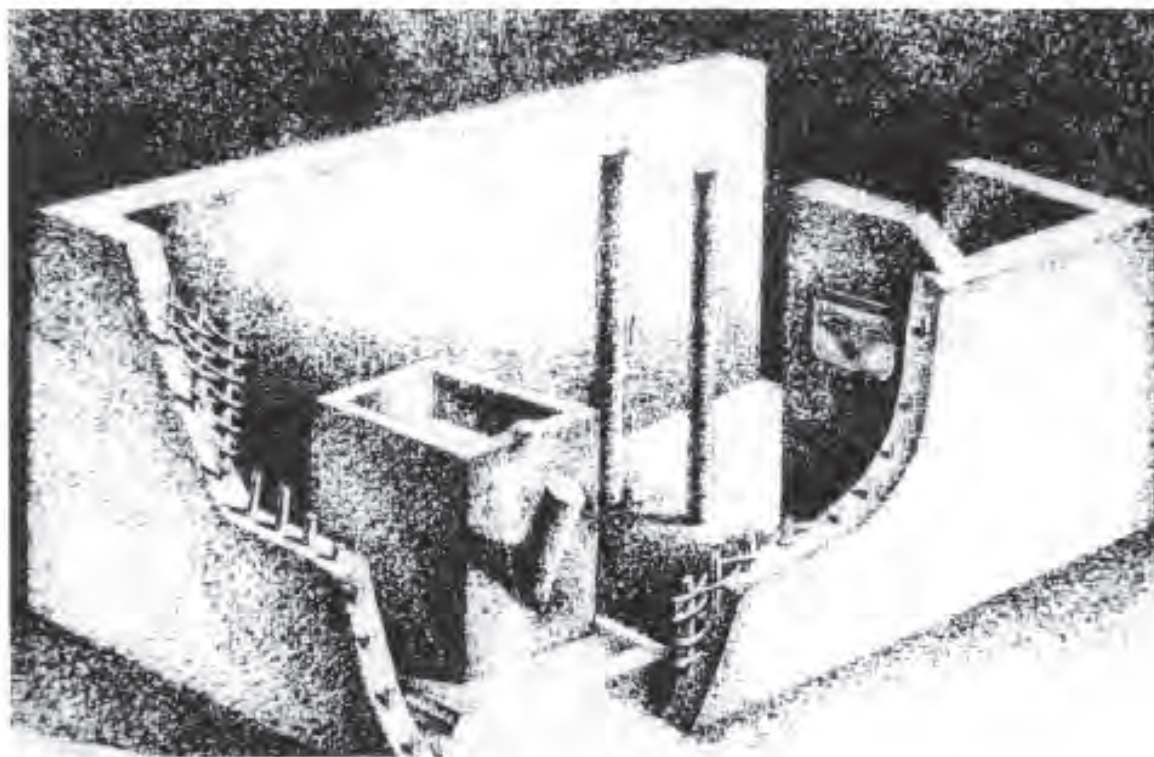

Fig. 171 Dolnoslav. Reconstituire grafică a clădirii sanctuarului
(Lazarovici Gh., Lazarovici C.M. 2006, 92, fig. 31 c)

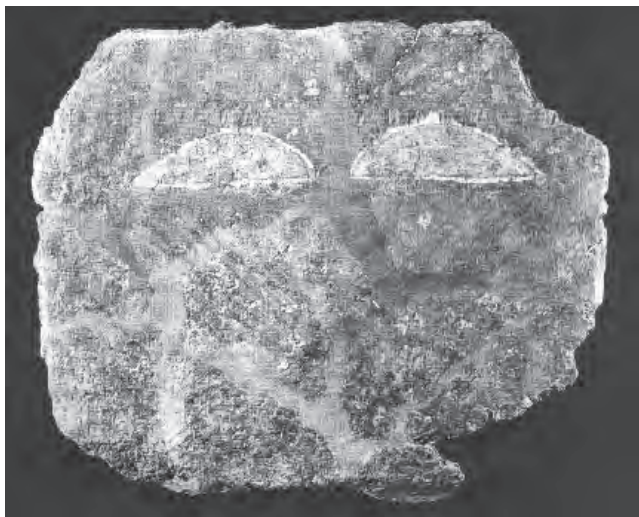

Fig. 172 Dolnoslav. Figură antropomorfă (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007, 92, fig. 31 c)

Fig. 173 Dolnoslav. Figură antropomorfă (www.archaeologicalmuseumplodiv.org/_m1710/Prehistoric-Art – accesat 09.08.2016)

Cercetătoarea A. Radunčeva a cercetat o serie de clădiri în această stațiune, numindu-le temple, pe baza diverselor forme pe care le au clădirile. Indiscutabil, formele pe care le tratează sunt spectaculoase, variind între clădiri geometrice (cu plan circular, trapezoidal), clădiri zoomorfe (cap de cal) și antropomorfe. Menționăm faptul că în cadrul raportului publicat (Radunčeva 2004, 325-333) nu regăsim nici o observație referitoare la inventarul acestor clădiri sau asupra amplasării interioare ale elementelor. A. Radunčeva menționează, alături de planurile antropomorfe sau zoomorfe ale clădirilor din sit, pe care le numește „temple” și mai multe altare și reliefuri pe podea, cu forme complicate: cubic, cubic cu relieful unui șarpe cu cap uman, formă trapezoidală cu figură antropomorfă scobită pe una dintre laturile trapezului, antropomorfă, antropomorfă sub forma unor statui imense, menționând și reliefuri pe pereții verticali ai altarului. Din păcate ilustrația publicată nu ne permite să facem observații asupra celor scrise. Asupra scopurilor sau ritualurilor desfășurate în aceste temple, A. Radunčeva consideră că templul central, precum și cele situate în zona sud-estică erau închinat originii, precum și ciclului solar. Zona nord-estică ar fi fost rezervată inițiaților în credințele legate de crearea lumii, moarte și de drumul către lumea morților. Această zonă a inclus și camera formată de trupurile celor doi șerpi, templul nr. 17, care conținea cenușa și oasele animalelor sacrificate. Partea nord-vestică a sitului ar fi fost destinată venerării mișcării lunii și a soarelui. Colțul sud-estic reprezenta ideea sfârșitului, ieșirea de pe teritoriul sacru (templele 1, 2, 3) (Radunčeva 2004, 328).

Din cele menționate de A. Radunčeva se poate desprinde concluzia că tell-ul de la Dolnoslav ar fi putut fi un centru religios, în care au fost descoperite 27 de construcții, toate cu scop de cult. Imaginile zoomorfe, reliefurile antropomorfe sau zoomorfe prezente fie între construcții, fie în planul clădirilor de aici, ar putea fi personaje mitologice cu funcții protective. Planează totuși o anumită nesiguranță asupra atribuirii acestor clădiri sferei religioase, atâta timp cât nu au fost publicate cu exactitate planurile și fotografii de o bună calitate, cu aceste structuri. Le menționăm ca fiind importante, dar ne păstrăm anumite rezerve în ceea ce privește clasificarea acestora în mod fără echivoc, în cadrul templelor.

Primele sanctuare și amenajări de cult din perioada Neoliticului Timpuriu apar în zona anatoliană, egeeană și balcanică. În general, marea majoritate a cercetătorilor consideră că ideile și credințele religioase, care apar și se sintetizează în zona anatoliană, călătoresc spre vest, printr-o serie de migrații succesive, care au avut aproximativ aceeași direcție, dinspre Asia Mică spre zona carpato-dunăreană, trecând prin Balcani (Dietrich 1967, 385-386). În cadrul studiului nostru nu ne-am propus să atingem exhaustiv siturile în care apar manifestări religioase și/sau artistice, ci mai degrabă să punctăm anumite aspecte care vin să aducă date relevante în ceea ce privește arhitectura de cult. Constatăm că pentru Neolitic în general, zona anatoliană, cea balcanică și cea egeeană reprezintă zone de reper în ceea ce privește amenajarea unui spațiu dedicat pentru cult și desfășurarea unor ritualuri. Imaginea foarte puternică și omniprezentă a taurului va fi regăsită în forme diverse ulterioare, alături de imaginea femeii, în multiplele forme de reprezentare.

Important de remarcat este modul în care anumite idei și manifestări se transmit de la sit la sit, de la cultură la alta. Câteva manifestări distinctive sunt cele legate de realizarea plasticii antropomorfe și zoomorfe, a pintaderelor, foarte răspândite în neoliticul balcano-anatolian; toate acestea arată o anumită coeziune locală, aceleași seturi de valori și aceleași imagini de referință, care se vor dezvolta pe parcursul Neoliticului către forme dintre cele mai interesante și către abstractizare.

Capitolul V: Sanctuarele din zona carpato-dunăreană

De-a lungul timpului o serie de cercetători s-au ocupat de fenomenele arheologice prezente în sudul și estul Europei, aducând importante date asupra modului de organizare al așezărilor, vieții spirituale, tehnicile arhitectonice, aranjamentul interior a spațiilor de locuit, analize ale ceramicii, ale uneltelor de diverse tipuri, ale reprezentărilor plastice a plasticii în multitudinea ei de modalități de manifestare.

Asupra începuturilor manifestărilor artistice și religioase am făcut câteva referiri, însă trebuie de precizat că modul de viață paleolitic se leagă de cu totul alte credințe și concepții, alte structuri, sisteme și teme mitologice. Atenția noastră se concentrează asupra culturilor aflate în contact cu civilizațiile neolitice venite sau influențate, de cele din Orientul Apropiat.

În regiunea carpato-dunăreană cele mai timpurii manifestări religioase, legate de o arhitectură a sacralului sunt cele din zona Clisurii Dunării, în cultura Lepenski Vir – Schela Cladovei. Centrul religios și momentul de maximă dezvoltare s-a petrecut la Lepenski Vir, zonă care a jucat un important rol și în neolitizarea zonei dunărene, de aceea atenția noastră se va concentra asupra acestor fenomene.

Studiu de caz. Clisura Dunării-Lepenski Vir

Zona Clisurii Dunării prezintă trăsături arheologice deosebit de interesante și în același timp unice, prin aspectele legate de cultura materială, arhitectura specifică, manifestările artistice precum și prin riturile de înmormântare (Srejović 1967; Babović 2006; Srejović, Babović 1983). Cu toate că au trecut câteva decenii de când au fost făcute primele cercetări în zona Clisurii Dunării, procesele și transformările petrecute în acest areal rămân în continuare unele dintre cele mai spectaculoase, cu privire la preistoria europeană (Borić et alii 2004, 222).

Inițial locuirea în această zonă a fost în peșterile carstice existente în zonă (Păunescu 1972; Păunescu 1976; Boroneanț V. 1958, 542-546; Boroneanț V. 1970, 453-457; Boroneanț V. 1973, 165- 172; Boroneanț V. 2000). Ulterior, ca urmare a încălzirii climatice și a stabilizării cursului Dunării, apar locuirile de suprafață, iar cultura Lepenski Vir-Schela Cladovei, având o serie de așezări asemănătoare ca aranjare spațială, va înflori din toate punctele de vedere ale culturii materiale și spirituale. Erau vâdate animale mari și erau folosite uneltele pentru pescuit (Bonsall et alii 2002, 45), caracteristice pentru așezările din Mezoliticul Târziu și Neoliticul Timpuriu (Păunescu 1978; Radovanović 1996, 39-48), din zona Porților de Fier, iar unele tipuri de unelte vor continua să persiste și în perioada vinciană (Antonović 2006, 55).

Deocamdată au fost identificate și cercetate șaptesprezece așezări aparținând acestei culturi: Alibeg – Pescari (1971); Padina (1968-1970); Stubica (1970); Lepenski Vir (1965-1970); Vlasac (1970-1971), (2006-2007); Cuina Turcului (1964), (1965-1969); Veterani – Terasă (1969); Răzvrata (1967-1968); Hajdučka Vodenica (1966, 1967, 1969); Icoana (1967-1969); Ostrovul Banului (1966); Schela Cladovei (1965), (1967-1968), (1982-1997), (2001-2002), (2006-prezent); Ostrovul Corbului – Botul Cliuciului (1970-1984); Velesnica (1981, 1982, 1984); Ostrovul Mare – km fluvial 875 (1977-1981); Ostrovul Mare – km fluvial 873 (1977-1981); Kula (1980-1983)(Fig. 174) (Rusu 2011, 7-8).

Cantitatea de informații cu privire la aceste situri, la ora actuală, este imposibil de cuantificat, având în vedere faptul că, ulterior publicării unor rapoarte de cercetare, precum și a unor cataloage internaționale, materialele arheologice descoperite în această zonă, au suscitât un interes crescut în rândul specialiștilor din întreaga lume, fiind abordate multiple aspecte cu interpretări proprii, care cresc exponențial de la un an la altul.

Unele dintre mai impresionante descoperiri sunt cele de pe malul sârbesc al Dunării și provin din stațiunile de la Lepenski Vir (Srejović 1969; Srejović 1984, 196; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 30 și urm.), Padina (Jovanović 1974, p. IV, 69, 312-313) și Vlasac (Srejović 1969, 13, 15-16; Srejović, Letica 1978; Letica 1969, 7-11).

Fig. 174 Harta cu aşezările mezolitice şi neolitice timpurii în zona Clisurii Dunării (www.donsmaps.com/images31/irongatescontourmaparchaeology.jpg – accesat 11.08.2016)

LEPENSKI VIR – DATE GENERALE

Aşezarea de la Lepenski Vir oferă rara oportunitate de a observa tranziţia graduală de la stadiul economic de culegere-vânătoare, la modul de viaţă cu economie productivă. Primul nivel, numit Proto – Lepenski Vir (Srejović 1969, 85) este definit prin prezenţa a opt structuri, reprezentând vetre mărginite cu pietre, fără alte urme de locuire, precum podele sau pereţi (Bonsall et alii 2002, 7). B. Hayden consideră că structura socială tot mai complexă ar fi influenţat dezvoltarea şi planificarea, ambele necesare pentru producţia agricolă (Hayden 2003, 131). Cu privire la această aserţiune avem o singură observaţie: terenuri agricole pe malul sârbesc în zona tuturor staţiunilor de tip Lepenski Vir nu există (inf. amabile Gh. Lazarovici), aşadar teoria emisă de Hayden este mai degrabă o presupunere. O dată ce produsele agricole au devenit un mijloc de confort, un nou fel de viaţă a înlocuit vechile structuri. Conform cercetărilor lui Gh. Lazarovici, comunităţile mezolitice au sfârşit prin a fi neolitizate de comunităţile Starčevo – Criş de fază IA (orizontul monocrom), IB-IIIa (Lazarovici Gh. 2006, 111-158).

Fig. 175 Muzeul de la Lepenski Vir (fotografie Adela Kovács, 08.09.2011)

Caracteristicile distincte ale culturii Lepenski Vir, constând în arhitectura specifică și în sculpturi masive din piatră, dispar gradual, pe măsură ce economia devine tot mai specializată (Boroneanț V. 1999, 75). Cercetătorii C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici consideră că evoluția arhitecturii și a plasticii monumentale se datorește faptului că Lepenski Vir este un sit sacru (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 30-40, 45).

Clădirile sunt construite conform unui motiv geometric omniprezent, respectiv trapezul (Fig. 175). Acesta se regăsește în filozofia locului asupra căruia și-a pus amprenta muntele Trescavăț, situat în fața stațiunii (Fig. 186) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 48-49). Tiparul geometric, neobișnuit îl observăm și la statuile de piatră în formă de pește, descoperite în sanctuarele aparținând acestei stațiuni sau la o stelă piramidală din L 44 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 53, fig. I.66 a-b). Urmele arheologice ale acestor clădiri constituie o trăsătură arhitecturală distinctă, fiind o realizare importantă a creatorilor acestei culturi (Bánffy 1990-1991, 205).

Fig. 176 Lepenski Vir. Structuri din nivelul I (Radovanović 2006a, 115, fig. 6)

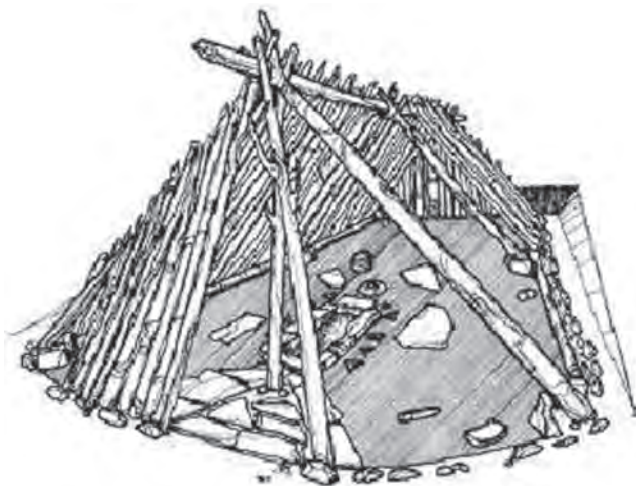

Fig. 177 Lepenski Vir. Reconstituirea grafică a unei clădiri din nivelul I (Srejić 1969)

Nivelul Ic (Fig. 178) de la Lepenski Vir arată un salt evolutiv în domeniul vieții religioase, observând de această dată șapte clădiri, cu plan identic, trapezoidal, dar dotate cu obiecte specifice cultului peștelui sau a apei, sculpturi reprezentative pentru acest tip de venerare (Fig. 176, 177).

Clădirile de la Lepenski Vir au atras atenția prin mai multe aspecte, inclusiv prin podelele vopsite cu roșu. De asemenea, este scoasă în evidență înhumarea intenționată într-un tipar trapezoidal (Fig. 180) (Srejić 1981, 40-41, Pl. 64; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 48-49, fig. I. 54-55). E. Bánffy presupune că structurile nu erau folosite pe post de locuințe, ci erau doar adăposturi temporare, vizitate regulat. După toate aparențele acest loc „sacralizat” era vizitat nu numai la ceremoniile funerare, ci și cu alte ocazii când se consumau hrană și pești în mod ritualic (Bánffy 1990-1991, 205). Poate că este vorba de grupări familiare sau zonale, dacă considerăm că Lepenski Vir este centru de cult pentru comunitățile din zona Clisurii Dunării (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 31). Tiparul geometric se regăsește și la statuetele de piatră în formă de pește descoperite în clădirile acestei stațiuni, fiind modele arhetipale privind relația divinitate – om – pește, adevărate mituri transpuse în sculpturi, cu semnele sau simbolurile de pe ele (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 26).

Cercetătorii Gh. Lazarovici și C. M. Lazarovici consideră că Lepenski Vir ar fi în primul rând un loc de învățare a principalelor meșteșuguri legate de prinderea, prepararea și păstrarea produselor de pește. Au interpretat numărul mare de sanctuare și altare, prezente în fiecare nivel, precum și depunerile rituale, ca fiind o caracteristică a stațiunilor cu rol de cult, sacru, de inițiere, pentru mai multe comunități mezolitice din zona Clisurii, poate de pe ambele maluri, argumentând cu descoperirea unor piese de tip Lepenski Vir la Cuina Turcului (Păunescu 1970; Păunescu 1972; Păunescu 1976; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 42, 50; Petrescu 2000, 39-44).

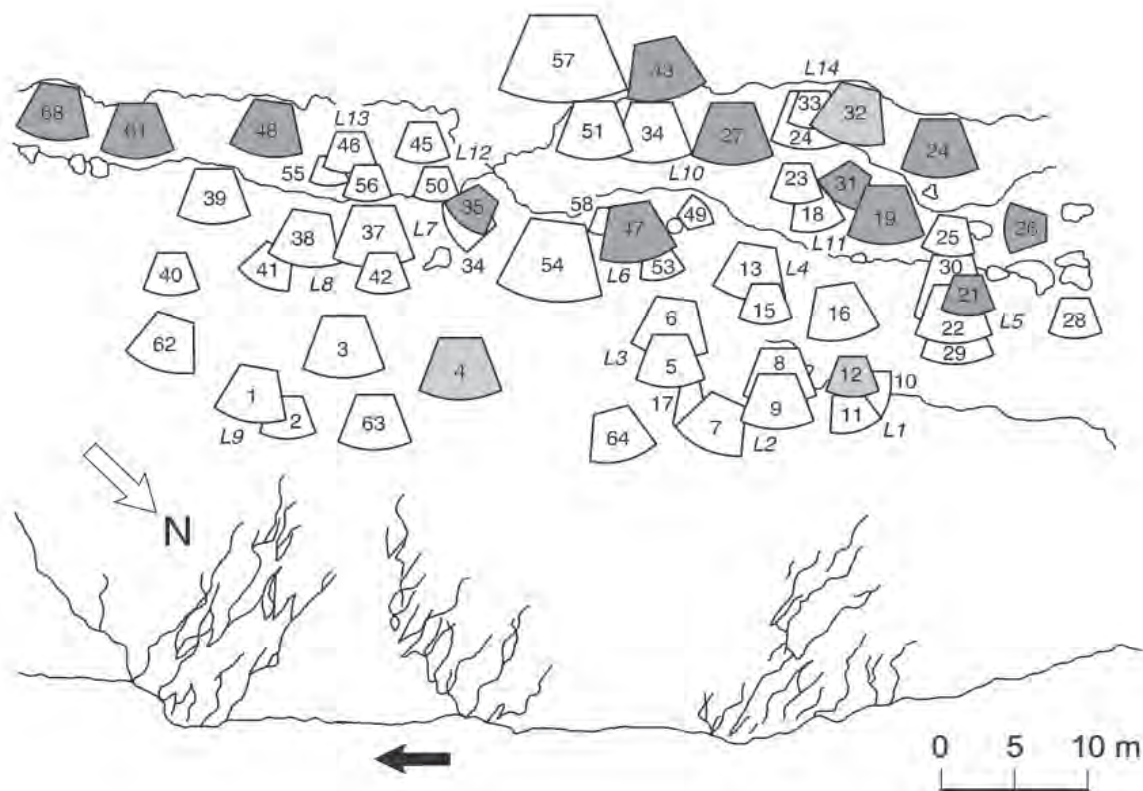

Fig. 178 Lepenski Vir. Amplasarea mormintelor în casele din nivelul 1c (marcate cu gri închis) (Radovanović 2000, 341, fig. 5)

Fig. 179 Lepenski Vir. Poziția trapezoidală a defuncților-fotografie (Radovanović 2006a, 114, fig. 4)

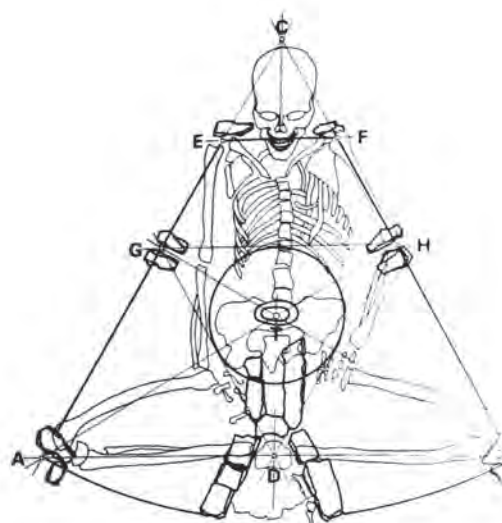

Fig. 180 Lepenski Vir. Poziția trapezoidală a defuncților-desen (Srejić 1981, 40)

CLĂDIRILE DE CULT DE LA LEPENSKI VIR

Sanctuarele de la Lepenski Vir nu diferă ca formă față de locuințele obișnuite, având aceeași formă trapezoidală, dar prezintă câteva dotări interioare care le individualizează. O serie de clădiri cu sculpturi monumentale au atras atenția și pot fi considerate conform aranjamentului interior, precum și al inventarului, ca fiind sanctuare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 36, 38, 42, 43). Hayden consideră că elementul principal care a determinat o modificare substanțială în domeniul vieții spirituale și cel al organizării sociale ar fi sedentarizarea (Hayden 2003, 262).

Aruncând o scurtă privire pe planul săpăturilor efectuate în acest sit, se poate constata că în zona centrală există o grupare de clădiri: L 54 face parte dintr-o grupare mai largă, având în jurul ei alte trei clădiri (Fig. 174). O altă grupare se află spre SE, fiind formată din două clădiri cultice, aflate în apropierea sanctuarului L 44 (Fig. 184, 185). În zona L 9 se observă un spațiu liber, format de clădirile amplasate alături (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 64).

Clădirea L 54 are dimensiuni mai mari decât media din așezare. Nu numai dimensiunile, dar și amplasarea sa centrală, inventarul deosebit descoperit aici, aduc argumente pentru încadrarea acesteia în categoria sanctuarelor (Srejić 1969, 165 și urm.; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 30, 38).

În această structură, a fost descoperit și un vas ceramic decorat cu două spirale, amplasate antagonic. Vasul a apărut în același context cu mormântul unui nou-născut, dar și cu vatra care cuprindea o înhumare secundară, a unei mandibule de femeie adultă (în interiorul vetrei). Două sculpturi pictate, din piatră, erau amplasate în fața vetrei, iar dincolo de sculpturi se aflau două morminte de copii (Budja 2006, 191). Ambele sculpturi din piatră, de formă ovală, prezintă un decor meandric, o posibilă reprezentare a apei (Gimbutas 1989, 79).

În „Sanctuarul de sub stâncă” (L 28) pietrele de dimensiuni monumentale se aflau în interior, iar alături au fost depuse sculpturi ihtiomorfe. Placa aplatizată se află poziționată sub o stâncă, într-un loc ferit de intemperii, având un posibil rol de cult (Fig. 181). În fața lespzii care acoperea depunerea funerară, se afla un craniu cu coarne de cerb (Budja 2006, 192). Descoperirile arheologice sunt destul de dificil de interpretat.

Clădirea L. 45 este o clădire specială, situată în partea sud-estică a așezării (Fig. 178). În interior poate fi observată o „masă” din piatră, de fapt o lespede mare, și o piatră decorată cu meandru și alveolă centrală, care a fost introdusă în calcarul roșu aflat pe podeaua acestei structuri (Fig. 183) (Radovanović 2000, 335). Scopul fixării în podea a unui element de cult este din nou dificil de precizat. Alveolarea prezintă la mijlocul elementului încastrat în pământ, ar putea fi o reprezentare în miniatură a unui recipient sau a unei cupe. De jur împrejur alveolarea este înconjurată cu linii sinuoase, semicirculare, care ar putea reprezenta apa, ca element primordial. Este posibil ca în alveolarea propriu zisă, să fi fost păstrate diverse lichide, necesare pentru libații (Gimbutas 1989, 80).

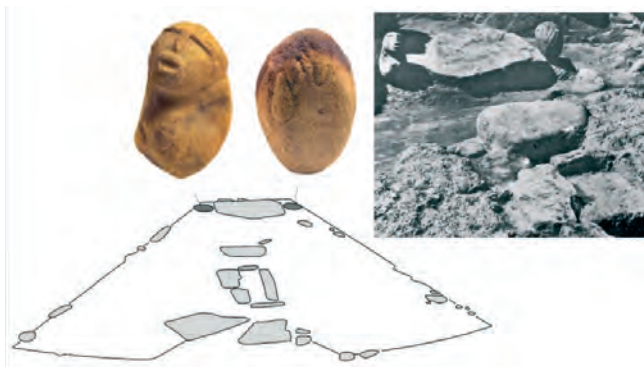

Fig. 181 Lepenski Vir. Sanctuarul L 28-aranjamentul interior: placa de piatră de sub stâncă și cele două capete de piatră (Budja 2006, 192, fig. 6)

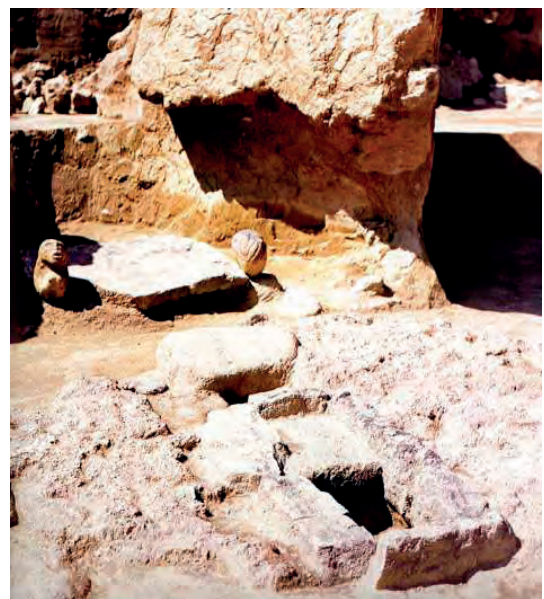

Fig. 182 Lepenski Vir. Sanctuarul L 28: „Sanctuarul de sub stâncă” (Srejić 1981, 23)

L 44 este o clădire în care a fost descoperită o coloană piramidală și aparține nivelului II. Aceasta a fost interpretată ca fiind legată de procreare sau de demarcare a locului central, al locului sacru, semnalând și centrul stațiunii (Fig. 184, 185). Alte elemente amplasate în fața coloanei sunt cele două celebre sculpturi, prima reprezentând „Mater Genetrix” iar a doua pe „Danubius” (Fig. 184) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 64).

POSSIBILE SEMNIFICAȚII ALE CLĂDIRILOR DE LA LEPENSKI VIR

Deși există nenumărate publicații cu referire la așezările din cadrul culturii Lepenski Vir, în continuare nu s-a lămurit total problema, dacă așezarea de pe malul drept al Dunării este una obișnuită sau una cu caracter specializat cultic, și drept urmare clădirile, folosite în scopul exclusiv al desfășurării unor ritualuri (Gimbutas 1991, 78).

De-a lungul timpului clădirile de la Lepenski Vir au suscitat un larg interes, astfel că și interpretările asupra funcționalității sitului sunt foarte diverse. S-a presupus că aceste clădiri nu erau folosite pentru o locuire permanentă, ci ar fi fost vizitate regulat de locuitorii zonei (Bánffy 1990-1991). Scopul primordial pentru care așezarea putea fi vizitată este acela de înhumare a defuncțiilor, dar nu putem scoate din considerare ipoteza cum că aceste comunități veneau regulat, la anumite ocazii, când se consuma pește. Este, de asemenea, plauzibil scenariul conform căruia aici se desfășurau activități de invocare a strămoșilor, asociate cu alte activități, precum consumarea unei hrane specifice și amplasarea unor sculpturi din piatră. Acestea ar fi putut să se desfășoare mai ales dacă erau ceremonii de inițiere a copiilor în etapa următoare, cea de adult, iar în acest caz se făcea o adoptare a individului în comunitate (Bánffy 1990-1991, 205).

M. Gimbutas numește clădirile trapezoidale ca fiind „temple” sau „sanctuale”, ceea ce subliniază din start și fără echivoc rolul religios pe care aceste clădiri le-ar fi avut în cadrul așezării (Gimbutas 1991, 78).

Fig. 183 Lepenski Vir. L 45: masa din piatră și altarul (Rusu 2011, fig. 53.a)

Fig. 184 Lepenski Vir. Detaliu cu sculptura din piatră din sanctuarul L 44 (Srejović 1981, 16)

Gh. Lazarovici a lansat o nouă ipoteză (în *Preistoria Banatului*, ms. inf. amabile). Cercetătorul consideră că dat fiind numărul mare de copii decedați, în aceste zone erau aduși copii pentru tratamente (care se făceau cu untură de pește și tratamente cu ierburi, în micile clădiri, oarecum incomode și nepotrivite pentru locuit). Desigur este plauzibil ca, cel puțin pentru o parte dintre membrii comunității, tratamentele să nu fi avut succes, având în vedere îndelungata perioadă de folosire a așezării, precum și numărul copiilor înhumați.

În schimb, M. Budja consideră că depunerile funerare ar reprezenta un act de domesticire simbolică, prin înhumarea strămoșilor defuncți alături de oasele și coarnele unor cerbi. Sculpturile cu trăsături piscicole ar putea reprezenta strămoși mitici, în formă de pește, păstrând forma bolovanului original. Toate acestea ar fi devenit „domestice” prin introducerea lor în locuință și amplasarea lor lângă vatră (Budja 2004, 71).

Iese în evidență clădirea L 54, atât prin dimensiuni, amplasare, cât și ca inventar. Vasul decorat cu ornamente spiralice, a fost în mod intenționat introdus într-un context funerar, cu morminte de nou-născuți și cu sculpturi din piatră colorate cu roșu și negru. Niciun element prezent în interiorul clădirii nu fusese așezat la întâmplare. Ceramica nu face parte din straturile mezolitice, deci nu poate fi pusă în legătură cu practicile și evenimentele acelor timpuri, deși este posibil ca amplasarea unui vas ceramic într-o

clădire de cult, să reprezinte de fapt o depunere intenționată (Garašanin, Radovanović 2001, 118-125; Budja 2006, 190).

D. Srejić menționează faptul că fragmente de ceramică monocromă au fost descoperite pe podeaua a 15 locuințe mezolitice. De asemenea, a descris ansamblul cuprinzând forme simple cu tehnici și motive ornamentale limitate. Vasele în principal sunt nedecorate, iar cele care erau decorate cuprindeau o ornamentație imprimată, realizată cu obiecte ascuțite (Srejić 1971, 8-9).

Fig. 185 Lepenski Vir. Coloana-stelă și sculpturile din piatră din sanctuarul L 44 (Srejić 1981, 8)

Fig. 186 Muntele Trescavăț: posibil model pentru forma trapezoidală a clădirilor (Fotografie Gh. Lazarovici)

Scopul precis al acestor clădiri încă nu este pe deplin lămurit, dar din cercetările efectuate până în prezent, se poate vedea că cel puțin patru dintre aceste clădiri (descrise mai sus: L 54, L 28, L 45 și L 44) nu au un scop casnic obișnuit (Bonsall et alii 2002, 54). Numărul mare a statuilor din piatră, coloana trapezoidală amplasată în centrul stațiunii, înhumările cu inventar, toate conduc spre ideea că această stațiune reprezintă de fapt un centru de cult (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 37). Astfel privită stațiunea, aranjamentul caselor, precum și a clădirii L 54, nu pare să fie una aleatorie. Practicile funerare sau casnice ne oferă o imagine în zona socială sau sacră precum și în domeniul practicilor de zi cu zi. D. Srejić a emis și ipoteza ca unele așezări să fi fost în esență niște centre de cult, în timp ce alte așezări aparținând aceleiași culturi, ar fi putut avea un scop comercial sau de exploatare a diferitelor resurse. Neolitizarea ca proces, ar putea fi definită și în funcție de acest aspect, respectiv o specializare a așezărilor, printr-o posibilă separare a sacrului de profan (Srejić 1988, 27). Comunitățile Lepenski Vir continuă să folosească două locații importante: Lepenski Vir și Padina probabil ca baze de pescuit sezonier sau ca loc de întruniri. Perpetuarea în aceste situri a unor manifestări simbolice, demonstrate în cultura materială, probabil că reflectă un „conflict simbolic” (Radovanović 2006, 120).

Ceea ce se remarcă în mod constant în ceea ce privește locurile de cult, sunt manifestările de ordin plastic. Având în vedere caracteristicile unice ale sculpturilor de aici, le vom discuta în capitolul dedicat statuilor monumentale. Remarcăm pentru moment că, indiferent de natura clădirilor din sit, sculpturile demonstrează o mitologie legată de un cult al apei și al peștelui (Bonsall et alii 1996, 18), prin modul lor de realizare, cu trăsături piscicole clare (Srejić 1981, 39). Vetrele de la Lepenski Vir ar putea simboliza figura umană. Gh. Lazarovici și I. Cojocariu, realizând o tipologie a vetrelor din această stațiune, au ajuns la concluzia că ele redau figura umană în diferite ipostaze: tânăr, bătrân, gras, gravidă, șchiop, cu cap, fără cap, capul este marcat uneori de o sculptură (inf. amabile Gh. Lazarovici). Ideea a pornit de la figura vetrei din clădirea L9 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 54). Uterul și pântecul ar corespunde vetrei de foc (în organism transformarea produselor are loc în pântec și tot acolo are loc regenerarea vieții). În asocierea corp – schelet – locuință – vatră (sugerate de D. Srejić și M. Gimbutas), s-ar putea afla o întreagă filozofie privind viața, geneza, nașterea (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 37).

Numeroasele sculpturi de la Lepenski Vir, au fost puse în legătură cu prezența unor sanctuare sau altare, fiind legate de o bogată viață spirituală a grupului (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, p.

27-28). N. Vlassa a subliniat asemănările dintre capetele de piatră de la Gura Baciului, cu cele de pe malul Dunării (Vlassa 1972, 18; Lazarovici, Maxim 1995, 38).

Al treilea nivel de dezvoltare (Lepenski Vir III) este încadrat clar în perioada neolitică. Procesul exact al tranziției rămâne în continuare neclar, dar dovezile sugerează o dezvoltare prin evoluție, mai mult decât printr-o influență sau invazie exterioară. Riturile de înhumare din perioada mezolitică din zona Clisurii Dunării cuprind: incinerări, înhumări primare, înhumări secundare, îndepărtări de elemente aparținând scheletelor și reorganizări ale acestora, înhumări de cranii (Roksandić et alii 2006, 341; privind cultul capului și craniului detalii în: Lazarovici Gh., Maxim 1995, 179-181, 270, 275, 278, 294). Trebuie remarcat însă și un alt aspect: defuncții erau înhumați în afara așezării, separat, într-un cimitir. Singurele excepții de la regulă sunt cei înhumați conform unui ritual special, având în vedere că se află sub case, în spatele vetrelor, cu rațiuni diferite decât cele uzuale (Bánffy 1990-1991, 205). Gh. Lazarovici referindu-se la diverse situații din Neolitic, consideră că înmormântarea în locuință era apajul acelor familii care nu mai au urmași, iar familia se stinge. În aceste condiții ritualurile *post mortem* nu mai pot fi îndeplinite de urmași. O altă circumstanță specială este cea a casei sacre, precum cazul cu mormântul de incinerare cu cap de piatră, de la Gura Baciului, cu M7 (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 179-181, 186-187). Reluând situațiile și materialele descoperite în complexul de la Gura Baciului, cercetătorul consideră că locuința cu mormântul, era un sanctuar casnic, respectiv casa unei „preotese” (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 103-111).

Înainte de a încheia această discuție dorim să atragem atenția asupra unei probleme asupra căreia nu ne-am putut documenta decât parțial, neavând acces la volum ci doar la informații parțiale. L. Babović, asistenta lui D. Srejić de la Lepenski Vir, a publicat relativ recent un volum despre clădirile din această stațiune. Analizând inventare, poziții, orientări de case, morminte, străzi, ajunge la concluzii extrem de interesante, considerând stațiunea ca una cu rol exclusiv cultic (Babović 2006).

Lepenski Vir și nu numai, continuă să fie locuit de către comunitățile mezolitice până în mileniul VI î. Hr., menținând o formă tradițională de organizare a așezării, a structurilor, a elementelor arhitectonice, precum și practicile funerare. Comunitățile din partea superioară a Clisurii, au trăit cuprinse într-un mozaic regional de grupuri neolitice și au fost implicate într-o serie de contacte cu aceste grupuri, care le vor influența și vor evolua către Neolitic în toate aspectele definitorii ale acestuia (Radovanović 2000, 332).

Pe parcursul dezvoltării artei și religiei, în zorii istoriei cultivarea plantelor și domesticirea animalelor trebuie să fi avut o componentă ritualică și să fi servit unor scopuri religioase. Pe parcursul desfășurării temporale activitatea sacralizată devine una obișnuită printr-o generalizare progresivă a acestui tip de manifestare, iar cultura tipică se erodează; ideologia nu mai primește încărcătura sacră (Boroneanț A., Dinu 2006, 56).

Ocupanții siturilor aflate în Clisura Dunării au exploatat cerbi și porci, în păduri, poate au cules plantele și se ocupau cu pescuitul. Situl cuprinde o serie de structuri variate inclusiv vetre bine construite din piatră, care de cele mai mult ori au o deschidere asemănătoare gurii umane, la fel ca la Lepenski Vir (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 56).

Lepenski Vir, cel mai bine păstrat și valorificat sit are o serie de structuri mai mari sau mai mici, trapezoidale, care cuprindeau în interior vetre, iar fața vetrei se deschidea către Dunăre. Nu există nici o îndoială asupra unei istorii lungi a prezenței umane în Clisura Dunării. Există locuri glaciale târzii, ocupații post-glaciale timpurii, ca la Cuina Turcului sau Ostrovul Banului, în peștera de la Băile Herculane. Nu există dubiu asupra secvențelor stratificate de refaceri și reconstrucții a unora dintre situri.

Lepenski Vir are două faze majore de evoluție înainte ca principalele caracteristici să se modifice substanțial (Whittle 1996, 254). De asemenea, constituie un studiu de caz deosebit de important: are locuire stratificată, de la structurile neregulate la bază, numite Proto-Lepenski Vir, în care vetrele reprezintă caracteristica cea mai importantă, către bine cunoscutele structuri trapezoidale din fazele I și II. Vatra este un element de mare importanță pentru comunitățile mezolitice. Atât la Lepenski Vir cât și la Padina forma vetrei este una antropomorfă stilizată, fiind construită sub forma unei figuri umane, care domina centrul încăperii. În jurul vetrei se găsesc depuse diverse elemente, precum statui, în clădirile-sanctuar. Semnificația redării vetrei într-o formă antropomorfă este probabil legată de fecunditate sau de căldura emanată de foc (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 59).

Spirala este un semn al energiei care este asociat cu funcția regenerativă a pântecului matern (Gimbutas 1989; Radovanović 1996a, 9-20; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 30) sau simbol al eternității (Ursulescu 2001, 65, fig. 7/3; Mazăre 1998, 9-19).

Decorul meandric de pe coloana miniaturală, reprezentând apa, viața, elementul primordial și vatra, element vital în cadrul locuinței care conține în ea focul sacru, un alt element primordial, au rolul de a readuce la viață corpurile celor doi înhumați. De asemenea, prezența spiralei este justificată, având în vedere rolul regenerativ pe care simbolul îl poartă (Gimbutas 1989, 79; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 30, 43, 44; Mazăre 1998, 18).

O posibilă interpretare a acestor descoperiri deosebite ar putea fi faptul că acestea ar reda cultul capului de piatră sau al capului uman în general, unde oamenii preistorici localizau spiritul (Hayden 2003, 253; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 44). Trăsăturile piscicole ale sculpturilor pot fi explicate și prin faptul că peștele a jucat un rol semnificativ, deși variabil, în cadrul alimentației din Lepenski Vir. Atât analiza oaselor umane, cât și prezența unor oase de pește din așezare, descoperite în complexe care erau direct legate de nivelurile de locuire ale locuințelor trapezoidale, au demonstrat faptul că locuitorii de la Lepenski Vir ale acelor timpuri consumau carne de pește în cantități mari (Borić et alii 2004, 241).

O altă explicație este dezvoltată pe baza ideii că aici s-ar fi desfășurat o „domesticire simbolică” (Hayden 2003, 253). Din moment ce nu există o dovadă clară de domesticire, I. Hodder (Hodder 1990, 28-29) duce mai departe ideea că structurile trapezoidale reprezintă o neolitizare a comunităților, dar numai în sens social sau simbolic. Actul domesticirii se presupune că s-ar fi desfășurat dramatic. Trupurile decedaților și oasele strămoșilor precum și ale cerbilor sălbatici erau aduse în case și înhumeate împreună. Același principiu îl aplică și pentru alte materiale, precum sculpturile din piatră, statuile, care sunt ne-domesticite, reprezentând strămoșii în formă de pește și păstrarea formei naturale a bolovanilor. Toate acestea ar deveni „domestice” prin aducerea lor în casă și poziționarea lor lângă vatră (Budja 2004, 71).

a. Neoliticul Timpuriu

Pe teritoriul României, Republicii Moldova și Ucrainei, dovezile unei vieți religioase sunt numeroase, însă în prima perioadă nu ating amplitudinea fenomenelor religioase aflate în același interval cultural și cronologic din zona anatoliană sau balcanică. În ultimii ani, ca urmare a unor ample lucrări de infrastructură au fost descoperite noi situri, precum și noi manifestări ale fenomenului religios, care aduc completări la registrul cunoștințelor în ceea ce privește arhitectura de cult.

Situl de la Cristian I, județul Sibiu, a adus contribuții importante la informațiile cu privire la faza IA a culturii Starčevo-Criș de pe teritoriul României. Edificarea sanctuarului format din gropi rituale descoperit aici se încadrează în această etapă (7.280 cal BP-7.140 cal BP), fiind cel mai timpuriu sanctuar neolitic descoperit până în prezent pe teritoriul României, folosit până la abandonul sitului, în etapa IC (6.910±30-6.890±40 cal BP) (Fig. 187, 188) (Luca 2015, 220). Sanctuarul cuprinde în prima etapă de funcționare 27 de gropi de stâlpi, care susțineau o construcție. S. A. Luca consideră că sanctuarul a fost prima construcție edificată în sit, consfințindu-se astfel „stăpânirea spirituală a locului” (Luca 2015, 21).

La Cristian I au fost identificate trei orizonturi, uneori contemporane. În faza I este sanctuarul format din gropi rituale, având deasupra o construcție ușoară. În faza a doua sunt locuințe de mari dimensiuni, considerate a fi „sanctuare-școli”, construite cu scopul de a învăța vânătoarea, pescuitul, cioplirea uneltelor, fabricarea ceramicii, arta tatuajului sau vopsirii corpului și altele. A treia fază corespunde cu părșirea ritualică a sitului din motive necunoscute și depunerea din „Casa Morților”. Ulterior acestei etape, ar fi avut loc reveniri cu ritualuri izolate, poate pentru un cult al strămoșilor (Luca 2015, 220).

În prima fază sunt menționați și trei stâlpi totemici, amplasați în formațiune triunghiulară, dintre care unul era mai mare. Este de remarcat groapa C75 care avea un fronton întreg de *Bos primigenius* care fusese prins de partea superioară a stâlpului. Sanctuarul avea un total de 47 de gropi, multe dintre ele cu vase depuse și/sau cu inventar. A fost descoperit câte un vas în 16 dintre gropi, câte două vase sunt în 5 situații, trei vase în 8 dintre gropi, câte o groapă avea 4 și respectiv 5 vase (Luca 2015, 23). Sunt menționate ofrande depuse în gropi: corn de cerb, corn de bovid, fronton de *Bos primigenius*-femelă, alte resturi de oase de animale (Luca 2015, 24).

Scopul acestui sit se presupune ca fiind unul cu rol primordial în păstrarea unității și credinței unei zone care cuprinde mai multe situri contemporane (Luca 2015, 28), iar sanctuarul a fost interpretat de către S. A. Luca drept „un loc de consacrare (un „model religios” nou, pus de neolitici în fața „modelului religios” vechi, al mezoliticilor), cât și o „lecție” adresată mezoliticilor, un nou comportament care arată

superioritatea (?) noilor populații prin metode de altă natură decât cele deja consacrate – inclusiv arhitecturale, dar nu numai – de „acoperire” a spațiului geografic și mental” (Luca 2015, 24).

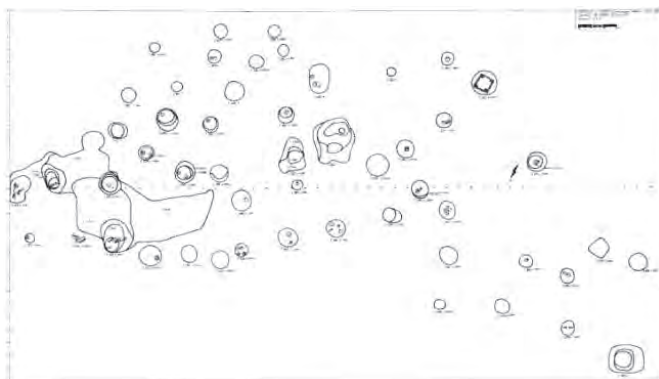

Fig. 187 Cristian I. Planul sanctuarului cu gropi (Luca et alii 2013, 9, plan 1)

Fig. 188 Cristian I. Vedere generală asupra sanctuarului cu gropi (Luca et alii 2013a, 13, photo 2)

Tipul de sanctuar cu gropi nu este unul singular, fiind analogii multiple pentru perioada neolitică. Pentru perioada Neoliticului timpuriu regăsim exemple la Zadubravlje, Croația (Minichreiter 2005a, 5-24); Branč, Slovacia; Endröd, Ungaria (Makkay 1992, 121-193). V. Nikolov face o descriere sintetică al acestui tip deosebit de sanctuare de pe teritoriul Bulgariei, unele dintre ele corespunzând ca amenajare, cu descoperirea de la Cristian I (Nikolov 2011, 91-119). Menționăm sanctuarul de la Lyubimets – Dana Bunar 2 din faza finală a Neoliticului. Groapa centrală era cea mai mare din sit, de formă circulară, iar în centrul ei se afla o mică gaură, posibilă urmă de la o coloană înfiptă în mijloc. Au fost descoperite o serie de materiale în interior, precum multe piese din silex, un altăraș, străpungător din os, un ciocan și fragmente de la două râșnițe. Această groapă a fost interpretată ca locul central unde aveau loc ritualuri legate de foc și unde se consuma hrană sacrificială pentru un cult al fertilității. Alături de groapa centrală au fost cercetate alte 110 gropi, fiecare cu inventar propriu, foarte bogat (Nikolov 2011, 93).

Sanctuarul de la Sârnevo, Bulgaria datat 5.400-5.200 î. Hr., cuprindea peste 70 de gropi pe o suprafață de 4000 mp. Și în acest caz este determinată o groapă de mari dimensiuni, aflată în zona centrală, iar de jur împrejur au fost amplasate restul gropilor, care fiecare în parte avea inventar: râșnițe, coarne de bour și vite, coarne de cerb, vase fragmentare (Nikolov 2011, 94). Alte exemple de același tip au fost cercetate la Halka Bunar, de lângă Chirpan, Săbrano, Ezero și Bikovo din regiunea Nova Zagora, Chokoba din regiunea Sliven, Hadzhidimitrovo regiunea Yambol, Devetak din regiunea Karnobat, Chernomorets din regiunea Burgass, Budzhaka – Sozopol (Nikolov 2011, 91-119 cu bibliografia). Diferențele se află în intervalul cronologic dintre descoperirea de la Cristian I și cele din Bulgaria, cele din urmă fiind încadrate în cultura Karanovo III-IV.

Un alt sanctuar, Complexul C583, din cultura Starčevo-Criș a fost cercetat în situl de la Cristian III, jud. Sibiu. Clădirea avea 18 x 16 m și pare a fi compusă din patru bordeie unite, plus o structură care seamănă cu o tindă, de jur împrejurul acestora (Fig. 189). Elementele arhitectonice care definesc clădirea sunt multiple. Acoperișul era susținut de stâlpi din lemn, la fel ca și pereții. Apar bănci sau mese din lut, precum și vetre, din aceeași compoziție precum pereții. Au fost cercetate trei vetre. La un metru distanță față de vatra centrală a fost descoperită o stelă din piatră de mari dimensiuni; a doua stelă se afla exact în centrul laturii sudice, orientată spre interior, iar a treia era pe latura vestică a clădirii, fixată într-o zonă ce avea un șir dublu de pietre de râu, de formă relativ circulară. Se remarcă faptul că ceramica și vetrele erau în poziție anormală, ceea ce conduce la ideea de dezafectare a instalațiilor și de întoarcere a lor cu fața în jos. Câteva elemente sugerează urmele unui ritual, precum depunerea unei stеле de formă rectangulară cu două alveole semisferice pe ambele suprafețe, alături de o vatră, și un fragment de topor șlefuit, spart probabil deliberat și aruncat pe vatră. Alături de cantitatea mare de fragmente ceramice, a fost descoperită o cantitate însemnată de materie primă litică, ceea ce nu se observă în alte zone ale sitului. Plastica antropomorfă și zoomorfă este prezentă în interior, alături de un fragment de lemn fosilizat, posibil de la un vas din lemn (Luca et alii 2014a, 8).

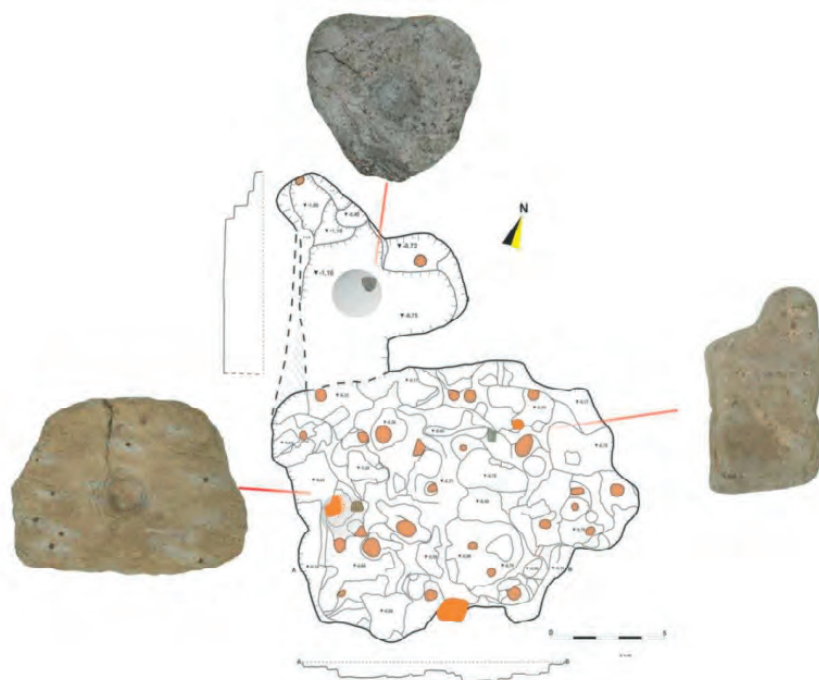

Fig. 189 Cristian III. Planul clădirii sanctuarului cu poziționarea statuilor din piatră/menhiri (Luca et alii 2014a, 16, plan 3)

Stelele din piatră își găsesc analogii în siturile aparținând culturii Lepenski Vir-Schela Cladovei, la nivel Mezolitic, dar și la Gura Baciului (Luca et alii 2014a, 10). Clădirea în ansamblul ei, precum și amplasarea elementelor din interior conduc spre ideea de clădire cu scop special, precum sanctuar, casa șamanului sau posibil a unui lider militar, rezident în fortificația de la Cristian III (Luca et alii 2014a, 8).

Remarcăm câteva elemente asociate în complexe care sunt susceptibile de a fi încadrate în fenomenul religios al vremii. La Balș, jud. Iași, este menționat un posibil loc de cult, format dintr-o construcție rectangulară, în colțul sud-estic al unei locuințe, pe care a fost descoperită o statueta cilindrică și un topor din rocă moale, interpretat ca depunere votivă, toporul neavând un rol funcțional (Popușoi 1980a, 7, fig. 3; Ursulescu 1972, 71).

În situl de la Sacarovca/Săcăreuca, raionul Sângerei, Republica Moldova, atrage atenția Locuința 21 (Fig. 190). Aici este menționată o nișă specială, deasupra cuptorului, unde s-a descoperit o statueta antropomorfă, un altăraș de lut ars, de forma unei mici mese triunghiulare, cu trei piciorușe (Fig. 191), precum și un craniu de bovină (Dergachev, Larina 2014, 6). O. Larina consideră că dispunerea nu este una întâmplătoare, piesele fiind în legătură cu vatra (Larina 1994, 51).

Fig. 190 Sacarovca (Săcăreuca). Planul Clădirii 21 (Dergachev, Larina 2014, 12, fig. 5)

Fig. 191 Sacarovca (Săcăreuca). Altărașul din Clădirea 21 (Dergachev, Larina 2014, 28, fig. 19)

Ca urmare a cercetărilor de la Miercurea Sibiului – Valea Gârbovei, jud. Sibiu a fost descoperit complexul C25, din partea nordică a sitului, încadrat în cultura Starčevo-Criș II. Clădirea are dimensiuni impresionate pentru vremea respectivă, 20,37 m x 13,17 m, cu fundul alveolat. După momentul abandonului clădirea a fost acoperită cu nămol care a păstrat materialul arheologic în stare bună (Suciu 2015, 10). Aici au fost descoperite numeroase picioare de măsuțe. Pe latura vestică a clădirii erau două cuptoare de mari dimensiuni. Cuptorul 1 era în partea nordică a clădirii, bine păstrat la momentul abandonului. La est de Cuptorul 1 a fost descoperit un fragment ceramic incizat cu semne, fiind una dintre cele mai timpurii urme de „scriere” (Fig. 192) (Suciu 2015, 9). Având în vedere dimensiunile clădirii, precum și fragmentul ceramic deosebit, ar fi interesant dacă clădirea ar fi publicată în întregime, cu inventarul complet, deoarece considerăm că ar putea aduce o serie de precizări asupra unor complexe de cult.

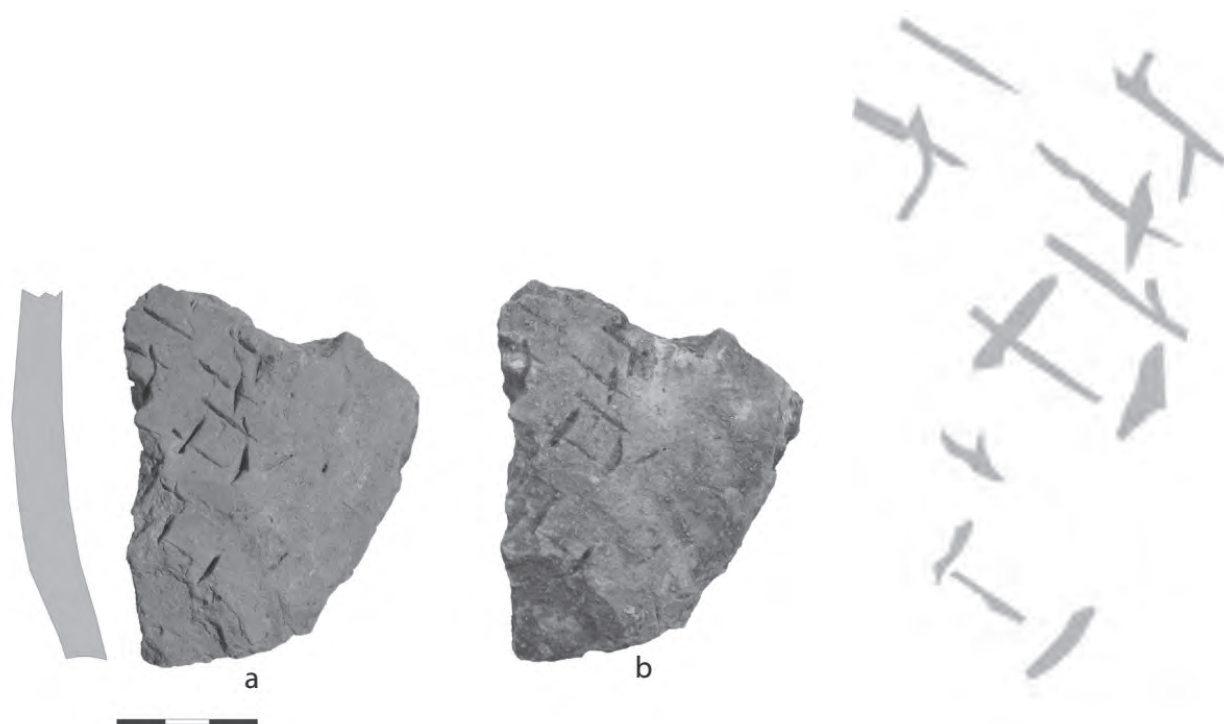

Fig. 192 Miercurea Sibiului. Fragment ceramic cu semne (Suciu 2015, 12, fig. 7/a-b, 8/a)

O clădire pe care o încadrăm la categoria sanctuarelor este C/L3 de la Trestiana, jud. Vaslui. Clădirea are forma rectangulară, de 8 x 10 m (Fig. 193, 195). În centrul clădirii se afla o vatră de 0,80 x 0,95 m, cu mozaicul întors cu fața în jos. Materialele arheologice sunt numeroase constând în: fragmente ceramice, unelte, multiple elemente de plastică antropomorfă și zoomorfă, oase de animale. La nivelul vetrei se afla o groapă ovală, iar în jurul gropii era o treaptă, pe care erau patru cranii de ovi-caprine și fragmente ceramice. Alte trei cranii de același tip, erau așezate, cu mici distanțe între ele, la baza pragului, sub celelalte patru. Aceste cranii erau asociate cu două străpungătoare din os, opt statuete antropomorfe, patru statuete zoomorfe, patru altărașe, o piesă conică, două coarne din lut, miniaturale. Alături de cranii, spre nord-vest era coloana vertebrală de la un animal de talie mare. Pereții gropii au fost lutuiți. În zona centrală a gropii se afla o vatră ce fusese construită pe un pat de fragmente ceramice, pietriș și nisip. Alături de vatră se afla un vas de provizii, alături de un altăraș rectangular în formă de cutie patrulateră (Fig. 194), un fragment dintr-o piesă de lut cu perforații transversale, două statuete, dintre care una tronconică, două piese de lut în formă de dop (Popușoi 2005, 26-27).

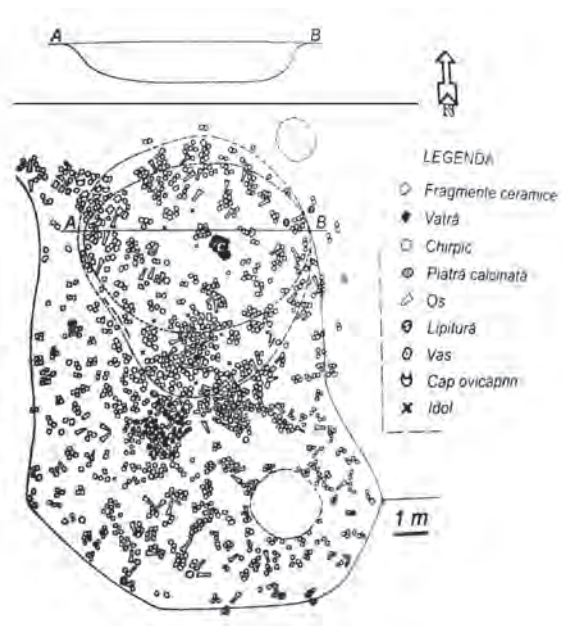

Fig. 193 Trestiana. Planul Clădirii C/L3 (Popușoi 2005, 357, fig. 158)

Fig. 194 Trestiana. Altăraș descoperit în clădirea C/L3 (Popușoi 2005, 316, fig. 118/1)

De menționat că de aici provin 25 de piese din os, lotul cel mai numeros din așezare, în timp ce alte piese cu utilitate casnică lipsesc, sau sunt în număr redus. Au fost găsite 108 piese din piatră cioplită și 9 piese din piatră șlefuită (Popușoi 2005, 27-28).

Fig. 195 Trestiana. Reconstituirea Clădirii C/L3 în Muzeul Vasile Pârvan din Bârlad, jud. Vaslui (Fotografie Mircea Oancă)

Situl de la Zăuan, jud. Sălaj, este interesant prin prisma mai multor materiale, însă cea mai cunoscută piesă este „Venus de Zăuan” (Fig. 196). Statueta a fost descoperită în Locuința 5, cercetată în anul 1976 și publicată inițial de E. Lakó (Lakó 1977, 43, fig. 4). Aceasta a apărut pe un strat gros de chirpic, fiind descoperită cu fața în jos. Groapa aflată alături cuprindea mai multe fragmente ceramice, iar pe fund avea două blocuri din piatră. În aceeași zonă, la 30 cm față de groapă era urma unei fundații de 1,20 x 0,20 m. E. Lakó consideră că toate cele trei elemente ar fi putut fi parte a aceluiași complex, cu scop de cult (Băcuet-Crișan 2006, 99-100), însă fără a oferi alte detalii cu privire la modul în care aceste elemente se asociază sau erau folosite. Ca încadrare statueta este specifică pentru Neoliticul Timpuriu, cu semne

de steatopigie clare și partea superioară a corpului de formă cilindrică. Menționăm din aceeași așezare un vas cu două guri (Fig. 197) și o pintaderă în formă de picior antropomorf, unicat deocamdată în neoliticul european (Lazarovici Gh. 1988, 26).

Fig. 196 „Venus de Zăuan“ (muzeuzalau.ro/index.php/colectii/neolitic-2)

Fig. 197 Zăuan. Vas cu două guri (clasate.cimec.ro)

La Grădinile, jud. Olt, este detaliat inventarul dintr-o locuință mare, comparativ cu cele din sit. Aceasta era rectangulară, cu dimensiunile de 4 x 8 m. Colțul de sud era ocupat de o vatră care avea alături o râșniță, o măsuță de cult și un vas miniatural (Nica 1984a, 37, fig. 35/3, 26/7). Din păcate alte date asupra acestei clădiri nu sunt oferite, însă asocierea de materiale poate să caracterizeze un sanctuar casnic.

La Gura Baciului, jud. Cluj în clădirea P24 au fost descoperite o serie de elemente sugerează existența unui sanctuar casnic (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 186, 400; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 111-115). Facem referire la o stelă din gresie de dimensiuni impresionante culcată pe podeaua locuinței P24, contemporană cu nivelul IIIb de la Lepenski Vir (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 102). În același loc se afla și mormântul de incinerare M7 peste care era depus un bolovan (Fig. 199). Bolovanul avea forma ovo-idală, cu axa lungă orientată est-vest. A fost găsit peste oasele craniului defunctului și este, de altfel, singurul bolovan antropomorf descoperit în mormânt de incinerare, din toți cei 8 care prezentau urme de sculptură (Mărgineanu 2000, 5). Contextul a fost interpretat ca fiind manifestarea unui ritual de abandonare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 112).

Stela din gresie prezintă trăsături importante, legate de dualitatea femeie-bărbat (Fig. 198). Pe una dintre suprafețe a fost sculptată o pereche de sâni, iar pe partea posterioară poate fi distins un *phallus* și posibile picături (probabil lichid seminal). Stela are și o serie de găuri cu ajutorul cărora era suspendată, două dintre acestea perforând placa de piatră prin centrul sânilor și în partea superioară (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006b, 119; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 111-115; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 103-111).

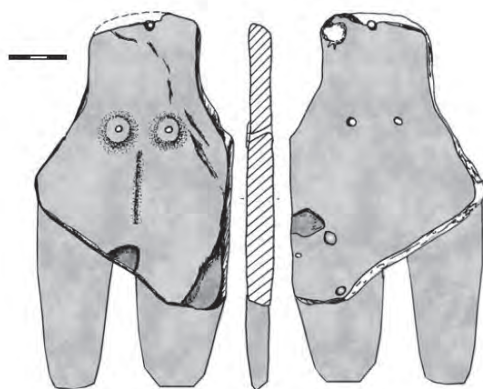

Fig. 198 Gura Baciului. Stela din P 24 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 120, fig. II.64)

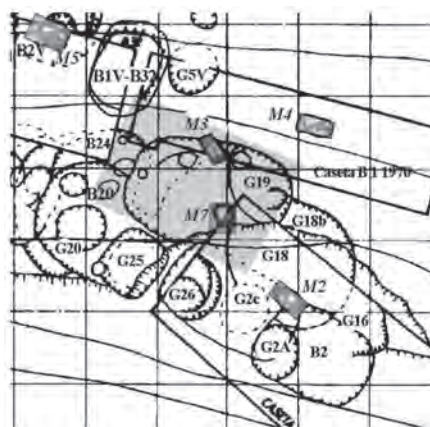

Fig. 199 Gura Baciului. Poziționarea mormântului M7 (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 110, fig. 7)

Important de remarcat ni se pare faptul că la Gura Baciului au fost descoperiți o serie de bolovani sculpați, antropomorfi, depuși fie în morminte fie în contexte casnice, pe suporturi sau pe „tăvi” din piatră (Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2006, 103-111; Mărgineanu 2000, 5-9). Nu insistăm asupra lor, doar menționăm faptul că majoritatea acestor bolovani, reprezentând capete antropomorfe, sunt asociați cu contextele funerare (Vlassa 1972, 7-28; Lazarovici Gh., Maxim 1995, 379).

Un altăraș în formă de postament, cu idol conic amplasat în partea superioară, alături de alte piese miniaturale descoperite la Ocna Sibiului (Paul 1995, 130-133), ar putea demonstra o activitate ritualică desfășurată aici (Paul 1995, 130-133, fig. II.b, XXXI; Gimbutas 1991, 313, fig. 8-9). Ansamblul a fost descoperit în Locuința 8 din nivelul Ib (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Maxim 2009, 95). Statueta conică, numită „*non-phallus*” (Merlini 2006, 28) a fost așezată pe un postament mic (4,5 x 2 cm), iar pe suprafața idolului precum și pe lateralele postamentului se află semne, considerate o „mitogramă” (Fig. 200, 201) (Merlini 2001; www.prehistory.it/fase2/paul.htm). Descoperitorul lor, I. Paul a interpretat liniile incizate ca fiind simboluri sau ideograme (Paul 2007, 33). Din nefericire, lipsa unor imagini cu piesa *in situ* cu piesele asociate, sau cu planurile din timpul cercetărilor, ne împiedică să considerăm această piesă ca fiind partea unui sanctuar casnic, dar chiar și în aceste condiții postamentul cu idol demonstrează o anumită practică ritualică legată de venerarea soarelui și a lunii, având în vedere interpretarea simbolurilor de pe piese (Gimbutas 1991, 313, fig. 8-9; Merlini 2009, 178-179).

Fig. 200 Ocna Sibiului. Ansamblul din Locuința 8 (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Maxim 2009, 95, fig. 2a)

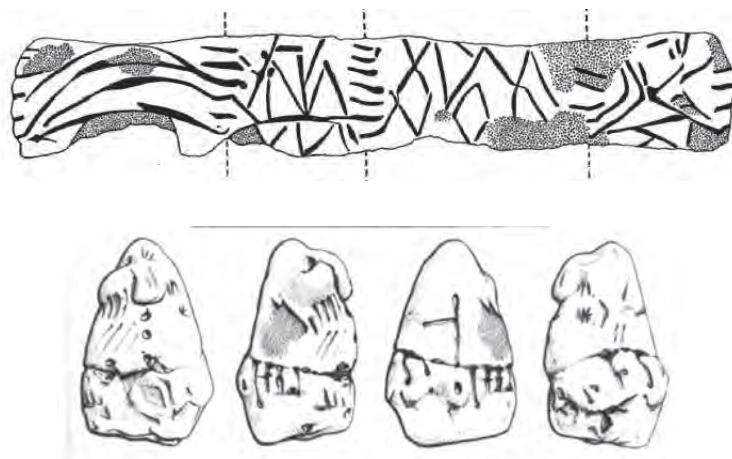

Fig. 201 Ocna Sibiului. Decorul desfășurat al pieselor din Locuința 8 (Merlini 2009, 179, fig. 5.12)

Perioada Neoliticului Timpuriu este una care nu și-a dezvăluit în întregime potențialul și urmele cu privire la o anumită arhitectură de cult comunitară, precum întâlnim în siturile anatoliene, egeene sau balcanice, concomitente din punct de vedere cronologic. Carențele în ceea ce privește debutul manifestărilor religioase o punem mai degrabă pe seama penuriei în ceea ce privește cercetarea pentru perioada respectivă, dar și pe seama lipsei unor monografii de sit bine documentate și cu datele aduse la zi. În schimb, noile date furnizate de siturile de la Cristian, jud. Sibiu, completează nivelul de cunoștințe de azi cu un tip nou de sanctuar, care până la aceste cercetări, nu era cunoscut în mediul științific românesc.

b. Neoliticul Dezvoltat

Neoliticul dezvoltat aduce date suplimentare asupra arhitecturii de cult și amenajarea spațiului, având în vedere și diferențele culturale specifice perioadei. Ne referim la Clădirea 4 de la Zorlențu Mare (jud. Caraș-Severin), nivelul 7 încadrat Vinča A3/B1 timpuriu. Sanctuarul se distinge prin resturile de la o statuie monumentală care fusese fixată inițial pe perete sau pe o coloană, desprinsă și căzută, din care s-a găsit un fragment cu capul și gâtul acesteia. Doar partea superioară a trupului avea 16 cm ceea ce îndreptățește încadrarea acesteia la categoria monumental. Fizionomia este una tipică perioadei, cu forma triunghiulară, deseori interpretată drept mască, cu nasul ca o mică proeminență. Pe frunte și pe cap, în zona frontală statuia fusese decorată cu incizii duble în formă de „^”. (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 157; Fig. IIIa. 36-38).

Locuința 28 de la Balta Sărată (Caransebeș, Județul Caraș-Severin) avea două camere, sau o cameră și o tindă, poziționate una spre nord și una spre sud (Fig. 202). În zona sudică se afla cuptorul, de formă triunghiulară, cu colțurile rotunjite, cu urme de folosire îndelungată, în interiorul căruia s-au păstrat urmele unui vas de provizii ars secundar și cărbune. În capătul estic al clădirii, în cea de-a doua cameră, a fost descoperit un aspect cel puțin curios, legat de o coloană nearsă, înfiptă în pământ aproximativ 10 cm, care avea la bază o structură din pietre (Fig. 203). În mijlocul acestora era un picior de cupă, interpretat ca ofrandă de fundare, complexul fiind denumit „coloana apei” (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 171). Tot în camera de sud, la o jumătate de metru față de „coloana apei” era groapa de fundare, ce cuprindea un lustruitor, alături de patru pietre, cu resturi de cărbune (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 173). Clădirea a fost interpretată ca legată de cult sau ca aparținând unei persoane cu funcții sociale sau religioase (preoteasă, sfatul bătrânelor, etc.) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 171). Aici au fost descoperite și trei piese din categoria plastică antropomorfă cu urme de străpungeri în corp, puse în legătură cu posibile practici magice (Petrescu 2005, 89-93).

Fig. 202 Balta Sărată. Locuința 28 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 170, Fig. IIIa.50)

Fig. 203 Balta Sărată. „Coloana apei” (Lazarovici Gh. et alii 2004, fig. 10/a-b)

Tărtăria-Gura Luncii, com. Săliștea, jud. Alba, este unul dintre siturile care, încă de la descoperire, a suscitat un interes larg în rândul specialiștilor, având în vedere cele trei tăblițe controversate (Milojčić 1965; Merlini, Lazarovici Gh. 2008, 111-198; Merlini 2011, 47-112; Makkay 1990; Lazarovici Gh., Merlini 2008, 39-51; Lazarovici Gh., Merlini 2005, 205-219; Lazarovici Gh. 2009, 41-57). În perioada recentă Gh. Lazarovici și M. Merlini au adus noi precizări asupra contextului de descoperire, cu analize asupra grupii de proveniență, precum și asupra elementelor asociate acestora. O sinteză asupra primelor cercetări efectuate în sit a fost semnată de către cercetătorii Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici și M. Merlini, cu titlul „Tărtăria And The Sacred Tablets”, Editura Mega, Cluj Napoca, în anul 2011. Ca urmare a noilor cercetări efectuate de către Muzeul Brukenthal din Sibiu, cu un colectiv coordonat de S.A. Luca, a fost publicată o nouă carte (S.A. Luca, *Tărtăria Rediviva*, Editura Altip, Alba Iulia, 2016), care aduce noi precizări în ceea ce privește stratigrafia sitului, habitatul, istoriografia descoperirilor, alături de noi informații rezultate din cercetările de dată recentă (Luca 2016, Luca et alii 2015, 7-20; Luca, Luca 2015, 107-115).

Nu dorim să reluăm amplele descrieri asupra acestor artefacte deosebite, sau interpretările foarte diverse din perspectiva semnelor și ale simbolurilor cuprinse pe aceste tăblițe, ci dorim să accentuăm contextul de descoperire, precum și obiectele asociate tăblițelor. Chiar dacă tematica noastră nu atinge domeniul funerar, de această dată trebuie să ne raportăm la groapa rituală descoperită, având în vedere asocierile de piese din interiorul acesteia.

Fig. 204 Tărtăria. Täblițele incizate (Lazarovici Gh., Merlini 2005, 210, fig. 14)

Fig. 205 Tărtăria. Piese din groapa rituală din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (Lazarovici Gh., Merlini 2005, 211, fig. 15)

În afară de oasele aparținând unei femei, denumite de către M. Merlini „*Milady of Tărtăria*” (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 162), care a fost depusă intenționat în groapă, după supunerea la procesul de descărnare, au fost descoperite o serie piese „exotice”. De remarcat este faptul că aproape toate obiectele depuse în groapa rituală sau groapa mormântului au fost sparte, deci scoase din uz (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 211). Cele trei tăblițe cu decor incizat, înregistrate la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, sunt cele mai celebre obiecte descoperite la Tărtăria (Fig. 204) (Lazarovici Gh., Merlini 2005, 210).

În aceeași groapă au fost descoperiți șapte idoli din lut, doar cel mai mic păstrat întreg, interpretat ca *phallus* mic, însă ar putea fi reprezentarea unui copil. Idolul de mari dimensiuni, cu aspect *phallic*, are brațele rupte. Idolul prismatic păstrează amprente papilare pe ochi, fiind realizați prin presare (Fig. 206). Brățara asociată mormântului este din scoică *Spondylus* și reprezintă un obiect de prestigiu, atât prin materia primă, cât și prin faptul că este un obiect de podoabă, care poate arăta un anumit statut social. Brățara a fost ruptă în două, fiind păstrată doar o jumătate. Alte piese sunt: idolul din alabastru, „ancora” sau bucraniul miniatural, cupa cu picior spartă (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 147). Caracterul pieselor, asocierile lor în același complex cu oasele femeii, vârsta venerabilă a femeii, toate conduc spre concluzia că este vorba despre o preoteasă, o femeie „inițiată”, un membru important al comunității (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 211).

Fig. 206 Tărtăria. Piese din groapa rituală: idolul din alabastru, idol phallic, idol prismatic (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 146, fig. VIIB.22; 142, fig. VIIB.15; 138, fig. VIIB.7)

În cadrul cercetărilor recente se menționează Locuința XVI care prin structura materialelor și caracteristicile arhitectonice se califică în categoria sanctuarelor, fără a oferi deocamdată mai multe detalii (Luca 2016, 235). De remarcat este un obiect de cult, unicat deocamdată pentru perioada neolitică, descoperit în tell, locuința VIII (Fig. 208), o clădire prevăzută cu două albieri pe fund, interpretate drept pivnițe (Luca 2016, 156, foto 166-169, 167), în forma unui mic soclu sau postament pentru mai multe cupe, cinci pe margine și una centrală (Fig. 207) (Luca 2016, 157).

Pentru spațiul Olteniei remarcăm un posibil sanctuar casnic. Bordeiul 1 de la Padea, jud. Dolj, avea dimensiunile de 3 x 2,50 m, intrarea pe latura nord-estică (Fig. 209). În interior se afla o vatră și un pat. Pereții prezintă nișe scobite în pământ și decor geometric curbo-liniar, făcut prin incizii largi. Groapa de fundare a acestui bordei, amplasată central, cuprindea un craniu de bou (Nica, Niță 1979, 39).

Informațiile cu privire la construcții de cult sau altare în arealul culturii Hamangia sunt lacunare, în primul rând datorită unui stadiu de cercetare anacronic, vechile materiale cercetate nefiind republicate sau interpretate. Se menționează patru statuete grupate, în poziția cu fața în sus, alături de o cantitate mare de ceramică și un topor, în L1/1960 de la Baia-Golovița, jud. Tulcea. Contextul a fost interpretat de către D. Berciu drept construcție de cult (Berciu 1966a, 240), însă în lipsa unor date complete sau a unor elemente monumentale, ne păstrăm rezerva asupra acestui aspect. Gropi de cult sunt menționate la Ceamurlia de Jos. Gropile 20 și 21 conțineau o cantitate mare de oase de animale și pește, unele arse, cenușă și cărbune (Berciu 1966a, 147-148, fig. 60, 69). Alături de cele două gropi se aflau două posibile vetre, folosite probabil pentru ars ofrandele, sau pentru pregătirea unor festinuri, introduse ulterior în groapă (Berciu 1966, 147), idee contestată ulterior de P. Hașotti, care consideră cele două pete arse (dintre care una avea 2,5 m) ca un loc de pregătire a unor viitoare locuințe, ulterior abandonat (Hașotti 1997, 25). C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici aduc precizarea că „apartenența descoperirilor menționate la un complex de cult unic ni se pare mai veridică în acest caz, decât ipoteza unor suprafețe amenajate în vederea construirii unor case” (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 460). O altă groapă cu caracter ritual este menționată la Medgidia-Cocoasă, jud. Constanța, care cuprindea 60 unelte din silex de diverse tipuri, un topor de granit, o dălțiță din gresie, două pisătoare, două piese din piatră cărora nu li se precizează funcționalitatea, în forma unor jumătăți de elipse, două împungătoare, o spatulă din os, plantatoare din corn, diferite podoabe și mai multe statuete întregi și fragmentare din lut sau din roci, alături de multiple fragmente ceramice (Fig. 210) (Hașotti 1997, 26).

Fig. 207 Tărtăria. Obiect de cult din L. VIII (Luca 2016, 157, fig. 120/1)

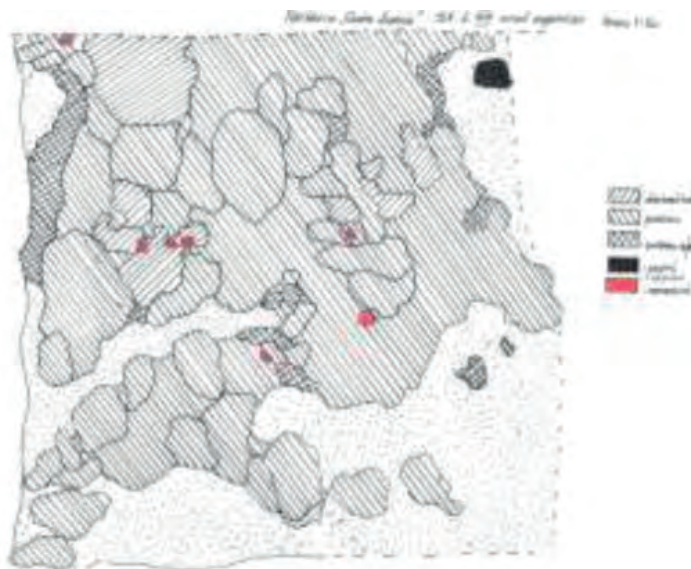

Fig. 208 Tărtăria. Planul cu urmele Clădirii L. VIII (Luca 2016, 156, fig. 118)

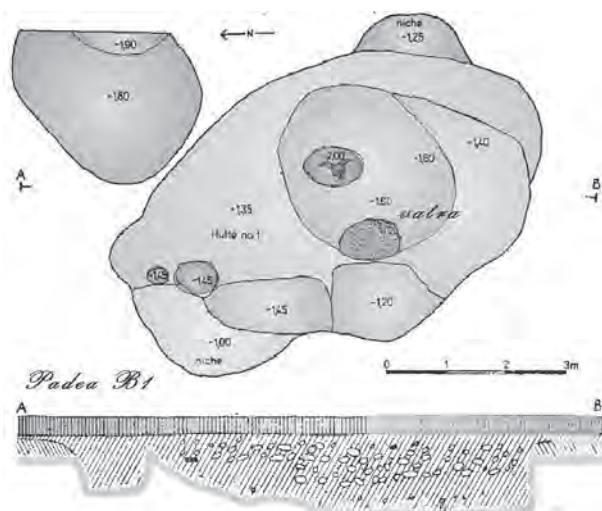

Fig. 209 Padea. Planul Bordeielui 1 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 397, fig. III d.9)

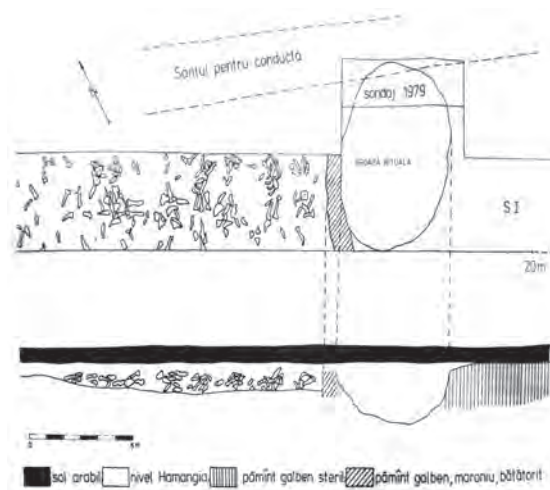

Fig. 210 Medgidia. Groapa rituală-plan și profil (Hașotti 1997, fig. 5)

Studiu de caz. Templele de la Parța (Cultura Banatului)

Situl de la Parța, com. Șag, jud. Timiș, încadrat în Cultura Banatului, este unul care evoluează progresiv din toate punctele de vedere, ajungând la stadiul unui adevărat centru economic, social și religios al vremii sale, putând fi catalogat drept așezare proto-urbană, atât prin numărul de case și locuitori, cât și prin sistemele edilitare și defensive pe care le dezvoltă (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 217). Stațiunea este fortificată și are șapte niveluri de locuire, cu mai multe subniveluri (Lazarovici Gh., Micle 2001, 207).

Publicate inițial ca sanctuare, cele două clădiri, prin multiplele elemente de inventar special, amplasare, dimensiuni, dotări, statuile monumentale, multiple altare dedicate pe tipuri de activități, toate aceste elemente califică reconsiderarea termenului de sanctuar aplicat acestora, și tratarea lor ca temple comunitare, cu funcții multiple și scopuri sociale și religioase clare. Motivele pentru care optăm pentru termenul de templu au fost deja explicate pe larg în Capitolul I- *Definirea spațiului sacru: între monumental și ritualic*.

Templele de la Parța sunt unele dintre cele mai detaliat analizate clădiri de cult din perioada preistorică europeană. Nu dorim să reproducem ceea ce profesorul Gh. Lazarovici a publicat deja cu privire la acest subiect. Vom analiza caracteristicile legate de cult și urmele arheologice care arată viața religioasă de aici, pe baza numeroaselor studii și publicații (Lazarovici Gh. 1989; Lazarovici Gh. 1988a; Lazarovici Gh. 1986a; Lazarovici Gh. 1982; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006b; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008; Lazarovici Gh. et alii 1985; Lazarovici Gh. et alii 1991; Lazarovici Gh. et alii 1994; Lazarovici Gh. et alii 2001; Lazarovici Gh. et alii 2002; Rus, Lazarovici Gh. 1991, 87-118).

Templele de la Parța se aflau în zona centrală a stațiunii, construite suprapus (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 303). Templul 2 a fost construit pe un loc deja consacrat, respectiv pe locul Templului 1 (Fig. 216).

Templul 1 era orientat E-V și avea dimensiunile de 12,6 m x 7 m (Lazarovici Gh. et alii 2001, fig.165-166; I.2, pl. 82-85, 90/1-3) (Fig. 211). Intrarea era pe latura sudică, spre deosebire de Templul 2 care avea intrarea pe latura estică (lățimea de 80-100 cm) (Fig. 213). Intrarea era străjuită de doi stâlpi masivi lângă care se afla amplasat un vas mare cu față umană (Fig. 212) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 211, 213). În fața intrării, în interior, se aflau resturile unei coloane din lut neras, înfipite în pământ (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 309).

Distinctiv pentru acest sanctuar sunt cele trei altare. Masa-altar A fusese parțial refolosită în același scop și i-a fost păstrată funcționalitatea atât în perioada de funcționare a Templului 1, cât și pe parcursul utilizării Templului 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 82, 89/1, 91).

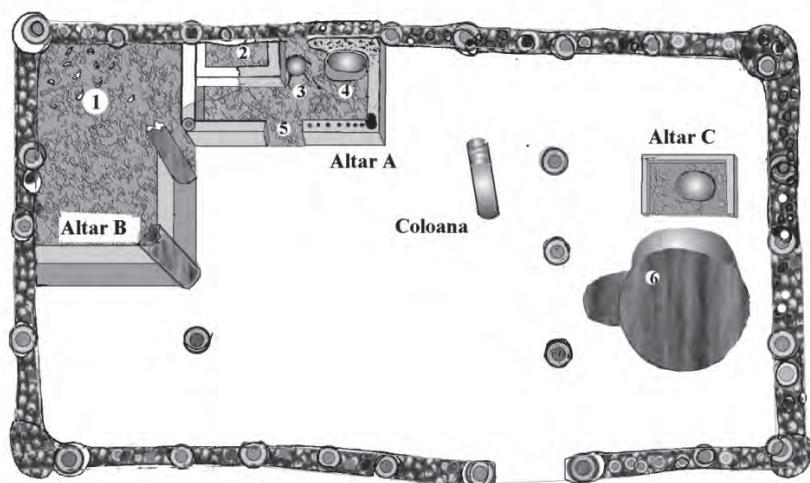

Fig. 211 Parța. Templul 1-planul clădirii (Lazarovici Gh. et alii 2001, 204, fig. 165)

Fig. 212 Parța. Templul 1. Vasul antropomorf depus la intrare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306, Fig.IIIb.120)

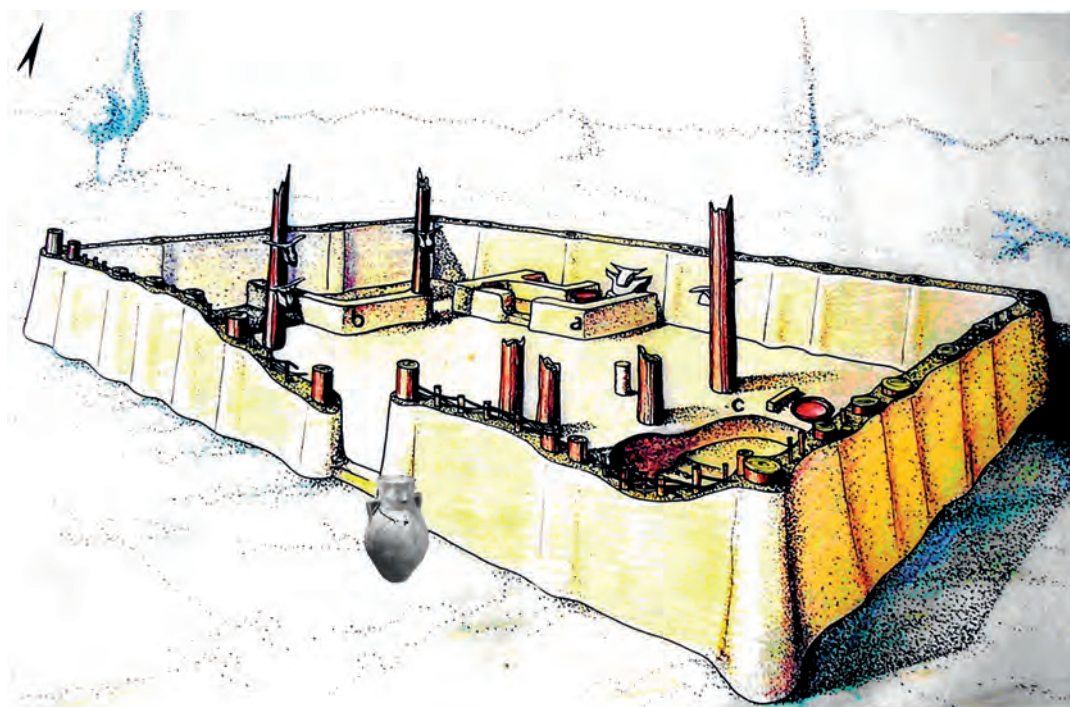

Fig. 213 Parța. Templul 1, reconstituire grafică (Lazarovici Gh. et alii 2001, 205, fig. 166)

Altarul B este amplasat în partea vestică a sanctuarului. Masa altarului era folosită la sacrificiile de sânge (*mactatio*). Mai multe straturi de lipitură și pietriș, precum și prezența unor așchii tăioase din silex, sparte în cadrul unui ritual și a unor cranii de animale mici, scot în evidență acest aspect (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 305). Altarul a fost pus în legătură cu cultul craniului sau al coloanei cu bucraniu, fiind descoperite cranii de tauri, amplasate după toate probabilitățile pe coloanele ce străjuiesc altarul (Lazarovici Gh. et alii 2001, 209).

Altarul C se afla amplasat pe latura estică a sanctuarului și constă dintr-o vatră asociată cu o groapă, pe care erau arse ofrande sau pe care se practicau arderile de ofrande. Vatra era încastrată într-o casetă din lut. Colectivul de cercetare de la Parța consideră că groapa era destinată depozitării cenușii rezultate ca urmare a arderii spicilor de cereale sau a paielor (Lazarovici Gh. 2003, 68; Lazarovici Gh. et alii 2001, fig. 170; I.2, pl. 40/3-4; pl. 41/3).

După încetarea folosirii Templului 1 o parte dintre altare au fost demontate. Acestea nu au fost împrăștiate, ci depuse în Groapa 63, în mai multe straturi (Fig. 214, 215). Din inventarul gropii menționăm

o strachină spartă, depusă într-o alveolă. Groapa a fost „sigilată” ulterior cu mai multe straturi de lipitură cu lut (Lazarovici Gh. et alii 2001, 212-214, I.2, pl. 33).

Perioada de apogeu în ceea ce privește viața religioasă de la Parța este atinsă pe parcursul folosirii Templului 2. Acesta prezintă elemente deosebit de spectaculoase, care se disting atât prin funcția lor cultică, cât și prin dimensiunile monumentale. Cele două caracteristici, precum și inventarul descoperit, individualizează Templul 2 de la Parța. De asemenea, clădirea, elementele fixe și inventarul, oferă informații deosebite în ceea ce privește posibilitățile de reconstituire a ritualurilor desfășurate în spațiile destinate cultului. Reconstituirea virtuală a Sanctuarului 2, a statuii monumentale și ale elementelor din Templul 2, a fost un demers necesar pentru o mai bună înțelegere a contextelor cultice din această clădire (Suciu et alii 2006, 17).

Clădirea templului a fost amplasată în mijlocul așezării și era construită peste structura Templului 1 pe care o distruge parțial (Fig. 216). Înainte de construire au fost depuse piese într-o groapă de fundare: fragmente ceramice, o greutate fragmentară, un topor spart, fragmente de oase și un fragment de corn, de o rară masivitate (Lazarovici Gh. et alii 2001, 228, I.2, pl. 41/2). Templul 2, la momentul construirii, a fost identificat în nivelul 7c (adâncimea de -1,75 m), însă perioada de funcționare și nivelul de călcare la momentul dărâmării era la adâncimea de -1,60 m, respectiv în nivelul 6 (Lazarovici Gh. et alii 2001, 204). Clădirea are formă dreptunghiulară, cu axa lungă orientată pe direcția est-vest (Fig. 217, 218). Dimensiunile sunt relativ mari, de 11,5 x 6 m (Lazarovici Gh. et alii 2001, 207).

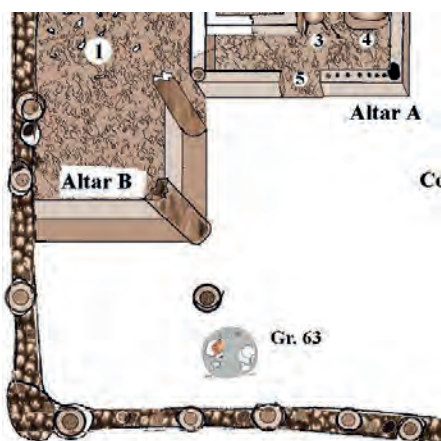

Fig. 214 Parța. Templul 1, Groapa 63-amplasarea în plan (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 311, fig. IIIb.126)

Fig. 215 Parța. Templul 1, Groapa 63-fotografie cu nivelul 2 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313, fig. IIIb.129)

Fig. 216 Centrul așezării de la Parța și amplasarea Templului și a Casei Tribului (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 366, fig. IIIb.196/c)

Templul era divizat în două compartimente – de est și de vest, separate printr-un perete construit din pari și nuiiele, fixate direct pe masa altarului central. În peretele care separa cele două camere a fost observată o deschidere circulară cu diametrul de 30 cm, ulterior umplută cu lut. Clădirea a păstrat aceleași dimensiuni și aceeași funcție pe parcursul mai multor etape, deși există unele diferențe în ceea ce privește amenajările interioare (Lazarovici Gh. et alii 2001, 210). În partea centrală a clădirii, pe ambele laturi ale peretelui despărțitor, erau mese de altar, cu lungimea de 2,5 m, supra-înălțate la 20-30 cm față de podea (Lazarovici Gh. et alii 2001, 211).

Fereastra de pe latura estică se afla în fața statuii, având rol special, de deschidere la anumite evenimente sau festivități (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313). Această fereastră era străjuită de două coloane amplasate pe interior. În partea superioară coloanele se terminau cu capete de tauri din lut, în care fuseseră încorporate coarne originale. Pe frunte și pe bot, în pasta crudă au fost incizate benzi încrustate cu pastă galbenă; în spațiile formate a fost depusă pictură roșie. Ochii capetelor de tauri au fost figurați prin două incizii unghiulare. Deasupra frunții a fost amplasată o proeminență din lut (Lazarovici Gh. et alii 2001, 236).

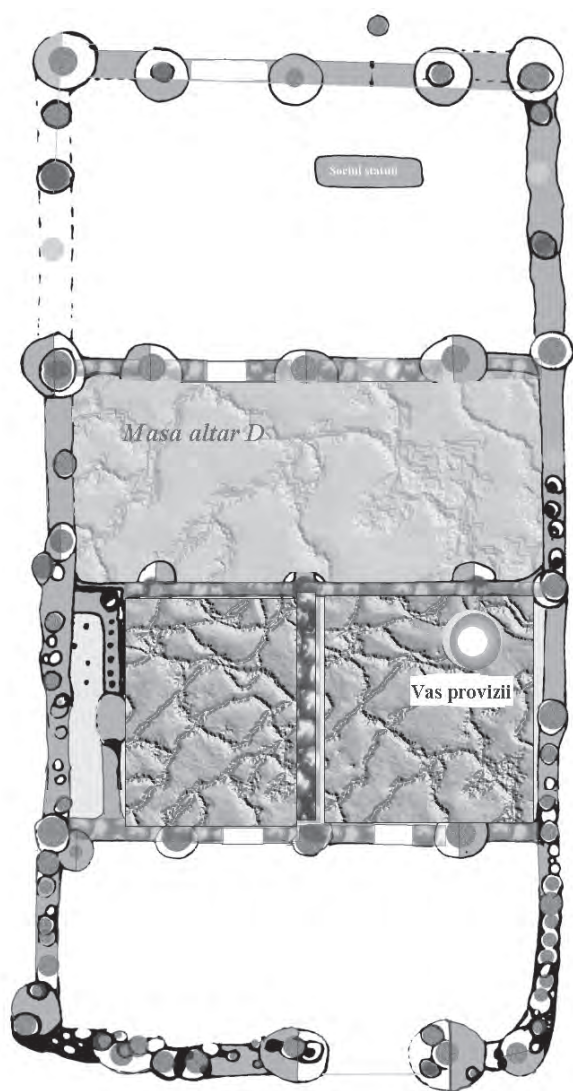

Fig. 217 Parța. Planul Templului 2, etapa mijlocie (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313, fig. IIIb.135)

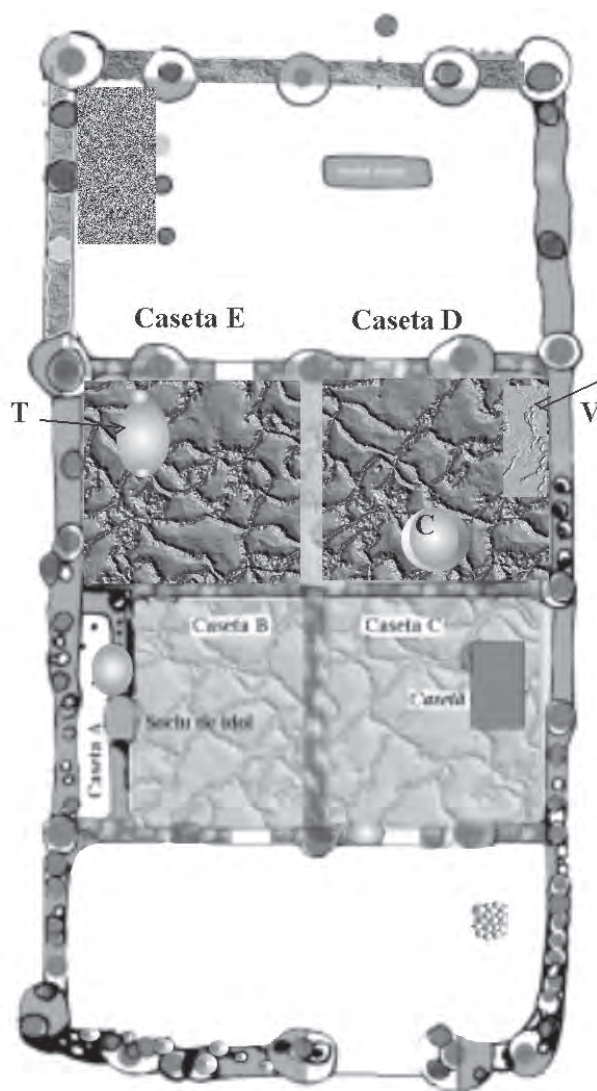

Fig. 218 Parța. Planul Templului 2, etapa recentă: D = masă; C = cupă de sânge; V = vatră mare; E = masă; T = tavă (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313, fig. IIIb.136)

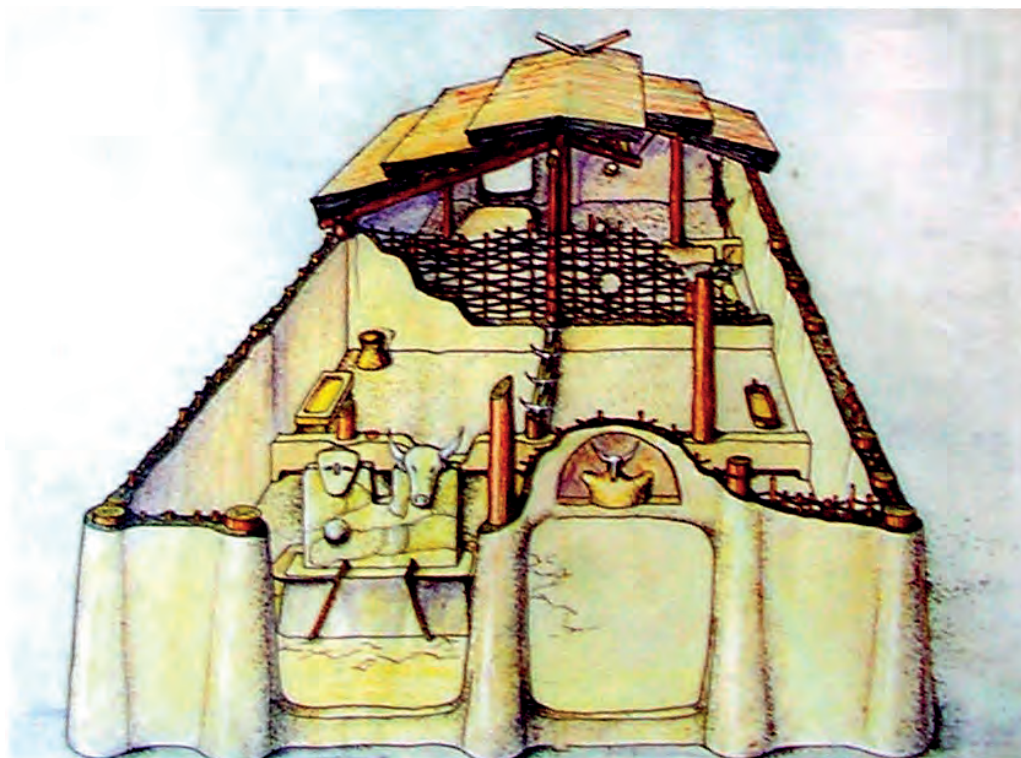

Fig. 219 Parța. Templul 2-vedere dinspre est, reconstituire grafică (Lazarovici Gh. et alii 2001, coperta 1)

Camera estică cuprinde o serie de dovezi ale unei activități ritualice: masă – altar pe care fusese pusă o cupă din lut nears, vatră-tavă de mari dimensiuni, amplasată pe două picioare, precum, un altar de dimensiuni mai mici, lângă intrare, pe peretele de nord (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 324; Monah 1997, 32). Cupa de sânge, una dintre piesele cele mai mari, a fost distrusă la incendiere (Fig. 222) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 326).

Cea mai spectaculoasă piesă descoperită în Templul 2 este statuia dublă, monumentală, amplasată pe un soclu (Fig. 221). Statuia monumentală a fost amplasată în încăperea de răsărit (încăperea A), la mijlocul spațiului dintre masa-altar D și peretele de est, ușor spre sud față de axa longitudinală (Lazarovici Gh. et alii 2001, 233). O discuție detaliată asupra statuii vom face în capitolul dedicat statuiilor antropomorfe monumentale (Fig. 223). Precizăm pentru moment că este o descoperire unică în cadrul Neoliticului de pe teritoriul României, și cea mai timpurie descoperire de acest tip, pe teritoriul european (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 316).

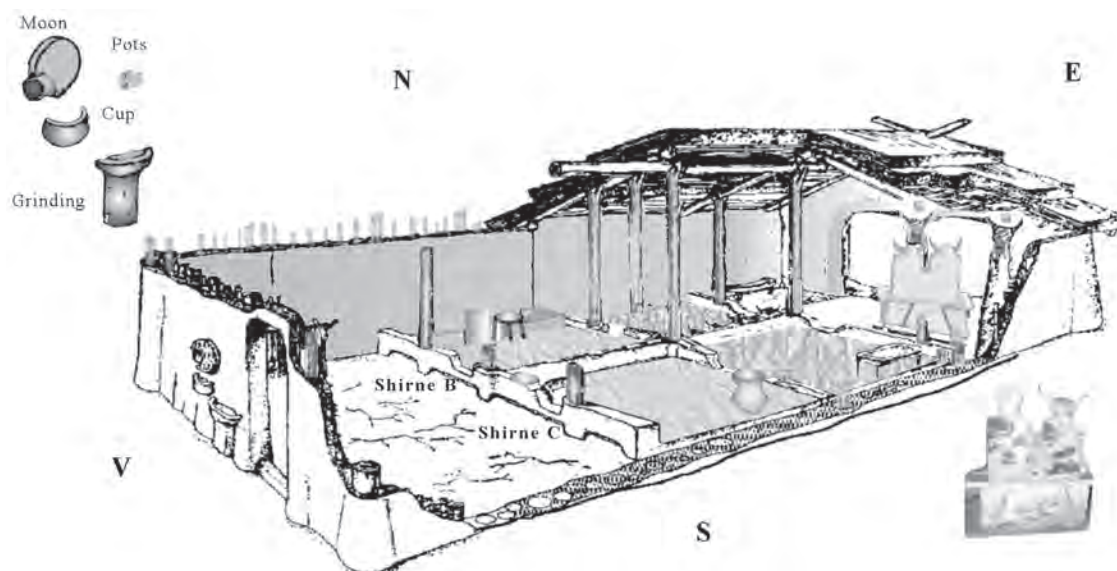

Fig. 220 Parța. Templul 2-vedere dinspre vest, etapa timpurie, reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 228, fig. IIIb.157)

Reconstituirea zonei din fața statuii monumentale a fost posibilă prin descoperirea, în imediata vecinătate, a două fragmente de cap de taur cu urme de coarne, provenind de la coloanele ce străjuiau intrarea dinspre est. Amprentele și poziția cornelor erau foarte clare. Prezența decorului meandric, incizat și încrustat, având spațiul dintre linii pictat cu roșu, se leagă de o anumită simbolistică al taurului sacrificat (Lazarovici Gh. et alii 2001, 233). A doua cameră, respectiv cea vestică (5,5 x 5,6 m), avea intrarea decupată pe peretele de vest. În prima etapă erau două mese-altar, una spre nord – A, și una de dimensiuni mai mari, divizată ulterior în două părți distincte – altarele B și C, fiind de fapt în ultima etapă trei mese-altar. Într-una dintre fazele de funcționare ale sanctuarului, pe altarul C era o casetă, probabil pentru depunerea cerealelor. Anterior, pe acel loc în Templul 1, se aflase un mare vas de provizii (Lazarovici Gh. et alii 2001, 227).

Masa – altar A a fost păstrată încă din timpul Templului 1, cu aspectul identic și probabil cu aceeași funcționalitate. Latura nord-estică a acestui altar avea un podium, cu rol în păstrarea cenușii care rezulta după arderea ofrandelor pe vetrele mobile (Lazarovici Gh. et alii 2001, 227; I.2, pl. 57/1). Idolul bust se afla la intrarea în Altarul A și fusese amplasat pe un soclu, distrus, lângă vatra portabilă (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/2-3). Alveolele amplasate în șir dublu, de pe idolul bust, ar putea sugera mărgele. În bust era un orificiu (D. 2,5 cm) în care este posibil să fi fost introdus un cap de taur sau un craniu mobil (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/4).

Fig. 221 Parța. Templul 2. Zona statuii monumentale și soclul, plan (Lazarovici Gh. et alii 2001, 225, fig. 189)

Fig. 222 Parța. Templul 2. Cupa de sânge, masa altar D (reconstituire în Muzeul Banatului, Timișoara) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 326, fig. IIIb.150)

Mesele – altar B și C au fost parțial distruse de un puț săpat într-o perioadă mai târzie, probabil în nivelul 5a (Lazarovici Gh. et alii 2001, 228). Pe această masă – altar au fost depuse o serie de vase (Fig. 226), dintre care remarcăm vasul amforă cu față umană, în interiorul căruia au fost găsite falange (Fig. 225) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229).

Fig. 223 Parța. Templul 2. Cele două variante de reconstituire ale statuii duble: doi tauri (sau vacă/taur); Marea Mamă și Taurul (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 329, fig. IIIb. 153; reconstituire în Muzeul Banatului, Timișoara)

Masa – altar C avea elemente deosebit de importante, dintre care menționăm caseta pentru cereale, care avea modelat pe o latură capul unui idol antropomorf, cu mască triunghiulară. Fața idolului fusese pictată cu roșu. Această casetă, prin caracteristicile sale, este posibil să fi fost folosită la păstrarea și „sfințirea” cerealelor în sanctuar, dar și la păstrarea spicelor (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229; Lazarovici Gh. 2003, 75 și bibl.). Alături de peretele nordic, în colțul nord-estic, au fost găsite șapte greutateți conice de la un război de țesut (Lazarovici Gh. et alii 2001, 231) și mici bile de praștie (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 335). Casetele B și C erau separate printr-un postament, pe bordura căreia erau cranii de ovi-caprine (Fig. 224) (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 57/2; 67/2).

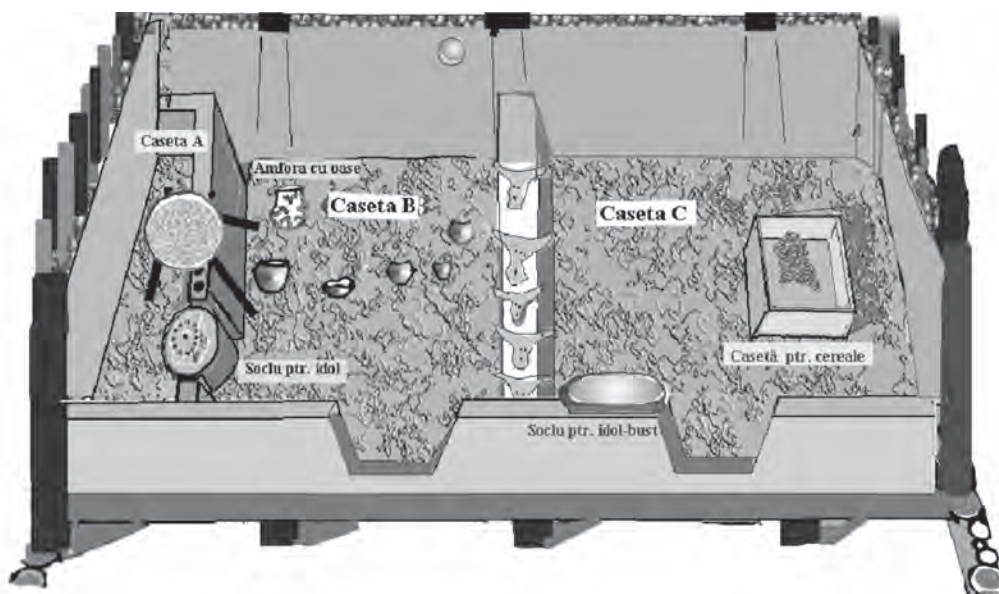

Fig. 224 Parța. Templul 2. Casetele B și C cu elementele din interior (Lazarovici Gh. et alii 2001, 227, fig. 191)

Intrarea de pe latura vestică prezintă câteva elemente individuale (Fig. 220). În groapa de fundare a stâlpului sudic ce străjuia intrarea, au fost depuse o serie de obiecte cu rol apotropaic, sau poate cu scopul de a păzi intrarea de spiritele necurate: o statueta în formă de patruped, câine (?) și un vas zoomorf reprezentând un arici (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 330). În structura peretelui au fost integrate o serie de elemente. A fost modelată o Lună din lut, iar alături, o perforație circulară în perete, poate fi o reprezentare a Soarelui, ce permitea luminii să pătrundă în sanctuar (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 336, fig. IIIb. 163 – 164). Sub Lună era un soclu fixat în perete, o rășniță, fragmentată în cinci părți alături de două vase (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 337, fig. IIIb. 165a).

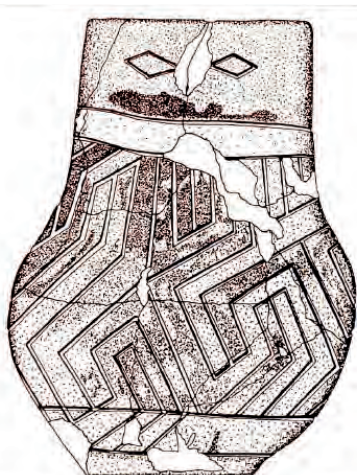

Fig. 225 Parța. Templul 2. Amfora cu față umană (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229, fig. 193)

Fig. 226 Parța. Templul 2. Soclul pentru idolul bust și diverse vase în altarul B, reconstituire în Muzeul Banatului, Timișoara (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 333, fig. IIIb. 159/b)

Momentul distrugerii Templului 2 se dovedește a fi unul dramatic: întreaga așezare din nivelul 6 a fost incendiată, ca urmare a unor conflicte sau a unor războaie îndelungate. Mai multe clădiri, posibile sanctuare casnice, au fost distruse cu bile de luptă. Templul 2 a avut aceeași soartă. Mai multe elemente de cult din interiorul templului au fost distruse intenționat și probabil transportate de la locul lor (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 270). Templele de la Parța surprind în general și prin alte caracteristici, precum numeroasele vase, altărașe antropomorfe sau zoomorfe, întregi sau fragmentare sau lucrări artistice în lut și os. Toate aceste elemente completează imaginea unui loc de cult complex, cu ritualuri diverse.

Intrarea în templu era vegheată de construcția P8, cu un idol monumental din care s-a păstrat doar un fragment (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306). Menționăm și o clădire cu funcții sociale, cu dimensiunile de 11,6 x 6 m, numită „Casa tribului” (Clădirea P20), edificată în același timp cu Templul 1, în imediata vecinătate a acestuia (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2006, 303). În interior nu erau elemente casnice, de uz comun, ci o singură vatră, datată în prima etapă de funcționare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 339). În afară de cele două temple, remarcăm la Parța posibile sanctuare casnice. Unul dintre ele este „Casa Meandrului” (Clădirea P4), clădire ce avea pereții decorați cu meandre incizate, din care din păcate, s-a păstrat prea puțin pentru a se putea face o reconstituire a motivelor decorative (Fig. 227) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 239).

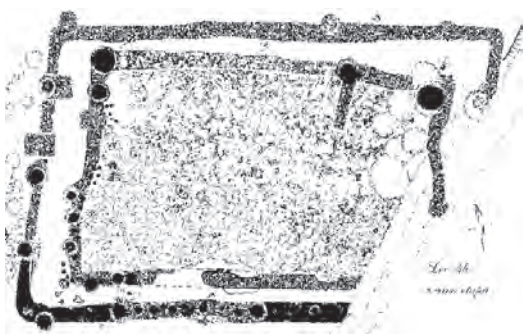

Fig. 227 Parța. Casa Meandrului-planul din nivelul 6 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 240, fig. IIIb.36)

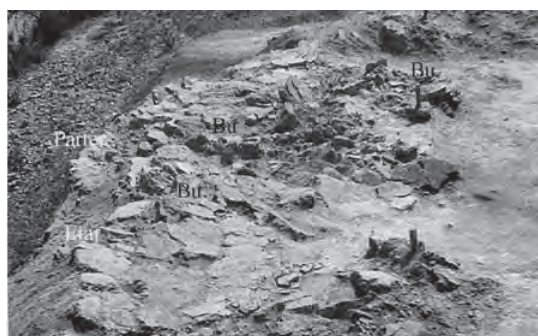

Fig. 228 Parța. Locuința 16 (P43) cu bucraniile pe podea (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 250, fig. IIIb.45)

În Locuința 16 (Clădirea P43) se aflau mai multe bucranii sau cranii cu coarne de vite, pe podeaua etajului (Fig. 228). Aceste cranii și bucranii sunt asociate cu o serie de stâlpi pe care probabil erau fixate (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 249).

„Casa Cuptorului” (Clădirea P154) avea o structură arhitectonică masivă, cu multiple refaceri a pereților (Fig. 229, 230). Podeaua era din lut galben, tasat. Cuptorul era dotarea cea mai importantă din interior. Vatra cuptorului fusese ridicată pe un podium de 35 cm înălțime, cu bolta semisferică, gura cu un umăr mai larg. Pe părțile laterale, încadrând practic vatra, erau două coloane de formă rectangulară, cu muchiile rotunjite. În fața cuptorului fusese fixată în pământ o tavă mare din lut nears. Nu se cunoaște scopul exact al acestui cuptor, însă el poate fi pus în legătură cu uscarea anumitor obiecte sau plante (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 267-269).

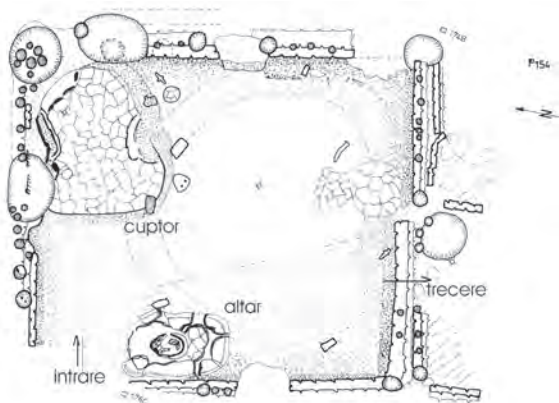

Fig. 229 Parța. Casa Cuptorului-planul (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 266, fig. IIIb.70)

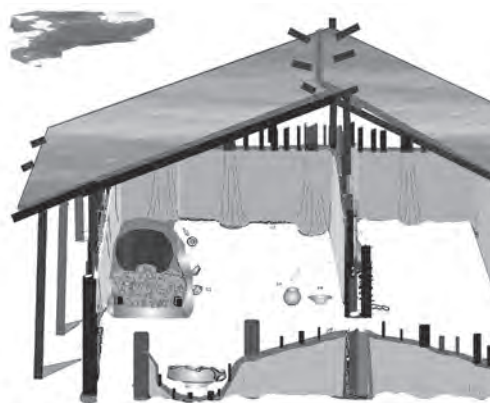

Fig. 230 Parța. Casa Cuptorului-reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 267, fig. IIIb.71)

Locuința 126 (Clădirea P126) se remarcă prin cuptorul cu vatra amplasată atât sub cupola semisferică, cât și în fața gurii cuptorului, având un plan în formă de „8”. Acest cuptor a fost refăcut o singură dată, ulterior fiind transformat în altar (Fig. 231, 232). Pe peretele estic se afla un război de țesut (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 272). În procesul de transformare a cuptorului în altar, calota a fost demontată și în mijlocul vetrei a fost înfipt un stâlp rectangular în secțiune, pe care a fost instalat un cap de taur realizat din lut, de la care s-au păstrat cornul stâng cu o bucată din craniu, urechea din lut și o parte din frunte (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.1, 287-289; fig. 262, P.I.2, fig. 29.2-4). Alte elemente care ne determină să clasificăm clădirea în rândul sanctuarelor casnice sunt: trei vase, dintre care se remarcă o cupă cu picior, sparte și puse unele peste altele; un lustruitor, un topor, numeroase bile de praștie grupate în grămezi, un vas de provizii în zona nordică, posterioară altarului (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 354-356).

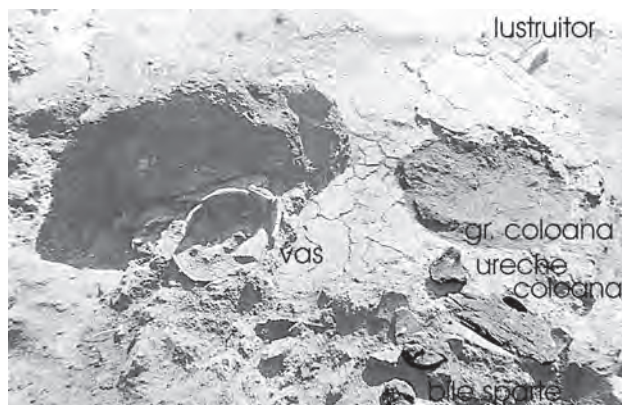

Fig. 231 Parța. Locuința 126-fotografie la demontare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 355, fig. IIIb.185/c)

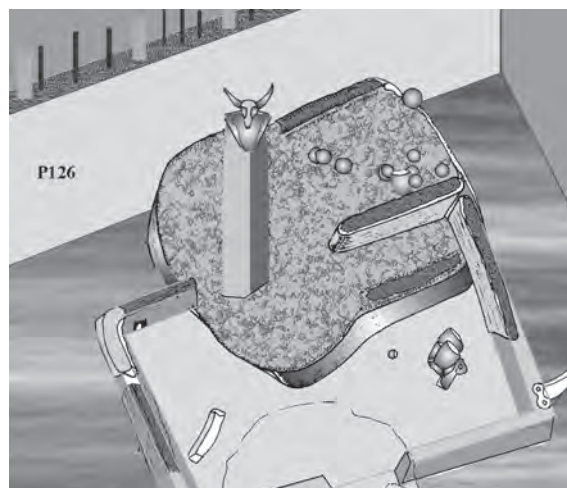

Fig. 232 Parța. Locuința 126-reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 357, fig. IIIb.186)

Clădirile de la Parța, în special cele aflate în imediata vecinătate a templelor, surprind prin numeroase obiecte de cult, monumentale sau miniaturale, precum numeroasele statui, coloane cu bucranii, altărașe antropomorfe sau zoomorfe, întregi sau fragmentare, sau prin lucrări artistice în lut și os. Toate aceste elemente completează imaginea unui loc de cult complex, cu ritualuri diverse. După această etapă, începând cu nivelul 5, încadrat în Cultura Banatului IIC, locuințele se refac, iar sistemul de fortificație este reparat în mare parte. În schimb zona centrală a sitului, cu Templul 2 și Casa Tribului este scoasă din uz, prin acoperirea ei cu lut galben, cu posibil rol de protecție, iar peste acestea nu se mai construiește nimic. Într-o etapă ulterioară a fost săpat un puț de dimensiuni impresionante (fântână?), cu adâncimea de 5,4 m, fără a avea în interior vreun element de inventar deosebit (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 275).

c. Neoliticul Târziu

Pentru perioada Neoliticului Târziu menționăm situl de la Liubcova-Ornița, jud. Caraș-Severin (Vinča A3-B1), care, chiar dacă prezintă cercetări pe suprafețe mici, are câteva piese monumentale, care ne determină să clasificăm cel puțin o clădire în seria sanctuarelor casnice.

Aici apar trei piese monumentale (Fig. 233). Picioarul de statueta are 30 cm partea păstrată până în jurul coapsei, ceea ce ne face să credem că statueta întreagă ar fi avut cel puțin un metru înălțime. Alte două picioare, probabil de masă, lipsind caracteristicile anatomice, au în jur de 50 cm partea păstrată. Aici au fost descoperite două celebre statuete, una cu cap mobil, cu masca în mâna dreaptă și masca în mâna stângă, unicat pentru perioada neolitică (Luca, Dragomir 1989, 229-233) și o a doua care ținea un *askos* în zona pieptului (Luca 2002, 15-28). Ambele statuete au fost puse în legătură cu ritualuri de păstrare a lichidului sacru, atât prin atitudine, cât și prin cele două vase *askos*, ca vase rituale pentru lichid (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 507).

În cadrul Culturii Boian sunt câteva date care merită a fi menționate, cu toată fragilitatea informației de care dispunem în momentul de față. În prima etapă de dezvoltare a culturii Boian, faza Bolintineanu,

a fost încadrată de către M. Neagu, o clădire la Lunca – La Grădini, jud. Călărași, care avea pereți pictați cu alb și o serie de altărașe sau mese miniaturale (Neagu 1997, 13).

Fig. 233 Liubcova. Piese de la un altar casnic (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 507, fig. IVa.34)

Un sanctuar se menționează la Gălățui – Movila Berzei, com. Alexandru Odobescu, jud. Călărași, încadrat în cultura Boian, faza Giulești (Neagu 2000, 29; Neagu 2003, 92). Remarcăm amplasarea centrală a clădirii în cadrul stațiunii. Două elemente aflate sub podeaua clădirii ar putea dovedi un ritual de fundare: un craniu uman și fragmente dintr-un altăraș. Cel mai distinctiv semn că această clădire este una comunitară, sunt cele șapte bănci dreptunghiulare amplasate în interior (Fig. 234). Alte dotări sunt două vetre cu gardina înaltă de 20-25 cm. În mijlocul clădirii era un stâlp cu secțiunea pătrată. Remarcăm faptul că pereții erau pictați cu alb și roșu pe interior. Din inventarul mobil se menționează 326 de pahare și alte tipuri de vase, alături de două statui antropomorfe (Neagu 2000, 29-30). O clădire cu „destinație specială” este menționată la Piatra Sat – Vadul Codrii, jud. Olt, fără alte detalii, exceptând dimensiunile apreciabile ale construcției pentru acea vreme (11,5 x 4,5 m). Aceasta se afla în partea sudică a așezării, alături de alte cinci locuințe de suprafață, dispuse pe două șiruri paralele (Neagu 2000, 30).

Fig. 234 Gălățui. Aspecte din timpul cercetării sanctuarului (Neagu et alii 2001)

Cel mai impresionant sanctuar al acestei culturi este cel cercetat de Vl. Dumitrescu la Căscioarele – Ostrovel, jud. Călărași, încadrat în faza Spanțov, din nefericire cercetat doar parțial. Amplasarea clădirii este și în acest caz în centrul așezării, având dimensiuni relativ mari (10 x 16 m), de formă dreptunghiulară (Fig. 235, 236). Clădirea era separată printr-un perete ușor din pari, în două camere. Una dintre cele două camere avea cel puțin trei pereți pictați bicrom (Dumitrescu Vl. 1970, 9-12).

Fig. 235 Fragmente de perete pictat din interiorul sanctuarului de la Căscioarele (Dumitrescu Vl. 1970)

Această cameră a fost dotată cu anumite elemente deosebit de interesante: două coloane din lut și o masă pentru altar – pictate. Pe latura vestică a camerei, probabil atârnat pe perete se afla un medalion din lut ars, pictat cu roșu, cu motiv spiralic. Masa altar avea aproximativ 30-40 cm înălțime și era pictată cu benzi alb-gălbui, și motive curbe, precum pereții (Dumitrescu Vl. 1970, 10). Cele două coloane pictate, de dimensiuni diferite, au fost modelate cu lut pe exteriorul lemnului și este posibil ca acestea să fi fost piesele, obiectele de venerare (Fig. 237). Prezența antropomorfă în sanctuar lipsește, în schimb este posibil ca aici să se fi desfășurat un ritual destinat lui „axis mundi”, arborelui ceresc, sau coloanele să fi reprezentat un simbol *phallic* (Dumitrescu Vl. 1970, 9; Monah 1997, 33).

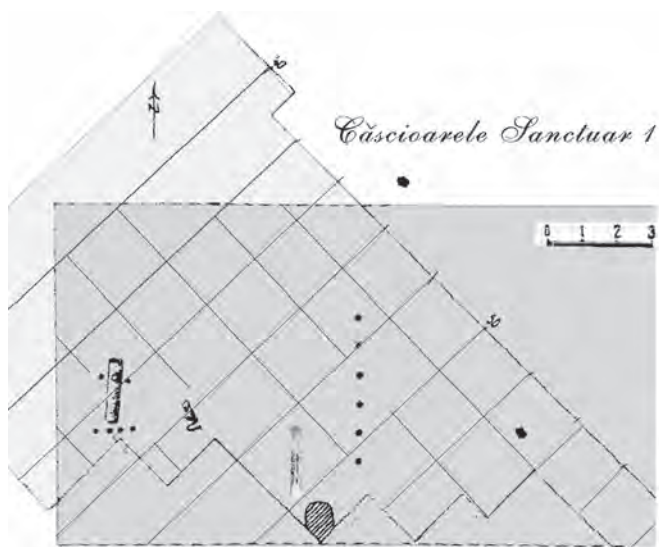

Fig. 236 Căscioarele. Planul sanctuarului (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 538, fig. Ivc.24)

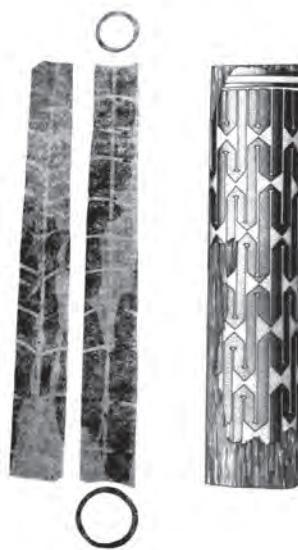

Fig. 237 Căscioarele. Coloanele pictate (Dumitrescu Vl. 1986, 72)

Coloanele, indiferent de ceea ce ar simboliza în cadrul clădirii, ele definesc, prin caracterul lor monumental structura, ca fiind una de cult (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 538). Sanctuare de mai mici dimensiuni și mai modest dotate regăsim la Petru Rareș, jud. Giurgiu, încadrată în faza de tranziție spre cultura Gumelnița. Clădirea are o singură încăpere și o tindă. În interior se menționează o vatră, alături de ea o bancă din lut, cu două rânduri de lipituri și suprafața pictată, un fragment de coloană și un portal (Comșa 1974, 157).

Locuința 2 de la Radovanu, jud. Călărași are de asemenea, pereții pictați în interior, cu culoare roșie peste care s-au aplicat benzi albe de diferite grosimi ce formează spirale și motive geometrice. În plus față de restul clădirilor, se menționează alături de intrare o bandă din lut, în formă de decor în relief (Comșa 1983, 62-64).

Comunitățile culturii Precucuteni uimesc și azi prin rafinamentul vaselor, cât și prin reprezentările plastice, de mare calitate artistică. În cadrul acestei culturi au fost descoperite numeroase complexe de cult, cu caracteristici uneori distincte față de ceea ce cunoaște pe teritoriul României, ceea ce conduce spre ideea unui salt evolutiv în ceea ce privește organizarea religioasă a așezărilor aparținând acestei culturi.

Cel mai timpuriu sanctuar din cultura Precucuteni, faza II, a fost descoperit la Poduri – Dealu Ghindaru, jud. Bacău. A fost cercetată partea nordică a acestui sanctuar, respectiv L36, care avea două vetre (Mantu et alii 1997, 109, cat. 14/a-d; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 562). În imediata vecinătate a uneia dintre vetre se afla complexul de piese compus dintr-un vas miniatural, un tron din lut și șapte idoli feminini, care a primit numele de „*Sfânta Familie*” (Fig. 238). Lângă a doua vatră se afla un vas sfărâmat, protejat de un altul, care avea în interior 36 de piese: 21 statuete feminine, 13 tronuri de lut ars și 2 obiecte mici, devenit celebru sub denumirea de „*Soborul Zeițelor*” (Fig. 239) (Monah 1982, 11-13; Monah 1997, 35; Monah et alii 1983, 8).

Fig. 238 Ansamblu „Sfânta Familie” L36 de la Poduri – Dealu Ghindaru (Monah et alii 2003, 111)

Fig. 239 Ansamblul „Soborul Zeițelor” de la Poduri (Monah et alii 2003, coperta 1)

În aceeași fază Precucuteni II, precum sanctuarul de la Poduri, a fost încadrat sanctuarul (L1) descoperit la Isaiia – Balta Popii, com. Raducăneni, jud. Iași (Ursulescu, Tencariu 2004, 129-144; Ursulescu 2001, 51-69; Ursulescu, Tencariu 2006; Ursulescu et alii 2004; Ursulescu, Tencariu 2006a, Ursulescu, Tencariu 2009, 87-102).

Forma clădirii este ușor trapezoidală (10 x 4/5,50 m) (Ursulescu, Tencariu 2006, 30-33). În apropierea vetrei din prima fază de construcție a sanctuarului (L1A), se afla un altar circular pe patru picioare, un vas – *askos*, o tabletă fragmentată cu desene și semne (Fig. 240, 241, 242) (Ursulescu 2001, 54, fig. 3; Ursulescu, Tencariu 2006, 81 și urm.; fig. 5-8, 11-13; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, fig. IVd. 24; Ursulescu, Tencariu 2009, 91).

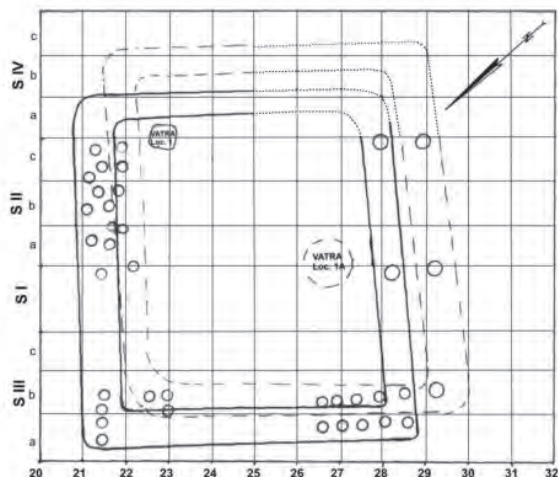

Fig. 240 Isaiia. Planul Sanctuarului (L1A și L1) cu cele două faze de construcție (Ursulescu, Tencariu 2006a, 28, fig. 3)

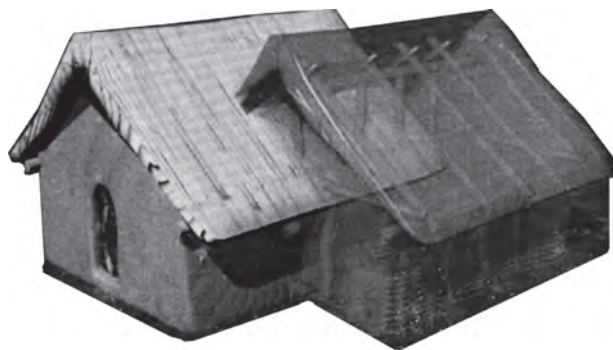

Fig. 241 Isaiia. Reconstituire grafică a sanctuarului (L1A și L1) cu cele două faze de construcție (Ursulescu, Tencariu 2006a, 50, fig. 13)

Tezaurul de la Isaiia cuprinde idoli feminini cu acolți stilizați, 13 tronuri, 21 conuri și 42 „mărgelile” din lut ars care probabil formau un colier (Fig. 243) (Ursulescu et alii 2002, 40-43; Ursulescu, Merlan 1997, 32, pl. XXIV; Ursulescu, Tencariu 2006, 136).

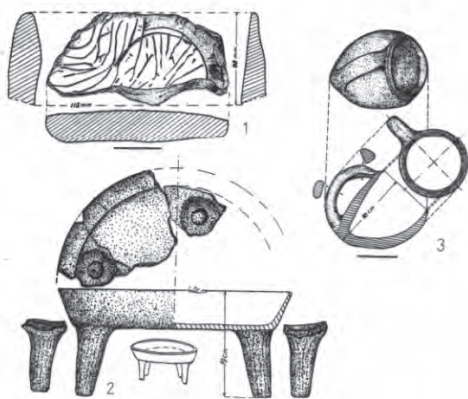

Fig. 242 Isaiia. Elementele complexului cultic din sanctuar, prima etapă (Ursulescu 2001, 54, fig. 3)

Fig. 243 Isaiia. Tezaurul (Ursulescu, Tencariu 2009, 95, fig. 5)

De menționat și clădirea L5, un posibil sanctuar casnic ce avea în interior o vatră de formă rectangulară și două mese – altar, respectiv două casete înalte de 10-12 cm (una semicirculară care avea în interior un stâlp coloană din lut și una rectangulară). Alături se afla o bancă de lut, o ramă rectangulară, cu colțurile rotunjite care proteja un castron, un vas mare de provizii, un picior de la un vas antropomorfizat. Lângă acesta au fost descoperite rămășițe de la un vas siloz, rectangular, antropomorfizat (Ursulescu et alii 2002; Ursulescu 2004a; Ursulescu, Tencariu 2006, p. 47, 49, 52). Alte elemente interesante, precum stele, coloane (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 567, fig. IVd.23/b) și vatră în formă de potcoavă, au fost înregistrate în alte construcții din același sit, respectiv L6 și L7 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 567, fig. IVd.23/c-d; Ursulescu, Tencariu 2004, 139; Ursulescu 2001).

Informațiile cu privire la amenajarea sanctualelor în cultura Precucuteni sunt completate de descoperirile de la Târgu Frumos – Baza Pătule, jud. Iași. Clădirea cea mai interesantă din acest sit este sanctuarul (Locuința 11) care avea în interior o vatră de ofrandă de dimensiuni mari, amplasată deasupra unei gropi, respectiv, groapa 29 (Fig. 244) (Ursulescu, Boghian 1995; Ursulescu, Boghian, Cotiugă 1999; Ursulescu, Cotiugă 2000; Ursulescu et alii 2001; Ursulescu 2002, p. 3-7, Boghian et alii 2002; Boghian et alii 2003; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, fig. IVd.7, d.19). Altarul a fost construit din mai multe plăci din lut decorate cu pictură (Ursulescu et alii 2001, 252-254; Ursulescu, Tencariu 2004, 137-139). Altarul era pictat pe suprafața exterioară și pe bordură cu angobă albicioasă, peste care erau motive decorative geometrice,

respectiv rombula cu cerc în interior (Ursulescu, Tencariu 2004, 137,139; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 16). În interiorul sanctuarului se afla și o bancă din plăci de lut, care a fost probabil folosită pentru depunerea ofrandelor, sau, posibil, a unor idoli pe parcursul ritualurilor (Ursulescu, Tencariu 2004, 139).

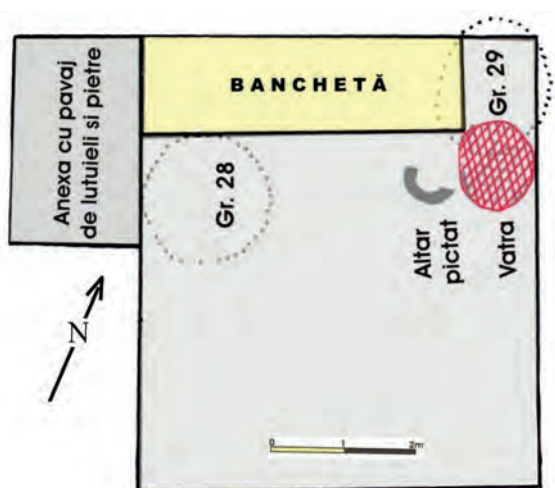

Fig. 244 Târgu Frumos. Planul sanctuarului (L.11) (prelucrare după Ursulescu, Tencariu 2004, 131, fig. 2)

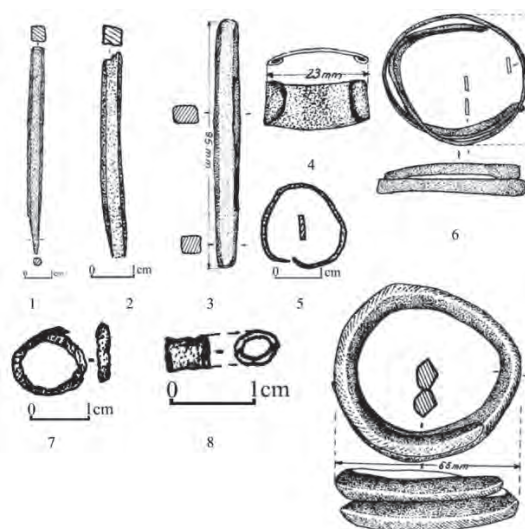

Fig. 245 Târgu Frumos. Piese din cupru (Ursulescu et alii 2005, fig. 9)

În nivelul Precucuteni III de la Târpești, jud. Neamț, este menționată Locuința 6 care avea 10 x 7 m (Fig. 246). Chiar dacă a fost deranjată de către amenajările ulterioare, s-a putut constata existența unui cuptor, care era construit direct pe podea. Gardina era ușor înălțată față de podea, iar în interiorul ei se afla o statueta antropomorfă. Se remarcă în colțul nord-estic trei picioare din lut, scurte și masive, care puteau proveni de la o masă cu tăblia din lemn (Fig. 247) (Marinescu-Bîlcu 1981, 48).

Fig. 246 Târpești. Locuința 6-planul (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 37/1)

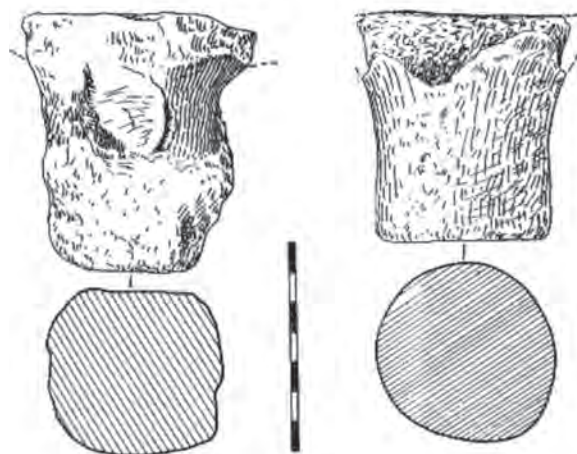

Fig. 247 Târpești. Picioare de masă din Locuința 6 (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 115/9-10)

De remarcat este și complexul de cult aflat sub nivelul Locuinței 5 aparținând nivelului cucutenian. Contextul cuprinde materiale ceramice numeroase, alături de 21 statuete antropomorfe, dintre care doar 6 descoperite întregi, 13 scăunele și o masă miniaturală din lut (Marinescu-Bîlcu 1981, 26).

Chiar dacă datele nu sunt în totalitate disponibile, atragem atenția asupra sitului de la Baia, jud. Suceava. Aparținând etapei Precucuteni I, situl are încă multe de oferit, cercetarea fiind abia la început. Au fost cercetate până în prezent patru clădiri. Încadrăm în repertoriul posibilelor sanctuare comunitare Locuința 3/2013, nedevelită complet, o clădire de mari dimensiuni (11,09 X 22,5 m), cu orientarea NE-SV, cu opt încăperi rectangulare, de 10-30 mp (Fig. 248 a, 248 b) (Ursu, Țerna 2015, 50). Locuința 3 cea mai spațioasă clădire identificată până în momentul de față pentru acest interval temporal (Fig. 248 b) (Ursu

et alii 2016). În ceea ce privește vetrele interne, toate cele patru cercetate în interior, au fost descoperite deranjate. Una dintre vetre, V4, se afla alături de o bancă din lut (Ursu, Țerna 2014, 222). Impresionează numărul mare de vase ceramice (cel puțin 200 de vase), precum și numeroasele unelte de diferite tipuri.

Situl se distinge prin descoperirea mai multor vase cu reprezentări antropomorfe stilizate, respectiv 12 vase restaurate și 56 de fragmente neîntregibile. În momentul de față sunt cunoscute 68 de astfel de vase de cult. Trei dintre vase provin din Clădirea 3, alături de alte 30 de fragmente, ceea ce determină cel mai mare lot de astfel de vase descoperit până în prezent (Fig. 248 a) (Ursu, Aparaschivei 2014, 45). Vasele cu decor antropomorf erau răspândite pe toată suprafața clădirii, nefiind grupate, precum cele din L1/2012, care erau clar concentrate în zona nord-vestică (Fig. 249 b).

Important de remarcat sunt câteva aspecte referitoare la vasele de cult de la Baia. Toate vasele de acest tip respectă un standard, fiind realizate în aceeași formă tronconică, mai puțin comună în repertoriul formelor precucuteniene. Vasele au umărul pronunțat și buza dreaptă. Dispunerea decorului este pe verticală, formând trei sau patru metope. Unele dintre vase au fost incrustate cu pastă albă, realizată din oase sfărâmate. În ceea ce privește volumul în litri al vaselor, constatăm că există o scară de valori multiplu de 5. Decorul combină elementele într-o asemenea manieră încât imaginile antropomorfe stilizate sunt unite prin diverse elemente geometrice, repetitive (Ursu et alii 2016). Descoperitorii consideră vasele ca fiind unele cultice cu un decor care „ilustrează unul dintre „miturile” precucuteniene, probabil legat de fertilitate, în sensul larg al acestui termen” (Fig. 249 a, 249 b) (Ursu, Aparaschivei 2014, 66).

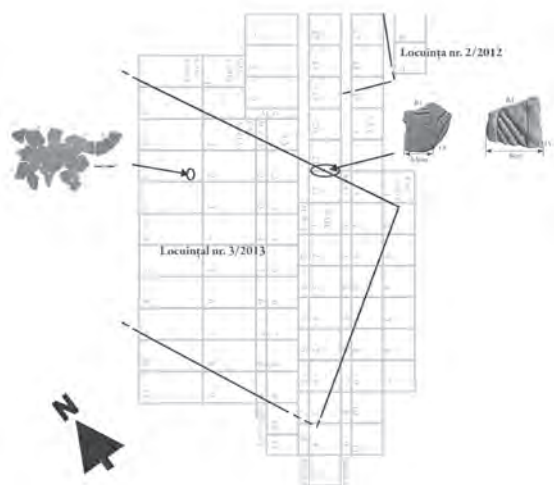

Fig. 248 a Baia. Amplasarea vaselor de cult în Locuința 3 (Ursu, Aparaschivei 2014, 78, fig. 6)

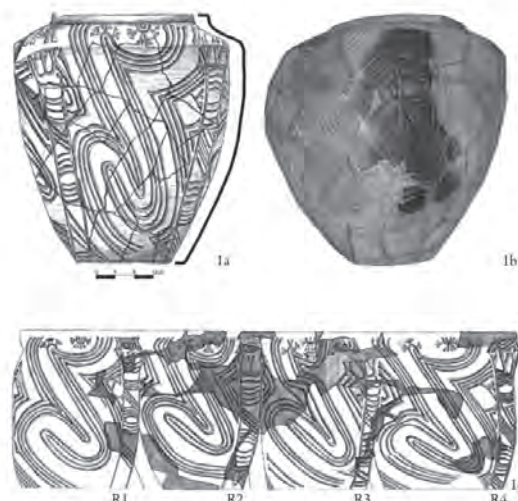

Fig. 249 a Baia. Vas de cult din Locuința 2 (Ursu, Aparaschivei 2014, 74, fig. 2/1)

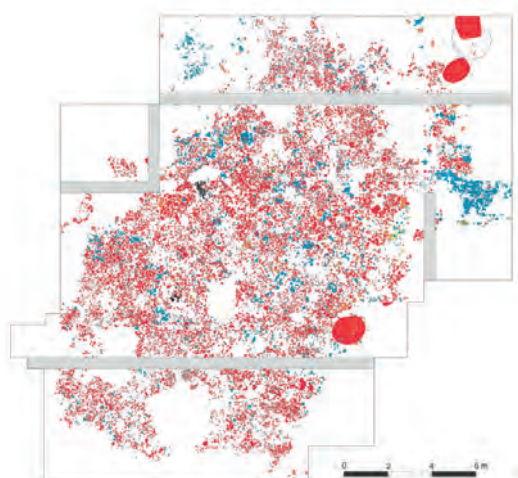

Fig. 248 b. Baia. Planul clădirii L3 (Ursu, Țerna 2015, 49, fig. 2)

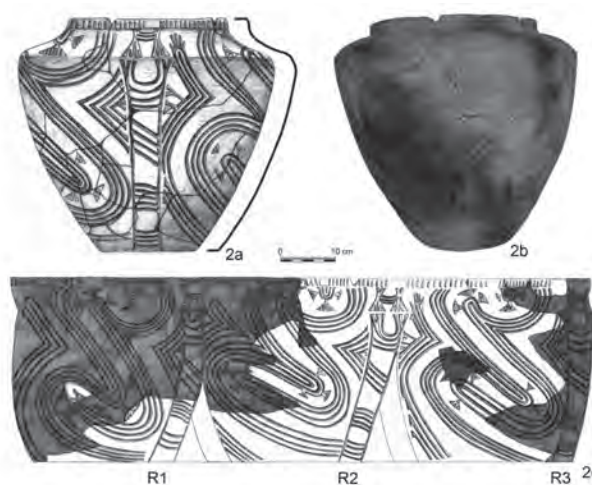

Fig. 249 b. Baia. Vas de cult din Clădirea 1 (Ursu et alii 2016, fig. 4/2)

Clădiri de cult în exteriorul spațiului carpatic se regăsesc la Sabatinovka II, Solonceni I și Putinești I. Sanctuarul de la Sabatinovka, nivelul II (Tripolie A) a fost cercetat de către V. Markevič și Danilenko, parțial afectat de lucrări ulterioare. Reconstituirea grafică a fost preluată ulterior în majoritatea lucrărilor care se ocupă de domeniul vieții religioase (Monah 2012, 277, fig. 3/1). Spațiul interior al clădirii are 70 mp (Fig. 250). Intrarea era pavată cu pietre plate peste care a fost depusă o statueta (Makkay 1971, 138). Spațiul aflat imediat lângă intrare nu prezintă inventar spectaculos. În colțul opus intrării era un cuptor cu boltă și horn, precum și o bancă (2,75 x 6 m) pe care erau depuse în total 21 de statuete. Amplasarea statuetelor pe bancă îi transformă rolul inițial, sacralizând mobilierul care primește, în cazul de față, funcția de altar (Bailey 2005, 102). Scaunul în mărime naturală ar putea fi un tron de dimensiuni monumentale la care speteaza fusese modelată în formă de coarne, folosit de administratorul cultului, în cadrul ceremoniilor desfășurate în interior (Makarevič 1960, 292, Monah 1997, 35; Zbenovich 1996, 32).

În apropierea tronului se afla cuptorul, care ar fi putut avea rolul de coacere a pâinii sau de gătit hrană (Lazarovici Gh. 2003, 68), având în vedere faptul că aici erau amplasate fragmente de vase, dintre care unul cuprindea oase de animale, incinerate (Gimbutas 1997, 57).

Clădirea atrage atenția prin asocierea elementelor din interior: bancă, tron, cuptor, statuete, două scăunele miniaturale și râșnițe. Statuetele sunt tipice pentru această perioadă, fiind prevăzute cu amorse în loc de brațe, însă capetele lor aduc cu forma șarpelui, ceea ce a determinat-o pe M. Gimbutas să interpreteze clădirea ca fiind una dedicată Zeitei – Șarpe (Gimbutas 1997, 57).

Pentru același interval cronologic menționăm descoperirile din Republica Moldova, care aduc noi date cu privire la inventarul aflat în clădirile de cult. Menționăm faptul că aceste clădiri au fost publicate ca locuințe, însă conform anumitor elemente care sunt specifice sanctuarelor, am ales să le includem în repertoriul clădirilor de cult.

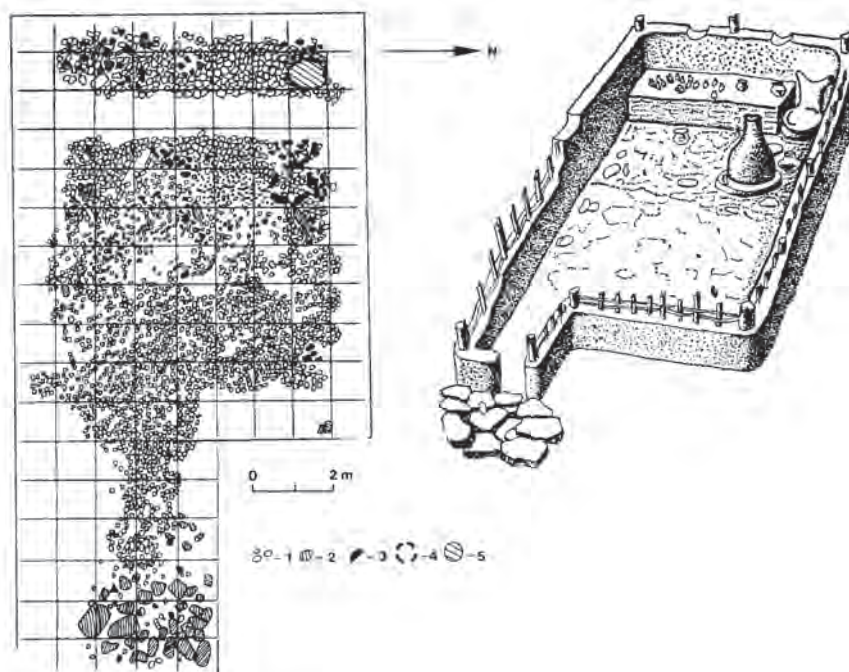

Fig. 250 Sabatinovka. Sanctuarul, plan și reconstituire grafică (Markevič 1960, 290, fig. 1)

Clădirea L3 de la Solonceni I, oraș Rezina, raionul Orhei, avea formă rectangulară, dimensiunile de 13 x 7 m, cu latura lungă orientată SV-NE. Chiar dacă nu au fost descoperite urmele peretelui interior, se presupune că ar fi avut două camere, în fiecare fiind câte un cuptor. Intrarea se bănuiește că ar fi fost în zona nord-estică a clădirii. Podelele erau realizate din pământ bătut. În camera nord-estică era un cuptor de mari dimensiuni (1,9 x 1,25 m), pe vatra căruia au fost găsite două coarne lustruite la capete, fragment de săpăligă din corn, două nuclee și un semifabricat din silex, lustruitoare din colți de mistreț, fragmente ceramice, oase de animale și mai multe pietre plate (Bodean 2001, 108). În colțul sud-estic al cuptorului se afla o statueta feminină, iar pe latura vestică era o piesă cilindrică cu gaură conică în interior, pe care o considerăm soclu pentru un idol cu cap mobil. Camera vestică avea cuptorul, amplasat în colțul nord-vestic. În interiorul acestuia erau trei vase, dintre care două piriforme. Din cauză că în interior au

fost găsite și fragmente zgurificate, se presupune că aici se ardea ceramica, iar celălalt cuptor ar fi fost folosit la prepararea hranei. De jur împrejurul cuptorului erau mai multe vase fragmentare și râșnițe. În zona centrală a camerei vestice se afla masă din lut, de formă rectangulară, care a fost refăcută de cel puțin trei ori (Bodean 2001, 108). Sub podea sunt câteva urme de la ofranda de fundare: două vase piriforme miniaturale, așezate cu gura în jos și o statueta feminină decorată cu incizii umplute cu alb. Numărul de piese din silex de aici uimește, atât numeric, cât și ca diversitate tipologică a uneltelor. Se menționează, alături de râșnițe și o cutie din piatră. Un alt element „exotic” este cârligul de pescuit din sârmă de cupru, cu secțiunea rectangulară. În ceea ce privește plastica antropomorfă, se menționează patru statuete feminine (Bodean 2001, 110).

Din perioada Precucuteni III sunt menționate descoperiri speciale în Semibordeiul 2 de la Putinești I, alcătuit din două gropi rotunde (D. 6,6 m și 1,6 m). În groapa mai mică era o cantitate mare de cărbuni, cenușă și oase de animale, alături de fragmentele ceramice (Bodean 2001, 80). Remarcăm câteva elemente impresionant numerice: 429 cochilii de melci, 730 piese din silex, de tipuri diverse, 12 toporașe șlefuite, tesle, o dălțiță miniaturală, un pisător de gresie cu urme de ocru, 11 fragmente de râșniță, numeroase piese din os și corn, o piesă dințată din colț de mistreț, considerată a fi utilizată la ornamentarea ceramicii, și un pandantiv perforat (Fig. 251). Cele mai impresionante piese aparțin unui posibil tezaur, respectiv 49 idoli antropomorfi și 16 scaune miniaturale (Bodean 2001, 82) S. Bodean face precizarea că într-un manuscris al lui Markevič din 1971, aflat la Chișinău, că sunt amintite 40 statuete feminine și 17 scaunele (Bodean 2001, 118, nota 26).

La Rogojeni, com. Pohoarna, raionul Soroca, atrage atenția Bordeiul 1 prin mai multe elemente, însă cel definitoriu este legat de prezența a șapte coarne de *Bos primigenius* și *Bos taurus* în partea sud-vestică. În zona nord-vestică este menționată o groapă cu resturi de arsură, ovală, cu profilul arcuit. Se remarcă umplutura bordeiului cu urme consistente de cenușă, numeroase piese din silex, unelte din os, fragmente ceramice, oase de animale, bucăți de piatră și fragmente de râșniță (Bodean 2001, 90). Ruseștii Noi I, com. Ruseștii Noi, raionul Chișinău, a fost un important centru social, ca dovadă fiind piesele din cupru: cârlig de pescuit, un dorn, brățară, străpungătoare, o fâșie îngustă și două fragmente mici din același material. De remarcat este groapa (2,2 m lungime, 1,98 m lățime, 1,7 m înălțime) cercetată între locuințele 1 și 2. Pe fundul acestei gropi era o nișă spre capătul estic, ce conținea urme de arsură, iar la 1,34 m adâncime erau fragmentele unui vas cu barbotină, două perechi coarne de cerb și o pereche coarne de bour (Bodean 2001, 100). Considerăm că cele trei perechi de coarne puteau proveni din interiorul uneia dintre clădiri, ca totemuri, care după folosire au fost depuse intenționat și abandonate, într-un mod în care ele să nu mai poată fi vreodată folosite.

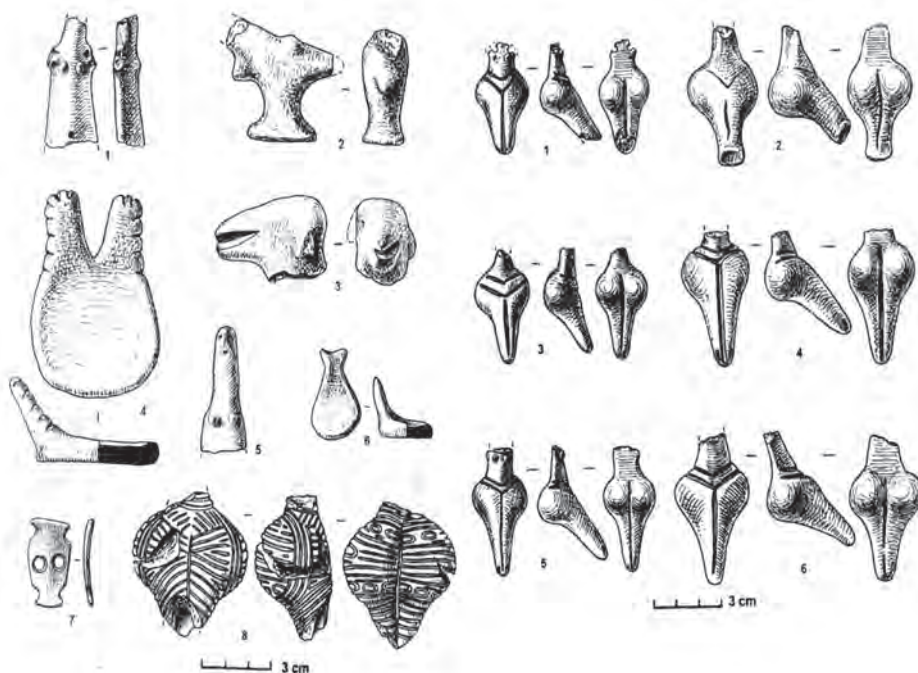

Fig. 251 Putinești I. Piese din inventarul din Semibordeiul 2 (Bodean 2001, 82, 83, fig. 41, 42)

Important pentru această cultură este faptul că încă din această perioadă premergătoare culturii Cucuteni, sunt atestate două tipuri de sanctuare, după cum subliniază cercetătoarea C. M. Lazarovici (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, 48). Primul tip se caracterizează prin faptul că în clădiri care nu diferă substanțial de cele civile există elemente de cult, precum vetre asociate altarelor fixe sau mobile. Diferența este dată de dotările și inventarul mobil deosebit, care nu este regăsit în alte locuințe. În acest prim tip este încadrat sanctuarul L36 de la Poduri – Dealu Ghindaru (Monah 1982, 11-13; Monah 1997, 35). Pentru a doua categorie de sanctuare, reprezentativ este cel de la Târgu Frumos (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, 49), descris mai sus. Atât în sanctuarul de Târgu Frumos, cât și în cel de la Sabatinovka înregistrăm aproximativ aceleași tipuri de elemente, care evident nu au fost amplasate aleatoriu. Etalarea idolilor pe bancheta din lut era necesară probabil în practica ritualică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 562).

În ceea ce privește cultura Sălcuța datele sunt foarte puține. Un singur exemplu menționăm din arealul acestei culturi, de la Piscul Cornișorului, jud. Dolj. Locuința 4 din nivelul Sălcuța III avea o bancă în interior pe care a fost descoperită o statueta și o serie de greutăți din lut. Alături de bancă era o râșniță fragmentară. Alături de intrare erau două râșnițe cu fața în jos. În interior au fost găsite mai multe vase întregi. În lipsa unor date suplimentare, vom considera că este un spațiu de cult amenajat în locuință (Berciu 1961, 179-182).

În cadrul culturii Petrești, faza AB, la Ghirbom, jud. Alba, este menționată o locuință în care erau oferite ofrande (com. Berghin, jud. Alba) (Aldea 1974, 40-47, fig. 1-3; Monah 1997, 34, n. 49; Paul 1992, 107-108). Acest altar a fost amenajat într-o construcție obișnuită, aspect caracteristic pentru un sanctuar casnic (Monah 1997, 34). În interior se afla o vatră (Fig. 252). Inventarul este format din zece piese în jurul mesei triunghiulare a altarului, printre care remarcăm, alături de ceramica specifică acestei culturi, un vas antropomorf, o tăbliță cu incizii, o protomă zoomorfa (cap de corb?), un vas cu tub (Fig. 253) (Aldea 1974, 45).

Fig. 252 Ghirbom. Resturile locuinței și ale altarului (Aldea 1974, fig. 1)

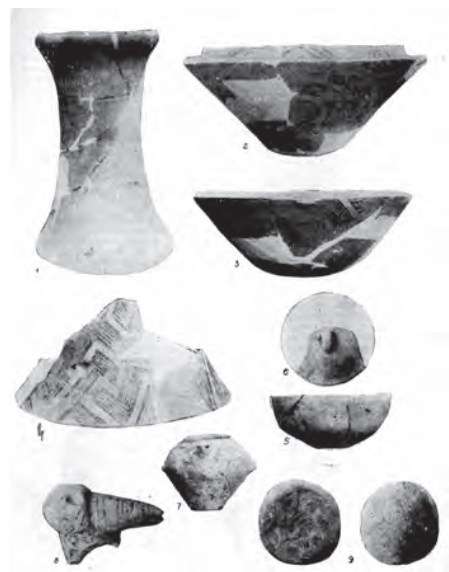

Fig. 253 Ghirbom. Parte din inventarul de lângă altar (Aldea 1974, fig. 2)

O amenajare asemănătoare a fost descoperită la Pianu de Jos, jud. Alba (Paul 1992, 104-106, Pl. LII/2-3). I. Paul menționează faptul că nu a identificat nici o construcție în care amenajarea de cult să fi fost integrată, așadar se presupune că aceasta s-ar fi aflat în aer liber (Fig. 254, 255). Altarul are forma unei mese triunghiulare, realizată din lemn și lut, alături de o vatră și o râșniță. În colțul sudic al mesei se afla un vas mare de provizii, iar calculând înălțimea vasului de sub masă, a fost determinată înălțimea aproximativă a tăbliei, respectiv cel puțin 50 cm. Pe masă au fost puse o serie de vase, care probabil serveau la desfășurarea ritualurilor (Paul 1992, 104).

I. Paul consideră că ritualurile desfășurate în carul comunităților petreștene, atât cele de la Ghirbom, cât și cele de la Pianu de Jos, ar avea un caracter agrar. Ipoteza este susținută și de faptul că ambele complexe cuprindeau același număr de piese, unele dintre ele făcând parte din aceeași categorie, cu mici diferențe (Paul 1992, 107-108).

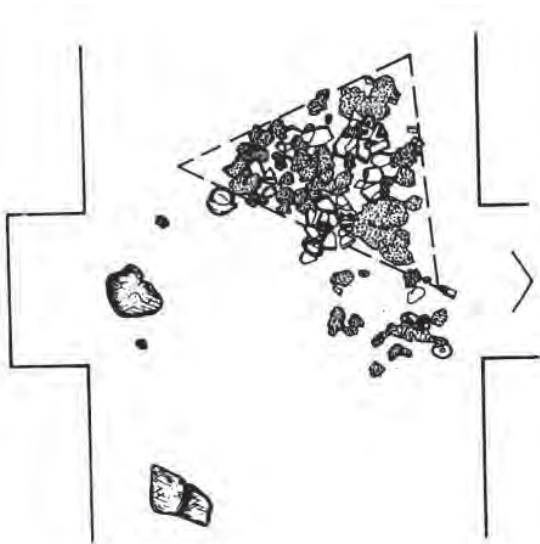

Fig. 254 Pianu de Jos. Plan cu resturile in situ ale altarului (Paul 1992, Pl. LII/2)

Fig. 255 Pianu de Jos. Reconstituirea grafică a altarului (Paul 1992, Pl. LII/3)

O groapă de cult este menționată la Cașolț- Poiana în Pisc, ce cuprindea un strat consistent de cărbune, oase calcinate și fragmente ceramice. Al doilea strat de umplere, era format din mai multe vase sparte dispuse în semicerc, sub care erau depuse patru vase mari, sparte pe loc, alături de un topor miniatural din lut. Pe fundul gropii erau resturile unei vetre (Macrea 1959, 426-428 fig. 24-25). Unul dintre vase avea fragmente osteologice calcinate, restul erau cu urme de cereale. Concluzia cu privire la această groapă, având în vedere inventarul și amplasarea ei în afara așezării, este că ea cuprinde resturile unui sacrificiu și ofrande depuse intenționat, sacrificiul fiind efectuat în altă parte (Paul 1992, 103-104, pl. XXVII/1-3; LIII/1; LIV/4.).

Ritualul de fundare de la Turdaș-Luncă, al Locuinței L2/1994-1995 cuprinde depunerea mai multor piese, dintre care șapte râșnițe cu fața în jos, un bolovan de silex și un cap din piatră cu două coarne (care ar fi fost rupte), iar suprafața capului era cu mai multe cioplituri, ca o martelare a sculpturii (Luca 1996, 121-126). S. A. Luca consideră că acel cap reprezintă un om mascat sau o divinitate pregătită pentru ritual. Complexul a fost interpretat ca fiind fie o depunere rituală pentru fundarea locuinței, fie consacrarea unei părți din locuință pentru prelucrarea cerealelor, având în vedere numărul ridicat de râșnițe de aici (Luca 2001, 89-91). De menționat că de aici provin și o serie de amulete realizate din perete de vas, de diferite forme (Luca 2001, 87, fig. 3/2.). În cadrul grupului cultural Decea Mureșului se menționează un altar grânar, cuprinzând numeroase râșnițe, vase, piese din categoria plastică antropomorfă și zoomorfă, piese din silex (Ciută, Ciută 2004, 57-64).

Deși nu atinge tema spațiilor de cult, a templelor și sanctuarelor, menționăm un aspect mai puțin obișnuit din cadrul acestei culturi: prezența a trei *osuarii* la Alba Iulia-Lumea Nouă, jud. Alba, care au fost puse în legătură cu practici și ritualuri legate de fenomenul funerar al comunității (Gligor et alii 2006).

Există câteva situri aparținând culturii Gumelnița în care au fost efectuate cercetări minuțioase, iar rezultatele în ceea ce privește viața spirituală sunt excepționale. Distingem în aria gumelnițeană existența unor sanctuare atât comunitare, la Căscioarele (L1) (Dumitrescu H. 1968, 381-394), Pietrele (Berciu 1956, 493-562), Tangâru (Berciu 1961) și Hârșova (Hașotti 1997; Andreescu 2002) cât și casnice la: Căscioarele (L4), Vitănești (L1) (Andreescu 2002, 13-14) și Bordușani (L9) (Marinescu-Bîlcu 2000, 356).

Unul dintre cele mai interesante sanctuare comunitare este Clădirea L1 descoperită la Căscioarele, jud. Călărași, în anul 1964, peste sanctuarul din nivelul Boian, faza Spanțov (Dumitrescu H. 1968, 381-383, fig. 2). Sanctuarul se distinge de celelalte clădiri contemporane prin dimensiuni, inventar și compartimentare (Dumitrescu H. 1968, 390). Suprafața acoperea 70 mp și avea două camere (Fig. 256). În partea centrală se afla un stâlp de susținere a acoperișului, posibil să fi fost chiar o coloană (Dumitrescu H. 1968, 381; 1973, 311-316). Șirul dublu de pereți prezenți aici formează culoare, fiind posibilă și ipoteza că pereții interiori erau mai scunzi decât cei exteriori (Dumitrescu H. 1968, 381). În interior se afla o vatră și o banchetă din lut. Cea mai spectaculoasă piesă din interiorul acestei construcții este macheta de sanctuar, aflată pe latura sudică a clădirii (Fig. 257) (Dumitrescu H. 1968, 381-383).

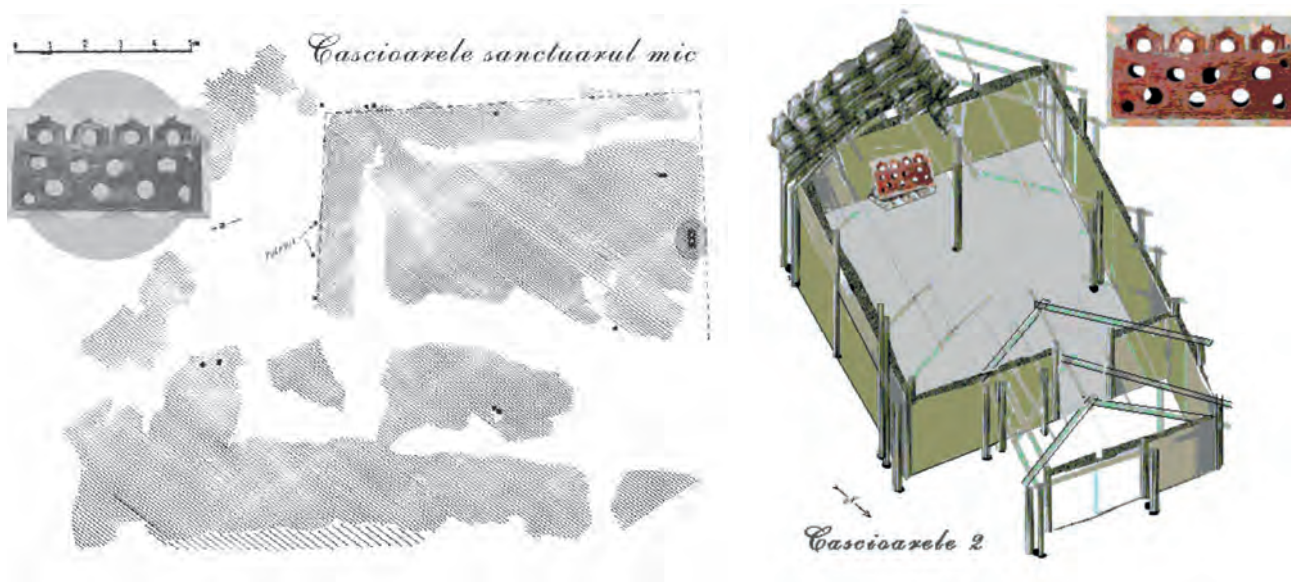

Fig. 256 Căscioarele. Sanctuarul din nivelul gumelnițean: plan și reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2007, 130, fig. Vc.67)

Inventarul descoperit în sanctuarul L1 de la Pietrele – Măgura Morgana, jud. Giurgiu este unul cu totul impresionant (Berciu 1956, 493-562). Orientarea clădirii este pe direcția nord-sud, avea forma pătrată cu colțurile rotunjite, cu o suprafață de aproximativ 27 mp (Fig. 258). Intrarea a fost identificată în colțul sud-estic și ar fi avut o lățime de 2 m. Pereții au fost realizați din stâlpi din lemn care formează panouri între care se aflau nuiile și scânduri. Podeaua a fost realizată din pământ bătut peste care a fost aplicată lutuală, în două etape, una cu lut galben, iar a doua cu lut albicios. Zonele sudice și vestice aveau porțiuni vopsite cu roșu, decorul fiind realizat prin benzi late (Berciu 1956, 507). Descrieri mai elaborate cu privire la decorul de pe fragmentele de chirpic nu am găsit.

Vatra dreptunghiulară (1,25 x 1 m) se afla în colțul nord-estic al clădirii și era supraînălțată cu 40 cm față de podea (Berciu 1956, 507, fig. 16A). În jurul vetrei se aflau diverse unelte, precum și un „scepttru” din corn (Berciu 1956, 511). Alături de vatră se afla o banchetă pătrată construită pe structură de pari de 1,25 m pe lateral și 0,70 m înălțime (Berciu 1956, 511). Dimensiunile mici ale băncii, precum și forma acesteia, sugerează că acesta ar fi putut fi loc de expunere a unor idoli, după cum s-a constatat și în alte spații de cult (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 133).

Fig. 257 Căscioarele. Macheta de sanctuar cu bucranii (www.artnet.com – accesat 22.06.2016)

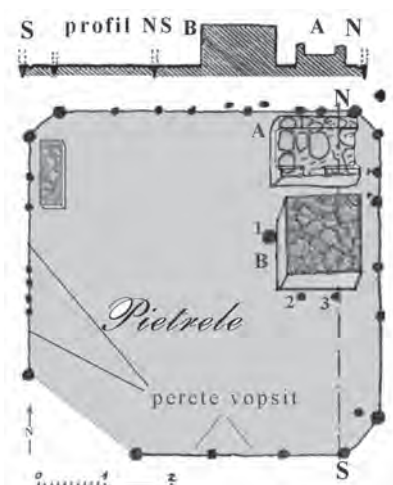

Fig. 258 Pietrele. Sanctuarul L1 – planul (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2007, 131, fig. Vc.69)

În colțul nordic se afla un postament (1 m x 0,40 m x 10 cm) pe care era depus un vas cu făină carbonizată. Pe latura vestică erau unelte precum râșnițe fragmentare, percutoare, vase de diverse tipuri, așezate

unele în altele. Alături de peretele vestic, în zona centrală, se afla un al doilea postament din lut (0,80 m x 0,45 m x 0,05 m) care susținea șapte coarne de consacrare (bucranii stilizate) din lut (Berciu 1956, 511).

Chiar dacă D. Berciu precizează că s-au pierdut anumite informații, precum și jurnalul de șantier din anul 1943, el menționează următoarele piese ca fiind descoperite în Clădirea L1: peste 50 de vase de lut, de diferite mărimi, întregi sau întregibile, 21 de capace de mărimi diferite, care acopereau doar vasele mici, trei strecurători, dintre care una de dimensiuni mari, trei topoare de silex mari și grele, opt topoare mici de piatră, unul de os, nouă percutoare, 12 sule de os, o cute, șapte plăci de șlefuit, șase rășnițe și două pisătoare, trei greutăți de plasă de pescuit, două fusaiole dintre care una făcută din os, peste 10 cuțite de silex, cinci răzuitoare, o măciucă de piatră, 15 idoli (unul de marmură, șase de lut și opt de os), un idol zoomorf (vulpea), un model de locuință, o săpăligă din corn de cerb, șapte „coarne de consecrațiune”, un „sceptru” din corn, o undiță de aramă, un ac și un inelș din același metal, o brățară fragmentată din placă de os, cinci pandantive triunghiulare de os, o perlă conică din lut, zece mărgelile de scoică, o perlă cilindrică de marmură albă, nouă mărgelile de piatră (una de marmură, unele în formă de dinte de cerb), zeci de mărgelile mici din cochilii de scoică descoperite într-un vas, mai mulți melcișori, o scoică cardium, două „pudriere”, o lingură mare de lut, un fragment de topor cu gaură de înmănușare, din rocă dură, de culoare verzuie; cinci rezerve de ocru roșu (Berciu 1956, 513).

Din nefericire, o mare parte din materialele publicate de către D. Berciu suferă din cauza calității inferioare a imprimării și numai câteva dintre piese, precum figurina reprezentând vulpea, au fost republicate în diverse cataloage, făcând parte dintr-o serie de expoziții, unele internaționale.

Tell-ul de la Hârșova a fost descoperit în 1960 ca urmare a cercetărilor de teren efectuate de-a lungul Dunării și are o stratigrafie de peste 12 m adâncime (Fig. 259). Aici este menționat un sanctuar-L11, cu aria de 20 mp. Clădirea a fost construită pe structură de pari, și nuiete luate pe ambele suprafețe, iar podeaua era din lut bătut și fățuit. Elementele fixe constă în două altare monumentale, o casetă, o bancă și o statuie de mari dimensiuni. Sanctuarul a avut două faze de funcționare. În prima etapă se remarcă masa-altar construită în colțul nord-vestic cu dimensiunile de 1,30/1,40 m x 1,20 m, pe un strat de cioburi. Statuia de mari dimensiuni, de la care s-a păstrat doar capul, era așezată pe un soclu (D. 28 cm) foarte puțin înălțat de la podea (Fig. 260) (Hașotti 1997, 81, fig. 107/1). În mijlocul soclului a fost inserat un băț care ar fi putut sprijini în poziție verticală idolul de mari dimensiuni. În partea sudică, mai îngustă, a altarului a fost realizată o groapă cu diametrul de 30 cm, probabil pentru păstrarea sau depozitarea unor vase de ofrandă, a căror urme se aflau în jurul altarului. Pe parcursul celei de-a doua faze funcționare a sanctuarului altarul inițial a fost refăcut cu dimensiunile mai reduse (1,70/1,10 m x 1 m, H: 0,45 m) și este construit al doilea (1,10 x 0,60 m; H: 20-30 cm). Casetă avea pereții neteziți și se afla pe latura sud-estică a altarului 2 și conținea resturi incinerate (Fig. 261). În partea centrală era o bancă rectangulară, înaltă de 17 cm. Din punctul de vedere al inventarului, remarcăm numeroase vase, un idol zoomorf, un ac de păr din cupru și două greutăți pentru războiul de țesut (Hașotti 1997, 81).

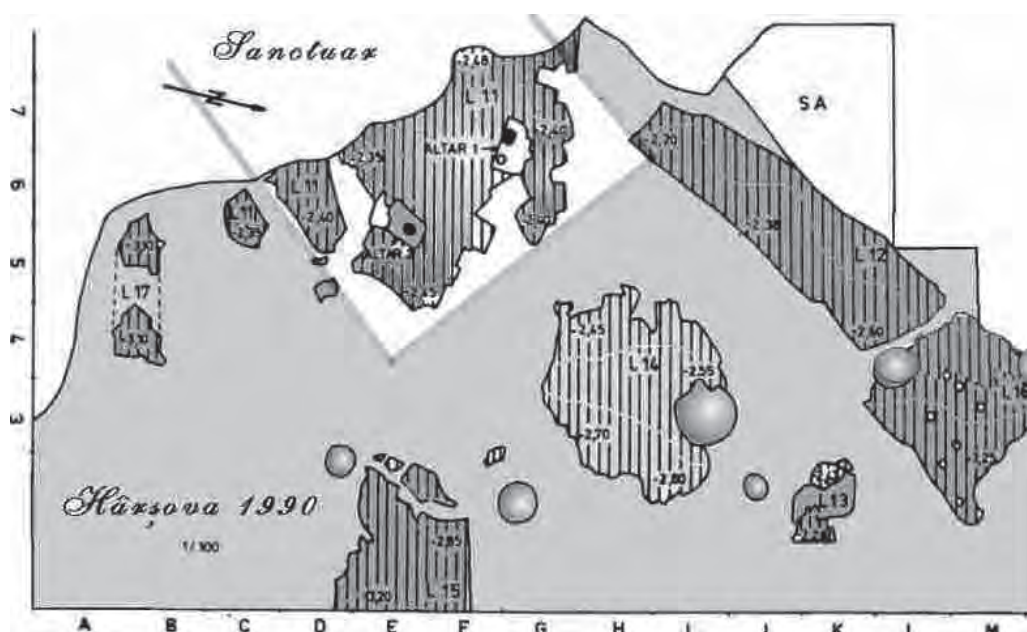

Fig. 259 Hârșova. Planul cercetărilor din 1990 și marcarea poziției sanctuarului L11 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 134, fig. Vc.72)

La Tangâru a fost parțial cercetată Clădirea L2, care avea în interior o statuie monumentală (Fig. 262, 263). Din nefericire nu avem precizări cu privire la poziționarea sanctuarului în cadrul așezării (Berciu 1961, 420-421). Pe alocuri pereții prezentau pictură cu alb, cu motive liniare, benzi înguste, uneori de culoare maronie, încadrate de rame albe mai înguste. În interior se afla o bancă din lut și o coloană din lut, pe partea sudică a clădirii. Lângă coloană erau fragmente, picior și bust, de la statuia monumentală, de peste 1 m înălțime (Berciu 1961, 421). Este posibil ca idolul să fi fost pus pe bancă (caz în care banca este un pedestal), alături de coloană, constituind element de venerare, de reprezentare a divinității feminine (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 87).

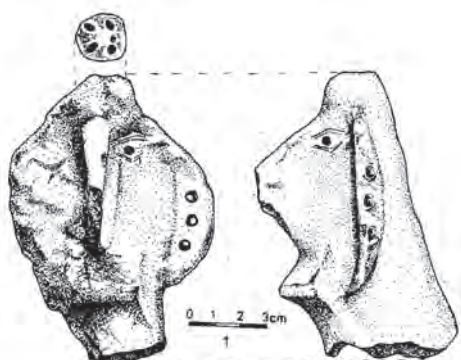

Fig. 260 Hârșova. Capul idolului monumental (Hașotti 1997, fig. 107/1)

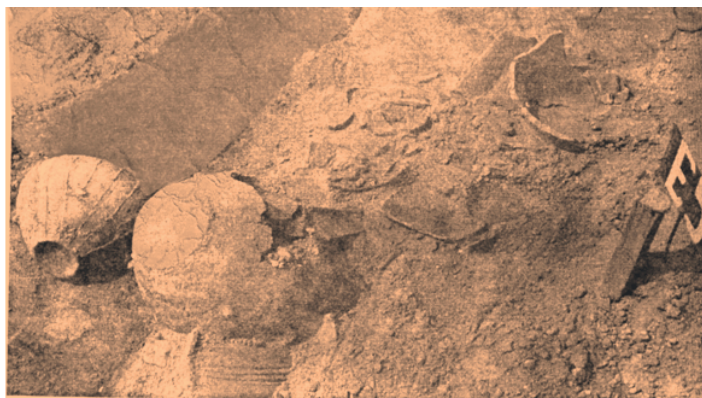

Fig. 261 Hârșova. Altarul 2 din sanctuarul L.11 (Hașotti 1997, fig. 80)

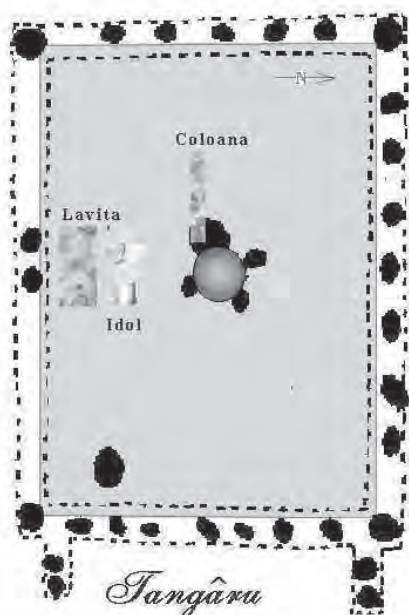

Fig. 262 Tangâru. Planul sanctuarului (Lazarovici Gh., Lazarovici C.M. 2006, 95, fig. 34)

Fig. 263 Tangâru. Sanctuarul – reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 137, fig. Vc.76,b)

În așezarea de la Teiu au fost descoperite două complexe de cult. În partea nordică a așezării, ca urmare a cercetărilor din 1959, se menționează într-un raport din anul 1967, o masă de lut cu colțurile rotunjite și marginile decupate cu motive în semicercuri. Pavimentul descoperit este interpretat ca fiind vatră, din păcate fără date suplimentare cu privire la dimensiuni, orientare, etc. sau despre clădirea în care se afla masa. Pe un bulgăre masiv din lut era bustul al unei figurine cu brațele încrucișate pe piept. I. Nania interpretează contextul ca „*vatră de cult, special amenajată în acest scop*” (Nania 1967, 14-15).

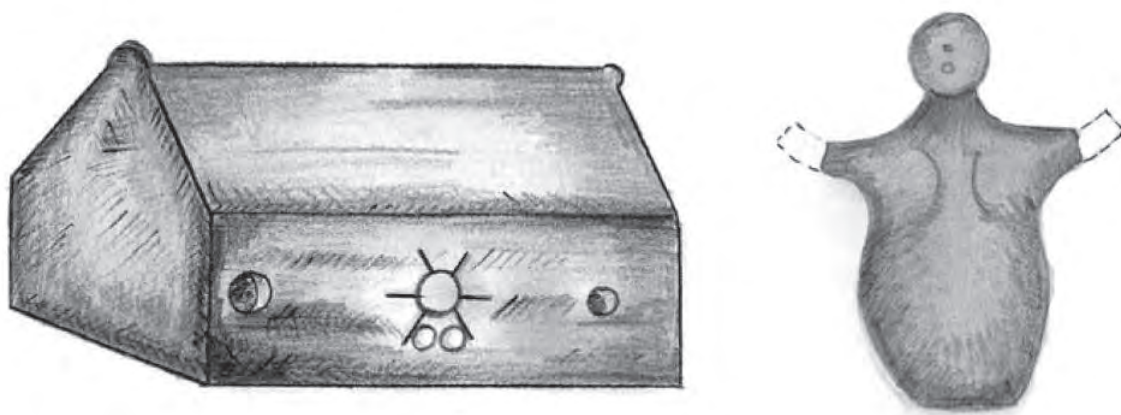

Fig. 264 Teiu. Tell 1: Clădirea sanctuarului și statuia antropomorfă-reconstituire grafică (Neagu, Măndescu, 2011, 84, pl. 4.1).

În anul 1963 a fost cercetat sanctuarul din partea sudică a așezării. Aici a fost descoperit „un uriaș idol plat lucrat din chirpici masiv. Partea de nord forma o bază dreaptă, lată de 4,30 m cu colțurile ciupite de câte un sfert de cerc, cel din est cu raza mai mică, ambele corespunzând ca mărime unui cerc care se afla mai spre sud”. Clădirea a fost decorată cu „o formă de soare cu 6 raze, de fapt este centrul unui cerc, cu 2 raze paralele cu baza, 2 oblice în jos, 2 oblice în sus, între cele 2 dinspre bază, câte un cerc”. De aici începe forma statuii: capul rotund așezat spre sud cu un cerc în dreptul gurii și nasului. Măinile sunt ușor ridicate (Fig. 264). Pe piept sunt două linii curbe, în formă de semicerc cu corzile în exterior sugerând sânii, iar altele sunt mai jos și schițează șoldurile (Nania 1967, 15; Andreescu 2002, 15).

În rândul sanctuarelor casnice poate fi încadrată clădirea L9 de la Bordușani, în care se menționează vatra cultică. Aceasta, în nivelul al cincilea de lipitură, fusese vopsită cu roșu, alături de care se aflau două coloane lutuite (Marinescu-Bîlcu 2000, 356).

Complexul cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie reprezintă una dintre cele mai interesante civilizații de pe teritoriul european. Chiar dacă sunt mai mult de 130 de ani de la primele descoperiri, în continuare purtătorii acestei culturi uimesc prin diferite tipuri de obiecte, de o frumusețe și un rafinament deosebite. În ceea ce privește viața spirituală remarcăm bogăția de manifestări și multiplele forme pe care arta le îmbracă. Clădirile monumentale, alături de elementele fixe și cele din categoria inventarului mobil arată legături cu zone îndepărtate din punct de vedere geografic, primind influențe de la culturile din jur (Lazarovici C. M. et alii 2009, 56).

Pentru complexul cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie, C. M. Lazarovici, studiind tipurile de clădiri dedicate ritualurilor, concluzionează că există o standardizare în ceea ce privește arhitectura de cult (Mantu-Lazarovici C. M., 2004).

Un prim tip cuprinde clădirile de dimensiuni mai mici care au fost construite direct pe pământ, cu un strat de podea lutuită subțire. Ca dotări interne se remarcă vatra sau cuptorul poziționate în aria centrală a clădirii. Doar inventarul neobișnuit face diferența între sanctuarele din această categorie și locuințele aparținând aceleiași stațiuni (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, 51).

Un exemplu elocvent în această privință este sanctuarul descoperit la Mărgineni-Cetățuia, jud. Bacău, încadrat în faza Cucuteni A2 (Fig. 265). Clădirea era fără platformă, cu două încăperi despărțite de o placă din lut cu perforație. În interior se afla un cuptor. Deasupra cuptorului se afla pedestalul circular peste care era fixat un cap antropomorf din lut ars cu creștetul albiat, în forma unei cupe (Fig. 266). La gura cuptorului era un topor din cupru (Monah 1997, 36, fig. 5; Monah et alii 1997, 64).

Locuința 5 de la Târpești, jud. Neamț (Cucuteni A1-A2 cu elemente Precucuteni), este o construcție fără platformă. Dimensiunile clădirii sunt de 12,50 x 5,20 m, cu forma rectangulară (Marinescu-Bîlcu 1981, 73). Pe pereți a fost observată pictură cu alb. Elementele fixe constă în vatră și o masă, realizată din lut amestecat cu resturi vegetale. Atât masa cât și vatra aveau forma dreptunghiulară, cu gardină. Masa avea colțurile rotunjite și tăblia ușor concavă. În asociere cu vatra au fost descoperite o serie de vase *in situ* (Marinescu-Bîlcu 1981, 74). Ca inventar remarcăm un număr mare de piese, atât de uz comun cât și „exotice”: unelte din silex, piatră și os, rășnițe fragmentare, alături de bile de lut ars. Aici au fost descoperite 34 statuete antropomorfe, scăunele miniaturale și o măsuță de cult (Marinescu-Bîlcu 1981, 26).

Fig. 265 Mărgineni. Reconstituirea sanctuarului în Muzeul „Iulian Antonescu” Bacău (Fotografie Adela Kovács, 05.09.2015)

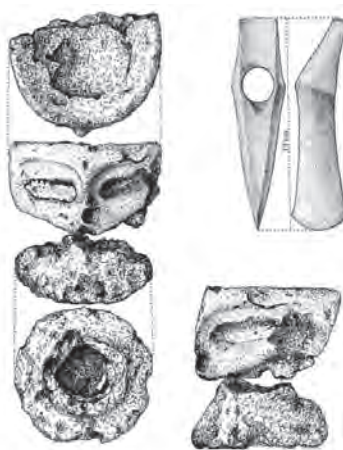

Fig. 266 Mărgineni. Idol antropomorf-desen și toporul din cupru (Monah 1997, 257, fig. 5)

La Bodești-Frumușica, jud. Neamț (Cucuteni A2) se menționează două bucranii stilizate în formă de „cățel de vatră”. Acestea au fost descoperite ca urmare a cercetărilor din 1940 și 1941, în zona sud-estică a sitului. Cele două piese pot fi puse în legătură cu două vetre menționate în raportul de cercetare (Matasă 1946, 23–25, 137; pl. III/1, 1a). Ambele piese au fost modelate din pastă grosieră, amestecată cu resturi vegetale. C. Preoteasa, reanalizând materialele publicate, consideră că atât vetrele cât și piesele de cult din imediata apropiere ar fi putut aparține unei construcții de tip sanctuar, însă din păcate datele suplimentare cu privire la context lipsesc (Preoteasa 2012, 77).

O altă clădire care ar putea fi încadrată în acest tip de sanctuar este L1 de la Scânteia, care avea un inventar spectaculos, atât numeric cât și ca varietate: 75 statuete antropomorfe, feminine și masculine, 30 statuete zoomorfe, 7 protome zoomorfe, 1 fragment dintr-un vas antropomorf, 1 ac de cupru, fragmente de la mese de tip altar, un fragment dintr-o calotă craniană, o mare cantitate de ceramică și unelte din silex (Fig. 267). O amenajare care iese în evidență este stela din gresie, de dimensiuni mari, cu o formă relativ antropomorfă descoperită în interior, lângă vatră (Chirica et alii 1999, 13; Lazarovici C. M. 2004, 51; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 229, Fig. Vd.87). În aceeași clădire menționăm și tăblița din lut cu semne incizate. Asocierea mai multor piese mobile specifice ritualului, cu elemente fixe, posibil antropomorfe, precum vatra sau banca/stela din piatră, toate conduc spre ideea unui sanctuar domestic (Mantu, Țurcanu 1999, 13; Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 51; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 229, Fig. Vd.87).

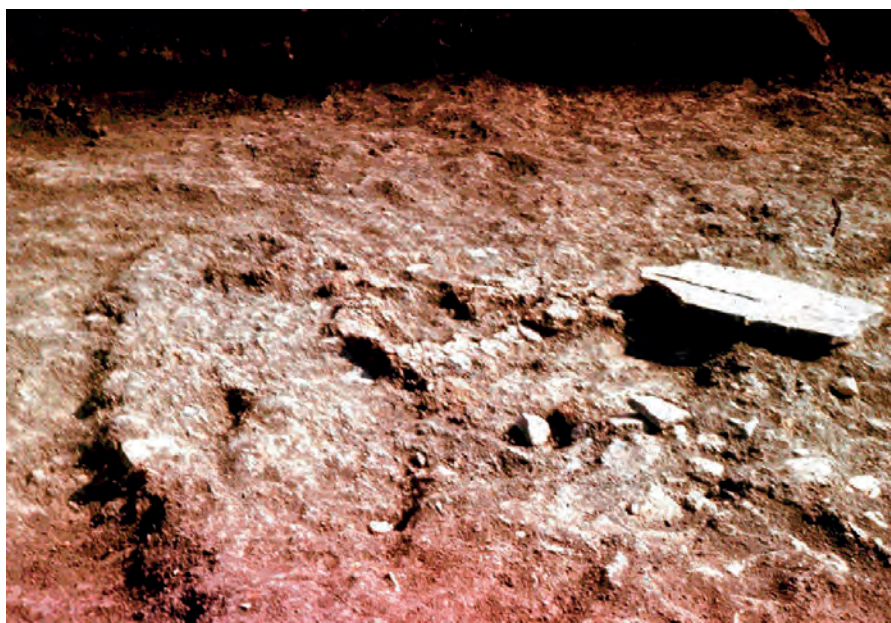

Fig. 267 Scânteia. Fotografie din timpul cercetărilor în L1 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 229, Fig. Vd.87)

Clădirea L9 de la Drăgușeni – Ostrov putea avea funcție de sanctuar, afirmație pe care o susținem prin inventarul descoperit: un cap de bovidu din lut ars, care a fost probabil aplicat pe un perete (Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, 26, fig. 172/9, 175/8), patru statuete antropomorfe, trei idoli conici, un disc fragmentar, 11 bile de lut reprezentând capete de animale stilizate, opt vârfuri de săgeți din silex (Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, 34, fig. 160/1, 164/12,15, 167/4, 178/6, 12, 18, 181/5, 179/1-11).

În categoria sanctuarelor casnice, integrăm descoperirea de la Berești – Dealul Băzanului, jud. Galați. Locuința 1/1960 are dimensiunile 7 x 9 m, este orientată VNV-ESE, cu intrarea pe latura sudică. Podeaua este din pământ bătut, fără platformă. Numeroasele fragmente ceramice se aflau în stare foarte fragmentară, astfel încât un procent foarte mic s-a putut întregi (Dragomir 1985, 95). Pe latura opusă intrării, sub fragmente de la pereți au fost descoperite fragmente de grătare de la cuptoare de ars ceramica, prevăzute cu perforații. Alte obiecte aflate în zonă sunt: râșnițe și pisătoare, unelte din piatră și silex, două vase întregi. În zona centrală a clădirii au fost descoperite bucăți de la mozaic de vatră și gardină de la o vatră portabilă, alături de un număr mare de coarne de cerb, în stare brută sau în curs de prelucrare. Se menționează numeroase statuete antropomorfe și zoomorfe, piese din os și lut ars (Dragomir 1985, 96), precum și celebrul vas antropomorf de tip „horă” (Dragomir 1985, 99). Dintre piesele de mici dimensiuni au apărut patru pandantive: trei din colți de mistreț și unul din colț de cerb, două mărgelă din lut ars. Ceea ce atrage atenția sunt paisprezece conuri mici, un mic bastonaș oval și două turtițe din lut, alături de o pintaderă cu decor spiralic în relief (Dragomir 1985, 104). O parte dintr-un perete decorat cu spirală în relief, a fost prelevat și se află etalat la Muzeul de Istorie Galați (Fig. 268) (informații Adrian Adamescu). Se menționează pe fragmente de pereți pictură cu motivul tablei de șah în culorile roșu și brun-cafeniu (Dragomir 1962, 69; Dragomir 1985, 95).

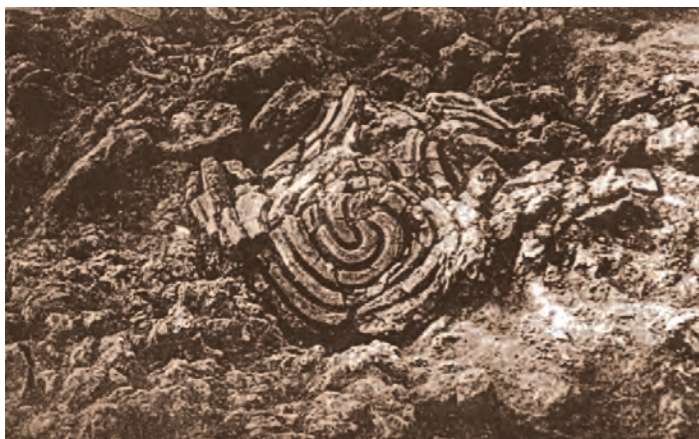

Fig. 268 Berești. Perete decorat cu spirale în relief; fotografie in situ (Dragomir 1996a, 236, fig. 2/2) și fragmentul restaurat la Muzeul de Istorie Galați (fotografie Adrian Adamescu)

Locuința 1 de la Dumești, jud. Vaslui, este celebră în primul rând datorită complexului de cult format dintr-un set de 12 statuete antropomorfe, de dimensiuni apropiate, șase feminine și șase masculine (Alaiba 2007, 16). Chiar dacă clădirea a fost afectată de diverse lucrări contemporane, ea prezintă, alături de setul menționat, o serie de alte elemente cu rol posibil de cult, dintre care menționăm un vas-*pythos* cu protome antropomorfe (Maxim-Alaiba 1987, 269-286; Alaiba 1998, 55; Alaiba 2007, 53; fig. 41/4-6), mai multe cupe, alături de numeroase alte vase de diferite forme ceramice: străchini, vase cu gât înalt și corp bombat (Alaiba 2007, 87, 110). Aceste elemente ar putea sugera existența unui sanctuar casnic (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 230).

O altă construcție deosebită este L5 de la Târpești, încadrată în faza A1-A2 a culturii Cucuteni. Pereții clădirii au fost pictați cu alb și avea ca dotări interne o vatră și o masă din lut, ambele dreptunghiulare. Inventarul descoperit în această clădire este bogat, fiind compus din unelte din silex, os, piatră, bile de lut ars, 34 de statuete antropomorfe, scaune miniaturale și o măsuță (Marinescu-Bîlcu 1981, 26, 73, 74). Conform inventarului, dimensiunilor și elementelor interioare această clădire poate fi încadrată în tipul de sanctuar casnic (Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 52).

Descoperit la Ariușd, jud. Covasna și publicat în anul 1911 de către F. László (László F. 1911, 310, fig. 15), fragmentul de mură de formă triunghiulară, cu două spirale înfășurate față în față și unite în partea superioară, a suscitat interes în mai multe studii, modul de realizare deosebit al frontonului atrăgând atenția specialiștilor, mai ales datorită faptului că este o descoperire unică în acest interval cronologic (Fig. 269,

270, 271, 272). Mai mulți cercetători au considerat clădirea de proveniență, respectiv T 37, drept un sanctuar (Dumitrescu Vl. 1974, 479; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 237, fig. Vd.101/a; Vd.102/a, b; Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 50). O opinie diferită are S. Sztáncsuj care consideră că „lipsa altor descoperiri speciale din acest loc nu par să sprijine această ipoteză” (Sztáncsuj 2015, 122).

Fig. 269 Ariușd. Fronton decorat-fotografie in situ (László F. 1914, 306, fig. 13)

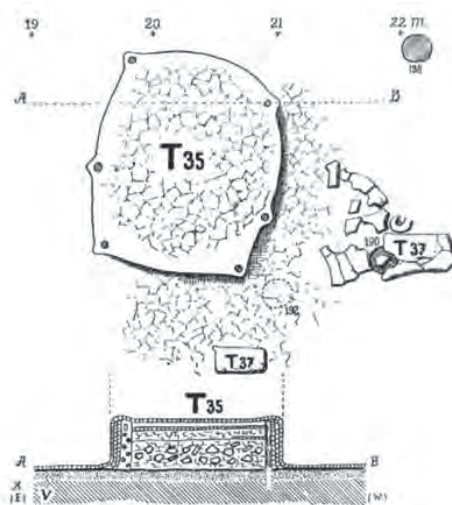

Fig. 270 Ariușd. Frontonul decorat și contextul de proveniență-desen (Sztáncsuj 2015, 128, fig. 53/1)

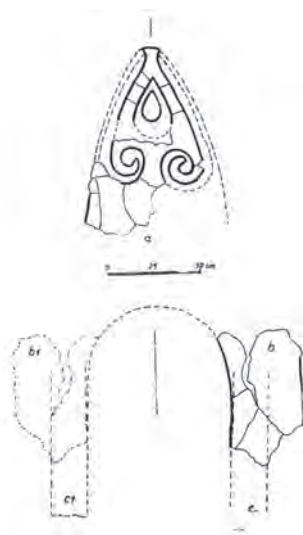

Fig. 271 Ariușd. Frontonul decorat și fragmente de perete (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 237, fig. Vd.102)

Fig. 272 Ariușd. Frontonul decorat după restaurare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 92, fig. 4)

Pentru perioada mijlocie de dezvoltare a culturii Cucuteni, respectiv faza A– B menționăm descoperirea unui complex, care se încadrează în categoria celor de cult, din Locuința 11 de la Vorniceni – Pod Ibăneasa, jud. Botoșani (inf. amabile Maria Diaconescu). Forma clădirii este una dreptunghiulară, cu dimensiunile clădirii de 9,5 x 6 m, orientată NV-SE (Fig. 273). În zona centrală a clădirii, între cuptor și vatră erau lipituri mozaicate. Cuptorul era de 2,60 / 2,30 m, cu bolta prăbușită. Vatra de formă rectangulară (2,20 x 1,80 m, o gardină-ramă lată 40 – 60 cm) se afla în zona estică a clădirii. Pe latura vestică se menționează un obiect ovoidal șlefuit. Râșnița era amenajată într-o ramă din lut ars. Alături de râșnița era un pahar cu pulbere și mici fragmente ceramice, ceea ce conduce spre ideea că râșnița era folosită la pisarea ceramicii. Au fost descoperite două așa-numite „amenajări”, una în zona vestică-rectangulară și una circulară, în zona sudică. Prima „amenajare” este descrisă ca fiind o lutuială cu o ramă de 5-6 cm înălțime. Alături de aceasta se afla un bucraniu stilizat, de tip „cățel de vatră”, un vas binoclu, o statueta întreagă și un capac. „Amenajarea” circulară avea dimetrul de 70 cm, cu ramă de 1-2 cm înălțime. Alături de aceasta era o statueta antropomorfă feminină fragmentară. În zona nordică a clădirii se menționează mai multe

fragmente de la vase de provizii. Alte piese din inventarul mobil sunt: o eboșă de topor, câteva vase întregi (un pahar, un vas suport, un vas crater tip Cucuteni C), două statuete, trei percutoare, fragmente ceramice de la diferite vase, unelte de silex, un ac de os. Conform inventarului descoperit aici, dar și al elementelor fixe, Locuința 11 poate fi încadrată la categoria sanctuare casnice (Diaconescu 2011, 30).

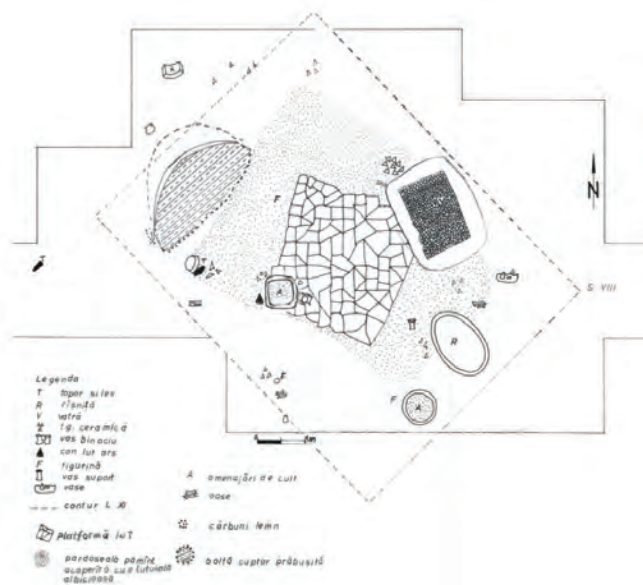

Fig. 273 Vorniceni. Planul Clădirii 11 (Diaconescu 2011, fig. 8)

Numărul neobișnuit de mare al statuetelor antropomorfe de la Iablona I, raionul Bălți, (Cucuteni A-B2; Tripolie B II), respectiv 711, descoperite atât întregi, cât și fragmentare (Sorochin, Borziac 2001, 115-136) atrage atenția. Cele mai numeroase statuete, în număr de 54 grupate într-un singur complex au fost descoperite în Bordeiu 36, considerat de către descoperitori ca o structură aparținând unei persoane cu un statut social deosebit, al administratorului cultului (Sorochin, Borziac 2001, 136).

În aceeași etapă se încadrează și descoperirea de la Lozna, jud. Botoșani (Fig. 274). Clădirea II avea 40 mp. Inventarul cuprinde un vas mare de provizii, cu semințe carbonizate, precum și mai multe vase ceramice. Piesa centrală este o vatră – altar de formă dreptunghiulară cu marginile rotunjite ușor, supraînălțată față de suprafața podelei. Alăturate vetrei se aflau două statuete feminine fragmentare, două topoare din gresie precum și câteva piese din silex, toate depuse într-o aglomerare (Șadurschi 1983, 88-90).

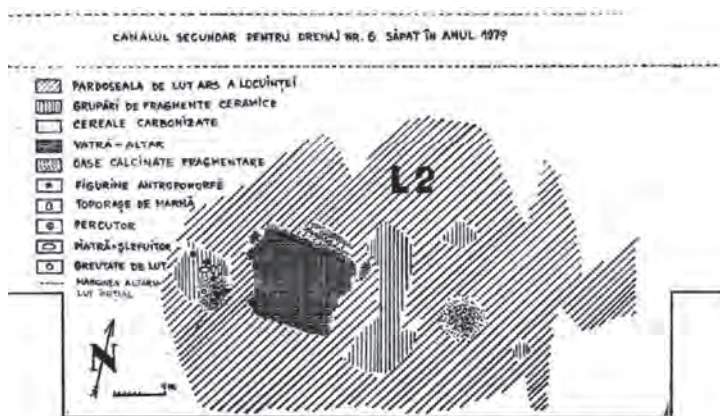

Fig. 274 Lozna. Planul clădirii II-în centru vatra-altar (Șadurschi 1983, 88, fig. 3)

Fig. 275 Lozna. Fragment Cucuteni B de vas cu semne și simboluri (fotografie: Gh. Lazarovici)

În afară de Clădirea II, care are caracteristicile unui sanctuar casnic, a mai fost descoperit un fragment vas deosebit de interesant, care poartă pe suprafața sa o serie de semne și simboluri (Fig. 275). Fragmentul are 13 x 12 cm și aparține unui vas Cucuteni B de dimensiuni relativ mari, fără pictură. În partea superioară a fost redată o pasăre în zbor spre stânga, cu ciocul lung, coada rotunjită și aripi schițate prin trei linii aproximativ paralele. În partea de jos se observă un arc cu săgeata în el, o altă săgeată

fiind deja trimisă în direcția păsării. În partea dreaptă este redat schematic un om, iar deasupra personajului este incizat un soare cu cinci raze scurte și două raze lungi, care ar putea reprezenta schematic linia orizontului. La mijlocul fragmentului, între aceste două grupuri figurale este incizat un șir de 10 semne grupate pe o linie (Teodor, Lazarovici Gh. 2004, 94-95). Analiza semnelor a fost realizată de M. Merlini (Merlini 2009, 668) și nu vom insista asupra lor. Considerăm important de semnalat faptul că în același sit unde a fost cercetat un sanctuar casnic, a fost descoperit un fragment de vas special, de o mare însemnătate în ceea ce privește utilizarea semnelor și a simbolurilor.

Pentru arealul ucrainean menționăm sanctuare casnice la Vesely Kut, regiunea Odessa, Shkarovka, regiunea Kiev, Trostianec și Voroshilovka, Regiunea Vinnița, unele dintre ele asociate cu ateliere de olărit (Tsvek 2001, 25-28).

La Shkarovka/Shkarivka, regiunea Kiev (Tripolie BI-II), într-un atelier ceramic se menționează și o construcție de cult (Tsvek 2016, 19). Ca dotări înregistrăm prezența podiumului ușor supraînălțat față de podea, pe care se aflau două din cele trei altare rectangulare din sanctuar (Fig. 276). Vatra era de formă rectangulară. Vizavi de podium era construită o banchetă pentru vase. În fața altarului mare se afla o groapă cu oase și un fragment de strachină (Tsvek 2001, 24). N. Burdo consideră că descoperirile din interiorul clădirii ar putea indica spații special dedicate desfășurării unor ritualuri, iar inventarul mobil așezat într-o anumită ordine, ar putea sugera statutul special al clădirii (Burdo 2005, 71).

La Vesely Kut (Tripolie BI-II) atelierul ceramic conținea un altar interior, un vas binoclu și un craniu de taur. Aici a fost cercetată și o clădire care avea un podium pe care fuseseră depuse râșnițe, frecătoare, dar și casete din lut ars care depozitau semințe de cereale (Fig. 277). Casetele erau protejate de capace decorate cu motive complexe, interpretate ca reprezentând motive ancestrale (Tsvek 2001, 25).

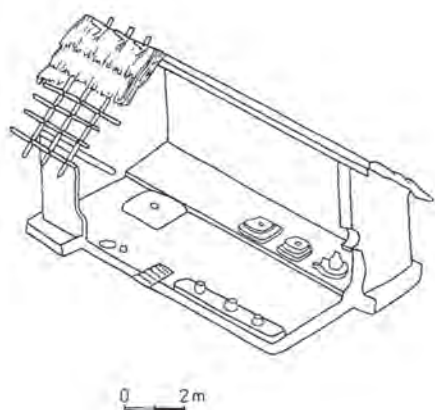

Fig. 276 Shkarovka. Sanctuarul-reconstituire grafică (Tsvek 1999, 114, fig. 2/2)

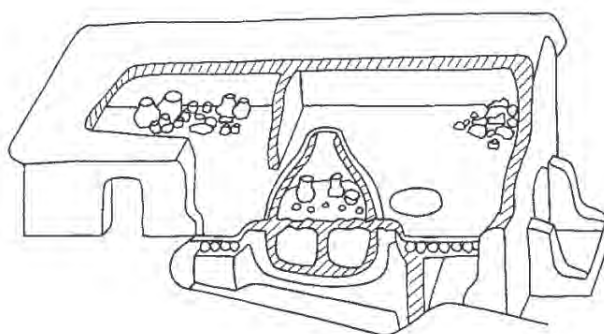

Fig. 277 Vesely Kut. Sanctuarul cu atelierul ceramic-reconstituire grafică (Tsvek 2016, 19, fig. 3)

La Trostjančik a fost descoperit un atelier ceramic cu cuptor ceramic alături de un altar circular, adâncit, înconjurat de vase de cult, din care unul zoomorf și o pintaderă pictată (Tsvek 2001, 25-27). Toate aceste elemente ar putea sugera existența unor ritualuri legate de cultul meșterilor olari, la care probabil luau parte și alți membri ai comunității (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 232). La Voroshilovka a fost cercetat un sanctuar dedicat fie venerării animalelor, fie sacrificării acestora în scop ritualic. Inventarul cuprindea cuțite pentru sacrificare sau tăiat carnea, plastică zoomorfă și avea diverse locuri de ofrandă. Remarcăm pereții care erau pictați cu ocră. Alături de sanctuar a fost găsită o machetă de clădire, pe lângă idoli antropomorfi și zoomorfi (Tsvek 2001, 28).

În Klishchiv, Regiunea Vinnița se menționează Locuința 7, amplasată în zona centrală a așezării. Este o clădire cu două camere, cu tavanul lutuit, și podeaua din pământ bătut, la parter. În interior a fost construită o amenajare rectangulară alături de care au fost descoperite numeroase statuete antropomorfe și zoomorfe, piese cu trăsături antropomorfe și zoomorfe, în total 76 de elemente de inventar. Se remarcă absența uneltelor și a resturilor menajere pe podea, a oaselor de animale, inclusiv. Toate elementele de inventar, precum și poziționarea, i-au determinat pe cercetătorii acestui sit să concluzioneze că această clădire avea rol de sanctuar (Burdo 2005, 72).

În ceea ce privește sanctuarele comunitare, pentru ultima etapă de dezvoltare a culturii Cucuteni, devin mai numeroase, fiind legate probabil și de faptul că așezările sunt tot mai mari, sau de faptul că anumite manifestări religioase sunt standardizate.

Pe teritoriul românesc pentru etapa finală a culturii Cucuteni există mai multe descoperiri cu caracter de cult la Târgu Frumos – Buznea, jud. Iași; Ghelăiești-Nedeia, jud. Neamț; Poduri, jud. Bacău și Ștefănești-Stânca Doamnei, jud. Botoșani.

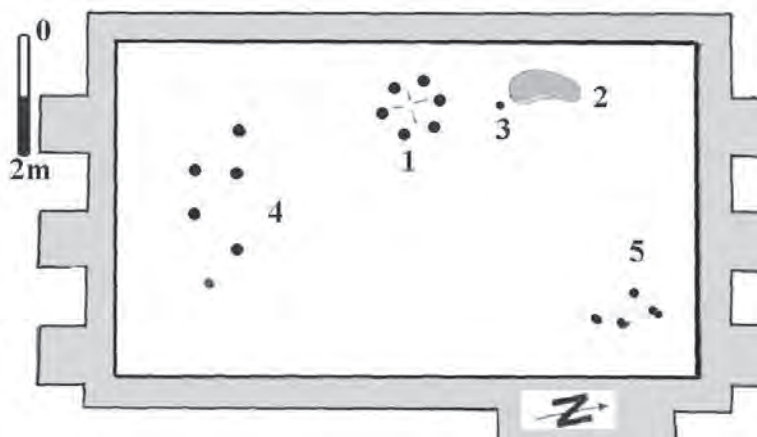

Fig. 278 Buznea. Planul sanctuarului. 1-complexul de cult; 2-vatra; 3-vas cu tub; 4-vase pictate; 5-fragmente ceramice (Mihai, Boghian 1977-1979, 439, fig. 2)

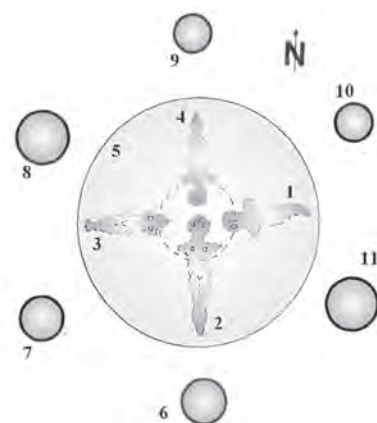

Fig. 279 Buznea. Dispunerea vaselor în complexul de cult (Mihai, Boghian 1977-1979, 440, fig. 3)

Sanctuarul de la Buznea, jud. Iași, avea dimensiunile de 10 X 6 m, era orientat NNE-SSV și se afla într-o poziție centrală în cadrul așezării (Fig. 278). De remarcat este un fragment dintr-o mură cu ornamentul în formă de spic (Mihai, Boghian 1977-1979, 429). Vatra se afla la 30 cm de peretele vestic, de formă deosebită, respectiv semilunară sau de seceră. Inventarul este special datorită complexului de cult compus din șase cupe dispuse în cerc, pe un diametru de 60 cm, alături de un vas-castron tronconic care acoperea o grupare de patru statuete antropomorfe (Mihai, Boghian 1985, 429-452; Boghian, Mihai 1987, 311-324). Statuetele erau dispuse cardinal, orizontal, pe spate (Mihai, Boghian 1977-1979, 431). Alte vase menționate sunt: vas cu tub de scurgere (descoperit între vatră și complexul de cult), două capace de tip „coif suedez”, castroane, cupă fragmentară, și o amforă pictată cu spirale și păsări (Fig. 279, 280) (Boghian, Mihai 1987, 311-324).

Fig. 280 Buznea. Dispunerea pieselor din complexul de cult (Lazarovici C. M. et alii 2009, 65, fig. 11)

La Ghelăiești-Nedeia, jud. Neamț (în nivelul Cucuteni B1), se menționează cinci complexe de cult. Locuința 5 este cea poziționată central în cadrul așezării. Clădirea a fost construită direct pe sol, cu podeaua din pământ bătut. Clădirea este orientată pe direcția est-vest. Clădirile din așezare se aflau dispuse în jurul sanctuarului (Cucoș 1999, 41). Vatra se afla în zona sud-estică a clădirii și prezența fătuială de culoare cenușie-negricioasă, cu gardina joasă, folosită ocazional (Cucoș 1999, 49). În interior sunt menționate

două complexe de cult, unul în colțul sud-estic, al doilea în colțul nord-estic. Complexul 1 este format din șase vase pictate, așezate în cerc, care înconjurau un vas tronconic cu buza în jos, care acoperea un al-tul piriform. Vasul piriform era introdus în pământ pentru stabilitate. În interior erau patru statuete antropomorfe dintre care trei păstrate întregi. Ș. Cucos consideră că este posibil ca statuetele să fi fost susținute în poziție verticală cu materiale perisabile (Cucos 1999, 48). Al doilea complex cuprinde un vas mare de provizii, cu umărul bombat și gura pâlnie care cuprindea 497 de astragale de porc și ovi-caprine. Ș. Cucos consideră că acumularea unui număr impresionant de astragale are legătură cu practicile rituale de sporire a turmelor de animale (Cucos 1999, 49), ulterior interpretate de către C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici în legătură cu jocuri rituale (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 233). Din inventar lipsesc obiectele de uz casnic, precum unelte, vasele uzuale, etc. Alături de sanctuar, lângă peretele de nord, într-un vas de provizii se menționează prezența unui topor naviform perforat, din rocă neagră șlefuită, un șlefuitor de formă semilunară, o dăltiță din piatră și colți de mistreț. Obiectele au fost interpretate ca fiind destinate unor îndeletniciri, sau ca parte din echipamentul celui care oficia cultul. Toporul perforat nu are urme de folosire și ar fi putut juca rolul de sceptru, având o perforație prea mică pentru a fi funcțional (Cucos 1999, 49).

La Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău, se menționează un sanctuar în aer liber demarcat prin cranii de bovidae așezate în cruce, alături de o vatră și un pavaj (Monah et alii 1983, 10; Monah 2001, 181). Locuința 14 a fost răvășită superficial și o parte distrusă în Epoca Bronzului. În interior se menționează o vatră cruciformă, deteriorată alături de care se afla o masă ovală. Atât vatra cât și masa aveau câte un nivel de refacere (Monah et alii 1983, 10). În interiorul Locuinței 56 din Caseta A, aparținând nivelului Cucuteni B1, este menționată descoperirea unui bucraniu stilizat, masiv, asimetric (Preoteasa 2012, 79).

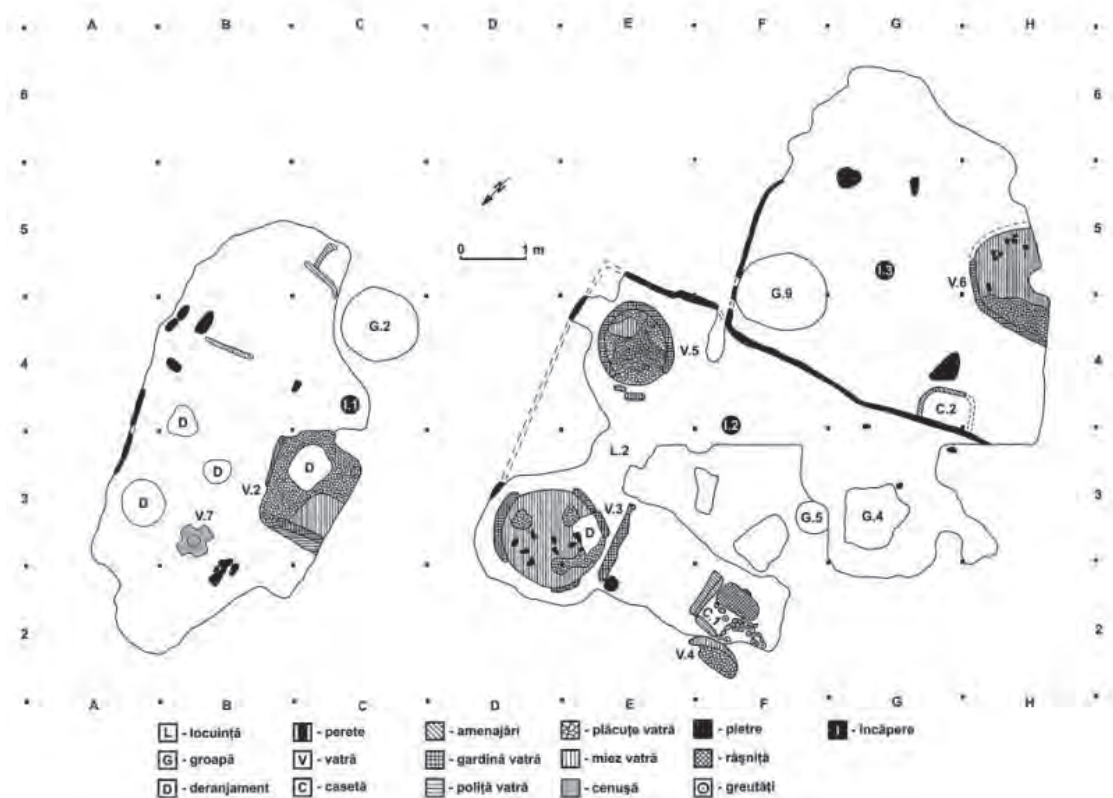

Fig. 281 Poduri. Planul parterului Sanctuarului (Locuința 2) (Preoteasa 2013, 96, fig. 7)

Cea mai impresionantă descoperire de la Poduri în ceea ce privește arhitectura de cult este sanctuarul cu etaj, din Caseta C, publicat în rapoarte sub numele de Locuința 2 (datată 3.800 / 3.775 î. Hr.). Forma clădirii este ușor neobișnuită, având planul în formă de „L”, orientată pe direcția NE-SV. Clădirea a avut mai multe camere și două niveluri: parter și etaj (Fig. 281, 282). Suprafața clădirii era de 72 mp. Spațiul construit inițial era mai mare de 270 mp, cu amprenta la sol de cel puțin 135 mp (Preoteasa 2013, 95). Anumite intervenții antropice de-a lungul vremii au deranjat parțial clădirea, în special pe latura nord-vestică. Camerele nu depășeau 12 mp fiecare. Clădirea nu a avut platformă. În vecinătatea vetrei 1

de la etaj, au fost observate fragmente din chirpici profilate, de la detalii arhitectonice care nu au putut fi reconstituite, posibile decoruri parietale (Monah et alii 2006).

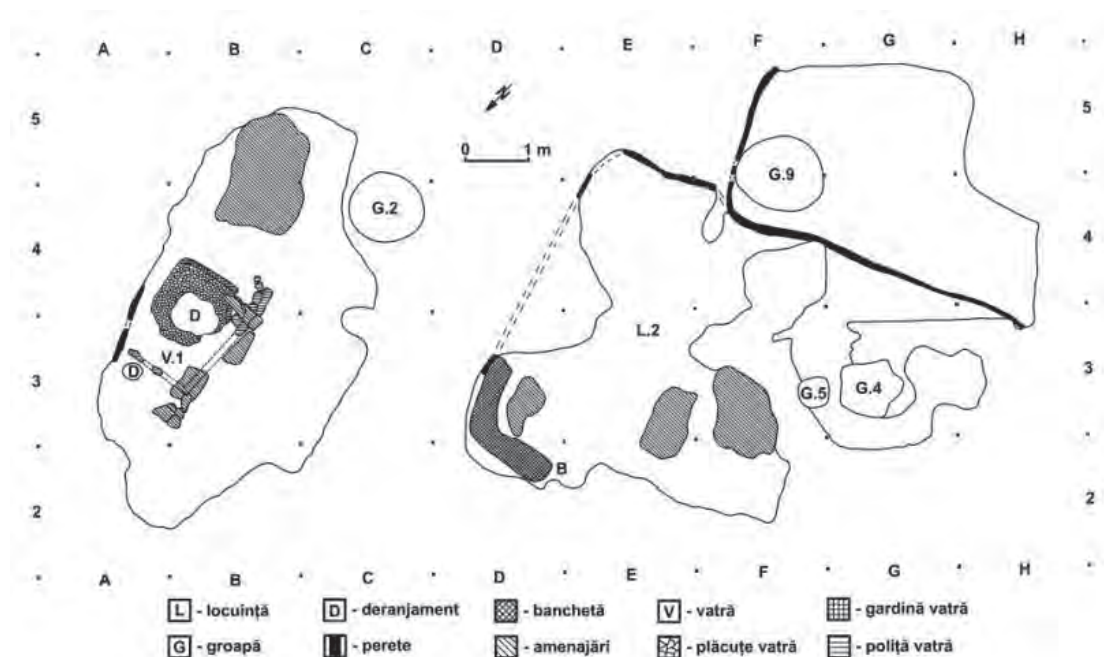

Fig. 282 Poduri. Planul etajului Sanctuarului (Locuința 2) (Preoteasa 2013, 96, fig. 8)

Amenajările fixe din interior sunt următoarele: cinci vetre rectangulare, dintre care patru la parter și una la etaj; un cuptor circular, la parter; o vatră cruciformă, la parter; o bancă, la etaj; două casete rectangulare din lut (dintre care una avea macro-resturi vegetale), la parter, două bucranii de lut ars de tip „cățel de vatră”. Din inventarul mobil sunt de remarcat numeroasele piese cu o varietate largă: peste 50 de vase întregi sau întregibile, reprezentări plastice antropomorfe și zoomorfe, mai multe râșnițe asociate uneori cu vetrele, obiecte de podoabă, cult și uz casnic de lut ars, numeroase piese de silex, greutatea de la război de țesut sau plasă de pescuit, brăzdare și săpăligi de corn, os-corn și un pumnal din cupru, într-un vas (Preoteasa 2013, 102). Banca, cu dimensiunile de 1,70 x 0,26 x 0,13 m, era de formă dreptunghiulară cu un colț rotunjit, a fost descoperită la etaj, fragmentată în patru bucăți (Fig. 399). Vatra cruciformă este cel mai important element descoperit în interior. Aceasta se afla la parter, în colțul nord-estic. Vatra are forma de cruce greacă (deschiderea brațelor este de 0,55 m, înălțimea de 0,08 m), cu o alveolă circulară în mijloc (Fig. 447). Forma, modul de aranjare, contextul de proveniență, toate o clasifică drept o amenajare cu scop ritualic (Dumitroaia et alii 2009, 20-21).

O vatră cruciformă este menționată în cercetările de salvare de la Stânca Doamnei-Ștefănești, jud. Botoșani. Clădirea care adăpostea respectiva instalație, Locuința 3, fusese deranjată de intervențiile antropice și materialele descoperite sunt doar parțial discutate în raportul de cercetare publicat ulterior (Nițu, Șadurschi 1994, 181-188). Din inventarul locuinței se menționează un topor de cupru (Nițu, Șadurschi 1994, 190, fig. 6). Ulterior, au fost identificate în depozitele de la Muzeul Județean Botoșani, două vase pictate de dimensiuni medii și o grămăjoară de scoici (informații inedite). Materialele din fiecare complex cercetat la Stânca Doamnei (patru clădiri și șase gropi) urmează să fie reanalizate și publicate corespunzător, materialele fiind în depozitele instituției (Fig. 283, 284).

Vetrele cruciforme le vom discuta într-un capitol dedicat instalațiilor de foc din sanctuare. Trebuie precizat totuși că până în momentul de față acestea au fost descoperite doar în clădiri aparținând fazei B a culturii Cucuteni, ele fiind elemente care marchează spații de cult dedicate.

Un altar cruciform este menționat la Cucuteni-Cetățuia, jud. Iași, în clădirea III/23, orientată probabil nord-sud, constatare făcută pe baza faptului că urmele de lemne de pe spatele lipiturilor erau orientate est-vest (Fig. 285). Cea mai importantă amenajare interioară era o porțiune de altar înclinată est-vest, de 0,38 x 0,25 m, înaltă de 0,06 m, cu marginea teșită oblic. Alături de această amenajare se aflau mai multe unelte din silex și vârfuri de săgeți, unelte din os și corn, două greutatea, o fusaiolă și o rondea de lut. Fragmentele ceramice sunt numeroase. În inventarul clădirii se menționează două cozi de polonic, o masă de cult și 16 statuete antropomorfe fragmentare (Petrescu Dâmbovița, Văleanu 2004, 95-96).

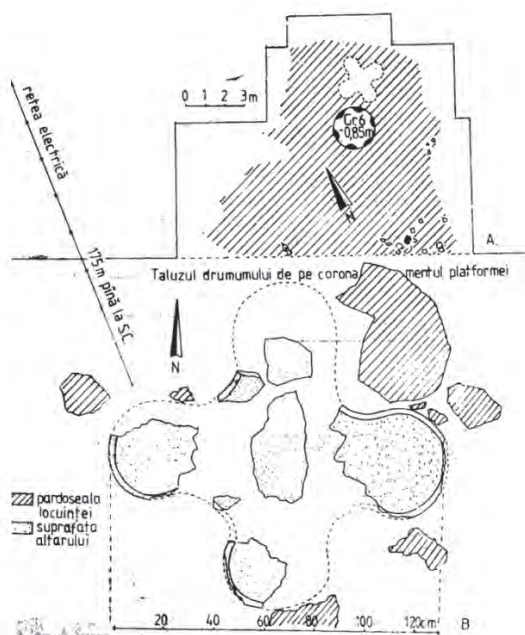

Fig. 283 Ștefănești. Planul Locuinței 3 (Nițu, Șadurschi 1994, 188)

Fig. 284 Ștefănești. Vatra cruciformă in situ (Arhiva fotografică Muzeul Județean Botoșani)

Construcții de cult au fost descoperite la Cucuteni-Cătățuia în clădirile I/I, I/2, III/19, pe lângă altarul cruciform din Clădirea III/23. În locuințele III/4 și III/25 sunt menționate „construcții de cult de tip neprecizat” cu specificarea că sunt probabil de cult. În Clădirea I/3 (Locuința I/3), se menționează trei altare, în stare de conservare precară, amplasate în zona estică a clădirii, dintre care unul (36 x 15 x 0,7 cm) era pictat și fusese construit inițial pe lipitura de pe baza platformei. Acesta, după scoaterea din uz a fost înlocuit cu altele două care au suferit refaceri (Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004, 121).

Fig. 285 Cucuteni. Amplasarea clădirilor cu amenajări de cult din nivelul III, marcate cu roșu (prelucrare după Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004, fig. 29)

De menționat în cadrul Clădirii III/11 (faza B1), prevăzută cu anexă, o vatră cruciformă, publicată ca „jertfelnic cruciform”. Clădirea a fost orientată nord-sud, suprapusă parțial spre vest de locuința III/9. În partea estică era o platformă masivă cu un grup de pietre în poziție verticală, aflate cu 10 cm mai jos

de resturile pereților. În zona centrală a fost descoperită o vatră de 0,25 x 0,30 m, alături de care, spre vest, se menționează un „jertfelnic”. Inventarul mobil este compus din: percutor, vârf de săgeată de silex, două râșnițe de piatră, două împungătoare de os, o greutate de lut ars, un pandantiv din colț de mistreț, vas întreg pictat, fragmente de pahare, străchini, cratere, vase globulare, alături de mai multe statuete antropomorfe. Sub locuință a fost identificată o groapă (cu un posibil rol de fundare) cu mai multe fragmente ceramice, oase de animale, resturi de perete, mai multe pietre (Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004, 85-86).

Conform datelor de care dispunem ca urmare a publicării monografiei de la Cucuteni-Cetățuia, putem concluziona că există câteva sanctuare casnice în nivelul III, iar clădirea III/11 se califică, chiar dacă deranjată, din mai multe puncte de vedere, în categoria sanctuarelor comunitare.

La Vladimirovka, Regiunea Cerkasî, Ucraina, clădirea sanctuarului (Locuința 3) are forma dreptunghiulară, cu dimensiunile de 14,30 x 4,5 m, fiind prevăzută cu două încăperi (Fig. 286). Ambele camere aveau câte o vatră cruciformă în interior, precum și câte un cuptor cu cupolă. Alături de una dintre vetrele cruciforme se menționează un loc de cult special amenajat, de formă rectangulară (1,6 x 1,5 m), interpretat drept altar (Passek 1949, 83).

Locuința 7 de la Konovka, regiunea Cernăuți, este poziționată central, cu un spațiu liber împrejur. Clădirea avea etaj, însă concentrarea de materiale era la parter, cu câteva instalații din lut, interpretate drept altare. Altarul 1 era de formă rectangulară, cu dimensiunile 80 x 35 x 20 cm. Laturile erau bine netezite. Important de remarcat este decorul spiralic incizat pe suprafața mesei. Pe masă și alături de amenajare au fost găsite 49 conuri miniaturale din lut, dintre care se remarcă cele 8 cu caracteristici zoomorfe și cele două cu vagi trăsături antropomorfe. Câteva dintre conuri aveau urme de ocră roșu. Tot în asociere cu această amenajare sunt șase statuete zoomorfe întregi sau fragmentate, trei vase de tipuri diferite și un vas miniatural. În zona centrală a parterului se afla o altă amenajare din lut, Altarul 2, cu diametrul de 2 m. Pe acesta au fost puse 12 vase pictate de dimensiuni mari, de tipuri diferite, amplasate radial. Cele 12 vase îl înconjoară pe unul amplasat central, piriform, decorat bicrom, alături de care era o statueta antropomorfă fragmentară. În zona nord-estică a clădirii erau alte două platforme din lut, altare, ambele de formă relativ pătrată. Cel aflat lângă colțul nordic al clădirii fusese netezit cu atenție și avea întreaga suprafață pictată cu roșu. În jur se menționează mai multe vase și un fragment de statueta antropomorfă. Spre vest, la 5 m distanță era un alt altar pătrat, de 60 x 60 cm, cu colțurile rotunjite. Pe lateral erau amforete, dintre care una cu astragale. Alături de vase se aflau coarne de căprior, arse și pictate cu roșu. Vasele din jur erau de diferite forme, dintre care menționăm cinci amfore, o cupă, o bilă de lut, un fragment de statueta în poziție așezată și un *phallus* miniatural. Clădirea a fost interpretată de către descoperitori ca fiind una cu scop de cult (Рыжов, Шумова 2013, 67).

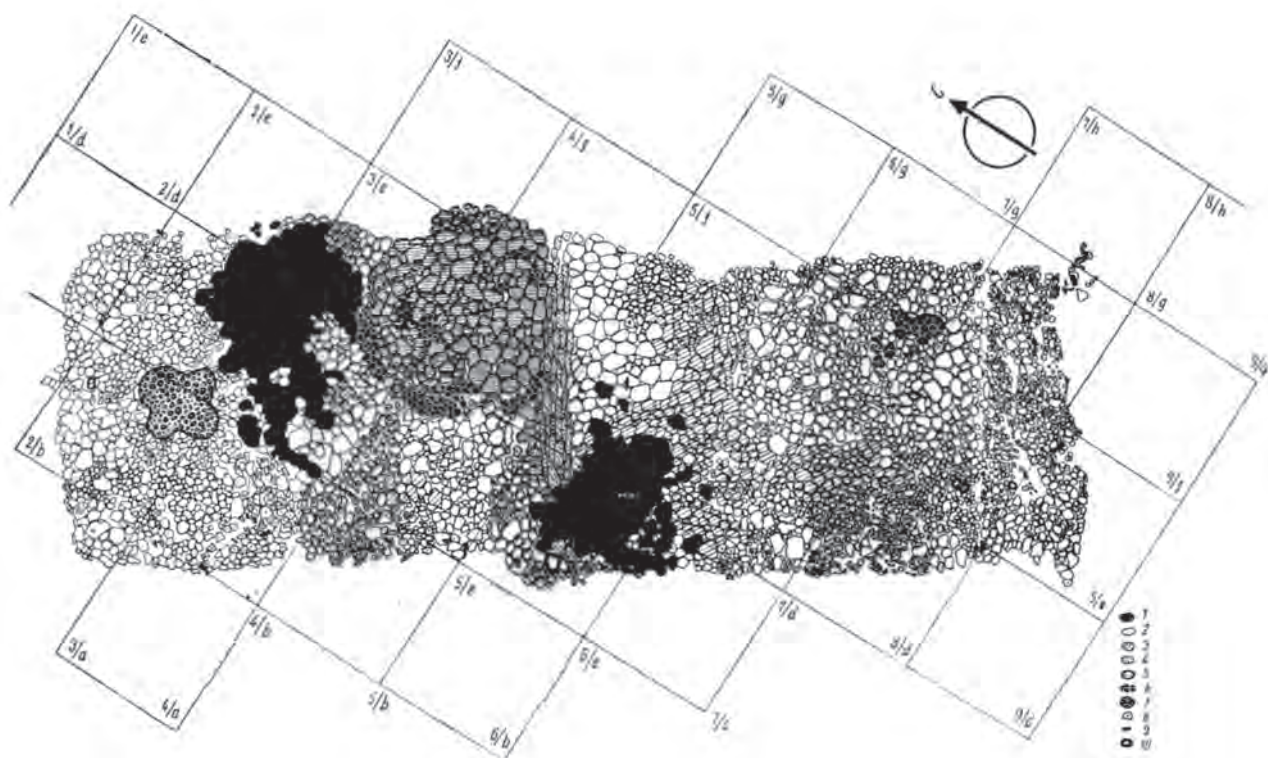

Fig. 286 Vladimirovka. Locuința 3-plan și reconstituire grafică (Passek 1949, 83, fig. 38/a-b)

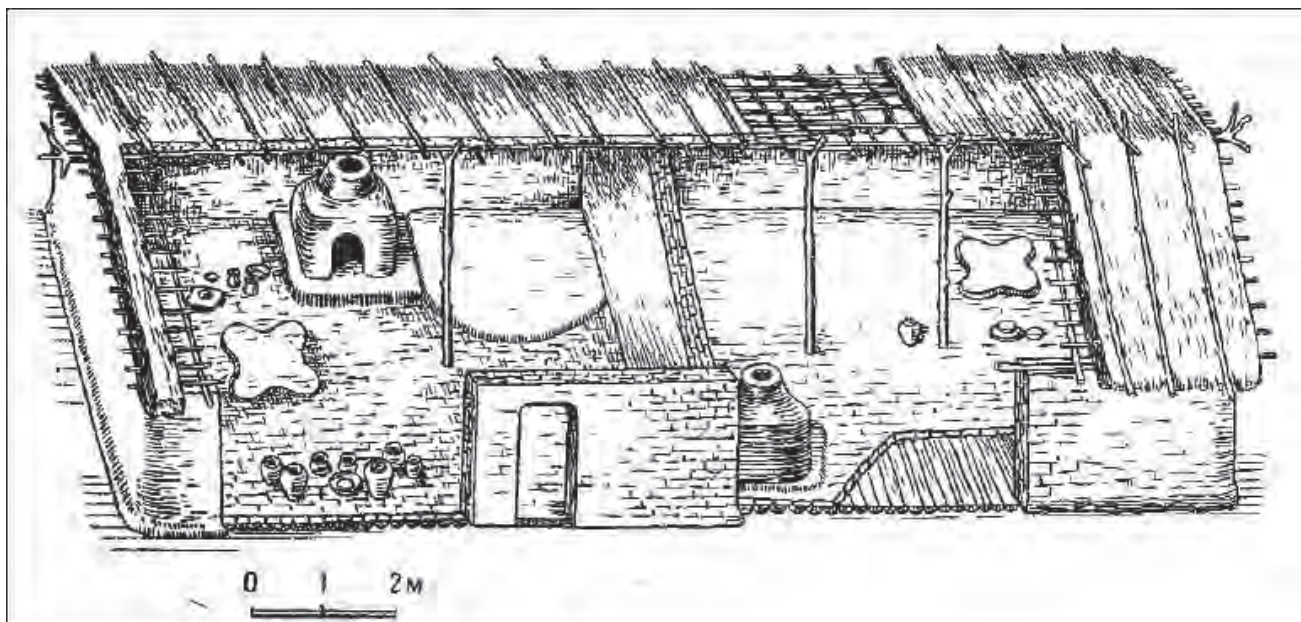

Fig. 286 Vladimirovka. Locuința 3-plan și reconstituire grafică (Passek 1949, 83, fig. 38/a-b)

La Timkovo, regiunea Odessa, se menționează în interiorul Locuinței 1 un complex de cult compus din machete de scaune și mai multe statuete în poziție așezată. Din nefericire clădirea a fost afectată de lucrări ulterioare. Chiar dacă clădirea a avut etaj, piesele care ar putea avea funcții rituale, se găsesc grupate exclusiv la parter (Fig. 287). Sub un perete consistent de lut ars, au fost descoperite trei statuete antropomorfe, cinci scăunele și o machetă de clădire, considerată machetă de sanctuar. Sunt menționate cantități mari de ceramică și unelte din silex (Burdo 2005, 63).

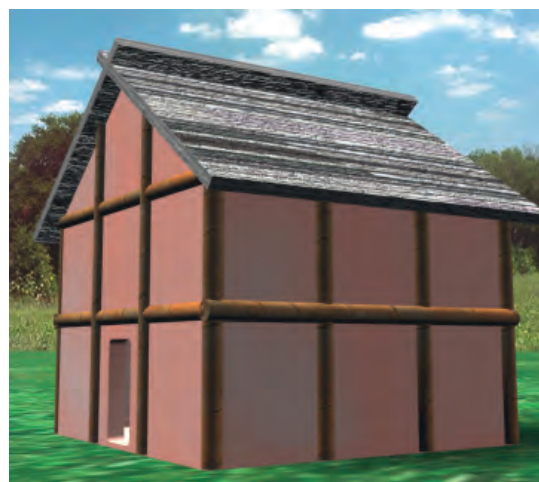
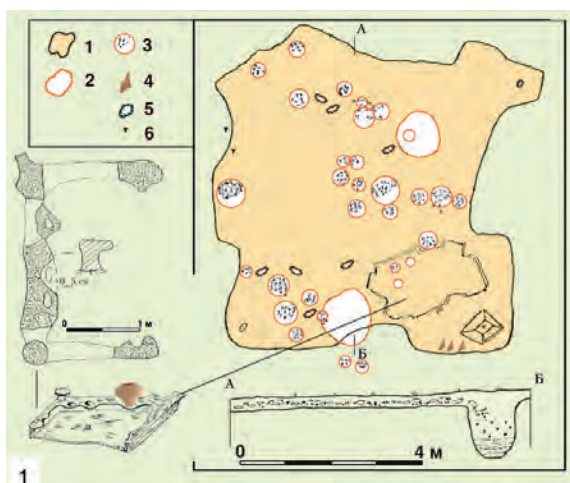

Fig. 287 Timkovo. Planul Locuinței 1 și reconstituirea grafică (Videiko, Burdo 2015a)

La Aleksandrovka (Oleksandrivka) regiunea Odessa, clădirea sanctuarului impresionează în primul rând prin dimensiunea de aprox. 250 mp (Fig. 288). Pe podeaua parterului au fost găsite zece statuete antropomorfe, unele în poziție așezată și mai multe scăunele, mult mai mici decât statuetele. Se menționează mai multe piese conice, de 14-20 cm diametru, cu o înălțime de 40 cm, realizate din lut amestecat cu pleavă (Burdo 2005, 64). Acestea ar putea proveni de la mese cu tăblia din lemn.

În situl de la Berezivska, regiunea Kiev, atrage atenția o Clădirea IV, cu suprafața de 30 mp care cuprindea în interior vetre și casete din lut. În prima cameră, în colțul sud-vestic, era o mulură ornamentată cu valuri, cu dimensiunile de 1,2 x 1,4 m, triunghiulară în secțiune. Tot aici era fixată vatra cu două vase de mari dimensiuni, de tip *pythos*, alături de mai multe vase sparte pe loc. În partea sud-vestică a celei de-a doua camere, era o amenajare rectangulară de 0,8 x 0,7 x 0,07 m, divizată în patru părți inegale. În această zonă au fost găsite mai multe unelte din silex, un topor de piatră, un altăraș ceramic, două câni, un polonic, vase ornamentate de dimensiuni medii. Clădirea a fost interpretată ca fiind una legată de un ritual magic, asociat cu fertilitatea grânelor (Burdo 2005, 70).

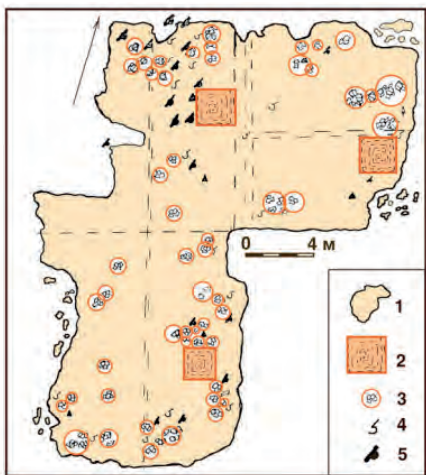

Fig. 288 Aleksandrovka. Planul sanctuarului (1. podea; 2. vetre; 3. vase fragmentate; 4. polonice; 5. statuete antropomorfe) și reconstituire grafică (Burdo 2005, 65)

Situl de la Maidanetske, Regiunea Cerkasî, este celebru atât prin numărul mare de clădiri identificate dar și prin caracteristicile de organizare a așezării, făcând parte din ceea ce a fost definit în bibliografie drept „mega-siturile cucuteniene” (Müller, Videiko 2016, 71-94). Nu intrăm în detaliile pe care le presupune arhitectura specifică a acestor tipuri de așezări, aspectele fiind discutate de către o serie de cercetători (Videiko 2002, 103-125 cu bibl.; Videiko 2012, 1-36; Shmagly, Videiko 2005; Videiko 2005). Avem în vedere Clădirea 12 (комплекс «М») de dimensiuni impresionante, respectiv 168 mp (7 x 24 m). Forma clădirii este rectangulară, prevăzută cu două niveluri și mai multe camere (Burdo 2005, 72). Clădirea a fost cercetată în 1984 și era una dintre cele mai mari din sit (Fig. 289). Podeaua din Camera 2 a fost pictată cu ocră roșu, în mai multe straturi. Vatra din încăpere a fost afectată de lucrări ulterioare, însă urmele s-au păstrat. În Camera 1, pe latura nordică, este menționat un podium din lut amestecat cu pleavă, care fusese pictat cu roșu. Numeroase vase se aflau atât la etaj, cât și la parter (Shmagly, Videiko 2003, 37-38). Pe ambele laturi scurte ale clădirii erau gropi. A fost cercetată Groapa 50 care era rectangulară (3,85 x 3,4 m) cu marginile rotunjite. Pe fundul gropii sunt urme de ardere. În partea superioară au fost amplasate două cranii de vite, multe oase și mai multe vase. Groapa a fost folosită un timp îndelungat și este legată de activitățile care au avut loc în Clădirea 12. Aceasta, conform dimensiunilor și a elementelor decorative a fost interpretată drept clădire cu rol special în viața socială a locuitorilor din zona sud-estică a sitului (Müller, Videiko 2016, 79).

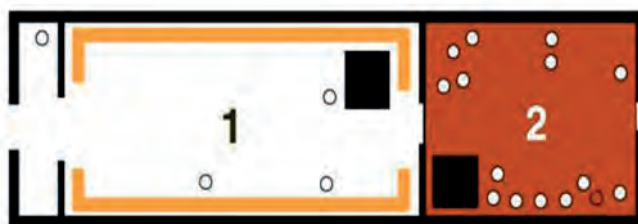

Fig. 289 Maidanetske. Planul Clădirii M și reconstituire grafică (Burdo 2005, 72; 74)

Cel mai impresionant templu de pe teritoriul ucrainean este cel descoperit la Nebelivka, regiunea Kirovohrad, cercetat începând cu anul 2012, încadrat în faza Tripolie B2. Clădirea fost denumită generic B5, iar dimensiunile acesteia sunt de 66 m lungime x 22 m lățime (1452 mp). Orientarea este pe direcția est-vest, amplasată într-un spațiu larg de jur împrejur, între două dintre șirurile ce formează cercurile de case. Deocamdată este cea mai mare structură construită cunoscută și cercetată în arealul cucutenian (Chapman et alii 2016, 21). Se presupune că această clădire ar fi putut fi construită anterior locuințelor din jur, având în vedere faptul că orientarea celei mai apropiate locuințe a fost schimbată pentru a o include în planificarea spațiului. Urmele structurii constă din două părți: zona vestică cu o acumulare mare de lut ars pe o suprafață de 20x38-40m și zona estică, cu chirpic amenajat liniar pe o lățime de 1-1,5 m și pe o lungime de 20 m pe fiecare latură, conturând un spațiu delimitat, o curte, fără acoperiș (Fig. 290) (Videiko, Burdo 2015, 24).

Fig. 290 Nebelivka. Clădirea templului în timpul cercetării (Chapman et alii 2016, 121, fig. 16)

Clădirea avea două niveluri și a fost construită pe structură de stâlpi verticali, interconectați cu grinzi transversale. Spațiile dintre stâlpi au fost umplute cu nuiele. Podelele din lemn au fost acoperite cu lut, iar amprente de lemn ale podelei au fost identificate pe alocuri. În interiorul vălătucilor pentru podelele au fost amestecate paie și cereale ale căror amprente sunt foarte vizibile. În afară de resturi vegetale, în pastă au fost amestecate fragmente ceramice, pietre, fragmente de silex, oase, frunze și, cel mai interesant, partea superioară a unei statuete antropomorfe. Podeaua avea șase straturi de lipitură din lut care pe alocuri a rămas nearsă. Variațiile de intensitate ale focului pe lungimea clădirii au determinat diferențe în ceea ce privește procesul de ardere, aspect care nu este vizibil la clădirile obișnuite (Videiko, Burdo 2015, 21). În ceea ce privește efortul constructiv, acesta nu s-ar fi putut desfășura fără efortul colectiv al mai multor membri ai comunității. Structura de susținere avea 82 de stâlpi. Podeaua a fost realizată din casete din lemn așezate pe pământ, peste care a fost depus lut. S-a calculat că înălțimea medie a stâlpilor ar fi fost de 6,7 m, ceea ce înseamnă 960 metri liniari și aproximativ 50 metri cubi ar fi fost folosiți doar pentru pereți. În total, cu tot lemnul pe care îl presupunea inclusiv podeaua și etajul, se ajunge la o aproximare de 285-368 mc. Pereții parterului au fost tencuiți cu lut și pictați (Videiko, Burdo 2015, 22). Au fost identificate cinci praguri în diferite zone ale clădirii. La unele intrări erau și detalii arhitectonice decorative. Una dintre cele mai largi intrări, de 1,7 m, era la intrarea în camera centrală de la etaj (Fig. 292) (Videiko, Burdo 2015, 23). Nu a fost identificată nicio intrare în curtea clădirii, însă este posibil ca ea să fi existat pe latura estică (Videiko, Burdo 2015, 25).

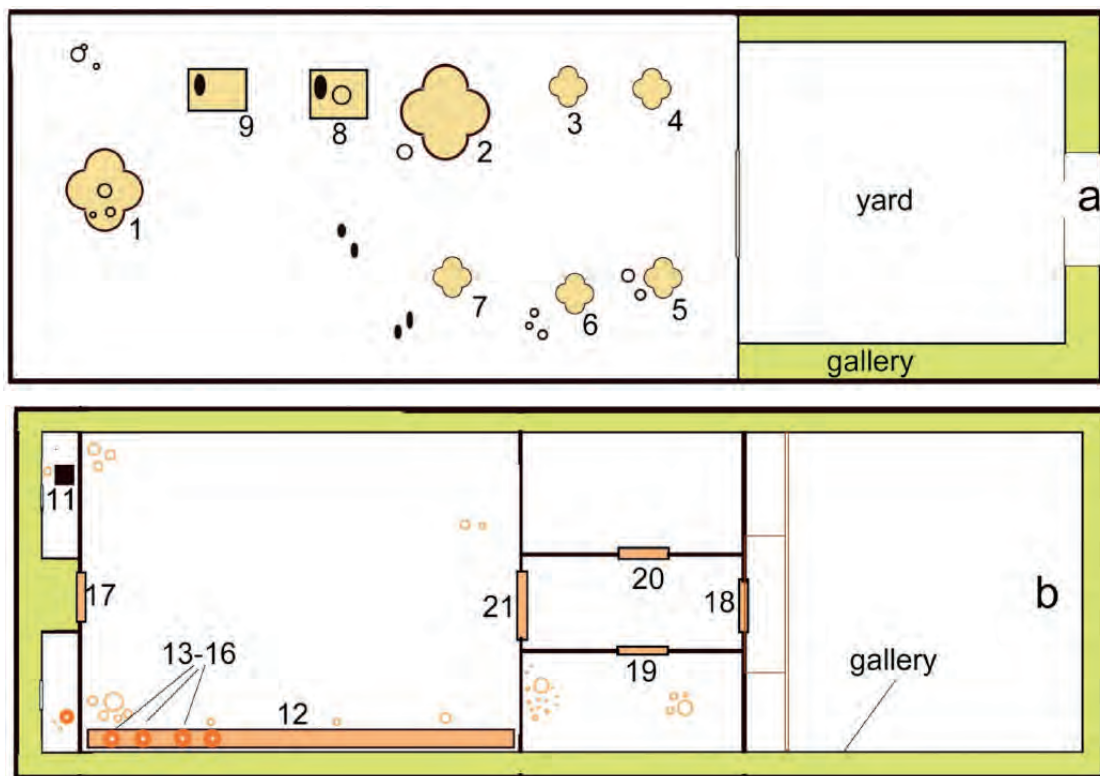

Fig. 291 Nebelivka. Planul parterului și al etajului. 1-7: platforme cruciforme; 8-9: casete; 11: vatră; 12: bancă; 13-16: vase depuse pe podium; 17-21: praguri (Videiko 2015)

Fig. 292 Nebelivka. Pragul de la intrarea în camera centrală de la etaj (Videiko 2015)

Cele mai spectaculoase elemente fixe sunt cele șapte platforme/altare (Fig. 291, marcajele 1-7) dintre care două erau cruciforme (Fig. 294). Toate altarele au fost refăcute cel puțin o dată. La parter, alături de peretele nordic, erau urme de la două platforme lutuite, amenajate cu râșnițe (Fig. 291, marcajele 8-9). În fața altarului 2 era o groapă umplută până la nivelul podelei, în care au fost depozitați bulgări din lut, formați și nefolosiți (Videiko, Burdo 2015, 23). Banca aflată la etaj a fost acoperită cu vopsea albă și pe ea se aflau mai multe vase de tip *pythos*. Partea estică a etajului a fost compartimentată în trei camere mici rectangulare. Partea centrală avea trecere către toate punctele cardinale, prin cele patru deschideri. În camera sudică erau două grupări de vase, dintre care unul mai consistent se afla alături de cuptor (Fig. 291, marcaj 11). Interpretată drept complex de cult, este gruparea de 21 vase miniaturale, alături de un vas biconic și două castroane, toate descoperite în zona vestică a etajului (Fig. 293). O parte dintre materialele ceramice au fost decorate cu grafit, situație deosebită pentru intervalul cronologic în care se plasează clădirea (Chapman et alii 2014, 150).

Fig. 293 Nebelivka. Complexul de cult cu 21 de vase miniaturale (Videiko 2015)

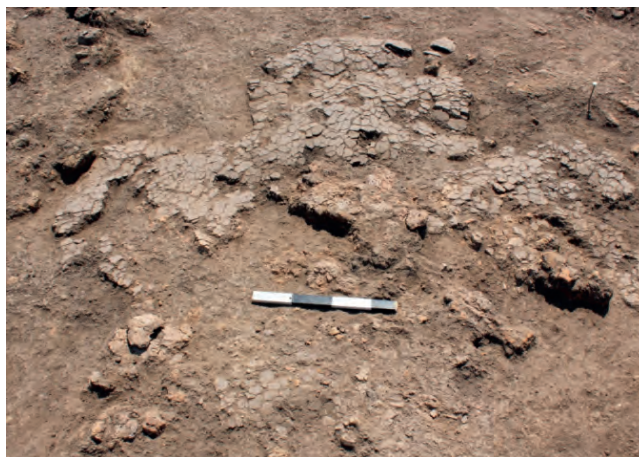

Fig. 294 Nebelivka. Altarul 5/Elevation 5 cruciform și decorat în cursul cercetării (Videiko 2015)

Părerile asupra funcționalității acestei clădiri sunt împărțite între membrii echipei de cercetare. Echipa britanică consideră clădirea ca fiind una „publică”, fără a avea alte funcții. Mai mult, J. Chapman consideră interesant faptul că există trei mega-structuri în zona estică a sitului de la Nebelivka. De asemenea, clădirea B5 nu este o „casă normală”, având în vedere lipsa unor elemente casnice necesare, precum vetre pentru a încălzi suficient spațiul, vase de provizii sau zone de gătit (Chapman et alii 2016, 130). M. Videiko și N. Burdo în schimb consideră clădirea ca având funcțiile unui templu, argumentând prin mai mulți parametri care caracterizează clădirea. Amplasarea nu este una obișnuită și prin dimensiunile ei ar fi fost vizibilă de la mare distanță, având în vedere largul spațiu gol lăsat de jur împrejur. Construirea clădirii pe direcția est-vest, cu intrarea spre est nu este aleatoare, având în vedere faptul că de la intrare s-ar fi văzut direct răsăritul soarelui și acesta ar fi luminat curtea de la primele ore ale dimineții (Videiko 2015). În afară de aceste elemente, dotările fixe din interior sunt deosebite față de cele întâlnite în locuințe: la parter, prezența a șapte altare și două platforme pentru râșnit; la etaj banca pictată, de-a lungul peretelui și un singur cuptor. Pentru a încălzi etajul această dotare era insuficientă. În afară de dotări și inventar trebuie luat în calcul efortul și costurile mari pentru realizarea unei astfel de clădiri (Videiko, Burdo 2015, 25).

Având în vedere imaginea de ansamblu asupra clădirilor de cult sud-est europene, plecând de la datele furnizate de rapoartele de cercetare, considerăm că această clădire se poate încadra în categoria templelor. Spațiul generos ar fi putut adăposti o comunitate numeroasă, care să participe la ritualuri. Interiorul, chiar dacă are un spațiu larg, nu are vase ceramice în cantitate mare, iar cele 21 de cupe miniaturale ne determină să credem că un număr redus de oameni intrau la etajul clădirii. Concentrarea elementelor de cult și de ritual se află la parter, unde este posibil că ar fi avut loc ritualuri și întâlniri comunitare. În afară de clădire există și curtea împrejmuită care oferea spațiu suficient pentru cei care participau la ceremonii, fără a fi implicați în mod direct, sau care nu erau „inițiați”.

Fig. 295 Nebelivka. Reconstituirea grafică a templului: a. Varianta ucraineană (Videiko 2015); b. Varianta britanică (Chapman et alii 2016, 123, fig. 11)

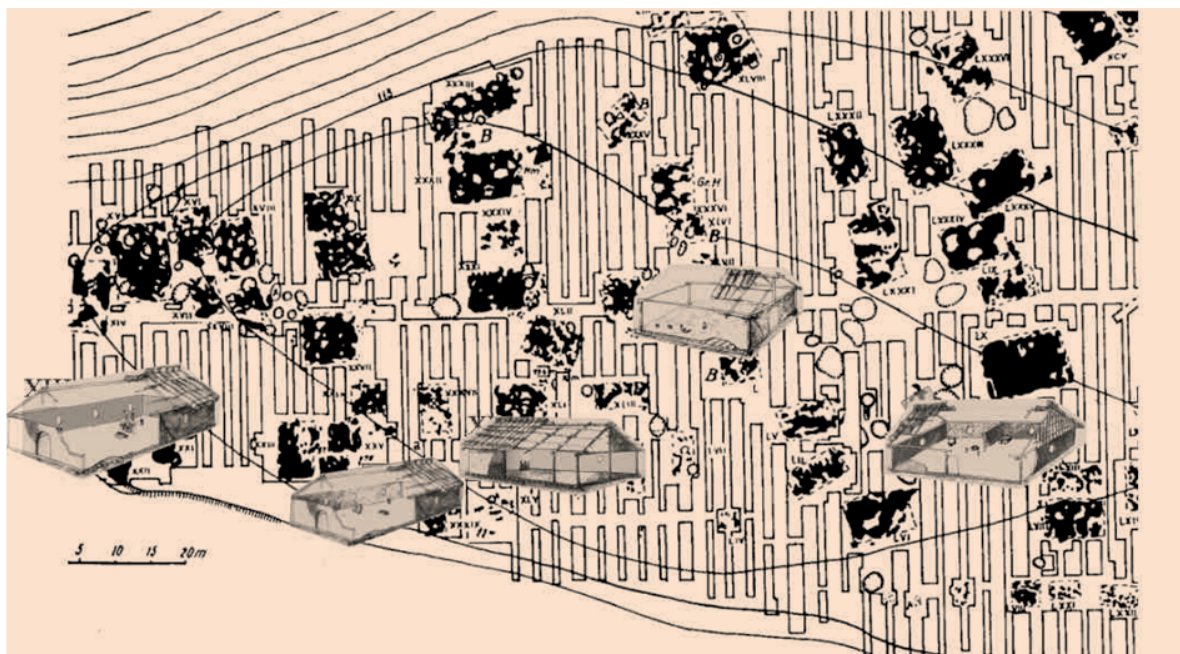
Studiu de caz. Arhitectura de cult de la Trușești

Situl de la Trușești este cel mai mare sit cucutenian cercetat pe teritoriul României, în perioada 1951-1961, beneficiind ulterior de o monografie (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999).

Clădirile de cult de la Trușești nu au fost publicate ca atare, ele fiind publicate ca locuințe; descoperirile de aici au fost reconsiderate în ultimii ani (Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 53). C. M. Lazarovici a reluat planurile publicate și a amplasat elemente publicate disparat, corelând inventarul fix și cel mobil cu clădirile din așezare (Fig. 296). Pe baza rapoartelor, a monografiei și a corelării datelor, clasifică sanctuarele în două categorii: cu o încăpere (L24, L38, L40, L60) (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67, fig. 46-48; 85-88, 526, fig. 65 și 167; 88-89, fig. 67; 117-121, fig. 86-87, 372/3) și cu două camere, egale sau inegale (L61 pentru prima etapă de locuire a așezării și L84 pentru cea de-a doua etapă) (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 121, fig. 88 și 372/4-5; 160, fig. 116, 147/5, 165/8, 170/14, 175/2, 313/4; Maxim-Kalmar, Tarcea, 1999, 670).

În categoria sanctuarelor casnice poate fi încadrată L36 (Locuința XXXVI), o clădire cu două camere, care avea pe o platformă un vas mare de tip *pythos*. Vasul este unicat, având cinci siluete îngemănate reprezentate în relief, alături de vase de tip suport (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 81, 85, fig. 317a).

La Trușești remarcăm mai multe sanctuare comunitare, care se disting printr-un inventar monumental. L24 (Locuința XXIV-încadrată Cucuteni A) a fost amplasată central, avea 9 x 5 m (45 mp), era orientată est-vest, conservată în condiții bune, în special partea vestică a acesteia (Fig. 297). Clădirea, comparativ cu altele din același sit, este de dimensiuni medii, însă cele trei amenajări de cult o scot în evidență. Platforma fusese realizată din scânduri, perpendiculare pe axul lung al clădirii. În monografie M. Petrescu-Dîmbovița menționează în interior trei amenajări diferite. Prima este o bucată de ramă, cu înălțimea de 3 cm, cu amprenta de ramură mai groasă. A doua este numită „construcție de cult” de 1 x 1 m, din lut ars, descoperită în colțul nord-estic, respectiv o statuie dublă cu capetele albiate (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67).

A treia amenajare se afla la 1,5 m spre sud-est față de statuia dublă, și era compusă din mai multe plăci în poziție oblică, de 6 cm grosime, netezite pe o latură și arcuite pe partea inferioară, cu ramă și colțuri pe margine, prevăzută cu un orificiu cu diametrul de 10 cm. Aceasta este interpretată de către descoperitor tot o construcție de cult, care nu a putut fi reconstituită (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67). Conform descrierilor, fragmentele ar putea proveni de la o masă.

De dimensiuni apropiate este clădirea L40 (Locuința XV), respectiv de 9 x 5 m, amplasată de asemenea central în cadrul sitului. Direcția clădirii este est-vest. Platformele arse prezintă mai multe intervenții ulterioare în interior și pe margini, mai ales în partea estică (Fig. 298). În complex au fost descoperite 11 obiecte și elemente arhitectonice. În partea nordică se menționează o lipitură fină, fără amestec de pleavă, cu o ramă unghiulară din lut de 7.10 cm grosime. În colțul sud-estic era un fragment de ramă, netedă la exterior. În capătul nord-vestic este menționată stela din lut, amplasată cu fața spre est. Inventarul mobil cuprinde vase cu pictură și fără pictură, un suport de vas pictat, un vas – binoclu decorat cu incizii, un *phallus*, un picior de statueta cu decor incizat, o protomă zoomorfa de la un vas nepictat, un toporaș din piatră și o săpăligă de corn fragmentară (Petrescu-Dîmbovita et alii 1999, 89).

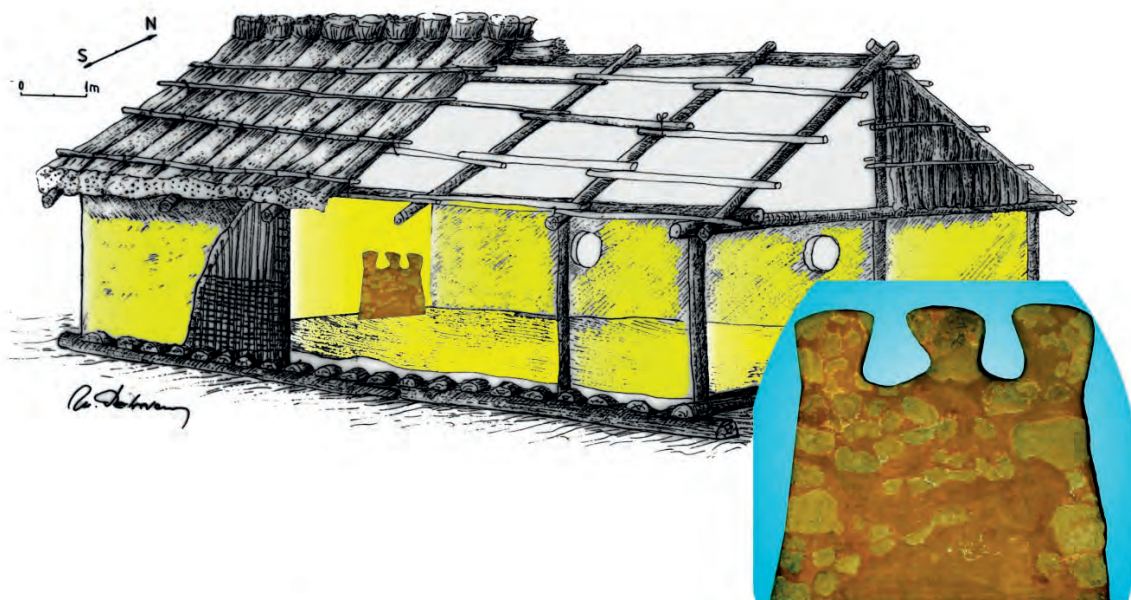

Fig. 298 Trușești. Clădirea L40 – reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 59, fig. 4)

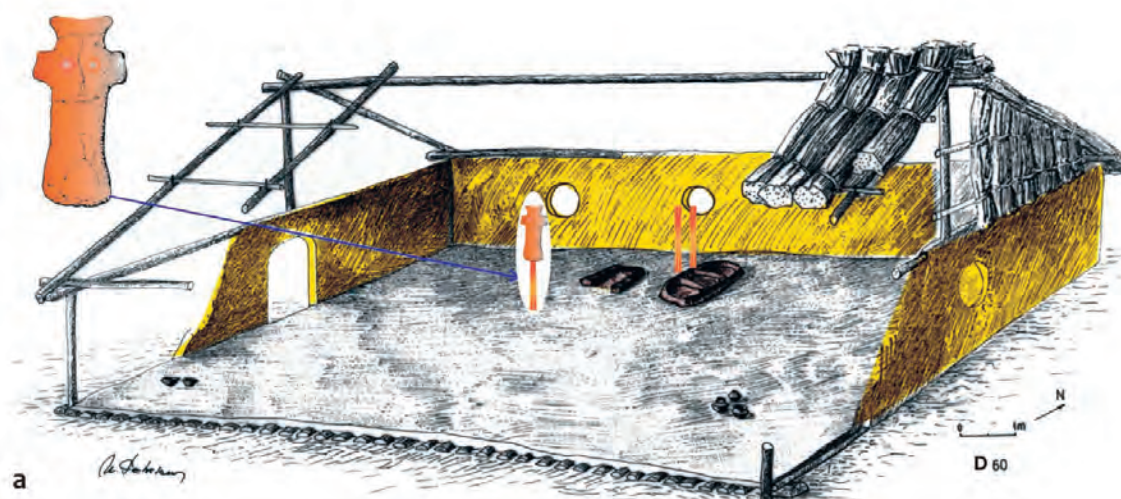

Fig. 299 Trușești. Clădirea L60 – reconstituire grafică (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 60, fig. 5)

Clădirea L60 (Locuința LX) poate fi încadrată tot în categoria construcțiilor cu scop cultic (Fig. 299). Dimensiunile clădirii sunt 12,5 x 8,5 m (106,25 mp), cu orientarea ENE-VSV. Descrierea acestei clădiri este una interesantă, descoperitorul menționând faptul că în partea nord-vestică erau numeroase fragmente de perete, cu una sau două fățuiele, care se exfoliau, fiind colorate cu gălbui, brun sau roșu, ceea ce ar putea fi un indiciu că respectivii pereți au fost pictați. Câteva bucăți din platformă au fost pictate cu negru sau brun-negricios. În zona nord-estică a fost observat un fragment de perete cu amprenta clară a unui „brâu”. Ca dotări interioare se remarcă în sectorul central al jumătății nordice o vatră. La secțiunea amenajări se menționează un idol antropomorf cu capul în formă de recipient (cu lungimea de 46 cm), gol pe interior și care probabil că era amplasat pe una dintre coloanele din clădire (Fig. 300). Construcția de cult era în apropierea statuii, de formă rectangulară cu colțurile rotunjite, așezată pe pământ. Altarul era compus din două compartimente inegale, separat printr-un perete gros. Fiecare latură a fost re-lipită de trei ori. Pe latura estică se afla un orificiu de 2 cm. Peretele care compartimentează amenajarea avea o amprentă semicirculară, de la un par vertical. În capătul nordic al clădirii se menționează un fragment de gardină cu o perforație transversală. Inventarul din clădire este compus din: un topor mare plat, o strachină cu decor incizat și zece vase fragmentare (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 117-121).

Fig. 300 Trușești. Statui antropomorfe din lut descoperite în clădirile L60 și L61 (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 291, fig. 1, 3, 5)

L38 (Locuința XXXVIII) este o clădire care atrage atenția prin prezența unei stele antropomorfe. Clădirea avea 28 mp, orientată NNV-SSE și prezintă deranjamente în colțul sud-vestic. La domeniul plastică se menționează un bust de idol antropomorf cu decor incizat și un altul fragmentar, mai mare, cu decorul în relief pe o suprafață. Din a doua statuie s-au păstrat corpul și picioarele despărțite. Chiar dacă nu se cunoaște modul în care el a fost amplasat, se crede că a fost fixat pe un postament. Pe lângă resturile idolului de mari dimensiuni în formă de stelă, au fost descoperite mai multe elemente, precum un cuptor, un fragment de râșniță, un nucleu și lame de silex, un străpungător din os, numeroase fragmente ceramice pictate, străchini, și un vas binoclu (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 87-88).

În L61 (Locuința LXI), clădire din prima fază de locuire de la Trușești, au fost descoperite două mese și un altar, drept pentru care a fost considerată clădire comunitară cu scop cultic (Maxim-Kalmar, Tarcea 1999, 670). Suprafața clădirii este de 60 mp (12 x 5 m), orientată ENE-VNV, cu deranjamente, mai ales în zona estică. Clădirea a avut două camere, fiind identificat un perete despărțitor în partea centrală, orientat N-S (Fig. 301). În imediata vecinătate a peretelui fusese vatra (0,30 x 0,20 m). Cele mai interesante elemente din interior sunt cei doi idoli circulari cu capetele albiate, amplasați la 1,5 m distanță unul de celălalt, care s-ar fi putut afla la o anumită distanță față de sol dacă ar fi fost amplasați pe stâlpi din lemn (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2008, 13). La 1,1 m spre vest față de statui se menționează un fragment de altar direct pe pământ, fără detalii despre cum arăta, și un fragment de la o masă de cult, alături de vecinătatea sudică a altarului, tot fără descriere. În plus este precizată descoperirea unei plăci de cuptor cu perforații parțiale, alături de marginea nordică a clădirii. În ceea ce privește inventarul mobil sunt enumerate următoarele piese: o daltă rudimentară din corn, cinci vase fragmentare dintre care două pictate, un recipient cu decor adâncit și fără suport, două recipiente pictate de la vase-suport, trei suporturi fragmentare descoperite alături de vatră, un con mic din lut ars (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 121).

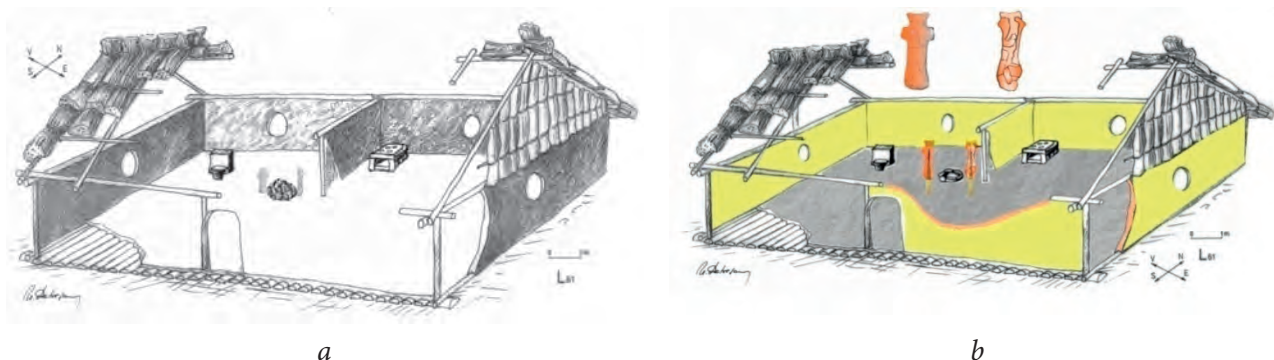

Fig. 301 Trușești. Clădirea L61, cele două variante de reconstituire grafică: a. statuile la nivelul solului (Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 59, fig. 27); b. statuile pe coloană (Lazarovici C. M. et alii 2009, 62, fig. 7)

Elementele de cult sau cele non-funcționale monumentale apar în cinci dintre cele 93 de clădiri cercetate. Este posibil ca cele cinci clădiri cultice să fi funcționat în același timp sau să existe sincronisme parțiale în folosirea lor (Monah 1997, 38). Având în vedere faptul că cele cinci clădiri pe care le-am descris aparțin primei etape de dezvoltare a Culturii Cucuteni, ele nu sunt de mari dimensiuni comparativ cu cele care apar și se dezvoltă ulterior, în faza B, pe teritoriul ucrainean. Cele cinci clădiri de cult erau destinate unor divinități diferite, având în vedere faptul că nu există nici o statuie asemănătoare cu o alta. Fiecare a fost realizată într-un stil diferit, cu un alt tip de reprezentare. Ceea ce constatăm este faptul că până când

inventarul din cele cinci clădiri cu elemente monumentale nu este publicat exhaustiv, nu putem concluziona asupra unor diferențe în ceea ce privește reconstituirea unor posibile ritualuri desfășurate în interior. Cel puțin două din cinci clădiri cu scop de cult le putem clasifica drept sanctuare comunitare, sau chiar temple ale comunității neolitice de aici.

d. Manifestări de cult în zona Ungariei

Zona centrală a Europei este una dintre cele mai interesante din punct de vedere arheologic, fiind un punct de întâlnire a mai multor influențe și culturi, din zona carpatică, balcanică, egeeană și est europeană. Neoliticul timpuriu din Bazinul Carpatic poartă numele de „cultura Körös” cu echivalențele culturale de pe teritoriul României-cultura Criș și din Serbia-cultura Starčevo. Modul de răspândire a agriculturii, precum și a altor inovații neolitice s-a petrecut ca urmare a unor difuziuni care au transmis și noile tehnologii: confecționarea ceramicii, folosirea și confecționarea secerilor, construirea locuințelor, industria textilă, realizarea statuetelor antropomorfe și zoomorfe, toate aceste aspecte extinzându-se foarte rapid. Viteza cu care se extind noile tehnologii conduc spre concluzia că nu există diferențe temporale semnificative în ceea ce privește cultura din nordul Balcanilor și cea mai timpurie fază a culturii Körös. După instalarea în zonă a comunităților neolitice timpurii, o serie de grupuri apar pe teritoriul Ungariei, unele din contactul cu populațiile mezolitice pre-existente (Makkay 2003, 495). Următoarea secvență culturală este ocupată de comunitățile culturii Ceramicii Liniare (*Linear Pottery culture*), care are caracteristici specifice pe tot arealul lor de extindere. Culturile din Neoliticul Târziu se sintetizează în funcție de comunitățile central-europene, printr-o evoluție genetică din ceramica liniară cu influențe externe, venite dinspre sudul Austriei și vestul Slovaciei. Aici se încadrează Cultura Lengyel, ceramica Herpály și grupul Csőszhalom. În ceea ce privește Cultura Tisza, dacă la început se considera că a evoluat din influențe mesopotamiene, ulterior s-a emis ipoteza că ar putea deriva din difuziunea indirectă a unor civilizații pre-Uruk (Makkay 2003, 498).

În ceea ce privește Neoliticul Timpuriu pe teritoriul Ungariei, încă nu au fost identificate clădiri dedicate exclusiv manifestărilor religioase (Bánffy 1990-1991, 205). Câteva referiri pentru acest interval cronologic sunt cu privire la gropi de cult. În situl de la Endrőd 39 atrage atenția Groapa XX, aflată sub podeaua unei clădiri neare. Groapa avea forma de fagure, de 1,2 x 4,5 m și conținea un număr mare de vase. După toate probabilitățile groapa fost săpată pentru depozitarea vaselor sparte, iar podeaua și nivelul de călcare erau pentru vasele întregi. Groapa a fost săpată înainte de construirea casei, iar J. Makkay consideră că fragmentele au fost depuse intenționat în umplutura gropii (Makkay 1983, 157-167). La același palier cultural este descoperirea de la Szolnok, Szanda-Tenyősziget, o clădire publicată drept casă. Atrage atenția totuși prin faptul că avea mai multe statuete în interior și o serie de piese în formă de bucraniu. Din acest motiv E. Bánffy introduce clădirea în registrul descoperirilor cu rol de cult (Bánffy 1990-1991, 210). Remarcăm faptul că aceleași aspecte, ușor timide, cu un repertoriu de descoperiri redus, legate de fenomenul religios de la începuturile Neoliticului, se regăsesc inclusiv pe teritoriul Ungariei. În schimb, pentru Neoliticul Mijlociu menționăm descoperirea de la Tiszaföldvár-Téglagyár, din grupul Szakálhát. Clădirea are dimensiunile de 38 x 6,7 m. Se pare că o parte din clădire nu a fost acoperită, fiind marcată doar de un șir de stâlpi. De-a lungul pereților au fost observate mai multe bucăți de chirpic, masive, de formă trapezoidală, care ar putea proveni de la tencuiala interioară. Zona fără acoperiș cuprindea un cup-tor în aer liber, fragmente de la vase de foarte mari dimensiuni, alături de lame de silex. Este menționată o singură statueta antropomorfă. Cel mai interesant element este bucraniul din lut care se afla pe peretele scurt, vizavi de cup-tor (Bánffy 1990-1991, 207).

Cercetările desfășurate în siturile de la Véstő-Mágor, Gorzsa și Herpály au scos la iveală clădiri în care erau amenajate spații pentru activități ritualice care conțineau altare sau casete introduse în podele, capete de animale, mai ales în formă de tauri, modelate din lut și aplicate pe zidurile caselor, precum și figurine antropomorfe. Ansamblurile cultice includeau și artefacte, precum topoare de piatră și râșnițe care, fără a avea un context de descoperire special, ar fi fost simple unelte (Kalicz, Ráczky 1987, 22).

Tellul de la Véstő-Mágor este una dintre cele mai impresionante situri din Ungaria, situat în partea estică a Ungariei (Fig. 302). Clădirea cultică descoperită aici se încadrează în cultura Tisza și a fost cercetată între anii 1972-1976 de către K. Hegedüs. Orientarea este pe direcția SE-NV, cu dimensiunile de 13 X 5,3/5,5 m, fiind una dintre cele mai mari clădiri din sit. Clădirea prezintă cinci niveluri succesive: 1, 2a și 2b aparțin perioadei Szakálhát, iar nivelurile 3a, 3b și 4 culturii Tisza. Mai multe elemente rămân în aceeași poziție pe parcursul tuturor nivelurilor de ocupare. Pereții clădirii au fost ridicați din scânduri

tencuite cu lut, care pe interior prezintă urme de pictură cu roșu. Lutul folosit la manufacturarea pereților a fost săpat din gropi din interiorul așezării, conținând fragmente de ceramica, fragmente de chirpici ars și bucăți de cărbune (Hegedűs, Makkay 1987, 93).

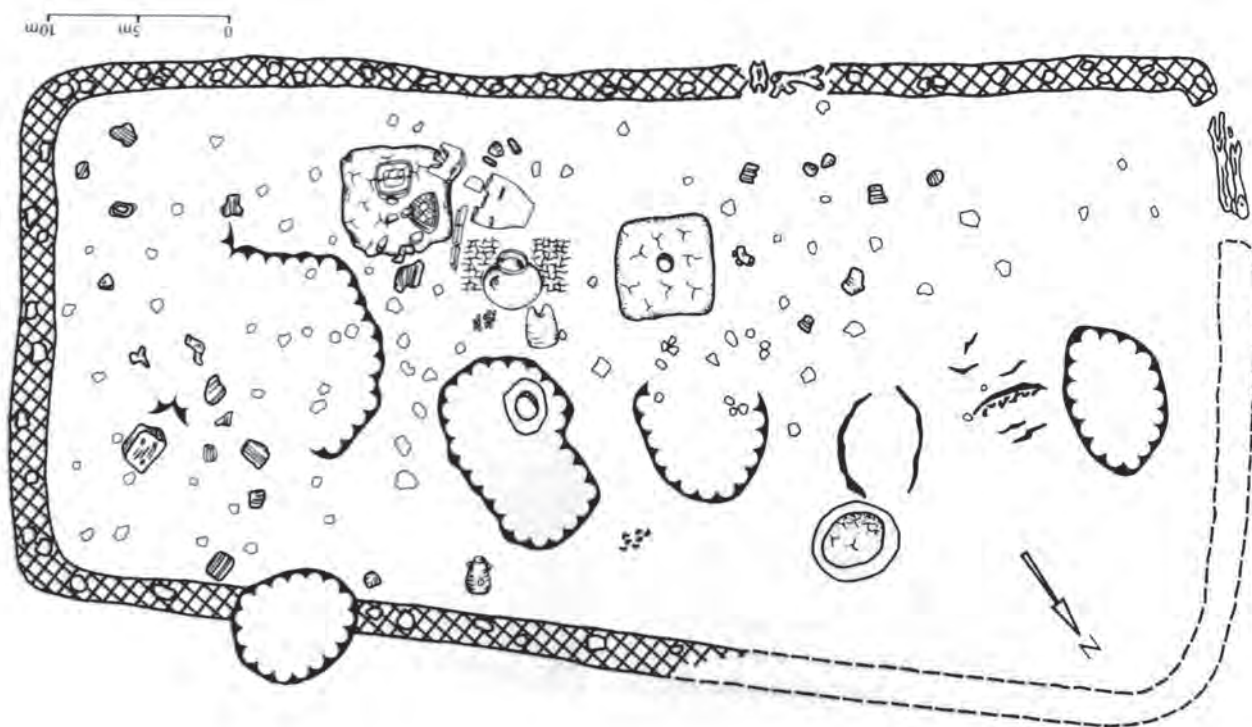

Fig. 302 Véstő-Mágor. Planul sanctuarului (Hegedűs, Makkay 1987, 87, fig. 3)

Pereții s-au păstrat până la 70 de cm pe alocuri. Sub peretele vestic a fost descoperit un craniu de cerb cu coarne, foarte probabil o ofrandă de fundare. Suprafața podelei era neuniformă, în ciuda lipiturilor repetate, fiind înclinată spre sud, în jumătatea estică și spre nord, în jumătatea vestică. Vatra din încăperea vestică avea o margine supra-înălțată și fusese reamenajată de trei ori în nivelul 4 (Hegedűs, Makkay 1987, 94).

Intrarea era pe latura vestică și avea un metru lățime. Pragul a fost construit din două scânduri scurte, așezate una lângă alta. Un paravan format din stâlpi din lemn împărțea spațiul cultic în două încăperi, aspect care nu a fost reprezentat în reconstituirea grafică propusă. Una dintre camere avea orientarea spre est și conținea unelte din os, lustruitoare din piatră, greutatea de la războiul de țesut, conuri din lut arse și nearse (Fig. 303). Cel mai important element antropomorf este statuia monumentală, pe care o discutăm într-un capitol dedicat (Fig. 307).

Au fost descoperite fragmente de la o casetă de lut dreptunghiulară, de mari dimensiuni, cu motive de meandre incizate, accentuate cu vopsea roșie și albă. În interior se aflau lustruitoare, dălțițe, unelte din os, conuri din lut, greutatea de la războiul de țesut, unele dintre ele fiind ornamentate cu zigzaguri. Au fost găsite și numeroase așchii de silex, fapt care sugerează că unelte de piatră erau realizate în interiorul clădirii. În spatele statuii se afla o masă cu patru picioare, de 10-12 cm înălțime. Masa avea forma unui recipient, buza fiind supraînălțată față de tăblie. Pe masă, într-un vas dreptunghiular era cenușă de la coarne de cerb. Alte elemente amplasate pe masă demonstrează funcția ei neobișnuită, precum un vas decorat, acoperit cu un capac ornitomorf (Fig. 304).

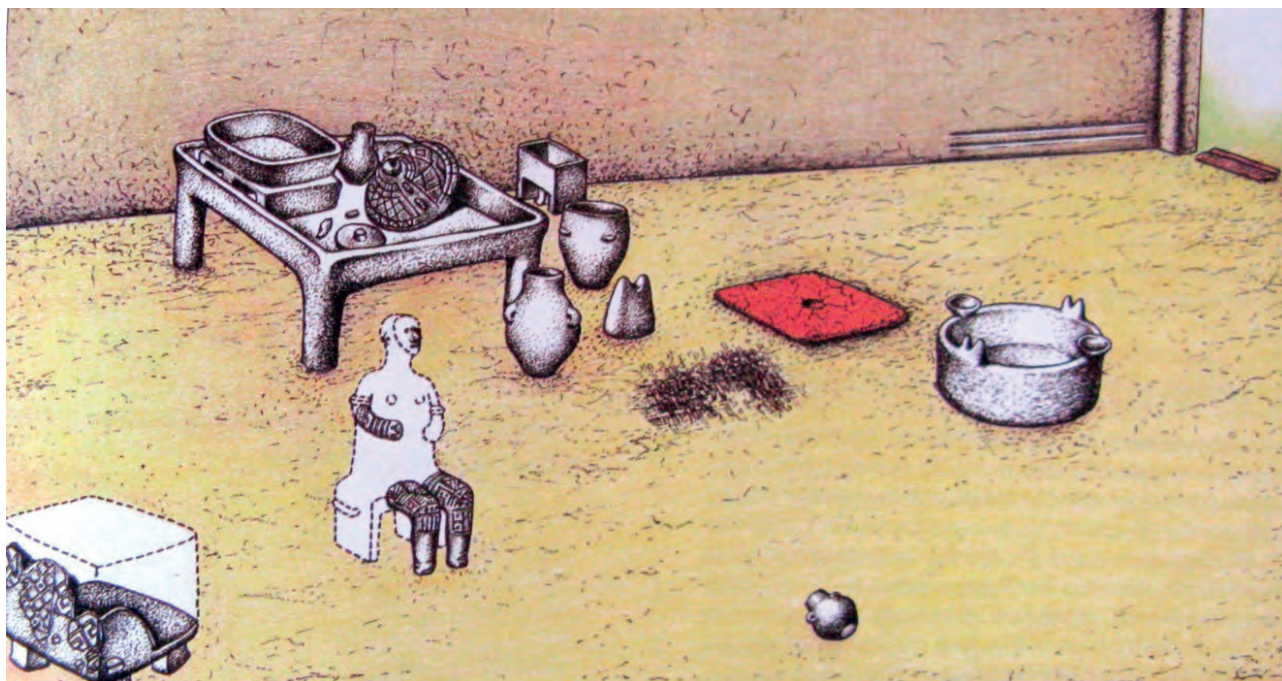

Fig. 303 Véstő-Mágor. Interiorul sanctuarului-reconstituire grafică (Hegedűs, Makkay 1987, 87, fig. 4)

Vasul de pe masă era incizat cu o serie de simboluri, iar inciziile umplute cu calcar și urme de vopsea roșie. Pe jos, în jurul mesei, se aflau mai multe vase de mari dimensiuni, un recipient pentru ofrande de formă dreptunghiulară cu trei picioare, un bucraniu stilizat/cățel de vatră cu baza plată. Un recipient de formă circulară se afla în mijlocul camerei, în apropierea vetrei. Pe buza recipientului erau modelate două cupe mici și două perechi de coarne (Fig. 305). În interior conținea un vas, un disc de lut, o lamă de silex, dălțițe de piatră, oase animale arse și un cap de pasăre din lut asemănător cu cel descoperit pe capac (Gimbutas, 1999, 81).

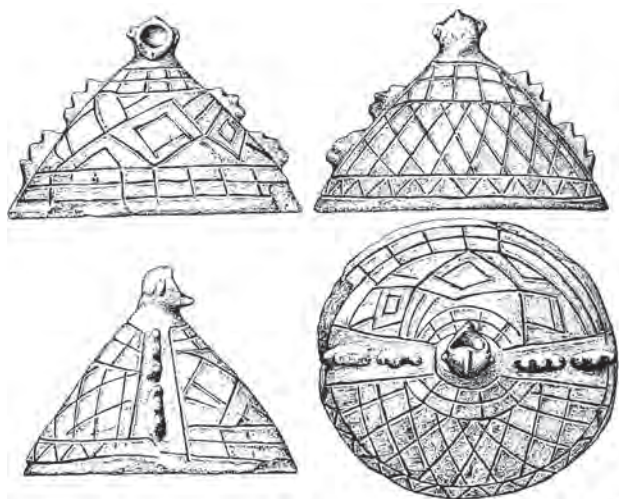

Fig. 304 Véstő-Mágor. Capacul ornitomorf de pe masa-altar (Hegedűs, Makkay 1987, 96, fig. 16)

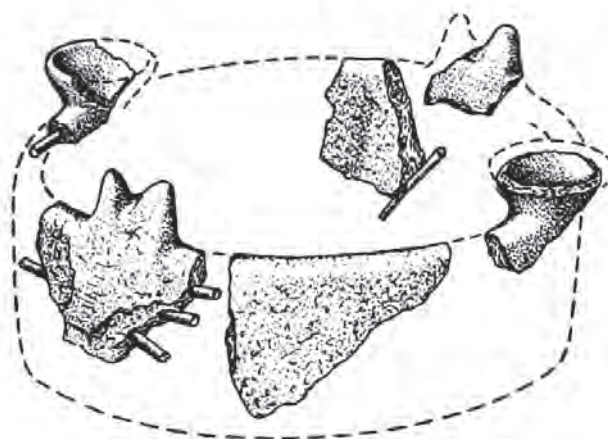

Fig. 305 Véstő-Mágor. Caseta circulară cu protome (Hegedűs, Makkay 1987, 94, fig. 11)

Majoritatea elementelor descoperite în interiorul clădirii nu reprezintă artefacte ale vieții de zi cu zi, neavând un scop utilitar vizibil. Toate aceste elemente, prin amplasarea lor și prin decorurile pe care le prezintă, demonstrează proprietăți simbolice sau cultice (Hegedűs, Makkay 1987, 101). Clădirea reprezintă un sanctuar, scop subliniat de statuia centrală cu dimensiuni monumentale, fiind probabil reprezentarea unei divinități (Renfrew 1985, 23). Camera principală, orientată spre vest, prezintă nu numai o mare concentrare de elemente, ci și o groapă de formă neregulată, umplută cu bucăți de chirpic ars (Hegedűs, Makkay 1987, 95).

Se presupune că recipientele serveau la depozitarea ofrandelor lichide sau de sânge (Hegedűs, Makkay 1987, 102). Bucraniile stilizate/coarnele de consacrare sunt elemente special destinate divinității,

fiind bine cunoscute în cultura Tisza la Hódmezővásárhely-Gorzsa, precum și în alte complexe contemporane sau mai târzii din zona balcanică (Fig. 306). Coarnele din lut aveau un evident scop de cult (Bradač 2005, 187). Caseta de lut circulară, având pe margini vase miniaturale și coarne de consacrare, fiind o descoperire unică, este dificil de definit cum anume era folosită în ceremonii, însă avea rol în amplasarea unor lichide în cantitate redusă (Hegedűs, Makkay 1987, 103).

Fig. 306 Véstő-Mágor. Piese de cult din sanctuar
(www.panoramio.com/photo/15028081 – accesat 06.09.2016)

Fig. 307 Reconstituirea statuii în muzeul de la Véstő-Mágor (www.panoramio.com/photo/124208337 – accesat 11.09.2016)

Dacă încăperea vestică a fost interpretată drept una destinată desfășurării ritualurilor, cealaltă cameră servea la depozitarea echipamentului fie necesar, fie scos din funcție. Acest aspect demonstrează că sanctuarul a jucat un rol important pentru întreaga comunitate. Acest ansamblu cultic ocupă indubitabil un loc unic printre sanctuarele sud-est europene (Hegedűs, Makkay 1987, 103).

În regiunea Tisza, în siturile aparținând Neoliticului Târziu, nu au fost descoperite structuri speciale care ar putea fi interpretate ca sanctuare. Este posibil ca în interiorul așezărilor, activitățile de cult să fi fost centrate în jurul unei gropi sacrificiale, a cărei formă, poziție și conținut diferă de alte gropi din așezare. În anumite cazuri, gropile sacrificiale au fost descoperite în interiorul caselor, precum la Gorzsa și la Öcsöd (Kalicz, Ráczky 1987, 22).

Herpály- Berettyóújfalu este o așezare pluristratificată și fortificată, cu aspect de tell circular. Au fost desfășurate cercetări în mai multe etape, însă cele care au produs cele mai consistente rezultate sunt cele începute în anul 1977. Pentru subiectul pe care îl abordăm ne interesează Clădirea 9 (House 9) din nivelul 7-8. Clădirea avea 12 x 4,5 m și era orientată ESE-VNV (Fig. 308). Intrarea nu a putut fi identificată. Clădirea a fost separată în trei camere prin pereți despărțitori și avea parter și etaj. Nivelul de incendiere a fost deranjat de lucrări ulterioare. În camera 2 au fost identificate trei piese de mobilier: o platformă înălțată cu rol de masă, refăcută periodic, o instalație de foc puternic afectată, și o platformă ușor supraînălțată de formă ovală. Elementul cel mai neobișnuit din întregul sit este o platformă periodic refăcută, transformată în timp. Amenajarea a fost descrisă ca fiind „treflată” (*angular clover leaf*), de fapt o vatră cruciformă cu partea mediană alveolată (Fig. 309, 445). Amenajarea, având în vedere forma neobișnuită, a fost interpretată drept altar (Kalicz, Ráczky 1984, 110). Inventarul mobil este format din 40 de vase de dimensiuni diferite, cinci topoare din piatră, șase rășnițe aflate alături de altarul cruciform, alături de numeroase pisătoare (Kalicz et alii 2011, 28).

O clădire care ar fi putut avea rolul de sanctuar comunitar este Clădirea 2 (House 2) din nivelul 6. Aceasta a fost construită cu un larg spațiu gol de jur împrejur. Ca dotări menționăm banca din lut de 8-10 cm înălțime și 25-30 cm lățime. Aceasta era amplasată pe lungime, de-a lungul peretelui nordic, cu mai multe niveluri de refacere. Pe bancă au fost găsite mai multe vase. De menționat și un bucraniu din lut care fusese atașat pe un perete (Kalicz, Ráczky 1984, 107).

Fig. 308 Herpály – Berettyóújfalu. Fotografie de ansamblu asupra Casei 9 (Kálicz et alii 2011, 29)

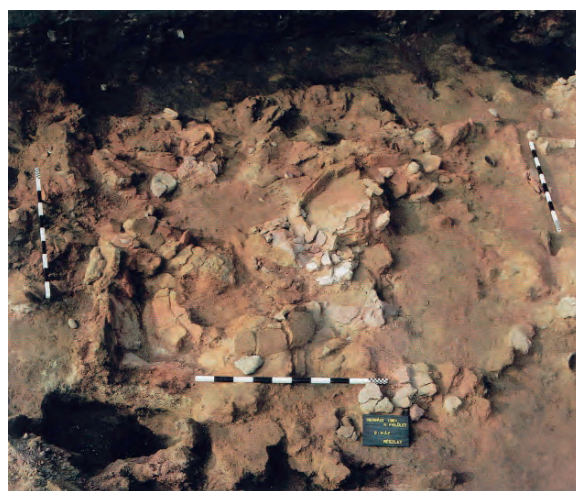

Fig. 309 Herpály – Berettyóújfalu. Vetre și mese din interiorul Casei 9 (Kálicz et alii 2011, 28, 31)

Situl de la Polgár-Csőszhalom este unul interesant din mai multe puncte de vedere, în primul rând fiind o asociere interesantă între așezarea de tip tell cu cea de tip „rondel”, în același areal (Fig. 310). Întregul peisaj arheologic ridică unele semne de întrebare cu privire la scopul împrejmuirilor și a lucrărilor edilitare de mare amploare, acestea fiind interpretate ca fiind legate de un centru regional cu importanță simbolică (Ráczky, Sebők 2014, 53). Colina și sistemul de fortificare nu definesc un tell în adevăratul sens al cuvântului. Zona împrejmuită este un loc special, separat de activitățile domestice, în care aveau loc în principal rituri și ospete comunitare (Ráczky, Sebők 2014, 56). Așezarea de la Polgár-Csőszhalom nu este numai de dimensiuni monumentale, ci este amenajată într-un fel specific, cu scop comunitar, ritual și cosmic, având chiar anumite conotații metrice, fiind interpretate de către P. Ráczky ca fiind locuri dedicate, care arată un efort colectiv cu scopul de păstrare a tradițiilor și a valorilor (Ráczky, Sebők 2014, 58).

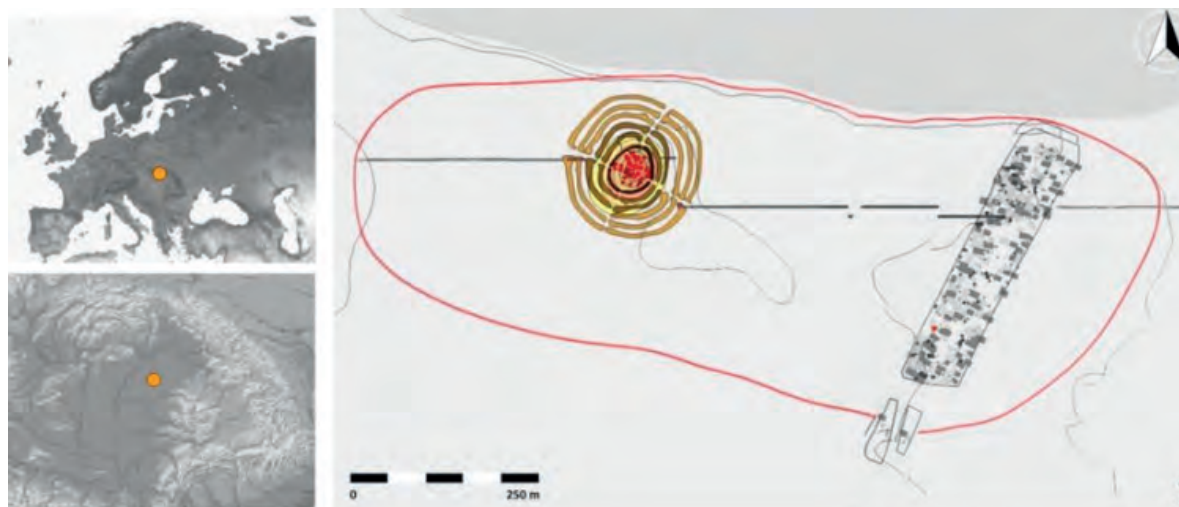

Fig. 310 Polgár-Csőszhalom. Planul așezării cu tell-ul fortificat și cercetările din așezarea orizontală (Ráczky, Sebők 2014, 52, fig. 1/1)

Clădiri de mari dimensiuni se aflau în interiorul „rondelului”. Așezarea avea trei straturi consecutive de incendiere. Centrul tell-ului era ocupat de mai multe clădiri servind unor scopuri sociale sau religioase pentru o lungă perioadă de timp. Cea mai timpurie clădire edificată în interiorul fortificației este Casa 11 (House 11), datată între 4.785–4.725 î. Hr (Fig. 311). Lungimea identificată a clădirii este de 9 m, iar lățimea de 4 m. Anterior ridicării construcției zona a fost folosită, fiind descoperite o serie de gropi. Clădirea cuprindea parter și etaj. Dărâmturile arse au păstrat fragmente de pereți cu motive decorative și urmele unui bucraniu fragmentar care fusese prins de perete (Ráczky, Sebők 2014, 68). Clădirea a fost amplasată în această poziție intenționat: având două etaje domina vizual împrejurimile (Ráczky, Sebők 2014, 71).

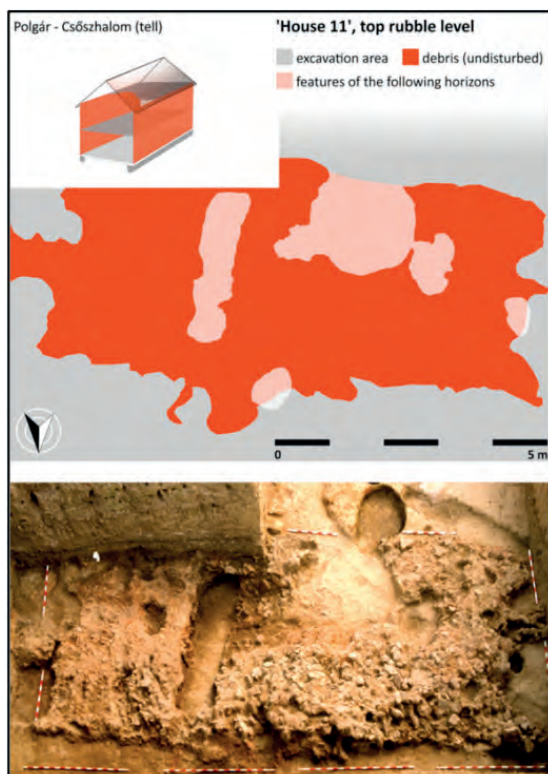

Fig. 311 Polgár-Csőszhalom. Planul Clădirii 11 (House 3)-pereții (Ráczky, Sebők 2014, 65, fig. 5)

Fig. 312 Polgár-Csőszhalom. Fragmente de picioare antropomorfe din primul nivel al sanctuarului (Ráczky, Sebők 2014, 80, fig. 19)

În afară de numeroase fragmente ceramice, majoritatea pictate din interior, se remarcă trei picioare antropomorfe, flexate, care ar putea proveni de la statuete de mari dimensiuni, fie de la vase antropomorfe (Fig. 312). Majoritatea fragmentelor ceramice din clădire nu prezintă semne de ardere secundară, chiar dacă clădirea a fost incendiată, ceea ce conduce spre concluzia că ceramica nearsă a fost introdusă în dărâmturi ulterior momentului incendiului. Explicația pentru un asemenea gest este foarte dificilă, putând fi pusă în relație cu un gest ritual de depunere după distrugere sau de rearanjare a urmelor și a împrejurimilor, probabil din motive rituale sau de securitate. În momentul incendiului, clădirea nu mai avea în interior mobilier sau piese care aparțin inventarului casnic. S-a sugerat faptul că acestea au fost demontate intenționat ca parte a ritualului de abandonare, așadar dacă materialele ceramice ar fi fost introduse în rămășițele clădirii în mod intenționat, aceasta s-ar lega mai mult de distrugere și nu de funcționarea clădirii (Ráczky, Sebők 2014, 83). Incendierea caselor este un fenomen demn de remarcat în ceea ce privește evoluția tellului de la Csőszhalom. Urmează o perioadă de 150 de ani de pauză în ceea ce privește activitatea, urmată de două orizonturi succesive de incendiere, chiar înaintea abandonului total al tell-ului, ceea ce ar putea sugera că evenimentele petrecute aici aveau o semnificație în care se îmbină activitatea rituală cu cea a riturilor de trecere (Ráczky, Sebők 2014, 85).

REPREZENTĂRI STATUARE PE TRON

Cele mai spectaculoase și impresionante statui aparținând Neoliticului Târziu sunt cele masculine și feminine întronate, precum și vasele antropomorfe mai mult sau mai puțin stilizate, cu sau fără față umană. Aceste reprezentări sunt concentrate în special pe teritoriul culturii Tisza (Kalicz, Ráczky 1987, 22).

Statuile pe tron sunt un tip de reprezentare a divinității unică în Europa. Aceste tipuri de statui apar ca o proiectare a vieții pământene și o reflectare a realității, dar prin re-crearea unei alte lumi în care forțele naturii au fost antropomorfizate. Astfel a fost posibilă o dezvoltare graduală a unui sistem de simboluri și reprezentări ale zeilor (Kalicz 1970, 16).

Apariția statuiilor antropomorfe de mari dimensiuni reflectă de fapt poziția elitară pe care o dobândește bărbatul în comunitățile respective. Figurile masculine așezate pe tron care poartă în mână seceră sau sceptrul, au apărut concomitent cu perioada în care s-au format orașele state în diferitele teritorii sumeriene (Makkay 2005, 94).

Încă din a doua fază a Neoliticului Aceramic apar așezări care au un număr mare de reprezentări masculine, deși reprezentările feminine sunt predominante în tot Orientul Apropiat. La Nevali Çori raportul dintre cele două tipuri de reprezentări este destul de apropiat. În mileniul III î. H. a intervenit o schimbare decisivă în Sumer, când reprezentările masculine sunt în număr net superior față de cele feminine și apar în asociere cu căruțe sau cu animale de povară (Makkay 2005, 94).

Remarcăm faptul că majoritatea figurinelor așezate pe tron prezintă și anumite bijuterii, fie pe mână, fie pe braț și de cele mai multe ori câte o curea în zona mediană. Brățările și cureaua sunt reprezentate prin incizarea unor semne și simboluri sacre. De asemenea, bijuteriile și tronul scot în evidență semnele de distincție (Lazarovici Gh. 2003, 77). De reținut este faptul că aceste statuete au fost modelate îngrijit, bogat ornamentate, dar descoperite în gropi menajere, în timp ce statuete modelate neglijent și din categoria grosieră au fost găsite printre anumite obiecte rituale din case (Bánffy, Goldman 2003, 113).

Cele mai sofisticate cinci statui, toate pe tron, au fost descoperite în același sit, aparținând culturii Tisza, respectiv la Szegvár-Tüzköves (Fig. 313) Una dintre ele, numită „Zeul cu seceră” reprezintă o figură masculină, iar altele două sunt statuete feminine cu siguranță. Alte două statui prezintă caracteristici atât feminine (sâni), cât și masculine (penis) (Bánffy, Goldman 2003, 113).

Fig. 313 Ansamblul celor cinci statui pe tron descoperite la Szegvár-Tüzköves (Bánffy, Goldman 2003, 114, fig. 19)

Statui feminine amplasate pe tronuri provin de la Hódmezővásárhely-Kökénydomb. Acestea au fost numite generic de „Venus” și nu sunt statui propriu-zise ci vase de mari dimensiuni, goale în interior, care au trăsături antropomorfe pronunțate (Fig. 314).

Venus I de la Kökénydomb are o înălțime de 23 cm, este un vas antropomorf gol în interior, așezat pe tron. Statuia propriu-zisă prezintă brațe, fiecare cu câte o brățară în zona cotului și incizii la încheieturile mâinilor, sugerând probabil brățări. În partea superioară se observă sâni modelați ca mici umflături. Decorul frontal este organizat în mai multe registre delimitate de linii incizate adânc. Buricul este amplasat oarecum anatomic și este format dintr-o umflătură circulară, perforată transversal. Zona inghinală este bine marcată printr-un V simplu. Atât deasupra buricului, cât și deasupra zonei pubiene se observă un decor format din zig-zaguri. Alte elemente decorative pe corp observăm pătratele, benzi de V-uri înălțuite, cercuri, romburi, X-uri, linii. Picioarele au fost păstrate până în zona genunchiului (Kalicz, Ráczky 1987, 14).

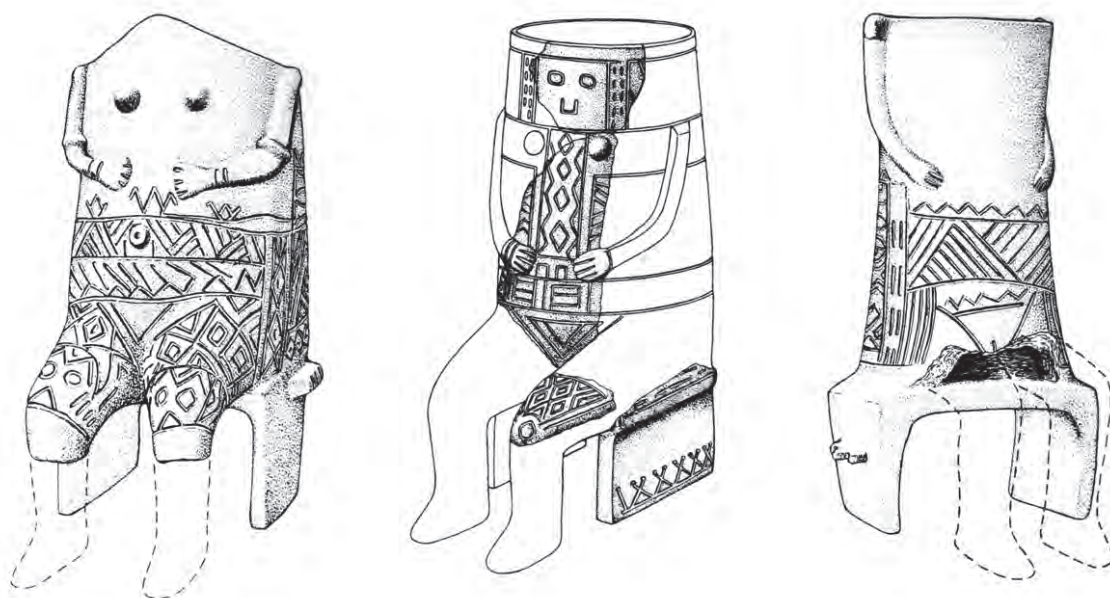

Fig. 314 Vase antropomorfe de la Hódmezővásárhely-Kökénydomb (Kalicz, Ráczky 1987, 22).

Venus II este un vas antropomorf gol în interior amplasat pe tron de la care s-au păstrat brațele, corpul și tronul, picioarele fiind distruse. Corpul este cilindric și ușor evazat în partea inferioară, unde formează corp comun cu scaunul. Brațele sunt modelate în lungime și amplasate pe burtă și se remarcă prin gracilitate. De la jumătatea corpului în jos sunt trei registre cu decor incizat, predominând zig-zagurile. Zona inghinală este marcată printr-un V închis în partea de sus și tăiat transversal în partea de jos, deasupra fiind incizate zig-zaguri care ar putea reprezenta părul pubian (Kalicz, Ráczky 1987, 15).

Venus III are înălțimea de 24 cm, este un vas antropomorf așezat pe tron din care s-a păstrat fața, o parte din corp, zona frontală și mâinile, zona inghinală, genunchiul și o parte din coapsă și o parte din tron. Spre deosebire de celelalte două statui, aceasta are reprezentarea unei fizionomii schematice în partea superioară. Fața este încadrată într-un câmp dreptunghiular, pe margini cu o bandă formată din excizii circulare alungite, amintind de boabele de grâu. Ochii sunt incizați și reprezentați prin două cercuri, iar gura este o incizie în formă de U. De sub câmpul feței pornește în jos până spre brâu o bandă mediană formată din patru romburi și câte două șiruri de zig-zaguri verticale. În stânga benzii cu romburi este o umflătură circulară care sugerează sânii. La mijloc statuia prezintă o curea sugerată prin incizii rectangulare. Zona inghinală este delimitată de două triunghiuri înscrise unul în celălalt, închise de aceeași linie superioară. Tronul prezintă în partea de jos incizii cu X-uri înlănțuite (Kalicz, Ráczky 1987, 15).

Din spațiul german, de la Erfurt, provine un exemplar de statueta pe tron deosebit de interesant (Fig. 317) Vasul antropomorf, asemănător cu cele de la Kökénydomb, reprezintă probabil o zeiță pe tron care ține în mâini un vas. În mod cert vasul are conotații cultice, având în vedere importanța statuii, având în interior probabil lichidul sacru, care aduce prosperitate și fertilitate (Müller-Karpe 1968, taf. 223, 13). Din spațiul ceh, de la Nitriansky Hrádok, vine o statueta feminină care stă așezată pe tron (Fig. 318) Brațele acesteia au fost pierdute din vechime. În schimb s-a păstrat capul care nu prezintă detalii fizionomice. Corpul și picioarele sunt modelate realist (Müller-Karpe 1968, taf. 199, A). Originea reprezentărilor pe tron este zona balcanică și dăm doar două exemple pentru ceea ce înseamnă începuturile pentru modul de reprezentare de acest tip: unul de la Nebo (Fig. 315) și unul de la Bordjoș, (Fig. 316) cu semne abstracte pe marginea tronului (Müller-Karpe 1968, taf 151, 153).

Importanța statuiilor pe tron este una covârșitoare. Dimensiunile impresionante ale statuiilor de la Kökénydomb și Szegvár-Tűzköves demonstrează faptul că există spații dedicate pentru statui monumentale care trebuiau expuse într-o anumită manieră pentru comunitate. De cele mai multe ori statuile au fost descoperite martelate, ceea ce indică scoaterea lor din uz. Tronul propriu-zis demonstrează o poziție de putere, dominată de personajele feminine, mult mai numeroase decât cele masculine, care în perioada culturii Tisza încep să fie reprezentate la dimensiuni monumentale, aspect ce nu se întâlnește anterior. De-a lungul vremii mulți cercetători s-au întrebat dacă aceste statui sau vase-statui reprezintă divinități, personaje sacre, preoți sau preotese. Răspunsul este încă departe de a fi tranșat categoric, însă poziția de

putere și forță emanată de fiecare dintre aceste personaje, ne determină să le considerăm manifestări palpabile ale unor divinități care au fost reprezentate cu scopul de a fi mult mai inteligibile pentru comunitatea care avea nevoie de o imagine a zeității venerate.

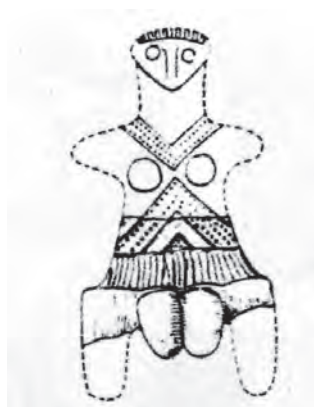

Fig. 315 Nebo. Statuie feminină pe tron (Müller-Karpe, 1968, taf.151/C3)

Fig. 316 Bordjoș. Statuie feminină cu vas în brațe (Müller-Karpe, 1968, taf.153/D)

Fig. 317 Erfurt. Vas antropomorf pe tron (Müller-Karpe 1968, taf. 223, 13)

Fig. 318 Nitriansky. Statuie pe tron (Müller-Karpe 1968, taf. 199/A)

CONSIDERAȚII ASUPRA SPAȚIILOR DE CULT DIN SPAȚIUL EUROPEAN

În zona carpatică remarcăm o situație neuniformă în ceea ce privește cercetările. Comparativ cu numeroasele situri menționate, suprafețele cercetate sunt de mici dimensiuni și deseori nu permit concluzionarea asupra unor construcții dedicate ritualurilor. Constatăm totuși, după trecerea în revistă a majorității clădirilor cu descoperiri de tip cultic că fenomenele religioase sunt multiple și evoluează progresiv. Începuturile arhitecturii de cult pe teritoriul României este unul gradual, neatingând amplitudinea fenomenelor religioase care se întâmplă la sudul Dunării. Sanctuarul de la Cristian I însă deschide noi posibilități de interpretare asupra locurilor de cult, fiind nu numai de un tip deosebit de spațiu amenajat pentru ritualuri, dar modul de analiză, pe diferite tipuri de complexe și etape, este unul care oferă date suplimentare cu privire la amenajările din epocă. Acest decalaj este recuperat în perioada de Neoliticului Dezvoltat, când în cultura Banatului apar templele, cu arhitectură specifică și cu spații de cult dedicate mai multor tipuri de ritualuri. Comunitățile culturii Precucuteni, prin tezaurele devenite deja celebre, dar și prin arhitectura de cult specifică, arată un salt evolutiv consistent către o arhitectură dedicată, cu spații amenajate diferit în funcție de nevoile de desfășurare ale ritualurilor.

Aspectele de manifestare a fenomenului religios capătă o nouă amplitudine în perioada de dezvoltare a culturii Cucuteni când deja se poate vorbi nu numai despre o arhitectură de cult dedicată, ci și despre o standardizare în ceea ce privește amenajarea spațiului. Se identifică spațiul de cult dedicat amplasat în locuință, prin sanctuarele casnice, și sanctuarele comunitare, de mai mari dimensiuni, cu o paletă mai largă de activități de cult care se desfășurau în interior. Trebuie avut în vedere și mobilierul dedicat pentru ritualuri, identificând în interior atât mese, cât și bănci, sau ca elemente definitorii pentru etapa finală a culturii Cucuteni, vetre cruciforme care marchează spații de cult dedicate, fiind asociate și cu un inventar somptuos sau exotic.

Cele trei studii de caz: Lepenski Vir, Parța și Trușești au scopul de a discuta arhitectura distinctivă la nivel de sit, toate trei fiind de fapt așezări care adună comunitatea locală, dar și cea regională, fiind centre sociale puternice în epocă. Toate cele trei situri au inventar monumental și elemente fixe de mobilier care aduc informații importante cu privire la amenajarea spațiului și la piesele folosite în cadrul ritualurilor.

Remarcăm în general că materialul publicat este unul extrem de selectiv și ne restricționează într-o bună măsură concluziile. Ceea ce se întâmplă în interiorul clădirilor de cult, fie că sunt sanctuare casnice, fie că sunt comunitare, este greu de definit, având în vedere faptul că doar imaginea de ansamblu pe fiecare clădire în parte poate să aducă noi argumente în favoarea practicării unui ritual sau al altuia. Remarcăm o mare frecvență de statuete antropomorfe publicate, poate și din cauză că este categoria cea mai interesantă și estetică dintre toate materialele cercetate în clădirile neolitice, însă datele complete cu privire la inventarul clădirilor se lasă așteptat.

Până la întregirea informațiilor cu privire la inventarele descoperite în clădiri, indiferent sub ce nume au fost ele publicate, ne este dificil să ne pronunțăm asupra specificității fiecărei clădiri în parte sau să atribuim anumite tipuri de ritualuri strict pentru o zonă anume din clădirea de cult sau din sit. Ceea ce seamănă, dar și diferențiază clădirile de cult între ele urmează să discutăm din punctul de vedere al doțărilor, prin analiza comparativă și statistică a acestora.

După parcurgerea exemplelor de sanctuare și temple pe un spațiu foarte larg, acoperind Anatolia, zona egeeană, balcanică și cea carpato-dunăreană, rămân câteva întrebări deschise. Una dintre ele este legată de determinarea relației dintre clădirea sanctuarului și comunitatea care o folosește. Care sunt activitățile rituale și când se desfășoară acestea? Fragmentarea accentuată a majorității materialelor descoperite în clădirile dedicate cultului au fost fie sparte intenționat, fie accidental, ulterior depozitate sau ascunse în diverse gropi, sugerează că obiectele erau considerate intangibile. Dovezi contextuale demonstrează că aceste obiecte erau folosite în activități rituale sau erau fabricate în mod regulat pentru anumite ocazii specifice. După îndeplinirea rolului, statuile erau scoase din uz în mod ritualic, fiind sparte și îngropate, uneori părți din același obiect în gropi diferite (Bánffy, Goldman 2003, 114).

În ceea ce privește arta plastică antropomorfă constatăm câteva caracteristici generale care se aplică spațiul central-european. Marea majoritate a statuetelor din lut au marcate trăsăturile sexuale preponderent feminine. Ocazional apar figuri masculine stilizate. În mod curios, începând cu cultura Tisza, apar statuile masculine de mari dimensiuni la Szegvár-Tűzköves. Bărbatul care ține în mână o seceră poate fi interpretat ca un adevărat zeu, al Culesului și al Fertilității. Nu există la ora actuală o analogie pentru această statuie pe tron. La vremea descoperirii statuii, J. Makkay l-a comparat cu reprezentările unor personaje mitologice, precum Enlil care avea capul în panteonul din Nippur sau Kronos-zeul grecesc arhaic. Statuetele care îl prezintă pe Enlil ținând o seceră dar și un topor în mâini, ambele fiind simboluri ale fertilității și ale puterii. Separarea Pământului de Cer reprezintă un act simbolic al Creației pe care îl fac atât Kronos cât și Enlil, folosind o seceră (Makkay 2003, 499).

Asupra prezenței statuiilor masculine în cadrul culturii Tisza se consideră că bărbatul începe să aibă o poziție privilegiată în cadrul comunităților de aici, astfel încât reprezentarea masculină nu ar fi altceva decât reflectarea schimbării valorilor. Această poziție s-ar fi reflectat în credințe prin reprezentarea zeilor, care puteau fi modelați după imaginea elitei locale, probabil un judecător sau un conducător (Makkay 2005, 9).

Capitolul VI: Metoda de lucru. Baze de date și informații. Cataloage și dicționare pentru viața spirituală

În discutarea bibliografiei asupra religiei preistorice trebuie să menționăm câteva lucrări de referință, care au accentuat diverse caracteristici cu privire la apariția și dezvoltarea cultului. Primul tratat de naologie a fost publicat în 1846 de John Dudley, cu titlul „Naology: Or, a Treatise on the Origin, Progress, and Symbolical Import of the Sacred Structures of the Most Eminent Nations and Ages of the World“, la Londra.

Introducerea oferă un prim contact cu ideile autorului care, în cele 666 de pagini ale cărții, face apel mereu la exemplele din Vechiul și Noul Testament. Altarele și locurile de pe culmi beneficiază de un capitol separat în care se discută riturile religioase desfășurate de Adam în Grădina Raiului, riturile de după căderea din Eden. Se consideră că toate structurile de cult au originea primară în altarului lui Adam, urmat de descrierea altarului lui Noe și Abraham. Materialele și forma altarelor este accentuată prin amplele descrieri asupra altarului lui Iacob. Separat sunt discutate mai multe aspecte legate de religia celților, precum dealul sacru. Asupra piramidelor este o descriere mai largă, urmărindu-le atât pe cele egiptene cât și pe cele din Babylon. Alte zone cu altare pe care le identifică autorul sunt pagodele hinduse, dealurile sacre ale budiștilor, Teocalli mexicani.

Capitolul III tratează pietrele sacre și coloanele, pornind de la coloană ca simbol al „puterii divine“. Coloana, forma acesteia și materialele de realizate, sunt urmărite în cadrul mai multor civilizații: hindusă, celtică, feniciană, egipteană, persană, musulmană, romană.

Capitolul IV – Turnurile sacre-sunt în primul rând definite, pornind de la întrebarea „ce se înțelege prin turn“, luând ulterior exemple de temple în forma turnurilor.

În abordarea temei din Capitolul V, Templele-peșteri, exemplele sunt căutate atât în mitologia greco-romană, cât și în cea celtică și egipteană.

Capitolul VI – Templele-discută etimologia cuvântului „navă“, formele diferite ale templelor din Delphi, locurile templelor, templele grecești, templele din Roma antică și din Italia, cauzele diferențelor dintre ele, capitellurile de la coloanele din diverse spații, templele din Roma imperială, de la Persani; orientarea templelor și o explicație asupra faptului că altarul se află către Răsărit.

Capitolul VII se referă la idoli, diferența dintre idol și imagine, tipurile de idol, venerarea bouului, a berbecului, a sfinxului, metamorfozele animaliere, importul simbolic a imaginii lui Jupiter și a Olimpiei.

Capitolul VIII descrie bisericile creștine pe tipuri, clopotele, curțile, mormintele, figurile simbolice integrate în pereții bisericilor, simbolurile grotești, iar Capitolul IX se referă la ornamentarea bisericilor, din perspectiva simbolurilor folosite, precum crucea, mielul, porumbelul, trinitatea, spiritele malefice, Fecioara Maria, evangheliștii, și altele. Sursele citate de Dudley sunt grupate într-o listă cuprinzând șaiszeci de nume de autori, cu titlul și anul publicării, dintre care cea mai veche este datată în 1560, Eustathius in Homer. Practic lucrarea acoperă temele principale pe care le tratează Naologia ca știință.

O lucrare de mari dimensiuni (624 pagini) este coordonată de Hinnells J. R., cu titlul „A Handbook of Ancient Religions“, Cambridge University Press, New York, 2007. Cartea oferă o privire generală asupra mai multor epoci și civilizații, într-un mod accesibil cititorului prin faptul că abordează religia din perspectivă cronologică, având drept criteriu epocile preistorice și istorice majore. După introducerea realizată de editorul coordonator, sunt următoarele capitole: Arta și religia paleolitică, de Jean Clottes și David Lewis-Williams; Egiptul Antic de Rosalie David; Religia în Ugaritul antic de Nicolas Wyatt; Mesopotamia de Benjamin R. Foster; Anticul Israel și căderea celui de-al doilea Templu de John Rogerson; Religia Greacă de Susan Guettel Cole; Religiile din Imperiul Roman de J. A. North; Europa Antică de Hilda Ellis Davidson; Civilizația hindusă de Gregory L. Possehl, Religia din China Antică de Edward L. Shaughnessy și Civilizațiile aztecă și incașă de Philip P. Arnold. Cartea cuprinde informații generale, fiind un punct de plecare bun în ceea ce privește religia în preistorie, oferind prilejul de a vedea reprezentările de cult în mod comparativ.

Hayden B. în „A Prehistory of the Religion. Shamans, Sorcerers and Saints“, publicată la Smithsonian Books, Washington 2003, emite o serie de idei cu privire la dezvoltarea comunităților preistorice, determinate de bunăstarea și surplusul pe care o societate îl produce. Această bunăstare dar și surplusul produs de comunitățile preistorice ar fi fost controlate de lideri în principal, care ar fi putut restricționa accesul la resurse (Hayden 2003, 165).

Un sit la care ne raportăm în condițiile tratării vieții spirituale ale oamenilor neolitici este Țatal Höyük. De mare folos în momentul de față pentru reconstituirea religiei neolitice sunt rapoartele de cercetare, online, începând chiar cu primul an de redeschidere a săpăturilor în sit, respectiv 1993 (www.catalhoyuk.com/research/archive_reports).

Nu dorim să intrăm în detalii istoriografice cu privire la subiect, acesta fiind unul extrem de larg, care necesită un studiu elaborat și nu o trecere în revistă, rezumându-ne la a preciza faptul că am beneficiat de lucrări de specialitate și de sinteză, pe diferite teme și domenii în abordarea temei de față.

Metoda de lucru. Prezentare generală

Una dintre modalitățile de exprimare a vieții religioase în ansamblul ei, în perioada preistorică, este construirea unor clădiri cultice, speciale. Analiza acestora, din diverse așezări, ne permite să observăm aspectele cultului practicat, eventual să întrezărim o parte dintre activitățile rituale desfășurate de către comunitățile preistorice. Dovezile arheologice ale comportamentului religios preistoric lasă să se întrevadă de cele mai multe ori o spiritualitate bogată. Arta Neolitică și a Epocii Cuprului din zona balcanică a strălucit atât prin tehnica de realizare dar mai ales prin ideea și dorința de stilizare, de a transmite un anume gen de mesaj artistic. Majoritatea obiectelor din lut sunt însoțite de o „decorație“ cu caracter cultic (Gimbutas 1997, 56).

Bazele de date și de informații devin extrem de utile, chiar necesare în abordarea vieții spirituale, având în vedere faptul că tehnica s-a dezvoltat și computerul își face simțită prezența în toate domeniile umane de activitate. În general, bazele de date trebuie să cuprindă o descriere riguroasă a acelorași date printr-un număr definit de atribute. Bazele de informații conțin date mai mult sau mai puțin complete preluate din literatură, folosind limbajul natural, mai puțin unul de tip specific (Lazarovici Gh., Micle 2001, 81).

Scopul pentru care am folosit bazele de date a fost necesitatea de înmagazinare a datelor furnizate de rapoartele de săpătură, de interpretările diverse ale arheologilor asupra materialului arheologic, de stocare a informațiilor cu privire la o serie de clădiri speciale. Am urmărit deci introducerea situațiilor arheologice, a atributelor clădirilor sacre și a inventarului, pentru ca toate acestea să poată fi regăsite, combinate, asociate, prin analogie și comparație.

Am folosit pentru aplicații baze de date realizate sub PARADOX în programul ZEUS care ulterior au fost importate în programul Microsoft Access. Informația a fost introdusă codificat în programul Zeus, iar pentru citirea codurilor au fost realizate cataloage și dicționare. Pentru prelucrarea indicilor calitativi și cantitativi am folosit programe precum Access, APLWIN și ARHEOAPL. Pentru realizarea graficelor am folosit Microsoft Access (Lazarovici Gh., Micle 2001, 105).

Până în prezent au existat o serie de abordări cu privire la informatizarea datelor referitoare la viața spirituală asupra cărora vom arunca o scurtă privire.

De-a lungul timpului mai mulți cercetători s-au ocupat de fenomenele arheologice prezente în sud-estul Europei. Fără a menționa un lung șir de arheologi valoroși, constatăm că aceștia au studiat diverse aspecte, legate de aria balcanică, punând în lumină modul de organizare a așezărilor, tehnica de construcție a caselor, aranjamentul interior al spațiilor de locuit, analize ale ceramicii, ale uneltelor de diverse tipuri, ale plasticii în multitudinea ei de modalități de manifestare. Până în prezent au existat inclusiv o serie de abordări cu privire la informatizarea datelor referitoare la viața spirituală.

Unul dintre cele mai importante studii referitoare la sanctuarele din culturile Precucuteni și Cucuteni, a fost publicat de C. M. Lazarovici (Mantu-Lazarovici Cornelia-Magda, Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni, în *Arheologia Moldovei*, XXV/2002, București, 2004, p. 47-67). Cercetătoarea identifică în cadrul culturii Precucuteni, faza III, două tipuri de sanctuare: 1. construcții comunitare, dotate cu vetre sau altare fixe sau portabile, care au fost utilizate drept sanctuare, în interiorul căruia se folosea un inventar mobil; 2. clădire special amenajată pentru venerare, dotate cu altar special decorat, amplasat pe o platformă (sau bancă) unde se depuneau ofrandele (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, 48).

În cadrul culturii Cucuteni, în prima fază de dezvoltare, se disting două tipuri de sanctuare. Pentru primul tip sunt construcții de dimensiuni medii, construite direct pe pământ, cu lipitură pe podea subțire, dotate în interior cu vatră sau cuptor, aflate în mod obișnuit în zona centrală a așezărilor studiate. În interiorul sanctuarului au fost descoperite elemente de inventar care individualizează clădirea în cadrul așezării. În cadrul acestui tip de sanctuar se disting două sub-tipuri: 1a. Clădiri care sunt prevăzute cu două încăperi, de dimensiuni apropiate sau diferite, separate de un perete; 1b. Clădiri cu o singură încăpere.

Al doilea tip de sanctuar presupune existența unei arhitecturi monumentale. De asemenea, sanctuarul de acest tip se distinge prin amplasarea în centrul așezării. Clădirea se caracterizează prin prezența unei platforme sau podele făcute din lemn și lut (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, 51).

Gh. Lazarovici a inclus în cercetarea sa căutarea sensurilor unor vechi mituri agrare, anumite legende și mituri în legătură cu renașterea și reîncarnarea, rășnitul cultic, pâinea sacră, furnizând în acest fel un punct de pornire pentru o arie largă de cercetări arheo-mitologice și etno-arheologice. Asupra simbolurilor și a semnelor a elaborat studii, folosind bazele de date, în cadrul unor simpozioane internaționale (Lazarovici C. M. 2003) sau pentru studii asupra unor situații și semne particulare (Lazarovici Gh. 2003, 57-64). Această bază de date referitoare la semne și simboluri a fost completată de M. Merlini, iar rezultatele cercetărilor sale în această arie au fost publicate relativ recent (Merlini 2009; Merlini 2008, 53-60; Merlini 2007, 73-130).

Pentru baza noastră de date am pornit de la o primă bază de date realizată de către Gh. Lazarovici care cuprindea mai multe tipuri de obiecte, precum tăblițe (206), statui monumentale (6), idoli de diverse tipuri (109), vetre ritualice (30), vase de cult cu semne sacre (114), tronuri monumentale (18), temple (8), sanctuare (113), semne pe diverse suporturi (104), altare (538), bucranii (29). Baza de date a lui Gheorghe Lazarovici cuprinde câmpuri generale și câmpuri speciale. Cele generale se referă la localizarea în timp și spațiu a sanctuarelor, a obiectelor speciale descoperite ca urmare a cercetărilor arheologice. O primă categorie de câmpuri cuprind situația arheologică, respectiv, localitatea, punctul, secțiunea, adâncimea, complexul, regiunea, țara. Este schițat apoi cadrul cronologic, cu câmpuri pentru: epocă, cultură, fază, cronologie absolută (Fig. 319).

Baza de date are inserat obiectul sau clasa de obiecte, printr-un nume de identificare: idol, sanctuar, altăraș, pintaderă, tabletă, vas, vas de cult. Aici pot fi introduse descrieri extinse, reduse sau standardizate. Pe baza obiectului sau a clasei de obiecte se face descrierea analizei culturale, cu câmpuri speciale pentru temă, idee, subiect, personaje, cultul principal, cultul secundar. Mai jos am prezentat capetele de câmp (Fig. 319). Se pot observa pe coloană denumirea câmpurilor din bază. Pe linie sunt altarele din mai multe stațiuni, după filtrare (Fig. 320).

Field Name	Data Type
ID	AutoNumber
denumire	Text
titlul integ	Text
TEMA	Text
IDEEA	Text
SUBIECTUL	Text
SCOPUL	Text
PUNCTUL	Text
PERSONAJEL	Text
RAZBOI_TES	Text
PROVINCIA	Text
TARA	Text
EPOCA	Text
CULTURA	Text
FAZA	Text
DATAREA	Text
DIMENSIUNI	Text
LOCUL	Text
SECȚIUNEA	Text
CAROU	Text
ADÂNCIME	Text
COMPLEX	Text
NIVEL	Text
LOCALITATE	Text
FOLOSINTA	Text
SELECTIA	Text
link	Hyperlink

Fig. 319 Structura bazei de date folosite de Gh. Lazarovici

ID	denumire	titlul	LOCALITATE	EPOCA	TARA	BIBLIOGRAF
2953	altar	1	A El-Mahasna	neolitic	Egipt	Muller-Karpe II 1968, 7A1:
2954	altar	1	Abusir el-Meleq	neolitic	Egipt	Muller-Karpe II 1968, Taf. 19/37:
2118	altar	1	Anau	neolitic	Siria	MELLAART 1975, 219-220:
2119	altar	1	Arpachiyah	neolitic	Iran	MELLAART 1975, 167:
2153	altar	1	Beycesultan	bronz vechi	Turcia	LLOYD-MELLAART 1962, 29, fig. 7:
2154	altar	1	Beycesultan	bronz vechi	Turcia	LLOYD-MELLAART 1962, 29, fig. 8, pl. VI:
2773	altar	1	Buda-Ceahlau		Romania	DEAVR 1908, 297:
2138	altar	1	Cretia	chalcolitic	Grecia	RUTKOWSKI 1981, 35:
2114	altar	1	Ganjdereh	neolitic		MELLAART 1975, 167:
3058	altar	1	Gournia		Grecia	Gimbutas 1984, p. 74, fig. 27: (p. 74, fig. 22):
2774	altar	1	Hormozdgarahely	neolitic	Ungaria	MAKKAY 1971, 42, fig. 4/4:
2115	altar	1	Mureybet	neolitic		MELLAART 1975, 219:
2112	altar	1	Namaza	neolitic		MELLAART 1975, 219:
2700	altar	1	Putra Sanctuar 2 si P126	neolitic	Romania	Lazarovici & 2001, I.1:
2140	altar	1	Patsos	chalcolitic	Grecia	RUTKOWSKI 1981, 35:
2161	altar	1	Sarata Monteoru	bronzului	Romania	DUMITRESCU 1974, 479: DIVR 1975, 297:
2113	altar	1	Tell Aswad	neolitic		MELLAART 1975, 167:
2117	altar	1	Tepe Yahya	neolitic	Turcia	MELLAART 1975, 186:
2892	altar	1	Vesto	neolitic	Ungaria	Hegedus - Makkay 1987, abb. 3-4, 7-8
3326	altar	1	Vounas		Cypru	Dikatos - Stewart apud Muller-Karpe, III, 1974, Kat. 115, pl. 343/4.5:
2116	altar	1	Yalagh	neolitic		MELLAART 1975, 143, 223:
2111	altar	1	Yarim Tepe	neolitic	Turcia	MELLAART 1975, 167:

Fig. 320 Exemplu de selecție pe categoria altar cuprinzând datele cu privire la localitate, cultură, țară, bibliografie.

Acesta a fost punctul de pornire în alcătuirea bazei noastre de date care momentan este structurată în cinci tabele legate între ele cu relații: Clădiri, Elemente, Inventar, Interpretare, Bibliografie. Primul tabel cuprinde descrierea clădirilor. Fiecare clădire are un număr unic de identificare (Building ID), care este relaționat cu celelalte tabele. Câmpurile cuprind: denumirea clădirii (cea publicată în raport), încadrarea spațială (situl, țara) și încadrarea cronologică (cultura/perioada). Descrierea standard este în câmpurile cu privire la codul formei, intrarea, forma clădirii, locul de amplasare a intrării, dimensiunea ușii, dimensiunile clădirii (Fig. 321). Pentru informațiile suplimentare care nu pot fi codate am adăugat câmpul

Descrierea generală a clădirii. Bibliografia este introdusă în toate cele patru tabele legate de sanctuare în format abreviat, care corespunde prin relaționare cu tabelul Bibliografie.

Building ID	AutoNumber
nume cladire	Text
sit	Text
tara	Text
forma cladire	Text
cod forma	Text
Cultura/perioada	Text
bibliografie abreviat	Text
intrarea	Text
camere nr	Number
dimensiuni	Text
material constructie	Text
amplasarea in asezare	Text
peretele de intrare	Text
usa dimens	Text
Descriere generala cladire	Memo

Fig. 321 Structura tabelului pentru descrierea clădirilor

Field Name	Data Type
Feature ID	AutoNumber
nume element	Text
loc element	Text
forma	Text
dimensiuni	Text
building ID	Number
Bibliografie abreviata	Text
functie	Text
decor tehnica	Text
descriere decor	Text
descriere scurt	Text
sit	Text
tipologie element	Text
cladirea	Text
cod localizare	Text
semn; simbol	Text
categorie elem	Text
culoare	Text
Field1	Text

Fig. 322 Structura tabelului pentru descrierea elementelor fixe

Tabelul care descrie elementele fixe are atât câmpuri cu coduri, cât și câmpuri descriptive pentru adăugarea informațiilor. Fiecare element fix primește un cod numeric unic – Feature ID care este folosit în anumite cazuri pentru a face corelația dintre elementele fixe și cele din tabelul Inventar (Fig. 322). La fel ca în precedentul caz, bibliografia este abreviată și legată de tabelul Bibliografie. Descrierea elementelor cuprinde următoarele câmpuri: categorie element, nume element, dimensiuni, loc element, forma, tipologie element, cod localizare, funcție decor, tehnica descriere decor, descriere scurtă, culoare, semn-simbol.

Field Name	Data Type
Inventory ID	AutoNumber
Building ID	Number
Feature ID	Number
nume piesa	Text
partea pastrata	Text
descriere	Text
forma	Text
decor	Text
sex F/M	Text
bibliografie abreviata	Text
sit	Text
nume cladirea	Text
locul descoperirii	Text
cod loc descoperire	Text
material de fabricare	Text
dimensiuni	Text
pozitie statueta	Text
categorie piesa	Text
inventar interior	Text
Semne simboluri	Text

Fig. 323 Structura tabelului pentru descrierea elementelor de inventar mobil din interior

Field Name	Data Type
ID	AutoNumber
Building ID	Text
Inventory ID	Text
ideea/interpretarea	Text
bibliografie	Text
cladirea nume	Text
sit	Text
Tema principala	Text

Fig. 324 Structura tabelului pentru descrierea interpretărilor cu privire la clădire sau inventar

Inventarul mobil este unul foarte dificil de codificat. În afară de câmpurile de corelare cu clădirile și elementele fixe, am precizat, atunci când a fost posibil, locul unde piesele au fost amplasate, categoria piesei, denumirea, materialul, forma, partea păstrată, dimensiunile, semne și simboluri (Fig. 323). Câteva câmpuri se referă la statuete, una dintre categoriile cele mai amplu publicate în momentul de față: poziția statuetei, dimensiunile, decorul, sexul statuetei.

Tabelul cu privire la interpretare cuprinde sintetizarea ideilor și a diverselor viziuni a mai multor cercetători asupra unui anumit sit, asupra unei clădiri sau despre anumite piese mobile (Fig. 324). Am încercat identificarea temei principale de discuții în ceea ce privește clădirile de cult.

CODIFICAREA CLĂDIRILOR

Pentru precizarea planului în momentul analizei unei anumite clădiri, am folosit tipologia clădirilor propusă de C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici, în lucrarea Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România, editura Trinitas, Iași, 2006. Am folosit codurile pentru locuințe (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 223, fig. IIIb.16). În câteva cazuri a fost necesar să adăugăm câteva coduri noi, datorită faptului că anumite forme structurale nu sunt folosite în cazul caselor.

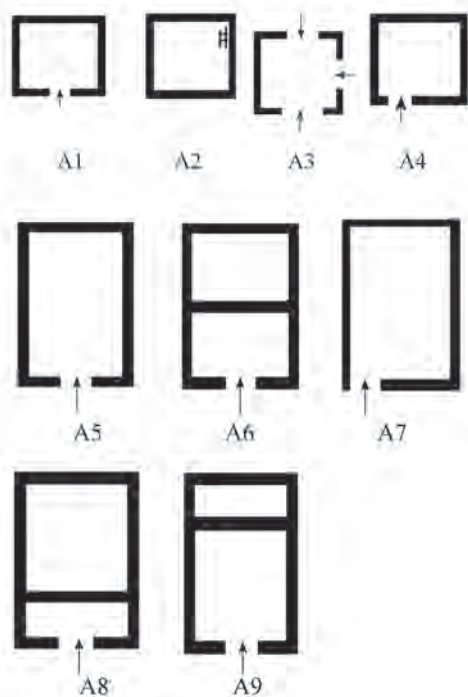

Fig. 325 Clădirile din tipul A

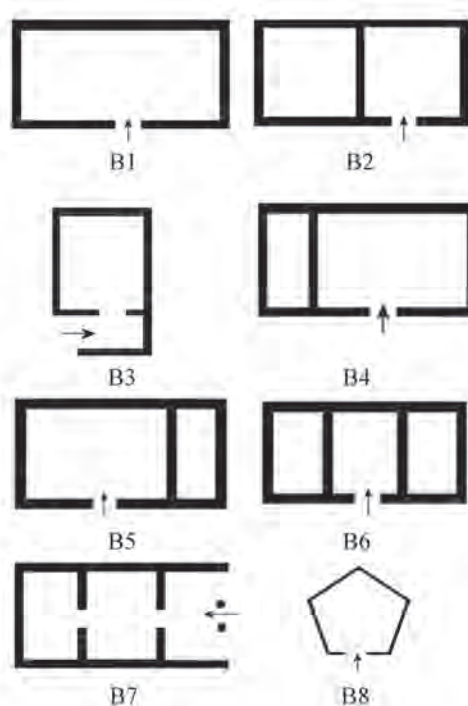

Fig. 326 Clădirile din tipul B

Clădirile din tipul A

Tipul A cuprinde clădirile pătrate sau dreptunghiulare cu o singură încăpere sau maxim două, având intrarea pe latura scurtă (Fig. 325).

- A1 – clădire pătrată, o singură cameră, intrarea pe o latură
- A2 – clădire pătrată, o singură cameră, intrarea prin acoperiș
- A3 – clădire pătrată, o singură cameră, trei intrări pe trei laturi diferite
- A4 – clădire pătrată, o singură cameră, intrarea pe o latură, în lateral
- A5 – clădire dreptunghiulară, o singură cameră, intrarea centrală
- A6 – clădire dreptunghiulară, două camere de dimensiuni apropiate, intrarea centrală
- A8 – clădire dreptunghiulară, două camere, cea din față mai mică, intrarea centrală
- A9 – clădire dreptunghiulară, două camere, cea din față mai mare, intrarea centrală

Clădirile din tipul B

Tipul B încadrează clădirile patrulatere cu una până la trei încăperi, cu intrarea în majoritatea cazurilor pe latura lungă (Fig. 326).

- B1 – clădire dreptunghiulară, o singură încăpere, intrarea pe latura lungă
- B2 – clădire dreptunghiulară, două încăperi de dimensiuni egale, intrarea printr-o cameră
- B3 – clădire dreptunghiulară, o încăpere cu tindă înafară, intrarea din lateral în tindă, ulterior în camera principală
- B4 – clădire dreptunghiulară, două încăperi de dimensiuni inegale, camera mare în dreapta, intrarea prin camera mare
- B5 – clădire dreptunghiulară, două încăperi de dimensiuni inegale, camera mare în stânga, intrarea prin camera mare
- B6 – clădire dreptunghiulară, cu trei încăperi de dimensiuni egale, intrarea prin camera din mijloc
- B7 – clădire dreptunghiulară, cu trei încăperi, intrarea pe latura scurtă, se trece dintr-o cameră în cealaltă (plan megaron cu două coloane la intrare)
- B8 – clădire pentagonală

Clădirile din tipul C

Tipul C cuprinde forme de clădiri trapezoidale, de diferite planuri și orientări (Fig. 327).

Clădirile din tipul D

Tipul D cuprinde clădiri dreptunghiulare cu o singură încăpere sau cu două încăperi, amplasate oblic. Acest tip este rareori folosit în cadrul sanctuarelor (Fig. 327).

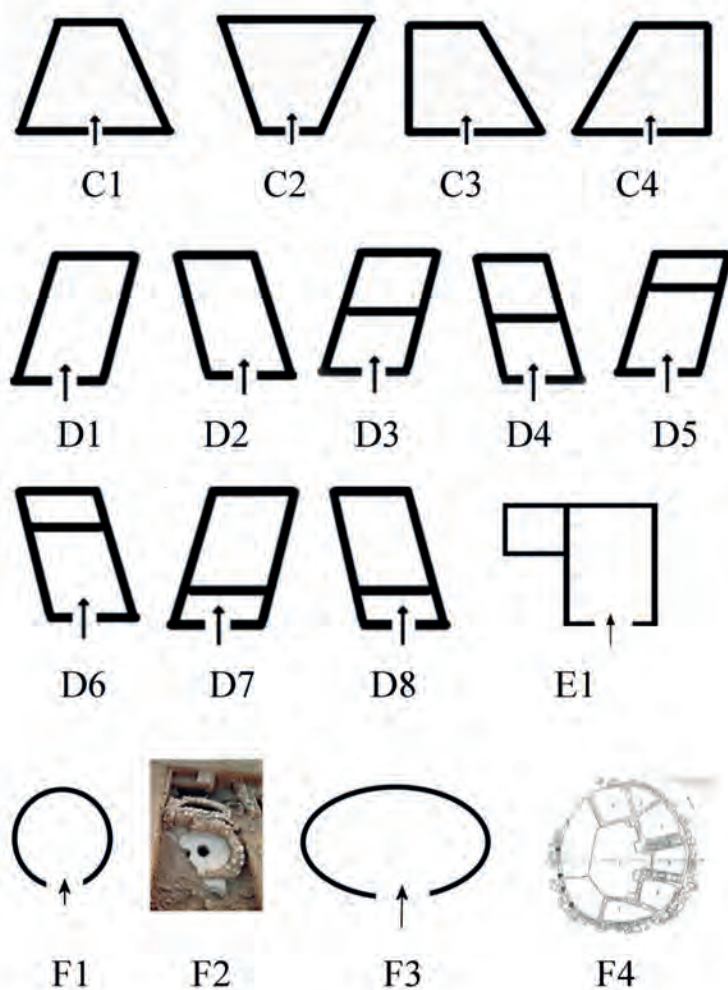

Fig. 327 Clădirile din tipul C, D, E, F

Clădirile din tipul E

Tipul E1 cuprinde tipul de clădire rectangulară cu anexă (Fig. 327).

Clădirile din tipul F

Tipul F cuprinde tipurile de clădire circulară (Fig. 327).

F1 – clădire circulară simplă

F2 – clădire circulară simplă cu anexă

F3 – clădire ovală simplă

F4 – clădire circulară compartimentată

Clădirile din tipul G

Tipul G cu trei subtipuri cuprinde tipul de clădire dreptunghiular cu absidă, cu interiorul simplu sau compartimentat (Fig. 328).

Fig. 328 Clădirile din tipul G

POZIȚIONAREA ELEMENTELOR ARHITECTONICE

Pentru a putea preciza exact locul de amplasare a fiecărui element dintr-un sanctuar, am separat, în funcție de planul clădirii, casete mici, fiecare casetă fiind numerotată pentru identificare. Deoarece aceleași numere se repetă în mai multe situații, am notat planurile cu D-planul dreptunghiular cu intrarea pe latura scurtă, DD-planul dreptunghi cu intrarea pe latura lungă, T-planul trapezoidal, P-planul pătrat, C-planul circular al unei clădiri. În cazul necesității de a preciza anumite elemente pe un perete dreptunghiular, am folosit tipul de amplasare D. Astfel, poziționarea unui anumit obiect se face prin precizarea tipului de plan și numărul unde se află amplasată piesa (Fig. 329).

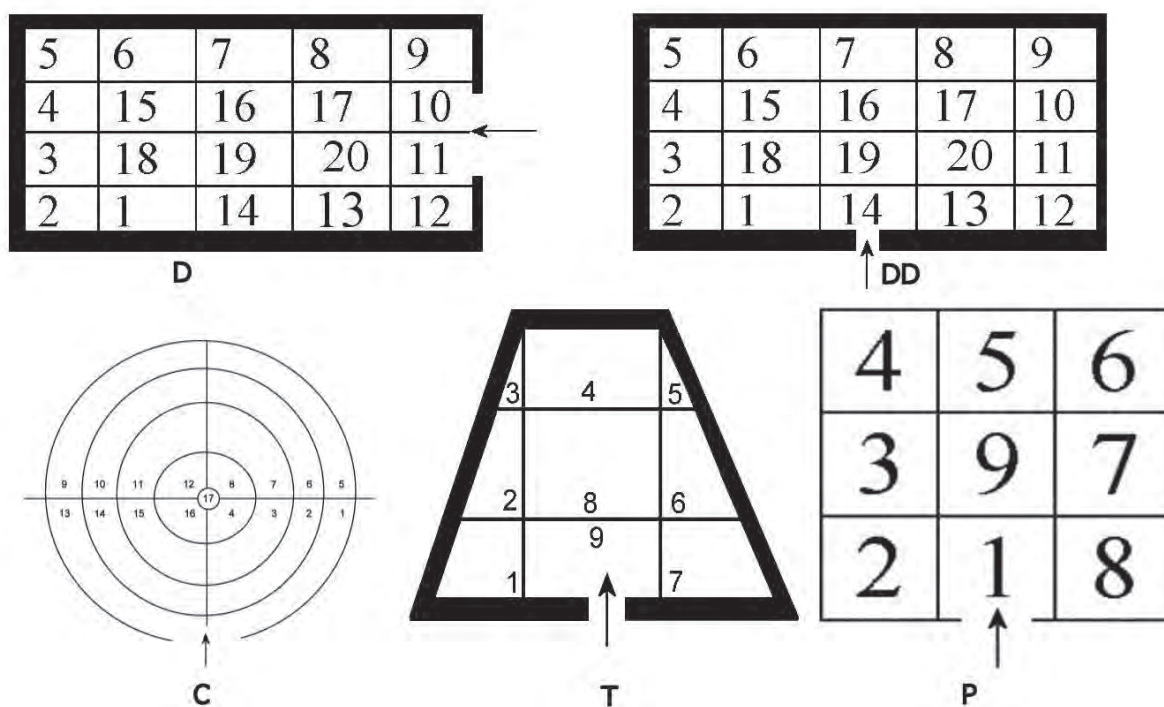

Fig. 329 Poziționarea obiectelor în clădirile dreptunghiulare, circulare (C), trapezoidale (T) și pătrate (P).

TIPOLOGIA ELEMENTELOR ARHITECTONICE

În elaborarea unei asemenea tipologii am luat în considerare criteriul complexității. Astfel primele forme sunt cele mai simple, urmând pe parcurs o complexitate și completare cu noi elemente a formelor inițiale.

Banca

Pentru bancă am identificat deocamdată nouă tipuri împărțite în 3 categorii (Fig. 330). Prima categorie, numită A cuprinde băncile dreptunghiulare, care au colțurile drepte (A1), sau prezintă pe corpul lor coarne sau bucranii încastrate (A2). Pentru tipul A2 putem vorbi de fapt de un obiect de cult și mai puțin despre o bancă în sine. Tipul A3 este banca lipită de coloană.

A doua categorie, B cuprinde băncile de formă pătrată, care au marginile drepte (B1). Tipul B2 cuprinde banca din interiorul clădirilor pătrate, amplasată pe margini, uneori intercalată de coloane. B3 reprezintă de fapt o platformă de mici dimensiuni. Categoria C1 este formată din bancă patrulateră de mai mari dimensiuni, cu aspect de platformă, delimitată de o bordură supra-înălțată, categoria C2 am încadrat băncile de formă semicirculară, iar în categoria C3 sunt băncile semicirculare, lipite de perețele clădirii, uneori intercalată de coloane.

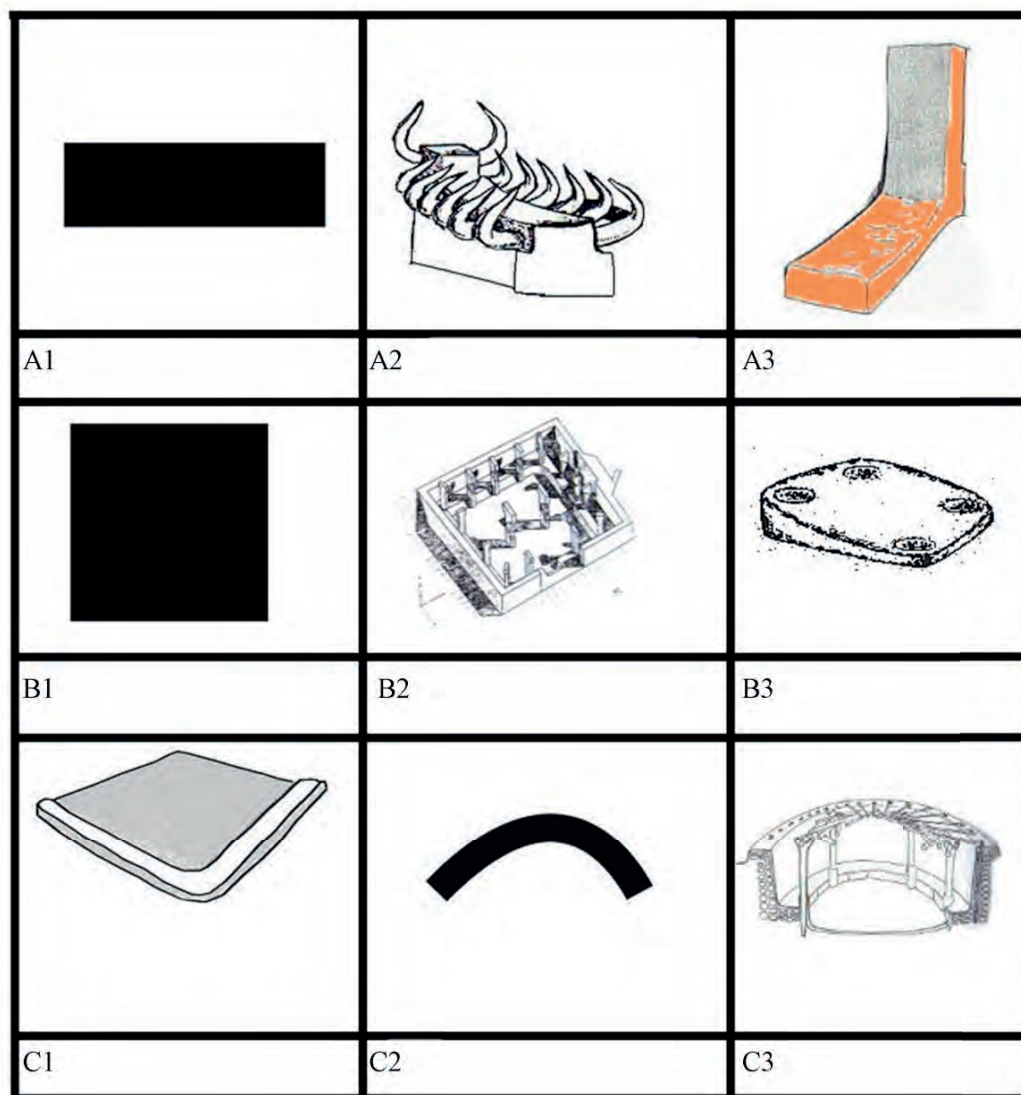

Fig. 330 Tipologia băncii din sanctuare

Coloana

Coloana este unul dintre elementele arhitectonice de bază, indiferent de epoca la care ne raportăm. Fiind un element larg răspândit atât în timp, cât și în spațiu, de-a lungul vremii au fost construite coloane de cele mai diverse tipuri.

Am identificat patru tipuri majore, notate A, B, C și D. Tipul A este caracterizat prin forma dreptunghiulară și are 13 variante (Fig. 331), tipul B este constituit din coloana mică, patrulateră, terminată cu coarne de taur (variante B1) sau de berbec (variante B2) (Fig. 332). Tipul C se referă la formele monolitice de coloană, cu patru variante identificate până în prezent (Fig. 333). Tipul D este reprezentat prin coloane circulare, de diverse dimensiuni, cu soclu sau fără, care are șapte variante (Fig. 334). Aici apare și o sub-variantă, respectiv D6a- coloană circulară ca și D6 dar care prezintă pe corp amplasat un bucraniu. În acest caz, la fel ca și în cazul coloanelor patrulatere de la Çatal Höyük care au pe corp bucranii, unul sau mai multe, ele sunt de fapt altare, locuri de închinare și moduri de reprezentare a unor divinități.

Coloana tip A

Cuprinde tipul dreptunghiular, din lut, lipit de perete (Fig. 331)

A1- Coloană dreptunghiulară simplă, lipită de perete

A2- Coloana dreptunghiulară. Forma de L inversat lipită de perete

A3- Coloană dreptunghiulară patrulateră în formă de L lipită de perete

A4- Coloană dreptunghiulară cu bucraniu amplasat pe corpul ei

A5-Coloană patrulateră cu capătul sub forma de bucraniu

A6-Coloană antropomorfă, cu brațe

A7-Coloană rectangulară, îngustă

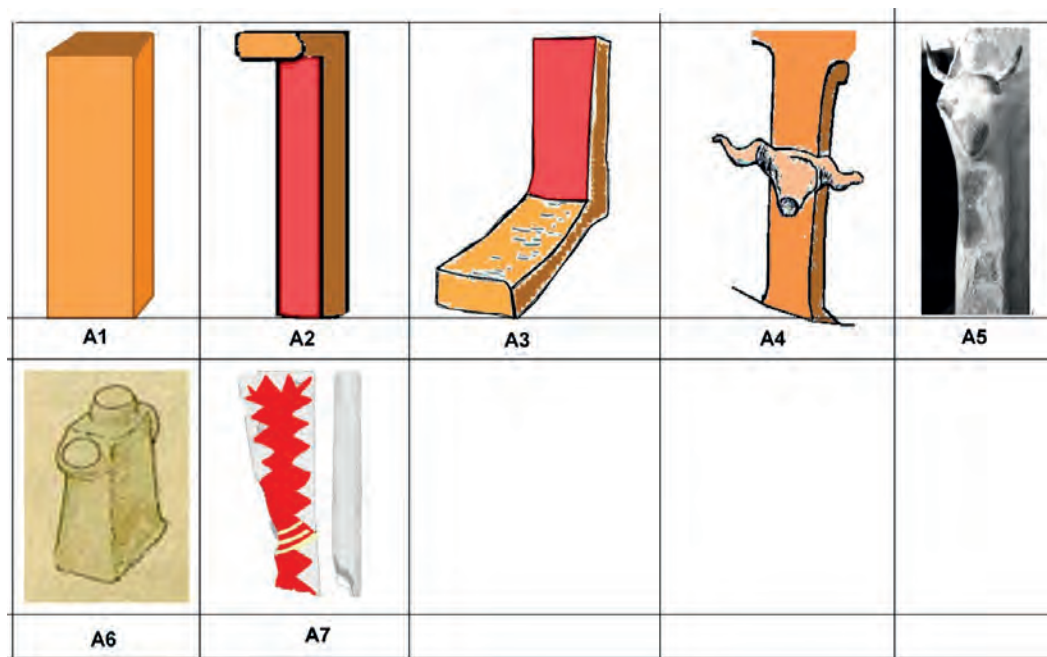

Fig. 331 Coloana tipul A

Coloana tip B

Acest tip de coloană cuprinde coloanele de înălțime mică, patrulatere, terminate la capătul superior cu coarne, fie de taur (B1), fie de berbec (B2) (Fig. 332).

1

2

1

2

3

4

5

Fig. 332 Coloana tip B

Fig. 333 Coloana tip C

Coloana tip C

A treia categorie de coloane, numită C cuprinde formele monolitice. Acestea au diverse forme (Fig. 333).

C1 – coloană monolitică în formă de T, monumentală, antropomorfizată

C2 – coloană monolitică schematizată, antropomorfizată

C3 – coloană monolitică mică de formă ovală

C4 – coloană monolitică, cilindrică

C5 – coloană patrulateră, mică, de piatră

Coloana tip D

A patra și ultima categorie identificată de noi este cea cilindrică, din lemn, de diverse dimensiuni, uneori cu decor, simplă sau dublă (Fig. 334).

D1 – Coloană mică, cilindrică

D2 – Coloană simplă

D3 – Coloană dublă circulară

D4 – Două coloane amplasate alături, la o anumită distanță una față de alta

D5 – Coloană cilindrică înălțime medie, suport pentru statuie

D6 – Coloană cilindrică înălțime medie

D7 – Coloană cilindrică cu un bucraniu amplasat pe corp

D8 – Coloană cilindrică din lut cu cavitate în partea superioară (posibil cupă)

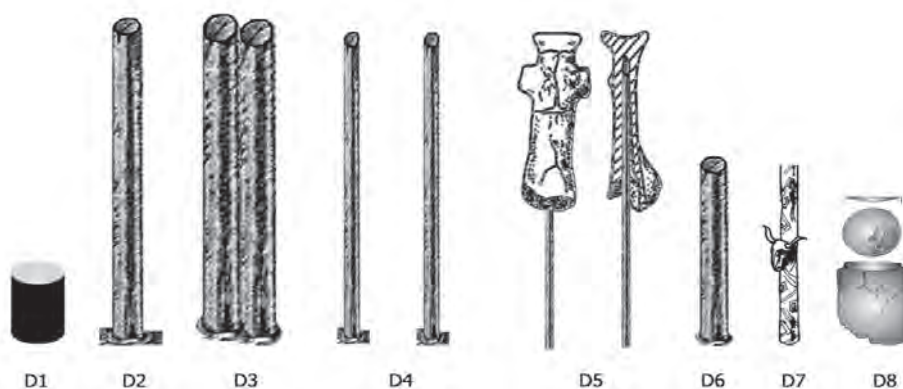

Fig. 334 Coloana tip D

Vatra

Vatra reprezintă unul dintre cele mai importante elemente de cult dintr-o clădire, fiind adesea folosită pentru arderi rituale, jucând rolul de altar. Am folosit tipologia vetrelor alcătuită de prof. Gh. Lazarovici (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007); am adăugat câteva tipuri noi când a fost cazul (A15-A20 și B8) (Fig. 335, 336).

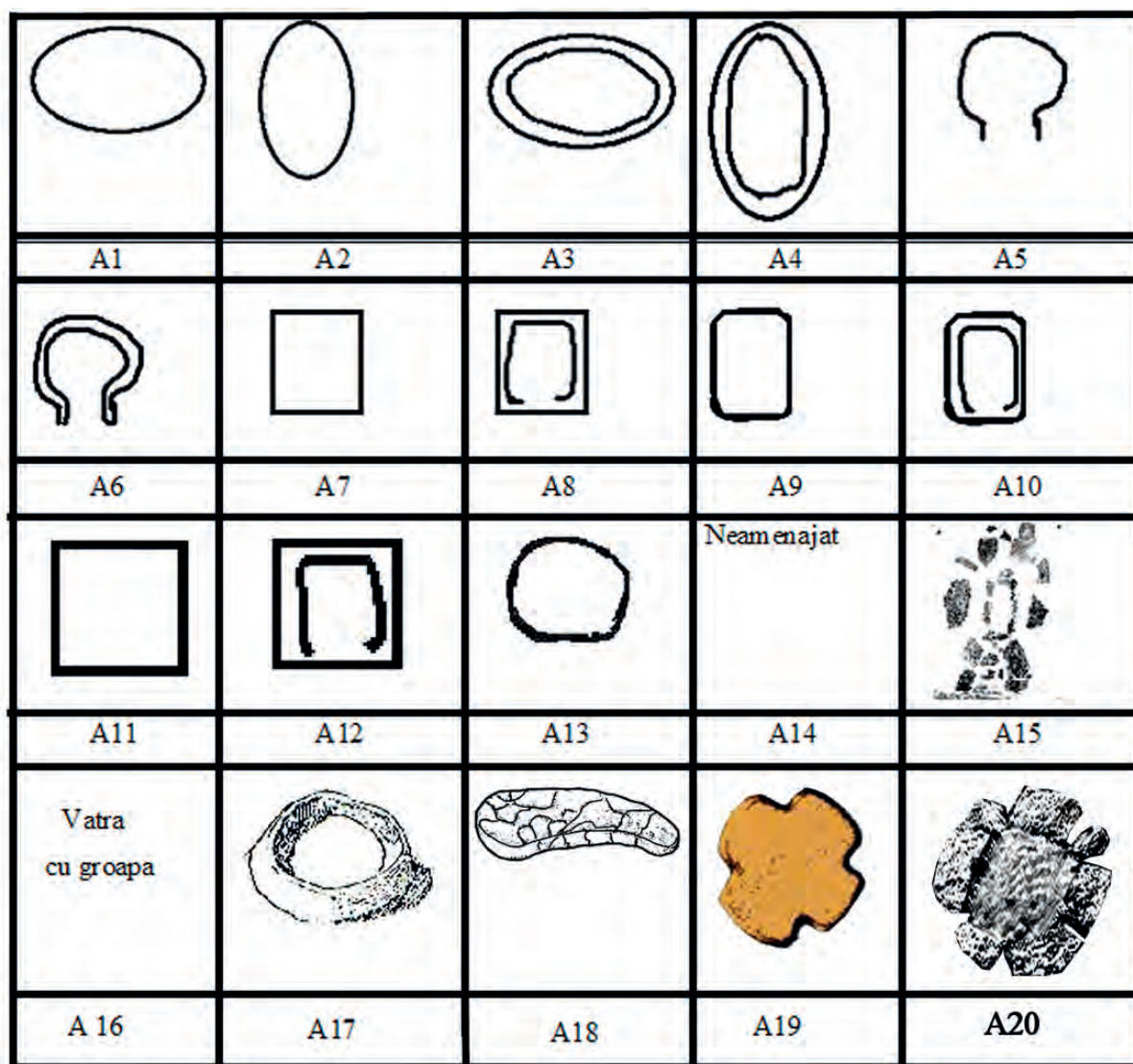

Fig. 335 Vatra tipul A

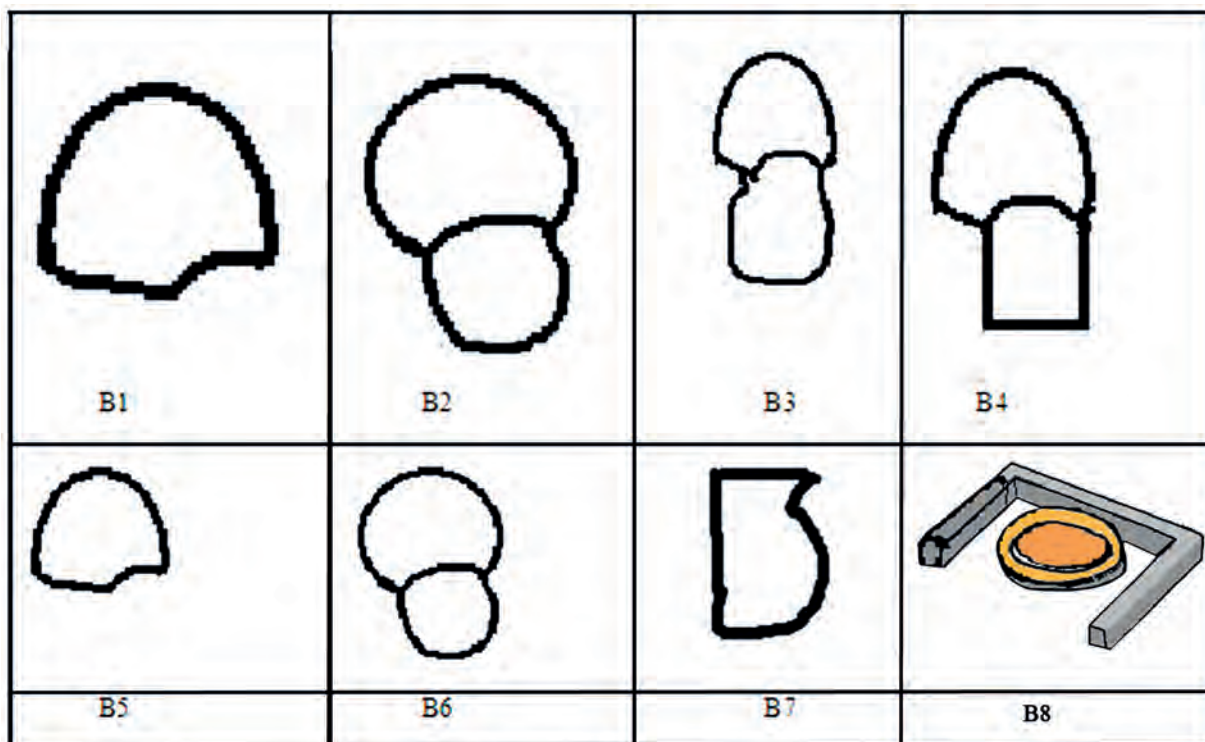

Fig. 336 Vatra tipul B

Masa-altar

Masa altar este unul dintre elementele definitorii ale sanctuarelor. Din nefericire nu toate mesele s-au păstrat. Dintre cele care s-au păstrat și publicat până în prezent le-am analizat, rezultând o tipologie sumară a acestora, pe care o vom completa ori de câte ori vom identifica un tip nou. Am luat în calcul materialul de construcție al meselor dar și forma acestora (Fig. 337, 338).

Masa tip A

Tipul A are drept caracteristici faptul că are o formă generală dreptunghiulară sau triunghiulară și este construită fie din lut, fie din lemn acoperit cu lut.

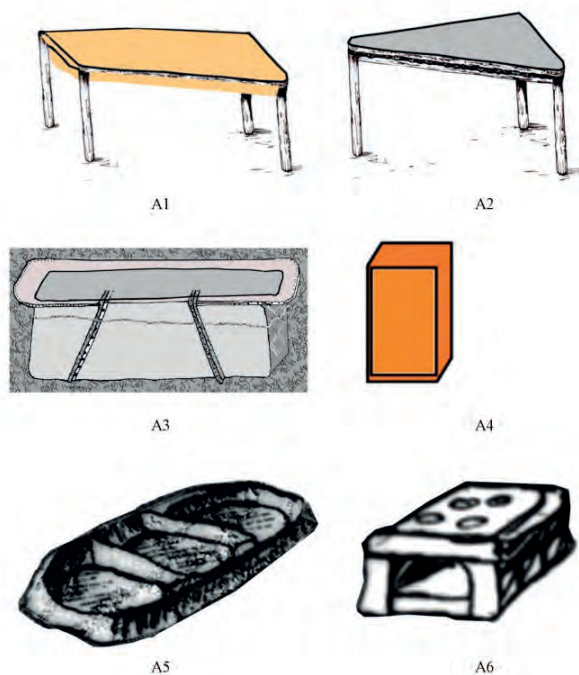

Fig. 337 Masa-altar tip A

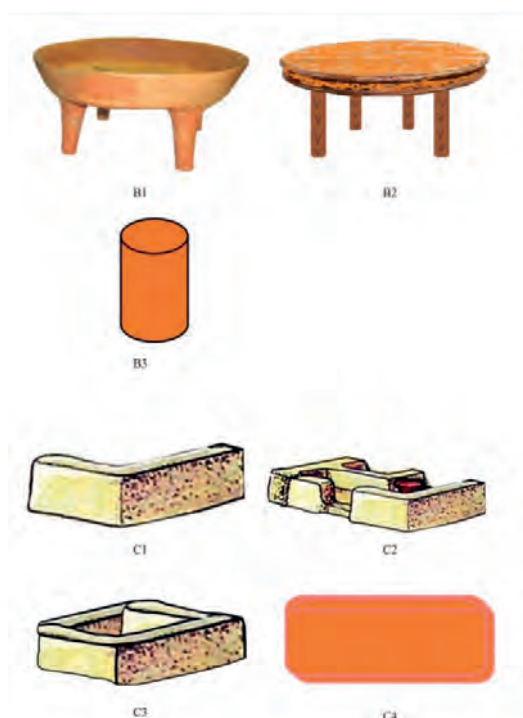

Fig. 338 Masa-altar tip B și C

- A1-Masă dreptunghiulară din lut pe picioare din lemn
A2-Masă triunghiulară din lut pe picioare din lemn
A3-Masă dreptunghiulară joasă, din lut, soclu
A4-Masă dreptunghiulară, din lut
A5-Masă ovală, din lut, compartimentată
A6-Masă pe picioare, din lut, dreptunghiulară cu marginile rotunjite, cu perforații în tăblie

Masa tip B

- B1-Masă circulară cu patru picioare, tăblia plată cu marginile ridicate
B2-Masă circulară cu patru picioare din lemn, tăblia plată
B3-Masă cilindrică, din lut, asemănătoare unui postament

Masa tip C

- C1-Masă dreptunghiulară, în formă de L, din lut, cu marginea supra-înălțată, fără tăblie
C2-Masă altar din lut, dreptunghiulară cu marginile ridicate, casetă cu elemente în interior
C3-Masă dreptunghiulară, formă pătrată, din lut, cu marginea supra-înălțată, fără tăblie
C4-Masă rectangulară, din lut, fără picioare, asemănătoare unui postament, amplasată pe pământ.

Pe parcursul analizei vom discuta fiecare element fix în parte, având în vedere indici cantitativi și calitativi cu privire la frecvența de apariție, locul de amplasare sau elementele cu care se corelează acestea.

Bucraniul

Bucraniul ca element arhitectonic apare într-o serie de contexte, legate în general de locurile de cult. Am identificat patru tipuri de bucranii, fiecare cu subtipuri (Fig. 339).

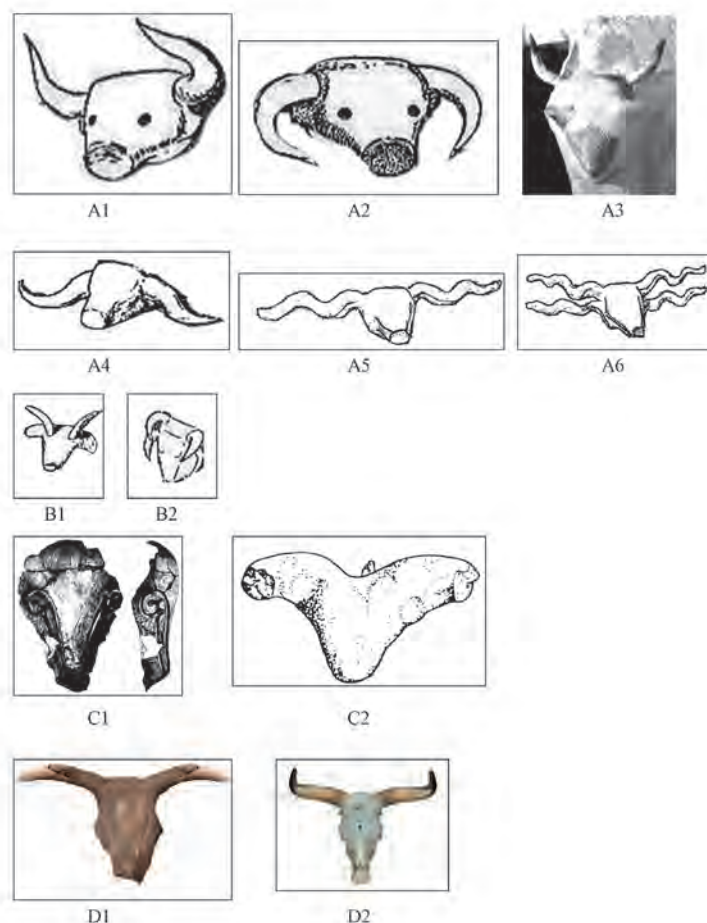

Fig. 339 Tipologia bucraniilor

Bucraniul tip A cuprinde bucraniile de taur, modelate pe structură craniană

- A1-bucraniu cu coarnele în sus, fără urechi
A2-bucraniu cu coarnele arcuite în jos, fără urechi, pictură pe bot

A3-bucraniu cu coarnele ridicate în sus, supra-modelat peste craniul de taur, amplasat pe coloană
 A4-bucraniu cu coarnele arcuite, ochii nemarcați
 A5-bucraniu cu coarnele ondulate botul scurt, urechile lipsesc, coarnele nenatural de lungi
 A6-bucraniu de taur cu coarnele duble, modelate ondulat

Bucraniul tip B cuprinde bucraniile de berbec.

B1-bucraniu de berbec, cu coarne în sus, drepte, cu urechi
 B2-bucraniu de berbec cu coarnele duble

Bucraniul tip C cuprinde bucraniile de taur modelate din lut, fără structură osoasă

C1-bucraniu monumental, fără urechi, fără coarne, cu detalii de fizionomie
 C2-bucraniu stilizat, reprezentare naturalistă

Bucraniul tip D cuprinde bucraniile de bour

D1-bucraniu de bour supra-modelat pe structura craniană
 D2-bucraniu de bour descoperit ca atare, fără supra-modelare pe craniu

Desigur că aceste tipuri pot fi oricând îmbogățite, pe măsură ce noi elemente sunt descoperite.

Până în momentul de față am codificat 203 clădiri care acoperă întregul areal la care ne-am referit în cadrul repertoriului. Din punctul de vedere al tipurilor de clădiri folosite ca spațiu de sanctuar sau templu, remarcăm faptul că preferința se îndreaptă către clădirile rectangulare, cu una sau două încăperi, cu intrarea preponderent pe latura scurtă. Observăm și faptul că există o mare varietate de forme de clădiri folosite (Fig. 340). Acest lucru îl explicăm prin faptul că fiecare cultură are propriile obiceiuri de construcție și preferințe diferite în ceea ce privește construcția clădirilor. În condițiile în care nu am avut date cu privire la tipurile de clădiri, am codat tip neprecizat.

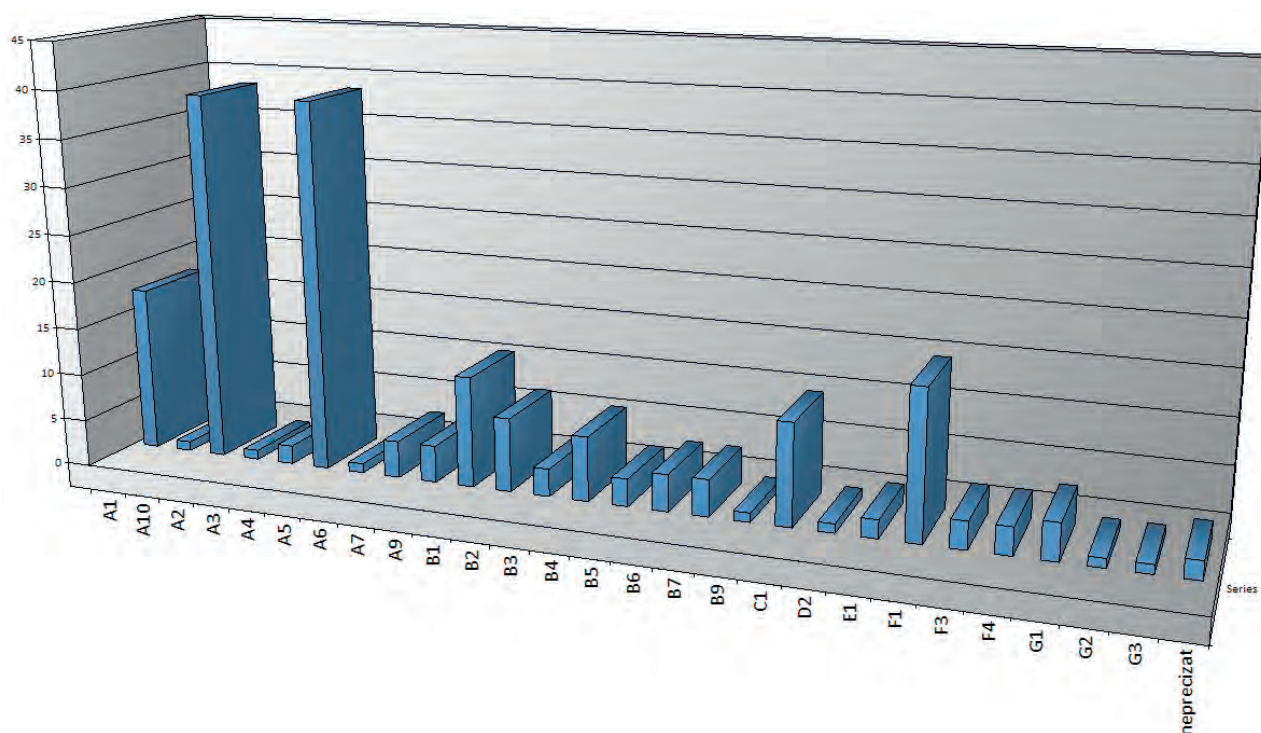

Fig. 340 Tipurile de clădiri folosite pentru construcția sanctuarelor și templelor

Din punctul de vedere al materialului de construcție, cea mai mare frecvență o observăm pentru clădirile construite din lemn, cu lipitură din lut. A doua poziție este ocupată de cărămizile crude din lut, însă ele sunt preponderente numeric din cauza codificării mai multor clădiri din zona Anatoliei, fiind specifice pentru zona menționată (Fig. 341).

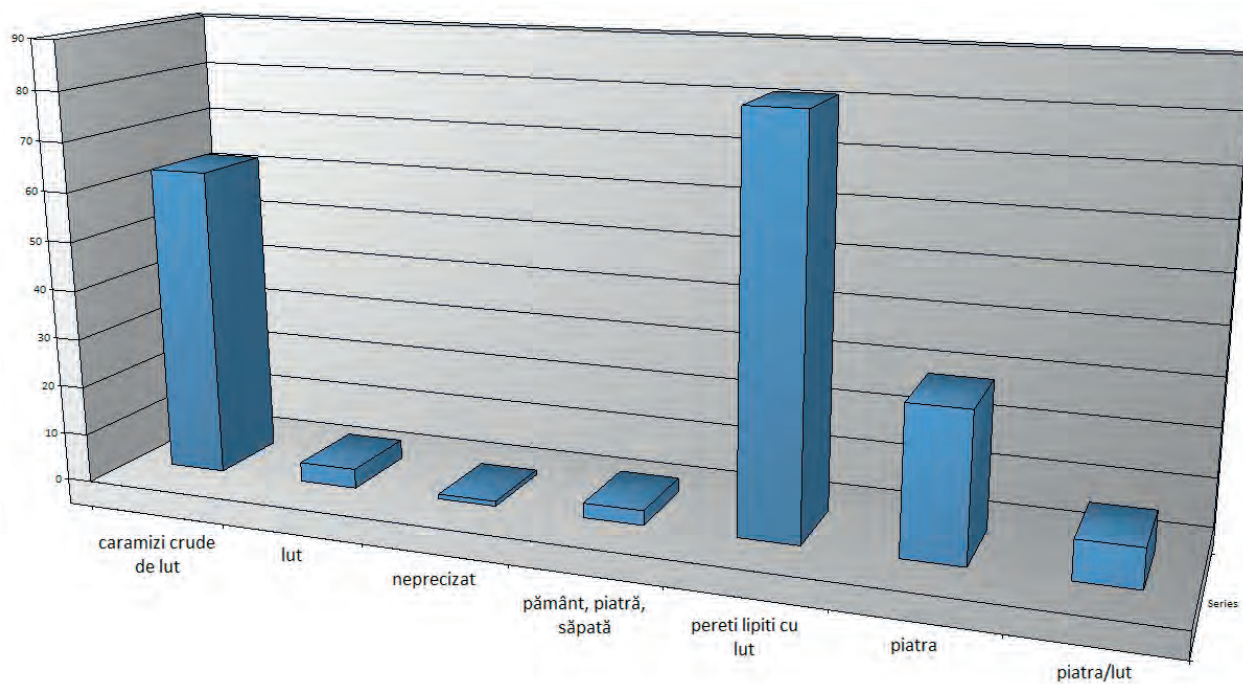

Fig. 341 Preferințele de materiale de construcție folosite pentru clădirile sanctuarelor

Capitolul VII: Analiza elementelor fixe din interiorul templelor și sanctuarelor

VII. 1 Intrarea în clădirile de cult

Chiar dacă arheologia ca știință are limite clare în ceea ce privește reconstituirea modului de viață a omului preistoric, regăsim anumite răspunsuri prin asocierile de informații, analogie și comparație. Urmele materiale, precum clădirile, ceramica, oasele sau uneltele de diferite tipuri, alături de o serie de obiecte non-funcționale, toate corelate pot oferi o imagine asupra modului de gândire, concepție asupra mediului înconjurător, sau imaginea pe care o are omul neolitic asupra propriilor zei. Este foarte greu de delimitat unde se termină zona profană și unde începe zona sacră, uneori acestea fiind întrepătrunse. Pragul de cele mai multe ori este perceput ca un spațiu de tranziție, ca un loc care face trecerea dinspre lumea profană spre cea sacră și așa se explică diversele obiecte depuse la intrare sau efectuarea unor sacrificii (Eliade 1992).

Având în vedere faptul că omul preistoric nu are setul de cunoștințe care explică mediul înconjurător și fenomenele biologice, acesta era probabil dominat de ideea divinului în lumea sa mentală. Fiecare element, care în mod normal aparține sferei materiale, pare să cuprindă valențe religioase (Ursulescu 2004a, 26). Pragul este un element esențial al ușii, iar aici din punct de vedere etnografic, înregistrăm o paletă largă de gesturi și rituri de intrare, așteptare, ieșire sau de trecere (Gennep 1996, 33).

Spațiul aflat la intrarea într-o clădire este întotdeauna perceput ca fiind un spațiu al schimbării, al unui alt început, al separării. Pătrunderea în spațiul sacru este unul dintre cele mai importante momente, fie al zilei, fie al vieții. În general, etno-arheologic privind partea de prag și de ușă presupune o trecere, o mișcare, o trancedentare în zona sacră a lumii. Este momentul de traversare de la spațiul profan la cel sacru (Blake, Knapp 2005, 126).

Pentru zona Orientului Apropiat intrarea în spațiul cultic este marcată de diverse obiecte. La Hallan Çemi în clădirea A, era amplasat un bucraniu de bour exact vizavi de intrare (Fig. 58) (Rosenberg, Redding 2002). Asociat cu lumina puțină care probabil era în interiorul construcției, este posibil ca acest bucraniu să fi indus o anumită stare specială celor care intrau în încăperea respectivă (Rosenberg, Redding 2002, 46; Rosenberg 2007, 54).

Sub aceleași tipare comportamentale se încadrează și nișa cu sculptură, amplasată în fața ușii de acces în clădirea III, de la Nevali Çori. Sculptura antropomorfă cu caracteristici aviane, ar fi imaginea zeului sau a zeiței tocmai prin faptul că era primul element pe care veneratorul îl avea în câmpul său vizual (Fig. 78) (Voigt 2002, 271). În acest sanctuar monumentalitatea și misterul erau amplificate și de cele două coloane în formă de T (Hole 2002, 202), care au fost interpretate fie ca zei sau paznici ai lumii de dincolo (Fig. 77) (Hauptmann, Schmidt 2007, 69; Hauptmann, Schmidt 2007, 79).

La 'Ain Ghazal sanctuarul LPPNB din zona estică a sitului, are planul dreptunghiular și două încăperi, una spre est și una spre vest (Fig. 80) (Rollefson 2002, 176). Între cele două camere fusese amplasat un perete îngust, tip panou. Scopul panoului este acela de ascundere a activităților care se desfășurau în camera estică. După dezafectarea panoului, intrarea a fost blocată complet cu o coloană antropomorfă (Rollefson, Kafafi 1997, 43). Astfel, panoul subțire dar impenetrabil restricționa probabil fizic, psihic și vizual accesul la ritualurile care se desfășurau. Apare astfel o impresie de primă cameră altar, restrictivă, o „sfânta sfintelor” (Rollefson 2002, 181; Shaw, Jameson 1999, 322). La intrarea în sanctuar era depusă intenționat o statueta pe cărarea din fața acesteia, situație pe care o vom regăsi și în cazul altor sanctuare mai târzii (Rollefson 2002, 177).

În condițiile în care există o anumită rețea stradală, în general clădirile au intrarea direct din stradă, ca la Tell Azmak (Kalchev 2004, 12). În alte cazuri observăm faptul că clădirile sunt orientate după condițiile geografice, existând o rețea de străzi, precum la Lepenski Vir, unde clădirile au deschiderea către Dunăre (excepție doar patru dintre ele) (Srejović 1969; Srejović 1984, 196; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, p. 30 și urm.; Strauss 2002, 69). De asemenea, la Padina toate clădirile au intrarea pe latura sudică, respectiv, spre Dunăre (Jovanović 1968, 1-9; Jovanović 2004, 35-55; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 50).

În cazul sanctuarelor de la Çatal Höyük nu se observă diferențe remarcabile în ceea ce privește intrarea. Aici inventarul spectaculos face diferența între clădiri, neexistând elemente exterioare specifice. Intrarea prin acoperiș a fost demonstrată de faptul că unele clădiri s-au păstrat până la înălțimea de aproximativ 2 m, fără a fi observată prezența vreunei uși (Mellaart 1964, 47-48). În majoritatea cazurilor au fost găsite amprente de scară pe pereții sudici (Mellaart 1963, pl. XVI-b) precum și resturi carbonizate de la picioarele de scară (Mellaart 1963, 75). De asemenea, este posibil ca intrarea în locuință să fi fost adăpostită de un fel de construcție, pentru a preveni intrarea apei în interior (Düring 2001, 4; Last 1998, 366).

Pentru perioada Neoliticul Aceramic intrarea nu are alte caracteristici, nu este însoțită de alte elemente, precum coloane sau bucranii, așa cum constatăm pentru perioadele mai târzii. În schimb, intrarea în sanctuar devine monumentală în primele culturi ale Neoliticului și se manifestă în zona balcanică. Exemple vin de la Sesklo (Aslanis 1990; Hale 2006, 113; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 269, 277) și de la Dimini (Aslanis 1995), ambele stațiuni prezentând pe acropolă megaron. Megaronul de la Sesklo are intrarea străjuită de două coloane monumentale, iar alte trei se află în prima încăpere (Fig. 120; 121). Comun pentru cele două structuri este tinda deschisă, dar și dimensiunile considerabile ale clădirii. Camera mediană este posibil să fi fost folosită pentru anumite ritualuri, iar camera ultimă pare să cuprindă inventarul necesar, fiind locul de pregătire a acestora (Bánffy 1990-1991, 207). La Dimini coloana este folosită ca element arhitectonic de demarcare a spațiului: la intrarea în clădirea megaron, intrarea este flancată de doi stâlpi din lemn (Fig. 125) (Matz 1969, 50; Nanoglou 2001, 314). Megaronul de la Vinča prezintă o situație specială în care intrarea este marcată de un șir de coloane amplasate în prelungirea vetei. Vatra are o poziție centrală, iar faptul că sunt șapte coloane este unul deosebit. Având în vedere multiplele înțelesuri simbolice ale cifrei 7, nu credem că numărul a fost ales accidental (Milojčić 1955, 153).

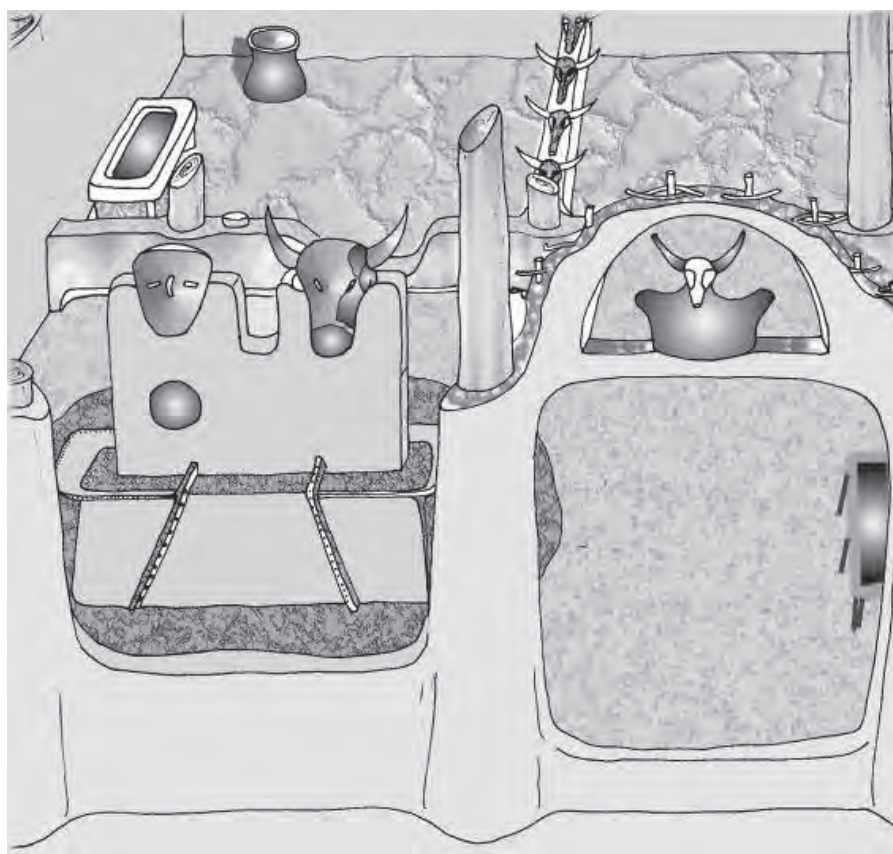

Fig. 342 Intrarea monumentală cu ușă, nișă cu bucraniu și fereastră în Templul 2 de la Parța (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 321, fig. IIIb.143)

Coloana de lângă intrare este cea care marchează și delimitează în același timp spațiul de tranziție (Lloyd 1958, 103-105). Intrarea în Templul 1 se afla pe latura sudică. Ușa era străjuită de doi stâlpi masivi lângă care se afla amplasat un vas mare cu față umană (Fig. 212) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 211). În fața intrării se aflau resturile unei coloane înfipite în podea (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 309).

Intrarea în locul cultic este marcată în mai multe cazuri prin elemente arhitectonice deosebite. Templul 2 de la Parța prezintă deasupra ușii estice o nișă cu un idol bust și probabil un craniu de taur (Fig. 342). De asemenea, pe același perete era o deschidere, în forma unei ferestre care se afla direct în fața statuii duble, monumentale, care era probabil folosită la anumite ocazii. Intrarea estică avea pe interior, pe fiecare latură câte o coloană andosată, pe care se aflau amplasate capete de taur cu frunți și coarne, probabil la aceeași înălțime cu statuia monumentală (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313; Lazarovici Gh. et alii 2001, 225, 236).

Remarcăm pe fața și fruntea taurilor de pe coloane decorul din linii incizate, încrustate cu galben și pictate cu roșu în spațiul dintre linii (Lazarovici Gh. et alii 2001, fig. 197, 198, 254). Proeminența observată între coarne ar putea fi o reprezentare stilizată a corpurilor celeste. În fața acestei intrări a fost pus altarul de est, o masă – altar suspendată (Lazarovici Gh. et alii 2001, 223).

Intrarea de apus are fixată în interiorul peretelui o râșniță pe un soclu, reprezentarea modelată în lut a astrelor Soare – Lună, precum și o cupă cu scop de depozitare a cerealelor râșnite (Lazarovici Gh. et alii 2001, 225-226). În același context sunt încadrate și vasele introduse în perete (Fig. 220). În partea vestică a templului, la aproximativ 3 – 4 m de intrarea în Templul 2, a fost descoperită vatra mare pentru foc, circulară, în aer liber, interpretată cu rol în supravegherea și paza clădirii de cult pe timp de noapte. Așadar era asigurat un control al accesului în sanctuar (Lazarovici Gh. et alii 2001, 244).

Clădiri cu stâlpi la intrare se înregistrează la Parța mai ales la intrarea de la structura P20 – „Casa Tribului”, iar stâlpii aveau bucranii de tauri în partea superioară (Fig. 343) (Rus, Lazarovici Gh. 1991, 98, fig. 12). Această clădire a fost interpretată ca având o destinație specială, cu scop comunitar, legată de activitățile desfășurate în Sanctuarul 2 de aici, cele două clădiri fiind concomitente (Rus, Lazarovici Gh. 1991, 99).

Fig. 343 Parța. Fundațiile Casei Tribului și o vatră (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 340, fig. IIIb.168)

Depunerile de diverse obiecte la intrarea în anumite clădiri, se explică prin faptul că pragul de cele mai multe ori este perceput ca un spațiu de tranziție, ca un loc care face trecerea dinspre lumea profană spre cea sacră (Durkheim 1995, 45).

Un alt exemplu este intrarea în Casa 1 de la Kormadin (Fig. 147). Deasupra ușii se afla un bucraniu, element de cult prezent și în interiorul sanctuarului (Jovanović 1991, 120). Așezările de la Kormadin, precum și cea de la Parța sunt interesante mai ales din cauza faptului că multe dintre elementele principale de alcătuire și organizare sunt asemănătoare, aparținând aceluiași areal cultural, iar anumite elemente cultice sau arhitecturale sunt comune acestor două stațiuni (Jovanović 1991, 119). Menționăm o analogie la Miercurea Sibiului, Petriș. Aici a fost descoperită o pereche de coarne de *Bos Primigenius*, agățate deasupra intrării, sub acoperiș, la intrarea în Bordeiul 12 (Suciu 2009, 93-94).

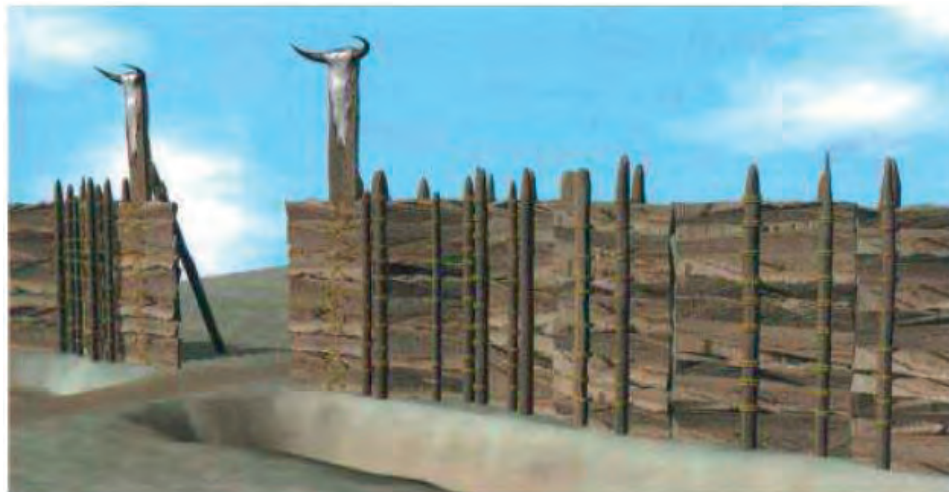

Fig. 344 Reconstituirea digitală a uneia dintre porțile de intrare în așezarea de la Uivar (Schier et alii 2004)

La Uivar este o situație interesantă în care au fost amplasate bucraniile la una dintre intrările în așezare (Fig. 344) (Schier et alii 2004; Lazarovici Gh. 2009a, fig. 20).

Nu putem omite din enumerarea noastră cazurile de depuneri pe partea superioară a ușii, un bun exemplu fiind cazul descoperit la Vinkovci, în Croația, în strat Vučedol (mil. III î. Hr.) (Fig. 345). Bucraniul avea 80 cm lungime. În momentul prăbușirii casei, bucraniul a căzut în fața ușii împreună cu bucata de lut pe care era fixat (Hoti 1989, 35).

Fig. 345 Vinkovci. Bucraniul amplasat deasupra intrării (Hoti 1989, T3/1)

Pe teritoriul României se menționează un „capitel” care împodobește cadrul ușii clădirii G de la Măgura Jilavei, din nivelul B de locuire al culturii Gumelnița (Comșa 1976, 109, fig. 4). Aceeași clădire avea, conform descoperitorului, două crani de cerb și unul de bour care este posibil să fi decorat marginile acoperișului (Comșa 1976, 109).

Considerăm importantă descoperirea de la Ariușd (Cucuteni A), respectiv fragmentul de perete masiv, care avea forma aproximativ triunghiulară, fiind un posibil fronton de clădire (Sandars 1968/1985, 200, fig. 177a; Dumitrescu Vl. 1974, 474, fig. 483). Fragmentul din lut prezintă două spirale înfășurate față în față, unite în partea de sus (Fig. 269, 270, 271, 272). S-a considerat că provine de la o construcție

cultică, având în vedere caracteristicile excepționale ale acestui perete (Dumitrescu Vl. 1974, 479), opinie contestată recent (Sztáncsu 2015, 122). Lungimea fragmentului după restaurare este de 90 cm (Fig. 346). Lățimea maximă a spiralelor este de 45 cm. Alături de acest fragment au fost descoperite și câteva bucăți de la un pervaz, în jurul unei vetre (László F. 1914, 395-396). F. László considera că ornamentul cu spirale a fost așezat deasupra ușii construcției (László F. 1914, 396).

Fig. 346 Reconstituirea grafică a intrării în sanctuar și a clădirii (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 237, fig. Vd.102. b)

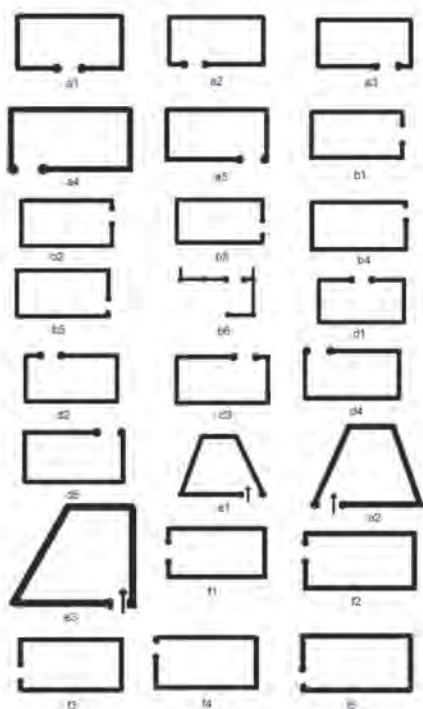

Fig. 347 Tipologia intrării în clădiri (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2007)

Frontonul triunghiular este reprezentat la unele machete de casă/sanctuale (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 89-114; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., 2013, 503-520), fiind uneori supraînălțat față de acoperișul în două ape. Sunt menționate machete de clădiri cu fronton triunghiular la Aldeni (Dumitrescu Vl. 1974, 474, fig. 484; Müller-Karpe II 1968, Kat. 179, Taf. 165 1), Izvoare (Monah, Cucos 1985, 156; Monah 1997, 39) pe teritoriul României; un exemplar din zona orientală, de la Hedera, în Israel (Müller-Karpe II 1968, taf. 107, fig C) sau în partea vestică a Europei la Boskovštejn, cultura Zselizovce (Müller-Karpe II 1968, 481, taf. 199P).

Nu trebuie să pierdem din vedere importanța pragului pentru intrarea în spațiul cultic. Pragul pavat cu pietre la intrare, peste care era un idol, se întâlnește la Sabatinovka (Precucuteni-Tripolie A) (Makarević 1986, 164, fig. 40; Makkay 1971, 138), situație similară la 'Ain Ghazal (Rollefson 2002, 176). De asemenea, la Gradeșnica în anumite clădiri cultice, au fost descoperite alături de ușă, crani de taur și de cerb (Perničeva 1978, 167 și bibl.; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 238).

În unele situri au fost descoperite depozite de ofrande asociate cu crearea clădirii care includ urme de hrană și oase de animale. Poziționarea acestor ofrande de fundare este asociată în majoritatea cazurilor cu intrarea, suportul acoperișului, vetre sau praguri. Majoritatea ofrandelor au fost depuse anterior construcției clădirii (Bradley 2005, 52).

Legat de ritualul de construcție, la Parța, în groapa stâlpului sudic de la intrarea vestică în Sanctuarul 2, au fost depuse două statuete rupte, un câine și un vas în formă de arici, probabil cu rol apotropaic (Lazarovici Gh. et alii 2001). Probabil tot cu rol apotropaic sunt și idolii din groapa unuia dintre stâlpii de la intrarea în Locuința 5A, de la Păuleni – Ciuc, Ciomortan, jud. Harghita (Lazarovici Gh. 2009a, 7).

Practica depunerii de vase sau statuete la fundarea unor construcții este întâlnită și în cultura Cucuteni – Tripolie, fiind documentată la: Drăgușeni-Ostrov, Vermești-Cetățuie, Traian-Dealul Fântânilor, Ghelăiești-Nedeia, Poduri-Dealul Ghindaru, Berești-Dealul Băzanu, (Marinescu-Bîlcu 1983, 83-84; Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, 25; Dumitrescu H., Dumitrescu Vl. 1959, 166; Nițu et alii 1971,

59; Monah et alii 1983, 10; László A. 1993, László A. 2000; Dragomir 1996, 64). Urmele unui ritual mai puțin obișnuit este menționat la Çatal Höyük în clădirea E.VI.14 în peretele vestic. Oasele unui nou-născut descărnat au fost adunate și puse într-o cărămidă, care ulterior a fost amplasată în partea superioară a peretelui, probabil pentru renașterea și regenerarea trupului copilului (Mellaart 1963, 75).

Sanctuarul – poartă („gate shrine“) este situat la intrarea într-o anumită clădire și intrarea este spațiul cultic propriu-zis (Leuven 1981, 14). Un exemplu în acest sens este Poarta leilor de la Micene (Fig. 348) (Whright 2006, 18). Poziționarea leilor cambrați pe coloană nu este un fapt aleator, în toată zona balcanică fiind venerat muntele sacru și arborele sacru. Reprezentarea coloanei, fie prin copac, fie prin epifania sa de munte cosmic, este păzită de animale sălbatice. Leul ca simbol al pământului, iar coloana ca simbol al cerului, reprezintă împreună legătura dintre cele două mari forțe: cea htoniană și cea uraniană (Mackenzie 1918, 307).

Fig. 348 Poarta leilor de la Micene

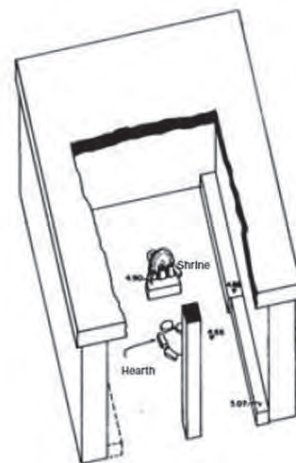

Fig. 349 Sanctuarul de la Kommos (Stampolidis, Kotsonas 2006, fig 17)

Pentru perioadele mai târzii, respectiv epoca minoică, reținem faptul că pe teritoriul cretan a fost cercetat sanctuarul B de la Kommos care aduce câteva detalii asupra aranjamentului interior al templelor. Intrarea era pe latura estică și marcată cu o coloană masivă (Fig. 349). Vatra era dintr-un bloc masiv în care erau introduse trei coloane mai mici (Stampolidis, Kotsonas 2006, 355).

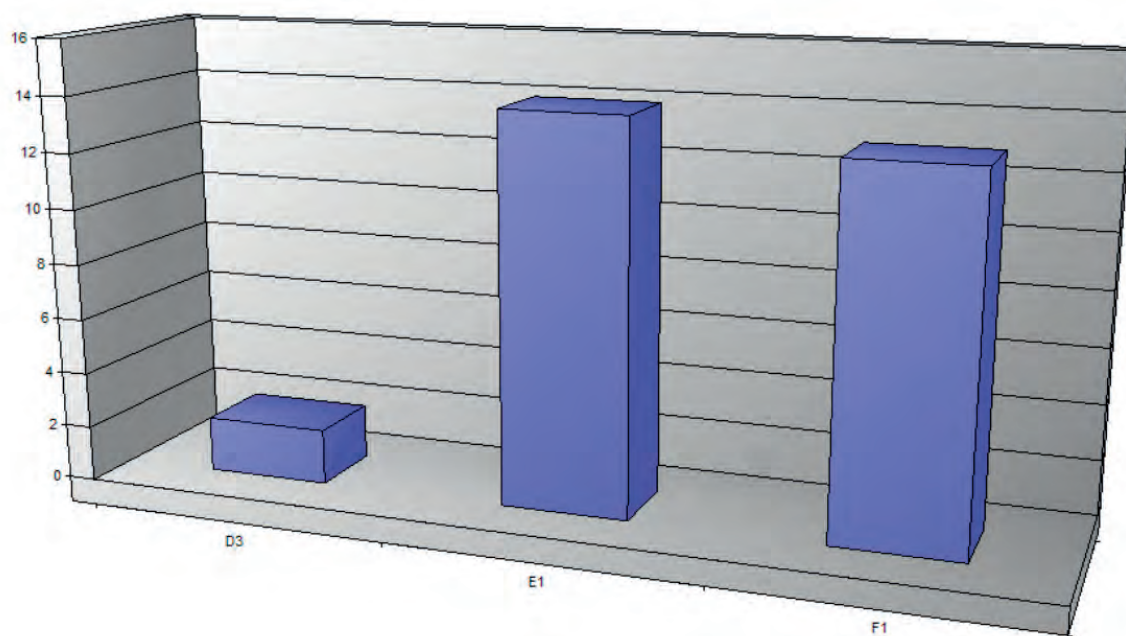

Fig. 350 Frecvența tipurilor de intrări în sanctuare

Intrarea este un element important, în funcție de care am analizat elementele fixe din interiorul templelor și sanctuarelor, precum coloana, vatra, banca, nișa. Din punctul de vedere al amplasării intrării în sanctuare, identificăm un anumit tipar repetitiv (Fig. 350). Astfel, am identificat o serie de intrări de tipul E1 (pentru clădirile trapezoidale) și F1 pentru clădirile de tipul A2 (dreptunghiulare cu intrarea pe latura scurtă). Apare și tipul de intrare D3 la Parța, Templul 1 (Lazarovici Gh. et alii 2001). Nu am introdus în tipologie intrarea prin acoperiș, specifică sitului de la Çatal Höyük din cauza faptului că este până în prezent o situație unicat, distinctivă pentru un singur sit.

Pe latura sudică identificăm intrarea la sanctuarele aparținând în special ariei orientale, precum la Arpachiah (Mellaart 1975, 167) și Tepe Yahya din Iran (Mellaart 1975, 186), la Jerichon (Mellaart 1975, 59), Pessejik (Mellaart 1975, 214), Yalangach (Mellaart 1975, 225, fig. 143, a,c), Dashliji Tepe (Mellaart 1975, 219). Pe aceeași direcție este intrarea într-unul dintre sanctuarele de la Trușești, L61 (Maxim-Kalmar, Tarcea 1999, 670), Sabatinovka II (Zbenovich 1996, 32), L17 și L18 de la Padina (Budja 2006, 192, fig.7).

Dintre sanctuarele cu intrarea pe latura estică, alături de cele prezentate până în prezent, menționăm sanctuarele de la Yasa Tepe (Mellaart 1975, 221, fig. 138, d, e, f, g) și Anau (Mellaart 1975, 221, fig. 138, a, b, c) din Turkmenistan, încadrate în cultura Namazga I, concomitentă cu Halaf târziu, dar și sanctuarul L40 de la Trușești de pe teritoriul României (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, 52).

Una dintre explicațiile pentru care oamenii neolitici din mai multe culturi așează o serie de elemente la intrare, s-ar putea explica prin faptul că în timp a fost păstrată ancestral memoria obiceiurilor nomade de a atârna la intrarea în cort steme totemice. Aceste însemne totemice apăreau pe stâlpii uşii, fie sculptați, fie pictați, dar întotdeauna numai la corturile și ulterior locuințele liderilor comunității respective (Durkheim 1995, 112).

Traversarea pe sub o poartă sau ușă, printr-o intrare sau printr-o ieșire, are o importanță covârșitoare în toate „riturile de trecere”. Etnografic există o serie de atestări ale ritualurilor de intrare în casă, templu și sanctuar, cărora le corespund de cele mai multe ori rituri de ieșire, care sunt parcurse fie identic, fie în sens invers. Riturile sunt verbale și de cele mai multe ori sunt însoțite de o gestică adecvată (Gennep 1996, 32).

VII. 2 Podeaua

Podeaua este un element definitoriu pentru sanctuare, mai ales când ne referim la podeaua decorată sau care iese în evidență, prin motivele folosite sau modul de realizare, față de podelele descoperite în restul așezării. Mai mult, podeaua este importantă datorită diverselor elemente descoperite pe sau alături de aceasta și care reflectă în mod evident anumite activități care se desfășurau pe parcursul folosirii clădirii respective (Byrd 2002, 67). Reconstruirea sau repararea constantă a podelei unei clădiri pe baza aceluiași plan, ar putea dovedi continuitatea unei comunități sau o continuitate în ceea ce privește ritul dintr-o clădire deja consacrată (Milojčić 1960, 12; Kotsakis 1999, 69).

Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că zona subterană a podelelor scoate în evidență anumite contexte depoziționale, precum ofrandele de fundare sau de abandonare a clădirilor.

Situații de podele special realizate identificăm începând cu perioada Neoliticului Aceramic din zona Orientului Apropiat și din cea a Anatoliei, continuând cu spațiul balcanic și carpatic.

Cea mai timpurie referire la o podea pictată este la 'Ain Mallaha (Enyan). Clădirile sunt construite din piatră, de formă circulară și semicirculară și au în general podele realizate din lut (Wright 1985, 25). Remarcăm aici o situație specială, într-una dintre clădirile sitului, respectiv Casa 1 din al treilea nivel de locuire, care avea suprafața podelei din calcar pictat cu roșu (Byrd 2002, 72). Ulterior clădirea a fost utilizată cu scop funerar, sub podea fiind depus corpul unui defunct acoperit cu o lespede de vatră (Mellaart 1975, 36, fig. 5; Bar-Yosef 1998, 163). Cercetările de dată mai recentă relevă faptul că nu este singura situație specială de podea decorată din acest sit. Săpăturile efectuate în Clădirea 131 (Shelter 131) de la 'Ain Mallaha demonstrează faptul că podeaua are anumite valențe simbolice, prin descoperirea în interior a unei depuneri de grămezi de pietricele colorate, încă nefiind clarificat scopul depozitării acestora (Goring-Morris 2002, 120). Sanctuarul de la Ubaid avea podeaua pictată cu roșu (Mellaart 1975, 171).

Adevărate motive decorative pictate pe podea apar la Tell Halula. În clădirea F/E C au fost identificate 23 de figuri pictate într-un chenar (Fig. 351, 352) (Molist 1998, 81-87; Molist, Vicente 2013, 112-115), iar în clădirea HD, deși se observă urmele de pictură, motivele nu au putut fi reconstituite (Molist, Vicente 2013, 116). Clădirea JB se distinge prin fundalul gri peste care au fost pictate trei figuri feminine schematizate prin îmbinarea unor triunghiuri roșii, reprezentând picioarele, capul, șoldurile,

toate din profil (Molist, Vicente 2013, 116; fig. 6/117; fig. 7/118; fig. 8/118; fig. 9,10/119). Alte situri precum cele de la Chagylly Depe și Dashliji Tepe au clădiri în care podeaua a fost pictată cu roșu și negru (Mellaart 1975, 214, 219).

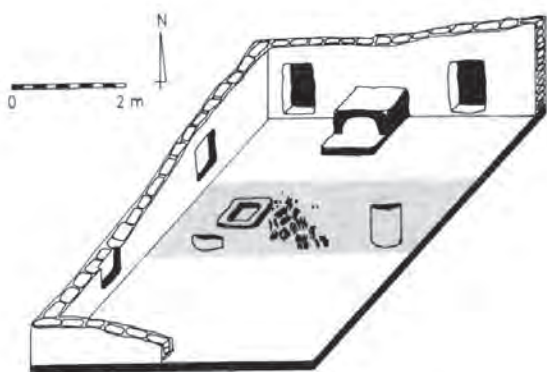

Fig. 351 Tell Halula. Reconstituirea clădirii F/E C cu demarcarea zonei cu pictură pe podea (Molist 1998, fig. 3)

Fig. 352 Tell Halula. Figurine feminine pictate cu roșu pe podea (Montana 2013, 112)

Un alt sit aceramic în care au fost descoperite sanctuare cu podeaua deosebită este cel de la 'Ain Ghazal (Rollefson 1998, 43-58; Rollefson 2002; Rollefson, Kafafi 1996, 238; Rollefson, Kafafi 1997, 27-48; Rollefson 1998). Clădirea sanctuarului circular avea opt niveluri de refaceri, de fiecare dată suprafața fiind revopsită cu roșu. Gaura din podea de 60 cm diametru reprezintă altarul (Fig. 83). Refacerile repetate s-ar putea să fie în directă legătură cu anumite evenimente speciale, de genul sărbătorilor (Rollefson 2002, 175). Crăpăturile enorme în podea determină abandonarea acestui templu și construirea altuia după același plan, în imediata apropiere (Rollefson, Kafafi 1997, 45; Rollefson 2002, 175). Clădirile 16 și 19 (Fig. 35) de la Mureybet au podeaua realizată din pavaj cu pietricele și lut roșu, dedesubt fiind depuse oase umane (Mellaart 1975, 49).

Ipoteza de refacere a podelei la anumite evenimente periodice, nu este exclusă având în vedere faptul că se regăsesc analogii în acest sens chiar și în zona indiană, spre exemplu la Balathal. Aici se refăcea podeaua templului anual, înainte de festivalul hindus Diwali, cu lut roșu, care era cunoscut ca fiind asociat cu zeița Laksmi (Boivin 2000, 370; Insoll 2004, 86). În sanctuarul de la Nevali Çori, găsim o primă dovadă a folosirii unei tehnici deosebite, respectiv tehnica „terazzo” (Fig. 76). Aici a fost introdus un strat de bolovani cu o grosime de 15 cm într-o bază de „mortar” moale (Voigt 2002, 270; Hauptmann 1993, 37-69; Hauptmann 2007, 86; Hauptmann, Schmidt 2007, 79; Özdoğan M. 2007, 61; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 29).

O tehnică asemănătoare a fost folosită și la Çayönü, în „Clădirea Terrazzo” (Özdoğan M. 2007, 59). Podeaua prezintă două straturi succesive, primul strat fiind format din pietre albe calcaroase introduse în amestec de mortar roșu. Pietrele albe au fost dispuse în două benzi formate din două linii paralele (Fig. 69/a, 72). Al doilea strat de podea avea un model de tip mozaic și era făcut din pietre colorate (Mellaart 1975, 52; Hole 2002, 199). Situația nu se repetă în nici un alt sanctuar din stațiune. „Clădirea cu stele” (Flagstone Building) este cel mai vechi sanctuar și are podeaua pavată cu lespezi din calcar la fel ca și „Clădirea cu cranii” (Skull building) (Hole 2002, 200).

La Jerihon clădirea sanctuarului din nivelul XII avea o podea inițială care a fost înlăturată, fiind înlocuită de o alta din cărămizi galbe-verzi, grosă de 12 cm (Tushingham 1952, 12; Mellaart 1975, 37). Pentru zona Anatoliei menționăm podeaua pictată cu roșu din Clădirea 42 de la Ulucak Höyük (Fig. 90) (Çilingiroglu, Çakırlar 2013, 23, fig. 2).

La Çatal Höyük se menționează podea pictată cu roșu în sanctuarul A.II.1 (Mellaart 1963, 45). Din cercetările recente Clădirea 40, Camera 107 (Building 40/Space 107) avea podeaua pictată cu bandă roșie (Farid 1996).

Situații interesante regăsim și în spațiul european, mai precis în Clisura Dunării, la Lepenski Vir. Clădirea L45 are fixată pe podea, o „masă” din piatră, de fapt o lespede mare introdusă în calcarul roșcat aflat pe podeaua acestei structuri (Radovanović 2000, 335). De altfel, majoritatea capetelor sculptate din piatră, au fost introduse în podelele lutoase (Bonsall et alii 2002, 7). În anumite clădiri de la Lepenski Vir

au fost descoperite mici gropi în podea, care au fost interpretate ca fiind găuri de la sculpturi, care ulterior au fost îndepărtate (Srejiović 1972, 81).

La nivel general, considerăm că ar putea fi întrezărite o serie de analogii între siturile mezolitice din Clisura Dunării și siturile din Neoliticul Aceramic din aria orientală. Asemănări sunt în ceea ce privește ritualul funerar, manifestat prin depunerea craniilor sau scheletelor sub podeaua clădirilor, dar și din punctul de vedere al amenajării așezărilor prin amplasarea unei structuri centrale, în arhitectura geometrică, în realizarea podelelor din mortar și chiar și în domeniul artistic, prin sculpturile în piatră deosebit de interesante (Mihailović 2007, 82).

În ceea ce privește teritoriul României am găsit doar două referiri cu privire la podele cu urme de pictură: la Pietrele-Măgura Gorgana în Locuința 1 (Fig. 258) și la Trușești în clădirea L 60 (Locuința LX) (Fig. 299). La Pietrele se precizează că podeaua era pictată cu galben și ulterior cu alb, fiind găsite fragmente de chirpic cu benzi roșii pe latura estică și sudică, posibil de la podea sau de la pereți (Berciu 1956, 507; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 131, Fig. Vc.69). La Trușești se menționează urme de pictură cu roșu pe podea (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 117). În aria tripoliană menționăm podeaua din Camera 2 de la Maidanetske, care fusese pictată cu roșu în mai multe straturi (Fig. 289) (Shmagly, Videiko 2003, 37-38).

Pentru perioada neolitică sunt nenumărate exemple de depuneri sub podelele anumitor clădiri, unele sanctuare comunitare, altele casnice sau chiar sub locuințe. Explicații asupra acestor depuneri sunt multiple, unele fiind interpretate ca dovezi materiale a unor ritualuri de fundare sau de abandonare, în schimb altele ar putea fi simple ofrande (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 119).

Deși nu reprezintă un subiect principal în cercetarea noastră, nu putem să discutăm problema podelei în sanctuar fără a face precizări cu privire la practica de depunere a unor ofrande sub podeaua clădirilor. Aceasta este o practică extrem de răspândită, fiind depuse mai multe elemente: schelete umane sau animale, precum și idoli sau machete de casă. Distingerea între ritul de înhumare propriu zis în cazul scheletelor de copii amplasați sub podele, și ritualul de fundare al unei clădiri, este un demers dificil. Trebuie menționat faptul că un schelet sub podeaua unei case, nu reprezintă în mod imediat dovada unui ritual urmat de ofrande de fundare. Astfel, trebuie să luăm în calcul probabilitatea că unele schelete de copii mici se află sub case ca urmare a unor rituri de înhumare, care țin mai mult de credința că până la inițiere copilul aparține casei și familiei, nefiind introdus în cadrul social al comunității (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 541).

Vom face doar referiri cu privire la depunerea unor ofrande sub suprafața podelelor. Din nou primele exemple de comportament depozițional simbolic, le găsim cel mai timpuriu în perioada aceramică, în aria orientală.

La 'Ain Ghazal și la Jerihon sunt documentate ofrandele de fundare cu înhumări în context cultic. Înhumarea cuprinde morminte de copii care erau depuși în gropi săpate sub podeaua clădirilor (Rollefson et alii 1992, 445). În zona levantină remarcăm numeroase situații de înhumare sub podele lipite cu calcar, precum la Abu Gosh, Nahal Oren, Beisamoun, Yiftahel. Ceea ce nu se cunoaște este momentul; mai precis nu se știe încă dacă aceste înhumări au fost făcute înainte, în timpul sau după folosirea construcțiilor respective (Goring-Morris 2002, 128).

La 'Ain Ghazal a fost depus un copil sub pragul sanctuarului, iar la Jerf el Ahmar, pe podeaua clădirii EA30 a fost descoperit un schelet decapitat (Fig. 38) (Rosenberg 2007, 56 Özdoğan M. 2007, 61; Watkins 2005). De altfel, la 'Ain Ghazal câteva morminte se află sub podele, exact sub vetrele din lut (Goring-Morris 2002, 120). O depunere interesantă se înregistrează în același sit. Într-o groapă de sub stela de piatră căzută pe podeaua unei clădiri, au fost descoperite două statuete de bovine care au fost „omorate ritualic“, cât timp erau abia modelate, ulterior au fost arse și depuse împreună (Fig. 85). Scopul depunerii lor, precum și a „uciderii“ lor, ar putea fi în directă legătură cu magia vânătorii sau cu norocul casei (Rollefson 2002, 167).

La Çayönü iese în evidență „Clădirea cu crani“ (Skull building) prin mai multe caracteristici (Hole 2002, 200). Podeaua era acoperită cu calcar și o stelă de mari dimensiuni era amplasată pe podea (Fig. 70). Într-o groapă săpată în podea au fost descoperite coarne de bour și oase (Hole 2002, 200). Camera D de la Ba'ja are în interiorul podelelor o serie de piese, precum lame de silex, ciocane de piatră, fragmente de râșniță, oase de animale, oase umane. Toate acestea au fost depuse pe podea, ulterior fiind acoperite cu lipitură (Gebel 2002, 123).

La Kfar HaHoresh mai multe trupuri din PPNB au suferit o detașare a craniului, ulterior amplasate în gropi de sub podele. Aceasta indică faptul că mormintele aveau funcția de a marca proprietatea, fiind în acest caz, depozite de fundare a clădirii (Goring-Morris 2002, 128). În trei situații la Kfar HaHoresh

gropile funerare sunt așezate sub suprafețe care anterior fuseseră lipite cu lut. O mică lespede de piatră fusese introdusă în lutul moale pentru a acoperi un grup de mandibule, servind mai degrabă ca „piatră de mormânt” pentru a marca locul înhumării (Goring-Morris 2002, 198). La Höyücek depozitul cu lame de silex din Clădirea 3 a fost ascuns sub podea, în spatele unor scări (Duru, Umurtak 2005, 10).

Çatal Höyük este un sit special din perspective extrem de variate, inclusiv din punctul de vedere al podelelor. Aici se înregistrează de cele mai multe ori refaceri periodice ale podelelor sau ale platformelor (Matthews 1993, 7). Toate clădirile cuprind platforme care probabil aveau rol casnic. În interiorul clădirilor, sub podele au fost găsite o serie de înhumări (Düring 2001, 1-18). Unele dintre morminte prezintă inventar bogat. Menționăm o oglindă spectaculoasă din obsidian (Mellaart 1967, 92; Hayden 2003, 188). Inventarul diferit din fiecare mormânt în parte, ar putea sugera o oarecare diferențiere socială în cadrul sitului (Murray 2001, 1277).

Remarcăm același gen de practică rituală și pe teritoriul european. În insula Cipru, în perioada neolitică, au fost depuse cadavre sub podele din lut sau din pământ bătut, în casele circulare (Shanks 2008, 20).

La Lepenski Vir depozitele funerare în interiorul clădirilor, au fost distinse în cinci categorii (Fig. 353). În primul tip se încadrează înhumări de copii nou-născuți în vârstă de până la cinci luni. Gropile funerare în care au fost depuși sunt de cele mai multe ori clar conturate, având o formă dreptunghiulară și au fost acoperite cu plăci din piatră ovale (3 case) sau neregulate (8 case). Al doilea tip de înhumare sub podeaua locuinței încadrează defuncții de vârstă fragedă (până la cinci luni), însă în aceeași casă s-au identificat și alte fragmente din schelete umane plasate lângă vatră sau în spatele casei. Fragmentele găsite reprezintă: mandibule; craniu; coaste și craniu; claviculă, stern și coaste; claviculă și calotă craniană (Borić 2008, 44).

Al treilea tip de înmormântare este distinctiv prin poziționarea scheletului prin podeaua casei, în spatele vetrei, sau în zona frontală a locuinței. În cazul acestui tip de înhumare apar sculpturi. Spre exemplu, mormântul unui copil de 9 ani situat în spatele casei 40, este marcat de o sculptură. Mormântul copilului de 2 ani din spatele Locuinței 28, acoperit cu o placă de piatră, este flancat de două sculpturi. De asemenea, se înregistrează fragmente de schelet: mandibulă de erbivor, craniu de femeie, craniu de bovină cu coarne sau coarne de cerb (Radovanović 2000, 334).

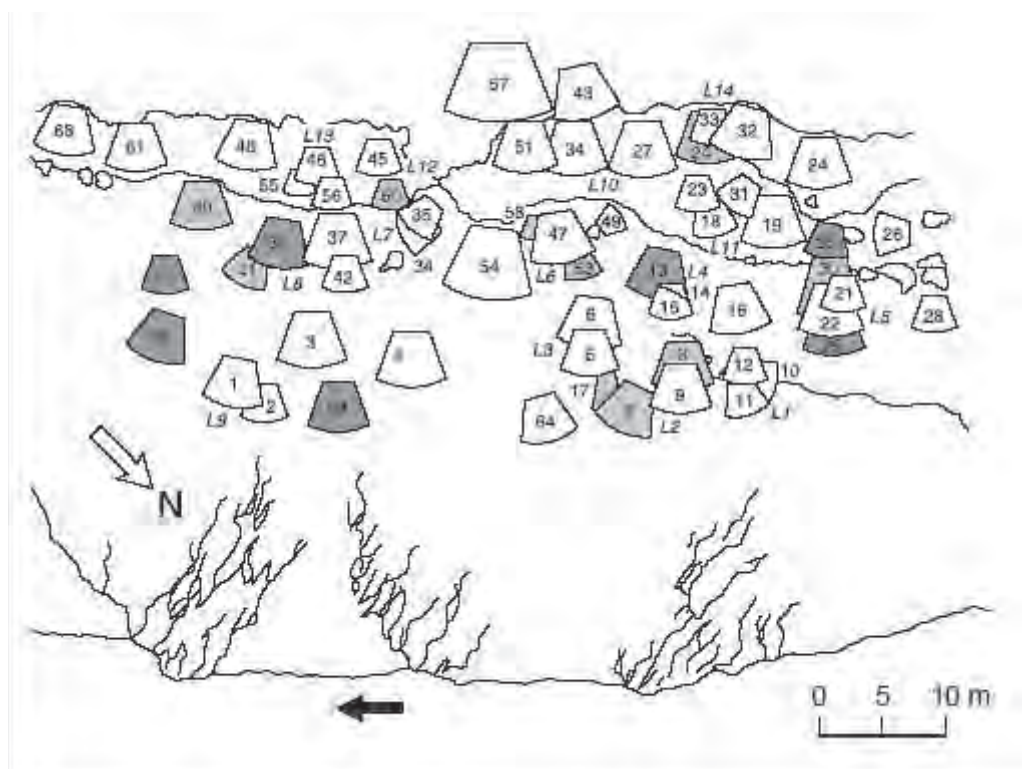

Fig. 353 Lepenski Vir. Amplasarea mormintelor în nivelul 1a (clădirile cu gri deschis: case fără înhumări; clădirile cu gri închis: case cu înhumări) (Radovanović 2000)

Înhumarea de tip patru este pusă în legătură cu părți de schelete umane aflate în două case în asocierie cu vetrele, incluzând morminte de copii sub podeaua locuințelor. Reprezentativă în acest sens este

casa 61, unde s-au găsit două cranii umane și coaste lângă un pelvis și un femur, toate amplasate în vatră. Un craniu de căprioară și coarne de cerb se aflau pe podeaua casei (Radovanović 2000, 335).

Tipul cinci de înmormântare în construcțiile din piatră de la Lepenski Vir, aparține fazei II de locuire și presupune o poziționare a defunctului culcat, orientat paralel cu Dunărea. Mormântul 54e este amplasat pe o placă de piatră și aparține Casei 65. Mormântul 54d conținea un craniu uman, oasele lungi, și un corn de cerb. În interior s-a găsit un colier din mărgelile de belemnit și resturi de la un schelet de câine în poziția anatomică (Radovanović 2000, 336).

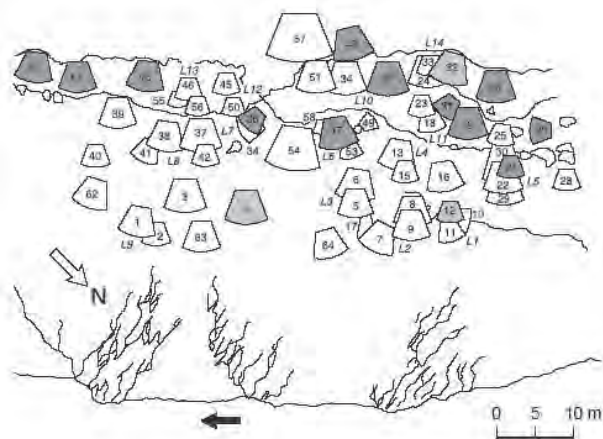

Fig. 354 Lepenski Vir. Amplasarea mormintelor în casele din nivelul 1c (marcate cu gri închis) (Radovanović 2000)

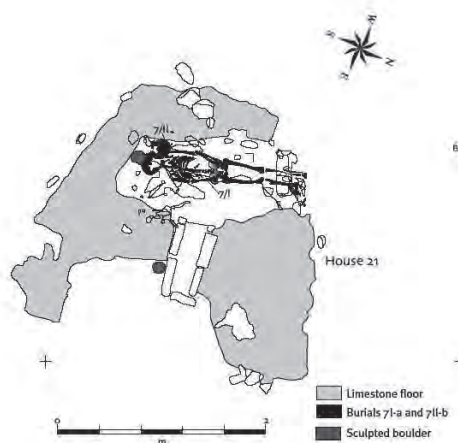

Fig. 355 Lepenski Vir. Amenajarea mormântului în Casa 21 (Borić et alii 2004, 239)

Interpretările asupra defuncțiilor din așezare sunt unele variate. S-a considerat că aceștia au scopul de a lega valori ale prezentului cu cele ale trecutului. Defuncții rămân în locuințe, de cele mai multe ori în jurul vetrei, astfel că mormintele nu ilustrează numai un destin individual, ci în același timp transpun idei religioase articulate și o organizare a cultului (Hayden 2003, 158).

La Prodromos, pe parcursul a două sau trei secvențe ceremoniale funerare au fost depuse 21 de cranii, un picior și o coastă într-o groapă săpată sub podeaua unei locuințe (Cavanagh, Mee 1998, 9). Printre oase au fost găsite fragmente de vase și trei unelte din silex. Oasele nu fuseseră aranjate într-o anumită ordine, ceea ce ar putea sugera faptul că acestea nu au legătură cu riturile de înhumare. La Zadubravlje sub podea era un corn de bovină îngropat, asociat cu vase întregi și numeroase alte oase descoperite pe podea (Minichreiter 2001, 204-205). La Ayia Sophia oasele au fost introduse în gropi din podeaua unor case abandonate peste care a fost făcut un capac din lut ars care sigila complexul respectiv (Cavanagh, Mee 1998, 10).

În aria balcanică situl Larissa ocupă un loc special. Una dintre descoperirile cele mai interesante de aici este cea de la Plateia Magoula Zarkou unde a fost descoperită o machetă de casă deosebit de interesantă (Fig. 413). Contextul de descoperire a acestei machete o face să fie încadrată în categoria obiectelor folosite drept ofrande de fundare. Aceasta a apărut sub podeaua unei locuințe din faza Tsangli, din Neoliticul Final. De asemenea, se remarcă faptul că era amplasată lângă cuptorul casei, a cărei intrare era orientată spre est (Gallis 1985, 21). Macheta, realizată din lut, reprezintă interiorul unei case. În interior se aflau opt figurine și două obiecte nedeterminate. Ca elemente de interior se pot distinge cuptorul și bancheta în fața intrării. Cele două figurine nedeterminate, descoperite ar putea fi modele ale unor elemente de decor. Una dintre ele ar putea reprezenta un model de ambarcațiune sau o unealtă, iar cel mai mic obiect ar putea fi reprezentarea miniaturală a unui nou-născut sau a unei pâini (Marangou 1992, 36).

Macheta este una de tip deschis, fără acoperiș. Asupra machetei și a personajelor cuprinse de aceasta au fost emise o serie de interpretări. Descoperitorul sugerează că ar fi vorba de un nucleu familial cu două cupluri, respectiv figurinele de dimensiuni mai mari și patru copii (Gallis 1985, 22). De asemenea, ar putea reprezenta casa sfântă (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 112; Picard 1948, 67).

Pe teritoriul României remarcăm diverse depuneri ca urmare a unui ritual de fundare sau de abandonare. Unele dintre cele mai spectaculoase situații le întâlnim la Parța. La fundarea Templului 1 au fost depuse vase în structura pereților, precum în perete de est (două vase de mici dimensiuni și o

jumătate de la un al treilea) sau la baza acestora, ca urmare a ritualurilor desfășurate cu ocazia construirii clădirii (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 297, fig. IIIb. 114a; 350).

Fie la fundarea, fie la abandonarea Templului 1 au fost depuse o serie de elemente într-o groapă, respectiv Groapa 63 (Fig. 214) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306-309; 360). Inventarul constă în fragment de la o amforă cu față umană, pictată cu roșu și galben, cu incizii încrustate cu alb (la 1,90 cm); un vas în formă de sac cu decor format din alveole sub buză, spart în două, fragmente de la un vas de provizii; fragmente de la diferite vase, unele nearse, sparte; greutateți de la o plasă de pescuit și fusaiole nearse; o piesă din lut, arsă slab, gălbuie, ovală cu numeroase perforații (Fig. 215). Sub piesa de lut perforată au fost găsite fragmentele de la două-trei vase nearse, sparte ritual (Fig. 357). Pe fundul gropii se afla o strachină spartă ritual (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 35, fig. 10a.3/2-3). Sub fragmentul cu perforații a fost descoperit ocrul galben presărat (Lazarovici Gh. et alii 2001, pl. 35/4; Lazarovici Gh. et alii 2001, 213).

Fig. 356 Parța. Templul 2. Depunerea rituală de lângă statuia monumentală (Lazarovici Gh. 2009a)

Fig. 357 Parța. Templul 1-Groapa 63, desen (Lazarovici Gh. et alii 2001, 214, fig. 174)

Ofrande de fundare au fost găsite și la baza Templului 2 de la Parța (Fig. 356). În prima etapă au fost luate piese care fuseseră probabil expuse în Templul 1: străpungător (1), vas miniatural (2), nucleu de corn (3), baza unui corn de țap (4), un omoplat de animal (5), greutate conică (6), fragmente de vase și de oase. Acestea au fost depuse într-o groapă din fața altarului C, groapă închisă prin astuparea ei cu lut tasat. Soclul statuii monumentale acoperea parțial această groapă, care a ars, atât capacul cât și inventarul la momentul incendierii Templului 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, 228, Lazarovici Gh. 2009a). Acest tip de depunere este privit ca fiind reprezentarea unui nou început prin dezafectarea și aruncarea, dar nu aleatorie, a pieselor vechi și construirea unui nou templu (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 312).

La Parța remarcăm și prezența *bothros*-urilor, gropi de ofrandă, precum Groapa 121 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 358, fig. IIIb.191). Vase îngropate ritualic sunt cele descoperite în șanțul mare din aceeași stațiune (Germann, Resch 1981, 3; Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, 33-34, fig. 12).

Situl de la Balta Sărată (faza B1 din cultura Vința) prezintă un alt caz deosebit pentru ritualurile de fundare a clădirilor (Fig. 358). Spre exemplu, înainte de ridicarea casei L18 au fost săpate gropi și depuse rășnițe, iar peste acestea a fost realizată podeaua (Fig. 359) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 112; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 168-174, fig. IIIa 54-58). Gropi de fundare cu inventar precum rășnițe sau cupe regăsim în același sit și în cazul L28 și L16 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 165). De altfel, L28, conform inventarului este posibil să fi aparținut unei persoane cu o anumită funcție socială sau religioasă, de genul preotului sau preotesei (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 166).

Rășnițele depuse în diverse gropi de fundare ale clădirilor de aici pot fi puse în legătură cu ritualurile agrare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 192), dar și cu o anumită simbolistică a numerelor,

nefiind întâmplătoare asocierea de șase râșnițe cu fața în jos, iar o a șaptea cu fața în sus. Asemenea contexte erau probabil legate de zilele săptămânii sau de un calendar lunar (Lazarovici Gh. 2003, 81). Un exemplu asemănător identificăm la Turdaș-Luncă în clădirea L2/1994-1995. Complexul ritual era format din: șapte râșnițe fragmentare depuse cu fața în jos, un bolovan de silex neprelucrat și un cap finisat din gresie. Capul din gresie avea ochii sugerați prin incizie și era prevăzut probabil cu două „coarne” asimetrice. Fața prezintă o formă triunghiulară și 55 de alveole pe suprafața acesteia, interpretate ca fiind urme de martelare sau un posibil „ornament”. Forma și poziția ochilor sugerează faptul că ar putea fi reprezentarea unei divinități mascate (Luca 1996a, 2; Luca 2001, 88-91). Sanctuarul descoperit la Gălățui-Movila Berzei avea sub podea elementele unui ritual de fundare: craniu uman și fragmente dintr-un altăraș (Neagu 2000, 29-30; Neagu et alii 2001, 85-86).

Fig. 358 Balta Sărată. Depunerea râșnițelor pe podeaua L18 (Lazarovici Gh. 2009a, fig. 12a)

Fig. 359 Balta Sărată. Podeaua L18 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 176, Fig. IIIa.54)

Pentru cultura Precucuteni sunt menționate mai multe gropi de fundare. Menționăm descoperirea de la Soloncenii I. Sub podeaua clădirii L3 se afla ofranda de fundare formată din două vase piriiforme miniaturale, așezate cu gura în jos și o statueta feminină decorată (Bodean 2001, 110). La Târgu Frumos-Baza Pătule, precum și la Isaiia – Balta Popii. La Isaiia remarcăm două structuri care au gropi de fundare, L7 și L8. Groapa 17 de la L7 avea ca inventar următoarele piese: vas – suport, idol antropomorf feminin, 42 conuri din lut, realizate în aceeași manieră ca și cele din complexul de cult descoperit în același sit. Groapa 26 de la Târgu Frumos avea în interior 4 bucranii, 43 cranii de bovine, oase de animale diverse atât domestice cât și sălbatice, fragmente ceramice, dintre care se remarcă un vas antropomorf (Ursulescu et alii 2002a, 61-78).

Cranii depuse ca ofrandă au fost descoperite sub sanctuarul de la Căscioarele (Dumitrescu Vl. 1965, 224) iar la Hârșova a fost cercetat un schelet de copil descoperit amplasat pe aliniamentul bârnelor unei construcții (Popovici et alii 1996, 56).

Alte depuneri de resturi umane sub locuințe se găsesc în Austria, la Poigen, într-o groapă din așezarea aparținând culturii Lengyel, faza timpurie: patru cranii umane și coarne de cerb. De asemenea, exemple abundă în cazul Cehiei și Slovaciei, aparținând culturii Moraviei pictate. La Brudek (Snehovice) într-o groapă pentru locuință erau două schelete umane, scheletul unui câine și câteva fragmente ceramice pictate (Bánffy 1985, 74). La Cezavý (Bručina) s-a găsit o groapă din interiorul așezării, cuprinzând o vatră cu patru cranii umane și mai multe oase umane în interiorul ei. Alte gropi aparținând aceleiași culturi, conținând oase umane împrăștiate și fragmente ceramice s-au găsit la: Mlynárce, Telnice, Drbánice, Brno-Královopole, Vycapy Opatovce (Bánffy 1990-1991, 10).

Din spațiul maghiar, ultima fază a culturii Lengyel, în situl de la Veszprém – Felszabadulás provine scheletul unui copil de aproximativ 12-14 ani situat între două gropi de stâlpi, la baza ariei de fundare a acestora. În faza timpurie a culturii Balaton Lasinja, la Balatonmagyaród – Homoki s-a descoperit o groapă rituală special amenajată care conținea un schelet uman. Groapa avea o formă aproape ovală și se întindea în adâncime până către un metru și jumătate. În mijlocul acesteia era săpată una de formă

circulară, unde a fost depus scheletul unui copil de cca. 5 ani și o râșniță neutilizabilă alături de acesta (Bánffy 1990-1991, 12).

În cadrul aceleiași obicei de a depune piese sau defuncți sub podele au fost descoperite diverse urme osteologice de diverse animale. Menționăm la Zau de Câmpie sub Locuința P1, picioarele unei căprioare, interpretate ca ofrandă de fundare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 433; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 192). O altă situație asemănătoare în același sit este groapa care conținea craniul de taur sălbatic, sub Locuința 8 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 438). M. Nica semnalează o groapă care ar putea reprezenta resturile unui festin la Cârcea-Grădinile. Groapa 1 de aici cuprindea un craniu și coarne de bouri (Nica 1981, 32). În cadrul culturii Dudești este menționată o depunere asemănătoare în situl de la Padea, Bordeiul 1. Într-una dintre gropile de fundare se afla un craniu de bou (Nica, Niță 1979, 39). Groapă cu craniul unui bou sau taur sacrificat, împreună cu cenușă a fost descoperită la Parța, în nivelul 7a, în vecinătatea Bordeiului 26 (Lazarovici Gh. et alii 2001, 86-87). La Parța în nivelul 7 al stațiunii se aflau numeroase depuneri de crani, frunți sau coarne de tauri, fie ca ofrande de fundare, fie sub forme de bucraniu, modelat din lut peste craniul original (Lazarovici Gh. et alii 2001, 280-281). La Zorlențul Mare, stațiune încadrată în faza A3-B a culturii Vinča (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 118) fruntea de taur cu coarne de mari dimensiuni, a fost depusă ca ofrandă de fundare a stațiunii (Lazarovici Gh. 1991a, 16; Lazarovici 2009a). Alte depuneri de fundare cu coarne sau crani de bovine mari, regăsim la: Ocna Sibiului (Paul 1992, 115), Bucșani (Bem, Bălășescu 2005, 317-335, fig. 4-6), Traian-Dealul Fântânilor (Müller-Karpe 1968, 473) și în mai multe situri din zona Olteniei, precum la Cârcea (Nica 1980, 32, 28, fig. 1/1). Numeroasele exemple de depuneri de crani de tauri sau de bovine mari sunt explicabile, având în vedere larga simbolistică a taurului, care în toate culturile reprezintă forța și puterea, fecunditatea și fertilitatea (Lazarovici Gh. et alii 2001, 278).

În legătură cu scopul depunerii unor elemente pe podeaua sau sub podeaua sanctuarului sau a casei, este dificil să ne pronunțăm. Din perspectivă etnografică pentru locuință se pot distinge trei tipuri de ofrande, fiecărui tip corespunzându-i ritualuri stabilite cu exactitate: ofrande de întemeiere, ofrande pentru alungarea spiritelor și protejarea locuitorilor casei – cele apotropaice, și în al treilea rând, ofrande pentru obținerea bunăvoinței spiritelor (Avram 1996, 75).

Amplasarea deliberată de diverse piese la fundarea unei clădiri, fie casnice, fie comunitare este acea de dobândire a bunăvoinței din partea divinității absolute, de protecție împotriva calamităților naturale sau antropice (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 192). Amplasarea unor schelete, fie animale, fie umane în sanctuar, sub podeaua acestora are menirea de renaștere în spațiul sacru dar și de jertfă pentru durabilitatea unui spațiu sacru. Depunerea unor animale sub clădiri ar putea avea un rol apotropaic, de pază a clădirii (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 541).

Una dintre ipotezele posibile cu privire la amplasarea copiilor sub locuințe, a fost enunțată de Gh. Lazarovici, precum că acești copii ar fi avut parte de o moarte naturală, iar plasarea lor sub locuințe ar fi avut la bază credința cu privire la renașterea lor. Având în vedere faptul că aceștia nu au avut parte de „riturile de inițiere” ei ar fi putut să fi fost depuși în afara necropolelor, deoarece erau considerați „nenăscuți” (Lazarovici Gh. 2009a). Această părere este împărtășită și de V. Sîrbu referindu-se la mormintele de copii încadrate în perioada epocii fierului (Sîrbu 1996, 12). Alte ipoteze sugerează că oamenii acelor timpuri au realizat un fel de angajament către clădirea respectivă pe parcursul unor intervale mai îndelungate (Bailey 2005, 53). Amplasarea craniilor sub podea ar putea indica o conservare deliberată a acestora fiind o posibilă manifestare a unui cult al strămoșilor (Perlès 2004, 280).

M. Eliade a analizat riturile și semnificațiile legate de întemeierea sau abandonarea clădirilor în mai multe lucrări. Acesta a explicat ofranda sângeroasă prin imitarea unui gest cosmogonic, având la bază teoria că nici o construcție nu poate dura dacă nu este „animată” cu un suflet sacrificat. Aceasta teorie gravează în jurul ideii că orice creație repetă actul cosmogonic de creare a Lumii și tot ceea ce este întemeiat este plasat în „Centrul Lumii” (Eliade 1995, 185).

VII. 3 Pereții: Pictură, culoare, motive și simboluri

Motive și culori

Unele dintre cele mai timpurii dovezi cu privire la folosirea picturii în spații de cult neolitice este în zona siriană. Remarcăm în acest caz două situri: Tell Halula și Dja'de al Mughara (Christidou et alii 2009, 319-335; Coqueugniot 1998, 1-8). În clădirea HF de la Tell Halula (PPNB-cca.7.750-6.780 BC), pictura apare pe peretele estic (Fig. 360). Desenul reprezintă 6 linii roșii paralele, probabil un motiv geometric, urmat de 10 puncte roșii. În a doua jumătate a panoului sunt figuri desenate cu roșu și negru, precum și mici dreptunghiuri aranjate regulat, asemănător unei table de șah, plus triunghiuri mici aranjate geometric (Montana 2013, 120).

Fig. 360 Tell Halula. Picturi pe peretele estic din clădirea sanctuarului HF (Montana 2013, 120, fig. 11)

Reprezentările pictate sunt cele mai vechi siluete umane din Orientul Apropiat, și atestă rolul pe care figura feminină o are în simbolismul primelor societăți de agricultori, din Orientul Apropiat Mediteranean (Molist, Vicente 2013, 120-122; Molist 1998, 83; Haidar-Boustani et alii 2007, 10; fig. 1/10). Motivul tablei de șah și combinația roșu cu negru, alternativ, apare foarte bine păstrat și pe peretele de la Dja'de al Mughara, sit încadrat în mileniul IX î. Hr. aflat în apropiere de Aleppo, Siria (Fig. 361). Deși peretele este păstrat doar parțial, motivele picturale se observă foarte bine (Christidou et alii 2009, 321, Coqueugniot 1998, 1-8). Peretele pictat avea și un bucraniu amplasat pe el (Coqueugniot 2003, 38).

Fig. 361 Dja'de al Mughara. Perete pictat cu motivul tablei de la șah (lampea.cnrs.fr/spip.php?article1319)

Motivul scării apare la Ba'ja, aria D, sit din LPPNB (Wadi Musa, Petra, Iordania). Camera este una funerară, având mai multe morminte sub podea și în interiorul pereților (Fig. 88, 89). Pe peretele de est apare pictura de tip frescă, respectiv o serie de motive abstracte precum linia, razele, scara (Gebel 2002, 123).

Situl de la Tell 'Abr 3, alături de o serie de plăci incizate cu motive zoomorfe prezintă și urme de pictură cu roșu (Fig. 48). Clădirea B2 avea pe peretele sudic amprente de mâini (Yartah 2004, 141-158; Yartah 2005, 3-9; Yartah 2013, I, 123-133; Yartah 2013, II, 135, Fig. 119).

Clădirea 19 de la Mureybet (Nordul Siriei, cultura Natufian) prezenta pe pereți mai multe șiruri de zig-zaguri negre, amplasate pe un fundal brun (Mellaart 1975, 46, fig. 15a). O altă clădire, de la 'Ain Mallaha, încadrată în aceeași cultură, considerată sanctuar, avea pictură cu ocru roșu pe pereți, decor pus în legătură cu lumea morților, datorită înhumărilor de sub podea și de sub vatră (Goring-Morris 2002, 116; Mellaart 1975, 36, fig. 5; Bar-Yosef 1998, 163). Motive geometrice policrome în asociere cu animale stilizate, au fost descoperite și în sanctuarul de la Pessejik, Turkmenistan, cultura Jeitum tarziu (Mellaart 1975, 214). La Nevali Çori, în Turcia, au fost descoperite urme de pictură roșie și neagră, ceea ce sugerează faptul că odinioară pereții Clădirii 13 (*Terrazogebaude*) erau decorați cu picturi (Hauptmann, Schmidt 2007, 79).

Cu toate aceste dovezi incipiente de decor parietal, nici unul dintre siturile neolitice timpurii nu echivalează cu situl spectaculos de la Çatal Höyük. Cercetat pentru prima dată în anii '60 de o echipă coordonată de J. Mellaart (Mellaart 1962; Mellaart 1963; Mellaart 1964; Mellaart 1966; Mellaart 1975), cercetările au fost reluate din anul 1993, de către Ian Hodder și o echipă tot mai complexă, an de an. Situl este foarte bine cunoscut pentru decorul parietal complex, aflat într-o serie de clădiri cât și pentru multitudinea de tehnici asociate decorului parietal.

Aproape fiecare clădire de la Çatal Höyük prezintă urme de pictură pe pereți. În mai multe situații au fost descoperiți pereți care prezintă pictură fără ca aceasta să formeze neapărat un decor cu semnificație. Suporturile pentru pictură sunt diverse, urme fiind identificate pe pereți, coloane, bucranii, în interiorul nișelor sau pe statuete. Pentru o lungă perioadă de timp s-a considerat că în acest sit se află cele mai vechi reprezentări picturale neolitice (Mellaart 1962, 57). Chiar dacă momentan cunoaștem faptul că nu este cea mai veche decorație, picturile și reliefurile de aici rămân un punct de reper pentru Neoliticul Orientului Apropiat și pentru perioada neolitică în general. Spectaculozitatea decorului parietal în general, umbrește oarecum alte aspecte culturale ale sitului (Last 1998, 356).

Pentru tehnica picturală menționăm câteva exemple de excepție. Clădirea 2 din zona sudică a sitului, cu două camere (*Space* 116 și 117) prezintă un fragment pictură pe peretele estic din *Space* 117, care s-a păstrat în condiții bune și care a fost recuperat aproape în întregime. Desenul este unul de tip geometric cu romburi înscrise unul în altul (Fig. 362). Localizarea este centrală pe perete, între două coloane și deasupra a două nișe ovale (Farid 2003, 51). În interiorul uneia dintre nișe era o altă pictură cu desen geometric (Fig. 363) (Cleere et alii 2005, 244).

Fig. 362 Çatal Höyük. Perete pictat din Clădirea 2 (Farid 2003, 52, fig. 37)

Fig. 363 Çatal Höyük. Desen geometric în nișă din Clădirea 2 (Cleere et alii 2005, 244, fig. 119)

În Clădirea 59, *Space* 311, pe peretele estic, între două gropi de stâlpi a fost descoperit un panou de 2.15 x 0.55 metri, pictat cu roșu (Fig. 364) (Brown, Yeomans 2006, 49-50).

Fig. 364 Çatal Höyük. Panou pictat cu roșu în Clădirea 59 (Hodder 2006, 5, fig. 6)

Alte exemple de pictură roșie pe unul dintre pereții din Clădirea 47, descoperită în 2004 (Hodder 2005, 3) precum și în Clădirea 55 (cercetată în 2005), respectiv din zona cuptorului, pe latura sudică (Yeomans 2005, 36). Urme de pigmenți se aflau pe pereții sudic, nordic și estic (Fig. 364, 365) (George 2005, 250).

Fig. 365 Çatal Höyük. Peretele sudic din Clădirea 55, înaintea cercetării (George 2005, 250, fig. 122)

Fig. 366 Çatal Höyük. Peretele sudic de lângă cuptor; unul dintre nivelurile de refacere (George 2005, 253, fig. 123)

Clădirea 49 (Fig. 367) are pictură cu linii, ce amintește de desenul unui *kilim* (Hodder 2008, 3). Motiv identificat de Mellaart ca asemănător cu un *kilim*, se găsește și în clădirea E.VIA.50, pe perețele nordic (Mellaart 1964, 43, fig. 4). Totuși peretele sudic este preferat în ceea ce privește acest tip de decor, acesta fiind regăsit și în Clădirea 52 (Hodder 2005, 2). În Clădirea 52 bucraniul era asociat cu o bancă și o nișă care avea partea inferioară pictată cu roșu (Cleere et alii 2005, 243). Urme de pictură roșie au fost descoperite și în zona TP în Clădirea 81 (Marciniak, Czerniak 2008, 77).

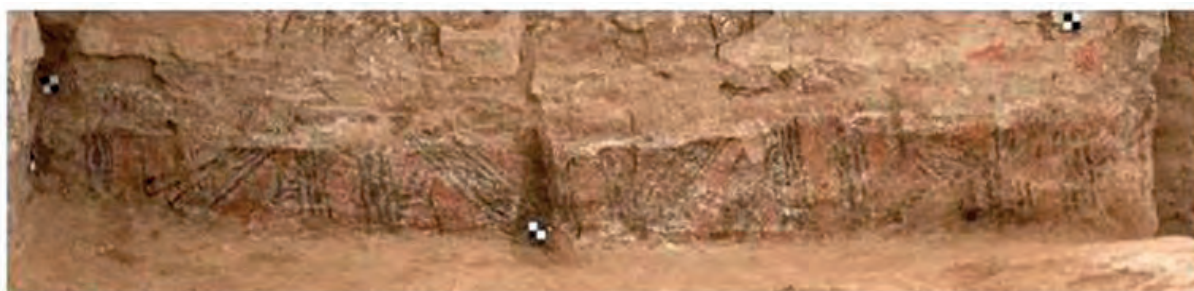

Fig. 367 Çatal Höyük. Peretele nordic pictat din Clădirea 49 (Hodder 2008, 3, fig. 4)

Cel mai spectaculos caz de pictură este cel întâlnit în Clădirea 78, din Secțiunea 8 (Fig. 368, 369). Clădirea avea pictură cu roșu pe podeaua parterului, pe podeaua etajului și pe pereții etajului. Aceste caracteristici individualizează clădirea, având în vedere faptul că aceasta se afla oarecum izolată de restul sitului, fiind deci o clădire periferică (Erdoğan 2008, 105).

Motive geometrice găsim în Clădirea 49 și pe părțile laterale ale platformelor (Fig. 367, 370), una dintre ele prezentând un decor liniar realizat cu roșu și negru (Eddinsford 2008, 33). Pe peretele nord-vestic se afla o coloană care avea ca decor pictură cu motive circulare. Decorul circular fusese acoperit cu lut alb și revopsit cu motive geometrice, realizate în culorile roșu și negru, în mai multe etape (Eddinsford 2008, 34). Mai multe margini de platforme și banchete prezintă urmele de pictură, precum în Clădirea 10, însă numai o mică parte dintre acestea s-au păstrat (Jónsson 2003, 57).

Picturile antropomorfe arată în general oameni în poziții active cu brațele și picioarele demarcate. Uneori au brațele ridicate. Rareori prezintă caracteristici sexuale. Cantitativ se remarcă abundența masculină, însă multe dintre personaje sunt asexuate (Meskell, Nakamura 2005, 177). Personajele zoomorfe de cele mai multe ori sunt supradimensionate (Meskell, Nakamura 2005, 178).

Palma umană este unul dintre elementele simple de realizat datorită „modelului” accesibil. Nu toate reprezentările au cinci degete, ceea ce ridică un semn de întrebare asupra sensului și semnificației acestui fapt. Reprezentarea palmei umane se regăsește în sanctuarul A.VI.4 (Mellaart 1963, pl. VII, b), peretele de răsărit din sanctuarul VI.A.63 (Mellaart 1967, 36, fig. 6) și în E.VI.8 faza 2 (Fig. 371) (Mellaart 1967, 91, fig. 41; Mellaart 1963, 65, fig. 11).

Fig. 371 *Çatal Höyük. Palma ca motiv repetitiv pe panoul din sanctuarul VII.8 (Mellaart 1967, 92, fig. 43)*

Repetarea acestui motiv a dus la realizarea unor panouri întregi (Mellaart 1967, 92, fig. 43-45). Decorul cu palma a fost regăsit în Clădirea 49, pe marginea unei platforme/bancă, ce prezintă o bordură înaltă (Fig. 372). Pe tencuiala albă au fost făcute cinci motive cu palma, într-un mod de imprimare de tip șablon, în negativ (Eddinsford 2008, 33). Pe peretele nordic din Clădirea 77 apare imprimat în pozitiv (Fig. 373), foarte asemănător cu descoperirile lui Mellaart (House 2010, 35).

Fig. 372 *Çatal Höyük. Marginea platformei din Clădirea 49 (Eddinsford 2008, 33, fig. 18)*

Fig. 373 *Çatal Höyük. Motivul palmei pe peretele N din Clădirea 77 (House 2010, 37, fig. 31)*

Clădirea 80 prezintă un decor complex realizat din panouri verticale cu motive geometrice, considerate abstracte (Fig. 379) (Farid 2011, 29). Motivele sunt asemănătoare cu unele dintre panourile publicate de Mellaart, în special cu peretele de răsărit din sanctuarul VI.A.50 (Fig. 374) (Mellaart 1964, 43, fig. 4).

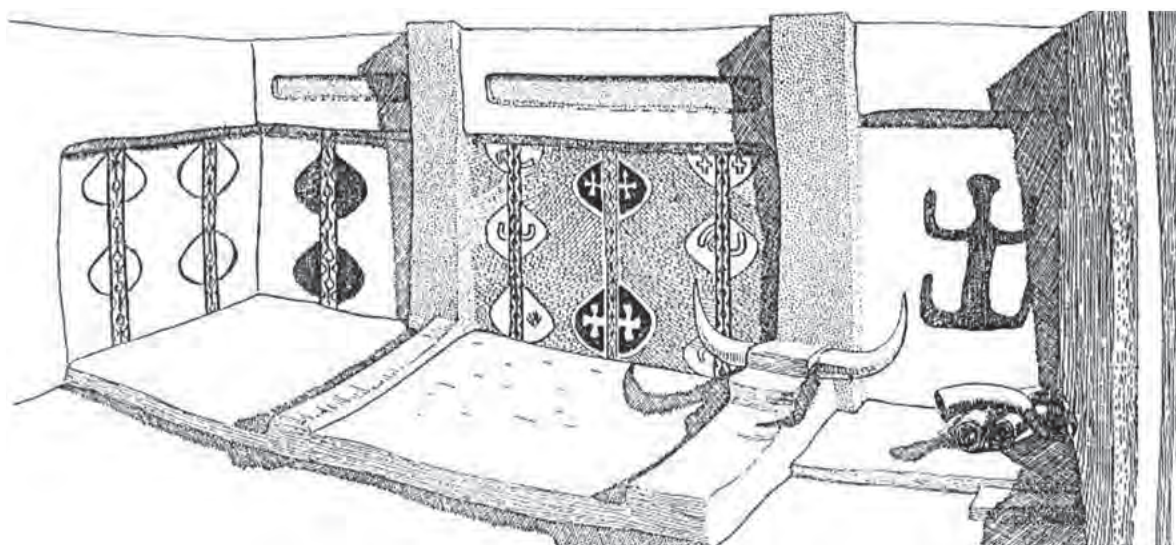

Fig. 374 *Çatal Höyük. Sanctuarul VI.A.50 (Mellaart 1964, 43, fig. 4)*

Clădirea 121 (suprafața TPC) prezintă pe peretele estic un decor neobișnuit, realizat din benzi albe pictate pe fond închis la culoare (Fig. 375). Desenul este și de această dată unul geometric, cu liniile orientate în diverse direcții, formând motive ce amintesc de tehnicile de țesătură pentru *kilim* (Marciniak et alii 2013, 77), menționate de Mellaart în mai multe situații, un exemplu fiind Clădirea A.III.8 (Fig. 376) (Mellaart 1967, 86, fig. 31).

Fig. 375 Çatal Höyük. Perete pictat cu alb pe fond negru în clădirea 121 (Marciniak et alii 2013, 77, Fig. 4.3.)

Fig. 376 Çatal Höyük. Perete pictat în clădirea A.III.8 (Mellaart 1967, 86, fig. 31)

Clădirea 77 prezintă asocierea dintre incizie cu pictură, reprezentată pe peretele nordic. Panoul decorat a fost separat în trei sau patru panouri mai mici, formând decor repetitiv (Fig. 377). Două casete erau pătrate și formate din figuri geometrice, cu modele încrucișate, cu elemente vegetale (?) rulate la colțuri. Caseta dreptunghiulară centrală, prezintă o bandă cu zig-zaguri de sus în jos. A patra casetă a fost afectată și nu sunt foarte vizibile motivele (House 2010, 39). Pe toată suprafața a avut pictură roșie, refăcută de cinci ori (Çamurcuoğlu 2010, 115, fig. 103).

Fig. 377 Çatal Höyük. Panou incizat și pictat în Clădirea 77 (House 2010, 39, fig. 36)

Fig. 378 Çatal Höyük. Panou pictat roșu și negru în sanctuarul VII.21 (Mellaart 1967, 75, fig. VIII)

Pictura cu roșu și negru în sanctuarul VII.21 este amplasată pe peretele nordic și se află în imediata apropiere a unui bucraniu pictat cu zig-zaguri roșii, în zona botului (Fig. 378), iar deasupra panoului se afla un sân gol în interior (Mellaart 1964, 67, fig. 21; Lazarovici Gh. 2000, 58). Pe peretele vestic este un desen geometric asemănător care reprezintă vulturul îndreptat către un trup decapitat. În cazurile de aici vulturii nu sunt niciodată asociați cu oameni, ci cu cadavre, personajele fiind decapitate. De asemenea, mai prezintă o particularitate: pe spatele acestora se regăsesc semne pictate, în principal linii care diferă de la o reprezentare la alta (Mellaart 1967, 169, fig. 47).

Un panou unicat este cel cu leoparzii amplasați față în față, cu botul aproape atingându-se, din sanctuarul E.VI.44. Aceștia fuseseră pictați cu motive „celulă” (Mellaart 1964, 44, fig. 5; pl. II, a, b, c). Leopardul ca tip de animal, este momentan o apariție solitară în cadrul sitului, fiind reprezentat strict parietal (Prijetelj 2007, 233; 243), deocamdată nefiind descoperite statuete care să arate un asemenea animal (Meskell, Nakamura 2005, 178). Animalele față în față, exprimă conflictele unor forțe care se manifestă la toate nivelurile existenței. Astfel este prezentat un principiu al opusului, a confruntării (Chevalier, Gheerbrant 2009, 310).

Fig. 379 Çatal Höyük. Motive abstracte în Clădirea 80 (Farid 2011, 29, fig. 37)

În mai multe cazuri vulturii sunt implicați într-o serie de picturi, care oarecum prezintă un tip de națiune, posibil mit sau alegorie, precum în sanctuarul VII.26 (Lazarovici Gh. 2000, 59, fig. 4). De asemenea, cei șapte vulturi reprezentați în „sanctuarul vulturilor” (sanctuarul VII.8) (Mellaart 1964, 65, fig. 20; Gimbutas 1991, 7, 26, 1) ar putea reprezenta cele șapte hotare din miturile legate de lumea de dincolo (Lazarovici Gh. 2000, 61), vulturul fiind un simbol al morții (Gimbutas 1989a, 185; Gimbutas 1991, 238), al ascensiunii, al eliberării, al victoriei (Cooper 2004, 58), al încarnării, un simbol extrem de răspândit, cu multiple niveluri de reprezentare, ca simbol și mesager al zeilor supremi și a transcendenței (Chevalier, Gheerbrant 2009, 1032-1035). Desene geometrice pictate cu roșu și negru au fost descoperite și în Clădirea 49 (Fig. 370). Se remarcă o concentrare a desenului pe perețele nordic. Înhumările aflate sub platformele de sub picturi, au determinat și în acest caz o asociere între picturile parietale și ritualurile funerare (Eddisford 2008, 30). Pentru perioadele mai târzii din aria orientală am identificat mai multe situri care prezintă decor parietal. Mai multe exemple de tencuială interioară din lut, pictată, sunt menționate în zona Orientului Apropiat ca datând din Epoca Cuprului, precum cele din siturile de la Anau (Turkmenistan) (Mellaart 1975, 220), Ein Gedi în Israel, Arslantepe și Dergimentepe, situri din Turcia (Nunn et alii 1988, 45).

Situl de la Tepe Gawra, de lângă Mosul (Irak), este unul special din punct de vedere arhitectonic și al decorului. Clădirile au forma circulară, iar așezarea are o acropolă unde au fost construite trei clădiri din cărămizi nearse, date în mil. IV î. Hr. Camerele interioare ale clădirilor de pe acropolă au fost pictate cu roșu purpuriu, iar pereții exteriori erau roșii pe una dintre clădiri, albi pe o alta, maroniu pe a treia (Rothman 2002, 114). Un desen deosebit de interesant, datând din perioada 4.500-3.400 î. Hr. a fost descoperit la Teleilat el Ghassul (Fig. 380). Pictura este posibil să reprezinte un fel de calendar, dar se recunoaște și o posibilă figură umană (Shaw, Jameson 1999, 271).

Fig. 380 Teleilat el Ghassul. Desenul reconstituit de pe perete
(www.ofm/sbf/escurs/Giord/81museo07big.jpg – accesat 23.06.2016)

Zona balcanică este una deosebit de interesantă în ceea ce privește tehnicile decorative. Pictura este reprezentată mai rar și nu ajunge ca nivel de complexitate la reprezentările din zona orientală, însă tehnica reliefului atinge niveluri artistice deosebite. În siturile de la Tell Azmak și Yassa Tepe (Obshtina Vetrino) din Bulgaria, sunt menționate clădiri cu pereții interiori pictați cu motive geometrice (Shaw, Jameson 1999, 98). Sanctuarul 1 de la Kormadin prezintă fragmente de pereți decorați cu incizii late, umplute ulterior cu pictură (Fig. 147).

Sanctuarul avea pe pereți și pe stâlpii din interior, îmbrăcați în lut decorat, incizii meandrice și erau pictați cu alb, roșu sau galben (Jovanović, Glisić 1961; Jovanović 1991; Marangou 1992, 185; Lazarovici Gh. et alii 2001, 276). Remarcăm prezența unor semne simple, iar faptul că acestea au fost puse pe elemente din sanctuar nu poate fi aleatorie. V-ul este dublat și încadrat cu un semicerc întotdeauna către vârf, însă remarcăm două moduri de amplasare: o dată este reprezentat în sus și o dată în jos. V-ul cu vârful în jos este un simbol feminin universal și foarte puternic. De asemenea, poate fi un desen stilizat al unei cupe purtătoare a lichidului sacru (Chevalier, Gheerbrant 2009, 316). Semnul ▲, triunghiul cu vârful în sus este simbol masculin, reprezentând vârful de săgeată sau *phallus*-ul, puterea și forța masculină (Chevalier, Gheerbrant 2009, 384).

Mai multe blocuri de locuințe de la Parța prezentau piese monumentale, adevărate toteme ale familiei respective. Una dintre aceste clădiri este Casa Meandrului. Peretele vestic purta o decorație meandrică, încrustată cu galben și pictată cu roșu. Este posibil să fi reprezentat o imagine de invocare, însă lipsa unor elemente face reconstituirea nesigură (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 237).

În Templul 2 de la Parța socul statuii monumentale a fost decorat. Acesta a fost construit din lut amestecat cu nisip umed, bătut și tencuit apoi cu argilă de consistența ceramicii (Lazarovici Gh. et alii 2001, P1.2 pl. 8/1-6; 9/6, 11/3; 47/1-3, 48/1-3, 49/3-4; 50/3-4; 52/1-4; 53/1-4). Pe capetele laterale au fost scrijelite semne, ce constau din incizii meandrice late, realizate în lutul moale, fiind pictate apoi cu roșu (Lazarovici Gh. et alii 2001, 220). După uscarea parțială a soclului a fost montată statuia dublă. Cele două incizii de pe capetele laterale ale soclului redau, stilizat, o figură umană în poziție de orantă. Culoare roșie se află și pe botul bucraniilor de pe coloanele opuse statuii monumentale (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 85; Lazarovici Gh. et alii 2001, 233).

În situl Durankulak-Ostrov atrage atenția L5, interpretată drept sanctuar sau casă a tribului. Pereții nivelului superior au fost realizați din pari, între care s-au împletit nuiele subțiri, iar în final pereții au fost acoperiți cu un strat de lut gros (Boyadžiev 2004, 9). La 40-60 cm distanță de zidurile exterioare de piatră, s-au descoperit alte ziduri din același material, care probabil sunt legate de necesitatea ulterioară de consolidare a clădirii (Boyadžiev 2004, 6-8). Construcția menționată avea decorații în relief și ornamente pictate (Boyadžiev 2004, 9).

În cultura Boian se întâlnesc mai multe situații în care apare decor pictat pe pereți. Sanctuarul de la situl Lunca-La Grădini, prezintă, alături de un inventar bogat și fragmente de la pereți decorați cu pictură albă (Neagu 1997, 13). În sanctuarul de la Gălățui-Movila Berzei pereții au fost pictați cu alb și roșu, interiorul fiind dotat cu șapte banchete (Neagu 2000, 29-30; Neagu 2003, 92; Neagu et alii 2001, 85-86). Sanctuarul de la Căscioarele din cultura Boian, faza Spanțov prezintă o cameră cu un decor pictat deosebit. Masa – altar, cele două coloane descoperite aici precum și pereții, prezintă pictură roșie și motive geometrice. Un medalion din lut, pictat cu o spirală, a fost probabil atârnat pe un perete (Dumitrescu Vl. 1970, 9-12; Dumitrescu Vl. 1970a, 9; Monah 1997, 33; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 538).

La Radovanu, Locuința 2 avea pereții pictați în interior, iar lângă intrare erau ornamente în relief (o bandă de lut). În interior pereții au fost tencuiți cu un lut fin iar apoi pictați cu culoare roșie. Peste acest fond s-au aplicat benzi albe de diferite grosimi, în diferite combinații geometrice sau spirale (Comșa 1983, 64; Comșa 1990, 81; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 539). În aceeași așezare, o altă locuință din nivelul III avea linii vopsite cu roșu, aplicate direct pe fățuială (Comșa 1990, 81).

În arealul culturii Gumelnița există câteva cazuri interesante. La Tangârău, județul Giurgiu, a fost descoperită o statuie de dimensiuni monumentale în clădirea L2 (Berciu 1961, 420-421). În interior se afla o bancă din lut și o coloană din lut, pe partea sudică a clădirii. Este posibil ca idolul să fi fost pus pe bancă, alături de coloană, constituind element de venerare, de reprezentare a zeității feminine (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 136). Decorul pereților era unul de tip geometric, cu motive liniare realizate din benzi înguste, uneori de culoare maronie, încadrate cu rame albe înguste (Berciu 1961, 421; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 136, 137, fig. Vc. 76, 76/b). Analogii cu zona balcanică se află la Azmaska Moghila, în Bulgaria, cultura Karanovo VI. Sanctuarul avea fragmente de perete pictat cu alb și roșu (Mantu 2004, 6). La Pietrele-„Măgura Gorgana”, jud. Giurgiu, decorul pictat este format din linii roșii peste un strat de

pictură albă (Berciu 1956, 507-511, fig. 16a; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 133; Berciu 1956, 512, fig.29/1; Berciu 1956, 506, fig. 16; Lichter 1993, 131, kat. 83, pl. 56).

Aria cucuteniană prezintă câteva clădiri pictate, însă arta picturală parietală nu excelează în cadrul acestei culturi la fel ca în arta picturii ceramicii. În situl de la Târpești au fost descoperite fragmente de pereți pictați în mai multe clădiri. Clădirea L5 este considerată sanctuar casnic, în primul rând datorită inventarului fix și mobil: vatră dreptunghiulară, masă din lut dreptunghiulară, asociate cu pictură albă (Marinescu-Bîlcu 1981, 73-74; Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 52). Clădirea L.10 are peretele netezit, cu stratul superior de 3 cm grosime, ce prezenta urme de pictură albă (Marinescu-Bîlcu 1981, 74, fig. 119/1; fig. 125/D10). La Trușești, L.60, pe peretele de NV, opus intrării, se aflau două straturi picturale cu o grosime de 1,5-2 cm, de culoare gălbuie și brună. Modelul decorativ nu este precizat (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 117). Un posibil sanctuar casnic se înregistrează la Berești – Dealul Bulgarului, respectiv L1/1960 (Fig. 268). Aici a fost descoperit un fragment de perete care iese în evidență prin decorul canelat și pictat cu motivul tablei de șah, în culorile roșu și brun-cafeniu (Dragomir 1962, 69; Dragomir 1985, 95; Lazarovici C. M. – Lazarovici Gh. 2007, 230, Fig.Vd.90).

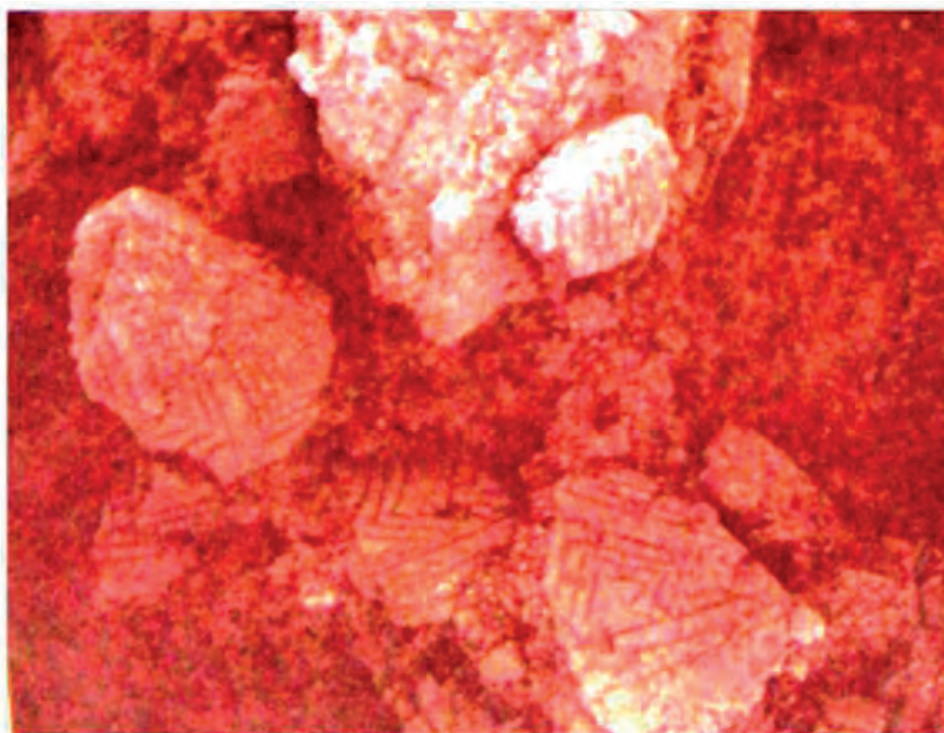

Fig. 381 Hódmezővásárhely-Gorzsa. Fragment de perete decorat (Horváth 1987, 34, fig. 4)

Pe teritoriul Ungariei dovezi de decoruri pe pereți apar în perioada finală a Neoliticului. Sanctuarul de la Vésztő-Mágor (cultura Tisa) are păstrați pereții până la 70 de cm pe alocuri. Aceștia au fost decorați cu benzi roșii realizate cu degetele (Hegedűs, Makkay 1987, 93-97, 100; Gimbutas 1999, 81). Decor incizat a fost identificat pe pereții clădirii cu șase camere de la Hódmezővásárhely-Gorzsa (cultura Tisza, faza C). Pereții prezentau pe suprafața netezită incizii, care formau V-uri subțiri (Fig. 381). Cel puțin două camere aveau rol cultic în acest mare complex, în care chiar numărul lor sugerează funcții rituale, posibil comunitare (Horváth 1987, 34).

Arta picturii parietale se dezvoltă în perioadele mai târzii, cu splendide realizări în perioada minoică. Remarcăm în primul rând că pictura camerelor nu se limitează doar la spațiile de cult, ci se generalizează și pentru construcțiile civile ale liderilor comunităților, respectiv a conducătorilor locali. În insula Creta apar dovezi fragmentare de pereți pictați începând cu perioada Neoliticului Final, dar cele mai cunoscute exemple provin din perioada Minoică Mijlocie, din clădirile aflate la Knossos și Thera. Temele preferate sunt variate și cuprind reprezentări de maimuțe, păsări la Knossos, multe scene umane și tauri, cascadori săltând pe tauri. Stilul este naturalist și grațios în același timp. Pictura din palatele din Knossos a devenit sursă de inspirație pentru pictura murală miceniană (Shaw, Jameson 1999, 139). În perioada minoică sunt deseori reprezentate plastic pe perete coarnele de consacrare, precum la Kato Zakros (Knapp, Blake 2005, 121; Talalay 2005, 134).

Civilizația minoică a influențat și alte spații. Una dintre dovezile acestei extinderi este descoperirea de la Tell Dab'a din Egipt (orașul antic Avaris), unde a fost cercetat un sanctuar cu imagini reprezentând salturi pe tauri, realizate în aceeași manieră precum cele cretane (Bietak 2005, 85). Sanctuarul și desenele de aici ar putea arăta prezența în sec. al XVI – lea î. Hr. a unor comercianți sau a unor negustori cretani pe teritoriul egiptean (Bietak 2005, 86; Bietak, Marinatos 2003, 168). Un alt sit influențat de arta cretană este cel de la Alalakh (Tell Atchana, Turcia). În cercetările mai vechi este menționat un fragment de perete care avea o pictură cu coarne, asemănătoare celor din zona minoică, descoperit de către Wolley. Desenul reprezenta un corn de taur care amintește de celebra frescă cu toreador de la Knossos (Collon 1995, 97). Situl de la Alalakh are 17 niveluri de cultură începând cu Epoca Cuprului (Shaw, Jameson 1999, 107). Cercetările au fost reluate în ultimul secol și a fost cercetat un palat în interiorul căruia se afla și o cameră cultică, un posibil sanctuar casnic. Partea superioară a picturii de aici formează o bandă lată ondulantă, de culoare deschisă. Motivul este în legătură directă cu fenomenul minoic numit „compoziție concentrică”, („*umschliessende Bildform*“). Pe un alt fragment de perete din aceeași cameră de la Alalakh, se vede cornul unui taur, un posibil bucraniu, cu un disc amplasat între coarne, sub o bandă orizontală desenată cu galben, negru și roșu. Importanța acestei camere speciale este una deosebită, având în vedere că este momentan un exemplu unic de pictură în stilul frescă descoperit în această zonă (Niemeier 1991, 194).

Semne și simboluri

După introducerea informațiilor cu privire la locul de amplasare a decorurilor, a tehnicilor folosite și a culorilor identificate pe pereți, în bază de date, se desprind o serie de concluzii legate de decorul parietal.

În prima fază am urmărit frecvența de amplasare a acestora în funcție de punctele cardinale (Fig. 382). Observăm că cea mai mare frecvență a decorului se înregistrează pe perețele estic. În zona mediană de folosire se încadrează pereții vestici și nordici, în schimb cei amplasați spre sud prezintă cea mai slabă concentrare decorativă. Punctele cardinale au o semnificație adâncă și nu putem omite din vedere faptul că și în zilele noastre altarele bisericilor sunt orientate spre răsărit, acesta fiind un canon de realizare a bisericilor.

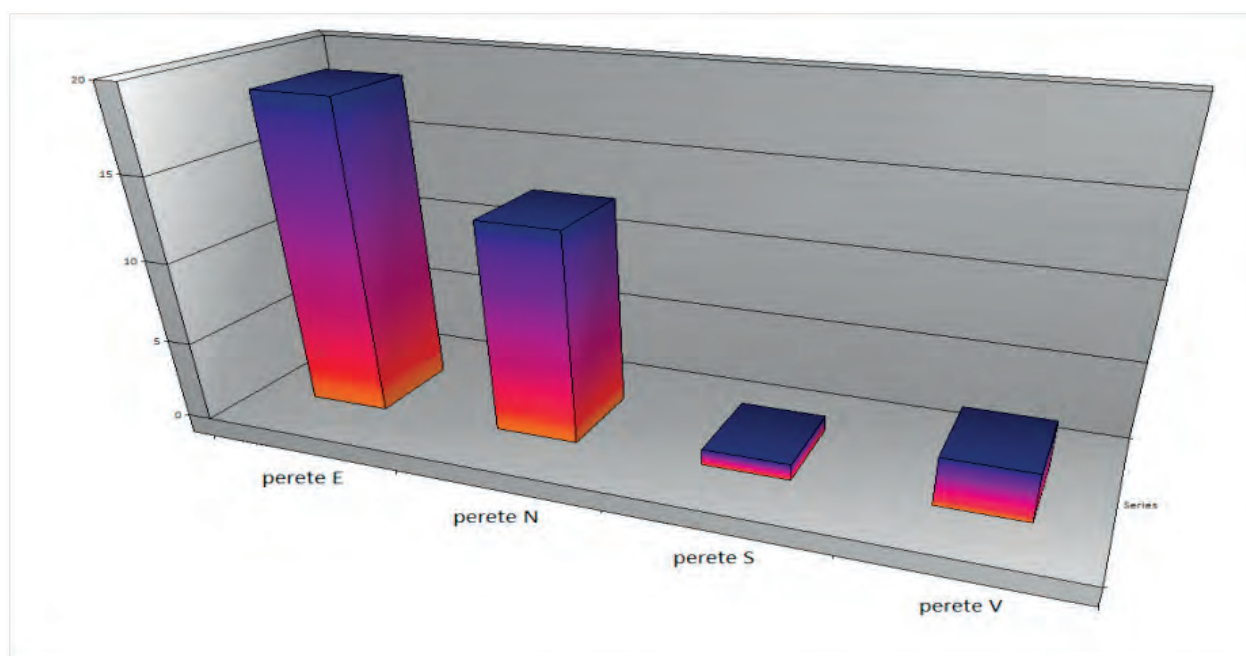

Fig. 382 Reprezentarea locului cu elemente decorative de pe pereți, în funcție de punctele cardinale

Cele mai folosite elemente sunt cele geometrice (Fig. 383). Unul dintre cele mai frecvente motive este spirala. Aceasta este definită în DEX ca „o curbă plană deschisă care se rotește (sau se înfășoară) în jurul unui punct fix” (Nodex 2002). Spirala are o largă răspândire ca decor atât pe vase (Mazăre 1998, 10), cât și pe pereții clădirilor cultice. Echivalentul unghiular al spiralei este meandru. Spirala a fost utilizată pentru a descrie mișcarea în toate epocile și mai ales, în toate culturile. Este în general legată de simbolismul cosmogonic al lunii, de simbolismul acvatic prin cochilie și de fertilitate prin voluta dublă și prin

coarne. Universal spirala reprezintă ritmuri repetate, caracterul ciclic al evoluției, mișcarea rotativă continuă (Chevalier, Gheerbrant 2009, 853).

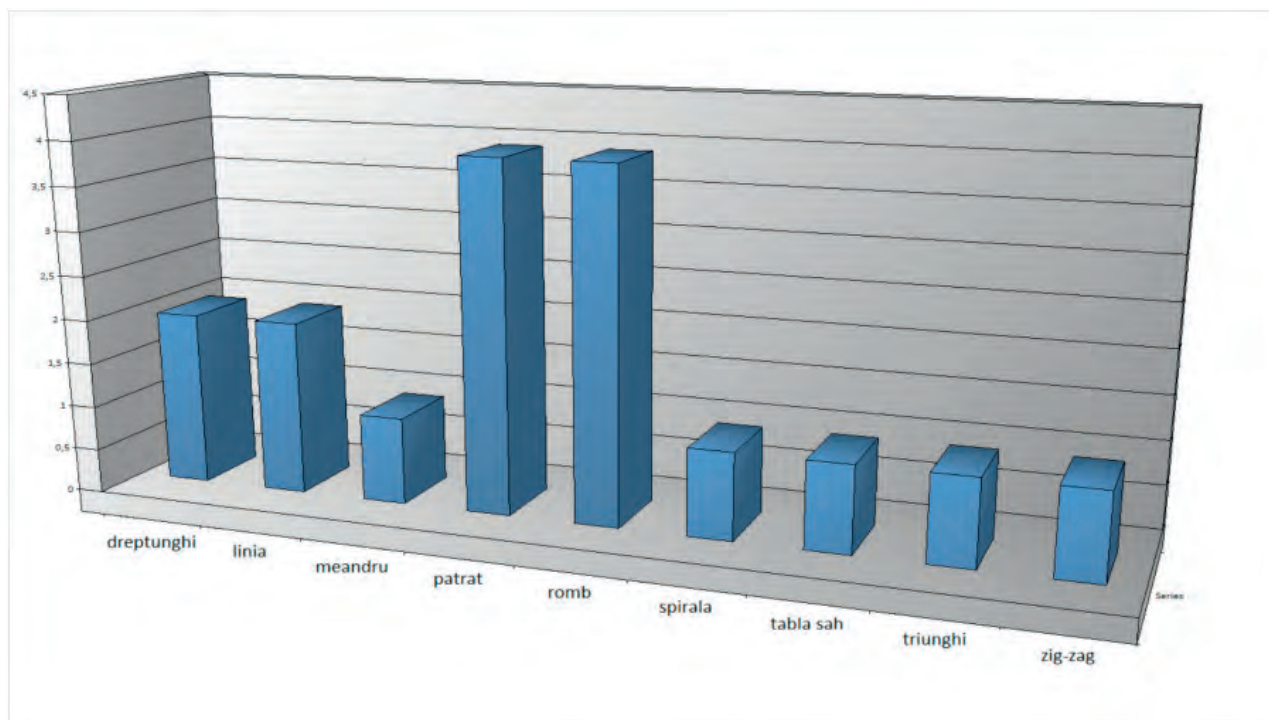

Fig. 383 Frecvența motivelor geometrice pe pereții din sanctuare

Cercul este simbol universal, reprezentând totalitatea, simultaneitatea, perfecțiunea, infinitul, eternitatea (Cooper 2004, 36). Forma închisă a cercului denotă limitarea dar și protecția. De aici derivă funcția protectivă a cercului drept cordon de apărare în jurul orașelor, templelor, mormintelor. Pentru protejarea individuală, cercul ia forme miniaturale, prin brățară, inel, colier, brâu sau chiar coroană (Chevalier, Gheerbrant 2009, 226). Cercul cu punct în interior poate reprezenta ideograma principiului feminin (Evseev 1994, 20).

În aceeași gamă de universalitate se înscrie și pătratul. Acest simbol se referă la pământ și stabilitatea acestuia, în opoziție cu mișcarea simbolizată de cerc, reprezentând perfecțiunea statică, lumea sacră și teritoriul spiritual (Cooper 2004, 157). Pătratul denotă onestitate și integritate. Reprezintă cele patru puncte cardinale și este simbolul pentru tărâmul sacru (Chevalier, Gheerbrant 2009, 695).

Meandru este în directă legătură cu apa și cu originea vieții, apa telurică asociată cu fertilitatea (Chevalier, Gheerbrant 2009, 85). Simbolizează norii, tunetul, mișcarea apei (Cooper 2004, 104). Meandru vertical duce cu gândul la fumul ofrandei (Lazarovici Gh. et alii 2001, 223; Lazarovici Gh. et alii 1985, 39).

În sanctuare de cele mai multe ori, sunt folosite diverse substanțe naturale pentru decorul parietal. Roșul are o preeminență în folosire fiind o culoare a vieții, prin asociere cu sângele (Chevalier, Gheerbrant 2009, 312; Paterson 2003, 325). Reprezintă soarele și zeii războiului. Este principiul activ masculin; foc, soare, regalitate, dragoste, bucurie, festivitate, pasiune, ardoare, energie, ferocitate, sănătate, forță, sânge, răzbunare, martiriu (Cooper 2004, 40). În câteva cazuri apare în combinație cu alb, sau cu negru și alb. Combinația roșu cu negru este frecvent folosită.

Constatăm că din punctul de vedere al frecvenței culorilor folosite, predomină roșul în asociere cu negrul, fiind urmat de culoare roșie simplă și negru simplu. Cu o frecvență redusă este folosit fundal roșu cu decor alb (Fig. 384). Galbenul și albul în context arheologic sunt greu de distins drept culori individuale, deoarece de cele mai multe ori albul este degradat. Toate nuanțele acestor două culori reprezintă aproximativ aceleași sens: lumina celestă, razele care pătrund în sanctuar, lumina asociată de cele mai multe ori cu viața și cu forța regenerativă (Chevalier, Gheerbrant 2009, 419). Albul are conotații vaste, legate de simplitate, soare, lumină, aer, puritate, inocență, castitate (Cooper 2004, 41).

Negrul în schimb, situat pe scara culorilor în sens opus, automat este plasat simbolic ca reprezentare a întinericului, a lipsei de culoare și lumină. Din punct de vedere tehnic, negrul este absența oricărei culori. În general în ziua de azi reprezintă moartea și întinericul (Paterson 2003, 43) dar pentru timpurile preistorice nu este sigur că ar fi simbolizat același lucru. Fiind culoare chthoniană prin excelență, negrul

trebuie să fi fost un simbol al regenerării lumii, al pământului roditor sau chiar al vieții și al renașterii (Chevalier, Gheerbrant 2009, 615, Gimbutas 1997, 56).

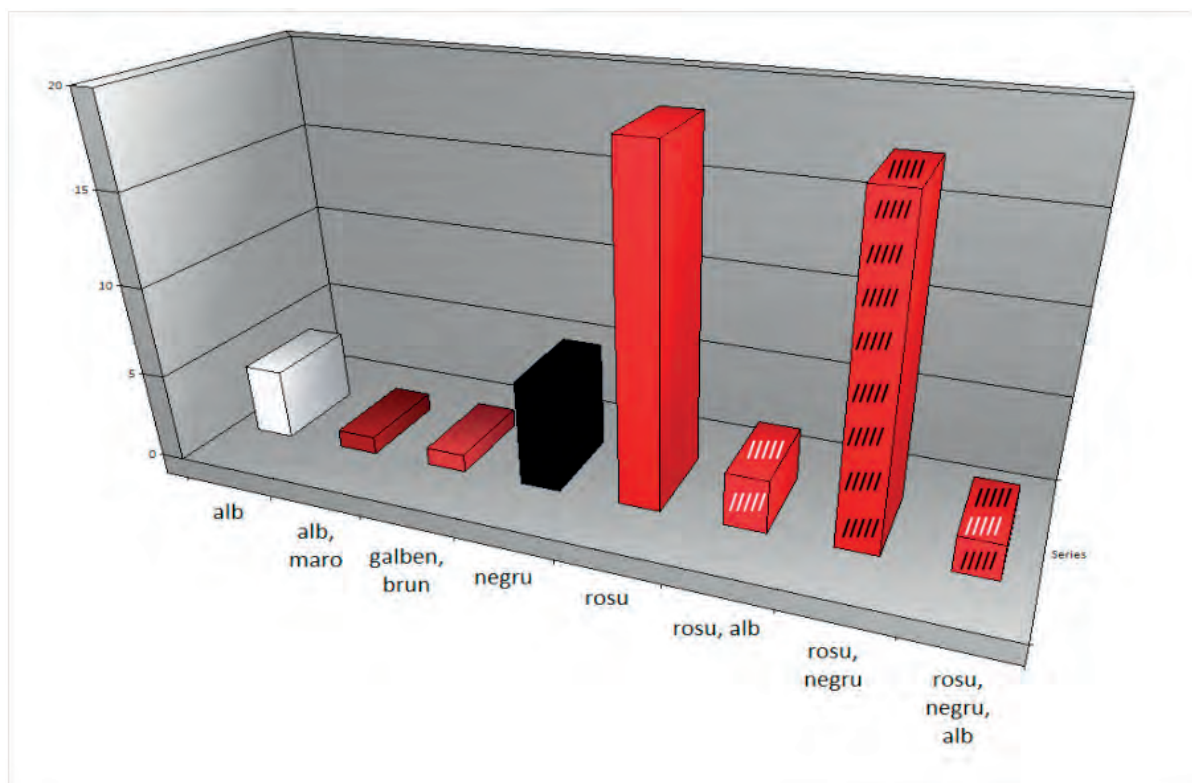

Fig. 384 Frecvența de folosire a culorilor în sanctuare

Este dificil de identificat dacă folosirea motivelor universale precum linia, punctul, cercul, pătratul și spirala era cu scop estetic sau cu scop cultic. Noi considerăm că având în vedere mesajul simbolic bogat al tuturor acestor elemente, este imposibil să fi fost puse pe pereții sanctuarelor în scop pur decorativ. Vl. Dumitrescu considera că au existat motive primare cu rol simbolic, dar semnificația lor este posibil să fi dispărut între timp, motivele păstrând o funcție decorativă (Dumitrescu Vl. 1974, 24). O altă ipoteză este cea a sincretismului, funcția estetică împletindu-se cu cea decorativă. Semnele universale au semnificații mult mai profunde decât simpla reprezentare geometrică a unui semn și se înscriu în unele tipare de gândire magică sau religioasă prin înglobarea unor simboluri (Eliade 1994, 219).

Orice producție artistică în spațiul cultic comunitar reprezintă un produs colectiv și o oglindă a unei civilizații. Valoarea documentară a unei opere de artă este în directă legătură cu civilizația căreia îi aparține. În același timp valoarea derivă din conținut, stil și tehnica de realizare (Forni 1970, 357). Levi Strauss a dus mai departe raționamentul și a considerat că orice cultură, orice populație sau orice sistem social, are propria structură evolutivă și astfel își creează propriile reprezentări imaginative (Levi Strauss 1978, 275).

Una dintre caracteristicile fundamentale ale sanctuarelor și ale templelor este decorul special. Anumite decoruri pe pereți sau pe alte elemente din clădirile comunitare, se explică prin faptul că fiecare sistem religios folosește arta, deoarece de multe ori aprecierea artistică adâncește o experiență de tip religios (Marciniak 2001, 129).

De cele mai multe ori prezența unui perete pictat într-o clădire, în asociere cu alte elemente definitorii clădirilor cultice, pot dezvălui o serie de credințe și cunoștințe în domeniul mitologic sau religios. Privind în general problema observăm sanctuarele și templele presupun anumite reguli de construcție care sunt în directă legătură cu necesitățile culturale și de elemente socio-religioase. Apare oarecum natural faptul că de cele mai multe ori pereții sau alte dotări interioare, precum vatra, banca sau platformele din sanctuare, sunt pictate sau decorate cu incizii și cu reliefuri. În anumite cazuri toate cele trei tehnici au fost folosite pentru același perete, fapt determinat de ilustrarea unui posibil mit.

În general tehnicile decorative sunt greu de individualizat, de cele mai multe ori fiind combinate pentru a crea un efect profund asupra privitorului (www.thefreedictionary.com). Motivele decorative

pictate, amplasarea lor, coloristica diferită, determină ca fiecare perete în parte să fie unul deosebit, unicat prin modul de realizare, tehnicile folosite și simbolurile alese. Chiar dacă mesajul acestuia ne rămâne deocamdată ascuns, anumite concluzii pot fi extrase, referitoare la un anumit tipar de gândire, determinat probabil de miturile la care se raportează respectiva cultură, așezare, familie, individ.

Populațiile care se succed, precum babilonienii, asirienii, perșii, egiptenii, vor continua să dezvolte și să folosească pictura parietală, fără să se limiteze la locurile de cult, folosind tehnici picturale și în arhitectura civilă și militară, uneori în semn de prestigiu (Lee Palmer 2008, XIV).

VII. 4 Băncile de cult

Pe parcursul acestui capitol ne propunem să aruncăm o scurtă privire asupra unei piese de mobilier fix, prezent în diverse clădiri de cult din sud-estul Europei, respectiv băncile, urmărind decorul, semnele, simbolurile care individualizează acest tip de obiect.

În abordarea unei astfel de teme dilema care apare este legată de dificultatea de a tranșa între două aspecte ale lumii preistorice. Ne punem natural întrebarea cât este ritual și cât este profan în construirea unei piese fixe, în cazul de față banca/bancheta din clădirile neolitice? Desigur contextul de descoperire, precum și obiectele asociate acestora sunt unele deosebit de importante, însă doar ele nu pot oferi răspunsuri categorice în cazul de față.

Inventarul aflat în apropiere ar putea sugera răspunsuri plauzibile cu privire la funcționalitate, însă nu întotdeauna este precizat întregul inventar asociat acestui element. Remarcăm în general două tendințe cu privire la abordarea banchetelor din interiorul clădirilor, în funcție de descoperitor: o tendință care asumă o funcție de tip profan, și o tendință care asociază băncile cu activități de natură ritualică. Nu este exclus totuși ca adevărul să se afle undeva la mijloc, fiind modalități de creare a unui confort, dar și de a expune/etala/folosi un inventar anume dedicat comportamentului simbolic și ritualic.

Considerăm că trebuie făcută diferența între bancă și masă, fiecare având caracteristici deosebite. Banca este un element amplasat la joasă înălțime față de podea și din acest motiv uneori poate fi confundată cu o platformă mai îngustă. Banca o considerăm de dimensiuni apreciabile, în timp ce bancheta este o piesă fixă de mai mici dimensiuni și mult mai îngustă. Conform Dicționarului explicativ al limbii române, banca este definită ca „Scaun lung și îngust pentru două sau mai multe persoane” (Nodex 2002), așadar din start înțelegem faptul că bancheta nu este destinată unei singure persoane, fiind un element comunitar.

Banca este o piesă fixă definitorie în ceea ce privește arhitectura de cult. Alte componente esențiale pentru clădirile de cult sunt: nișele adâncite, reliefurile, casetele sculptate, măsuțele, vetrele, altarele monumentale, coloanele impresionante. De asemenea, este probabil că atât băncile, cât și clădirile în ansamblu să fi fost dotate cu materiale actualmente pierdute, fiind perisabile, precum rogojini, țesături, diverse obiecte din lemn (Foster 2007, 168; Kipfer 2000, 512). Banchetele sau postamentele, precum și platformele înălțate, toate sunt amenajări interioare care au fost realizate pentru dormit sau ca loc prestabilit de păstrare a produselor. Uneori, în cazul spațiilor de cult, sunt locuri în care este păstrată, pregătită sau etalată recuzita pentru ritualuri (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 121).

Având în vedere toate aceste aspecte, considerăm că trebuie mai întâi inventariate cât mai multe exemple, dintr-un spațiu și un interval temporal cât mai larg, cu scopul de a privi în ansamblu banca de cult și contextele asociate ei. Analiza pe care o propunem este una descriptivă dar și statistică, cu indici numerici legați de frecvența de apariție, tipuri de forme și localizarea în interiorul clădirilor de cult.

Primele sanctuare: banca și comunitatea Neoliticului Aceramic

Cele mai timpurii clădiri de cult au fost identificate în perioada Neoliticului Aceramic, drept urmare acolo găsim și primele bănci. Nu numai simpla lor prezență în clădirile de cult le definește ca fiind elemente cu scop ritualic, ci mai ales decorul deosebit aflat pe suprafețele vizibile ale băncilor precum și inventarul „ascuns” dedesubt. Ca o remarcă generală observăm că amplasarea în sanctuarele anatoliene a banchetelor din piatră, este pe marginea ce înconjoară clădirile, precum la Tell `Abr 3 (Özdoğan A. 2007, 61; Rosenberg 2007, 56), Nevali Çori în Clădirea 13 (Hauptmann 1993; Hauptmann 2007, 86; Hauptmann, Schmidt 2007, 79, Özdoğan 2007, 61; Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2006, 29, fig. I.17), Jerf el Ahmar (Özdoğan A. 2007, 61; Rosenberg 2007, 56), Hallan Çemi (Rosenberg 2007, 542).

Fig. 385 Jerf el Ahmar. Bancheta decorată din clădirea comunitară EA 53 (Stordeur 2015, fig. 7)

Clădirea comunitară EA53 de la Jerf el Ahmar s-a păstrat completă, ca urmare a unui incendiu, astfel că au putut fi realizate observații asupra modului de construcție al banchetei (Fig. 385). Bancheta a fost așezată pe partea interioară a peretelui circular, urmând linia zidului și se sprijinea de acesta. Lățimea băncii este de 1 m și formează un hexagon echilateral perfect pe o lungime de 2,50 m. La fiecare colț al hexagonului a fost instalat câte un stâlp din lemn acoperit cu lut, pentru susținerea acoperișului. Partea frontală a băncii a fost decorată într-un mod nu numai ingenios ci și extrem de spectaculos, aspect pe care îl discutăm mai jos (Stordeur 2000, 3; Roux et alii 2000, 29-44).

Banca din Clădirea EA 30 este construită într-un mod diferit, determinat și de compartimentarea clădirii. Aceasta are formă eliptică (7,40/6,80 m) și a fost adâncită la 2 metri. Spațiul interior a fost compartimentat prin ziduri care delimitau șase camere strâmte (Fig. 38). Scopul presupus al acestei clădiri este unul multiplu: depozitarea de alimente în cămăruțe, întâlniri ale comunității sugerate de banchetă și de spațiul central rezervat, și nu în cele din urmă, ritualuri. Aspectul ritualic este sugerat de prezența unui schelet decapitat, care se afla pe podeaua camerei centrale, strivit prin căderea acoperișului, dar și de descoperirea unui inventar excepțional. Banca aflată în spațiul central a fost intens folosită, astfel încât în partea superioară decorul este șters. Amenajarea banchetei a fost făcută în fața a două dintre compartimente. Bancheta de mari dimensiuni a fost împărțită în două compartimente diferite ca înălțime, având o parte frontală realizată cu pietre cilindrice. În partea de sus a fost fățuită cu o tencuială fină realizată din resturi vegetale și argilă (Roux et alii 2000, 35).

În același interval temporal precum Jerf el Ahmar este încadrat situl de la Tell 'Abr 3 (Mureybetan, PPNA). Structura comunitară B2 care are formă circulară, tipică pentru acest sit și pentru arealul cultural respectiv (Fig. 46, 47). Dotările interne diferențiază clădirea din mai multe puncte de vedere. Bancheta este așezată și de această dată în formă de semicerc, urmând linia zidului și este decorată cu o serie de lepezi din piatră pe care inițial fuseseră realizate gravuri în relief, cuprinzând motive geometrice sau reprezentări zoomorfe (Rosenberg 2007, 56). În bancă au fost integrate și două stele din piatră, de aproximativ un metru înălțime pe care au fost gravate animale de pradă (Yartah 2004, 147). În cazul de față nu este lipsit de importanță faptul că în spatele dalei cu gazele, a fost descoperit un depozit cu bucranii de bour (Yartah 2004, 146, fig. 7).

Este dificil de reconstituit activitatea din clădirea B2, însă având în vedere nivelul de uzură al stratului superior, aceasta a fost folosită în cadrul unor întruniri, pentru o perioadă îndelungată de timp, cu membrii nu foarte numeroși, având în vedere și dimensiunile clădirilor. După demontare, sub bancă, au fost găsite mai multe obiecte depuse, dintre care: un depozit cu omoplați de bour, unul format din multe lame de silex, printre care și un pumnal, care fusese amplasat în structura peretelui. Dalele din camera centrală au fost decorate (Stordeur, Abbès 2002, 576).

Banca din Casa 1 de la 'Ain Mallaha (Enyan-Israel) este realizată în același stil precum vedem în sanctuarele aceramice contemporane, pe linia zidului, semicirculară. Suprafața băncii a fost acoperită de calcar și marginea delimitată cu lepezi (Perrott 1966, 477; Bar-Yosef 1998, 163). Amenajările, dotările

interioare precum și o serie de artefacte descoperite grupate, demonstrează că această clădire nu avea un scop casnic (Goring-Morris 2002, 116, Thomas 2010, 119). Mai mult, cercetătorul O. Bar-Yosef consideră că această clădire ar fi putut fi folosită în scopuri rituale de către un lider sau de către un șaman al comunității (Bar-Yosef 1998, 163). În al doilea nivel de locuire s-au găsit urmele unei clădiri circulare, cu stâlpi din lemn verticali și o lipitură a zidului de 10 cm grosime, netezită în interior. A fost descoperit un bucraniu și două lame de humerus de cal, acestea fiind acoperite intenționat, după depunerea lor, cu o bancă din lut (Goring-Morris 2002, 121). La Mureybet structura arhitectonică este asemănătoare cu celelalte situri contemporane, respectiv Jerf el Ahmar și Tell `Abr 3. Atrage atenția „Casa 47” care nu numai că are o banchetă asemănătoare ca mod de realizare cu celelalte, largă și joasă, însă este asociată de această dată cu o vatră (Roux et alii 2000, 36).

Băncile din sanctuarele aceramice prima fază (PPNA) sunt cu adevărat spectaculoase, având în vedere și perioada în care acestea au fost realizate (9.500-8.700 î. Hr.) (Stordeur 2015). Majoritatea clădirilor comunitare din această zonă se caracterizează în primul rând printr-o bogată ornamentație a lespezilor băncii, alături de lipsa inventarului domestic și apariția unor situații speciale, precum depozitele de fundare.

Cercetările de la Hallan Çemi (sud-estul Turciei) au adus completări în ceea ce privește modul de organizare al comunității (Rosenberg, Redding 2002, 16). Compartimentarea spațiului cuprinde o cameră centrală mare, unde se afla o bancă de-a lungul peretelui (Rosenberg, Redding 2002, 44).

Sanctuarul rectangular – Clădirea 13 – de la Nevali Çori, are banca din piatră care înconjoară spațiul pe lângă pereți (Fig. 77). Aceasta fusese fixată în lut și era susținută de 13 coloane în formă de T, îngropate la aproximativ un metru adâncime. În centrul perimetrului existau încă două coloane (Hauptmann 1993, 55). Pe peretele sud-estic bancheta a fost întreruptă de o nișă adâncă. Nișa avea 1,85 m lățime și 2,5 m adâncime, centrată pe peretele sud-vestic. În interior era amplasat un soclu (Hole 2002, 201).

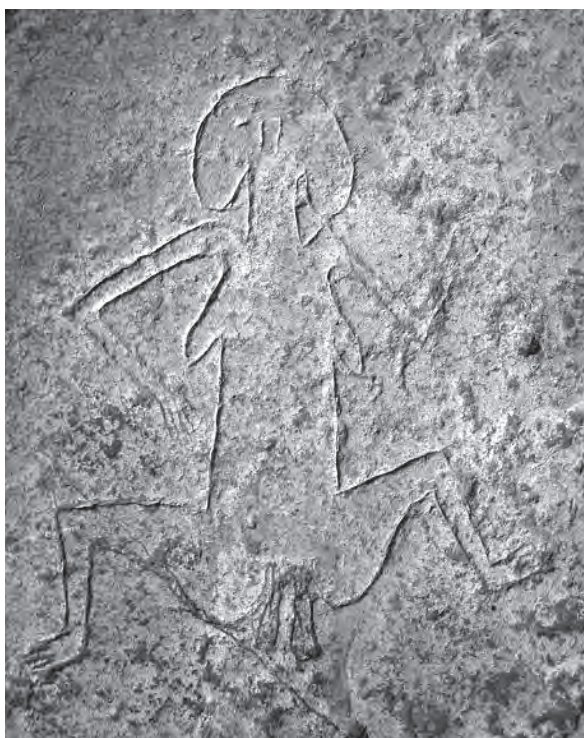

Fig. 386 Göbekli Tepe. Gravură pe lespede de bancă (Meskell 2011, 255, fig. 5)

Fig. 387 Göbekli Tepe. Bancă din piatră între coloane în formă de „T” (Schmidt 1998, 3)

Nu putem trece cu vederea băncile din structurile monumentale de la Göbekli Tepe (Turcia) (Schmidt 2001, 49; Schmidt 2007). Remarcăm că în interiorul clădirilor megalitice, băncile din piatră au rol de legătură între coloanele specifice, în formă de T, sculptate în interiorul „Clădirii cu coloane cu șerpi” (Fig. 387) (Schmidt 1998, 3). Pe lespedeaua unei bănci joase, descoperite într-una dintre clădirile din Nivelul II, a fost scrijelită singura reprezentare feminină de la Göbekli Tepe. Având în vedere cât de rafinat și realist au fost executate sculpturile și basoreliefurile de pe coloane, reprezentarea feminină este realizată oarecum neglijent (Fig. 386). Fizionomia este abia schițată, sânii sunt mici și flasci. Ceea ce surprinde în schimb este postura personajului. Zona genitală este foarte clar demarcată, iar între picioare apare ceva care poate fi interpretat ca un penis sau ca lichid vaginal. O interpretare clară asupra piesei sau asupra

asocierii acesteia cu banca pe care a fost schițată, nu am găsit. În schimb se consideră că este foarte puțin probabil ca această imagine să fie asociată cu fertilitatea (Meskell 2011, 255).

La Çayönü au fost documentate 3 clădiri dreptunghiulare speciale care ies în evidență față de structurile arhitectonice cercetate până în prezent (Hole 2002, 199). Cea mai veche este „Clădirea cu stele” (*Flagstone Building*) care aparține nivelului cu planul în formă de grătar (*grill plan*) (Fig. 69). Podeaua a fost pavată în acest caz cu lespezi din calcar. Zidul nordic prezintă două coloane patrulatere lipite de acesta, cu aspect de contraforți. Exact în fața acestor coloane se află în centru două plăci din piatră, amplasate în poziție verticală. Acestea ar putea fi un rol cultic (de stelă) fie unul funcțional, de susținere al unui acoperiș. O a treia placă monumentală din piatră se afla în fața unei bănci, amplasată pe latura estică (Hole 2002, 200). În partea posterioară a clădirii *Terrazzo* este menționată prezența unei bănci din piatră (Mellaart 1975, 53).

Çatal Höyük. Banca altar sau altarul bancă?

Situl de la Çatal Höyük se distinge atât prin inventarele interesante aflate în preajma băncilor, precum și printr-un tip de bancă deosebit. De exemplu în Clădirea 3, alături de bancă, se aflau 2 vârfuri din obsidian foarte frumos lucrate și diverse oase de animale (Hodder 2002). Atribuită nivelului V de locuire de la Çatal Höyük, Clădirea 42 prezintă câteva caracteristici interesante legate de viața de cult, sau de comportamentul simbolic al locuitorilor acesteia. Alături de piese fixe omniprezente în clădirile domestice, precum vetre sau cuptoare, amplasate pe latura sudică a clădirii, se remarcă și altele care sugerează un comportament ritualic (Chaffey, McCann 2004, 63).

Băncile care au atras atenția cu adevărat au fost descoperite de James Mellaart în clădirile numite sanctuare (*Shrines*) în anii '60 ai sec. XX (Mellaart 1962; Mellaart 1963; Mellaart 1964; Mellaart 1966; Mellaart 1975). Sunt menționate bănci în sanctuarele A.II.1 (Mellaart 1963, 45); A.VI.1 (Mellaart 1963, pl. VI, b); E.VI.10 (Mellaart 1964, 51, fig. 9); E.VI.14 (Mellaart 1963, 76, fig. 17); E.VI.7 (Mellaart 1963, 74, fig. 16); E.VI.7 (Mellaart 1963, 74, fig. 16); E.VI.8 în toate cele patru faze de evoluție a clădirii (Mellaart 1963, 63, fig. 9; Mellaart 1963, 64, fig. 10; Mellaart 1963, 65, fig. 11; Mellaart 1963, 66, fig. 12; Mellaart 1963, 62, fig. 8; Mellaart 1963, pl. IX, b); E.VI.A.50 (Mellaart 1964, 43, fig. 4); E.VI.B.45 (Mellaart 1964, 45); E.VII.21 (Mellaart 1964, 68, fig. 22); IX.8 (Mellaart 1964, 71, fig. 24); VII.10 (Mellaart 1964, 60, fig. 17); X.1 (Mellaart 1964, 72, fig. 25); VII.8 (Mellaart 1964, 65, fig. 20); VI.B.70 (Mellaart 1966, 174). Câte două bănci au fost publicate în clădirile E.VI.B.1 (Mellaart 1964, 59, fig. 16); VII.1 (Mellaart, 1964, 56, fig. 14) și VII (Mellaart 1964, 69, fig. 23).

Tipul cel mai interesant de bancă existent la Çatal Höyük este cel cu coarne sau cu cranii, parțiale sau total încastrate, descoperit inițial de J. Mellaart în sanctuarul A.VI.1 (Fig. 388). Această banchetă a fost lipită și profilată (Fig. 389, 390). Se observă cum partea superioară cuprindea șase perechi de coarne așezate în rând, iar o a șaptea pereche era plasată puțin supra-înălțat, la capătul coloanei tencuite, lipită de perete (Mellaart 1963, 52). Este posibil ca numărul să nu fie ales aleatoriu având în vedere importanța unică a acestei cifre în cadrul simbolismului universal (Chevalier, Gheerbrant 2009, 884).

Fig. 388 Çatal Höyük. Bucranium pe coloana din lut din Sanctuarul A.VI.1 (J. Mellaart 1963, pl. VI, a)

Exemple de coarne încastrate în bănci, în același sit, se regăsesc și în Sanctuarul E.VI.50, o singură pereche de coarne (Fig. 391). Alături de bancă de afla o figură antropomorfă pictată cu roșu, reprezentare plastică a zeiței, cu brațele și picioarele ridicate, și cap triunghiular. În fața zeiței sunt trei coarne de tauri depuse pe o mică platformă (Mellaart 1964, 42). Trei nuclee introduse în banchetă găsim în sanctuarul E.VI.14 (Mellaart 1963, 76, fig. 17) (Fig. 392). Cinci perechi de coarne sunt menționate de J. Mellaart integrate într-o banchetă dintr-o clădire din nivelul VI.B, fără a menționa denumirea clădirii (Mellaart 1966a, 142).

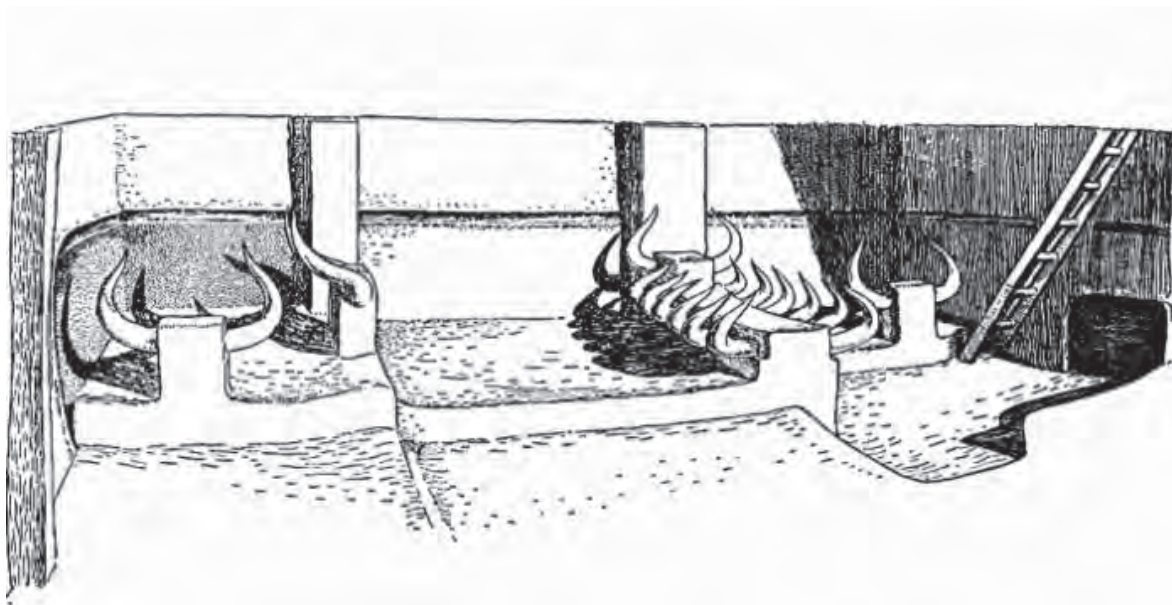

Fig. 389 Çatal Höyük. Reconstituirea grafică colțului nord-estic din sanctuarul A.VI.1 (Mellaart 1963, 53, fig. 4)

Așadar cazul de introducere a coarnelor în banchete și transformarea acestora în altare nu este unul de tip singular. De asemenea, nu credem că este întâmplător faptul că aceste elemente cultice au fost amplasate în toate cele trei cazurile alături de pereții estici, care sunt folosiți cu predilecție pentru reprezentări de ordin plastic (Kovács 2015, 221).

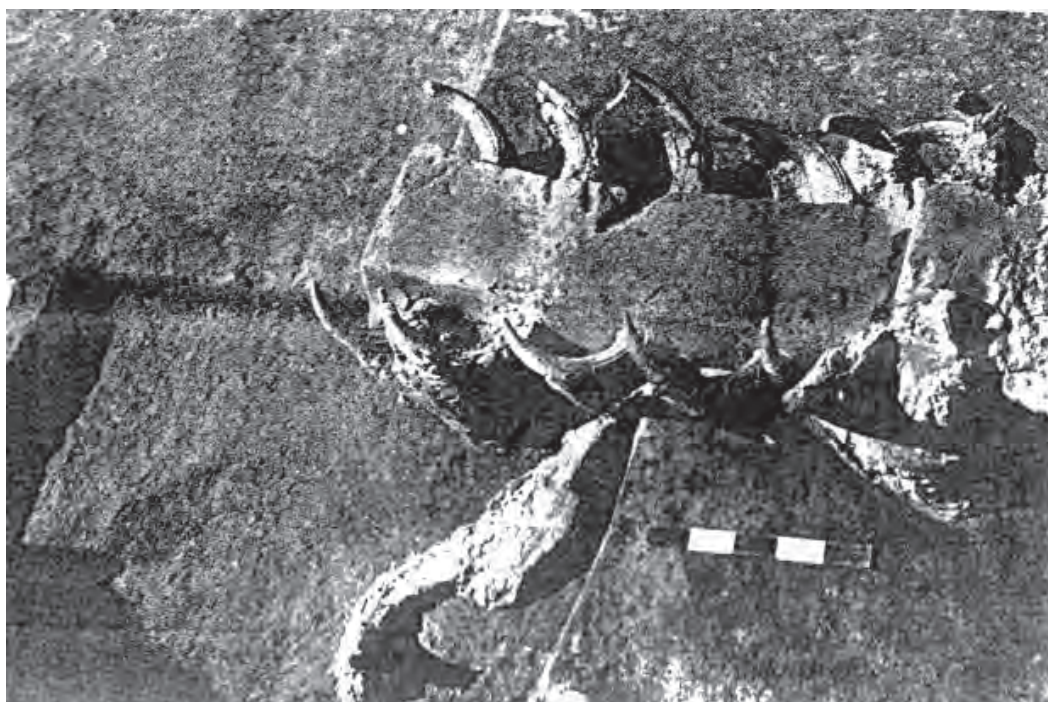

Fig. 390 Çatal Höyük. Fotografie cu cele șapte perechi de coarne inserate în bancă (Mellaart 1963, pl.VI, b)

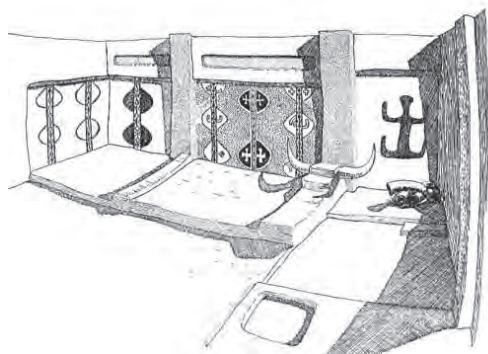

Fig. 391 Çatal Höyük. Reconstituire grafică a peretelui estic din sanctuarul E.VI.50 (Mellaart 1964, 43, fig. 4)

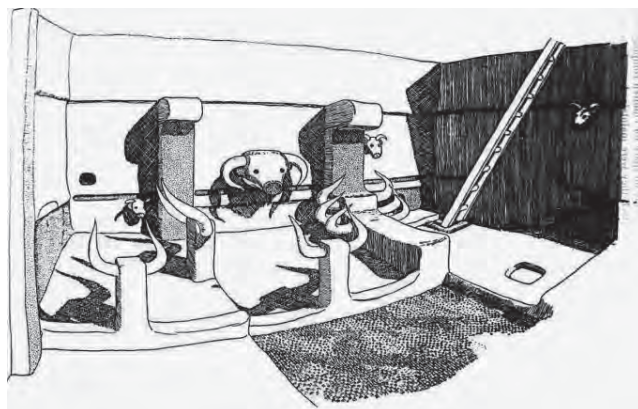

Fig. 392 Çatal Höyük. Reconstituire grafică a peretelui estic din sanctuarul E.VI.14 (Mellaart 1963, 76, fig. 17)

Integrarea în bănci a coarnelor nu este o practică frecventă nici măcar în cadrul sanctuarelor sau templelor. Perechile cele mai impresionante, atât ca volum dar și numeric au fost inserate în coloanele de mici dimensiuni realizate din lut, care în marea lor majoritate delimitează în general platforme, precum este cazul din sanctuarele A.VI.1 (Mellaart 1963, p. 53, fig. 4) și E.VI.14 (Mellaart 1963, 76, fig. 17).

Fig. 393 Çatal Höyük. Coarnele integrate pe latura nordică a băncii din Camera 94/Space 94 (Bogdan 2005, 54, fig. 38)

Fig. 394 Çatal Höyük. Banca cu coarne integrate din Camera 94/Space 94 – vedere generală (Bogdan 2005, 55, fig. 40)

În ceea ce privește cercetările recente observăm că situațiile se repetă. În Clădirea 1, Camera 70 (Space 70), banca este folosită pentru separarea spațiului, pe direcția est-vest. În interior cuprinde urme de la ceea ce ar fi fost o pereche de coarne încastrate la capătul estic al acesteia. Mai multe oase de bovine au fost descoperite pe ambele laturi ale băncii (Matthews 1995; Hodder 1995). Chiar dacă Clădirea 80 a fost curățată anterior abandonului, au fost descoperite suficiente dovezi care arată funcția deosebită a acesteia. Banca de pe peretele estic, aflată în imediata vecinătate a scării, avea încă cioturile de la coarnele a două vite care fuseseră integrate în structură (Hodder 2010, 3). Banca avea o zonă pătrată ușor ridicată, către est, în care au fost integrate două perechi de coarne, rupte (Regan 2010, 14).

O singură bancă conservată în condiții asemănătoare cu cele din săpăturile lui Mellaart provin din cercetările de dată recentă, respectiv cea din Clădirea 52, Camera 94 (Space 94), cercetată în două etape, în 2005 (Bogdan 2005, 26-29) și 2013 (Hodder 2013, 1-5). În zona centrală a clădirii era o bancă pe direcția est-vest, ce avea integrată o serie de trei perechi de coarne de bovine, doar pe latura nordică a acesteia, asociate cu craniile de bovine cu coarne amplasate într-o nișă din peretele vestic, aflate toate cu fața către centrul camerei (Fig. 393, 394) (Bogdan 2005, 46). A fost realizată din lut acoperit în partea superioară cu ghips alb (Bogdan 2005, 55).

Sub nivelul superior, după demontare, a apărut o altă banchetă care cuprindea la rândul ei cel puțin cinci perechi de coarne de berbec. Prima pereche de coarne a fost atașată de craniul care fusese tăiat și amplasat în interiorul structurii băncii și fixată deasupra unei a șasea perechi de coarne (Fig. 395). Craniile au fost așezate individual, mimând poziția naturală (Tung 2013, 15). Această clădire, nu numai că a jucat un rol important în viața comunității (Hodder 2013, 4), ci cuprindea și un spațiu dedicat proviziilor, cu 4 casete aranjate alături de zidul nordic și cel estic, în care au fost găsite cantități mari de cereale carbonizate

(Bogdan 2005, 46). Chiar dacă se pare că amenajări asemănătoare au existat și în alte clădiri, acestea au fost distruse în momentul abandonului.

Fig. 395 Çatal Höyük. Bucranii integrate în primul nivel al băncii din Clădirea 52 (Tung 2013, 15, fig. 1.4)

Situația se regăsește și în alte zone ale sitului, respectiv în aria TP, în Camera 248 (*Space 248*). Cea mai importantă descoperire din această cameră este craniul cu coarne ale unei femele de bour depuse intenționat pe podea, înglobat ulterior de construcția băncii. A fost descoperit și scheletul parțial păstrat al unei femei, care era amplasat pe partea dreaptă, cu capul spre vest. Craniul susținea un bucraniu care se afla cu fața către bancă, atașat pe perețele de vest (Czerniak, Marciniak 2005, 81-82). În zona sudică a sitului, banca din Clădirea 10 a fost refăcută în trei faze diferite. Suprafața băncii F.1310 conținea două piese inserate, semicirculare, posibile coarne de bovine. Decorul circular a fost acoperit cu un strat de lipitură și evident că și aspectul băncii s-a schimbat în timp. S-au observat diverse urme de culoare roșie pe pereții acestei clădiri, însă nu a fost recuperat nici un fragment consistent cu un motiv inteligibil (Jónsson 2003, 57).

În aria europeană un singur exemplu de banchetă (bancă foarte îngustă) de acest fel a fost descoperită (Fig. 224), în Templul 2 de la Parța, jud. Timiș. Aici fuseseră încastrate cranii de cornute mici și medii, iar banca respectivă separa două altare din interiorul Templului 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 57/2; 67/6). În ceea ce privește bancheta cu coarne, acesta este asociată în Templul 2 cu mai multe complexe de cult, care oferă informații în ceea ce privește ritualurile desfășurate în spațiile sale (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229).

Masa-altar C avea mai multe elemente, precum caseta pentru cereale care avea modelată pe o latură capul unui idol antropomorf cu mască triumfiulară. Fața idolului fusese pictată cu roșu. Această casetă, prin caracteristicile sale, este posibil să fi fost folosită la păstrarea și „sfințirea” cerealelor în sanctuar, dar și la păstrarea spicelor (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229; Lazarovici Gh. 2003, 75 și bibl.).

Având în vedere particularitățile unor astfel de obiecte fixe din interiorul clădirilor, poate ar trebui reevaluat termenul de bancă în condițiile de față, pentru denumirea acestor unități arhitectonice (Tung 2013, 15).

Bănci, sanctuare și altare-inventar de cult și asocieri

Zona balcanică vine cu noi date în ceea ce privește realizarea băncilor neolitice în contexte de cult. Banca din sanctuarul de la Tumba Madžari a fost decorată cu incizii în zig-zag și este asociată cu un cup-tor dar și cu un bogat inventar mobil, format din cupe, un număr mare de vase de tip *askos*, vase de tip *pythos* (Kovács 2014, 69). Cupele de pe marginea peretelui au probabil erau folosite pentru colectarea și păstrarea sângelui animalelor sacrificate, apoi așezate ca o ofrandă pe banca din sanctuar, sprijinită de cup-tor (Fig. 396, 397) (Sanev 2006, 173; Angeleschi 2014, 234). La Achileion au fost găsite pe bancă și în jurul băncii aprox. 30 de figurine, precum și numeroase vase fragmentate (Fig. 112, 113) (Gimbutas et alii 1989, 62).

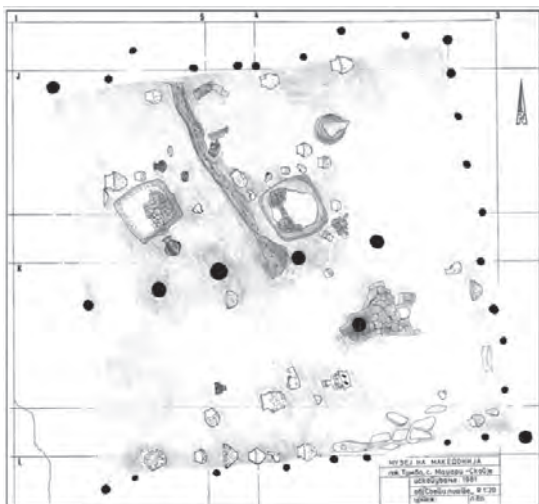

Fig. 396 Tumba Madžari. Planul sanctuarului (Naumov 2011, 13, fig. 1/b)

Fig. 397 Tumba Madžari. Lampă antropomorfă (Zdravkovski 2006, 107, fig. 9)

Sanctuarul 1 de la Kormadin, are o bancă destinată depunerii unor ofrande zeilor și transformate prin ardere, piesă neprezentată în reconstituirile grafice ulterioare (Jovanović 2001, 36, fig. 13). Alăturarea băncii unui cuptor interior este observată și la Topolnica Promachon (Grecia). Banca era poziționată pe peretele vestic. Pe aceasta se aflau fragmentele de la trei protome în relief, reprezentând figuri feminine. Este posibil ca cele trei protome să fi fost de fapt deasupra băncii, pe perete (Todorova, Vajsov 1993; Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 48).

Banca de la Parța separă două altare, respectiv Caseta B de Caseta C (Fig. 224). Lipsa funcționalității băncii, precum și practica de detașare a craniului/capului animalului, asociate toate cu un inventar care poate fi legat de sacrificii, toate sugerează faptul că unele dintre animalele sacrificate au fost utilizate, păstrate, încastrate și folosite, poate, ca totem (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006b, 117-125; Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 57/2; 67/6)

La Gălățui – Movila Berzei (cultura Boian, faza Giulești) sunt menționate șapte bănci în interiorul sanctuarului, dovadă certă a unui spațiu comunitar (Neagu 2000, 29; Neagu 2003, 92). Craniul uman și fragmente dintr-un altăraș, depuse sub podeaua clădirii, ar putea dovedi un ritual de fundare (Neagu 2000, 29-30; Neagu et alii 2001, 85-86). Pictură parietală, asociată cu două coloane, o banchetă și o înhumare sub podeaua clădirii în poziție chirchită, sunt remarcate și în cazul sanctuarului de la Căscioarele din Cultura Boian (Dumitrescu H. 1968, 381-390). Descoperirile de la Târgu Frumos – Baza Pătule, cultura Precucuteni, vin să completeze registrul de descoperiri în ceea ce privește asocierea dintre diverse alte instalații cu banca. Clădirea L.11 avea în interior vatră de ofrandă de dimensiuni mari, construită deasupra unei gropi (Fig. 244). Banca fost realizată din plăci din lut pe o structură de pari și se afla în partea nord-vestică a vetrei. Este posibil să fi fost folosită pentru depunerea sau etalarea ofrandelor sau a inventarului mobil în timpul ceremoniilor. Nu excludem nici folosirea ei pentru întrunirile comunității, ale membrilor venerabili. În acest caz banca este în legătură cu fragmentele unui altar care avea pe plăcile frontale pictură pe bordură, cu angobă albicioasă, peste care erau motive decorative geometrice, respectiv rombul cu cerc în interior (Ursulescu, Tencariu 2004, 139; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 16). Banca de la Sabatinovka este interesantă și faimoasă din punctul de vedere al inventarului descoperit peste aceasta (Fig. 250) (Gimbutas 1984, 25, 74; Gimbutas 1989, 133, fig. 215; Monah 1997, 35, 255, fig. 3-1). Prin numerozitatea pieselor sale a constituit prilejul unor numeroase analize: pe bancă erau 32 statuete feminine dintre care două pictate cu roșu, o tavă sau altă piesă (tavă sau masă de altar pictată și ea), 20 de vase întregi sau restaurabile, 55 unelte de silex, 10 scăunele. Alături de bancă se află un tron de mari dimensiuni cu capetele terminate în formă de bucraniu din lut (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 11). M. Gimbutas descrie setul de 32 de statuete de la Sabatinovka II ca reprezentând imaginea unei scene complexe legate de misterul morții și al regenerării, argumentând prin tipologia idolilor. Lipsa brațelor și forma de șarpe a fizionomiilor este interpretată ca fiind imaginea multiplicată a unei zeițe-șarpe (Gimbutas 1989, 133).

Pentru cultura Gumelnița trebuie menționate câteva contexte de cult în care este prezentă banca. Clădirea de la Pietrele – Măgura Gorgana are asociată o vatră dreptunghiulară (1,25x1 m) (Berciu 1956, 507, fig. 16A) cu bancheta pătrată, construită pe structură de pari de 1,25 m pe lateral și 0,70 m înălțime (Berciu 1956, 511) (Fig. 258). În jurul vetrei se aflau diverse unelte, precum și un „sceptru” din corn (Berciu

1956, 511). Dimensiunile mici ale băncii, precum și forma acesteia sugerează că acesta ar fi putut fi loc de expunere a unor idoli, după cum s-a constatat și în alte spații de cult (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 133) (Fig. 398). Inventarul clădirii este spectaculos, cu multiple piese care scot în evidență o activitate de cult bogată. Alături de banca pătrată sunt menționate două platforme mai ridicate de la nivelul podelei, una de culoare albă și alta de culoare galbenă. D. Berciu menționează foarte multe obiecte care au o componentă simbolică puternică, precum sceptre sau plastică zoomorfa și antropomorfa (Berciu 1956, 511-514). În colțul nordic se afla un postament (1 m x 0,40 m x 10 cm) pe care era depus un vas cu făină carbonizată. Pe latura vestică erau unelte precum râșnițe fragmentare, percutoare, vase de diverse tipuri așezate unele în altele. Alăturat aceluiași perete vestic, în zona centrală, se afla un al doilea postament din lut (0,80 m x 0,45 m x 0,05 m) care susținea șapte bucranii plate/coarne de consacrare din lut. Alte piese descoperite în aceeași arie sunt: idoli din os, piese din cupru, obiecte de podoabă, precum mărgelile, melci perforați, pandantive din os (Berciu 1956, 511). În zona centrală a clădirii a fost descoperită o carapace de broască țestoasă, precum și două recipiente din lut, dintre care una conținea o substanță neagră. În aceeași clădire se afla și o machetă de casă (Berciu 1956, 512; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 144, Fig. Vc.87b).

Fig. 398 Pietrele. Banca din sanctuar-fotografie (Berciu 1956, 499, fig. 17)

Această clădire a fost interpretată drept sanctuar comunitar, luând în considerare inventarul dar și mobilierul construcției (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 134), cu toate că anumite informații trebuie privite critic, însuși descoperitorul mărturisind pierderea jurnalului de șantier.

În sanctuarul de la Tangîru, jud. Giurgiu, banca din lut era amplasată central, alături de resturile unei statui monumentale (Berciu 1961, 420-421). Este posibil ca idolul de mari dimensiuni să fi fost așezat pe laviță, în acest caz fiind probabil vorba despre un soclu (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 137). Alături de bancă se observă mai multe vase întregi și trei fragmente de statuete antropomorfe (Berciu 1961, 471; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 136, 137, fig. Vc.76/b). La Hârșova este menționată o clădire de cult, cercetată parțial, unde remarcăm, alături de două altare de mari dimensiuni, o casetă și o laviță mare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 135). Forma băncii este dreptunghiulară și a fost făcută din lut. Înălțimea acesteia este de 17 cm (Hașotti 1997, 81). La Mălăieștii de Jos, jud. Prahova, s-a descoperit o clădire cu un inventar deosebit de bogat, cuprinzând peste 50 de vase întregibile în apropierea pereților și în jurul cuptorului, printre acestea și un vas de tip askos. Banca se află pe peretele vestic (Kovács 2013-2014, 73).

În ceea ce privește cultura Sălcuța și o posibilă arhitectură de cult, foarte multe date nu există. Apare totuși în bibliografie, publicată de D. Berciu, Locuința 4 de la Piscul Cornișorului, jud. Dolj, care cuprinde o bancă și un idol, alături de o serie de greutăți din lut. D. Berciu numește piesa ca fiind postament, de formă dreptunghiulară (145x45x20 cm). Culoarea băncii este galbenă, din lut nears (Berciu 1961, 169, fig. 37, 41). În același context au fost recuperate 28 greutăți din lut (conice sau în formă de bucraniu stilizat) precum și o statueta feminină (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 74). Sanctuarul din nivelul gumelnițean de la Căscioarele avea în interior o banchetă descrisă ca fiind rudimentară. În reconstituirea propusă de C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici bancheta apare din lemn, însă ea ar fi putut fi din lut (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 131).

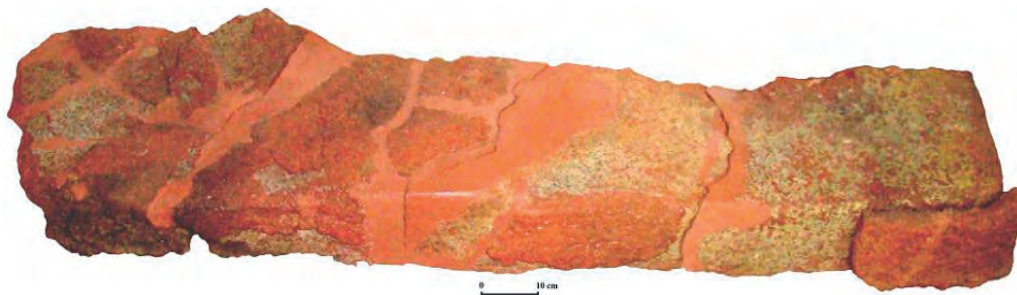

Fig. 399 Poduri. Banca din L2 după conservare, expusă la Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni Piatra Neamț (Preoteasa 2013, 109, fig. 22)

Bancă din lut este menționată la Berești, în Bordeiul 1, având păstrat un astfel de obiect de mobilier pe latura lungă a clădirii semicirculare (Dragomir 1985, 94). O serie de banchete din lut sunt de menționat și la Ruginoasa, jud. Iași (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2012). În Bordeiul 8 banca era realizată din două pietre mari, amplasate în colțul nord-estic (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2012, 106-107). Cazul este asemănător cu cel de la Hoișești, jud. Iași, unde Locuința 3, cu două camere, avea banca instalată în camera mai mare, între un cuptor și o vatră (Lazarovici C. M. et alii 2009, 39). Locuința 2 de la Solonceni II era prevăzută cu 4 camere. Banchetele rectangulare se aflau în prima și a treia cameră, realizate din lut, cu marginile rotunjite. În apropiere și pe dedesubt erau fragmente ceramice și râșnițe. În partea estică sunt menționate fragmente de la un altar de formă rectangulară cu marginile rotunjite (Chitic 2008, 286; Lazarovici C. M. et alii 2009, 38).

Locuința 57 de la Poduri, jud. Bacău, încadrată în faza Cucuteni B1, este un caz special din cauza asocierii vetrei cruciforme cu bancheta din lut și cu trei piese reprezentând bucranii stilizate/coarne de consacrare din lut. Banca a fost prelevată și conservată la Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni din Piatra-Neamț (Fig. 399). În interior a fost găsit un număr impresionant de vetre: cinci vetre rectangulare dintre care una la etaj și patru la parter, precum și una circulară, un posibil cuptor (la parter) (Preoteasa 2012, 78).

Situl de la Trușești este important din mai multe puncte de vedere. Una dintre cele mai cunoscute statui monumentale din cadrul culturii Cucuteni a fost descoperită în L.XXIV (L. 24) (Monah 1997, 37, n. 72). În fața statuii monumentale este menționat un altar foarte deteriorat care nu a putut fi identificat, precum și urmele unei posibile bănci sau mese (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67, fig. 48). Este posibil ca pe respectiva masă sau bancă să fie oferite lichide sau ofrande pentru cele două divinități reprezentate. Banchetă a fost semnalată în clădirea comunitară L. 61, cu două camere (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 121, fig. 88) în care au fost descoperite două mese altar (Maxim-Kalmar, Tarcea 1999, 670).

Banca în calitate de suport de prezentare pentru statuete, având rol de altar, este remarcată în mod concret foarte rar. Sunt semnalate contexte cu idoli depuși pe bancă la Nea Nicomedeia (Rodden et alii 1962, 267-288; Mellaart 1975, 249; Rutkovski 1986, 154-156, 167, fig. 206), Ahileion (pe bancă erau depuse ca ofrandă: o figurină „gravidă”, 5 idoli, 2 topoare 400 de lame); la Căscioarele (Dumitrescu Vl. 1974, 478; Gimbutas 1984, 71, fig. 24). Ceea ce remarcăm în acest caz este faptul că altarul poate lua multiple forme, în funcție de activitatea ritualică specifică ce se desfășoară într-un anumit moment în clădire. Uneori banca poate avea rol de altar, dacă susține statuetele și devine obiect de venerare și etalare a obiectelor de cult, precum la Sabatinovka. La Tangîru este posibil ca banca să fi fost folosită ca postament pentru idolul monumental antropomorf, piesa de cult principală în sanctuar (Berciu 1961, 420-421; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 136-137, fig. Vc. 76/b), situație asemănătoare cu cazul clădirii L1 de la Hârșova (Andreescu 2002, 15; Hașotti 1997, 80-81).

Banca din sanctuare: tipuri, forme, distribuție

În cadrul tipologiei banchetelor din sanctuare am luat în considerare atât formele tipice, geometrice preponderent, cât și pe cele mai puțin întâlnite sau mai puțin răspândite. Desigur că aceasta va fi cu timpul îmbogățită, în cazul în care vom observa tipuri noi. Am identificat până în prezent trei tipuri majore de bănci, de forme geometrice diferite: dreptunghiulare, pătrate și semicirculare (Fig. 400). Pentru bancă am identificat deocamdată nouă tipuri împărțite în trei categorii. Prima categorie, numită A cuprinde băncile rectangulare: banca simplă (A1), banca ce prezintă pe corpul lor coarne sau bucranii încastrate (A2) și banca rectangulară ce vine în prelungirea coloanei (A3).

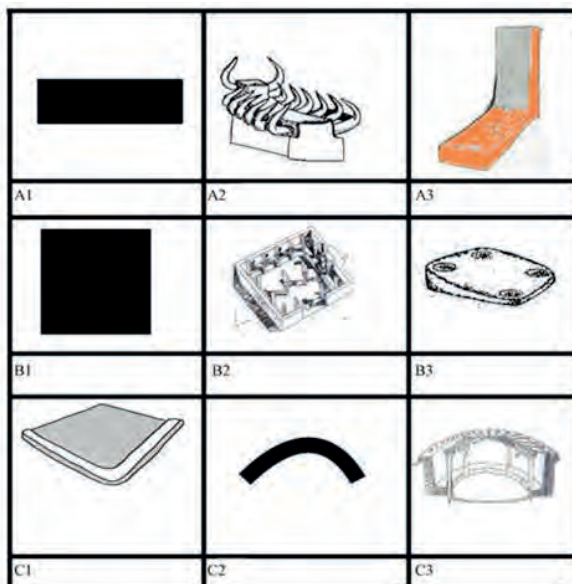

Fig. 400 Tipologia băncilor din sanctuare

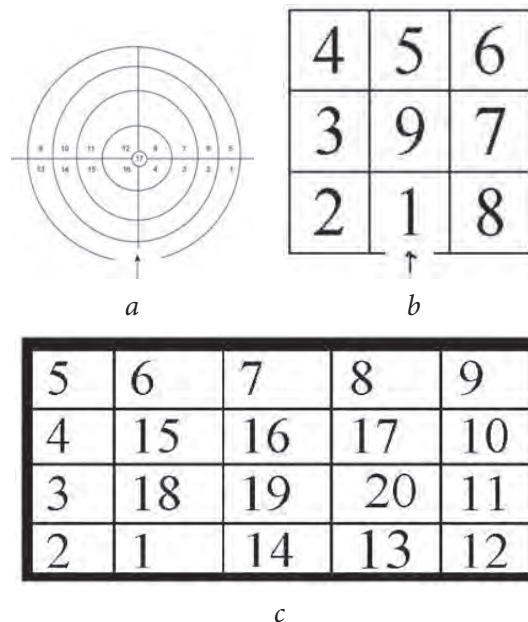

Fig. 401 Casetele de poziționare a pieselor fixe și mobile descoperite în clădiri pătrate (a), circulare (b) și rectangulare (c).

A doua categorie, B cuprinde băncile de formă pătrată simple (B1), băncile rectangulare care înconjoară clădirea pe marginea pereților (B2) și banca pătrată joasă (asemănătoare unui podium sau platforme de mici dimensiuni), folosind uneori diverse tehnici decorative sau funcționale integrate (C3). Categoria C1 este formată din bancă patrulateră de mai mari dimensiuni, cu aspect de platformă, delimitată de o bordură supra-înălțată, care se diferențiază ca înălțime de podea. În categoria C2 am încadrat băncile de formă semicirculară, iar categoria C3 este de fapt o variantă a băncilor C2, însă de tip mult mai elaborat formal, fiind amplasată pe marginea pereților construcțiilor semicirculare.

Am introdus tipurile de bănci neolitice în baza de date, până în această etapă având 65 de înregistrări individuale la piesa bancă, provenind din 27 de situri și 54 de clădiri.

În prima etapă am urmărit care este tipul de bancă cel mai frecvent folosit. Tipul dreptunghiular cu marginile rotunjite sau cu marginile drepte este unul dintre cele mai răspândite (A1 apare în peste 25 de cazuri). Banca de tip A3 apare pe a doua poziție ca frecvență de folosire, însă este un caz particular, care apare la Çatal Höyük, astfel că nu are o răspândire largă, însă din punct de vedere numeric se explică prezența prin faptul că și clădirile cercetate în acest sit sunt numeroase. Banchetele de tip C, fiind specifice culturilor aceramice, nu apar frecvent însă ele sunt răspândite în toate siturile natufiene. De asemenea, tipul B2 este adaptat clădirilor din piatră, din perioada Neoliticului Aceramic din Anatolia și Orientul Apropiat, de tip circular (Fig. 402).

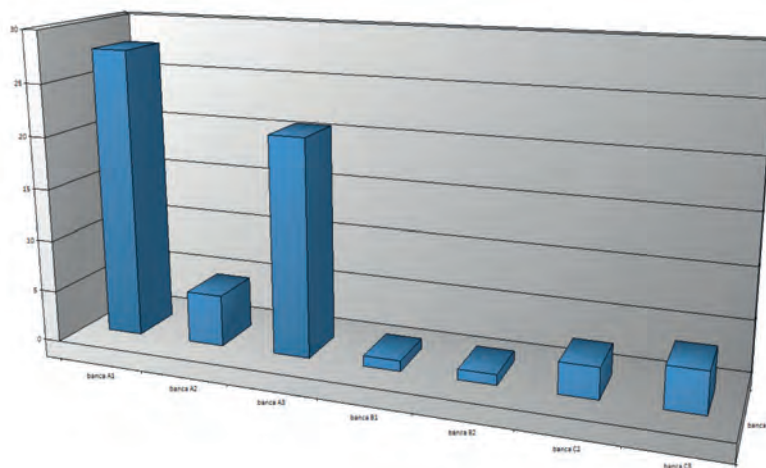

Fig. 402 Tipuri de bănci: frecvența de folosire

Din punctul de vedere al amplasării în cadrul clădirilor, observăm o anumită repetitivitate. Am corelat tipurile de bănci cu pereții sau cu locul de amplasare a acestora. Am constatat că bancheta dreptunghiulară simplă se află cel mai frecvent poziționată alături de vatră sau de peretele estic. De altfel asocierea cu vatra sau cu peretele de răsărit sunt frecvente și pentru celelalte tipuri. Banca A2, fiind una de tip mai deosebit, o aflăm fie pe peretele de răsărit, fie în centrul clădirii. Banca de tip B2, fiind una specifică sanctuarelor patrulatere, este amplasată mereu între coloane (Fig. 403).

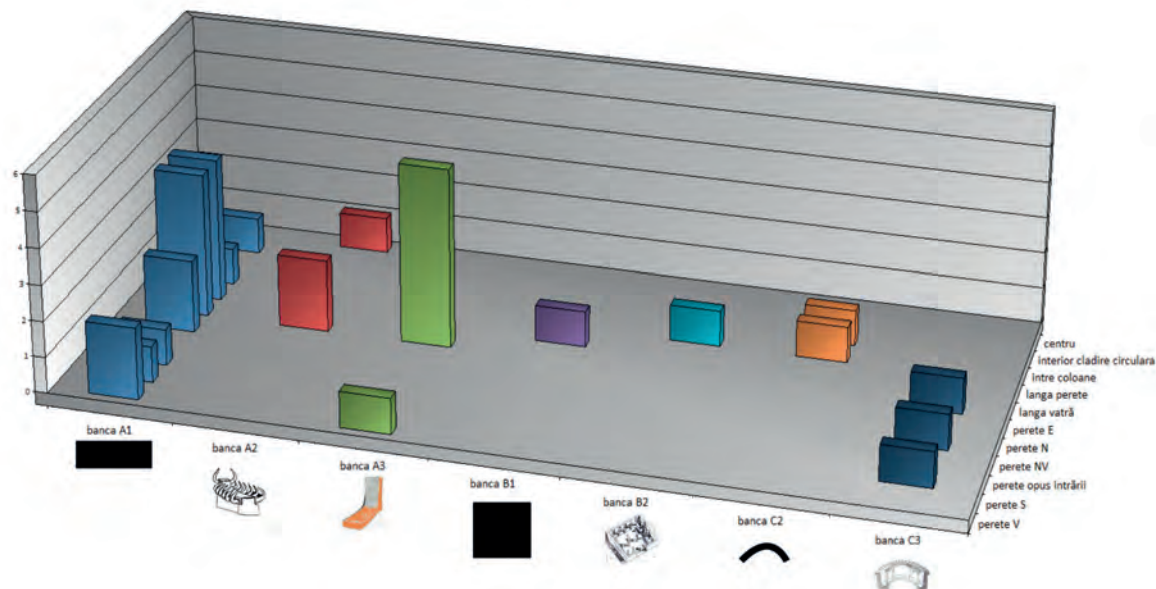

Fig. 403 Corelarea dintre tipurile de bănci cu locul de amplasare în interiorul clădirilor

Am casetat clădirile pe trei tipuri majore de forme (dreptunghiular-clădirile de tip D; pătrate-clădirile de tip P și clădirile circulare-de tip C), astfel încât să putem urmări poziționarea inventarului fix și mobil în interior (Fig. 401). Se observă că majoritatea banchetelor dreptunghiulare de tip A1, apar în clădiri de tip dreptunghiular la noi introdusă cu denumirea tipul D. În primul rând este folosit peretele lateral intrării (respectiv casele D17 și D13). O altă locație preferată este cea opusă intrării, amplasată frontal față de aceasta, respectiv locurile D15-D18 (Fig. 404).

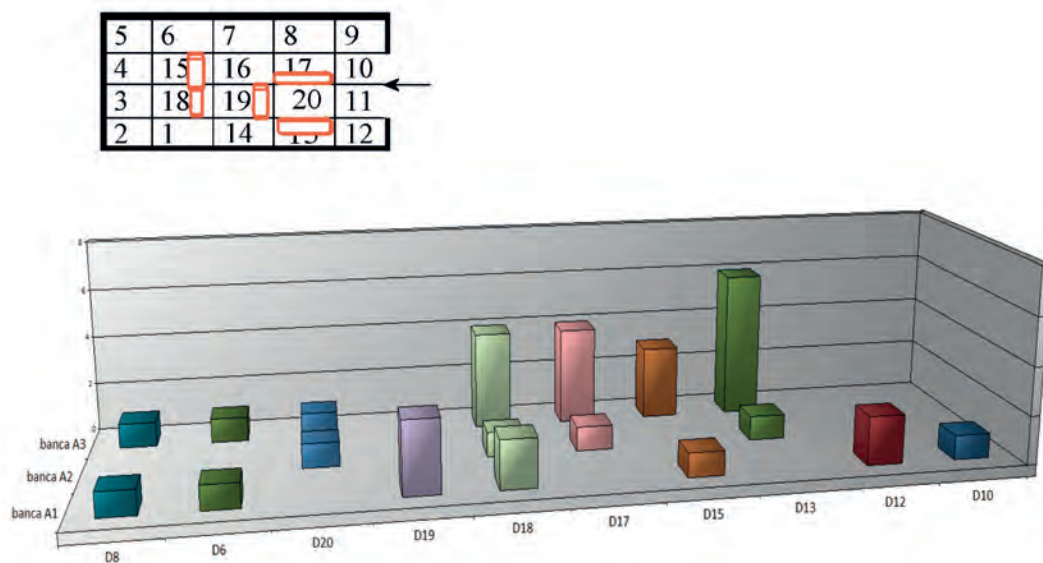

Fig. 404 Locul de instalare a băncii rectangulare (de tipul A) în clădirile rectangulare

Banca de tip A2 este unul deosebit prin faptul că se observă că nu poate avea nici un rol funcțional viabil, spre deosebire de celelalte tipuri care ar fi putut avea și o oarecare funcție gospodărească. Acest tip de bancă este ea însăși un altar prin modul de amenajare și cu greu o putem analiza comparativ cu celelalte bănci asemănătoare.

Clădirile pătrate (de tip P) nu sunt deseori întâlnite ca folosite de către comunitate cu scop cultic și arareori apar astfel de clădiri în așezări. Însă, introducând puținele date pe care le avem până în prezent, a reieșit faptul că locul preferat este unul dintre colțurile clădirii, cât mai îndepărtat față de intrare (P5, P6, P8). Un alt loc unde am identificat banchetă este cel aflat în imediata apropiere a ușii, pe lateral, în caseta P1. Remarcăm că spațiul central al clădirii a fost lăsat liber (Fig. 405).

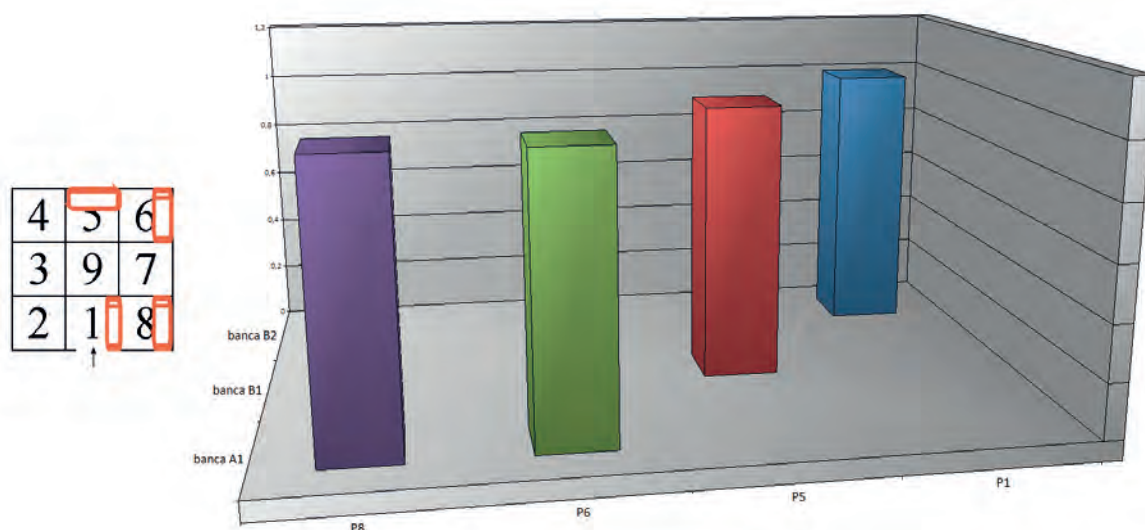

Fig. 405 Graficul de amplasare a banchetei în clădirile pătrate

În cazurile clădirilor circulare (tip C) cu bancă în interior sunt preferați de asemenea pereții exteriori (C9 folosit cel mai frecvent, respectiv locul din stânga intrării și C5 pentru alte două tipuri de bănci, respectiv tipurile C2 și C3). Nu există situații în care spațiul central este ocupat de acest element arhitectonic; remarcăm astfel o tendință clară de a lăsa spațiul central liber pentru stălpul de sprijin al construcției (Fig. 406).

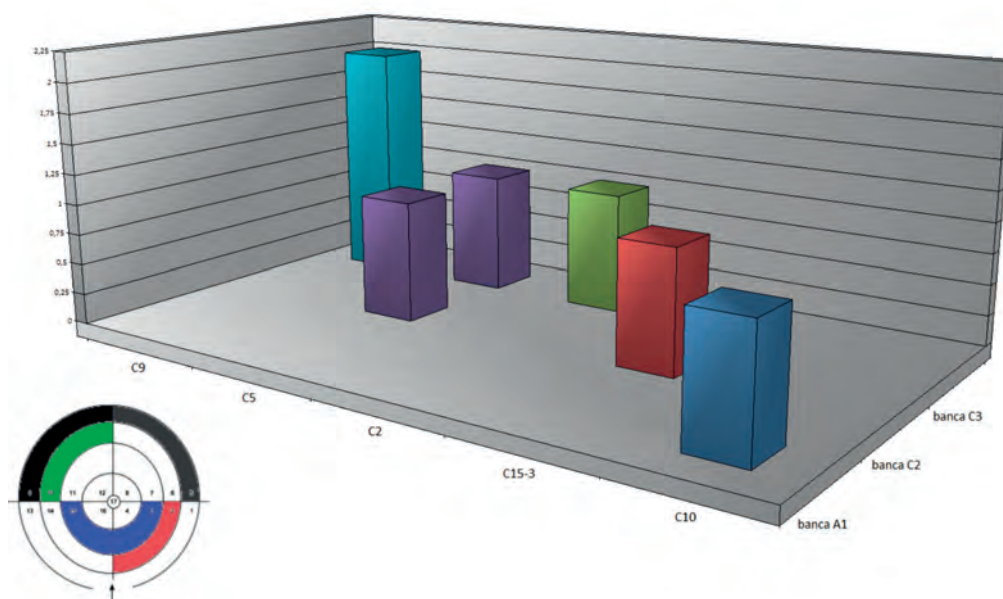

Fig. 406 Locul de amplasare a băncilor în clădirile circulare

Decor, semne și simboluri pe bănci

Începând cu cele mai timpurii sanctuare din perioada Neoliticului Aceramic observăm diferite tehnici de decor care au fost folosite fie în scopuri estetice, fie pentru transmiterea unui mesaj privitorului. Banca din clădirea EA53 de la Jerf el Ahmar are dalele frontale din calcar, tăiate ingenios, pe muchie, apoi lustruite, astfel încât formează o friză de triunghiuri în basorelief (Roux et alii 2000, 37-38). Chiar dacă banca este intercalată de coloane, decorul nu este întrerupt, ele la rândul lor fiind cu frize rectangulare în basorelief (Roux et alii 2000, 3) (Fig. 385). Situl de la Tell 'Abr 3 are caracteristici distincte, precum desenele complexe și basoreliefurile realizate pe dalele frontale ale băncilor. Fiecare dală prezintă motive diferite de cealaltă, nefiind două identice. Aici apare una dintre cele mai timpurii reprezentări în basorelief ale bucraniului, din păcate pe dale fără context stratigrafic (Fig. 407) (Yartah 2004, 153, fig. 15). Reprezentările sunt realizate din linii gravate în zig-zaguri paralele și silueta unui animal, posibil capră sau gazelă (Fig. 408) (Yartah 2004, 149, fig. 10).

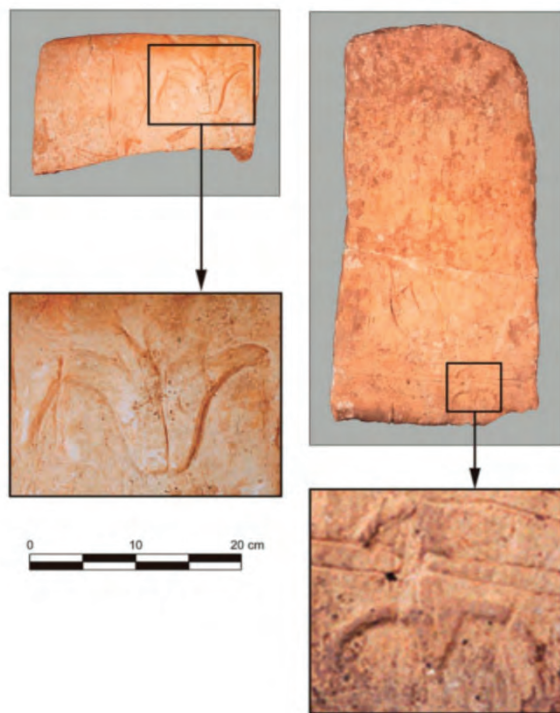

Fig. 407 Tell 'Abr 3. Lespezi cu bucranii de tauri în relief, descoperite fără context stratigrafic (Yartah 2004, 153, fig. 15)

Fig. 408 Tell 'Abr 3. Detaliu cu lespezea decorată din bancă (Yartah 2004, 149, fig. 10)

Mai apar și motive zoomorfe, posibil feline sau pantere, uneori grupate, care pe dalele băncii stăteau cu capul în partea superioară. Felinele sunt realizate de către artist privind de deasupra lor, cu picioarele depărtate și coada curbată spre stânga. Urechile nu sunt indicate. Corpurile sunt decorate cu mici incizii, iar pe baza decorului liniar grupat în benzi s-a dedus că ar putea fi vorba despre pantere (Fig. 50).

Remarcăm că unul dintre exemplare este de talie mai robustă, ceea ce ar putea însemna un cuplu, cea mai gracilă fiind exemplarul feminin. Interesante sunt detaliile de redare a ghearelor, care se îmbină ca și cum animalele ar fi în contact (Yartah 2004, 146). Un alt motiv zoomorf este vulpea, care apare pe câteva coloane de la Göbekli Tepe dar și gravată pe pietre la Jerf el Ahmar. În ceea ce privește evocarea apar numeroase semne de întrebare, având în vedere în primul rând faptul că vulpea nu este un animal cu caracteristici fioroase (Stordeur 2010, 124).

Chiar realizate în stil asemănător, apar diferențe stilistice. Dacă la Jerf el Ahmar sunt preferate păsările răpitoare, la Tell 'Abr 3 remarcăm panterele. Pe banca din EA100 de la Jerf el Ahmar apar desenate două corpuri decapitate (Stordeur, Abbès 2002, 575, fig. 4). Asociate lespezilor de piatră și încorporate în bancă, se găsesc 2 stele cu înălțimea de 1 m care reprezintă păsări răpitoare desenate cu un simț artistic deosebit (Özdoğan A. 2007, 61). Apar și dovezi cu privire la activitatea ritualică funerară. Pe podeaua

clădirii EA30 din Jerf el Ahmar a fost descoperit un schelet decapitat, care ar putea fi corelat cu reprezentările incizate (Rosenberg 2007, 56).

Motivul apei, al fumului sau al zig-zagului repetitiv apare în clădiri de cult începând cu cele mai vechi bănci din clădiri comunitare. Jerf el Ahmar este unul dintre situri, însă regăsim genul acesta de motiv pe o bancă și la WF16, sit PPNA, din sudul Iordaniei (Finlayson et alii 2011, 8183–8188) (Fig. 34). O serie de clădiri din neoliticul european au decoruri specifice pe pereți sau pe diverse alte piese (Kovács 2015, 217), însă pentru subiectul care ne interesează menționăm bancheta decorată de la Zelenikovo, Macedonia (Fig. 409). Aceasta prezintă un motiv în zig-zag din linii incizate. Alături se afla un cuptor (Naumov 2011, 17).

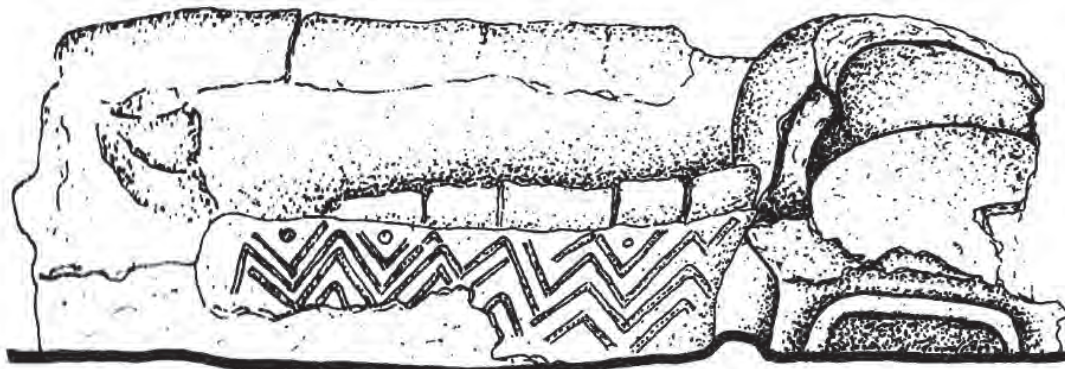

Fig. 409 Zelenikovo. Banca decorată (Naumov 2011, 16, fig. 2/c)

Decorul realizat din benzi orizontale cu zig-zaguri multiple se întâlnește și pe bordura unui cuptor de la Slatina-Sofia (Bulgaria), din Neoliticul Timpuriu, aflat într-o clădire de cult (Fig. 410). Alături de respectivul cuptor sunt menționate trei coloane circulare cu o groapă de ofrande alături. Alături de componentele structurale, care sunt deosebit de interesante, menționăm și platforma care era înălțată la 25-30 cm deasupra podelei, asociată cu o coloană decorată (Nikolov 2001, 133-138; 135).

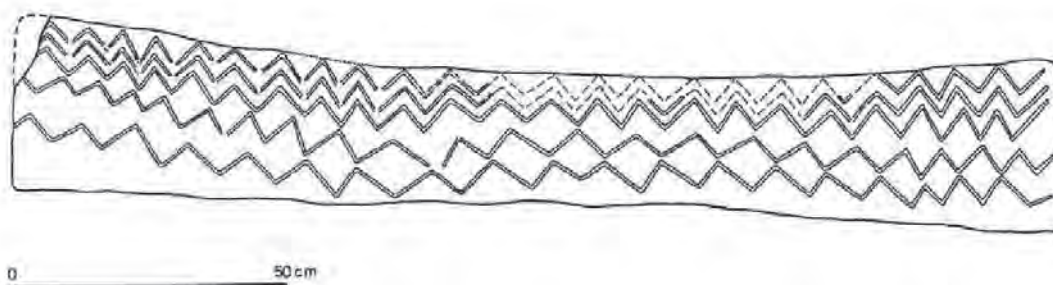

Fig. 410 Slatina-Sofia. Bordura decorată a cuptorului (Nikolov 2011, 136, fig. 1)

Un alt decor în zig-zag remarcabil într-o clădire de tip monumental este cel de la Vrbjanska Čuka (Macedonia), reconstituit în muzeul din Prilep (Fig. 135). Altarul monumental se afla pe peretele nord-vestic al clădirii, într-o zonă special construită. O atenție deosebită atrage modelajul în relief, masiv, de pe partea nord-estică care se întinde de jos în sus diagonal pe perete, și care avea colțuri triunghiulare, zig-zaguri la mijlocul suprafeței peretelui (Fig. 136) (Jovanović et alii 1990, 109). O decorație similară în relief pornește de la baza fațadei peretelui, partea sud-estică a sanctuarului și avea o ghirlandă care înconjură intrarea (Makedonski kulturno 2008, 36-37).

Liniile ondulate sau cele în zig-zag sunt dificil de interpretat din cauză că, deși observăm semnul, este mai dificil de a-l atribui unei anumite semnificații. Aceste onduleuri ar putea reprezenta ploaia, ofranda prin ardere (*fumigatio*) pentru divinitate (holocaust), dar la fel de interesantă este ipoteza ca acestea să semnifice apa, ca element primordial, sau șarpele, unul dintre simbolurile înțelepciunii. În Orientul Apropiat apar cele mai timpurii exemple de semne de acest gen pe o „pâine din lut” (Makkay 1984, fig.18/2a). Atât apa, cât și focul, precum și lutul sunt elementele esențiale, primordiale ale lumii.

Numeroase mitologii ale lumii se referă la nașterea lumii dintr-o simbioză între focul de origine meteorică, cu apa și pământul (Kramer 1962).

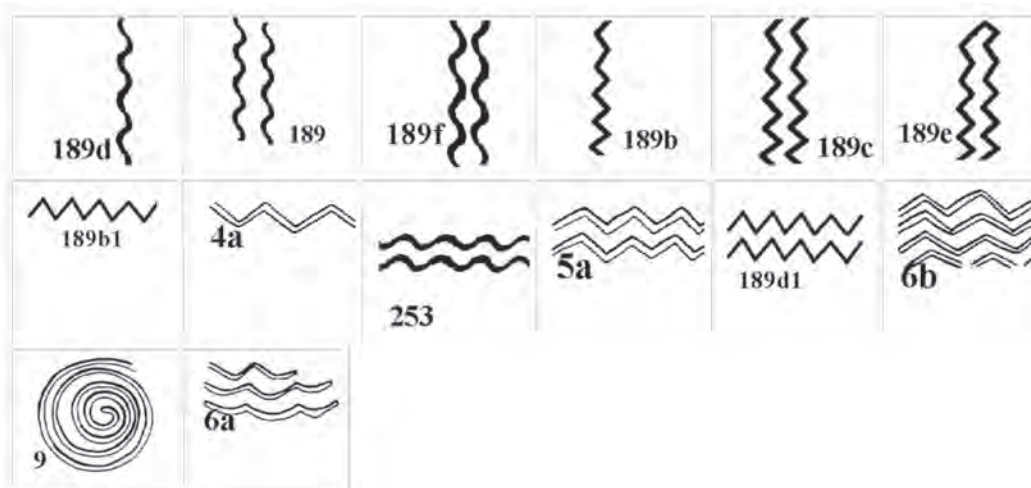

Fig. 411 Codurile reprezentând liniile ondulate (Catalog Gh. Lazarovici)

În general se poate remarca faptul că fascicolul de linii ondulate sau sau în zig-zag re-dau o imagine de apă, de abundență (Fig. 411). Pe aceeași linie de idei se înscrie semnul meandric, reprezentând fie apa, fie șarpele sau fumul. De cele mai multe ori aceste semne capătă o lămurire suplimentară, apărând în diverse combinații care specifică înțelesul semnului. Genul acesta de decor pe piesele fixe din anumite clădiri este pus în legătură cu un comportament simbolic în clădiri, care la rândul lor au și o componentă socială, fiind cel mai probabil loc de întrunire (Naumov 2011, 17).

Pictura, deși este întâlnită deseori pe pereții sanctuarelor, nu decorează în mod automat și necesar și alte piese fixe din interior. Astfel că pictura pe banchete este remarcată în puține cazuri. Cu toate acestea, în situl de la Çatal Höyük pictura abundă inclusiv pe părțile frontale sau laterale ale băncilor. Urme de pictură roșie a fost identificată în foarte multe cazuri, din păcate nu de fiecare dată a putut fi reconstituit și motivul reprezentat, precum în cazul Camerei 227 (*Space 227*), alăturată Clădirii 47. Banca a fost acoperită cu același tip de tencuială precum pereții. Atât peretele, cât și banca aveau pictură pe cel puțin unul dintre straturile de refacere ale tencuiei. Partea superioară a băncii a fost decorată cu trepte mai mici de un centimetru înălțime, îndreptate spre vest. Pictura cu roșu este mai vizibilă pe aceste laturi ale treptelor verticale (Bogdan 2004). Exact la sud de bucraniu, alături de bancă și probabil făcând parte din ea, au fost descoperite trei nuclee de coarne de bovine care au fost așezate în imediata apropiere a bucraniului (Twiss et alii 2005, 125).

Clădirea 49 atrage atenția prin folosirea extensivă a picturii pe marginea vizibilă a băncilor (Fig. 367). Banca F.1651, cu marginea înaltă, de 20 cm înălțime și 10 cm lățime, a fost construită pe marginea estică a platformei. Zona sudică a platformei a fost decorată cu un strat de lipitură albă fină, peste care a fost imprimat motivul palmei în mod repetitiv, pe negativ (Fig. 372).

Un decupaj circular pe partea laterală a băncii F.1651 care a fost umplut cu lut maroniu a fost interpretat ca o gaură de la stâlp sau o posibilă instalație legată de banchetă (Fig. 370). Perforația a fost sigilată cu mai multe straturi de tencuială albă, cu decorație pictată pe fața sudică a platformei. În prima fază pictura cuprindea linii verticale, iar în a doua a fost realizat un decor complex care includea și motive figurative (Eddisford 2008, 33).

Faptul că apar tipare picturale foarte asemănătoare, precum observăm cazul Clădirii 80 (Fig. 379) cu Sanctuarul VI.A.50 descoperit de Mellaart (Fig. 374) (Mellaart 1964, 43, fig. 4), clădiri aflate la o oarecare distanță în același sit, precum și în grupuri diferite de case, conduce la ideea că există rețele de răspândire a ideilor sociale și rituale în interiorul aceleiași comunități, aspect vizibil și din alte date colectate până în prezent (Hodder 2011, 2). Culoarea roșie la Çatal Höyük este folosită în mod frecvent în diverse situații, inclusiv pentru pereți sau muluri figurative, capete de tauri sau reprezentări antropomorfe (Kovács 2015, 42) însă apare și culoarea galbenă (Mellaart 1964, 44, fig. 5; pl. Iib; Mellaart 1963, 62, fig. 8; Mellaart 1964, 43, fig. 4), brună sau neagră (Mellaart 1963, pl. Va; Mellaart 1964, pl. XIIa, b; 65, fig. 20).

Am căutat corelația dintre tipurile de bănci și tehnicile decorative. Am introdus inclusiv modelarea, deși nu este o tehnică decorativă propriu-zisă. Banca de tip A1 prezintă doar modelaj simplu în marea

majoritate a cazurilor, fără a fi mai elaborată din punct de vedere artistic. Cele mai diverse tehnici decorative au fost folosite pe băncile de tip A2, având în vedere complexitatea și asocierile de tehnici, începând de la modelaj, până la încastrare și supra-modelarea coarnelor. Sculptura este folosită pentru banca de tip C3 și A2, în timp ce tehnica reliefului se regăsește pe băncile de tip A1 și A3 (Fig. 412).

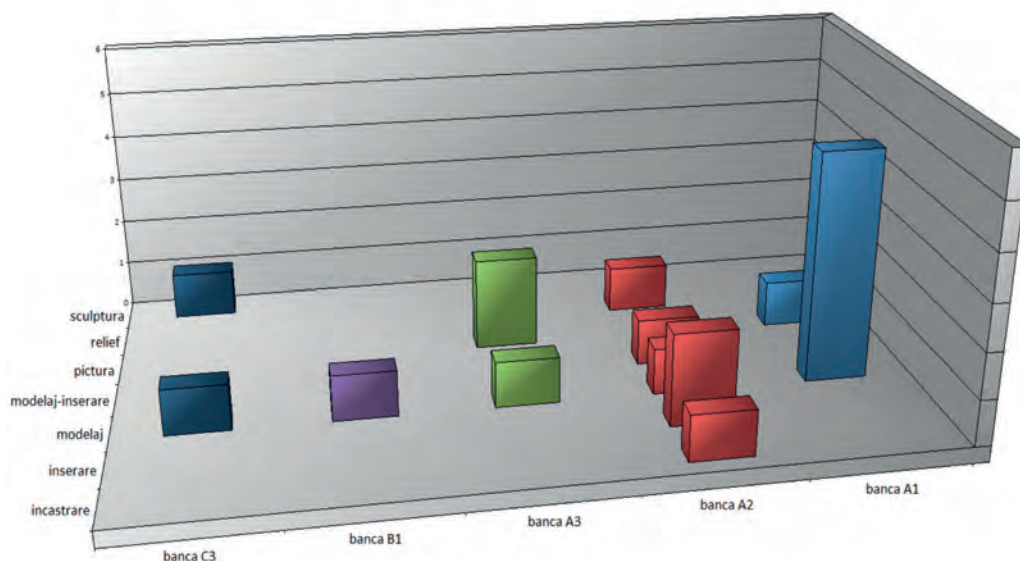

Fig. 412 Asocierea dintre tipurile de bănci cu tehnicile de decor

Banca miniaturală

Băncile apar într-o serie de clădiri miniaturale, în care s-au conservat diverse obiecte de mobilier sau inventar. Aceste clădiri miniaturale sunt importante, deoarece indiferent de ceea ce ele reprezintă, machete de case sau sanctuare/temple, ele furnizează o serie de informații despre clădiri, începând de la modul de construcție, până la dotările interiorului (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 99; Boghian 2004, 215). Macheta de la Anzabegovo, Macedonia, arată elemente fixe, precum cuptorul cu două coarne, o rogojină în fața intrării, în partea dreaptă o casetă pentru cereale și bancheta (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 101).

Mai multe exemple de mobilier miniatural, incluzând băncuțe, scăunele sau fotolii cu spătar apar în sud-estul Europei. Diverse tipuri de scaune sunt identificate la Dikilic Tash, Bulgaria, un fotoliu adânc la Galabnik, Bulgaria, (cultura Karanovo I-III), precum și un scaun cu figurină așezat pe el la Topolnica, Serbia (cultura Vinča), reprezentând cu siguranță prototipuri ale unor piese realizate în mărime naturală (Marangou, Grammenos 2005, 1-40, 18).

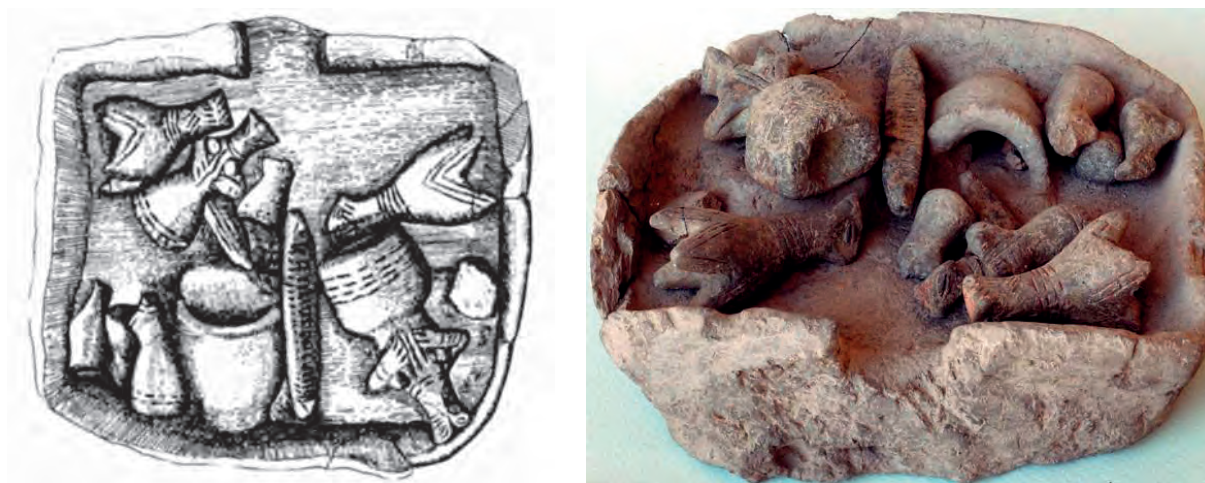

Fig. 413 Macheta de la Platia Magula Zarkou, Grecia (Bailey 2005, 170, fig. 7.13)

Macheta de la Platia Magula Zarkou, Grecia, depusă ca ofrandă de fundare a unei clădiri, completează registrul Neoliticului Timpuriu din Balcani cu alte detalii (Fig. 413). Personajul principal este femeia, posibil preoteasă, așezată culcată pe o băncuță. Rangul ei este subliniat atât prin dimensiunile mari comparativ cu a celorlalte personaje, cât și prin decorul în dungi incizat pe rochia în formă de clopot (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 101).

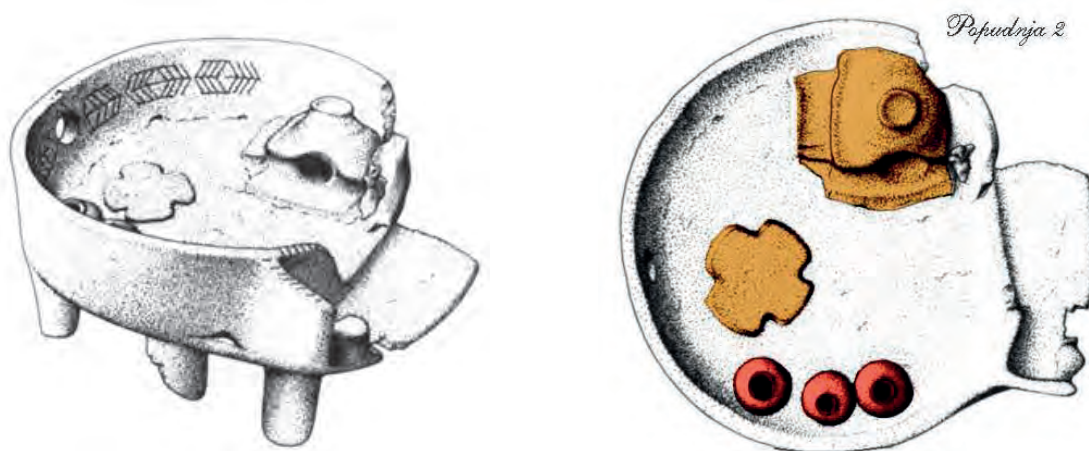

Fig. 414 Macheta de clădire la Popudnja, Ucraina (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, Fig. 13)

Băncuțe apar reprezentate la scară miniaturală în cele două machetele de sanctuare descoperite la Popudnja și Šušková (Fig. 414) (Monah 1997, 46, fig. 11/1). În cazul celor două se observă vase amplasate, iar pentru Popudnja atragem atenția asupra micii vetre cruciforme (Kovács 2010, 26, fig. VI/1, 2, 4).

Ar trebui să menționăm faptul că există foarte multe statui și statuete care au fost modelate în poziție șezând, foarte probabil ca acestea să fi fost asociate cu băncuțe sau scăunele. În cadrul machetelor miniaturilor pentru acest subiect menționăm descoperirile de la Tîrpești (Fig. 415, 416, 417). Avem în vedere două piese: „tava” cu scaunul modelat în interior, ambele terminate cu mici coarne supra-înălțate, descoperită în Locuința 5 (Marinescu-Bilcu 1981, fig. 102/1; fig. 113/10) și „canapeaua miniaturală” cu spătar (Marinescu-Bilcu 1981, fig. 102/3; fig. 113/15). Bancheta miniaturală a fost restaurată și reconstituită cu cinci personaje feminine în poziție șezând, la Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni Piatra-Neamț (Fig. 415). Are forma relativ dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, iar spătarul este redat prin cinci proeminente-cornițe, dispuse simetric (Dumitroaia et alii 2011, 151, poziția 171).

Fig. 415 Bancheta miniaturală de la Tîrpești reconstituită (Muzeul de Artă Eneolitică Cucuteni Piatra-Neamț)

Chiar dacă nu sunt banchete individuale, trebuie să menționăm și așa-numitele „vase cu prag interior”. Forma nu este una foarte populară în registrul ceramic cucutenian, până în momentul de față fiind menționate trei exemplare de la Vorniceni-Pod Ibăneasa, jud. Botoșani și un vas de la Ripiceni-Holm (Cucuteni A-B). Pragurile interioare într-o oarecare măsură amintesc de altărașele de la Ghelăiești – Nedeia (Cucoș 1993, 59-80; 61-62, fig. 3/6a), însă formele sunt complet diferite.

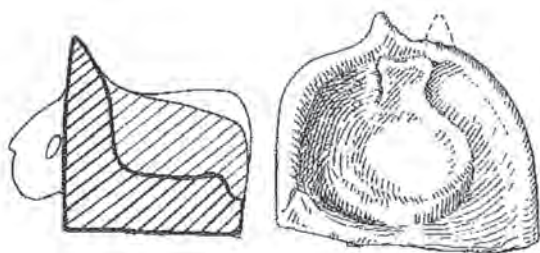

Fig. 416 „Tava” cu scaun modelat în interior Locuința 5. Târpești (Marinescu Bîlcu 1981, fig. 113/10)

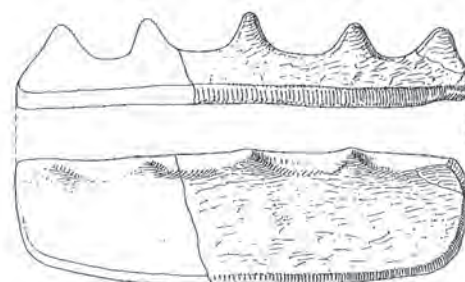

Fig. 417 „Canapeaua miniaturală” cu spătar (Marinescu Bîlcu 1981, fig. 113/15)

Unul dintre vasele de la Vorniceni a fost descoperit întreg având în interior o statueta fragmentară – jumătatea inferioară (Fig. 418a). Vasul are umărul cu carenă, iar pe exterior, abia perceptibilă este o apucătoare laterală, perforată orizontal pe linia diametrului maxim. Peretele vasului coboară aproape brusc înspre interior, realizând pragul (Diaconescu 2007, 10; Diaconescu 2003, 6).

Fig. 418a Vorniceni. Statuetă feminină în „vas cu prag” (fotografie M. Diaconescu, 31.03.2016)

Fig. 418b Vorniceni. Vas cu banchetă în interior (fotografie M. Diaconescu, 31.03.2016)

În același registru al bănuțelor miniaturale semnalăm și o piesă inedită descoperită în Groapa 43 de la Vorniceni (Inf. amabile M. Diaconescu, Muzeul Județean Botoșani). Chiar dacă vasul a fost descoperit fragmentar, pe pragul interior se observă o alveolă circulară păstrată integral și o a doua, păstrată parțial (Fig. 418b). Este posibil ca aceste alveole să fi fost locul unor statuete modelate în poziție șezând, cu siguranță mai multe amplasate în același recipient.

Templele și sanctuarele comunitare presupun o arhitectură specifică dar și un mod de amenajare a interiorului, diferit de locuințele vremii din așezarea respectivă. De cele mai multe ori, chiar dacă aspectele exterioare nu diferențiază clădirea, o serie de elemente interioare, precum statuile monumentale sau inventarul mobil pot fi legate de viața religioasă a comunității (Kovács 2008-2009, 88).

Altarul poate lua și alte forme, în funcție de activitatea ritualică specifică ce se desfășoară într-un anumit moment în clădire. Astfel putem vedea că există vetre ritualice, care au fost realizate de forme deosebite de cele din locuințe, precum vatra cruciformă în Locuința de la Poduri (Dumitroaia et alii 2009, 21), sau vatra ovoidală din sanctuarul de la Buznea (Mihai, Boghian 1977-1979, 429-452). Banca în sanctuar poate avea rol de altar dacă susține statuetele, devenind astfel obiect de venerare și etalare

a obiectelor de cult, ca la Sabatinovka (Makarević 1960, 282, 290, fig. 1; Gimbutas 1984, 74; Gimbutas 1991, 261, fig.7-59/a-b; Monah 1997, 35; 255, fig. 3-1). Altarele casnice sunt mai greu de identificat dar ele apar în unele contexte domestice, prezentând caracteristici specifice (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 111-115).

Banca în sanctuare îmbracă două valențe. Una dintre ele este cea de etalare a idolilor sau de susținere a statuiilor. Deseori bancheta descoperită în astfel de clădiri nu are un scop funcțional casnic precum de șezut sau de dormit, fiind de cele mai multe ori mult prea mică pentru asemenea activități, sau mult prea decorată pentru un rost strict funcțional. Este mult mai plauzibil ca pe banca îngustă să se fi amplasat diverse piese mobile.

De cele mai multe ori platforma, sau banca, din piatră sau lut, este acoperită cu scândură din lemn și este amplasată lângă perete. Un exemplu de acest gen s-a găsit la Dolnoslav. Banca de lut era amplasată lângă perete și pe ea erau așezați mai mulți *phalloi* mici (Bánffy 1990-1991, 207). În cultura Gumelnița, la Pietrele-Magura Gorgana bancheta a fost folosită ca suport de etalare a șapte coarne de consecrație/bucranii din lut, a unui vas cu făină din cereale și a ofrandelor (Berciu 1956, 507-511, fig.16a, 512, fig. 29/1; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 144, fig.Vc.87/b). Aceeași funcție o avea și sanctuarul de la Căscioarele, din cultura Boian-faza Spanțov (Dumitrescu H. 1968, 381-390; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 131, fig. Vc68). Banca este asociată aici cu două coloane pictate și numeroase rășnițe (Dumitrescu H. 1968).

Ceea ce observăm din punct de vedere statistic este asocierea frecventă dintre bancă și vatră. Cel mai des apare banca dreptunghiulară din lut, poziționată în locurile ferite din interior. Ca loc de amplasare deseori banca este lipită de peretele estic, cu excepția băncilor cu coarne încastrate care are o poziție centrală în interiorul clădirilor, însă aceasta nu are nici un scop practic.

Diversele forme ale artei decorative sunt utilizate deseori pentru împodobirea clădirilor sau a obiectelor de cult. Modalitățile de transpunere a decorului, dimensiunile acestuia, precum și opulența lui, toate sunt legate direct de bunăstarea sau dorința de ostentație a comunității, dar și cu imaginea pe care o comunitate o formează asupra zeilor, reflectând o posibilă ideologie sau chiar tipare comportamentale (Ferguson 1983, 185).

Banca presupune implicit o activitate comunitară, prin concentrarea mai multor oameni, la un anumit moment, într-un anumit spațiu. În afară de exemplele pe care le-am analizat, trebuie să ne punem în trebarea câte dintre banchetele lumii preistorice au fost realizate din lemn sau alte materiale perisabile și nu au ajuns mărturii până la noi.

VII. 5 Coloanele din sanctuare

Coloana reprezintă un element definitoriu al templelor și sanctuarelor din orice epocă și din orice perioadă istorică și preistorică, constituind baza arhitectonică pentru clădirile monumentale, începând din Antichitate și până în zilele noastre. Coloana, stâlpul sau columna sunt trei termeni care reprezintă aceeași axă de construcție, care unește mai multe planuri ale clădirii (Chevalier, Gheerbrant 2009, 266). Având în vedere importanța acestui element arhitectonic, precum și diversitatea de forme sub care o întâlnim în cadrul sanctuarelor preistorice, am realizat o tipologie a acestora. Principiul de bază pe care am realizat tipologia a fost materialul de realizare și forma geometrică generală a coloanei. De asemenea, am urmărit elementele decorative și reliefurile de pe corpul coloanelor.

Până în momentul actual pentru categoria coloană am introdus 181 de elemente, cu menționarea fiecărui tip în parte și precizarea localizării, în funcție de tipul de clădire unde a apărut.

Din punctul de vedere al poziționării, locul preferat de amplasare a coloanelor este central (42 %) urmat de peretele de răsărit (24 %). În proporții relativ apropiate sunt preferați pereții de nord (11 %) cel de sud (8 %) și cel de apus (9 %). Între 1 și 2 % preferință este pentru intrare sau colțurile clădirilor (Fig. 419). Cele mai folosite tipuri sunt A1, respectiv tipul rectangular cel mai simplu, urmat de coloana D4 și D6. Coloanele de tipul B, deși apar numeric consistent, acestea nu sunt relevante, fiind specifice pentru un singur sit, respectiv Çatal Höyük.

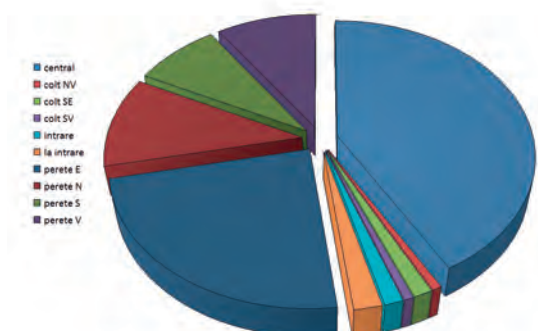

Fig. 419 Grafic cu locul de amplasare a coloanelor

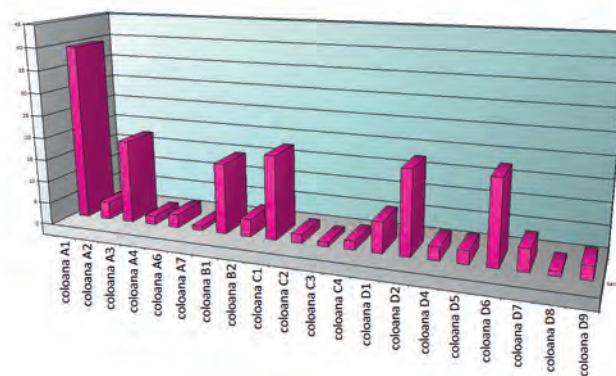

Fig. 420 Grafic cu tipurile de coloane preferate

Am urmărit și ce tip de coloană este preferat în sanctuare (Fig. 420). Observăm mai jos că tipul dreptunghiular (A) apare frecvent, urmat la mică distanță de tipul cilindric (D). Tipul C monolitic apare dar nu este larg răspândit, la fel ca și coloanele de tip B, cu coarne încastrate la capăt (Fig. 421).

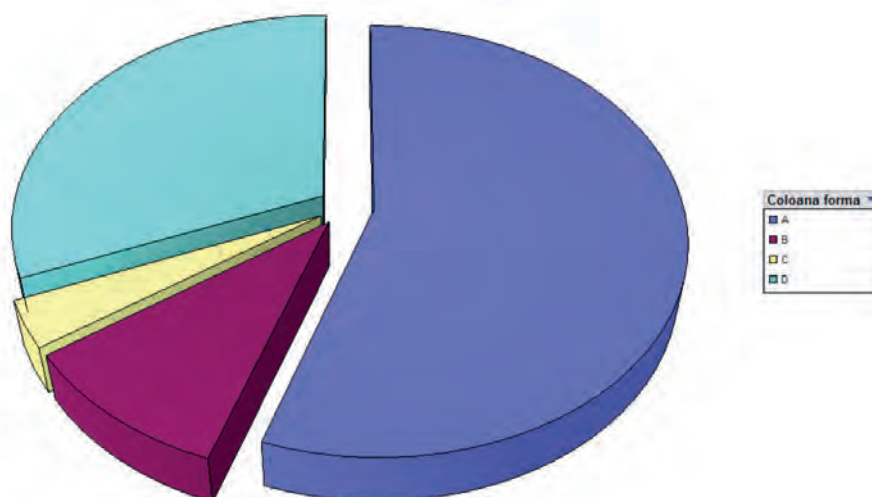

Fig. 421 Frecvența de apariție a tipurilor de coloane în sanctuare

COLOANA DE TIP A

În prima categorie am grupat coloanele de tip dreptunghiular, mergând pe principiul de la simplu la complex (Fig. 331). Acest tip de coloană este deseori întâlnit la Çatal Höyük (A1-A4) și Parța (A5). Tipul A6 deși îl avem în tipologie, este specific deocamdată pentru situl de la Qermez Dere și apare o singură dată. Tipul A5 este specific pentru situl de la Parța, deși este posibil să fi fost folosit în mai multe situri (Fig. 423) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 228, fig. IIIb.157). Cele mai timpurii apariții ale tipului dreptunghiular (A1) sunt la Basta (Kuijt 2000, 90) și Dhra', situri aceramice timpurii, din valea Iordanului (Mithen 2005, 47, fig. 7).

Am introdus coloanele de la Çatal Höyük, fiind un lot mai consistent de clădiri, în funcție de peretele pe care se află, având în vedere faptul că intrarea în aceste clădiri se face prin acoperiș, cu ajutorul unei scări. Cele mai frecvente situații de amplasare a coloanelor sunt în preajma bucraniilor, poate pentru a sublinia funcția cultică și de venerare pe care o are bucraniul în cadrul sanctuarelor de aici. Alte elemente de asociere a coloanelor este sânul și nișa. Observăm din tabelul de jos că peretele de sud este cel mai sărac în coloane, fiind corelat doar cu cel de nord. Peretele de est având cele mai multe coloane trebuie reținută intenția de orientare a altarului spre est, cel care aduce ofrande sau se închina privirea spre est, spre răsărit, spre soarele dimineții (Fig. 422).

Nume sanctuar	Peretele de S	Peretele de V	Peretele de N	Peretele de E
sanctuar E, VI, 10	1			
sanctuar VII, 9		2		
sanctuar A, VI, 1	1		2	
sanctuar E, VI, 8		4		
sanctuar E, VI, 14		1		
sanctuar VII, 1		1	2	2
sanctuar E, VI, 44		1	2	
sanctuar VII, 35			2	1
sanctuar X, 1			1	1
sanctuar E, VI, B, 1			1	1
sanctuar A, VI, 1		2		3
sanctuar E, VI, 10		1	1	3
sanctuar VII, 10			1	2
sanctuar VII, 21			1	2
sanctuar E, VI, 8			1	3
sanctuar E, VI, 14				2
sanctuar E, VI, A, 50				2
sanctuar E, VI, 7				2

Fig. 422 Çatal Höyük. Prezența coloanelor patrulatere în funcție de pereții sanctuarelor

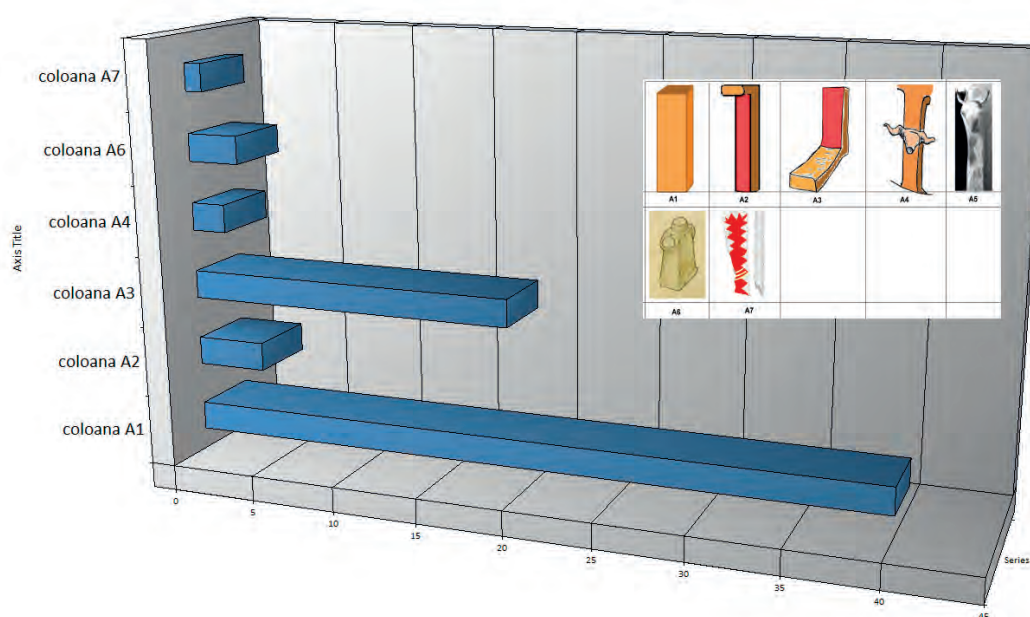

Fig. 423 Graficul frecvenței de apariție a coloanei de tip A

Coloana A4 este relaționată cu o serie de elemente, din cadrul sanctuarelor, precum bucraniile, nișele sau panourile pictate, aflate în interior. Predomină prezența pe peretele estic, dar este documentată și pe peretele nordic. Aceasta apare îndeosebi în sanctuarele aparținând nivelurilor VI și VII. De mai multe ori se poate vedea că acest tip de coloană apare dublată, precum în sanctuarele E.VI.7 (Mellaart, 1963, 74, fig.16), VII.1 (Mellaart 1964, 58, fig. 15), E.VIB.1 (Mellaart, 1964, 59, fig. 16). În sanctuarele X.1 (Mellaart 1964, 72, fig. 25) și VII.10 (Mellaart 1964, 60, fig. 17) apare o singură dată.

Pentru analiza poziției coloanelor de tip A pe pereții din sanctuare, am aplicat gridul de tip D (Fig. 329) pe pereții sanctuarelor. Astfel se observă o mare concentrare în zona centrală și pe pereți (Fig. 424).

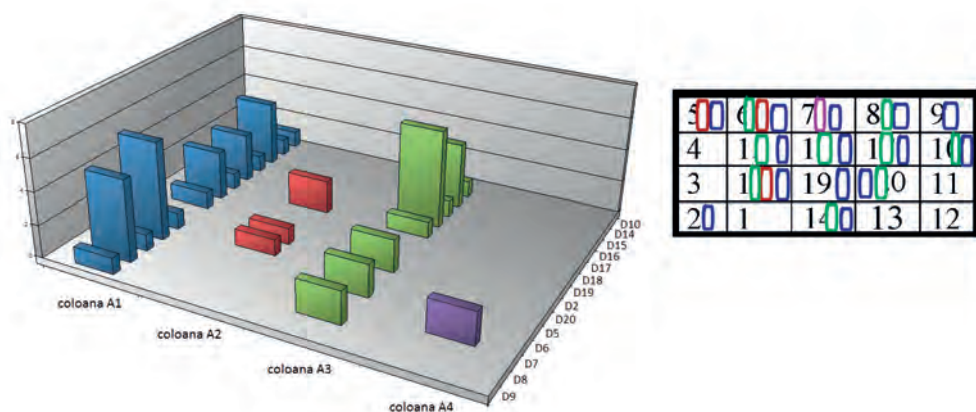

Fig. 424 Dispunerea coloanelor tip A în interiorul clădirilor rectangulare

COLOANA DE TIP B

În tipul B de coloană am încadrat un tip special, care este posibil să reprezinte de fapt un element de cult în sine, având în vedere contextele de apariție a acestora. Coloana în discuție este de tip redus de înălțime, însă în loc de „capitel” prezintă coarne în capete, fie de taur (B1), fie de berbec (B2) (Fig. 332).

Mai jos am inserat listele cu apariția subtipului B1, în ce clădiri a fost amplasat, împreună cu bibliografia aferentă (Fig. 425). Repetarea aceluiași tip de coloană în aceeași clădire în lista noastră reprezintă faptul că același tip de coloană a fost construit în mai mult locuri din aceeași încăpere. Se poate observa că situațiile în care acest tip de coloană apare în mod singular sunt extrem de reduse. În cazul sanctuarului E.VI.10 (Mellaart 1963, 72, fig. 15) este izolată, în schimb în sanctuarele E.VI.14 (Mellaart 1963, 77, fig. 18) și A.VI.1 (Mellaart 1963, 53, fig. 4) apare de trei ori. În sanctuarul E.VI.8 formează un șir de patru coloane (Mellaart 1963, 62, fig. 8) delimitând platformele interioare. Raportul dintre cele două tipuri este concludent, cel mai des fiind folosit tipul B1. Sporadic apare tipul B2, dar nu este generalizat (Fig. 426).

building ID	site	clădirea	tipologie element	Bibliografie abreviată
46	Chatral Hoyuk	A II 1	coloana B1	Mellaart 1963, 45
46	Chatral Hoyuk	A II 1	coloana B1	Mellaart 1963, 45
51	Chatral Hoyuk	A VI 1	coloana B2	Mellaart, 1963, fig. 3, 51; 55; pl.XCIII, a; Mellaart 1963, 33, fig. 4; Mellaart 1963, pl.VI, a,b
51	Chatral Hoyuk	A VI 1	coloana B2	Mellaart, 1963, fig. 3, 51; 55; pl.XCIII, a; Mellaart 1963, 33, fig. 4; Mellaart 1963, pl.VI, a,b
51	Chatral Hoyuk	A VI 1	coloana B2	Mellaart, 1963, fig. 3, 51; 55; pl.XCIII, a; Mellaart 1963, 33, fig. 4; Mellaart 1963, pl.VI, a,b
58	Chatral Hoyuk	E VI 14	coloana B1	Mellaart 1963, 76, fig. 17
58	Chatral Hoyuk	E VI 14	coloana B1	Mellaart 1963, 76, fig. 17
58	Chatral Hoyuk	E VI 14	coloana B1	Mellaart 1963, 76, fig. 17
62	Chatral Hoyuk	E VI 44	coloana B1	Mellaart 1964, 44, fig. 5
63	Chatral Hoyuk	E VI ?	coloana B2	Mellaart 1963, 74, fig. 16
67	Chatral Hoyuk faza 4	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 62, fig. 8
67	Chatral Hoyuk faza 4	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 62, fig. 8
67	Chatral Hoyuk faza 4	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 62, fig. 8
67	Chatral Hoyuk faza 4	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 62, fig. 8
66	Chatral Hoyuk faza 3	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 64, fig. 10
66	Chatral Hoyuk faza 3	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 64, fig. 10
66	Chatral Hoyuk faza 3	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 64, fig. 10
66	Chatral Hoyuk faza 3	E VI 8	coloana B1	Mellaart 1963, 64, fig. 10
82	Chatral Hoyuk faza 2	VII 8	coloana B1	Mellaart 1964, 62, fig. 15
78	Chatral Hoyuk	VI B 70	coloana B1	Mellaart 1966, 174

Fig. 425 Lista clădirilor unde apare tipul de coloană B

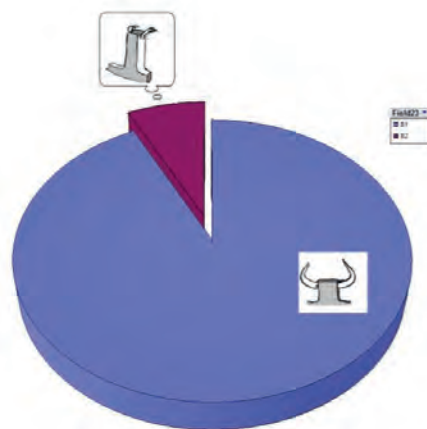

Fig. 426 Raportul de frecvență între cele două subtipuri ale coloanei de tip B

COLOANA DE TIP C

În categoria C de coloană am introdus categoriile monolitice (Fig. 333). În general, pentru perioada de care ne ocupăm, este tipul de coloană cel mai puțin folosit, cu excepția zonelor cu clădiri din piatră, majoritatea aparținând perioadei aceramice.

Un tip de coloană care în anumite circumstanțe ar putea fi considerat și stelă masivă din piatră, sunt cele în formă de T (tipul C1). Acest tip este unul distinctiv pentru siturile Neolitice Aceramice și de cele mai multe ori prezintă și decor sculptat în relief. Siturile unde acest tip de coloană a fost identificat sunt cele de la Göbekli Tepe (Schmidt 2001, 49), Kilsik (Hauptmann, Schmidt 2007, 80) și Nevalı Çori (Mellink 1984, 449; Özdoğan M. 2007).

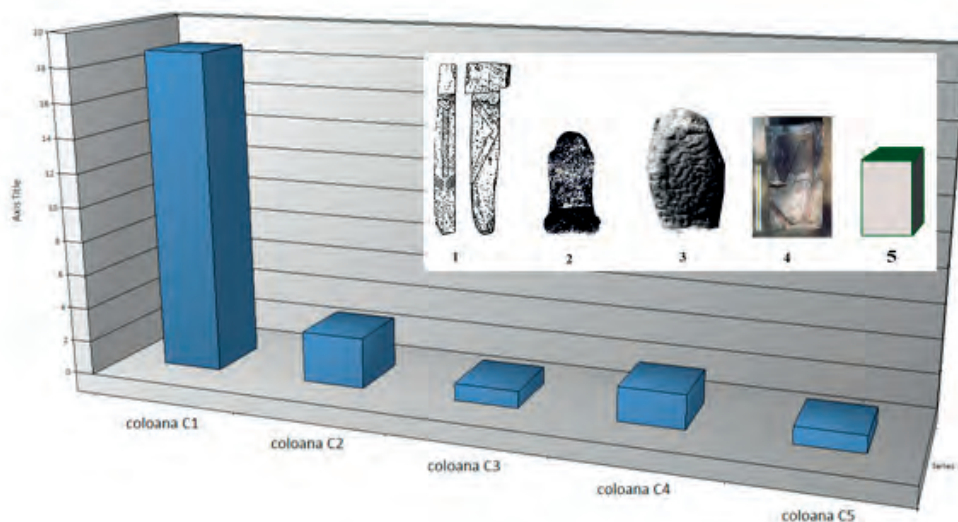

Fig. 427 Graficul cu frecvența de apariție a coloanei de tip C

În mijlocul clădirilor circulare de la Göbekli Tepe se află o coloană în jurul căreia sunt dispuse celelalte (Özdoğan M. 2007, 61). Modul de aranjare interioară a spațiilor de la Göbekli Tepe a condus la ipoteza că nu este o așezare normală, de locuit ci mai degrabă ar fi avut un rol cultic regional (Özdoğan 2007, 61). Din punct de vedere numeric, în clădirea A și B erau mai puține coloane, iar în clădirea D sunt 12 coloane, dar numărul este accidental, deoarece nu este păstrat constant, deci nu se leagă de o regulă sau tipar mental (Fig. 427). În așezarea C, fiind două cercuri, erau probabil mai multe (Hauptmann, Schmidt 2007, 80).

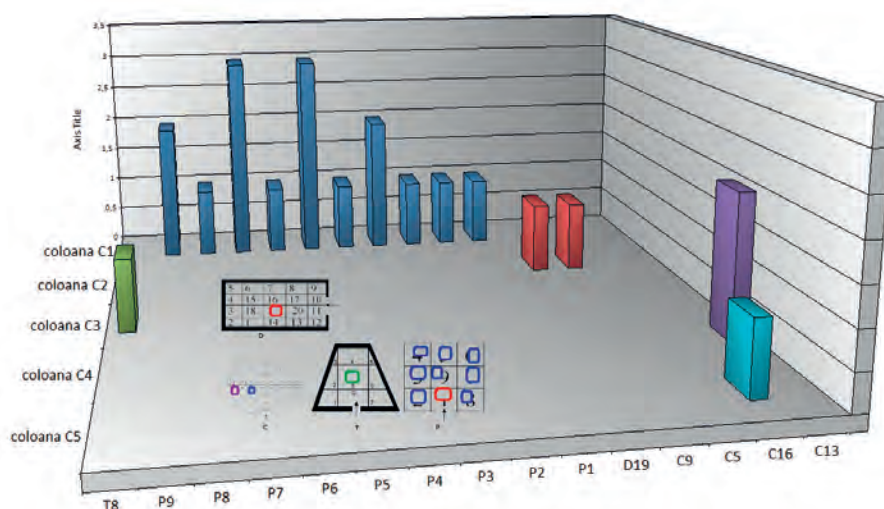

Fig. 428 Graficul de amplasare a coloanelor de tip C în funcție de tipul de clădiri unde apar

La Nevali Çori coloanele „priveau” către sud-vest, către valea pârâului Kantara și către intrare. Clădirea de cult avea mai multe faze de refacere, însă a fost păstrată constant o pereche de coloane în forma de T, în centrul cercului format de celelalte coloane (Hauptmann, Schmidt 2007, 80). În același sit, s-a găsit o variantă unică a coloanelor T, la care capul nu este cubic ci adesea este redus la o excrescență curbă conturată în forma literei grecești „gamma” (Γ). Acestea au aceeași funcție simbolică ca și coloanele în formă de T (Hauptmann, Schmidt 2007, 79). O întrebare deschisă rămâne din ce cauză capul acestor ființe de piatră este redat geometric fără detalii fizionomice. Pe mai multe coloane, în zona mediană, pe „burtă” acestora, se văd două linii paralele verticale, care nu au nici o explicație anatomică. A fost emisă ipoteza ca acestea să reprezinte piese vestimentare asemănătoare cu stola preoțească. Ambele linii se termină deasupra mâinilor puse pe burtă (Fig. 77). La înălțimea pieptului cele două linii formează un V astfel încât este reprezentată o piesă de îmbrăcăminte care ar înconjura gâtul și ar atârna pe ambele părți ale corpului (Hauptmann, Schmidt 2007, 80).

Cele mai frecvente apariții ale coloanei de tip C1 sunt în clădirile patrulatere, aici fiind identificate în toate zonele clădirilor, atât central, cât și lateral, pe lângă pereți, în special atunci când se află intercalate cu băncile din piatră (Fig. 428).

COLOANELE DE TIP D

În cadrul coloanei de tip D am încadrat coloanele cilindrice. Până în prezent am identificat 8 subtipuri principale și un subtip secundar pentru coloana de tip D6, respectiv D6a – coloana cu bucraniu (Fig. 334). Acesta este unul special, având în vedere elementul cultic amplasat pe corp.

Ca frecvență cel mai des este întâlnit tipul D2, coloana monumentală, simplă. În ordine se află mai puțin folosită coloana medie fără soclu, tip D6, iar D6a mai frecvent decât tipul D6. Coloana de tip D1, mică, este întâlnită în câteva cazuri și de cele mai multe ori are rol de postament (Fig. 429).

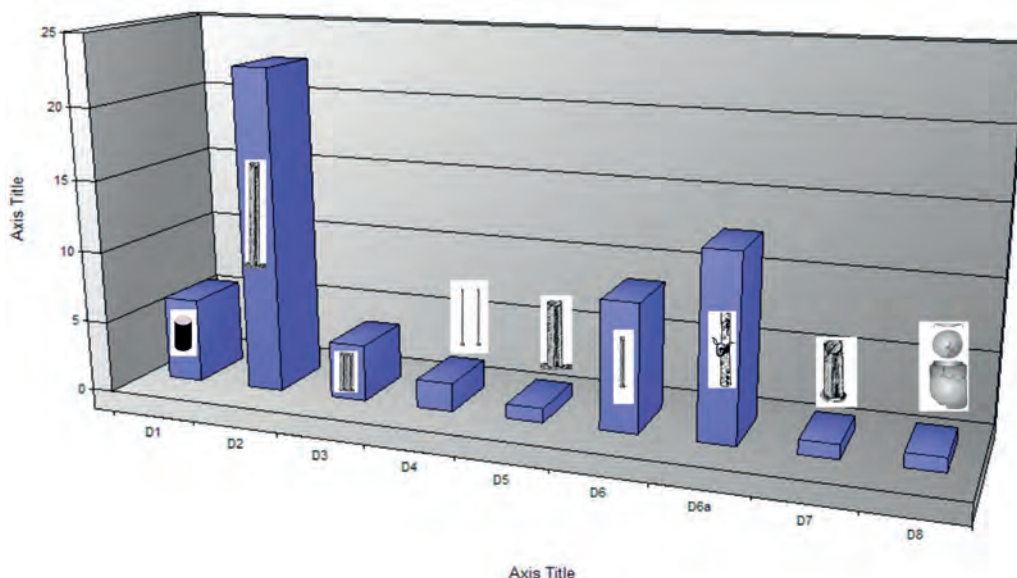

Fig. 429 Graficul de frecvență a subtipurilor coloanei de tip D

Coloana D2 apare în mai multe contexte, la Beycesultan fiind deosebit de bine reprezentată. În megaronul de la Vinča are și o evidentă semnificație cultică, fiind legată de cifra sacră șapte (Fig. 144).

Din punctul de vedere al amplasării observăm că cele mai multe coloane sunt poziționate în centrul încăperilor cultice. Aici este și cea mai mare varietate de coloane. În ceea ce privește pereții sanctuarilor, doar coloana D2 este amplasată în vecinătatea peretelui sudic. Peretele nordic este preferat în cazul coloanelor D2 și D1, iar peretele estic în cazul a patru tipuri de coloane. Peretele vestic nu poartă alături sau lipit de el coloane (Fig. 430).

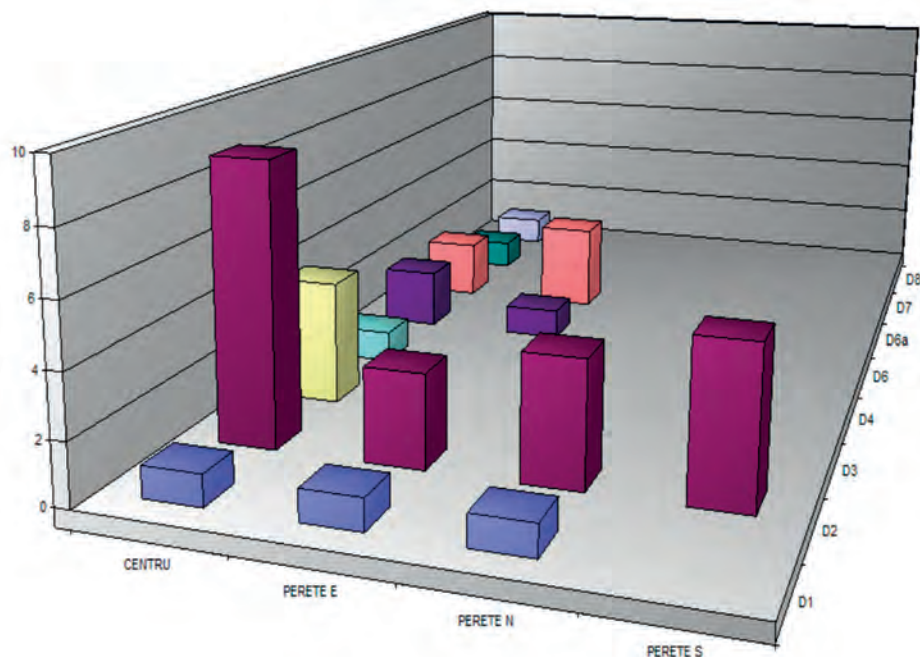

Fig. 430 Corelația dintre tipurile D de coloană și locul de amplasare în clădirea dreptunghiulară A5

În cadrul clădirilor de tip A5, cu intrarea pe latura scurtă, am analizat poziționarea a trei tipuri de coloană din categoria D, pentru toate coloanele variația de poziționare fiind foarte mare. Astfel, am constatat că cel mai des apar în acest tip de clădire coloanele D1, D2 și D6. Variația de înălțime dintre coloane ne determină să ne gândim la posibilitatea ca acestea să fi avut fiecare un rol specific. Conform graficului sunt preferate poziții centrale în cadrul clădirilor, cea mai mare frecvență fiind în fața intrării (locurile D16, D19, D15) (Fig. 431).

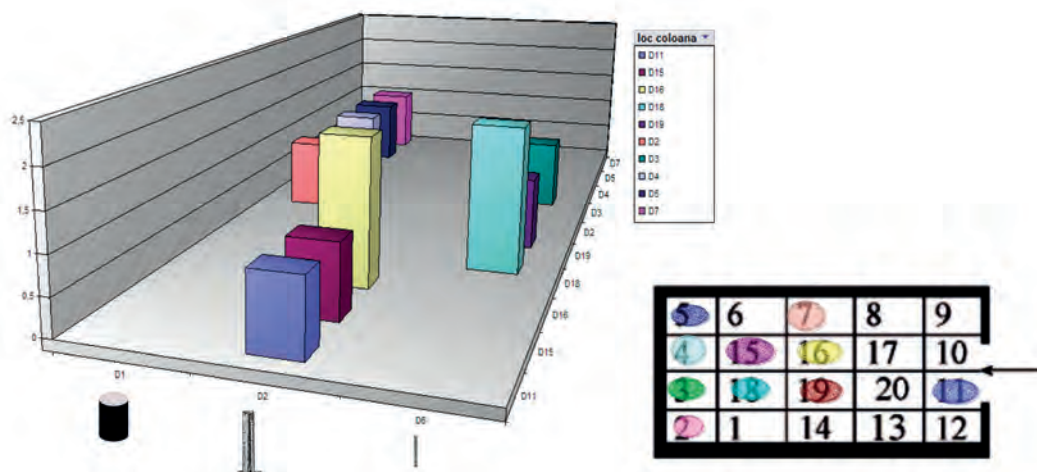

Fig. 431 Amplasarea în clădirile dreptunghiulare de tip A5, a coloanelor D1, D2 și D6

Din punctul de vedere al decorului, remarcăm aceleași tehnici folosite și în cazul pereților: relieful (deseori sub formă de bucraniu), pictura cu roșu, uneori cu alb și incizarea și încrustarea cu motive geometrice, precum spirala, meandrul, triunghiul, rombul ș.a. (Fig. 432). Am integrat și modelajul, deși nu este o tehnică propriu-zis decorativă.

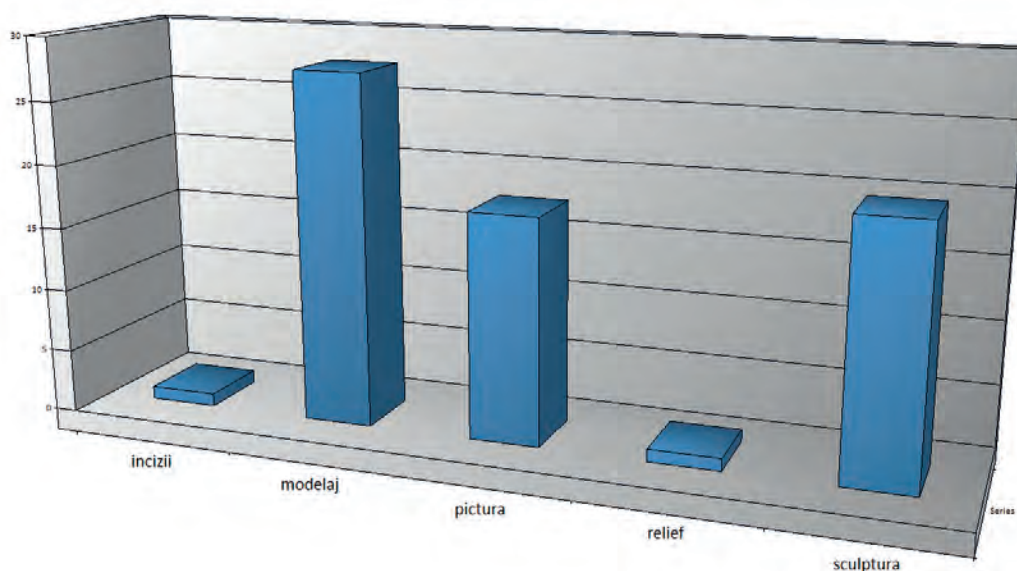

Fig. 432 Tipurile de tehnici decorative folosite pe coloane

Tehnica de decorare a coloanelor variază în funcție de clădire și de peretele unde este amplasat precum și mesajul, alegoria sau metafora pe care o transmit. Am urmărit acest aspect în cazul sanctuarelor de la Çatal Höyük. Observăm că tehnica de încadrare a coarnelor are o diversitate foarte mare, în schimb pictura coloanelor este întâlnită îndeosebi pe peretele de răsărit. De asemenea, decorul pe coloane este folosit mai ales în nivelurile VI și VII (Fig. 433).

Numele clădirii, peretele	Relief	Pictura	Încadrare
E.VI.10;N	1		
VII.9; V	2		
E.VI.14;V	1		
VII.10; N	1		
X.1; N	1		
E.VI.10;V	1		
E.VI.10; E	1	1	
E.VI.44;N		2	
E.VI.8; E		2	
E.VI.B.1;E		1	
E.VI.B.1; N		1	
E.VI.B.12 E		1	
E.VI.B.12S		2	
VII.1;		1	
VII.1; E		1	
VII.1; N		1	
VII.21; E		2	
E.VI.7; E		2	
E.VI.A.50 E		3	1
A.VI.1;E			1
E.VI.10; S			1
E.VI.14;			3
E.VI.14; E			1
VI.7;			1
E.VI.8;V			4
VII.21; N			1
A.VI.1; N			2
A.VI.1; S			1

Fig. 433 Çatal Höyük. Tehnica de decorare a coloanelor în funcție de clădire și de peretele unde este amplasat

Un tip special de decor pe coloană este albierea care apare deocamdată într-un singur caz, la Greaca (tip D8) Scopul probabil al acestei coloane era păstrarea unor lichide (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 538, 598). Acest tip de coloană trebuie asociat cu idolii amplasați pe coloană, descoperiți în stațiunea de la Trușești, în L.60 (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 117-121) și L61 (Fig. 301) (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 291, fig. 1, 3, 5), precum și cu statuia dublă cu capetele deschise în forma unor cupe din L24 (Fig. 297) (Petrescu – Dâmbovița et alii 1999, 529). Nu putem să nu remarcăm că același rol de păstrare a lichidelor l-ar fi putut avea idolul antropomorf cu capul albiat de la Mărgineni – Cetățuia (Fig. 440) (Monah 1997, 257, fig. 5).

Bucraniul și coloana sunt strâns legate în cadrul sanctuarelor, apărând în diverse contexte alăturate sau asimilate. Primele dovezi de legături între coloane și coarnele de tauri provin din Orientul Apropiat, mai exact de la Mureybet, unde în nivelul al III-lea de locuire (PPNA) apar primele dovezi de practicare a cultului taurului (Mellaart 1975, 47).

Majoritatea platformelor de la Țatal Höyük au la capătul lor coloane terminate cu coarne de taur sau cu bucranii, însă situațiile în care le întâlnim sunt destul de numeroase. La Yasa Tepe un bucraniu cap coloana se întâlnește în cultura Karanovo II; bucraniu monumental cap de coloana apare la Stara Zagora (Lazarovici Gh. et alii 2001, 279) la Porodin (Kalicz, Ráczky 1981; Lazarovici Gh. et alii 1981, 278-279, fig. 255), la Kotchati, în Cipriotul vechi (Lazarovici Gh. et alii 1981, 278/279, fig. 256).

Un exemplu interesant de legătură între bucraniu și coloană la nivelul așezării provine din Bulgaria unde în situl de la Dolnoslav se înregistrează o situație mai puțin obișnuită. Cultul coloanei este reprezentat la o scară mai mare, printr-o întreagă clădire care are o formă circulară, formată din trei cercuri concentrice (Radunčeva 2004, 326). Pe cercul exterior, sunt amplasate în patru puncte simetrice bucranii modelate, iar la baza cercului central s-a descoperit cornul imens al unui taur (Radunčeva 2004, 332, fig. 11). Toate aceste informații cu referire la situl de la Dolnoslav le reproducem cu rezervele deja menționate.

<i>DENUMIREA</i>	<i>LOCALITATE- CONTEXT</i>	<i>BIBLIOGRAFIE</i>
coloana	Parta-P4	Lazarovici et alii 2001, p. 116;
coloana	Parta-Sanctuar 1	Lazarovici et alii 2001, 268, 275, fig. 165-168, 170;
coloana cu cap de taur	Parta-Sanctuar 2	Lazarovici & 2001, I.1, fig. 249
coloana cu cap de taur	Parta-Sanctuar 2	Lazarovici & 2001,
coloana cu capete de taur	Parta-Sanctuar 1	Lazarovici et alii 2001, 268, 275, fig. 165-168, 170;
coloana de lemn cu cap de lut și rest de frunte	Parta-P126.3	Lazarovici 1998, cat. 9, p. 14, fig. 8; C.M. & Gh. Lazarovici 2006, 352-355 fig.
coloana nearsa patrata	Parta-P4a altar casnic	Lazarovici et alii 2001, 112-113, 116, 88-89, P I.2, 60/4
coloana nearsa patrata sa	Parta-P4b altar casnic	Lazarovici et alii 2001, 112-113, 116 fig. 88-89; P I.2, 60/4.
coloana nearsa, mica	Parta-Sanctuar 1	Lazarovici et alii 2001, 268, 275, fig. 165-168, 170;

Fig. 434 Parta. Lista tipurilor de coloane cu bibliografia aferentă

La Parta bucraniile de pe coloane au rolul de a marca intrarea estică în Templul 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, fig. 249). În Templul 1 are un rol special, acela de a marca cele trei altare aflate în interior (Fig. 211) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 268, 275, fig. 165-168, 170). Deseori bucraniul apare în poziția de „capitel” (cap de coloană) în Templul 2 și la altarul casnic P 126 (Fig. 231) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 275).

În spațiul vincian mai există exemple asemănătoare cu situațiile de la Parța la Kormadin (Jovanović 1991) și Gomolava (Brukner 1988, 33, 3/7-8; Lazarovici Gh. et alii 1985, 40). Sanctuarul 1 este prevăzut cu un stâlp central care are pe corpul decorat, alipit un bucraniu (Jovanović 1991, 119). Sanctuarul 2 are altarul monumental mărginit de două coloane paralele pe care a fost așezat un bucraniu masiv (Jovanović 1991, 120). Sanctuarele de la Kormadin, la fel ca cele de la Parța, sau Crkvine, sunt interesante mai ales din pricina faptului că multe dintre elementele principale de alcătuire și organizare sunt asemănătoare, aparținând aceluiași areal cultural, iar anumite elemente cultice sau arhitecturale sunt comune acestor trei stațiuni (Jovanović 1991, 119). Amplasarea bucraniilor pe coloane ar putea fi legată din punct de vedere religios de forța vitală a trupului taurului, precum și de energia animalului cultic, respectiv taurul (Lazarovici Gh. et alii 2001, 278).

CONSIDERAȚII ASUPRA SEMNIFICAȚIILOR COLOANEI

La Gura Baciului și la Cristian I se menționează stâlpi totemici care marchează centrul așezării. La Gura Baciului este documentată existența în mijlocul așezării a unui stâlp central, cu un diametru de 50-70 cm. La baza coloanei fuseseră amplasate pietre, cu scopul funcțional de stabilizare a acesteia. Coloana a fost săpată încă din prima etapă de locuire (Lazarovici, Maxim 1995, fig. 33). La Cristian I sunt trei stâlpi în formație triunghiulară, dintre care unul avusese un bucraniu de *Bos primigenius* atașat (Luca 2015, 24). Asupra scopului amplasării stâlpilor în centrul așezării, trebuie avută în vedere ipoteza ca acesta să fi reprezentat arborele vieții sau ceresc, *axis mundi* (Eliade 1995, 49; Dumitrescu Vl. 1970, 20; Monah 1997, 33-34, n. 42-43).

Depunerile din gropile pentru stâlpi au menirea de a marca și în același timp de a delimita un anumit punct specific al spațiului, cu scopul de a traversa dincolo de limitele spațiale ale celor care folosesc respectiva incintă. Diversele obiecte depuse la baza coloanei sunt amplasate în acest loc specific, pentru a sublinia o relație metaforică dintre două elemente esențiale: ciclul de viață al așezării și bunăvoința divinității. Depunerile deosebite în gropile de stâlpi, în special cele aparținând unei structuri de clădire își regăsesc originea în credințele legate de însuflețirea unor clădiri, iar depunerile în anumite gropi din sanctuare au la bază credințe legate de locuirea și animarea sanctuarului prin intermediul obținerii legăturii cu divinitatea protectoare (Brück 1999, 333).

Există exemple de depuneri speciale la baza unor coloane, informații care vin din diverse epoci și culturi. Una dintre clădirile de la Balta Sărată prezintă în colțul de est al camerei nordice resturile unei coloane de lut nears, coloană numită sugestiv „Coloana apei” cu o structură de pietre de râu la bază (Fig. 203). În mijlocul pietrelor erau amplasate resturile unui picior de cupă. Din nefericire, nu s-a putut aprecia înălțimea coloanei (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 172, Fig. IIIa. 51/b-d).

O situație asemănătoare a fost descoperită și în cazul Templului 2 de la Parța în groapa de fundare a stâlpului de sud, aflat lângă intrare. La baza acestuia fuseseră depuse o statueta zoomorfă și un vâscior, ambele cu rol apotropaic (Lazarovici Gh. et alii 1985, 38).

Menționăm și practica depunerii de ofrande în groapa stâlpului central al caselor din unele comunități din Malaesia, depuneri legate de obținerea bunăstării și a bunăvoinței forțelor divine asupra gospodăriei (Brück 1999, 333).

De cele mai multe ori coloanele apar grupate în sanctuare, în diverse situații. Când nu este amplasată de sine stătătoare în centrul clădirii, acesta prinde mai multe forme de reprezentare. La Çatal Höyük coloana are multiple forme, dintre care una care atrage atenția este coloana din lut, patrulateră care în mai multe situații apare dublată, mărginind anumite panouri cultice sau la Beycesultan, din lemn, circulară, folosită în contextele sanctuarelor, pentru a sublinia monumentalitatea clădirilor (Mellaart 1975, 101).

Coloana dublă sau două coloane amplasate alăturat reprezintă bipolaritatea, aspectul dual al divinității. Cel mai timpuriu tip de dispunere în pereche a coloanelor apare la Nevalı Çori. În Clădirea 13 sunt fixate 2 coloane antropomorfe în centrul sanctuarului (Hauptmann 1993; Hauptmann 2007, 86; Özdoğan M. 2007, 61).

Coloana dublă este în același timp „Arborele vieții” dar și „Arborele cunoașterii și al morții”, părțile opuse care se completează, reprezentând echilibrul între forțe. Coloana din partea dreaptă reprezintă conceptul masculin, iar cel din partea stângă este femininul, simbolizând spațiul și puterea timpului veșnic (Fig. 435). Coloanele alăturate semnifică sprijinul cerului, astfel încât formează „poarta cerului”, calea obligatorie de intrare către mediul sacru (Cooper 2004, 130).

În cazul apariției a trei coloane grupate, situație întâlnită în perioada preistorică, cea din mijloc semnifică forța și echilibrul. Trei coloane sunt o reprezentare aniconică a „zeiței mame”, a zeiței lunare.

Triada de coloane are drept scop marcarea înțelepciunii, frumuseții, a forței spirituale (Cooper 2004, 131), un exemplu fiind cele trei coloane de pe peretele estic din Templul 2 de la Parța (Lazarovici Gh. et alii 2001, 214).

Situații întâlnite în clădirile de cult, nu foarte frecvente însă, este gruparea a șapte coloane sau pari. Aranjamentul de câte șapte nu este unul întâmplător. Cele șapte coloane din megaronul de la Vința (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 195), cei șapte pari de la Căscioarele (Dumitrescu Vl. 1974, 478; Lazarovici Gh. et alii 2001, 246, 286, 292), coloanele exterioare de pe macheta de la Střelice (Müller-Karpe II, 1968, taf. 208), toate au legătură cu venerarea coloanei sub mai multe aspecte.

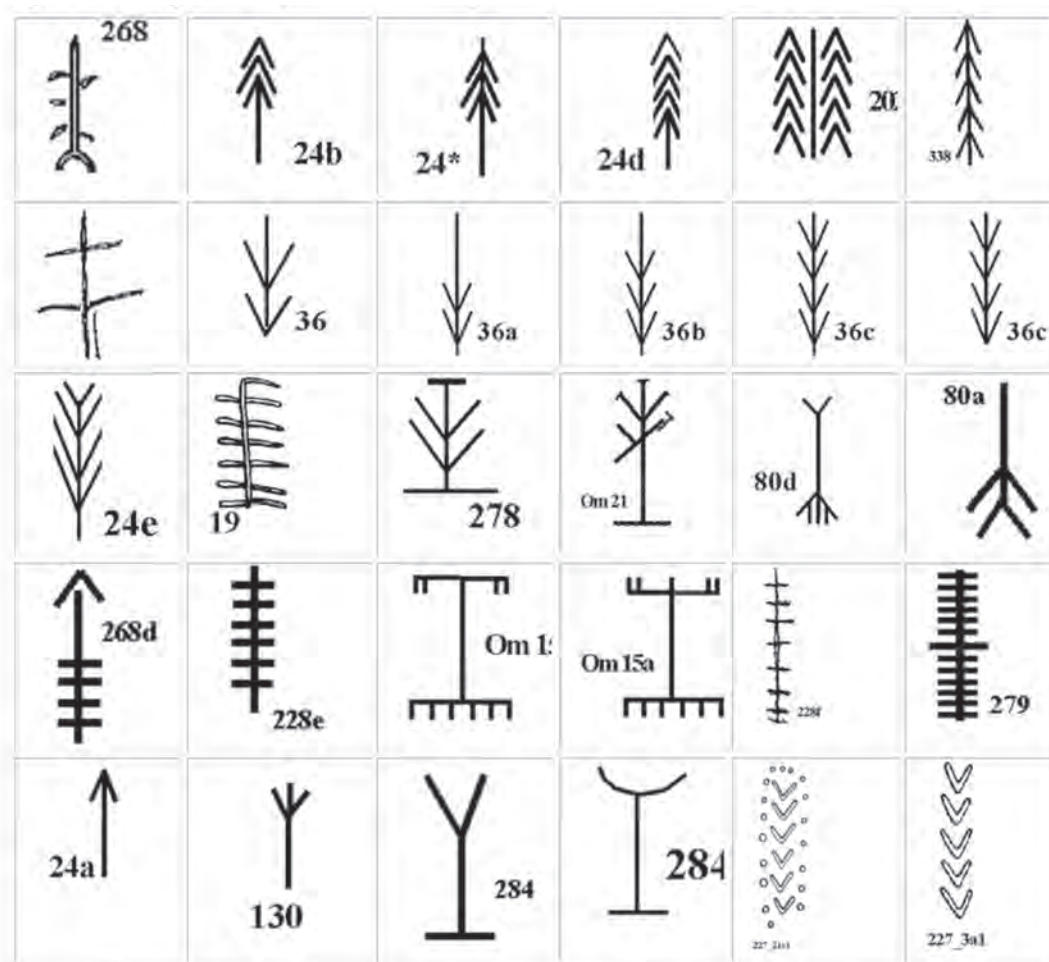

Fig. 435 Tipuri de semne care prezintă copacul sacru și plantele (Lazarovici Gh. 2002)

Cifra șapte are multiple conotații în toate spațiile globului, fiind considerat un număr care cuprinde universul, macrocosmosul, totalitatea. Reprezintă perfecțiunea, siguranța, reintegrarea, sinteza, puritatea și este o cifră a „marii mame” a asocierilor legate de cultul și preotesele ei (Lazarovici Gh. 2000, 61; Chevalier, Gheerbrant 2009, 884-890). Au fost reprezentate ca fiind în număr de șapte: etapele cosmice, cerurile, etapele de coborâre în infern, planetele, metalele esențiale, cercurile universului, razele soarelui, etapele de viață ale omului, stâlpii înțelepciunii, zilele săptămânii și altele (7 vulturi, pâinea cu 7 semne, 7 orificii ș.a.; Lazarovici Gh. 2000, 57-68; Lazarovici Gh. 2003a, 65-86; Lazarovici Gh. 2003, 57-64; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2009, 253). În credința budistă cifra are o încărcătură simbolică substanțială, cea mai importantă fiind cea legată de clădirea *Pasada* din Borobudur, care are șapte etaje și reprezintă muntele sacru și *axis mundi*, culminând în zona transcendentă, pe tărmurile lui Buddha. La egipteni cele șapte vaci cu tauri alături reprezentau fertilitatea, iar cifra este un atribut al lui Osiris (Cooper 2004, 117). De altfel, tot în aria egipteană una dintre teoriile asupra pământului era că cerul are forma unui platou din fier patrat care stă sprijinit pe munții care înconjoară pământul sau pe stâlpi (Mackenzie 1917, 283). Originar Zeus în Creta a fost venerat ca stâlp din piatră, coloană care conținea spiritul sau reprezentarea pământeană a spiritului (Mackenzie 1917, 184). La evrei există șapte stâlpi ai înțelepciunii, iar cifra reprezintă inteligența ocultă. În aria islamică numărul șapte reprezintă numărul perfect, cerurile, mările și tărmurile, culorile, profeții, puterile active, atributele lui Allah (Cooper 2004, 118).

Copacul vieții, pictat sau incizat, reprezentat mai ales pe ceramică, asociat cu alte simboluri precum coloana sau stâlpul, semiluna, spirala, șarpele, oul, este prezent pe unele statuete. Mai multe variante de copac al vieții ar putea fi pus în legătură cu regenerarea naturii (Fig. 435). Pentru acest tip de decor care apare deseori pe ceramică a fost realizat un catalog de reprezentare a plantelor, în care sunt discutate înțelesurile simbolice (Lazarovici Gh. 2002, 57-64).

Un caz interesant de reprezentare a coloanei sunt idolii-coloană de pe „fațada de templu” de la Trușești. Statuia monumentală dublă din clădirea L24 de la Trușești are la bază șase reprezentări tronconice de „idoli-coloană”, grupați în două grupe de câte trei, de ambele părți ale unui pseudo-orificiu (Dâmbovița et alii 1999, 529), iar deasupra pântecului sunt alte trei mai scurte, probabil trei luni ale fătului până când începe să miște în pântecul matern. Imaginile în relief de pe această statuie sugerează coloanele cerești sau arborii cerului (Monah 1997, 206).

O altă formă de reprezentare a coloanei este prin idolii de mici dimensiuni foarte numeroși în cultura Starčevo-Criș, la Beșenova (Lazarovici 1968 cu bibl.; Lazarovici 1990-1991, fig. 1/1), precum și cele descoperite la Grădiștea-Coslogeni. Aceste statuete au formă de coloană, dar în același timp sunt schițate trăsături anatomice, partea superioară având un caracter antropomorf (Neagu 2003, 130).

Din cele mai vechi timpuri copacii au reprezentat un punct central de venerare al multor popoare. Fiind cea mai mare plantă de pe pământ, arborele a fost una dintre sursele principale ale imaginației mitice, de multe ori investit cu o încărcătură spirituală specială. Cu timpul copacii cultici sau o anumită pădure au fostenerate la momente diferite aproape pretutindeni (Cooper 2004, 176). De cele mai multe ori coloana trebuie relaționată cu o serie de credințe și practici care presupun o mișcare ascendentă, ajutată de arborele ceresc, ca elemente de legătură (Vulcănescu 1987, 352).

O serie de caracteristici definitorii pentru coloane apar în mod repetat în contextele sanctuarelor neolitice, elemente pe care le-am clasificat în funcție de trei criterii: formă, materialul de construcție, funcționalitate, dimensiuni și semnificația simbolică.

Astfel din punctul de vedere al materiei, există coloane realizate din piatră, din lut nears, din lemn, din lemn lipit apoi cu lut, din lut. Fiecare material luat în parte a determinat o formă diferită coloanei, de la blocul monolit din piatră, la coloanele dreptunghiulare realizate din lut nears, până la coloana circulară, rotundă. Există însă mărturii cu privire la coloana non-arhitectonică, iar acesta prinde forma sacrificiului, precum coloana de fum care duce mesajele la zei sau rugul aprins care este uneori o manifestare a prezenței divinității (Cooper 2004, 178).

Din punctul de vedere al funcționalității, coloana susține acoperișul clădirii, sau delimitează spațiul, fie la intrare, fie îl separă în interior. Semnificația simbolică a coloanelor nu este simplu de definit. Una dintre opiniile cu referire la scopul cultic al coloanei are ca analogie sprijinirea bolții cerești cu sprijinirea acoperișului. O altă interpretare este legătura pe care coloana o face cu sferele superioare, cu alte planuri de existență ale comunității. Coloana ar avea astfel menirea de a plasa construcția în „centrul universului” (Eliade, 2005, 380).

Coloana este cea care leagă sacrul de zona profană, fiind legătura dintre cer și pământ. În civilizația minoică, coloana îl reprezintă pe zeul însuși și marca spațiul sacru. Coloana din Creta este o manifestare a cultului coloanei care are menirea de a-l reda pe Marele Zeu, sursa și simbolul puterii, locul unde apare zeul (Matz 1969, 121) dar este și o reprezentare a *phallus*-ului, a stâplului totemic, *columna universalis*, *axis mundi*, coloana sau stâlpul pedepselor (Lazarovici Gh. et alii 2001, 209-210).

De cele mai multe ori, sanctuarul sau clădirea cultică comunitară marchează centrul așezării în marea majoritate a cazurilor. Amplasarea centrală are multe explicații și semnificații cu referire la importanța vieții spirituale în cadrul comunității. De multe ori intrarea în sanctuar este flancată de coloane. Flancarea are scopul de a-l avertiza pe cel neinițiat ca urmează să pătrundă într-o anumită zonă, diferită de viața profană pe care o parcurge (Gimbutas 1984, 80).

Reminiscențe din cultul coloanei pentru perioadele istorice se înregistrează în Irlanda și în Scoția. În unele comunități se serbează încă „*Maypole*” – stâlpul de mai, sau „stâlpul florariilor”, care de obicei este făcut din stejar și decorat cu panglici. Reprezintă un simbol al justiției și al fertilității care apare primăvara. În jurul acestui stâlp se dansa în ziua de 1 mai, fiind o practică subzistentă din vechiul rit de venerare a copacilor (Mackenzie 1918, 60). În mitologia scandinavă de regăsește „*Yggdrasil*”, copacul cosmic, veșnic verde, fântâna vieții eterne și a imortalității. Se credea că zeii se adună și fac sfat sub crengile acestuia. Rădăcinile îi ajung până în lumea subpământeană, trunchiul traversează lumea oamenilor, iar ramurile ajung până în *Valhalla*, tărâmul zeilor (Chevalier, Gheerbrant 2009, 93). Copacul cosmic în acest caz are rolul de a uni cele trei planuri ale existenței naturale și supranaturale (Cooper 2004, 196).

VII. 6 Analiza vetrelor: tipuri, folosire, simbol

Vatra reprezintă unul dintre cele mai importante elemente din cadrul sanctuarelor dar și din cadrul locuințelor. Vatra este definită cu mai multe sensuri. Sensul primar se referă la funcția de bază: „Un fel de platformă înălțată, amenajată în tinda caselor, pe care se face focul pentru a pregăti mâncarea; parte plană din interiorul cuptorului (de pâine) sau al sobei, care susține cuptorul sau soba în afara și pe care se poate șede sau dormi” (Nodex 2002). Noțiunea „vatră” cuprinde în limba română, pe lângă sensul propriu de loc de preparare a hranei, și alte accepțiuni: locuință, așezământ stabil, cămin, casă; loc de baștină, de origine. Expresia *vatra satului* este folosită în două sensuri: ca perimetru al satului sau ca zonă centrală a comunității rurale. *Întâia vatră* reprezintă prima casă în care a ars focul familiei. Toate aceste înțelesuri sunt cuprinse și a azi în expresia globală de „vatră părintească”, „vatră străbună” (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 124). De altfel, se pare că inițial în spatele termenului de locuință trebuie să se fi aflat „vatra” și nu pereții sau spațiul închis (Bánffy 1990-1991, 202), fapt evident dacă luăm în considerare și al doilea dintre sensurile de definire ale dicționarului: „Locul principal, central al unei așezări, al unei instalații etc.; locul pe care s-a clădit ceva, pe care se construiește sau unde se așează ceva” (Nodex 2002).

Conceptul de vatră cultică este dificil de definit, deoarece trebuie să cuprindă anumite elemente care să scoată în evidență faptul că o anumită vatră era folosită doar în anumite activități sau că nu era folosită doar pentru gătit. Vatra este un element de mare importanță pentru toate comunitățile indiferent de spațiu și de timp. Unele clădiri neolitice prezintă în jurul vetrei obiecte de cult, fără a fi sanctuare sau locuri comunitare. În majoritatea sanctuarelor găsim elemente cultice în zona vetrelor, probabil din cauză că era cel mai protejat loc din toată clădirea. Refacerea repetată a vetrei prin straturi succesive de lipitură, demonstrează faptul că aceasta nu a fost amplasată accidental, ci că locul i-a fost căutat și păstrat vreme îndelungată, fiind un „centru al familiei” (Ursulescu et alii 2002, 36).

Vatra este unul dintre elementele interioare ale clădirilor cu o largă persistență în timp și spațiu. Primele vetre descoperite se află în peșteri și datează din perioada Paleoliticului Superior. Una dintre cele mai timpurii vetre a fost descoperită la Tarnet-Garonne, în peștera Bruniquel, din sud-vestul Franței (Rouzaud et alii 1996, 30). În peșteră fuseseră amenajate două structuri din stalagmite și stalactite cu o vatră în interior (Fig. 9). Vatra a fost analizată, rezultând că are 47.600 de ani vechime, încadrată în Mousterian (Clottes, Lewis-Williams 2007). În aria orientală pentru perioada Neoliticului Aceramic au fost descoperite vetre în sanctuar, delimitate deseori de pietre. Un exemplu elocvent provine de la 'Ain Ghazal (Rollefson, Kafafi 1997), unde vatra centrală a sanctuarului pătrat, a fost pictată cu roșu și mărginită de șapte lespezi mari (Rollefson 2002, 177). De altfel, vatra a fost păstrată pe loc și refăcută în toate cele patru faze de dezvoltare și renovare a clădirii (Rollefson 2002, 175). În general în perioada Neoliticului Aceramic din aria orientală este folosită vatra circulară în sanctuar, precum la Qermez Dere, (Nashef 1990, 286; Hayden 2003, 208; Watkins 2005; Özdoğan M. 2007, 60) dar și în alte situri orientale și levantine (Mellaart 1975, 171). În zona orientală poate fi pomenită și vatra de la Beer-Sheba. Aceasta a fost încastrată în podeaua lutuită și consta dintr-un aranjament deosebit, format din pietre mici în formă pătrată (Fig. 436). Descoperitorii au denumit această formă „pătrat magic” deoarece fiecare piatră purta pe una dintre suprafețe un desen de culoare roșie. După analiza amenajării vetrei respective, s-a emis și ipoteza că era o vatră folosită de un preot sau un magician pentru „ghicit”, în perioada Epocii Cuprului (Larue 1997, 88).

Un exemplu de amenajare de cult în peșteră provine din cultura Bükk, din nordul Ungariei. În mai multe așezări ale acestei culturi au fost găsite rămășițe de oase umane și fragmente de crani, între resturile de la locuințe. Putătorii acestei culturi au folosit peșterile, care probabil dădeau o impresie de mister. În peștera Baradla din Aggtelek a fost identificat un loc ritualic, constând dintr-un spațiu special amenajat în formă de U, umplut cu cenușă, într-una dintre galeriile întunecoase (Fig. 437). În interior erau și gropi emisferice, care probabil erau folosite pentru amplasarea unor vase, în care erau amplasate ofrandele. Alte elemente descoperite aici sunt: discuri șlefuite și perforate din scoici, care fuseseră folosite ca bijuterii în ceremoniile religioase, precum și amulete din lut asemănătoare dinților de animale (Kalicz 1970, 28).

Fig. 436 Beer – Sheba. Vatra cultică (Larue 1997)

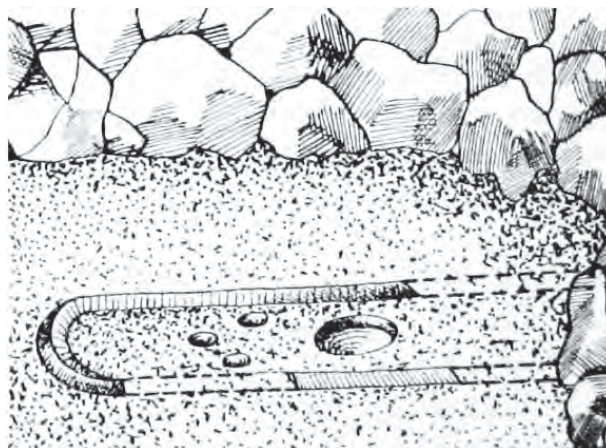

Fig. 437 Baradla. Sanctuar cu vatră în peșteră (Kalicz 1970, 29)

Pentru perioada mezolitică remarcăm faptul că vatra este unul dintre principalele elemente de cult. Forma specială a vetrelor din zona Clisurii Dunării a determinat și o analiză specifică a siturilor, precum Lepenski Vir și Padina. Stațiunile din acest areal prezintă un tip special de vatră antropomorfă care domină încăperea, fiind amplasată central (Fig. 438). În preajma acestora au fost descoperite statuile celebre ihtiomorfe (Srejović 1969, 165 și urm.; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 30, 38). În toate aceste structuri vatra are poziția centrală, fiind loc cultic dar cu caracteristici funerare în mai multe cazuri, fiind depuneri de defuncții cu inventar sub plăcile din piatră (Bánffy 1990-1991, 36). Defuncții depuși în locuințe, de cele mai multe ori în jurul vetrei, se află în sanctuare cu mâinile atingând fie vatra, fie lespedeza din piatră (Hayden 2003, 158). Semnificația redării vetrei antropomorfe este probabil legată de fecunditate sau de căldura emanată de foc (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 59).

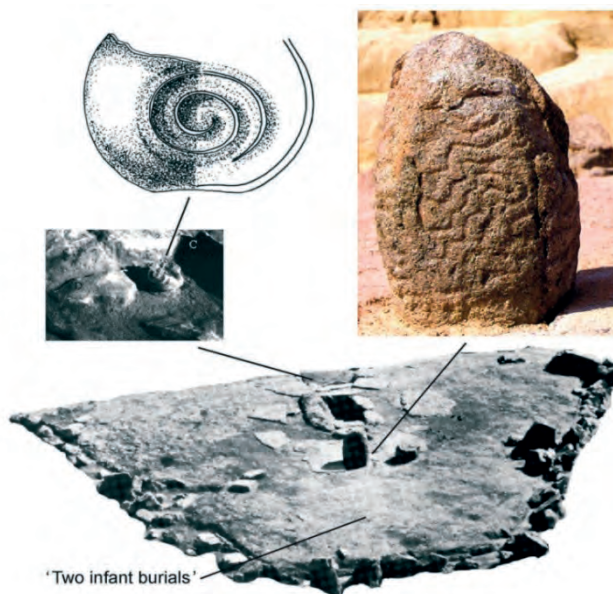

Fig. 438 Lepenski Vir. Sanctuarul 54: aranjamentul interior (Budja 2006, 191, fig. 5)

Fig. 439 Lepenski Vir. Sanctuarul 54: coloana cu decor meandric (Srejović, Babović 1983, 8)

Una dintre clădirile de dimensiuni mari cercetate în zona centrală a sitului de la Lepenski Vir este clădirea L 54 (Fig. 438). Inventarul deosebit descoperit aici furnizează argumentele pentru încadrarea acestora în categoria sanctuarelor (Srejović 1971, 8-9).

În această structură, a fost descoperit, alături de alte elemente, un vas ceramic decorat cu două spirale (Garašanin, Radovanović 2001). Conform opiniei M. Gimbutas spirala este un semn al energiei asociat cu funcția regenerativă a pântecului (Gimbutas 1989, 80). Vasul a apărut în același context cu mormântul unui mormânt de nou-născut, dar și cu vatra care cuprindea o înhumare secundară a unei mandibule de femeie matură (în interiorul vetrei). Două sculpturi pictate din piatră erau amplasate în fața vetrei, iar dincolo de sculpturile din piatră se aflau amplasate două morminte de copii (Budja 2006, 191).

Ambele sculpturi din piatră, de formă ovală, prezintă un decor meandric, probabil o reprezentare a apei, a elementului original al vieții (Gimbutas 1989, 79). Privind de aproape bolovanul mare sculptat, aflat în directă legătură cu vatra (Fig. 439), ar putea fi o reprezentare la scară mai mică a coloanei, aceasta fiind un element care face legătura dintre cer și pământ (Eliade 2005, 381).

Practicile funerare care implică folosirea vetrei nu sunt foarte extinse. Menționăm aici și alte câteva exemple de practici funerare care implicau folosirea vetrei, alături de cunoscutele cazuri de la Lepenski Vir. O situație interesantă este cea de la Cârcea, unde scheletul de copil a fost depus pe vatra, în plus prezenta și urme de ardere (Lazarovici, Maxim 1995, 190). O descoperire de acest tip este documentată la Tărtăria – Gura Luncii, în caseta C/1943, la adâncimea 0,40 m. Aici a fost găsit un schelet de copil, probabil depus pe vatră (Gligor 2007, 215; Suciu 2009, 150). Totuși Gh. Lazarovici nu crede că scheletul se afla pe vatră, ci pe podeaua locuinței, fiind posibil ca în acest caz să fi fost de fapt o podea a etajului (inf. amabile Gh. Lazarovici)

Aria balcanică este una deosebit de importantă în ceea ce privește construcțiile de cult. În Neoliticul Timpuriu regăsim aici clădiri care constituie adăposturi pentru vetre. Un cunoscut exemplu provine de la Sesklo. Clădirea 37 este amplasată periferic în așezare și are trei căi de acces (Fig. 123). Tot spațiul interior este ocupat de o vatră mare, astfel încât clădirea dă impresia că ar fi de fapt un spațiu protector al vetrei (Nanoglou 2001, 308). Teocharis remarcă asemănarea clădirii 37 cu macheta de la Krannon (Theocharis 1973, 322, n. 72).

La Achileion curtea sanctuarului era dotată cu o serie de elemente care duc spre prepararea și servirea hranei în mod comunitar (Fig. 112). Aici se afla un cuptor (pentru pâine?), o masă-altar din piatră, probabil pentru etalarea statuetelor, o platformă din lut înclinată (pentru depunere de ofrande), iar în fața acesteia se afla vatra delimitată cu pietre (tipul A20) (Gimbutas 1997, 152).

În situl de la Parța, cantitatea mare de cenușă din Templul 1 și din Templul 2 sau în bothros-uri, cu locuri de ardere și depunerea cenușii în loc special amenajat, demonstrează faptul că aici erau arse cereale, și diverse alte produse, ca ofrande. Remarcăm larga răspândire în ambele sanctuare a vetrelor portabile (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/2-3; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 284). Unul dintre altarele din Templul 1, respectiv altarul C, era destinat arderii și ritualurile care se leagă de practica oferirii prin incinerare (*fumigatio*). Pentru activitatea specifică desfășurată aici, vatra a fost încastrată într-o ramă din lut (tipul B8). Urmele de cenușă și cărbune din groapa aflată alături vetrei a condus la concluzia că groapa era destinată depozitării cenușii rezultate ca urmare a arderii spicelor de cereale sau a paielor (Lazarovici Gh. 2003, 68; Lazarovici Gh. et alii 2001, fig. 170, I.2, pl. 40/3-4, pl. 41/3). De asemenea, în Templul 2 se desfășurau activități legate de arderea cerealelor în mai multe locuri din interiorul clădirii (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 82, 89/1, 91).

O situație asemănătoare, cu vatră de mari dimensiuni amplasată în apropierea altarului monumental și a coloanei, găsim la Kormadin, în Sanctuarul 2 (Fig. 151). Aici vatra și cuptorul sunt așezate în fața altarului (Jovanović 1991, 122). În situl de la Vinča vatra domină spațiul interior al megaronului, iar de la ea, în prelungire sunt amplasate până la ieșire șapte coloane (Fig. 144) (Milojčić 1955, 153; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 195).

Un sanctuar legat de cultul cuptorului și al vetrei poate fi cel descoperit la Mărgineni – Cetățuia (Fig. 440). Pe cuptor se afla fixat un cap antropomorf cu soclu circular, fața triunghiulară, nas proeminent. Creștetul capului era alveolat, în forma unei cupe (Monah 1997, 36; Tsvek 2001, 24; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 229).

Amenajările de vetre în aer liber în apropierea sanctuarelor nu sunt întâlnite deseori. La Parța alături de sanctuar remarcăm prezența unei „vetre de veghe” situată la aproximativ 3-4 m spre vest față de Sanctuarul 2 (Fig. 343) (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, fig. 28.4, 55.2, 95.6). Vatra, de formă circulară, se afla într-un spațiu liber în forma unei piațete în zona centrală a așezării. Scopul acestei vetre exterioare era probabil acela de a supraveghea și păzi aria sacră a așezării, dar și pentru menținerea focului de veghe (Lazarovici Gh. et alii 2001, 207). Vatră în aer liber, în curtea sanctuarului a fost cercetată și la Achileion, în Grecia (Gimbutas 1997, 152) dar și pe teritoriul României, la Poduri – Dealu Ghindaru, alături de Locuința 1 (Dumitroaia et alii 2009, 38).

Remarcăm prezența unor vetre cu forme interesante, pe care nu le găsim în locuințe, precum vatra cruciformă sau în formă de potcoavă. De asemenea, uneori vetrele atrag atenția prin decorul lor, fiind pictate. Este menționat un singur caz de vatră ovoidală descoperită până în prezent, apare în sanctuarul de la Buznea, în directă legătură cu inventarul deosebit al acestuia (Fig. 278, 279) (Boghian, Mihai 1987, fig. 2-8). Inventarul cuprinde două vase cu decor ornitomorf, o vatră altar și un complex cultic compus

dintr-un vas de mari dimensiuni înconjurat de alte vase mai mici și o grupare de patru statuete antropomorfe (Boghian, Mihai 1987, 311-324).

Fig. 440 Mărgineni. Reconstituirea sanctuarului în Muzeul de Istorie, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău și imaginea cu fizionomia statuii (fotografie Adela Kovács-05.09.2014)

Vetrele cruciforme sunt unele care cu siguranță atrag atenția, având în vedere faptul că ele nu apar frecvent. În cadrul culturii Cucuteni, apar abia în faza B, două dintre ele fiind descoperite până în prezent la Poduri – *Dealul Ghindaru*, jud. Bacău, în Locuința 14 (Monah et alii 1983, 9) precum și în Locuința 2, caseta C (Fig. 447). Vatra cruciformă din L. 14 avea unul dintre brațe smulse și deplasat câțiva zeci de centimetri de resturile *in situ* ale acesteia. Vatra era realizată din mai multe fragmente care ulterior au fost îmbinate. În interiorul vetrei a fost găsită o cupă cu picior ce fusese spartă și înglobată în lutul moale. În vecinătatea vetrei se afla un creuzet pentru topit cuprul (Monah et alii 1983, 10).

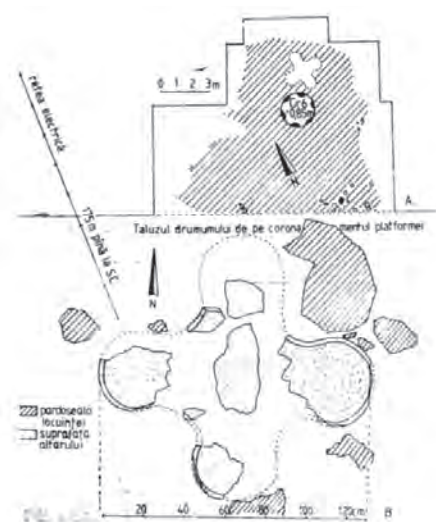

Fig. 441 Ștefănești-Stânca Doamnei. Planul locuinței 3 și vatra cruciformă-desen (Nițu, Șadurschi 1994, 182, fig. 4)

Fig. 442 Ștefănești-Stânca Doamnei. Vatra cruciformă – reconstituire cu părți originale în Muzeul Județean Botoșani (fotografie Adela Kovács) – 03.06.2016

Forma vetrelor este cea de cruce greacă, cu brațele egale și cu o alveolare în partea centrală (Fig. 447). Cea descoperită în Locuința 2 de la Poduri avea o alveolare circulară în zona de mijloc și este posibil să aibă un rol funcțional, acela de susținere a unei cupe cu fundul globular (Dumitroaia et alii 2009, 20). Un alt exemplu de vatră cruciformă a fost descoperit la Ștefănești-Stânca Doamnei (Nițu, Șadurschi 1994, 181-188). Vatra cruciformă se afla în Locuința 3 (Fig. 441, 442). Dimensiunile sunt de cca. 1,20 X 1,35 m și era înălțată față de podea cu 7-8 cm (Nițu, Șadurschi 1994, 182, fig. 4). În asociere cu vatra menționăm un topor din cupru, și două vase. Același tip a fost găsit și la Cucuteni – Cetățuia, în nivel Cucuteni B

(Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, fig. 42). După construirea altarului cruciform s-a mai lutuit de două ori peste lipitura platformei (Fig. 443/a). Pe latura de vest era urma unui „montant“, însă după părerea noastră este o posibilă coloană care fusese inserată alături. Peste platformă se menționează două ridicături de formă ovală și un fragment de ramă din lut cu lipituri pe pat de piatră (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, 85-86). Aceste ultime elemente au fost considerate ca provenind probabil de la cuptoare, însă având în vedere analogiile din alte spații de cult, îndrăznim să considerăm aceste amenajări mese altar, care se aflau la nivelul podelei sau foarte puțin înălțate deasupra acesteia (Fig. 443/b, c).

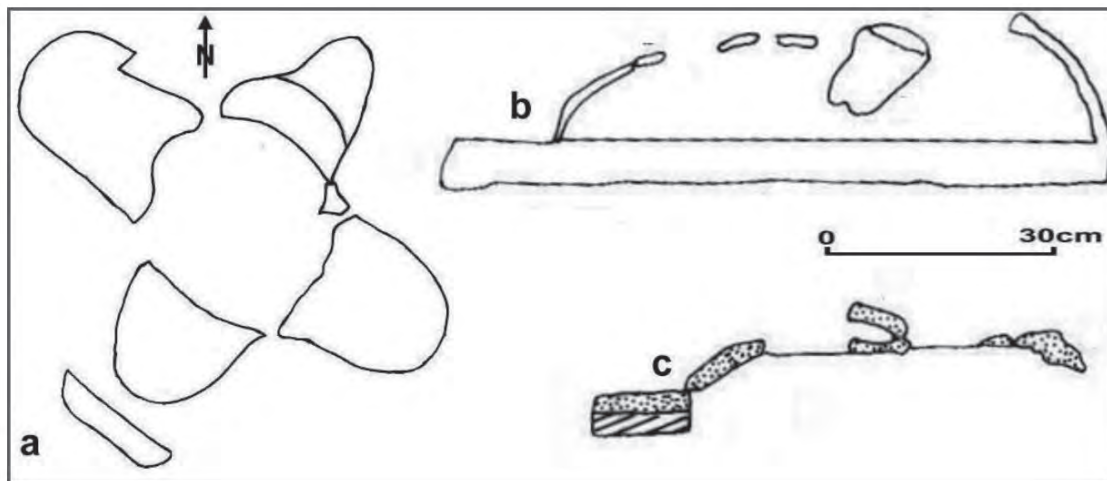

Fig. 443 Cucuteni. Vatra cruciformă și amenajări de cult (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004, fig. 42)

O altă așezare unde au fost descoperite vetre de acest tip special este cel de la Vladimirovka, faza a VII-a. Clădirea avea două încăperi, fiecare dotată cu câte o vatră cruciformă și cu câte un cuptor (Fig. 286). Vetrele au fost realizate din lut și situate direct pe podea, dar întotdeauna ușor ridicate deasupra ei. Uneori s-a observat faptul că suprafața lor era decorată cu cercuri concentrice (Burdo 2005, 59).

Cazul de la Nebelivka este unul spectaculos prin numeroasele platforme cruciforme fixate în structura de mari dimensiuni cercetată în sit (Fig. 444). Platformele pentru altare au fost realizate din pastă argilă fină, fără incluziuni, dintr-o sursă aflată în afara sitului (Videiko, Burdo 2015, 23).

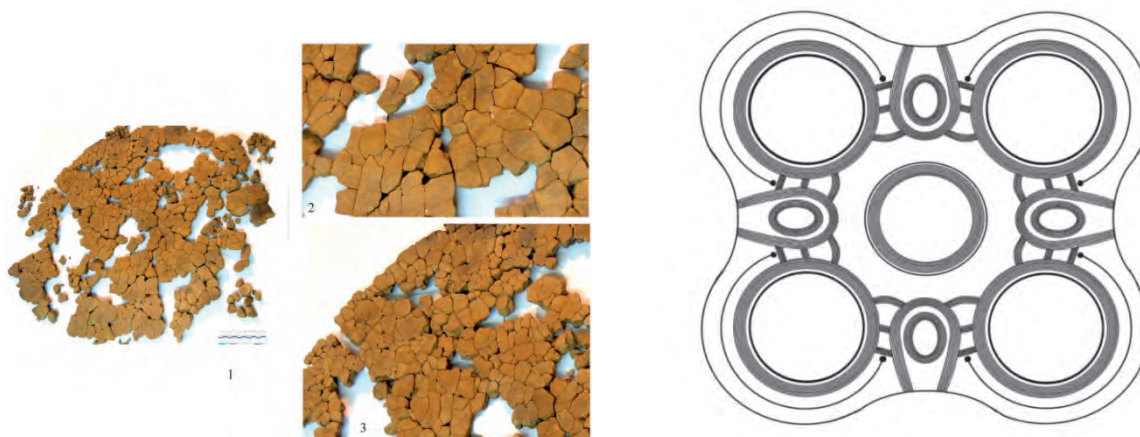

Fig. 444 Nebelivka. Vatra cruciformă 5/Elevation 5, în cursul restaurării și reconstituirea decorului (Videiko 2015)

Un singur exemplu de vatră cruciformă este menționat în spațiul exterior arealului cucutenian, la Herpály-Berettyóújfalu, în Ungaria. Vatra cruciformă a fost descrisă ca „treflată“ (angular clover leaf) (Fig. 445). În mijloc se afla o alveolă, în forma unui fund de cupă (Kalicz et alii 2011, 30), realizată în aceeași manieră precum cea observată la Poduri, în Locuința 2. Datorită refacerilor succesive aceasta își schimbă forma și în ultimul nivel de refacere apare în formă ovală (Kalicz, Ráczky 1984, 110).

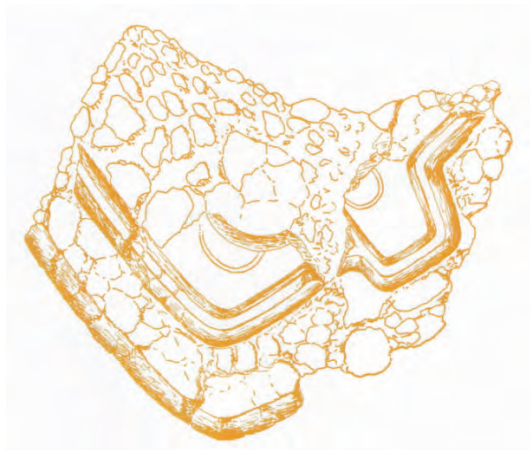

Fig. 445 *Herpály-Berettyóújfalu*. Vatră cruciformă din Locuința 9 (Kalicz et alii 2011, 31)

Fig. 446 *Herpály-Berettyóújfalu*. Vatră cruciformă miniaturală (Kalicz, Ráczky 1984, 129, fig. 44/8)

Atât forma neobișnuită cât și faptul că acest tip de vatră este mai des întâlnit în machetele de clădiri (Mantu-Lazarovici C. M. 2004), determină introducerea vetrei în cadrul elementelor de cult (Dumitroaia et alii 2009, 21), cu o puternică încărcătură simbolică. Machete de sanctuare în care au fost observate acest tip special de vatră sunt descoperite în aria ucraineană, la Popudnja, două exemplare (Fig. 413), Cerkassov Sad (Fig. 448) (Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 56), Suškova (Monah 1997, 46; Mantu-Lazarovici C. M. 2004, fig. 20) și un exemplar din colecția Platar (Burdo 2005, 136). De menționat că o vatră miniaturală, fără clădire, a fost descoperită și la Herpály-Berettyóújfalu, din păcate fără a se preciza locul de descoperire (Fig. 446) (Kalicz, Ráczky 1984, 129). Uneori în aceste machete se observă și activități casnice, precum râșnitul (Lazarovici Gh. et alii 2001, 206; Lazarovici Gh. 2003, 68; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2009, 257).

Fig. 447 *Poduri*. Vatră cruciformă din Locuința 2 (Dumitroaia et alii 2009, 43)

Fig. 448 *Čerkassov Sad*. Machetă de clădire cu vatră cruciformă (Burdo 2005, 140)

Vatra în formă de „8” singură sau asociată cuptorului este un indiciu pentru o amenajare cultică. Aceasta apare în camera C din „Casa Cerbului” de la Parța, jud. Timiș (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 258), nefiind totuși un caz izolat. Acest tip de vatră a fost documentat în mai multe circumstanțe din aceeași așezare (Lazarovici Gh. et alii 2001, 151, fig. 122) în P 136B (Lazarovici Gh. et alii 2001, 151, fig. 123) precum și la Moldova Veche, în cadrul Neoliticului Târziu (Lazarovici Gh. 1979, pl. IB; Rus, Lazarovici Gh. 1991, 92, fig. 9).

În cazul vetrei antropomorfe (tip A15), aceasta domină de cele mai multe ori încăperea și este întâlnită numai în clădirile de tip trapezoidal, specific pentru Lepenski Vir (Srejović 1972; Gimbutas 1989a, pl. 19; Budja 2006, 192; Radovanović 2000, 334), Padina (Budja 2006, 192, fig. 7), iar mai târziu în aria balcanică la Rakitovo (Matsanova 2003, 68; Radunčeva 2004, 32; Budja 2004, 125).

Un alt tip interesant este vatra în forma literei „U”. Aceasta a fost identificată la Trușești, în Sanctuarul L60 (Fig. 299) (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 117-121, fig. 86-87; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008,

26, fig. 6) și în Sanctuarul L24 în fața statuii duble monumentale (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 529; Monah 1997, 37, n. 72; Monah 1997, 206).

Uneori vetrele sunt pictate. Scopul depunerii unor straturi de pictură cu roșu este greu de deslușit în zilele noastre, fiind probabil o asociere între vatră, ca sursă de lumină și căldură, cu sângele și viața. Primele exemple de vetre pictate au fost descoperite la 'Ain Ghazal în asociere cu pietre poziționate vertical, probabil coloane (Rollefson 2002, 177; Hayden 2003, 198). La Çatal Höyük sunt menționate două vetre pictate. Primul caz este din cercetările vechi, în sanctuarul A.II.1 (Mellaart 1963, 45), iar din cercetările noi se menționează în Clădirea 44 (Building 44) o vatră cu diametrul de 50 cm cu suprafața pictată cu roșu. Alt caz de pictare al vetrei întâlnim în clădirea L9 de la Bordușani. Al cincilea nivel de refaceri a vetrei fusese pictat cu roșu (Popovici et alii 2003, 23; Marinescu-Bîlcu 2000, 356). În așezarea de la Voroshylovka, în Clădirea 8, se menționează urme de pictură roșie pe o platformă din lut, de cca. 1 mp, amplasată direct pe podea, o posibilă vatră, considerată altar (Burdo 2005, 58). Este de asemenea posibil, având în vedere numeroasele lame și unelte din silex, ca acest altar să fi fost folosit pentru tăierea animalelor ritualic și sacrificiile de sânge (Burdo 2005, 59). Un alt exemplu de vetre decorate cu pictură se regăsesc la Kolomischina, faza II. Vatra era de formă circulară, în prima încăpere, iar în a doua alături de vatra pictată cu roșu, se aflau nouă vase, dintre care unul avea în interior oase de animale (Burdo 2005, 60). Un caz interesant îl constituie vatra din Locuința 8 de la Scânteia. Forma vetrei era circulară și încadrată de un chenar cu marginea decorată cu caneluri. Pe suprafața interioară erau amprente de crengi subțiri (Mantu, Țurcanu 1999; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 210).

Pentru analiza vetrelor am prezentat tipologia mai sus (Fig. 335, 336). Am introdus vetrele din sanctuare, conform tipologiei, în baza de date, realizată în Microsoft Access, făcând ulterior corelații între diverse elemente descoperite în clădirile comunitare. Am introdus, atunci când informația a fost disponibilă, dimensiunile vetrelor din clădirile speciale. Din nefericire prea puținele date concrete cu privire la acest element, ne împiedică să facem aprecieri legate de media dimensională a acestora. Din punctul de vedere al formei este preferată vatra circulară, urmată de cea rectangulară (Fig. 449).

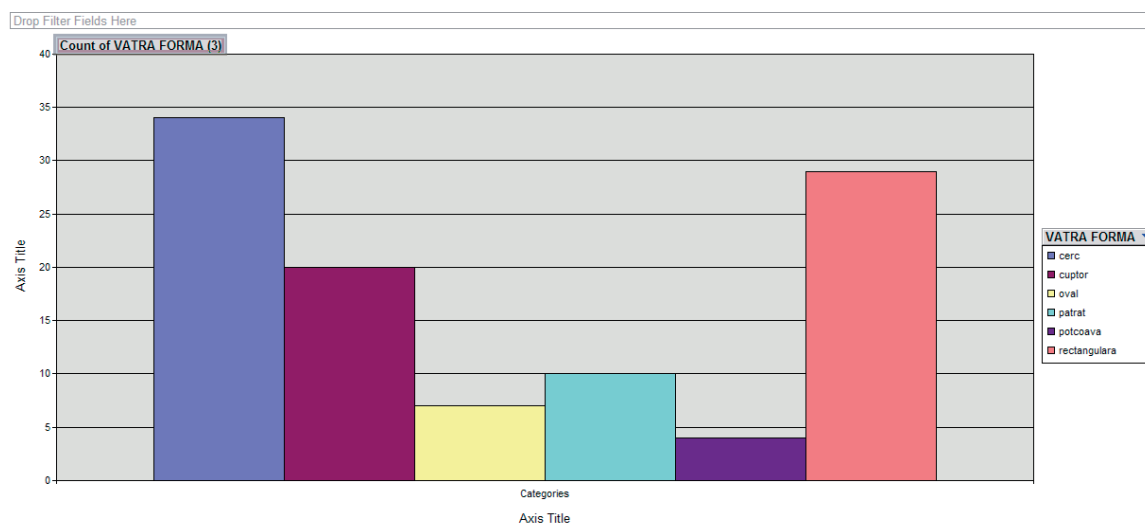

Fig. 449 Grafic cu forma geometrică a vetrelor din sanctuare

Din punctul de vedere al poziționării am introdus în baza de date diferențiat locul de amplasare, în funcție de forma generală a clădirii (dreptunghiular – D și DD, trapezoidal – T, pătrat – P și circular – C), iar în cazul clădirilor dreptunghiulare am făcut diferență pe criteriul de amplasare a intrării: pe latura scurtă – clădirea D și DD pentru intrarea pe latura lungă (Fig. 329).

În cazul clădirilor de tip dreptunghiular cu intrare pe latura scurtă, corespunzător tipului de clădiri A5, vatra este amplasată în majoritatea cazurilor în spatele clădirii, respectiv în poziția D18, loc oarecum ferit față de intrare. Ca frecvență se situează imediat alături, dar mai rar, locurile de lângă intrare, respectiv D13, D20 și D17. Cel mai rar sunt preferate colțurile și locul cel mai îndepărtat față de intrare (Fig. 450)

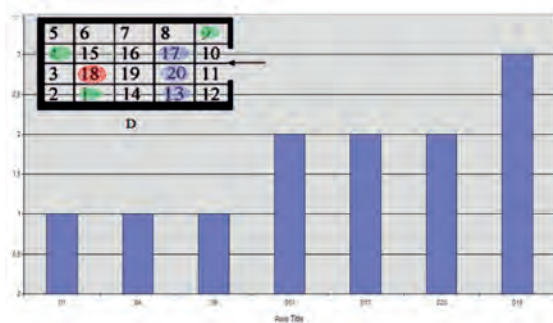

Fig. 450 Locurile de amplasare ale vetrelor în structurile dreptunghiulare de tip A5

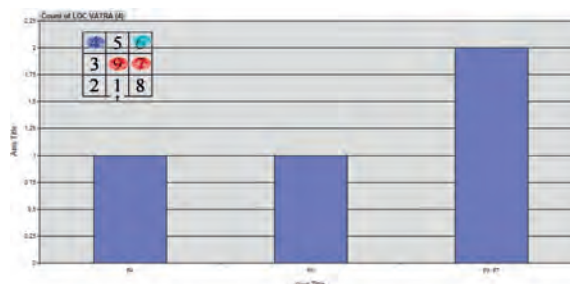

Fig. 451 Locul de poziționare a vetrei în clădirile pătrate de tip P.

Structurile pătrate în general apar mai puțin folosite pentru amenajarea locurilor de cult. Sunt rare cazurile în care apar clădiri perfect pătrate, majoritatea fiind de diverse tipuri dreptunghiulare. Pentru eșantionul pe care l-am avut la dispoziție, am identificat trei locuri preferate de amplasare a vetrei. Cel mai folosit loc este cel din partea mediană a clădirii, în fața ușii, necesară fiind poate și evacuarea fumului. În egal de rară măsură sunt folosite colțurile clădirii din partea opusă intrării, în timp ce acelea aflate pe aceeași latură cu ușa nu sunt folosite deloc (Fig. 451).

Am dorit să vedem corelația dintre tipurile de clădiri și tipurile de vetre folosite. Cea mai mare varietate de tipuri de vetre apar în cazul clădirii A2, respectiv clădire patrulateră, cu laturile aproximativ egale, aproape păstrate, cu intrarea prin acoperiș, tip specific pentru situl de la Çatal Höyük (Mellaart 1962; Mellaart 1967). În clădirile cu pridvor sau cu anexă, respectiv tipurile B3 sau E1 au fost folosite vetrele de tip A17, circulară, închisă și cu gardină supraînălțată (Fig. 452). Tipul de vatră A13 vedem că este folosit în aproape toate tipurile de clădiri. Cel mai rar apar tipurile B1 și B2, care sunt folosite dar nu sunt generalizate. Din punctul de vedere al frecvenței vetrelor în sanctuare, am urmărit care este tipul cel mai intens folosit. Am corelat stațiunile cu tipurile de vetre folosite. În general se observă că un anumit tip de vatră este preferat într-o anumită zonă sau într-o anumită așezare (Fig. 453).

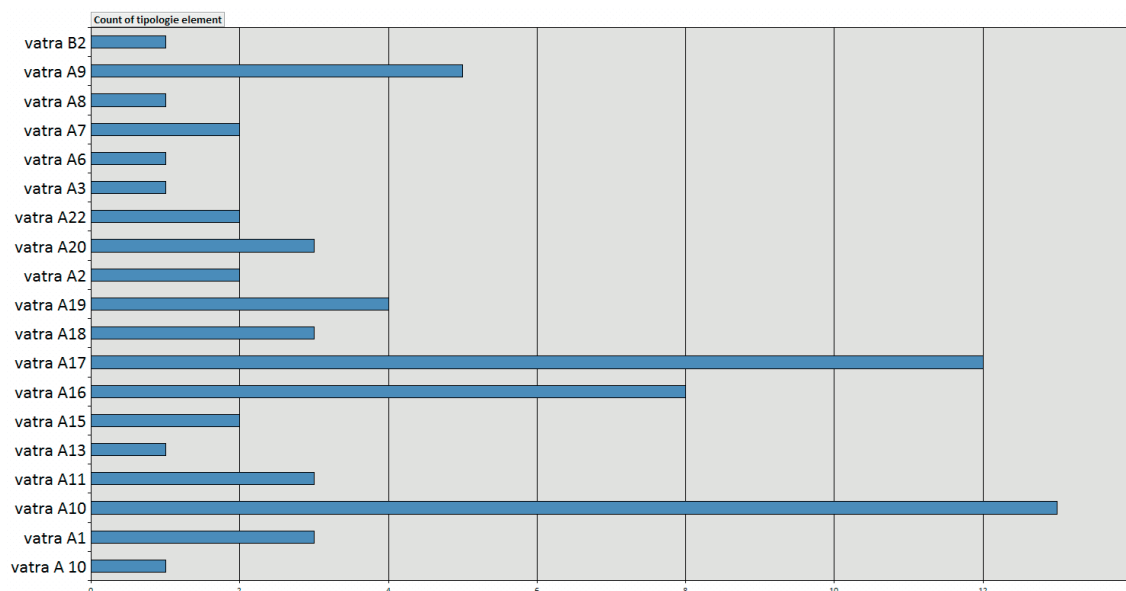

Fig. 452 Frecvența tipurilor de vetre

Remarcăm faptul că tipul A10, respectiv cel dreptunghiular cu gardină este utilizat intens, dar nu la fel de frecvent ca tipul A13 circular. Tipul circular este deseori întâlnit, cu gură de deschidere, fie cu gardină (tip A6), fie fără (tip A5). Tipul A15 este folosit doar în siturile din Clisura Dunării, la Lepenski Vir și Padina, fiind o categorie specifică. Desigur că și în cadrul vetrelor de tip antropomorf, realizate din piatră, cum este cel din Clisură, se pot distinge o serie de tipuri și subtipuri. O tipologie a vetrelor de acest gen a fost realizată de colegul dr. Ioan Cojocaru (Cojocaru 2010). Din graficele statistice (Fig. 452) observăm o mare varietate de tipuri de vetre folosite în cadrul clădirilor cultice.

Drop Filter Fields Here						
COD FORMA ▾						
A1 ☐	A2 ☐	A5 ☐	B5 ☐	B3 ☐	E1 ☐	Grand Total
+ -	+ -	+ -	+ -	+ -	+ -	+ -
TIP VATRA ▾	TIP VATRA ▾	TIP VATRA ▾	TIP VATRA ▾	TIP VATRA ▾	TIP VATRA ▾	No Totals
A13 B2	A8 A10 A17 A10	A18 A13 B1	A13	A17	A17	

Fig. 453 Corelația dintre tipurile de vetre și tipurile de clădiri

Ritualuri de fundare a vetrelor

În ceea ce privește urmele unor ritualuri de fundare sau abandonare, au fost publicate până în prezent câteva studii care ating și problematica vetrelor (Lazarovici Gh. 2009a, 239-288; Lazarovici C. M. 2009, 223-238; Preoteasa 2013, 91-114), există câteva situații cunoscute în literatura de specialitate. Menționăm doar câteva exemple, fără pretenția de a epuiza subiectul, acesta fiind unul foarte generos: la Malnaș, în cazul vetrei 8, din vecinătatea L2, avea depozitate oase arse, precum și bucăți din vase sub vatră, în structura acesteia; doi idoli antropomorfi feminini erau în imediata apropiere a vetrei (László A. 2000, 249), dar și în alte stațiuni din complexul Ariușd-Cucuteni-Tripolie. Spre exemplu în L28 de la Hăbășești vatra prezenta dedesubt o groapă, (groapa nr. 58) iar vatra avea rolul unui „adevărat capac” (Dumitrescu Vl. 1954, 122; Boghian 2004, 66). Situația nu este singulară, aceasta fiind deseori observată în situl de la Târgu Frumos – Baza Pătule (Ursulescu et alii 2002, 47, fig. 5). Alături de vatra din L16 de la Păuleni-Ciuc, „Dâmbul Cetății” se afla un altăraș cu cupă și măsută, folosit după toate probabilitățile la anumite practici rituale (Buzea, Lazarovici 2005, 43; Pl. III/4; Pl. XX/4; Pl. XXX/1; Buzea 2006, 126).

La Luka Vrublevetskaya, în L5 era depus un craniu de taur lângă vatră. În situl de la Jura, în L3, alături de vatră era un vas cu artefacte de silex (Tsvek 2005, 151). De asemenea, un caz demn de remarcat este cel de la Vesely Kut, unde, în structura pereților unui cuptor, se aflau 7 conuri din lut (Tsvek 2005, 147; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 179-180).

Cele mai numeroase urme de la ritualuri de fundare a vetrelor în sanctuar sunt în cazul clădirii L2 de la Poduri. Trei dintre vetrele de aici, toate descoperite la parter, aveau ritual de fundare. Vatra 2, de formă rectangulară, avea trei niveluri de refacere. Pe vatră și în imediata apropiere erau vase întregi și întregibile, de diferite forme și dimensiuni. Pe o poliță din lut, aflată imediat alături de vatră a fost găsit un frecător din gresie și resturile calcinate de la un câine. Pentru prima fază de utilizare a vetrei, structura cuprindea pietre plate și fragmente ceramice de la un vas păstrat parțial, decorat cu motive geometrice picate cu brun pe fond gălbui-roșiatic (Preoteasa 2013, 102-103). Vatra 3, de formă pătrată, se afla pe latul de nord-est a celei de-a doua încăperi, deranjată și cu un singur nivel de construcție și mai multe refaceri succesive. Sub vatră a fost găsită o amforă spartă, cu jumătatea inferioară sub gardină, iar partea superioară în afara vetrei, pe podeaua parterului. În interiorul vasului a fost descoperit ocră-roșu (Preoteasa 2013, 103-104). Vatra 6, de formă pătrată, se afla în încăperea a treia, pe capătul sud-vestic. Avea miezul din lut, pentru care a fost amenajat patul din pietre plate și fragmente ceramice din vase neîntregibile. În miezul vetrei a fost descoperită o statueta zoomorfă care redă stilizat o bovină. Piesa a fost descoperită fragmentată, lipsind din vechime vârfurile coarnelor, cozii și picioarelor. Capul acestei piese nu este individualizat, care coarnele îndreptate în lateral, corpul alungit, coada proeminentă, picioarele unite două câte două. Pe suprafața corpului, grupate, sunt 38 de împunsături circulare, dispuse asimetric. Inițial corpul a fost picat cu roșu (Preoteasa 2013, 105).

Ca un posibil ritual de abandonare a unei anumite clădiri, se menționează distrugerea vetrei, astfel clădirea fiind „ucisă” (Pashkevich, Videiko 2006, 115).

Dacă prispa și pridvorul casei reprezintă spațiul de tranziție dintre exterior și interior, dintre comunitate și familie, dintre profan și sacru, vatra se presupune a fi locul central al locuinței, spațiul mitic al familiei (Avram 1996). Analiza vetrelor din clădirile obișnuite sau din sanctuare poate dezvălui o serie de aspecte legate de modalitatea în care comunitățile preistorice își concep spațiul de locuit sau de cult. Urmărirea unor anumite tipare de aranjament ar putea dezvălui tipare comportamentale care țin de cele mai multe ori de credință sau de modalitatea în care își vizualizează propria casă a zeilor.

Chiar dacă observăm o mare varietate constructivă în ceea ce privește vetrele și instalațiile pentru foc, acestea nu sunt foarte variate formal, în cadrul aceleiași culturi, fiind anumite tipare comportamentale care determină o anumită comunitate, la un anumit moment să își construiască vetrele într-o manieră asemănătoare, care uneori poate fi pusă și pe seama unei obișnuințe sau a unei mode care își face simțită prezența local. În ceea ce privește vetrele cruciforme, ele sunt de fapt element distinctiv asupra unui loc de cult consacrat. Avem în vedere atât localizarea acestora, obiectele asociate, cât și faptul că de cele mai multe ori vetrele cruciforme sunt asociate cu așezări de mari dimensiuni, în care comportamentul religios este unul deja clar definit (Videiko 2015).

Remarcăm două maniere de realizare a vetrelor cruciforme: plate (simple) și cu alveolare centrală. Chiar dacă majoritatea machetelor prezintă vetrele alveolate, cele mai numeroase descoperiri la scară reală din clădiri, sunt realizate în manieră plată, cu excepția celei din Locuința 2 de la Poduri și cea din Clădirea 9 de la Herpály-Berettyóújfalu. Cu toate acestea, vatra miniaturală de la Herpály este de tip plat, deseori întâlnit în spațiul cucutenian în mai multe situații. Desigur că miniaturile reprezintă la scară redusă vetrele reale, deci în mod natural, este posibil ca tipul de vetre plate să se regăsească în spațiul maghiar în viitor.

În ceea ce privește depunerile de sub nivelul vetrei, acestea se explică prin sacralizarea lor, consacrarea acestora fiind legată de consacrarea întregului spațiu pe care acestea îl încălzesc (Preoteasa 2013, 105). Prin prepararea unei anumite cantități de hrană pe vetrele consacrate, inclusiv hrana consumată devine sacră, astfel încât se poate vorbi și despre un festin care are dimensiuni mult mai ample la nivel simbolic, decât putem în zilele noastre să dovedim prin urme materiale. Semnificația generală a vetrei este legată de sexualitatea focului dar și de fecunditate (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 54). De asemenea, vatra reprezintă unul dintre modurile de manifestare ale Marii Mame care prin căldura emanată de pânțele ei (camera de ardere) emană viață și o întreține (Gimbutas 1989). Ideea poate fi dusă mai departe prin analogia dintre lemnele care sunt introduse în vatră ca sugerare a unui act sexual (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 55).

Anumite funcții simbolice ale vetrei au fost păstrate în numeroasele expresii românești, dintre care unele sunt încă în uz. Lipsa cenușii din vatră este semn de sărăcie („a-i lua/a-i vinde și cenușa din vatră”: a-i lua totul; a nu-i lăsa nimic), iar „a prinde vatră” semnifică bunăstarea materială („a se prinde cu mâinile de vatră”: a ajunge la o stare materială foarte bună; a deveni bogat). Menționăm și alte expresii, precum: „a cădea musafir în vatră”: a fi musafir nepoftit și nedorit; „a cloci pe vatră” (sau „a se muta de pe vatră pe cuptor”): a-și petrece vremea fără nici un rost; a trândăvi; a lenevi; „a îmbătrâni pe vatră”: a rămâne fată bătrână; a nu se mărita. Ieșite din uz sunt expresiile „a lăsa (un ostaș) la vatră = a elibera (un ostaș) după terminarea stagiului militar, a fi demobilizat și „a rămâne cu sluta în vatră”: a rămâne cu fata nemăritată (Nodex 2002).

Vatra este una dintre cele mai importante dotări ale clădirilor și a adăposturilor din toate timpurile și din toate spațiile. Tocmai din cauză că este elementul de păstrare și folosire a focului a avut conotații legate de zei htonieni. Vatra reprezintă centrul de venerare și de manifestare a pietății zilnice. Astfel, focul este sacru și joacă rolul unui altar (Burdo 2005, 60). În același timp, poate deveni chiar altar în sine, în funcție de elementele aflate în apropierea acesteia sau în funcție de modul de realizare. În perioada următoare cuptorul va fi un element cultic deosebit de important, cuprinzând numeroase alte sensuri simbolice, în directă legătură cu metalurgia și cu stăpânirea focului ca făuritor de arme și unelte (Chevalier, Gheerbrant 2009, 319).

VII. 7 Altarele și caracteristicile acestora

Remarcăm faptul că de-a lungul timpului regăsim în literatura de specialitate publicate numeroase așa-numite altare, altare miniaturale, mese de cult, platforme de ofrandă sau altărașe de cult, marea majoritate reprezentând miniaturi de mobilier, sau de vase sub diverse forme și dimensiuni. Termenul

este suficient de vag pentru a fi utilizat inclusiv pentru plachetele pictate, precum cele de la Ovčarovo (Bailey 1993, 209-210). Din punct de vedere formal aceste piese sunt diferite. Distingem casete, măsuțe, vase, prismatice, sprijinite pe trei sau patru picioare, uneori cu un recipient deasupra (Mirea 2011, 42). Mesele pe piciorușe, cu sau fără cupă deasupra, sunt unele dintre cele mai decorate piese (Bailey 2000, 106-107). Apariția lor în contexte extrem de diverse este discutabilă, și uneori se consideră că respectivele contexte nu le califică neapărat pentru activități de cult. Cu toate acestea, miniaturile intră în sfera non-funcționalului și din acest motiv considerăm că ele au fost folosite pentru scopuri diferite decât cele de ordin casnic. În altă interpretare, aceste așa-numite altărașe au fost considerate ca reprezentând scene sacre în miniatură, reproducându-le pe cele care se desfășoară la scară reală (Gimbutas 1989, 116).

Pentru subiectul pe care îl abordăm sunt importante altarele în mărime naturală, sau cel puțin acele altare care sunt fixate, imobile, fiind de fapt o piesă de mobilier. Pentru a evita confuziile care de multe ori sunt create prin folosirea aceluiași termen pentru categorii de obiecte diferite, considerăm altarul ca fiind strict masa de ofrandă, consacrată uneia sau mai multor divinități, pe care se depun ofrande și în jurul cărora se desfășoară ritualurile. Altarul reprezintă în esență cel mai restrictiv element dintre toate celelalte dotări folosite pentru ritualuri, fiind supus interdicțiilor de a fi atins sau văzut (Adams 2004, 38).

Cele mai timpurii exemple de altare le regăsim în perioada Neoliticului Aceramic când se dezvoltă arhitectura de cult dedicată. În toate siturile megalitice apar clădiri de cult, precum și mese altar. La Nevali Çori, în sanctuarul de la periferie, altarul era din piatră și demarcat de coloane (Özdoğan 2007, 61). La 'Ain Ghazal, într-una dintre clădirile din zona estică altarul este reprezentat de o lespede din piatră, înconjurată de trei pietre verticale și un bloc antropomorf de 80 cm înălțime (Rollefson, Kafafi 1997, 35). Situația este asemănătoare cu cea din al doilea sanctuar estic, unde altarul era format din două lepezi masive din calcar, care erau susținute de trei perechi de blocuri din piatră verticale (Rollefson 2005, 8). Desigur că toate aceste altare se asociază cu alte elemente, precum coloane, vetre, pereți decorati, pe care le-am discutat pe parcursul lucrării.

Fig. 454 Tumba Madžari. Sistem de „tuburi” cercetat în 2008 (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 146, fig. 13)

Zona balcano-anatoliană, în perioada Neolitică este un spațiu uimitor în ceea ce privește manifestările artistice și spirituale. Câteva exemple ne rețin atenția. La Aşağı Pinar în camera 8a se remarcă platforma de 1,50 × 0,70 m peste care se aflau concentrate mai multe mese pe picioare, mai mici (Fig. 96) (Özdoğan E. 2009, 217). La Nea Nikomedeia altarul se afla într-un colț al clădirii. Pe masă se aflau cinci statuete și sute de runde cu funcționalitate incertă (Budja 2004, 122; Milisauskas 2002, 186).

Situl de la Achileion are manifestări diferite, în funcție de etapa de referință. Pentru faza IIIb timpurie, se menționează un altar în curte, din piatră, de dimensiuni mari, pe care erau așezate statuete și vase. Alt altar era făcut din lut, în formă de platformă, înclinată, cu mici cavități în colțuri (Fig. 113). M. Gimbutas interpretează cele patru alveole ca locuri pentru depunerea ofrandelor sau a unor cupe cu fundul sferic (Gimbutas 1997, 152). În sanctuarul din nivelul IVa mijlociu se menționează un altar pe care se aflau statuete și vase (Gimbutas et alii 1989, 216).

Forme de altare deosebite remarcăm pentru zona macedoneană. Aici au forma unor recipiente, numite uneori și tuburi, de mari dimensiuni. La Tumba Madžari altarul acoperea 1 mp și avea aspectul unor recipiente de mari dimensiuni, rectangulare cu marginile rotunjite sau chiar circulare (Fig. 454). Deși altarul nu a fost ilustrat în publicațiile inițiale, acesta arăta precum cel din cercetări recente. Se menționează descoperirea unor capete de statuete de 15 cm înălțime (partea păstrată) în jurul recipientelor (Fig. 396) (Zdravkovski 2009, 45).

În cazul sanctuarului de la Vrbjanska Čuka altarul era poziționat alături de peretele nord-vestic al clădirii. Distinctive pentru altarul de aici sunt cele patru recipiente mici, alături de recipientul principal (Fig. 455). În clădire remarcăm relieful masiv, diagonal pe peretele nord-estic, care se întinde de jos în sus, formând prin colțuri triunghiulare, zig-zaguri la mijlocul suprafeței peretelui (Fig. 456) (Kitanovski et alii 1990, 109).

Fig. 455 Vrbjanska Čuka. Altarul format din casete din lut (Kitanovski et alii 1990, 110, fig. 7)

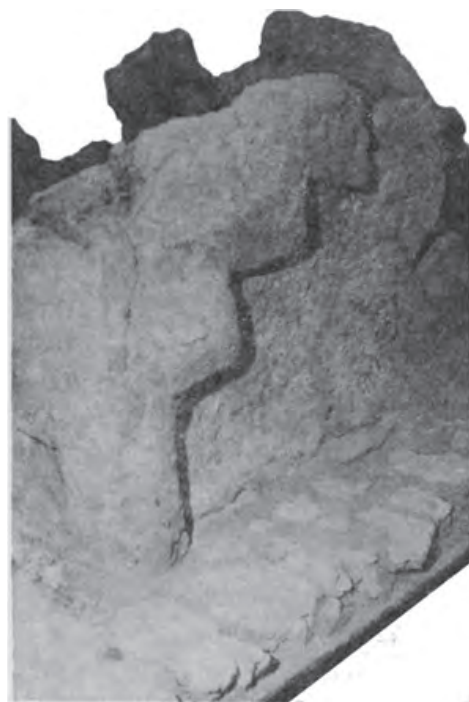

Fig. 456 Vrbjanska Čuka. Relief pe peretele altarului (Kitanovski et alii 1990, 109, fig. 6)

În majoritatea cazurilor statuetele sunt asociate altarelor. În cazul statuii de la Donja Branjevina, aceasta este asociată cu un altar de formă eliptică, probabil parte din modul de folosire și prezentare a statuii (Karmanski 2005, 27). În situl de la Vinča, printre numeroase piese de cult și o serie de elemente non-funcționale, se menționează descoperirea în anul 1911, a unui altar de sacrificii fragmentar (Nikolić, Vuković 2008, 60). Din păcate nu avem mai multe date cu privire la modul în care era acesta realizat sau cum arăta respectiva piesă. În Sanctuarul 1 de la Kormadin altarul avea forma unei casete foarte decorate, înconjurată de o ramă din lut cu alveole (Fig. 457, 458). În momentul descoperirii nu s-a putut determina cu precizie unde se afla, însă descoperitorii menționează că trebuie să fi fost pe un pedestal, în apropierea cuptorului (Jovanović, Glisić 1961, 131).

Masa din Sanctuarul 2 este foarte diferită. Aceasta este una îngustă și încadrată sau susținută de două coloane (Fig. 151). Masa suspendată la o oarecare înălțime susținea un bucraniu monumental (Jovanović, Glisić 1961, 128).

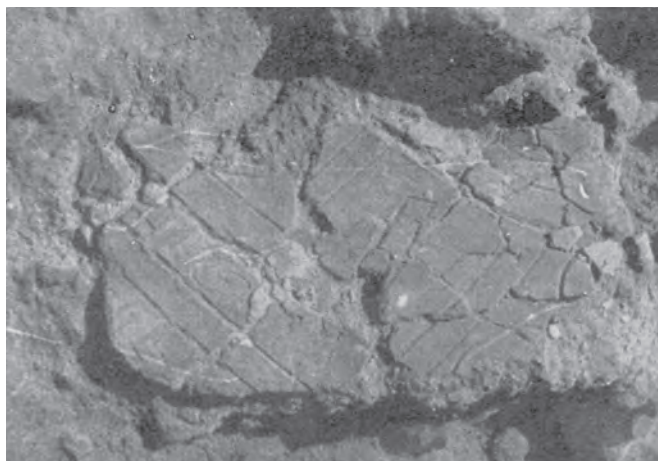

Fig. 457 Kormadin. Fragmente de chirpic decorat din masa centrală (altarul) din Sanctuarul 1 (Jovanović, Glisić 1961, 134, fig. 38)

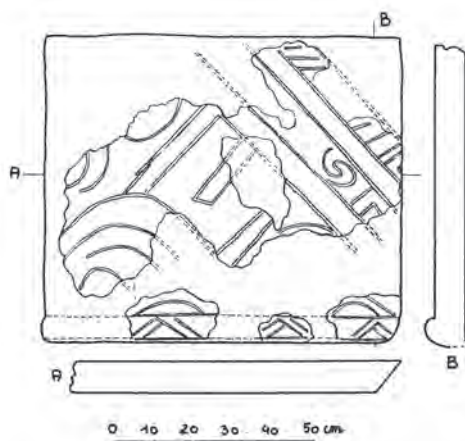

Fig. 458 Kormadin. Fragmente de chirpic decorat din masa centrală (altarul) din Sanctuarul 1 (Jovanović, Glisić 1961, 135, fig. 40)

Datate în aceeași perioadă precum sanctuarele de la Kormadin, sunt cele descoperite la Crkvine. În Clădirea 1/2008 altarul este o casetă de dimensiuni mari, cu o bordură supraînălțată față de celelalte trei laturi, asociat cu două cuptoare, un bucraniu din lut și o râșniță fixată pe un soclu din lut. Altarul se afla în colțul nord-vestic al clădirii. Dimensiunile acestuia sunt de 0,85x0,65 m. Forma este vag trapezoidală cu caseta interioară de formă ovală (Fig. 459). Adâncimea originală a casetei era de 8-10 cm, și a fost refăcută de mai multe ori prin adăugare de material. Pe partea sud-vestică a casetei a fost descoperită o „pâine de lut” de 20 cm diametru. Alături de acest altar, spre sud, a fost găsit un grup de vase format din două vase mari fragmentate și un castron, alături de o piesă conică, ce fusese înfășurată în pânză, păstrând impresiunile pe suprafața sa (Crnobrnja et alii 2009, 16).

Fig. 459 Crkvine. Casetă-altar din Clădirea 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 16, fig. 12)

Perioada Neoliticului Timpuriu pe teritoriul României aduce modeste contribuții în ceea ce privește repertoriul altarelor. Cea mai timpurie referire la un altar pe teritoriul României am găsit-o în situl de la Zăuan. Aici se menționează descoperirea unui altar prismatic, realizat din pastă poroasă, netezit rudimentar, cu o perforație verticală și mai multe tăieturi pe fețele laterale, considerate că ar reda stilizat o figură umană (Fig. 460). Analogiile pentru această piesă au fost identificate în zona tessaliană, la Otzaki Magoula (Lazarovici Gh. 1988, 26).

Pentru perioada Neoliticului Dezvoltat discutăm deja despre o evoluție vizibilă, în toate domeniile vieții economice, sociale și implicit spirituale. Am menționat deja descoperirile deosebit de importante de la Parța. Reluăm doar informațiile esențiale legate de altarele descoperite aici. În interiorul Templului 1 se menționează trei altare, denumite A, B și C. Altarul A este o construcție complexă care cuprinde mai

multe elemente: vatra pentru arderea ofrandelor (3), soclu (4) care susținea un idol-bust, un postament în spatele acestuia (7) unde erau depuneri de cenușă, rezultate din arderea ofrandelor, casetă pentru depunerea ofrandelor (2), vatra portabilă spartă în două, rămasă doar pe jumătate (3) (Fig. 461). Dimensiunile acestui altar sunt: lungime: 3 m, lățime: 1,6 m, înălțime latura sudică: 55 – 60 cm. Partea de vest a casetei a fost distrusă de construirea Templului 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, 206). În colțul nord-vestic era fixată caseta de lut, cu marginile de aprox. 30 cm înălțime, în care, erau depuse anumite produse ca ofrandă, funcție preluată ulterior în cadrul Templului 2, de mesele-altar B, C și casetele D (Lazarovici Gh. et alii 2001, 207).

Fig. 460 Zăuan. Altar prismatic (Lazarovici Gh. 1988, 47, fig. 2/1)

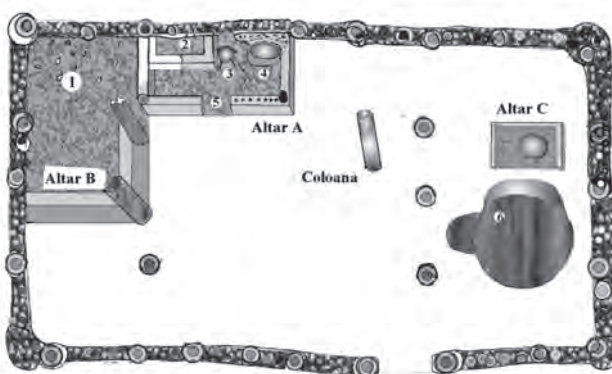
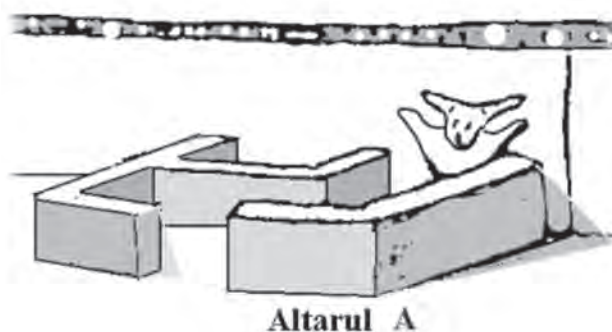

Fig. 461 Parța. Templul 1. Altarul A, reconstituire grafică și planul (Lazarovici Gh. et alii 2001, 207, fig. 168a; 204, fig. 165)

Altarul B a fost interpretat ca fiind dedicat sacrificiilor de sânge, datorită descoperirii în același perimetru a mai multor așchii din silex, straturi de lipitură și pietriș și cranii de animale mici (Fig. 462) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 305). Distinctiv pentru acest altar sunt cele două coloane din lut cu bucranii atașate care demarchează spațiul (Lazarovici Gh. et alii 2001, 209). Al treilea altar din Templul 1 este de o categorie mai puțin obișnuită, fiind de fapt o vatră, încadrată într-o ramă de lut, pe care se desfășurau activități de ardere și fumigație (Fig. 463). În groapa alăturată vetrei au fost descoperite niveluri de cenușă și cărbune, rezultate din arderea ofrandelor (Lazarovici Gh. 2003, 68; Lazarovici Gh. et alii 2001, fig. 170; I.2, pl. 40/3-4; pl. 41/3). Templul 2 are în interior mai multe altare. Cea mai mare piesă este altarul central în camera estică pe care fusese fixată statuia dublă monumentală (Fig. 219). Acesta a fost realizat într-o manieră deosebită, unicat până în momentul de față. Dimensiunile soclului sunt de 1,35 x 0,70 x 0,55 m, iar tăvile laterale au 15 cm lățime în față și spate, 25 cm lățime în părțile laterale. Marginea a fost decorată cu un brâu alveolat, în relief (Lazarovici Gh. et alii 2001, 226). Soclul statuii monumentale a fost realizat din lut amestecat cu nisip umed, bătut și tencuit apoi cu argilă de consistență ceramică. Capetele laterale au fost incizate, în lutul moale, cu decoruri meandrice late, ulterior pictate cu culoare roșie (Lazarovici Gh. et alii 2001, 227). Ca mod de reprezentare, cele două desene laterale redau figuri antropomorfe stilizate, în poziție de orantă, nefiind totuși identice. Partea sudică se afla sub statuia feminină (cea cu pântecul atașat), are în partea inferioară, între picioare, o bandă meandrică în plus, care ar putea reprezenta, conform opiniei lui Gh. Lazarovici un fetus sau un *phallus* ca simboluri ale fecundității. Marginile soclului au fost distruse (Lazarovici Gh. et alii 2001, 228, I.2, pl. 47/3). Zona centrală a soclului a fost decorată cu dungi trasate cu degetele, în unghi drept (Lazarovici Gh. et alii 2001, 228, I.2, pl. 47/2; 51/1, 3-5).

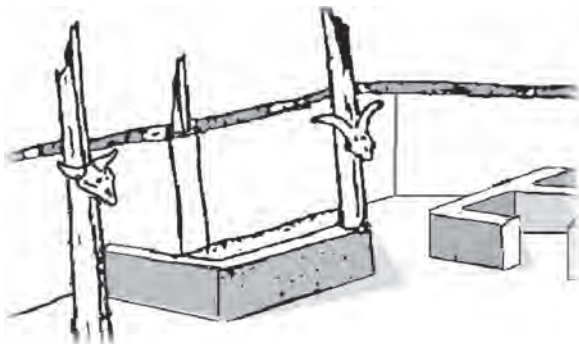

Fig. 462 Parța. Templul 1, Altarul B-reconstituire grafică (Lazarovici Gh. et alii 2001, 208, fig. 168b)

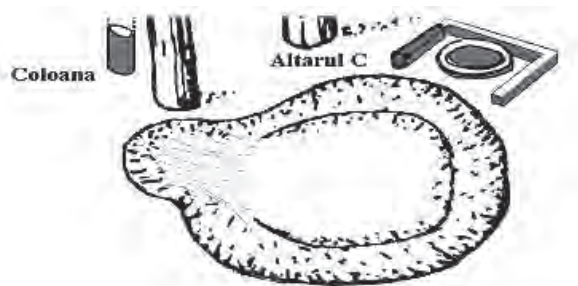

Fig. 463 Parța. Templul 1, Altarul C-reconstituire grafică (Lazarovici Gh. et alii 2001, 211, fig. 170)

Decorul de pe soclu induce ideea unei figuri situate în poziție de invocare, orantă, oferire. Privite din partea laterală imaginile realizate prin incizii par a sprijini tăvile cu brațele (Lazarovici Gh. et alii 2001, 220). În interior, partea centrală este delimitată de un perete, iar pe ambele laturi ale peretelui se aflau mese de altar. Acestea aveau lungimea de 2,5 m, fiind supra-înălțate cu 20-30 cm față de podea (Lazarovici Gh. et alii 2001, 211). Deși forma meselor-altar nu s-a schimbat semnificativ, într-o etapă finală pe altarul C, vasul a fost înlocuit cu o casetă, iar masa altar D a fost împărțită în două (Fig. 464) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313).

Masa de ofrandă de pe peretele de nord avea dimensiunile de 1,1 x 0,40 m, însă fusese de aproximativ 2 m, cu marginile descoperite distruse. Masa a fost realizată din argilă poroasă, nearsă, decât o dată cu clădirea. Latura dinspre perete a fost fixată pe pari înfipti în acesta. Latura dinspre interior era susținută de trei stâlpi fixați în podea. Pe masă se aflaseră vase întregibile; alături de unul dintre vase era un femur întreg de ovi-caprină tânără, resturile unei ofrande de care depuse fie în vase, fie pe masă (Lazarovici Gh. et alii 2001, 234). Nu doar cele două temple conțineau în interior altare la Parța.

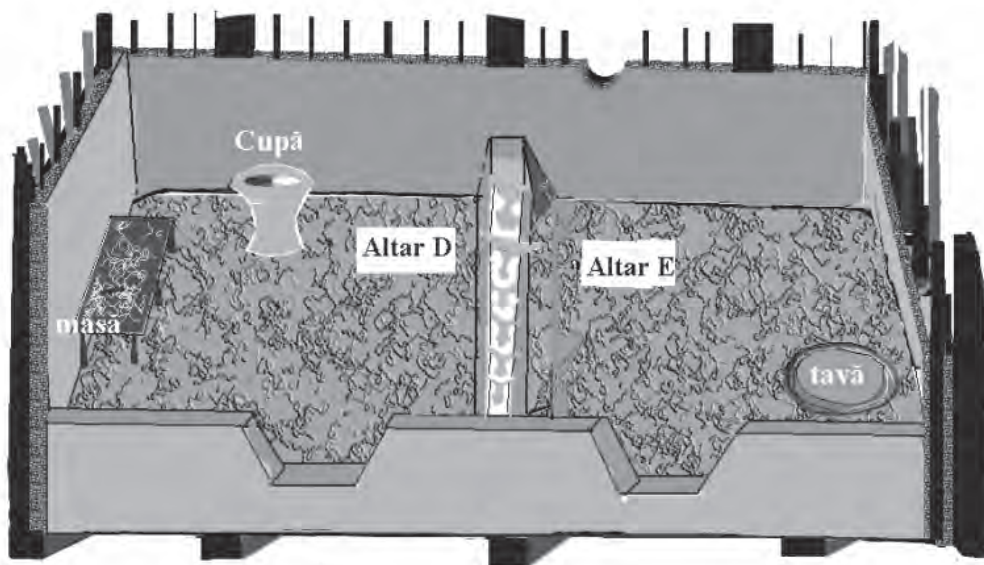

Fig. 464 Parța. Altarele D și E din Templul 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, 231, fig. 187)

Locuința 126 (Clădirea P126) are în a doua perioadă de funcționare a cuptorului o modificare de formă și de funcționalitate: calota cuptorului a fost îndepărtată și stâlpul rectangular a fost înfipt prin vatră (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.1, 287-289; fig. 262, P.I.2, fig. 29.2-4). Atașarea bucraniului pe coloană avea rolul de a schimba complet sensul amenajării (Fig. 232). Considerăm că este posibil să fi avut loc o schimbare în ceea ce privește viața religioasă a familiei respective, astfel încât cuptorul este sacrificat și sensul lui modificat către un altar casnic. Amplasarea coloanei cu bucraniu ar fi putut să fie în oricare alt loc din respectiva clădire, însă considerăm că în acest caz cuptorul a fost dezafectat pentru a nu mai fi folosit.

Situl de la Liubcova nu are nici o masă altar descoperită, însă cele două picioare de peste 50 cm înălțime din lut, pot califica o asemenea posibilitate (Fig. 233) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 507).

La Căscioarele se menționează o masă altar de 30-40 cm înălțime, pictată cu motive curbe formate din benzi de culoare alb-gălbui (Dumitrescu Vl. 1970, 10).

La Isaiia altarul din sanctuar avea forma circulară și era prevăzut cu patru picioare (Fig. 466) (Ursulescu 2001, 54, fig. 3; Ursulescu – Tencariu 2006, 81 și urm.; fig. 5-8, 11-13; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, fig. IVd. 24; Ursulescu, Tencariu 2009, 91). În Clădirea L5 se menționează două mese altar în forma unor casete de 10-12 cm înălțime (Fig. 465) (Ursulescu et alii 2002; Ursulescu 2004a; Ursulescu – Tencariu 2006, 47, 49, 52).

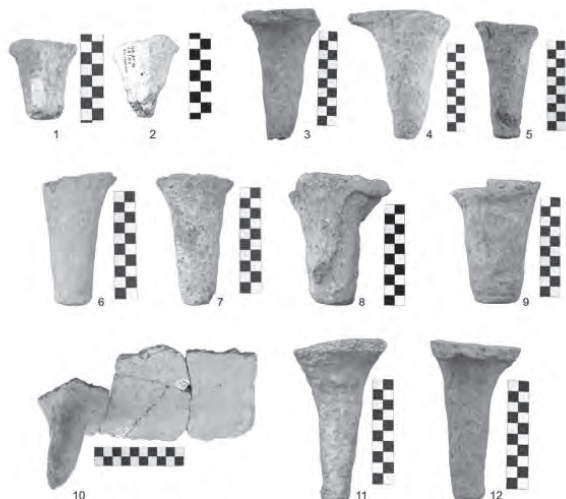

Fig. 465 Isaiia. Fragmente de mese și picioare de măsuțe din sanctuar (Ursulescu, Tencariu 2006a, 56, fig. 16)

Fig. 466 Isaiia. Masă altar din sanctuar, restaurată (H. 17-19 cm) (Ursulescu, Tencariu 2006a, 123, fig. 40)

Pentru cultura Precucuteni de mare importanță este altarul din sanctuarul L11 de la Târgu Frumos. Acesta a fost realizat într-un mod foarte ingenios: două plăci din lut care se uneau în zona superioară într-un fel de cornișă arcuită spre interior, unde continua o nouă placă (Fig. 467). Pe plăcile frontale sunt reprezentate schematic două siluete umane (Ursulescu et alii 2001, 252-254; Ursulescu, Tencariu 2004, 137-139). Altarul era pictat pe suprafața exterioară și pe bordură cu angobă albicioasă, peste care erau motive decorative geometrice, respectiv rombul cu cerc în interior (Ursulescu, Tencariu 2004, 137,139; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 16).

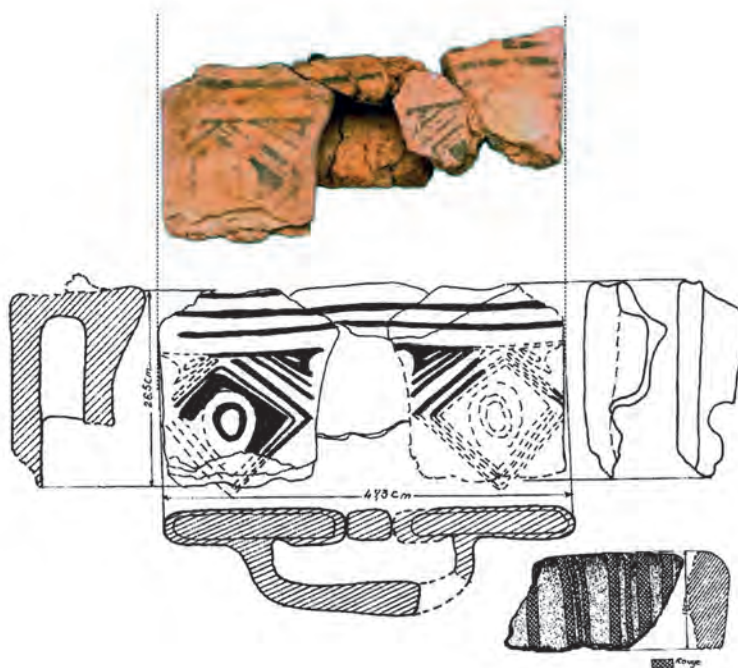

Fig. 467 Târgu Frumos. Altarul din L11 (Ursulescu, Tencariu 2004, 140, fig. 9)

În cadrul culturii Petrești sunt cunoscute două altare triunghiulare. Cel de la Pianu de Jos a fost publicat ca fiind o amenajare în aer liber (Fig. 254, 255) (Paul 1965, 5, Fig. 1-4, pl. I-II; Paul 1992, 104-106, Pl. LII/2-3), iar cel de la Ghirbom se afla într-o clădire (Fig. 252, 253) (Aldea 1974, 40-47, fig. 1-3; Monah 1997, 34, n. 49). Masa altar de la Pianu de Jos a avut o lungime maximă de 1 m și se sprijinea pe trei picioare amplasate pe colțuri, iar tăblia se afla la aproximativ 50 cm deasupra solului (Paul 1992, 104).

Pentru Nivelul Tiszapolgar de la Șeușa se menționează un altar-grânar, realizat în aceeași manieră precum cele deja descrise. Dimensiunea mesei era de 1,5 x 1 m, cu marginile ușor supraînălțate, ceea ce înseamnă că ar fi fost ușor albiată. Orientarea era pe direcția est-vest cu o ușoară deviație. Asociat altarului sunt mai multe râșnițe, un pisător și mai multe vase. Întregul complex a fost interpretat ca fiind legat de riturile agrare, fiind orientat pe traiectoria soarelui în lunile de toamnă când are loc culesul și se desfășoară ritualurile de oferire a produselor către divinitățile ce asigură recolta (Bândac, Mihai 2003, 41).

În ceea ce privește altarele din cultura Gumelnița precizăm prezența altarului de la Vitănești, respectiv Complexul 1/1993. Altarul era compus din două plăci din argilă așezate paralel, la aproximativ 80 cm una față de cealaltă, orientat est-vest. Prima placă, cu partea superioară fragmentată, are dimensiunile de 0,80x0,35x0,24 m. Partea inferioară era lătită intenționat pentru a oferi stabilitate în poziție verticală. Placa a fost refăcută progresiv cu mai multe straturi de lutuală poroasă, care acopereau forma originală, de bună calitate a lutului original. A doua placă este un obiect compozit din două elemente. Primul element este un suport lat ca o talpă, îngustat spre partea superioară, rotunjită. Al doilea element era fixat peste primul. Avea o bază concavă, îngustat spre partea superioară. Asociate acestor două elemente sunt mai multe fragmente de chirpic, cu secțiunea semicirculară, cu marginea ușor ridicată. Alături se aflau un scăunel și o placă de lut, circulară, cu impresiuni pe una dintre suprafețe. Se menționează și o bucată de lut în forma unui corn, reprezentând cel mai probabil un bucraniu fragmentar. În apropierea complexului de cult se afla foarte multă cenușă și urme de arsură. Întregul context este interpretat, cu anumite rezerve, ca o structură de tip altar, amplasat lângă locuință (Andreescu et alii 2003, 78).

La Hârșova sunt descrise două altare monumentale în clădirea L11. În prima etapă de funcționare altarul avea dimensiuni impresionante: 1,30/1,40 m x 1,20 m (Hașotti 1997, 81, fig. 107/1). Asociat altarului este un soclu pe care fusese fixată o statuie, cu ajutorul unui par. În a doua etapă, altarul este micșorat, la dimensiunile de 1,70/1,10 m x 1 m, H: 0,45 m și este construit și un al doilea, de 1,10 x 0,60 m; H: 20-30 cm. Inventarul asociat acestor altare este unul deosebit (Hașotti 1997, 81).

În cadrul Culturii Cucuteni există o mare varietate în ceea ce privește modul de realizare al altarelor. În situl de la Ruginoasa, din Bordeiul 9 se menționează descoperirea unei mese altar de dimensiuni mari, de culoare roșiatică. Alături de cea din Bordeiul 9, sunt menționați cu privire la alte piese de același tip, realizate din pastă grosieră, provenind din cercetările interbelice. Uneori aceste piese au tăblia ridicată (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2012, 338).

La Vorniceni altarele din clădirea L11 au fost publicate cu termenul neutru de „amenajări”. Unul dintre altare, de formă rectangulară se afla în zona vestică, iar cel circular era în zona sudică. Altarul rectangular este amenajat direct pe podea, cu o ramă de 5-6 cm înălțime. Altarul circular are 70 cm diametru și o ramă mai mică, de 1-2 cm înălțime (Diaconescu 2011, 30).

La Trușești sunt menționate altare a căror formă nu a putut fi reconstituită. Altarul din Clădirea L60 se afla în imediata vecinătate a idolului de tip coloană. Forma era rectangulară cu colțurile rotunjite, fixată pe pământ (Fig. 468). Altarul era compus din două compartimente inegale, separat printr-un perete gros. Fiecare latură a fost re-lipită de trei ori (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 117-121). Alt altar este asociat cu statuile de tip coloană din L61. În partea vestică a statuiilor se menționează un altar, fără a se oferi alte detalii, alături de o masă de cult, la fel lipsită de descriere (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 121).

În arealul ucrainean al Culturii Cucuteni sunt menționate mai multe altare, legate în mare parte și de ateliere ceramice. Cele trei altare de la Shkarovka erau rectangulare și fixate pe un podium ușor înălțat față de podea (Tsvek 2016, 19). La Trostjančik altarul este de formă circulară, adâncit (Tsvek 2001, 25-27). Clădirea de la Vladimirovka, fiind una cu multiple elemente fixe și mobile, care o califică pentru catalogarea în categoria templelor, are un altar de formă rectangulară, cu dimensiunile de 1,6 x 1,5 m (Fig. 286) (Passek 1949, 83). Locuința 7 de la Konovka are în interior mai multe altare. Altarul 1, rectangular (80 x 35 x 20 cm), avea laturile foarte bine netezite și tăblia decorată cu decor spiralic. Altarul 2, circular (D. 2 m), susținea 12 vase pictate așezate radial în jurul unuia central. Alte două posibile altare relativ pătrate, se aflau în zona nord-estică a clădirii, dintre care unul pictat cu roșu (Рыжов, Шумова 2013, 67). Cele mai numeroase altare regăsim în templul de la Nebelivka, respectiv șapte astfel de amenajări, dintre care cel puțin două în formă de cruce (Fig. 291). Alte două platforme lutuite aveau râșnițe, ca spațiu dedicat acestei activități (Videiko, Burdo 2015, 25).

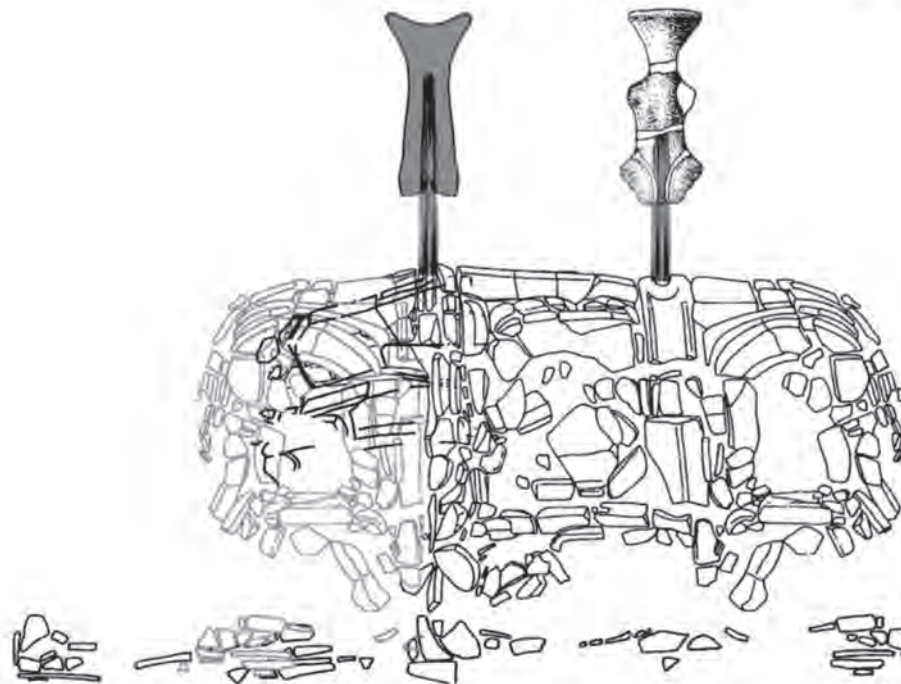

Fig. 468 Trușești. Reconstituire grafică a altarului din L60 (Lazarovici C. M. et alii 2009, 60, fig. 5/b)

Tipurile de mese altar le-am descris deja mai sus (Fig. 337, 338). În ceea ce privește tipologia meselor altar, observăm că cea mai mare frecvență o au mesele A1, C1 și C3 (Fig. 469). Tipul A1 cuprinde mesele cu picioare din lemn, de la care s-a păstrat tăblia, de formă rectangulară. Tipul C1 și C3 sunt tipuri fără tăblie, cu marginile supraînălțate, amenajate direct pe podea, întâlnite îndeosebi în cadrul culturii Vinča. Având în vedere o serie de clădiri cu asemenea amenajări în interior, frecvența mare de apariție se justifică.

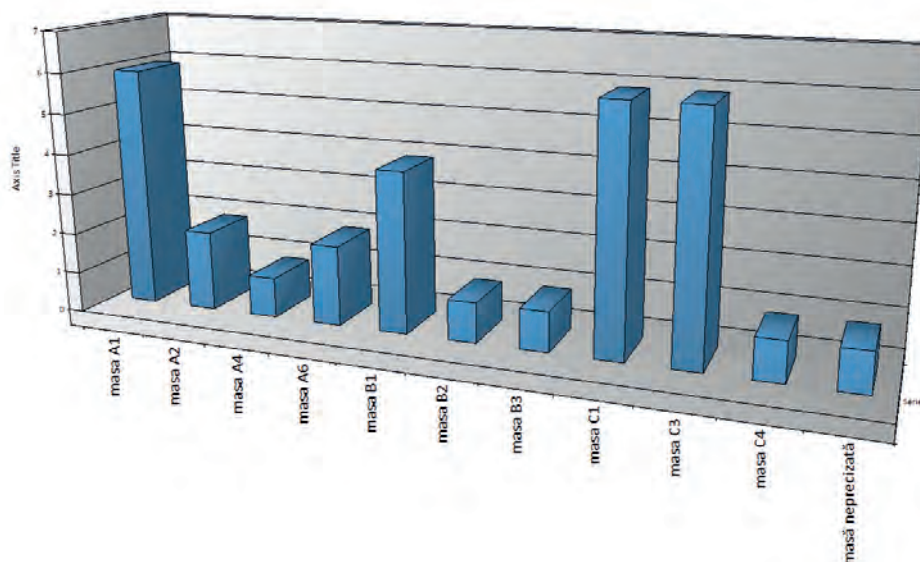

Fig. 469 Grafic cu frecvența de folosire a meselor altar

În ceea ce privește localizarea altarelor, în proporție covârșitoare, acestea apar fixate pe podea. Alte locuri sunt în exteriorul clădirilor, sau în imediata vecinătate a sanctuarelor (Fig. 470). În ceea ce privește preferința de amplasare a lor în interiorul clădirilor am identificat un lot consistent pentru cele de formă rectangulară, alte forme de clădiri neavând loturi suficient de consistente pentru a fi reprezentative. Observăm o mare varietate din punctul de vedere al poziționării în clădirile rectangulare, însă se disting totuși câteva locuri preferate, respectiv în zona centrală a clădirii (Fig. 471).

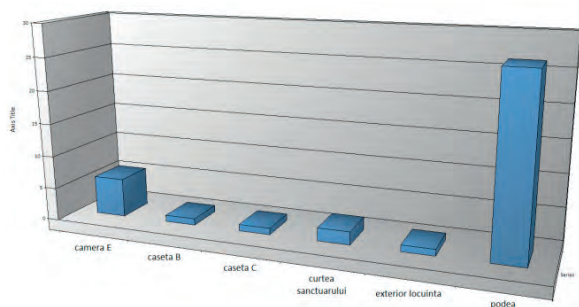

Fig. 470 Grafic cu preferința de amplasare a meselor altar

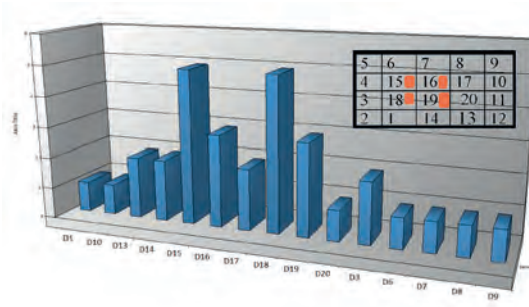

Fig. 471 Grafic cu localizarea meselor altar din clădirile dreptunghiulare

Altarul reprezintă cea mai importantă piesă de mobilier dintr-un spațiu de cult consacrat. Simpla masă instalată într-un complex nu o califică drept masă altar, însă asocierea cu o serie de alte elemente fixe, precum și cu un inventar mobil valoros și variat, poate să conducă spre ideea că masa era mai mult decât un obiect de mobilier, fără importanță în ceea ce privește ritul sau ritualurile. În afară de elementele mobile, altarele prezentate mai sus au asocieri cu vetre, coloane, bănci, statui monumentale. Desigur sunt foarte importante obiectele pe care le regăsim pe masă, în jur sau sub masă. Din păcate remarcăm aceeași deficiență în ceea ce privește publicarea selectivă a materialelor, cu un accent pe obiectele exotice sau de o oarecare importanță artistică. Din păcate aceste aspecte ne împiedică să avem o imagine completă asupra contextelor asociate, sau să facem aprecieri exacte în ceea ce privește scopul unor asemenea amenajări.

Cu toate acestea distingem activități de oferire a produselor de origine vegetală sau animală, fie prin depunere în templu, pe masă, fie prin arderea lor în recipiente de pe altar. Având în vedere practica de oferire către divinitate prin ardere, anumite tipuri de vetre pot juca rolul de altar, în funcție de elementele asociate. Alte posibile activități sunt cele de sacrificiu sângeros. Din nefericire, absența unor analize care să ateste această practică, ne împiedică să ne pronunțăm. Doar în cazul altarului B de la Parța din Templul 1 avem atestată practica, prin multiplele așchii de silex, tăioase. În majoritatea sanctuarelor sunt menționate unelte din silex, lame de diferite tipuri, cărora nu li se oferă o explicație asupra prezenței lor.

Clădirile din perioada Precucuteni – Cucuteni, modul lor de concepere și organizare, precum și altarele demonstrează practici religioase, care confirmă renunțarea progresivă la magie, aceasta fiind înlocuită de ritualuri stabilite în prealabil (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 10).

Masa altar poate lua forma unei lespezi de piatră susținută de coloane mici cu rol de picioare, a unei casete în interiorul căreia se află piesele de cult, a unei mese propriu-zise cu tăblie decorată sau nedecorată. Din punct de vedere geometric distingem mese triunghiulare, rectangulare, circulare. Uneori au picioare, din lemn sau lut, alteori sunt amplasate direct la nivelul solului. Cu toate că formele sunt diferite, din punctul de vedere al semnificației și al activităților, altarul este identic în toate contextele de cult în care îl întâlnim. În afară de asta, o dată consacrat, un anume loc, acesta nu își pierde sacralitatea ca urmare a abandonului așezării din diverse cauze. Marea majoritate a pieselor dezafectate din interiorul sanctuarelor și templelor sunt depozitate, astfel încât acestea să nu mai fie atinse, sau să nu ajungă în locuri necurate, precum obiectele din Templul 1 de la Parța, depozitate în Groapa 63. Nu numai că piesele au fost depozitate, dar și groapa a fost „sigilată” cu mai multe straturi de lipitură cu lut (Lazarovici Gh. et alii 2001, 212-214, I.2, pl. 33). Marea majoritate a altarelor prezintă multiple refaceri, cu modificări minore, deoarece venerarea se desfășoară în același loc. De menționat o practică din mediul creștin cu privire la marcarea cu o cruce, fixată pe locul altarului, a unei biserici dispărute în perioada evului mediu, marcând locul consacrat (Ursulescu, Tencariu 2006a, 73).

VII. 8 Statuile monumentale ca element definitoriu al spațiilor de cult

Trei termeni esențiali precum monument, monumental și monumentalitate sunt folosiți cu predicție de mai multe științe, precum arheologia, arhitectura și în special istoria artei (Osborne F. 2014, 3). În general adjectivul descrie elemente care, comparativ cu cele din jur, sunt mult mai mari, deci cuprinde și o doză de relativitate. În cadrul acestui capitol abordăm o discuție legată de elementele monumentale din spațiile de cult aflate în mai multe zone și culturi aparținând Neoliticului și Epocii Cuprului.

În referirea la statuile monumentale, unele dintre cele mai faimoase sunt cele din Egiptul Antic sau în Grecia Antică, în special cele criselefantine, realizate din fildeș și aur. Acestea au fost produse în Egipt, Mesopotamia, Creta și Grecia începând cu mileniul VI î. Hr. Statui monumentale de cult, erau uneori amplasate în interiorul templelor, precum statuia lui Zeus din Templul Olympiei de 13,7 m înălțime sau statuia Minervei de pe Acropola din Atena, realizată de Phidias, de 12 metri înălțime (Kipfer 2000, 68). Cea mai cunoscută este statuia din bronz a zeului Apollo de la Rodos, considerată una dintre cele șapte minuni ale lumii, cu o înălțime de 27 metri (Kipfer 2000, 77). Egiptenii au dus mai departe arta monumentală prin *statuile colosale*: reprezentări antropomorfe care arată regi sau zei, amplasate de obicei în exteriorul sau în fața templelor. În Grecia Antică există mai multe tipuri de statui supradimensionate. *Dyad* reprezintă o pereche, deseori sculptată din același bloc de material, reprezentând fie un bărbat și soția, fie două ipostaze ale aceleiași persoane (Kipfer 2000, 100). *Kore* și *Kouros* reprezintă o pereche, femeie și bărbat la tinerețe, fiind sculptată din marmură sau alabastru. De cele mai multe ori perechile sunt grupate, pe marginea templelor, susținând acoperișul (Kipfer 2000, 168-169).

Menhirii sunt încadrați deseori în categoria sculpturilor monumentale. Deși de cele mai multe ori sunt dificil de datat, în zona Irlandei și sud-vestul Angliei există câteva exemple care marchează monumente funerare, încadrate în Neolitic și Epoca Bronzului Mijlociu și Târziu. Se folosește și termenul de stelă-menhir pentru același tip de statuie (Kipfer 2000, 302).

În general statuile monumentale sunt întâlnite în locurile de cult. Asocierea statuiilor cu anumite elemente fixe (casete altar, mese, stele, vetre etc.) de dimensiuni mai mari sau care se diferențiază în cadrul unei anumite așezări sau a unei anumite culturi trebuie remarcată, deoarece acestea pot fi un indicator pentru sanctuare domestice sau comunitare (Lazarovici Gh. et alii 2001, 113).

Termenul de *monumental* se aplică în arhitectură pentru a descrie clădiri precum templele, palatele sau piramidele, referindu-se la clădirile sau elementele construite prin efortul colectiv a mai multor oameni (www.archeologywordsmith.com). În ceea ce privește istoria artei termenul se referă la creații sculpturale de mari dimensiuni. Creațiile artistice sunt de mai multe tipuri, însă din punct de vedere dimensional se disting trei categorii: reprezentări mai mici decât dimensiunile naturale, reprezentări la scară reală și reprezentări supradimensionate (Kipfer 2000, 302). Cu privire la reprezentările antropomorfe preistorice, D. Monah, pe baza observației unui lot consistent statuete, definește următoarele categorii: statuete mici (3-8 cm); statuete mijlocii (8-25); statuete mari (25-50 cm) și foarte mari de peste 50 cm (Monah 1997, 67). Astfel, cele de peste 50 de cm pot fi încadrate în categoria monumentală.

Statuile de dimensiuni naturale sau cele supradimensionate nu sunt realizate cu scopul de a fi mutate, ci pentru a fi păstrate în interiorul unor clădiri și de a fi prezentate mai multor persoane, posibil unei familii, unui clan sau trib, sau chiar comunității (Dietrich et alii 2012, 46). Considerăm că importanța statuiilor monumentale în preistorie derivă și din faptul că acestea nu pot fi mutate, sau sunt mutate cu dificultate, astfel că era necesar un spațiu dedicat pentru adăpostire, prezentare și posibile activități în jurul acestora. De altfel cuvântul „statuie” provine din substantivul latin „*statua*”, derivat din verbul „*stare*” (www.oxforddictionaries.com).

Termenul monumental în Neolitic este aplicat pentru mai multe elemente, nu doar clădiri, ci și pentru unele dotări interioare ale templelor și sanctuarelor. Monumentalitatea în templu este determinată de mai multe aspecte: arhitectura individualizată prin elementele amplasate în interior, diferențele față de arhitectura specifică a locuitorilor, amplasarea obiectelor în spațiul de cult.

Locul de cult este de diverse tipuri și organizat foarte diferit, în funcție de spațiu și timp, de gradul de dezvoltare a comunității care își construiește un edificiu destinat forțelor superioare. Templul se distinge în cadrul unei așezări prin dimensiuni, inventarul monumental, neobișnuit într-o clădire casnică din cadrul respectivei așezări, precum și prin amplasarea în spațiul așezării, diverse amenajări care satisfac nevoile ritualului. De asemenea, lipsa inventarului tipic gospodăresc din astfel de clădiri poate fi un indicator asupra clădirilor comunitare (Kovács 2010, 80; Nikolov 2001, 133).

Din punctul de vedere al funcției, statuile se clasifică în mai multe tipuri. Ca tip de reprezentare statuile sunt: antropomorfe, zoomorfe sau alegorice. Statuile apotropaice sunt acelea care se presupune că au o influență pozitivă asupra celui ce le posedă, înlăturând ghinionul sau spiritele rele (Kipfer 2000, 13). Statuia de cult reprezintă imaginea unei divinități și este adăpostită într-un templu. Ca materiale folosite identificăm o gamă foarte largă, precum lemn, piatră, ceramică, faianță, bronz. Unele statui este posibil să fi avut și alte dotări, azi pierdute, precum îmbrăcăminte de textile, bijuterii sau accesorii (Kipfer 2000, 88).

Impresionantele statui din zorii Neoliticului

Statui monumentale antropomorfe se cunosc încă din zorii Neoliticului Aceramic, în zona anato-
liană. Cea mai timpurie reprezentare umană la scară reală este o statuie descoperită la Balikli Gol, lângă
Şanilurfa, Turcia (Fig. 472). Este statuia unui bărbat, sculptat în calcar, cu ochii din obsidian negru, cu o
vechime de 12.000 de ani. Sub nas şi ochi a fost figurată gura. Nu sunt sculptate haine sau alte accesorii, cu
excepţia unui posibil colier în formă de V. Poziţia mâinilor ar indica faptul că ţine un *phallus*. Picioarele
nu au fost reprezentate. Sub corp este doar un bloc conic, ceea ce ar permite amplasarea acestuia în pă-
mânt, în poziţie verticală (Hansen 2007, 194).

Fig. 472 Balikli Gol, Şanilurfa. Statuia monumentală (Dietrich et alii 2012, 35)

Câteva situri sunt deosebite pentru reprezentările de tip monumental. Unele dintre cele mai tim-
purii exemple se află în repertoriul descoperirilor de la Göbekli Tepe, Nevali Çori, 'Ain Ghazal, Tell
Aswad, Ierihon. La Göbekli Tepe statuile sunt supradimensionate, în forma unor coloane-stele din pia-
tră în formă de „T” de peste 5 metri înălţime. Acestea înconjoară pereţii unor structuri din piatră, în-
cadrate cronologic în jurul anului 9.000 î. Hr. (Schmidt 2011, 49). Coloanele monumentale din interi-
orul construcţiilor aparţin celui de-al treilea nivel (Schmidt 2007a, 84). Au fost publicate rapoarte de
cercetare detaliate cu privire la acest sit (Schmidt 2001, 45-54; Schmidt 2007a, 83-96; Özdoğan A. 2007,
58-65; Dietrich et alii 2012, 35-51; Dietrich et alii 2014, 11-17). Stâlpii monolitici de dimensiuni mo-
numentale sunt ornamentaţi în tehnica basoreliefului cu teme repetitive şi derivând unele din altele, al-
cătuind posibile alegorii (Özdoğan A. 2007, 63). Fiecare clădire cuprinde cel puţin 10, dar de obicei 14
sau mai multe coloane (Schmidt 2007a, 84).

Până în anul 2010 erau estimate aproximativ 20 de structuri monumentale cu aproximativ 38 de
coloane (posibil antropomorfe) având cel puţin 48 de simboluri diferite, zoomorfe sau abstracte, în
combinaţii diferite. Toate aceste elemente sugerează faptul că clădirile de la Göbekli Tepe făceau par-
te dintr-un sistem simbolic, ritualic sau religios, un posibil centru de cult regional, folosit de vânători
(Verhoeven 2010, 17; Hansen 2006, 195).

Discuţia asupra acestui tip de coloană nu poate fi epuizată uşor, însă vom arunca o privire asu-
pra acestuia, având în vedere importanţa covârşitoare pe care o are coloana în sanctuarele siturilor ace-
ramice deja menţionate. Nu trebuie să uităm că prima formă a crucii a fost sub formă de „T”, iar în scri-
erea Danubiană semnul „T” apare în foarte multe combinaţii (Lazarovici Gh. 2003; Lazarovici Gh. 2009;

Merlini 2009, 98-163). Constatăm că semnele T înclinate reprezintă cu diferite variante: 76b – femeia cu copilul, Om 85 – invocarea din Cer spre Pământ (Fig. 473).

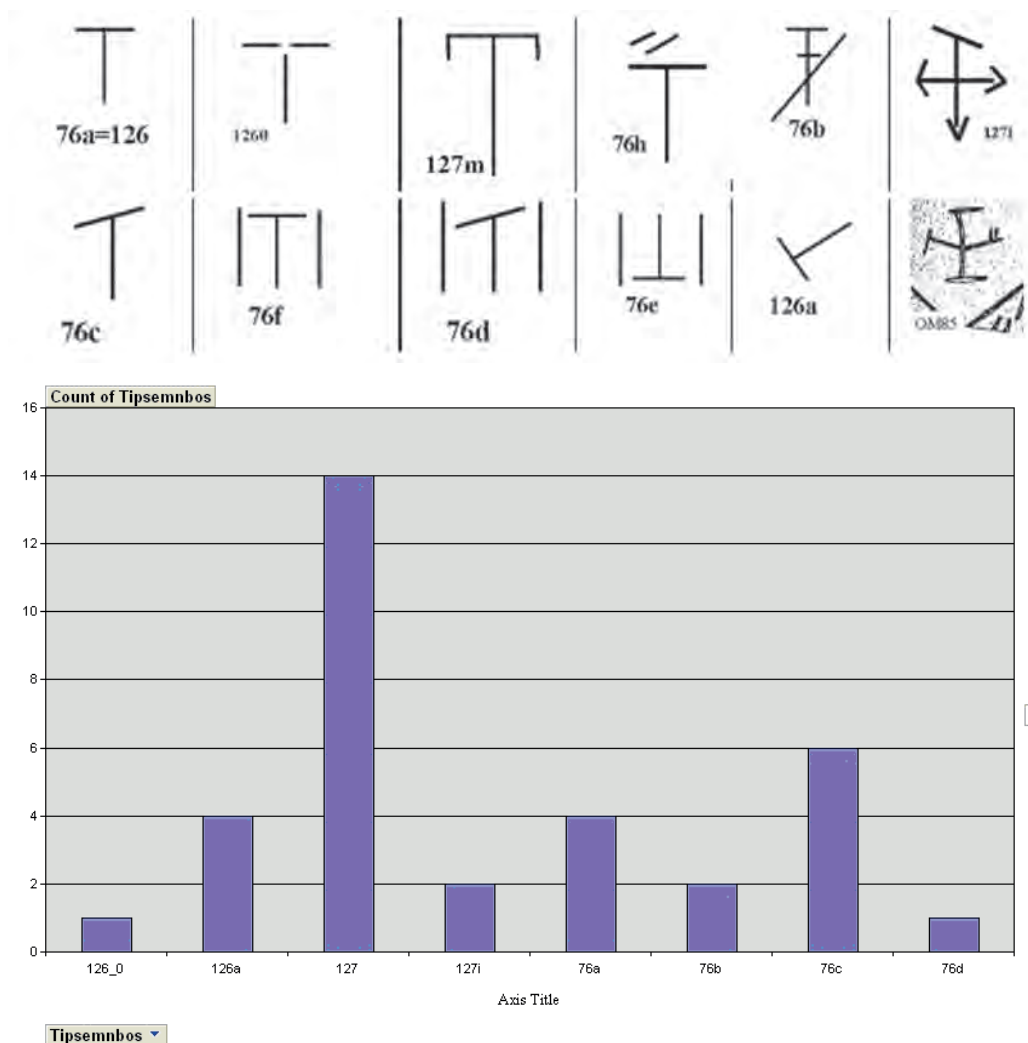

Fig. 473 Semnele din scrierea Danubiană care redau semnul „T” cu diferite semnificații

Un alt aspect general vizibil la aceste coloane este dispunerea lor. Clădirile sunt în general circulare, iar coloanele au fost așezate în cerc cu partea frontală îndreptată către centru (Hauptmann, Schmidt 2007, 80; Özdoğan M. 2007, 61). În două cazuri sunt reprezentate brațe și mâini sugerând coloana în postură antropomorfă. Celelalte au reprezentări în relief care nu par să aibă legătură cu statuile antropomorfe. Majoritatea au decor zoomorf, iar unele coloane prezintă semne abstracte, a căror înțeles este dificil de deslușit (Schmidt 2007a, 85).

Reprezentările zoomorfe sunt omniprezente în siturile aceramice care au acest tip de coloană. Deseori apar animale de pradă, păsări, reptile. Remarcăm faptul că leii și urșii sunt surprinși în toate situațiile (Hauptmann, Schmidt 2007, 73). De asemenea, sunt reprezentate gazele, măgar sălbatic, porc mistreț, vulpi, lei, tauri, diferite păsări, șerpi, păianjeni și broaște a căror reprezentare prin zgâriere, permite recunoașterea atributelor sexuale primare. Se găsesc aproape exclusiv animale masculine. Acest lucru este valabil și în cazul animalelor reprezentate în pereche cum ar fi leii din „Clădirea cu coloane cu lei” sau vulpile (Schmidt 2007a, 85). Predomină imagistic animalele sălbatice și periculoase care au botul deschis, cu dinți ascuțiți (Schmidt 2007, 75).

Cele două clădiri de cult de la Nevali Çori, prin dotările lor, lasă o puternică impresie de monumentalitate. Forma clădirilor de cult este rectangulară și prezintă o elaborată tehnologie arhitectonică (Fig. 77). Clădirea 13 are 15 coloane monolitice, în formă de T, de dimensiuni impresionante, realizate în același stil precum cele de la Göbekli Tepe (Hauptmann 2007, 86). Coloana centrală prezintă pe toată suprafața o figurină umană stilizată reprezentată în basorelief (Özdoğan M. 2007, 61).

Brațele și mâinile reprezentate uneori în relief de pe coloanele T par a fi ființe stilizate, antropomorfe (Fig. 77). Coloanele în formă de T au fost interpretate ca ființe supranaturale sau imagini ale unor

strămoși, personaje protejate de către animalele sălbatice sculptate pe coloane (Fig. 66). La sfârșitul folosirii, clădirile au fost îngropate intenționat și umplute cu pământ și pietriș (Verhoeven 2010, 16). Stâlpii antropomorfi au fost văzuți și ca „paznici” ai lumii de piatră, care ar putea simboliza strămoși sau demoni (Hauptmann 2007, 87).

Uimitoare până în ziua de azi sunt statuile antropomorfe din lut, uneori modelate peste o structură osoasă existentă, descoperite la 'Ain Ghazal (Iordania), Ierihon (Israel), Tell Aswad (Siria), Beidha (Iordania), Nahal Hemar (Israel), Yiftahel (Israel) și Kfar HaHoresh (Israel) (Kuijt 2002, 151). Toate aceste situri au practici funerare comune, care se remarcă inclusiv prin folosirea și depunerea în gropi speciale a statuiilor antropomorfe și statuțelor, îndepărtarea craniilor și supra-modelarea acestora, prin aplicarea ghipsului pe fizionomie (Fig. 474) (Dietrich et alii 2012, 46; Kuijt 2008b, 172).

Încă de la descoperirea lor la mijlocul sec. XX, craniile modelate și pictate de la Ierihon, Tell Aswad și Kfar HaHoresh au captivat imaginația și interesul specialiștilor dar și a publicului larg. Păstrarea statuiilor în depozite precum și poziția lor verticală, fiind ancorate în podea, sugerează că făceau parte dintr-un complex de cult, posibil repetitiv. Se presupune că statuile erau prezentate la ocazii speciale (Rollefson 2002, 172). Cercetătorii nu exclud totuși transportul de la o comunitate la alta ca parte componentă a unor festivități sau ritualuri periodice (Kuijt 2008b, 183).

Statuile din lut de la 'Ain Ghazal produc o impresie puternică asupra privitorului, mai ales prin finețea detaliilor legate de fizionomie. Dimensiunea statuiilor este de aproape un metru înălțime (Kuijt 2002, 151). Ca urmare a cercetărilor din anii 1983 și 1985 au fost descoperite 32 de statui, întregi sau busturi în depozite speciale, decupate prin podeaua locuințelor (Hole 2002, 204). Cel puțin două dintre acestea ar putea fi interpretate ca fiind asociate cu nașterea sau fertilitatea (Rollefson 2002, 171).

Fig. 474 'Ain Ghazal. Statui realizate din lut cu caracteristici faciale (Banning 1998, 197)

Statuile au fost realizate pe o structură de nuiele și fibre vegetale lipită cu lut, fiind goale în interior. Deasupra a fost aplicat un alt strat de lut mult mai fin (Rollefson 1983, 29-38; Kingery et alii 1988, 233; Kuijt 2008b, 172). Fețele, mâinile și picioarele au fost modelate artistic, cu detalii de expresie, fiind figurate haine sau decorațiuni prin pictură. Ochii sunt realizați dintr-un amestec de minereu de cupru cu bitum. Realismul reprezentărilor a condus spre concluzia că ar reprezenta indivizi reali, mai degrabă, decât figuri stilizate (Banning 1998, 197). Același mod de realizare s-a folosit și în cazul celor de la Ierihon. Se presupune că unele statui ar fi fost dotate cu peruci sau alte elemente de decor al capului, deoarece la unele craniile lipsește lipitura din lut pentru închiderea craniului dar prezintă urme de bitum pus în benzi, probabil

pentru aplicarea părului, ca la Nahal Hemar (Fig. 475) (Banning 1998, 205). Distinctiv pentru 'Ain Ghazal sau Jerihon sunt exemplarele care au câte șase degete la mâini și la picioare, linii pictate pe unele fețe, profil aplatizat, corpuri cu fizionomii foarte stilizate, gura încrețită, nasurile mici. Majoritatea statuiilor prezintă replici la jumătate din scara reală a corpului uman sau busturi cu cap. În anumite culturi, anomalii genetice, din care rezultă degete în plus, sunt considerate mijloace de identificare ale vrăjitoarelor sau a anumitor indivizi dotați cu puteri supranaturale, ceea ce ar explica reprezentarea acestora în arta Neoliticului Aceramic (Schmandt-Besserat 1998, 1-17). Busturile mai mici, de 35-45 cm înălțime, prezintă aceleași trăsături faciale precum statuile, cu o atenție specială acordată ochilor (Rollefson 2002, 185).

*Fig. 475 Nahal Hemar. Benzi de bitum pentru atașarea părului
(cargocollective.com/THINKSUSTAINABLE/The-Oldest-Glue-in-the-World – accesat 20.09.2016)*

D. Schmandt-Besserat observă faptul că statuile se dezvoltă dimensional în timp și aspect ar putea însemna o schimbare a ritualului, de la unul domestic către ceremonii publice (Banning 1998, 227). Totuși aceste statui trebuie privite în contextul siturilor de unde provin. Comunitățile aceramice la care facem referire erau foarte centrate pe un posibil cult al capului sau al craniului. Atenția acordată realizării fizionomiilor, înlăturarea capetelor idolilor mici, tăierea și mutarea craniilor umane după înhumare, toate fac parte dintr-un sistem religios complex și bine articulat (Kuijt 2002, 151). Numărul și dimensiunile relativ mari ale reprezentărilor antropomorfe, ar putea fi legate de o anumită percepție asupra corpului strămoșilor, trecutul și relațiile sociale din cadrul acestor comunități (Kuijt 2008, 182). Statuile, la fel ca și clădirile de cult, indică o organizare religioasă, cu ceremonii care erau coordonate de administratori religioși (Cauvin 2002, 246).

În legătură cu interpretarea acestor statui, opiniile sunt multiple și uneori contradictorii. K. M. Kenyon (Kenyon 1954, 85) discută posibilitatea ca strămoșii clanului să fi fost păstrați și reprezentați. Schuster a interpretat statuile ca fiind reprezentarea unor spirite (Banning 1998, 227), idee susținută și de Schmandt-Besserat (Schmandt-Besserat 1998). În eventualitatea în care statuile ar reprezenta imaginea strămoșilor, ele ar fi putut fi folosite în ritualurile de exorcism și ulterior depuse pentru a nu mai cauza rău. Spiritele sunt folosite la ritualuri de necromanție prin transferul răului de la persoană la un substitut (Banning 1998, 227). G. Rollefson interpretează statuile duble ca reprezentând o dualitate în comunitate, care ar reflecta o cosmologie sau o uniune a comunității între două grupuri distincte sau triburi, respectiv clanuri, iar Z. Kafafi sugerează că statuile ar putea reprezenta figuri mitice care protejau viețile și fertilitatea membrilor comunității (Kafafi 2005, 32-34).

Idolul etern: statuile din piatră

Nu dorim să insistăm foarte mult asupra statuiilor din piatră însă acestea sunt importante atât datorită dimensiunilor lor, cât și prin materialul de realizare. Pe lângă coloanele-stele de mari dimensiuni din temple, la Göbekli Tepe au fost descoperite mai multe capete antropomorfe în mărime naturală realizate din calcar. Acestea prezintă spărturi în zona gâtului, astfel că este foarte posibil să fi fost mult mai

mari, sau să fi avut atașate corpuri (Fig. 476). Unele capete au fost descoperite în umplutura structurilor, sau amplasate intenționat sub stâlpul central, în timpul umplerii și îngropării cădirilor (Dietrich et alii 2012, 45).

Fig. 476 Göbekli Tepe. Capete de la statui sculptate în piatră (Dietrich et alii 2012, 45)

La Nevali Çori apar sculpturi monumentale din piatră, amplasate sub banca estică a Clădirii 13 (Hansen 2006, 194). Au fost descoperite 11 fragmente cu reprezentări artistice originale, de mari dimensiuni, cu simboluri complexe. Sculpturile sunt făcute din calcar lustruit cu cremene (Hauptmann, Schmidt 2007, 67). În nișa din peretele estic al Clădirii 13, faza târzie, a fost descoperit un cap antropomorf din calcar, supradimensionat față de mărimea naturală; lungimea păstrată – doar capul – este de 37 cm (Fig. 477, 478). Fața sculpturii era amplasată la marginea peretelui, îndreptată către centrul camerei, astfel că era vizibil încă de la intrarea în încăpere. Partea posterioară se prezintă sub forma unui craniu dezgolit, cu urechile depărtate de cap și este vizibilă în relief reprezentarea unui șarpe. Nu știe dacă sculptura continua și în zona corpului și nici dacă acest cap cu șarpe era parte a unei figuri mai mari (Hauptmann, Schmidt 2007, 70). Sculptura a fost interpretată ca fiind suprarrealistă, o îmbinare între un bărbat și un animal, care amintește de lumea șamanică în care șarpele este legătura cu lumea de dincolo.

Fig. 477 Nevali Çori. Statuia antropomorfă cu șarpe în relief, Clădirea 13-fotografie (Hauptmann, Schmidt 2007, 289, fig. 96)

Fig. 478 Nevali Çori. Statuia antropomorfă cu șarpe în relief, Clădirea 13-desen (Hauptmann 1999, fig. 10)

Fig. 479 „Stâlpul totemic“ de la Nevali Çori-fotografie (Hauptmann, Schmidt 2007, Kat. 101)

Fig. 480 „Stâlpul totemic“ desen-reconstituire (Schmidt 2010, 248, fig. 17)

„Stâlpul totemic“ provine din fundația Clădirii 13 (Fig. 479). Compoziția artistică este una unică deocamdată în registrul sculpturilor. Pasărea pare să apuce cu ambele picioare capetele umane de obraji, dar aceste părți sunt distruse și nu se știe cu siguranță dacă așa arăta (Fig. 480). În partea superioară a capului uman este reprezentat părul prins într-o plasă de păr, cu desenul în rețea. Ambele capete sunt legate de două corpuri opuse așezate spate în spate, care prin burta arcuită și prin reprezentarea vulvei, sugerează graviditatea. Dedesubt, sculptura conținea o parte a cărei lungime și compoziție nu a putut fi identificată. Al cincilea fragment de sculptură este foarte degradat. Pe partea îngustă era fie o coadă de pasăre, cu penaj sugerat prin linii gravate. Ambele păsări sunt reprezentate pe partea îngustă, în profil. Pe fiecare suprafață a fost descoperit câte un picior, cu coada aferentă părții posterioare a corpului. Sculptura reprezintă deci două păsări în poziții opuse, aflate. Partea anterioară a corpurilor celor două păsări lipsește (Hauptmann, Schmidt 2007, 67).

Este clar că aceste capete umane nu aparțineau unei statui unice sau de sine stătătoare, ci erau folosite drept element de legătură ale unei compoziții formate din mai multe piese (Hauptmann, Schmidt 2007, 68).

Statuetele mici din piatră reiau în miniatură temele plasticii monumentale și lasă impresia că ar fi fost de fapt modele pentru reproducerea imaginilor într-un format mai mare (Hauptmann, Schmidt 2007, 79). Reprezentările de oameni și animale de pe blocurile masive din piatră sunt unitare, ceea ce ar putea demonstra fie un artist cu o concepție articulată, fie că în spatele acestor monumente se află o mitologie și o anumită viziune asupra lumii (Özdoğan A. 2007, 63).

Pe teritoriul european situl de la Lepenski Vir (Serbia) încă ridică semne de întrebare cu privire la statuile și rolul lor în clădirile trapezoidale descoperite. Câteva clădiri cu sculpturi monumentale au atras atenția și pot fi considerate, conform aranjamentului interior, precum și al inventarului, ca fiind sanctuare (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 36, 38, 42-43).

Blocul de piatră din L 54 ar putea fi o reprezentare la scară mai mică a coloanei, aceasta fiind un element care face legătura dintre cer și pământ (Fig. 438, 439) (Eliade 2005, 381). Ambele sculpturi din

interior au formă ovală și prezintă un decor meandric, probabil o reprezentare a apei, a elementului originar al vieții (Gimbutas 1989, 79).

În „Sanctuarul de sub stâncă” (L 28) sculpturile din piatră ar putea avea rolul de evidențiere a mesei altarului, respectiv o stelă din piatră (Fig. 181, 182). Cele două sculpturi se află poziționate în cel mai ferit loc din întreaga clădire, în partea opusă intrării (Budja 2006, 192). Sculpturile din piatră, în forme de capete, amplasarea acestora pe cele două laturi ale unei lespezi din piatră care acoperă scheletele unor copii, toate acestea presupun o organizare prealabilă a spațiului. Scopul depunerii îl putem bănui doar, ca fiind acela cu o funcție regenerativă, însă interpretările în acest caz sunt fragile.

Manifestările religioase sunt multiple, legate probabil de un cult al apei, al peștelui, precum demonstrează sculpturile ihtiomorfe, unice, acestea fiind de fapt unul dintre primele exemple de artă monumentală sacră pe teritoriu european (Bonsall et alii 1996, 18). Capetele din piatră, deși prezintă trăsături antropomorfe, toate au caracteristici legate de anatomia peștelui (gură, solzi, icre) (Vlassa 1972, 20). Cele mai numeroase statui monumentale se află în nivelul Ic, cu șapte clădiri care conțineau sculpturi de mari dimensiuni (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 111-112). De exemplu Mater Genetrix, descoperită în L.44, are 38 cm înălțime (Fig. 481, 482) (Gimbutas 1989, 260, fig. 407).

Fig. 481 Lepenki Vir. Clădirea L44 cu stela triunghiulară și idol monumental (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2006, 61, Fig. I.66a)

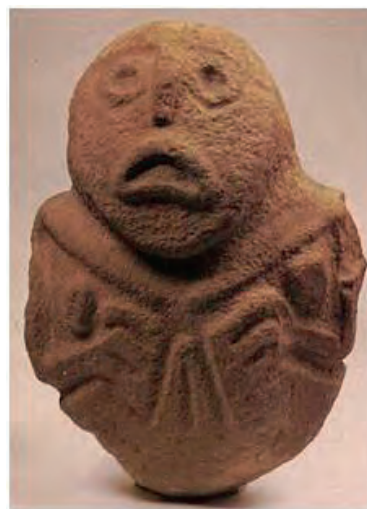

Fig. 482 Lepenki Vir. Mater Genetrix din L44 (Robbins Dexter, Mair 2010, 13, fig. 7)

O posibilă interpretare a statuiilor ar putea fi că acestea sunt o manifestare a cultului capului în general, unde oamenii preistorici localizau spiritul (Hayden 2003, 44). Anumiți cercetători au remarcat coloristica de la acest sit: clădirile prezintă pe podele calcar roșu, legat metaforic de ocrul roșu din mormintele aflate sub podele și vetre, pictura roșie sau urmele de arsură de pe sculpturile monumentale amplasate în interiorul clădirilor, ceramica roșie predominantă în sit și nu în ultimul rând culoarea copacilor în vreme de toamnă în Clisura Dunării. Astfel arhitectura, moartea, traiul, natura, cultura materială, toate ar putea fi integrate într-o singură structură ideologică (Bogucki, Crabtree 2004, 94).

Elementele monumentale în cadrul culturii Starčevo–Criș nu sunt foarte numeroase. Menționăm cele trei stele din piatră de la Cristian III care au fost descoperite într-o structură de cult, una dintre ele de 52 cm lungime (Fig. 483) (Luca et alii 2014a, 8). Stela de la Gura Baciului, jud. Cluj ar putea indica un sanctuar casnic, fiind singurul exemplu de acest gen din întreg situl (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 186, 400; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 58; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 103-111). Stela este din gresie de dimensiuni impresionante, descoperită depusă orizontal pe podeaua locuinței P24, asociată cu mormântul de incinerare M7 peste care era depus un bolovan. Cercetătorii acestui sit au interpretat contextul ca fiind manifestarea unui ritual de abandonare a locuinței unei „preotese” ale cărei atribuții erau legate de fertilitate și fecunditate (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 112). Stela prezintă trăsături deosebit de importante, legate de dualitatea femeie-bărbat. Pe una dintre suprafețe a fost sculptată o pereche de sâni, iar pe partea posterioară poate fi distins un *phallus* și posibile picături (lichid seminal?).

Fig. 483 Cristian III. Statui-menhir din piatră (Luca et alii 2014a, 16-17; photo 1-3)

Stela prezintă și o serie de perforații cu ajutorul cărora era suspendată, două dintre acestea străpungând placa de piatră prin centrul sânilor (Fig. 198) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a, 111-115; Lazarovici Gh, Lazarovici C. M. 2006, 113). De asemenea, la Gura Baciului apar în contexte funerare mai multe capete din piatră de mari dimensiuni (Fig. 484) (Vlassa 1972, 32, 35, 36, 39, 43, 44, 45).

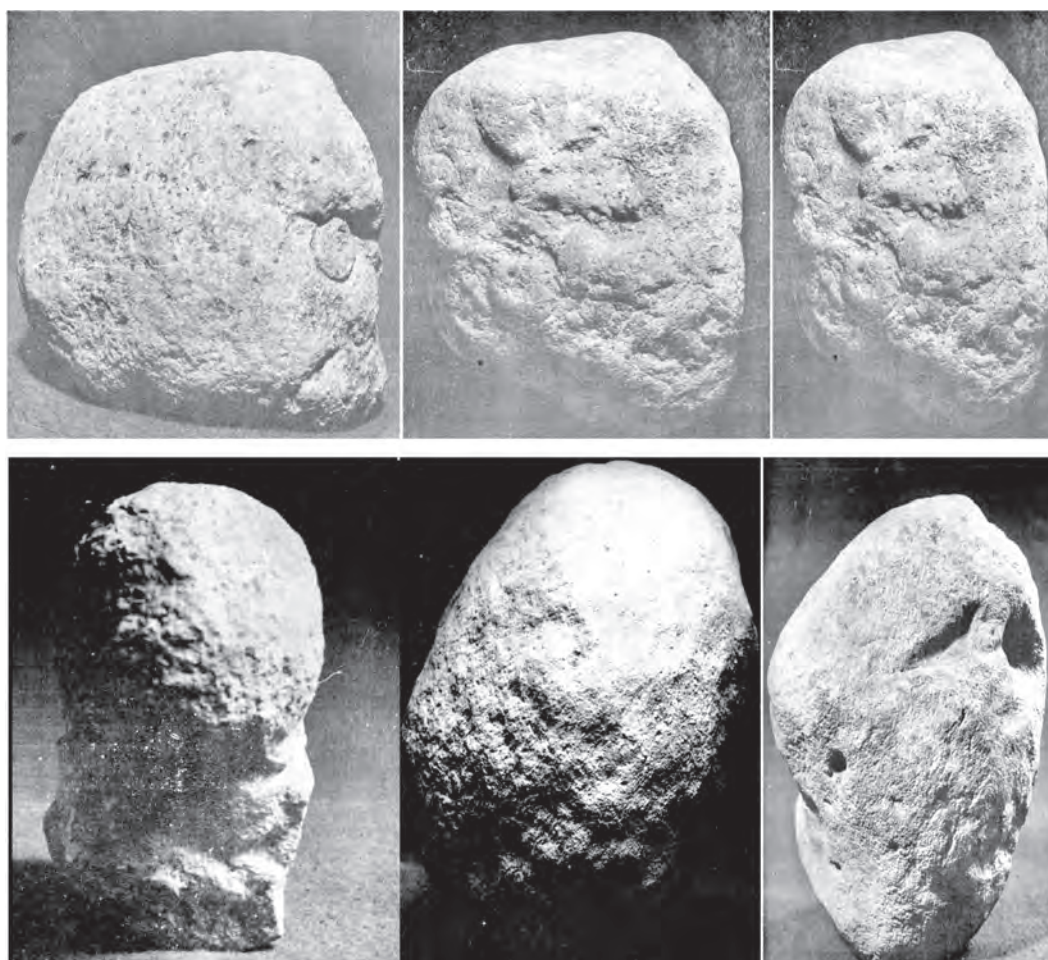

Fig. 484 Gura Baciului. Capete antropomorfe din piatră (Vlassa 1972)

La Orăștie se afla un sanctuar cu o piesă din piatră monumentală și cu ritual de fundare în clădirea L.2 (Luca 1996, 1-2; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 198). În cadrul Culturii Cucuteni menționăm L1 de la Scânteia unde a fost menționată descoperirea unei stele din gresie de 75 x 50 cm, cu o formă relativ antropomorfă aflată în interior, lângă vatră (Fig. 267) (Chirica et alii 1999, 13). Nu în ultimul rând remarcăm prezența stelei din piatră, central amplasată, în clădirea de cult de la Topolnica-Promachon (Fig. 166) (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 473).

Spectaculoasa zeiță din lut

Studiul statuiilor monumentale nu permite omiterea ansamblurilor bogate și arta murală de la Çatal Höyük (Fig. 485). Zeița din Anatolia a fost inițial descrisă de J. Mellaart coordonatorul cercetărilor între 1961 și 1965 (Mellaart 1962, 42-60; Mellaart 1963, 45-97; Mellaart 1964, 40-113; Mellaart 1966, 165-191; Mellaart 1967; Mellaart 1975).

Fig. 485 Çatal Höyük. Relief antropomorf, fotografie (Hodder 2005, 2, fig. 3)

Fig. 486 Çatal Höyük. Relief mural de la (Cleere 2007, 325, fig. 169)

Mellaart a documentat peste zece niveluri de locuire cu 32 de clădiri ce prezintă elemente monumentale, precum bănci, coloane cu bucranii, panouri pictate cu diverse alegorii și reliefuri antropomorfe în poziție stereotipă, cu brațele și picioarele îndreptate în sus (Fig. 487).

Fig. 487 Çatal Höyük. Harta nivelului VI, cu locul de amplasare a statuilor (prelucrare pe baza rapoartelor lui J. Mellaart)

Analiza asupra reliefurilor monumentale de zeițe aflate pe pereți, arată că preponderent apar sculptate pe peretele estic, peretele vestic este folosit ca frecvență medie și în ultimă instanță apar pe peretele sudic, cu doar două cazuri. Peretele nordic nu este folosit pentru acest tip de element (Fig. 488).

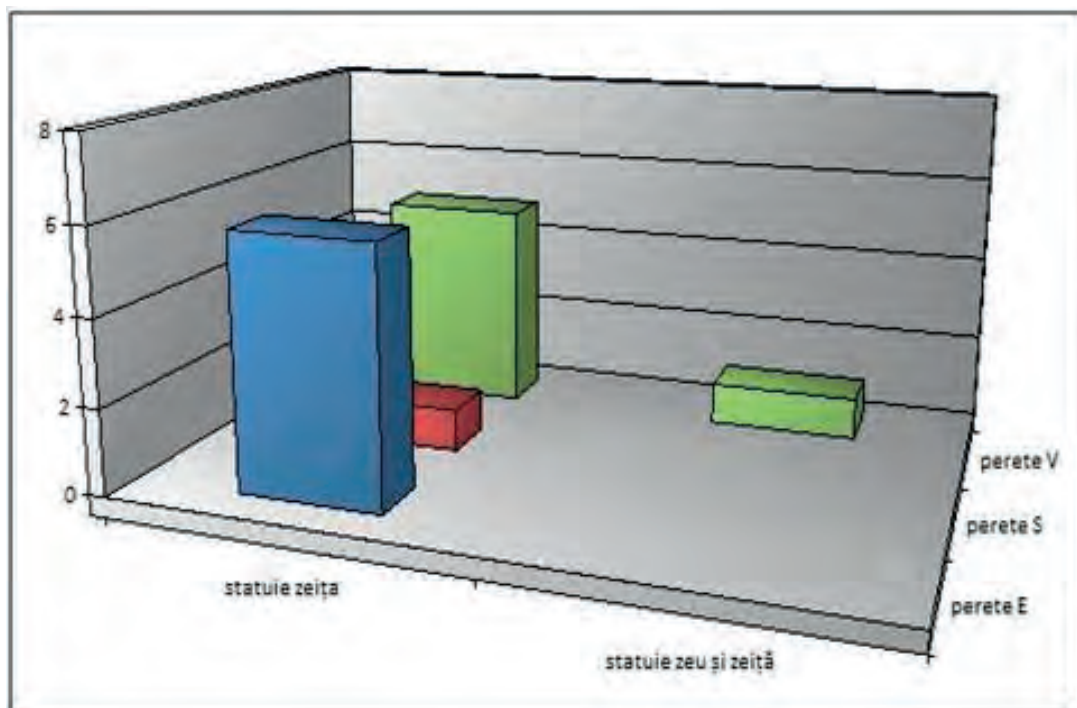

Fig. 488 Çatal Höyük. Grafic cu preferința de amplasare a reliefurilor antropomorfe (pe baza rapoartelor lui J. Mellaart)

Alte elemente imobile sunt reprezentările supradimensionate ale taurului prin fresce și bucranii din lut. Identificăm două categorii principale de bucranii: cele care prezintă capul de taur realist, prin modelaj peste craniu; și cele care folosesc doar coarnele, stilizând capul de taur prin coarne. Dacă bucraniul realist este de cele mai multe ori amplasat pe perete, cel care arată doar coarnele (*pars pro toto*) mărginesc platforme sau se află amplasate central. Și în acest caz se remarcă predilecția pentru peretele de rășărit (Fig. 489).

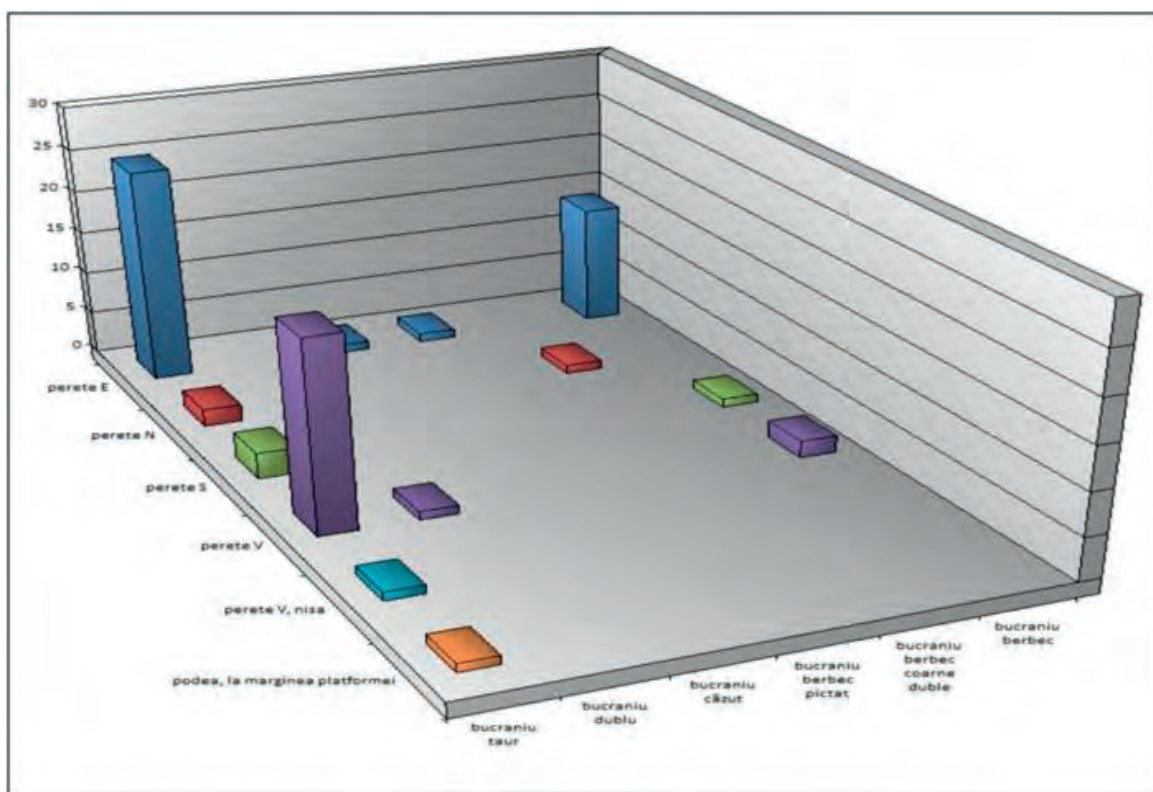

Fig. 489 Çatal Höyük. Grafic reprezentând relația dintre bucranii și pereții (pe baza rapoartelor lui J. Mellaart)

Cea mai mare statueta din lut de la Çatal Höyük de 16,5 cm înălțime (estimativ ar fi avut 20 cm completă) a fost descoperită într-o casetă pentru semințe într-o cameră mică, respectiv A.II.1 (Fig. 490) (Mellaart 1963, 93, 95, Fig. 31-32; Mellaart 1967, 67-68, Pl. IX). Statuia reprezintă o femeie cu steatopigie care stă așezată pe un scaun, în poziție de naștere. Capul a fost rupt din vechime. Între picioare se află capul unui copil. Există și elemente simbolice cu impact vizual precum brațele care se află pe scaunul care este format din două feline a căror cozi se curbează către umerii ei (Voigt 2002, 277). Măinile stau pe capetele felinei, arătând poziția de putere asupra animalelor. În camera principală a clădirii, în jurul vetei, erau 7 statuete așezate și una în picioare, unele modelate foarte atent (Mellaart, 1963, 46, Fig. 29-30, Pl. XXIIIb-d). Majoritatea statuetelor feminine descoperite în acest sit au abdomenul umflat, un posibil indicator de graviditate (Voigt 2002, 281).

Neoliticul Timpuriu european arată o evoluție în ceea ce privește arta reprezentărilor antropomorfe, concretizate într-o manieră proprie. În general remarcăm multitudinea de idoli de dimensiuni mici și medii. Câteva statui de dimensiuni mai mari atrag atenția prin modul de realizare, prin maniera sofisticată și efortul depus pentru conceperea și realizarea lor. Statuia unui bărbat itifal în poziție șezând, cu mâna dreaptă pe obrazul corespunzător și mâna stângă ținând *phallus*-ul a fost descoperit la Larisa, în nordul Greciei, încadrat în cultura Dimini (prima jumătate a mileniului V î. Hr.) are înălțimea de 49 cm (Fig. 491) (Gimbutas 1989, 231, fig. 358).

Una dintre cele mai frumoase statuete din Neoliticul Timpuriu este cea descoperită în anul 1989 la Donja Branjevina, numită „Zeița cu cosițe roșii” (Fig. 137). Reprezentarea are 38 cm înălțime, modul de realizare este unul atent, cu detalii realizate îngrijit. Capul prezintă câteva aspecte interesante cu privire la reprezentarea facială. Nasul este plat și alungit, iar ochii alungiți, au fost realizați prin presare în lutul moale. Gura nu este reprezentată, în schimb bărbia este bine individualizată. O atenție deosebită a fost acordată în realizarea părului: pletele sunt lungi, căzute peste umeri; firele sunt indicate prin incizii executate cu un obiect ascuțit. Bretonul este reprezentat în relief. Șuvițele au fost pictate cu roșu (Balj 2008, 10). Măinile se aflau pe abdomenul plat. Soldurile sunt supradimensionate. Statueta a fost descoperită fragmentată în zona soldurilor. Zona pubiană este reprezentată printr-un triunghi incizat în partea frontală. Karmanski consideră că piesa a fost ruptă și ulterior îngropată intenționat, cu fața în jos. Picioarele au fost puse peste tors. Piciorul stâng este mai scurt decât dreptul. Având în vedere postura, sânii mici, soldurile ample, triunghiul pubian marcat vizibil (descriș de S. Karmanski drept sort triunghiular), se poate considera că statueta reprezintă o femeie tânără, cu toate atributele de fertilitate (Karmanski 2005, 27).

Fig. 490 Çatal Höyük. Statuetă din lut (www.oooorg.org/search/?for=%C3%87atalh%C3%B6y%C3%BCK%20Culture – accesat 20.09.2016)

Fig. 491 Larisa. Statuie reprezentând un bărbat itifalic în poziție șezând (Gimbutas 1989, 231, fig. 358)

O statueta de 19 cm înălțime a fost descoperită la Endröd-Szujoskereszt, încadrată în cultura Starčevo-Criș. Deși prezintă o femeie, maniera de modelaj este cea de *phallus*. Corpul este conic, capul

oval, iar în partea inferioară, respectiv șoldurile ar putea semăna cu testiculele, fiind modelate foarte îngrijit și rotunjit. Părul este incizat, desenat căzut în spate pe umeri, pictat cu roșu pe ambele părți. Fața are detalii fizionomice, bărbia nu iese foarte tare în evidență. Brațele sunt doar mici conuri. În partea inferioară este redată o rețea de linii incizate, iar chevron-urile de pe spate erau încrustate cu alb. Remarcăm în acest caz un stil deosebit de îngrijit în realizare, atât a formei cât și a caracteristicilor antropomorfe (Gimbutas 1989, 231, fig. 358).

Fig. 492 Topolnica-Promachon. Statui din sanctuarul descoperit în 1982 (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 763, fig. 5/7).

Fig. 493 Topolnica-Promachon. Statui monumentale (fotografie C. M. Lazarovici)

O statuie de dimensiuni mari cu decor incizat a fost remarcată la Topolnica-Promachon (Boyadžiev et alii 1993, 71). Depunerile de materiale de pe podea arată un inventar bogat, format din râșnițe, vase, oase animale, crani de tauri (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 473). În total trei fragmente de statui monumentale au fost descoperite la Topolnica (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 137). Acestea reprezintă partea mediană a unor corpuri feminine, cu partea păstrată mai mare de un metru, astfel că se poate presupune că acestea erau în mărime naturală (Fig. 492, 493) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1997, 763, fig. 7) (Fig.10/1).

Altarul de la Tumba Madžari avea 1 mp (Sanev 2006, 9; Kitanovski et alii 1990, 107-112; Leuven 1981, 12). (Fig. 396). În zona altarului s-au găsit și o serie de figurine de la care s-au păstrat doar capetele. Înălțimea capetelor era de aproximativ 15 cm (Zdravkovski 2009, 45). Una dintre cele mai importante descoperiri din această clădire este un cap monumental, stilizat, cu masca triunghiulară (Lichardus-Itten 1993, 102) (Fig. 494). Din acesta s-a păstrat în înălțime 29 cm (Šemrov, Turk 2009, 144). Imaginile tridimensionale erau amplasate în colțurile clădirilor destinate unor scopuri cultice, unde se aflau podiumuri pentru desfășurarea ritualurilor, postamente, măsuțe-altar (Mitrevski 2006, 21).

Fig. 494 Tumba Madžari. Idol monumental din Sanctuar (Šemrov, Turk 2009, 145, fig. 41)

Câțiva idoli monumentali, descoperiți la Tumba Madžari, trebuie remarcați. O descoperire accidentală din 1984 cu o înălțime de 29 cm de la care s-a păstrat doar capul modelat simplu în jurul unei coloane de lut (Nasteva 2007, 57). Trăsăturile faciale nu sunt proeminente, nasul este mic, sprâncenele nu sunt scoase în evidență. Părul este stilizat și adunat spre partea stângă (Fig. 495). Se presupune că acest cap a fost separat de o statuie totemică (Šemrov, Turk 2009, 144). Un alt idol, de formă cilindrică are o înălțime păstrată de 18 cm (Fig. 496). Partea conservată este zona superioară a unui altar-lampă, specific zonei macedonene. Modelajul s-a realizat folosind un stâlp din lemn. Fizionomia prezintă ochii închiși, sculptați în basorelief. Părul prezintă o coafură complexă, cu pieptănătură pe lateral, iar în partea din spate părul a fost separat în două și pare a fi prins cu un ac/accesoriu pentru păr (Nasteva 2007, 54).

Fig. 495 Idol cilindric descoperit la Tumba Madžari (Nasteva 2007, 57, fig. 41)

Fig. 496 Idol cilindric descoperit la Tumba Madžari (Nasteva 2007, 54, fig. 38)

Un cap din lut, de dimensiuni impresionante, o posibilă reprezentare hibridă între idol antropomorf și zoomorf a fost documentat la Vasilika din Macedonia centrală (Fig. 497). Contextul de descoperire este unul complex, cu multiple elemente de inventar (Marangou, Grammenos 2005, 22).

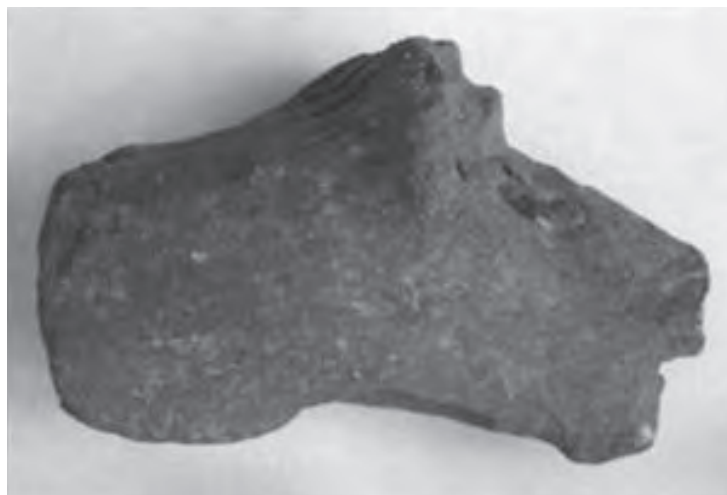

Fig. 497 Cap de la o statuie zoo-antropomorfă de la Vasilika (Marangou, Grammenos 2005, 6, fig. 3, a-b)

Cea mai spectaculoasă piesă descoperită în Templul 2 de la Parța este statuia dublă monumentală amplasată pe un soclu (Fig. 498). Statuia monumentală a fost amplasată în încăperea de răsărit (încăperea A), la mijlocul spațiului dintre masa-altar D și peretele de est, ușor spre sud față de axa longitudinală, în fața intrării principale (Lazarovici Gh. et alii 2001, 233).

Statuia prezintă dimensiuni impresionante: înălțimea: 1,75 m; soclul: 1,35 x 0,70 x 0,55 m; statuia dublă: 1 x 1 x 0,40 m. A fost construită în camera estică, la sud față de intrarea principală și era flancată de două coloane (Lazarovici Gh. et alii 2001, P1.2 pl. 8/1-6; 9/6, 11/3; 47/1-3, 48/1-3, 49/3-4; 50/3-4; 52/1-4; 53/1-4 ș.a.). Soclul era realizat din argilă amestecată cu nisip și pleavă. Corpul a fost asamblat tot din nisip și învelit într-o țesătură, ulterior lipit cu două straturi lut la suprafață și netezit (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 49/2).

Fig. 498 Parța. Templul 2 și statuia dublă – reconstituirea din Muzeul Banatului, Timișoara (fotografie Gh. Lazarovici)

Socul a fost realizat într-o tehnică unicat, până la momentul actual. Marginea acestuia a avut un brâu în relief care încheia capetele tăvilor pentru ofrande amplasate pe părțile laterale ale statuii. Extremitățile de nord și de sud ale soclului, aveau decor meandric incizat și încrustat cu materie albă calcaroasă, ulterior pictat cu ocră roșu. Meandrele se încrucișează și redau o posibilă figurină umană stilizată (Fig. 499). Decorul de pe soclu induce ideea unei figuri situate în poziție de invocare, orantă, ofering. Privite din partea laterală imaginile realizate prin incizii par a sprijini tăvile cu brațele (Lazarovici Gh. et alii 2001, 220).

Statuia monumentală dublă, reprezintă un cuplu divin format din două personaje deosebit de importante pentru religia neolitică europeană în general: Marea Mamă și Zeul Taur (Suciu et alii 2006, 16; Lazarovici Gh. et alii 2001, 233). Din statuia Zeului Taur au fost descoperite fragmente provenind de la ureche, o parte de corn, bucăți din zona frunții și de la bot, precum și cornul drept, așadar reconstituirea este una sigură (Lazarovici Gh. 1988, 32).

Cele două personaje sunt unite în zona corpului, separate în zona umerilor, cu capetele individuale. Umerii fiecărei părți de statuie nu sunt simetrici. Marcarea umerilor s-a făcut pentru demarcarea celor două figuri distincte. Cele două capete din lut au fost montate în poziție naturală. Capul din dreapta a fost martelat, dar se presupune că reprezenta o femeie, deoarece în poziție anatomică se afla un pântec din lut atașat. Lipirea pântecului și o anumită reparare a statuii s-a făcut mai târziu, după confecționarea acesteia. Pântecul era dintr-un material apropiat celui folosit la confecționarea statuii, dar nu același, având o consistență mai poroasă. Pe umărul drept al statuii sunt redată linii vălurite în zig-zag, realizate cu degetele în lutul moale. Asemenea linii ar putea reda simbolic fumul ce se ridică în urma arderii ofrandelor pe tăvița soclului, fum ce este conectat de umărul Zeiței-Mame, ridicându-se apoi spre cer (Lazarovici Gh. et alii 2001, 233, 223; Lazarovici Gh. et alii 1985, 39).

Fig. 499 Parța. Decorul incizat de pe latura sudică a soclului, detaliu (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 319, Fig. IIIb.141)

Fig. 500 Parța. Coloană cu bucraniu, în fața statuii duble monumentale (fotografie Gh. Lazarovici)

Intrarea principală, aflată pe pereții de răsărit, avea rol special. În fața statuii era o deschidere sub forma unei ferestre de mari dimensiuni care era probabil deschisă la anumite evenimente sau festivități (Fig. 342). „Vitrina”/fereastra era străjuită de două coloane amplasate pe interior, care în partea superioară se terminau cu capete de tauri din lut, în care fuseseră încorporate coarne originale. Pe frunte și pe bot, în pasta crudă au fost incizate benzi incrustate cu pastă galbenă; în spațiile inciziei a fost depusă pictură roșie. Ochii capetelor de tauri, au fost figurați prin două incizii unghiulare. Decorul acestor capete de coloană este unul semnificativ care se referă la o posibilă reprezentare a cuplului divin, bărbat-femeie. Coloana sudică prezintă deasupra frunții o proeminență din lut (Fig. 500) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 236). Aceasta ar putea reprezenta Soarele ca asociere cu ziua, lumina și căldura. Coloana nordică ar putea fi Luna, ca simbol al nopții (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 85).

Idolul bust se afla la intrarea în Altarul A și fusese amplasat pe un soclu, distrus, lângă vatra portabilă (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/2-3). Alveolele amplasate în șir dublu de pe idolul bust, ar putea sugera mărgelile. În bust era un orificiu (D. 2,5 cm) în care este posibil să fi fost introdus un cap de taur sau un craniu mobil (Fig. 501, 502) (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/4). Masa – altar C avea printre altele caseta pentru cereale care avea modelat pe o latură, capul unui idol antropomorf cu mască triumfiulară. Fața idolului fusese pictată cu roșu. Această casetă, prin caracteristicile sale, este posibil să fi fost folosită la păstrarea și „sfințirea” cerealelor în sanctuar, dar și la păstrarea spicelor (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229; Lazarovici Gh. 2003, 75). Alături de clădire se afla o vatra de veghe, exterioară, cu un idol monumental din care s-a păstrat doar un fragment (Lazarovici C. M., Gh. Lazarovici 2006, 306).

Fig. 501 Parța. Soclu pentru idolul monumental de la intrarea estică în Templul 2 (Lazarovici C. M., Gh. Lazarovici 2006, 324, Fig. IIIb.144)

Templul 2 a fost distrus cu bile de praștie. Statuia a fost sfărâmată intenționat, fiind găsite elemente alături de soclu, precum pântecul, urechea și botul taurului. Statuia monumentală a fost martelată, iar capul Marii Mame a fost transportat, el nefiind recuperat niciodată (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 270).

În Templul 2 de la Parța a fost documentat un idol bust care se afla la intrarea în Altarul A și fusese amplasat pe un soclu, distrus, lângă vatra portabilă (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/2-3). Dublul șir de alveole ar putea sugera mărgelile. În bust era un orificiu (D. 2,5 cm) în care este posibil să fi fost introdus un cap de taur sau un craniu mobil (Lazarovici Gh. et alii 2001, I.2, pl. 65/4). Analogii pentru acest idol găsim în zona balcanică.

La Elemir, lângă Zrenjanin, a fost descoperit întâmplător un idol monumental. Înălțimea păstrată este de 18,3 cm, lățimea 16,2 cm, grosimea: 10,5 cm, greutatea: 1,6 kg. Fizionomia lasă impresia generală a unei fețe de tip pasăre (Fig. 503). Pe partea posterioară pe gât și în prelungire în zona frontală în formă de V se observă o bandă dublă cu alveole de 3-3,5 cm lățime (Medović 2009, 37). Pe baza analizei iconografice statuia de la Elemir a fost încadrat în faza finală a culturii Vinča (Medović 2009, 38).

Fig. 502 Parța. Idol bust de la masa-altar A din Templul 2 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 330, Fig. IIIb.158)

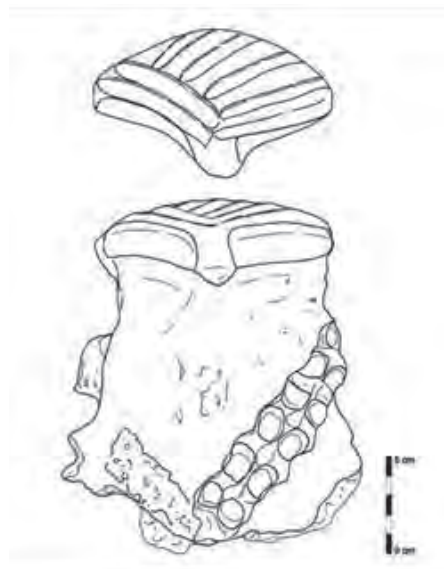

Fig. 503 Statuia de la Elemir (Medović 2009, 35)

În același stil se înscrie și idolul de mari dimensiuni descoperit în cultura Zau, cu trei semne de „V” incizate sau un „V” cu un altul dublu, o posibilă reprezentare de consacrare a idolului, pe gâtul acestuia (Lazarovici Gh. et alii 2011, 114). Menționăm și idolul monumental (de aproximativ 16 cm înălțime) provenind dintr-un sanctuar descoperit la Zorlențu Mare (Fig. 504, 505) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 137). Pe fața acesteia au fost descoperite urme de pictură cu ocră roșu (Radu 2014, 178).

Fig. 504 Zorlențu Mare. Fotografie cu amplasarea sanctuarului – Clădirea 4 (Radu 2014, 179, fig. 37b)

Fig. 505 Zorlențu Mare. Cap de idol monumental din sanctuar-Clădirea 4 (Radu 2014, 179, fig. 37a)

Analogii foarte bune pentru contextele cultice de la Parța regăsim în situl de la Kormadin (Fig. 147, 151) (Jovanović, Glisić 1961; Marangou 1992, 185; Lazarovici Gh. et alii 2001, I.1, 276).

În primul sanctuar sunt menționați doi idoli de tip „tessalian”, idoli cu cap mobil de dimensiuni mari (Jovanović 1991, 120). În Sanctuarul 2 bucraniul este punctul central al clădirii, amplasat pe o masă încadrată de coloane (Jovanović, Glisić 1961; Jovanović et alii 1990, 122). Multe alte statui care se încadrează între 20-30 centimetri regăsim în zona balcanică, deși pentru majoritatea nu avem date cu privire la contextul de proveniență. Cea de la Predionica, lângă Priština (cultura Vinča târzie), este de 18,5 cm înălțime, are poziția așezată pe tron, cu mâinile pe șolduri. Fizionomia este posibil să fie una de tip mascat, deoarece este cu nasul supradimensionat, ochii mari și gura lipsește (Fig. 506). Pe corp are redat prin incizii, haine și un medalion la gât (Gimbutas 1989, 27). Un alt idol din aceeași zonă, Bariljevo, de la care s-a păstrat doar jumătatea superioară, până la talie este de 25 cm înălțime (Fig. 507) (Gimbutas 1989, pl. 2).

Fig. 506 Predionica. Statuie de dimensiuni medii pe tron (Gimbutas 1989, 27, fig. 40).

Fig. 507 Bariljevo. Statuie de dimensiuni medii de la (Gimbutas 1989, pl. 2)

La Tărtăria se menționează mai multe fragmente de idoli monumentali descoperiți de către I. Paul, alături de fragmente ceramice (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 63, nota 111). În suprafața E săpată de K. Horedt, a fost descoperit un picior fragmentar de la o statuie de mari dimensiuni, de peste 25-30 cm. Se menționează și o a doua piesă de acest tip din Suprafața B fără alte detalii, fragment ce ar putea proveni fie de la o masă altar fie de la un vas cu picioare. Al treilea fragment de picior se afla în colecția Petru Balosin, respectiv o parte dintr-o statuie mare, dacă luăm în considerare faptul că talpa are în jur de 10 cm lungime. S-a păstrat doar piciorul drept al statuii și trebuie să fi avut peste 50 cm înălțime (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 112).

În arealul culturii Gumelnița există câteva cazuri interesante. La Tangâru, județul Giurgiu, a fost descoperită o statuie de dimensiuni monumentale în clădirea L2. Lângă coloană erau fragmente, picior și bust, de la statuia de peste 1 m înălțime (Fig. 508). Este posibil ca idolul să fi fost pus pe bancă, alături de coloană (Berciu 1961, 420-421).

Fig. 508 Tangâru. Idolul monumental (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 92, fig. 31b)

Fig. 509 Teiu. Idolul monumental-reconstituire grafică (Neagu, Măndescu 2011, 84, pl. 4.1)

Idolul de la Teiu a fost lucrat cumva rudimentar, era plat, cu mâinile ridicate (Fig. 509). Pe piept se menționează două linii în formă de semicerc, curbate spre exterior (Nania 1967, 14; Andreescu 2002, 15; Neagu, Măndescu 2011, 84, pl. 4.1). Din idolul de la Hârșova s-a păstrat doar capul, de peste 50 cm înălțime, dintr-o clădire cu două altare, printre alte elemente de cult. Statuia fusese depusă pe un soclu (Hașotti 1997, 80-81; Andreescu 2002, 15). La Târgușor – Sitorman, cultura Hamangia, se menționează un picior de la o statueta din lut, de mari dimensiuni (peste 20 cm). Piesa are forma unui trunchi de con și laba piciorului este pronunțată (Hașotti, Wiśniewski 1984, 45; Hașotti 1986a, 32, pl.2/8).

Cultura Cucuteni duce arta monumentală la un nivel superior, atât prin reprezentările antropomorfe de mari dimensiuni, cât și prin supradimensionarea clădirilor sau a așezărilor. Se cunosc mai multe fragmente de statui monumentale. Unele dintre cele mai timpurii din cadrul acestei culturi sunt cele două statuete de mari dimensiuni de la Păuleni-Ciuc, Dâmbul Cetății (Fig. 510). Ambele prezintă o înălțime mai mare de 25 cm și au fost descoperite în interiorul unor clădiri, una pe podea, lângă un perete, iar a doua între crăpăturile podelei (Buzea, Lazarovici 2005, pl. XXIV/1-2).

Din situl de la Izvoare se cunoaște un tors de la o statuie antropomorfă, ce provine din clădirea H, iar înălțimea acestuia indică faptul că ar fi putut avea, când era complet, un metru înălțime (Vulpe 1957, 230, 230/231; Monah 1997, 39, 10/1; n. 86) (Fig. 511). La Hăbășești statuia masivă avea decor geometric, cu șiruri de romburi pictate (Dumitrescu Vl. 1974, fig. 56; Chirica, Văleanu 2008, 89).

Fig. 510 Păuleni-Ciuc. Statuete de mari dimensiuni. Reconstituire în Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe (fotografie Adela Kovács – 24.06.2015)

Fig. 511 Izvoare. Bustul antropomorf (Lazarovici C. M. et alii 2009, 61, fig. 6)

Situl de la Trușești este unul special, atât prin numărul mare de clădiri de cult dedicate, cât și prin prezența mai multor statui monumentale. Clădirile au fost prezentate mai sus. Subliniem doar câteva elemente definitorii în ceea ce privește reprezentările antropomorfe.

Statuia dublă din L24 este una dintre cele mai celebre piese descoperite în sit, tocmai prin faptul că este unicat, atât ca mod de realizare cât și ca reprezentare (Fig. 297). Statuia are în partea superioară capetele de la două personaje de înălțimi diferite, unite în zona trupului și a umerilor, cu capetele modelate în formă de cupe. Brațele sunt în formă de amorse. Ca detalii remarcăm bijuteriile amplasate în jurul gâtului (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67). Statuia a fost publicată inițial ca „fațadă de templu” (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 529); ulterior a fost considerată un cuplu divin (Dumitrescu Vl. 1974, 78-79), pentru ca mai târziu să fie regăsită în bibliografie sub interpretarea de pereche de zeițe (Monah 1997, 212). Cercetătorii C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici consideră că altarul reprezintă un cuplu divin, Marea zeiță și acolitul, punând în legătură reprezentarea pântecului cu fertilitatea și fecunditatea (Lazarovici C. M. et alii 2009, 58). În privința idolilor-colonă de pe corpul altarului monumental, este demn de remarcat că aceștia sunt 9 la număr, câte trei sub fiecare figură și trei deasupra pântecului, ceea ce ar arăta că aceste comunități aveau deja cunoștințe despre concepție și graviditate (Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 47). D. Monah consideră că imaginile de pe statuie sugerează coloanele cerești, sau arborii cerului (Monah 1997, 206).

Statuia din L40 are aspectul unei plăci din lut cu dimensiunile de 0,74 x 0,70 x 0,04 m, cu suprafața posterioară netedă. Zonele laterale au fost ușor arcuite, finalizate în partea superioară cu un cap și două brațe de aproximativ aceeași dimensiune. Din acest motiv a fost interpretată ca figură în poziție de orantă,

sau ca trei capete, în formă de trinitate, trei figuri asemănătoare. Descoperitorul consideră că stela s-a aflat inițial în poziție verticală, probabil alături de peretele vestic (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 89).

Toți cei trei idoli monumentali cilindrici, descoperiți în L. 60 și L. 61, cu înălțimea de aproximativ 60 cm, au fost amplasați pe coloane. Capul alveolat este asemănător cu cele ale figurinelor de pe altarul din L. 24. Acest mod de realizare a fost preferat în cazul coloanei de la Greaca și capul de pe cuptorul de la Mărgineni-Cetățuia (Fig. 440) (Monah 1997, 36). Originea acestor reprezentări ar putea să se afle în zona balcanică, fiind un idol cunoscut la Danilo (Todorova, Vajsov 1993, 81, fig. 73/1a-1b). Capetele cu cupă au fost interpretate ca fiind legate în principal de depunerea ofrandelor sau de păstrarea lichidelor (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2006, 598; Lazarovici C. M. et alii 2009, 63).

Spațiul Ungariei aduce completări la registrul statuilor de mari dimensiuni. Pentru subiectul în discuție este important sanctuarul de la Véstő-Mágó (Fig. 302, 303). În total clădirea cuprindea aproximativ 40 de elemente speciale, cultice, fixe sau mobile, ceea ce demonstrează activități ceremoniale, precum: ofrande de cereale, decorația sacră, sacrificiul animal, libații, fumigații (Gimbutas 1999, 81).

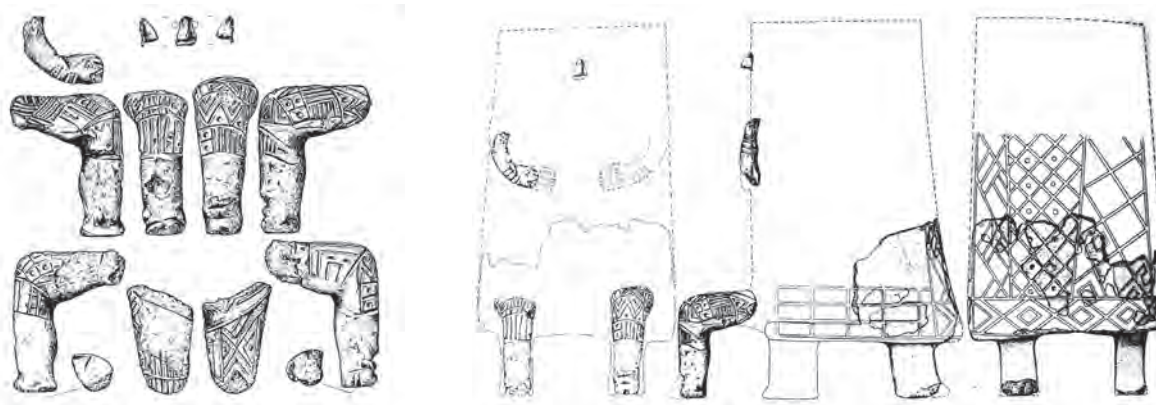

Fig. 512 Véstő-Mágó. Statuia monumentală-desenul fragmentelor; Posibilitate de reconstituire a statuii sub formă de vas antropomorf (Hegedűs, Makkay 1987, 90, 92, fig. 7, 9)

Cel mai important element era în partea centrală a camerei vestice, respectiv o statuie de mari dimensiuni, care inițial ar fi avut 80 de cm înălțime (Fig. 512). Este posibil ca statuia să fi fost distrusă intenționat, deoarece picioarele, fața și brațul au fost găsite împrăștiate. A fost modelată din lut amestecat cu resturi vegetale, inițial arsă slab și cu urme de ardere secundară (Hegedűs, Makkay 1987, 97). Sculptura din lut era așezată pe un tron, iar membrele sunt bogat decorate cu incizii, excizii și pictură roșie cu incrustație albă (Fig. 307). Ornamentarea celor două picioare diferă. Brațul drept era îndoit de la cot și mâna probabil acoperea pieptul. Pe încheietură se observă un relief care înconjoară mâna, ceea ce ar putea indica o brățară. Două puncte apăsate indicau ochii pe ambele părți ale nasului. Gura era marcată cu o incizie orizontală. Alte detalii faciale sau din zona capului nu au fost găsite (Hegedűs, Makkay 1987, 99).

Cele mai spectaculoase și impresionante figurine aparținând Neoliticului Târziu sunt cele care prezintă statuete masculine și feminine pe tronuri, precum și vasele antropomorfe mai mult sau mai puțin stilizate, cu sau fără față umană. Aceste reprezentări sunt concentrate în special pe teritoriul culturii Tisza (Kalicz, Ráczky 1981, 22).

Pe teritoriul european există mai multe tipuri de reprezentări pe tron, fie lipite de scăunel, cum este în cazul statuetelor din cultura Vinča, fie detașate de tronuri, precum conclavurile de zeițe din Cultura Cucuteni (Monah 1982, 11-13; Ursulescu, Tencariu 2006, pl.III; pl. IV; pl. V; pl. VI). Tronurile monumentale în mărime naturală sunt cunoscute din Neoliticul Mijlociu la Vésztő – Mágó precum și în cultura Cucuteni-Tripolie. În sanctuarul de la Sabatinovka (Tripolie A), tronul de mari dimensiuni apare alături de o banchetă pe care erau prezentați idoli (Fig. 250) (Gimbutas 1991, 261, fig. 7.59 a-b; Monah 1997, 35; 255, fig 3/1). De asemenea, constatăm că tronul de la Lipcani seamănă izbitor cu tronurile miniaturale din macheta de la Vounas (Fig. 555) (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini 2011, 169). Nu este lipsit de interes acest tron și prin faptul că are drept capete de spate două figurine, încadrându-se tot în categoria idolilor dubli (Comșa 1980, 50, fig. 16; Costache 2003, 30, pl. III/8).

Majoritatea statuetelor care sunt așezate pe tron prezintă și bijuterii, fie pe mână, fie pe braț și de cele mai multe ori câte o curea în zona taliei. Bijuteriile și tronul scot în evidență semnele de distincție. Multe dintre ele au fost modelate în mare parte în mod fin și îngrijit, bogat ornamentate, cu posibile simboluri de putere sau apotropaice (Lazarovici Gh. 2003, 77).

Cele cinci statui pe tron de la Szegvár-Tüzköves sunt uimitoare atât ca dimensiuni, cât și ca modalitate de redare a detaliilor. Statuia cu seceră, numită și „Zeul cu seceră” de la Szegvár-Tüzköves este unică în toată zona eurasiatică (Fig. 513). Fața statuii este plană și are formă triunghiulară. Gura și ochii sunt reprezentați prin perforații (Hansen 2005, fig. 19). Aspectul general al figurii statuii amintește de figurinele vinciene, care de cele mai multe ori poartă mască pe față (Schier, Drașovean 2004-2005, 44).

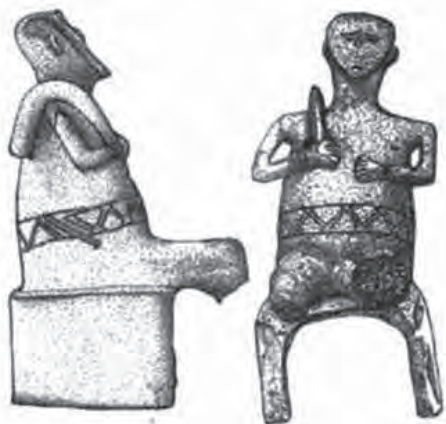

Fig. 513 Szegvár-Tüzköves. „Zeul cu seceră” (Makkay 1978)

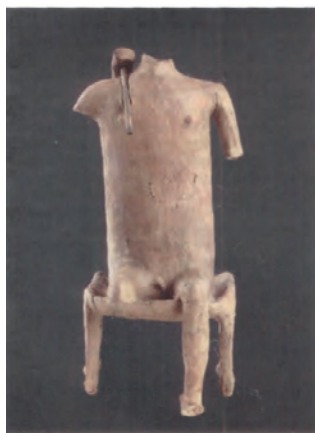

Fig. 514 Szegvár-Tüzköves. „Zeul cu topor” (Makkay 2005, 120, fig. 3-4)

„Zeul cu topor” este o statuie descoperită în 1989 într-o groapă de provizii pentru cereale, de tip siloz (Fig. 514). Statueta reprezintă un bărbat cu mâna stângă pe burtă cu o brățară pe mână. Mâna dreaptă este îndoită și are un topor pus pe umăr. Tronul și corpul statuii erau vopsite cu roșu. Statuia fără cap avea 24,6 cm înălțime (Makkay 2005, 96). Nu se poate spune clar dacă unealta statuii este un topor sau o teslă. În general dacă lama este paralelă cu mânerul nu poate fi vorba de sapă, însă lama este foarte scurtă în acest caz (Makkay 2005, 97).

Interpretările asupra statuiilor masculine de la Szegvár-Tüzköves sunt variate. Una dintre păreri este că statuia este portretul unui simplu țăran care a fost împodobit cu o curea și o brățară și are ochii îndreptați către cer. Privirea în sus ar avea scopul de a înălța o rugăciune pentru recolte bogate, fie o mulțumire pentru aceste recolte (Müller-Karpe 1968, 395). J. Makkay susține că ar fi una dintre cele mai timpurii reprezentări a unui zeu asemănător cu Kronos sau cu Enlil, zei primordialii (Makkay 1964, 55). Argumentele lui se sprijină pe analogii cu cele mai îndepărtate perioade istorice, invocând perioada hitită când sunt zei sau conducători cu topoare sau sceptre în mână, iar în miturile orientale toporul de luptă s-a transformat în sceptru ca simbol al puterii (Makkay 2005, 97). Secera este simbolul separării cerului de pământ, iar toporul sau sceptrul este simbolul obținerii puterii regale și a domniei (Makkay 2005, 99). Toate acestea erau părți ale credințelor comunităților Tisza, fapt demonstrat de atributul în formă de topor al statuii de la Szegvár-Tüzköves (Makkay 2005, 95).

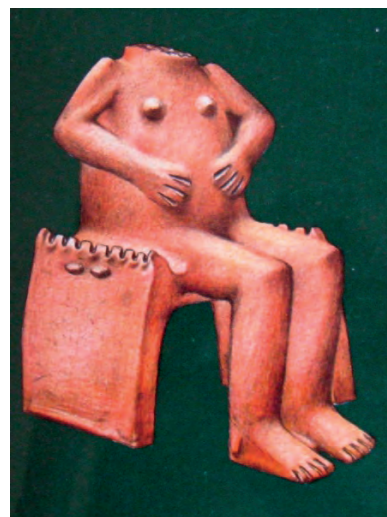
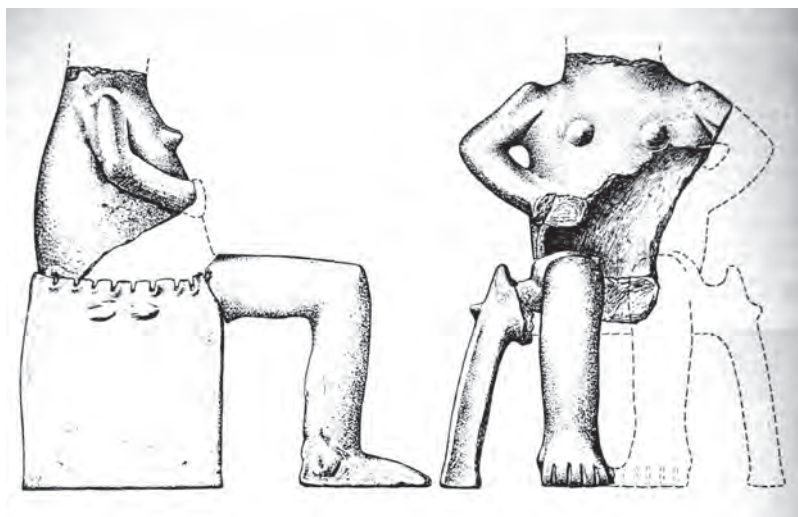

Fig. 515 Szegvár-Tüzköves. Statuia III desen și reconstituire (Kalicz, Ráczky 1987, 54)

Un alt exemplar probabil masculin provine din același sit (Fig. 515) însă este greu de spus dacă este un personaj feminin sau masculin, având trăsături care ar putea încadra imaginea în ambele categorii (Bánffy, Goldman 2003, 114).

Fig. 516 Szegvár-Tüzköves. Statuia IV (fotografie)
(Makkay 2005, 121, fig. 1-2)

Fig. 517 Szegvár-Tüzköves. Statuia II
(fotografie) (Makkay 2005, 121, fig. 3)

Statui feminine amplasate pe tronuri provin de la Hódmezővásárhely- Kőkenydomb (Fig. 314). Acestea au fost numite generic „Venus” și nu sunt statui propriu-zise ci vase de mari dimensiuni, goale în interior, care au trăsături antropomorfe pronunțate (Kalicz, Ráczky 1987, 14-15). Descrierea lor a fost făcută deja, drept urmare nu mai insistăm. Ne punem totuși întrebarea asupra conținutului acestor vase de deosebite, sau mai precis, ce tipuri de produse necesitau o depozitare atât de sofisticată. Răspunsurile, ori cât de intuitive ar fi, în momentul actual ne scapă.

De mare importanță sunt statuile din Malta, deși templele sunt mai târzii (cca. 3.000–2.500 î. Hr.). O statuie enormă, cu steatopigie pronunțată a fost descoperită la Tarxien, alături de o masă altar cu urme de festin (Malone et alii 2005, 17). Statuia ar fi avut în jur de 2 metri înălțime dacă ar fi fost completă (Blake, Knapp 2005, 159).

În perioadele ulterioare regăsim câteva exemple cu adevărat remarcabile. Pentru Epoca Bronzului Timpuriu există statui din perioada Cicladică Timpurie, faza II (2700–2300 î. Hr.) care uneori ajung la 1,5 m înălțime. În Creta Post-Palatială (1.450–1.050 î. Hr.- Epoca Bronzului Târziu) se află, în sanctuare, statui din lut pictate, unele dintre ele de 80 cm înălțime, redând femei cu brațele ridicate. Uneori sunt descoperite în grupuri ceea ce a condus spre concluzia că acestea sugerează pluralitatea divinităților venera-te (Goodison, Morris 1999, 130-131).

Emblematic pentru Epoca Bronzului din Turcia rămân clădirile de cult de la Beycesultan, care sunt dotate cu toate elementele unui templu din antichitatea greco-romană, în forme evolute și extrem de rafinate (Lloyd 1960, 31-41; Lloyd, Mellaart 1958, 93-125). Chiar dacă este o descoperire mai târzie, datată în secolul VII î. Hr., menționăm și descoperirea de la Monte Prama, din Sardinia, respectiv 25 de statui în mărime naturală, într-o necropolă (Blake, Knapp 2005, 108).

Bucraniile din locurile de cult

Definirea termenului a fost făcută de C. M. Lazarovici și Gh. Lazarovici, pe baza mai multor dicționare și se referă atât la forma acestuia, cât și la funcția ornamentală și de cult a acestuia. Prezența bucraniului în asociere cu locurile de cult, decorarea acestuia, nu denotă că bucraniul ar fi avut pentru oamenii neolitici semnificații legate strict de funcția decorativă.

Bucraniile reprezintă unul dintre cele mai importante elemente prezente în sanctuarele și templele sud-est europene, fiind și unul dintre mijloacele de identificare a locurilor de cult dedicate. Acestea au fost analizate pentru spațiul anatolian, balcanic și carpat, din perioada neolitică în două studii de sinteză (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2016, 127-280; Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2015, 47-73) și tan-gențial în multe alte articole, referitoare la viața spirituală.

Bucraniile sunt un subiect complex de abordat, pe mai multe paliere, având în vedere mereu iconografia taurului din spatele reprezentărilor, care sunt de foarte multe tipuri, extrem de diversificate. Semnificația bucraniului este legată mereu de forță, putere, fecunditate. M. Eliade consideră că asocierea

dintre fertilitate vine din asocierea mugetului cu tunetul, premergător ploii care aduce belșugul (Eliade 1992, 52). Ideea de prosperitate s-a păstrat prin simbolul taurului, cornul, în mai multe expresii, dintre care cea mai cunoscută este „cornul abundenței”.

Imaginea taurului, prin asta asociind inclusiv zimbrul și bourul, este una dintre cele mai puternice, originea lui fiind pierdută undeva în zorile omenirii, fiind reprezentat încă din perioada Paleolitică, urmând largi prelungiri, cu imagini complexe și chiar alegorii în perioada Neolitică. Spre deosebire de alte imagini, taurul nu dispăre ca reprezentare în perioadele ulterioare, el fiind reinterpretat și refolosit și în epocile ulterioare, cu posibile semnificații apropiate, legate de fertilitate și fecunditate, forță și prosperitate.

Începând cu cele mai timpurii clădiri de cult, din PPNA, observăm imaginea omniprezentă a taurului. De la ritualurile de sacrificiu au fost păstrate bucranii păstrate în interiorul clădirilor de cult, atârna-te pe perete precum la Jerf el Ahmar (EA 47-clădirea cu bucranii datată între 9.595-9.219 î. Hr) (Stordeur, Abbès 2002, 590, fig. 18). La Tell 'Abr 3, în afară de depunerea coarnelor și a craniilor de bour pe pereți și în depozite sub podele sau sub bănci (Yartah 2005, 3), remarcăm una dintre cele mai timpurii repre- zentări în basorelief (Yartah 2013, II, 140, fig. 124) sau în formă miniaturizată, ca vas zoomorf (Yartah 2013, II, 103, fig. 87/1). Pe de altă parte, în Clădirea M1 au fost descoperite cele mai timpurii bucranii supra-modelate cu lut (Yartah 2005, 7).

Bucraniul din Clădirea A de la Hallan Çemi avea coarnele foarte ample și impresionante, iar anima- lul trebuie să fi fost unul de talie masivă (Asouti 1995, 85, fig. 6.5/8). La Göbekli Tepe taurul apare în ba- sorelief, în combinație cu alte animale, pe coloanele monumentale, formând posibile alegorii (Özdoğan A. 2007, 63). Cele mai numeroase și mai complexe din punctul de vedere al reprezentărilor sunt bu- craniile de la Çatal Höyük. În cercetările din anii '60 acestea au fost identificate în următoarele clădiri: E.VI.10 (Mellaart 1964, 51, fig. 9), E.VI.14 (Mellaart 1963, 76, fig. 17), E.VI.31 (Mellaart 1964, 48, fig. 7), E.VI.44 (Mellaart 1964, 45), E.VI.7 (Mellaart 1963, 74, fig. 16), în cele patru faze diferite identificate de Mellaart pentru clădirea E.VI.8 (Mellaart 1963, 62, fig. 8; Mellaart 1963, 63, fig. 9; Mellaart 1963, 64, fig. 10; Mellaart 1963, 65, fig. 11; Mellaart 1963, 66, fig. 12; Mellaart 1963, 62, fig. 8; Mellaart 1963, pl. IX, b), E.VI.B.45 (Mellaart 1964, 45; pl III, b), E.VII.21 (Mellaart 1964, 68, fig. 21-22); VII.1 (Mellaart 1964, 56, fig. 14), VII.10 (Mellaart 1964, 60, fig. 17), VII.35 (Mellaart 1964, 69, fig. 23), VII.9 (Mellaart 1964, 53, fig. 12); X.1 (Mellaart 1964, 72, fig. 25), VII.8 (Mellaart 1964, 62, fig. 18). Practic nu există nivel fără reprezen- țări taurine. Descoperiri de bucranii au fost realizate și ca urmare a noilor cercetări, în Clădirea 52, reali- zate în aceeași manieră precum cele descoperite anterior (Bogdan 2005a, fig. 32). Situațiile de aici sunt de- osebit de complexe. C.M. Lazarovici și Gh. Lazarovici consideră că la Çatal Höyük se poate discuta despre o adevărată mitologie familială și comunitară, iar taurul, de la care se păstrează capul, juca un rol impor- tant în ceea ce privește spiritualitatea comunității (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2016, 51).

Având în vedere lotul consistent de bucranii din acest sit, le-am codat conform tipologiei de mai sus (Fig. 339). Am urmărit preferința de amplasare a bucraniilor, corelate cu pereții. Atât bucraniile de taur cât și cele de berbec apar preponderent pe perețele de răsărit (Fig. 518). Aproape totală absență a bucrani- ilor pe perețele de nord o explicăm prin motive pragmatice, deoarece preponderent alături de acesta este instalată scara de acces în clădiri.

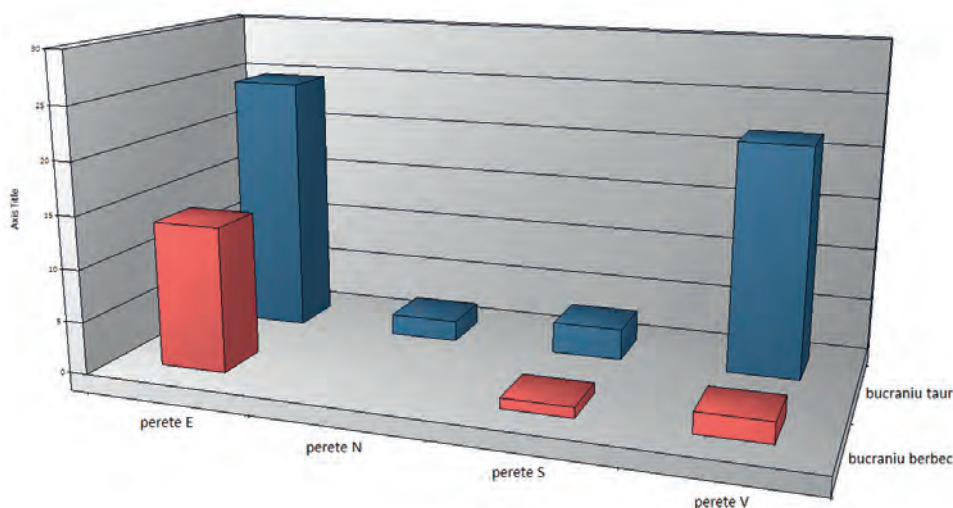

Fig. 518 Çatal Höyük. Preferința de instalare a bucraniilor

În ceea ce privește tipul de bucraniu cel mai folosit remarcăm că cel mai frecvent sunt păstrate și modelate bucraniile de tip A1 și B1 (Fig. 519).

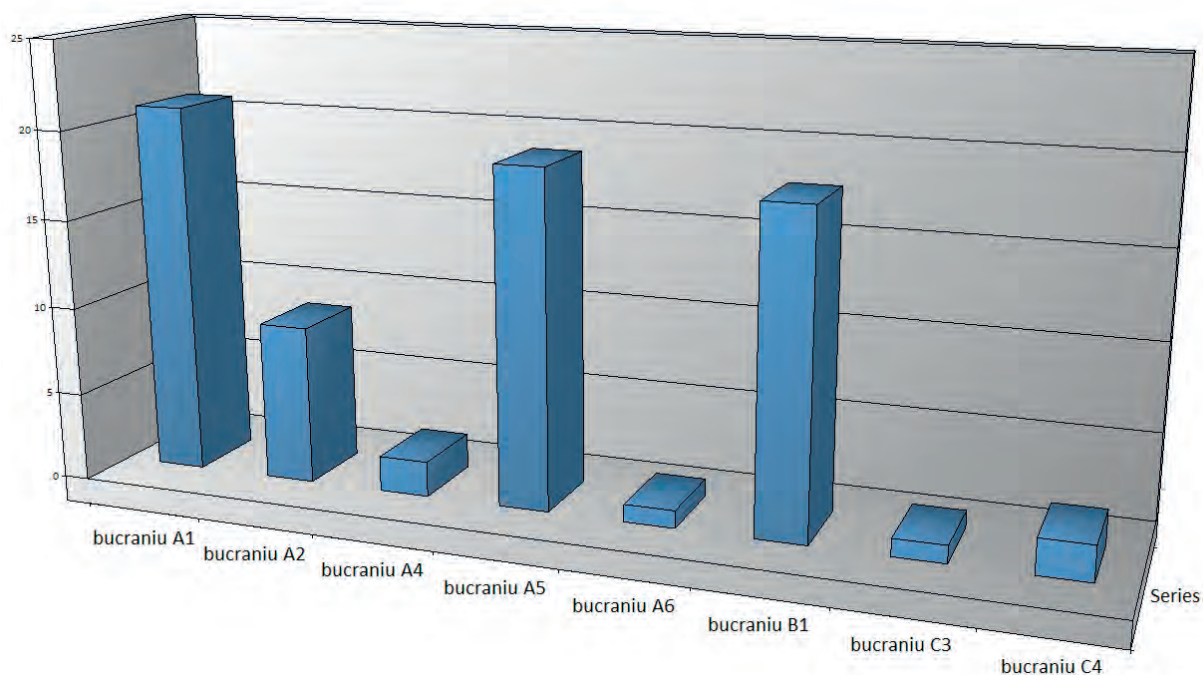

Fig. 519 Çatal Höyük. Tipurile de bucranii-graficul de frecvență

Zona balcanică și dunăreană prezintă numeroase situații arheologice în care au fost descoperite bucranii. Bucraniul de la Dikili Tash a fost realizat prin supra-modelare cu lut peste structura craniană. Inițial se pare că a fost poziționat pe o coloană (Séfériadès 2005, 99; Marangou, Gramennos 2005, 12). Deși nu am găsit mențiuni cu privire la contextul de proveniență, bucraniul din lut de la Vinča, are ochii și botul atent ornamentate, marcând cu siguranță un sanctuar (Fig. 510, 511) (Bradač 2005, 190).

Fig. 520 Bucraniul de la Vinča (Bradač 2005, 190, fig. 7)

Fig. 521 Vinča. Bucraniul restaurat în Muzeul Național din Belgrad (fotografie ArcheoSerbia)

În cele două sanctuare de la Kormadin taurul este cel mai important element de venerare. În Casa 1 (Fig. 147) era amplasat central, pe o coloană, însă în Casa 2 i-a fost construită o masă-altar, sprijinită pe doi stâlpi, sprijinind capul taurului, la nivelul privirii omului (Fig. 151) (Jovanović, Glisić 1961, 131). Aici este una dintre cele mai vizibile forme de manifestare ale unui posibil cult al taurului, pe masa respectivă desfășurându-se activități legate de bucraniu (Fig. 522, 523).

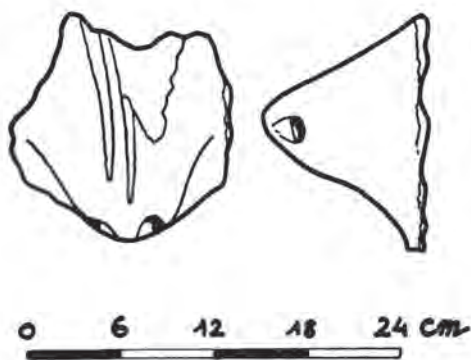

Fig. 522 Kormadin. Fragment din bucraniul de pe coloana din Sanctuarul 1 (Jovanović, Glisić 1961, 133, fig. 37/3a-b)

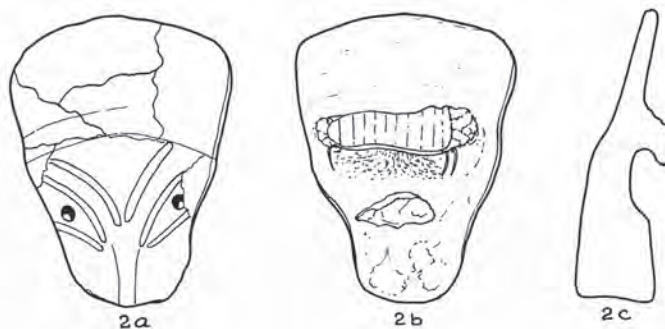

Fig. 523 Kormadin. Bucraniul din Sanctuarul 1 (Jovanović, Glisić 1961, 133, fig. 37/2a-c)

Prezența bucraniilor monumentale pe teritoriul balcanic sau anatolian nu este unicat, însă accentuăm prezența lor în clădirile dedicate, acesta fiind unul dintre elementele definitorii ale sanctuarelor neolitice în general. Sanctuarele de la Kormadin sunt unele dintre cele mai impresionante clădiri de cult neolitice, din zona balcanică, atât prin elementele fixe cât și prin inventarul interior. Cele două spații de cult au fost amenajate în așa manieră încât este clar că serveau aceluiași scop, de venerare a unei divinități sub formă de taur (Fig. 524, 525). Ceea ce nu se cunoaște la momentul actual este dacă cele două sanctuare funcționau concomitent, dacă erau dedicate unei anumite categorii de oameni sau dacă acestea erau folosite pe anumite criterii, legate de vârstă, statut social, sex sau multe altele posibile (Jovanović, Glisić 1961, 130).

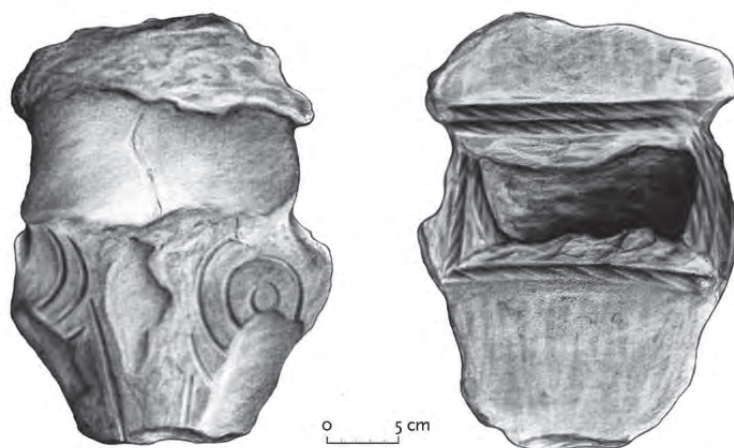

Fig. 524 Kormadin. Bucraniul din Sanctuarul 2-desen (Spasić 2012, 301, fig. 7)

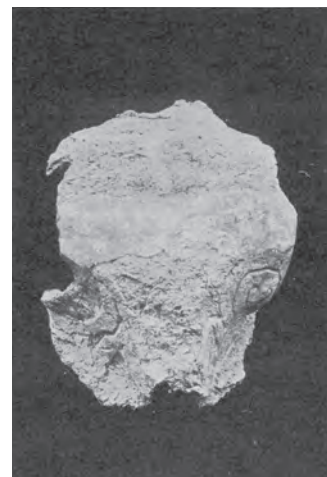

Fig. 525 Kormadin. Bucraniul din Sanctuarul 2- fotografie (Jovanović, Glisić 1961, 130, fig. 31)

La Crkvine bucraniul din Casa (House) 1/2008 bucraniul este asociat cu un altar, două cuptoare, o râșniță pe soclu și un set de statuete cu unelte miniaturale (Crnobrnja et alii 2009, 12-15). Bucraniul avea 20x40 cm, a fost realizat în întregime din lut, fără structură craniană (Fig. 153). A fost descoperit alături de peretele vestic (Crnobrnja 2009, 15). Bucraniul are partea posterioară plată (Crnobrnja et alii 2009, 19), ceea ce înseamnă că bucraniul era fie așezat, fie legat pe suport, ori era pur și simplu portabil (Spasić 2012, 301). În Clădirea 1/2010 au fost descoperite trei fragmente de la bucranii diferite. Două dintre ele se aflau în fața unui cuptor de mari dimensiuni din partea nord-estică a clădirii (Fig. 526). Bucraniul estic are botul clar definit, cu frunte alungită și pronunțată, având inserate fragmente de craniu. În partea posterioară sunt vizibile urmele de atașare, prin amprenta unui stâlp din lemn și a sforilor. Bucraniul vestic este realizat în întregime din lut și se afla la 70 cm de cuptor. Al treilea bucraniu, realizat tot din lut, fără fragmente craniene, a fost descoperit într-o masă de dărâmătură din partea sudică a clădirii. Interesant pentru acest exemplar este demarcarea ochilor în formă circulară (Fig. 527) (Crnobrnja 2012, 58; Spasić 2012, 303).

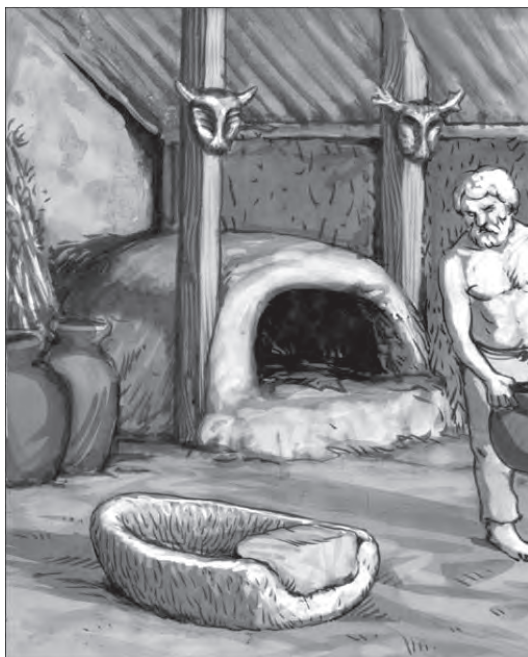

Fig. 526 Crkvine. Reconstituire grafică a colțului nord-vestic al Clădirii 1/2010 (Crnobrnja 2012, 61, fig. 20)

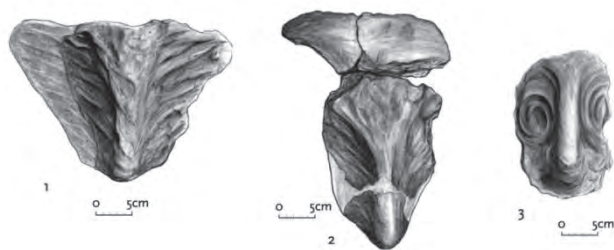

Fig. 527 Crkvine. Bucraniile din Clădirea 1/2010 (sus-desen- Spasić 2012, 303, fig. 11; jos-fotografie-Crnobrnja 2012, 58, fig. 16,17,18)

Modul de realizare a bucraniilor de la Crkvine este flagrant de asemănător cu cele descoperite la Gomolava, în Clădirea 6/1980 (Fig. 528). Bucraniile se aflau în două dintre cele patru camere ale clădirii. Bucraniul mai mic era pe podeaua Camerei 1, alături de peretele interior. Al doilea a fost descoperit în Camera 3, însă este posibil să fi fost de fapt pe peretele Camerei 4 (Jovanović M. 2011, 32).

Fig. 528 Gomolava. Bucranii din Clădirea 6/1980 (Jovanović M. 2011, 35, fig. 12)

Pentru zona bulgară menționăm bucraniile fără modelaj din lut descoperite pe podeaua din Structura 4 de la Topolnica-Promachon (Fig. 529) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 54, fig. 12/2).

Fig. 529 Topolnica-Promachon. Bucranii pe podeaua sanctuarului (Structure 4) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 54, fig. 12/2)

Pentru teritoriul carpatic remarcăm marcarea centrului aşezării de la Cristian I care avea trei stâlpi în formaţie triunghiulară. Important de menţionat este frontonul de bour descoperit alături de groapa C75, care fusese prins de partea superioară a coloanei (Luca 2015, 23).

La Parţa sunt busturi monumentale, atât în Templul 1 cât şi în Templul 2 pe care au fost depuse craniile sau trofeu de taur, iar în vecinătatea lor erau vetre în altare pe care se aduceau jertfe de carne şi cereale (Fig. 530) (Lazarovici Gh. et alii 2001, 275-277). Bucraniile din Templul 1 demarchează altarul B (Fig. 462). În Templul 2 bucraniile se regăsesc în mai multe circumstanţe, flancând deschiderea estică, sau amplasate pe socluri din lut (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2016, 132). La Parţa a fost descoperit un bucraniu din lut între Sanctuarul 2 şi Casa Tribului, însă, poziţia secundară a acestui bucraniu a împiedicat amplasarea cu certitudine a acestuia (Lazarovici Gh. et alii 2001, 207).

Fig. 530 Parţa. Bucranii inserate în socluri din lut (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2016, 132, fig. 7)

Desigur că bucraniile monumentale necesită o discuţie amplă, având în vedere multitudinea de influenţe şi contexte în care acestea au fost descoperite. Menţionăm că există numeroase situaţii în care craniile de taur sau bour au fost depuse ca urmare a ritualurilor de fundare pentru mai multe clădiri, unele dintre ele sanctuare (Lazarovici Gh. 2009a, 241).

Taurul, sau atributele lui cele mai impresionante, coarnele apar în neolitic în situații extrem de diverse: ca bucraniu (descărnat sau supra-modelat) atârnat pe pereții clădirilor sau amplasate pe coloane, coarnele inserate în coloane, ca protome pe diverse tipuri de vase, miniaturi precum capete de sceptru sau statuete zoomorfe, vase zoomorfe. Registrul de reprezentări este unul extrem de larg. Iconografia omni-prezentă a taurului a fost explicată printr-o structurare socială în interiorul comunităților vinciene, însă aceasta se poate să fi avut loc și în cadrul altor culturi. Reprezentările de bovine pot fi clasificate în patru mari categorii: bucranii, statuete zoomorfe din lut, vase ceramice și varia (aici incluzând anumite obiecte zoomorfizate, precum greutăți de război sau amuletele în formă stilizată) (Spasić 2012, 297).

Bucraniul este unul dintre elementele care nu își schimbă locația din cadrul clădirii pentru o perioadă îndelungată de timp, concluzie bazată pe o serie de exemple care au fost refăcute periodic. M. Spasić a numărat la nivelul anului 2012 că în cadrul așezărilor vinciene sunt aproximativ 30 de bucranii descoperite, doar pe teritoriul Serbiei (Spasić 2012, 298).

Acesta a clasificat bucraniile în patru categorii. Prima categorie cuprinde bucranii cu modelaj din lut peste craniu, iar coarnele sunt lăsate libere. Deși este cel mai tipic mod de realizare, acesta nu este și cel mai frecvent. Al doilea tip include bucranii modelate din lut, în care au fost inserate coarnele, imediat după modelare. A treia categorie cuprinde bucraniile din lut de mici dimensiuni, care de obicei nu depășesc mărimea unui pumn, fiind reprezentate doar capul, fără coarne. Doar coarnele și craniul, fără nici un fel de modelaj sau decor din lut formează a patra categorie și cea mai puțin frecventă pentru arealul sârbesc (Spasić 2012, 298).

Așa-numitele obiecte în formă de cățel de vatră, nu sunt altceva decât reminiscențe prin sublimarea și modificarea ideii de coarne de taur, fiind bucranii stilizate care înglobează același simbolism într-o formă simplificată. Acestea sunt realizate exclusiv din lut, fără structură osoasă dedesubt. În zona anatoliană apar primele stilizări ale bucraniului, prin modelarea în lut a coarnelor cu o bază comună. Cea mai timpurie dovadă în acest sens de află la Bademağaci. Bucraniul fusese lipit de o casetă de provizii, alături de Clădirea 3, poate pentru marcarea unui loc anume (Umurtak 2008, 21, fig. 27). La Porodin a fost descoperit pe podea și are forma asemănătoare (Fig. 531) (Grbić et alii 1960, pl. VI/2).

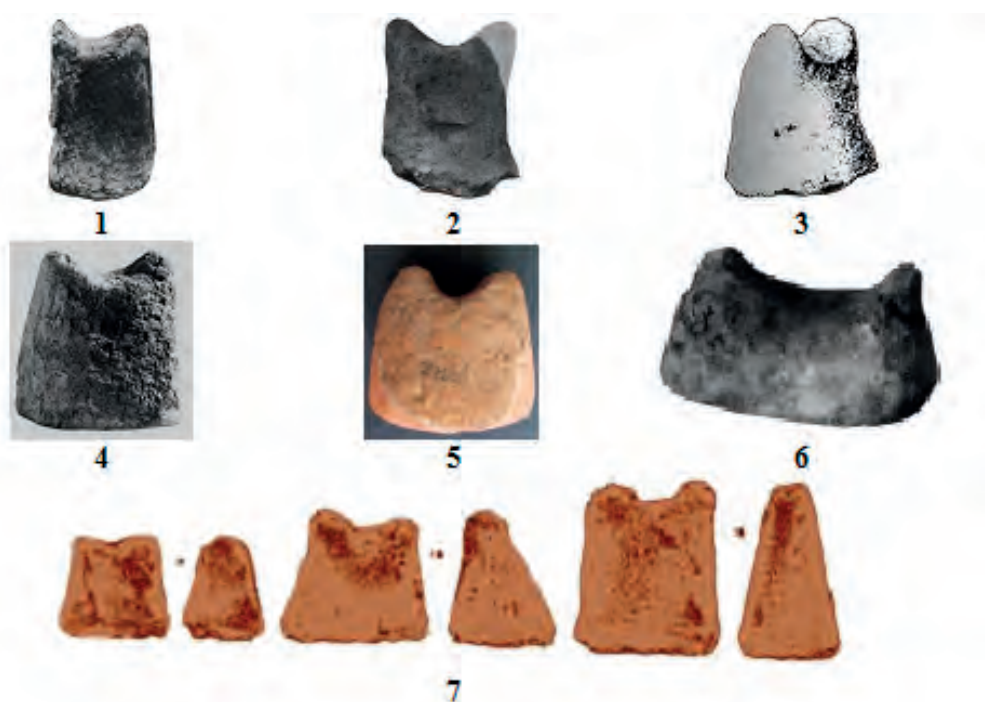

Fig. 531 Bucranii stilizate de la: 1. Jaša Tepe; 2. Sajol; 3. Porodin; 4. Vestő – Màgor; 5. Turdaș; 6. Parța; 7/1–3 Poduri (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2016, 149, fig. 29)

Un studiu asupra acestui tip de obiecte a fost publicat de C. Preoteasa care exprimă un punct de vedere ferm asupra scopului cultic al pieselor descoperite în arealul cucutenian, având o argumentație convingătoare (Preoteasa 2012, 77). Menționează în registrul de descoperiri două bucranii de la Bodești-Frumușica, jud. Neamț (Cucuteni A2) (Matasă 1946, 23–25, 137; pl. III/1, 1a), trei piese din Clădirea 7 de la Isaiia, o piesă din Locuința 11 de la Vroniceni (Diaconescu 2011, 30), un exemplar din

Locuința 56 din Caseta A (Cucuteni B1) de la Poduri, de tip masiv, asimetric (Preoteasa 2012, 79), două bucranii din Locuința 2-Caseta C din același sit (Preoteasa 2013, 96, fig. 8).

Considerații asupra statuiilor monumentale

Statuile monumentale reprezintă unul dintre elementele definitorii pentru clădirile sanctuarelor și templelor de pretutindeni. Statuile care nu pot fi mișcate, mutate prin masivitatea lor, necesită un spațiu dedicat, în care acestea sunt fixate și în jurul cărora se desfășoară activități. Este posibil ca statuile să fie elementul de adorare, reprezentarea în chip natural al unei divinități, fie feminine (în procent covârșitor), fie masculine, fie zoomorfe. Important de reținut este faptul că nici o statuie monumentală nu a fost descoperită întreagă, deși alte elemente asociate acestora au fost identificate întregi sau întregibile. Majoritatea statuiilor monumentale demonstrează urme de spargere intenționată, ceea ce sugerează că obiectele erau considerate intangibile, făcute pentru adorare. Depunerea lor fie în temple, fie așezarea în colț cultic dedicat demonstrează că aceste obiecte erau folosite în activități ritualice sau erau confecționate în mod regulat pentru anumite ocazii specifice. După îndeplinirea rolului, statuile erau scoase din uz în mod ritualic, fiind sparte și îngropate, uneori părți din același obiect în gropi diferite (Bánffy, Goldman 2003, 114).

Nu putem fi siguri dacă membrii comunității își martează propriile statui sau nu, însă este puțin probabilă spargerea de către cei care le-au creat. În general părerile converg către ideea că distrugerea sistematică a pieselor monumentale din mai multe temple sau sanctuare sunt legate de amputarea puterilor supranaturale a reprezentărilor divine.

Statuia dublă monumentală de la Parța a fost distrusă sistematic, probabil de tribul care cucerește așezarea (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 91), însă nu este un caz singular. Fenomenul este întâlnit și în cazul altarului de la Târgu Frumos. Altarul monumental pictat fusese instalat pe structură din lemn care nu s-a păstrat, cu un posibil idol în partea superioară fiind transportat după martelare (Ursulescu, Cotiugă 2000, 106-107; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 91). Deosebit de important este faptul că la Trușești nici un element din clădirea L 24 nu a fost descoperit întreg, ceea ce demonstrează distrugerea sistematică (Lazarovici C. M. et alii 2009, 58).

Statuile de mari dimensiuni nu sunt doar rare, ci sunt și unice din punctul de vedere al formei, al modului de realizare și reprezentare. Similaritățile, dacă ele există, pot fi discutate doar pe baza unor idei pe care aceste statui le încorporează. Excepție formează bucraniile, care în linii generale respectă un anumit model, sau poate, un canon, specific în general pentru arealul cultural în care se încadrează.

Modalitatea de realizare a statuii duble de la Parța este deocamdată unicat. Faptul că pântecul a fost atașat ulterior nu este o practică frecventă în cazurile statuetelor. Am găsit în literatură un singur caz în care statueta a fost modelată și ulterior atașat un pântec (posibil să existe mai multe?) la Gritille, în sud-estul Turciei (7.000-5.500 î. Hr.). Când a fost găsită statueta, pântecul acesteia s-a desprins de corp, arătând modul de realizare. A fost interpretată ca fiind o prezentare a corpului înainte și după inseminare (Voigt 1985, 17).

Cu toate că fiecare statuie în parte este una deosebită, prin repertorierea lor și prin analiza acestora, putem constata ca acestea sunt numeroase și asemănătoare din punctul de vedere al tipurilor de reprezentare, având în vedere mereu contextul cultural și religios al epocii lor. Privind în ansamblu putem deduce faptul că elementele prezentate compun imaginea unei adevărate naologii încă din perioada Neoliticului Dezvoltat (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306).

VII. 9 Vasele ritualice din clădirile de cult

DESPRE OBIECTELE RITUALICE

În prezentul capitol vom încerca să realizăm o abordare sintetică a vaselor de cult, în special cele găsite în temple și sanctuare din Europa în Neolitic și Epoca Cuprului. Analiza noastră nu își propune să fie exhaustivă, însă ia în considerare inventarul sanctuarelor și locurilor de cult, precum și aranjamentele interioare ale clădirilor speciale. Un obiect ceremonial reprezintă artefactul asociat cu un ritual sau o ceremonie, având de cele mai multe ori o funcție simbolică, prin comparație cu o unealtă sau un instrument practic sau direct funcțional (Kipfer 2000, 61). Funcționalitatea vaselor dintr-un spațiu ritualic este foarte importantă, deoarece acestea pot furniza informații cu privire la ritualuri și la reconstruirea vieții

religioase. Momentele cheie din viața omului, însoțite de riturile de trecere precum nașterea, atingerea anumitor vârste, căsătoria sau moartea sunt universale în antropologie, dar sunt dificil de identificat în preistorie (Bogucki, Crabtree 2004, 92). De asemenea, este foarte dificilă definirea ceramicii rituale. Un anumit vas ar putea avea două funcții simultan: una sacră și una profană. Doar contextul descoperirii ne poate spune, scopul unui vas sau funcția sa ritualică, dacă a avut vreuna. Vasul ritualic reprezintă, de fapt, orice obiect făcut și consacrat pentru venerarea strămoșilor sau a zeilor. Multe dintre acestea au fost folosite în special pentru comemorarea/celebrarea evenimentelor importante din viețile proprietarilor lor. Vasele ritualice se găsesc în multe zone ale lumii vechi (de ex. *rhyton* sau vase de libație în Epoca Bronzului în Grecia) și probabil erau folosite pentru a aduce jertfe de hrană și vin strămoșilor sau zeilor. În perioadele istorice cele mai multe vase ritualice au fost folosite pentru ofrande de vin și hrană și erau în legătură cu un cult ancestral. Obiceiul de a oferi vase impunătoare ca daruri mortuare, și posibil în legătură cu cultul strămoșilor, își are originea în tradițiile neolitice din Europa estică (Kipfer 2000, 272).

Inventar, context și urme materiale

Una din cele mai timpurii dovezi ale folosirii vaselor în clădiri de cult s-a găsit la Lepenski Vir, unde un vas cu o spirală în relief din L. 54 (Fig. 438), a fost așezat lângă groapa funerară a unui nou-născut (Budja 2006, 191, Gimbutas 1989, 80), împreună cu sculpturi din piatră, o posibilă coloană cu decor meandric (Fig. 439) și o râșniță (Antonović 2006, 70, fig. 50). Un alt vas special care atrage atenția este cel cu mâinile (cu câte patru degete) modelate pe exterior (Fig. 532, 532 a) (Srejić 1969, fig. 90). Lepenski Vir este un sit special și practicile funerare sau casnice ar putea oferi o imagine asupra vieții de zi cu zi sau asupra domeniului social și spiritual. Este posibil ca vasul cu spirală descoperit într-o clădire de cult să reprezinte o depunere intenționată în cadrul unui ritual sau al unor festivități desfășurate la fața locului (Budja 2006, 190).

Situl învecinat, Padina a oferit câteva indicii interesante prin prezența vaselor ceramice în clădiri. Aici se observă un bolovan sculptat cu câteva simboluri, precum meandru, punctul și un „V” (Fig. 532 b). În clădirea 17 s-a găsit un vas mic cu patru picioare (Budja 2006, 192). În nivelul B s-au găsit fragmente ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș (Whittle 1996, 85). Una dintre cele mai interesante descoperiri este un grup de vase cuprinzând cupe mici și boluri, un vas dreptunghiular, un vas scund pe suport și un *rhyton*. Forma și dimensiunile reduse ar putea fi explicate de faptul că nu aveau scop funcțional, ci erau bunuri de prestigiu (Hayden 2003, 175).

Fig. 532 a Lepenski Vir. Mâini umane modelate pe vasul globular (Srejić 1981, 46)

Fig. 532 b. Padina. Planul așezării cu vasele marcate (Budja 2006, 192, fig. 7)

Nea Nikomedea este una dintre cele mai bogate așezări din cultura Proto-Sesklo. Se află la aproximativ 60 km sud-vest de Tessaloniki, în partea sud-vestică a Macedoniei. Așezarea are patru niveluri de construire (Çilingiroğlu 2005, 9). Clădirea de cult se află în centrul așezării, deci este posibil să fi avut o destinație comunitară (Milisauskas 2002, 186). În interior sanctuarul este împărțit în trei încăperi, separate prin pereți formați din șiruri de pari. Camera centrală era mai mare comparativ cu celelalte (Bánffy 1990-1991, 206; Lazarovici Gh. et alii 2001, 292). Inventarul (Fig. 109) este unul care putea fi folosit atât la activități profane, cât și la cele cultice (Milisauskas 2002, 186). Menționăm cinci figurine așezate pe o masă

(masă-altar), într-unul din colțurile clădirii și un bucraniu (Rodden 1962, Abb. 11, SF 1-4; Kalicz 2000, fig. 7-8). Semnalăm și prezența unor obiecte deosebite: câteva sute de rondeluri, obiecte rotunjite al căror scop rămâne necunoscut (Budja 2004, 122). Alte elemente descoperite sunt: două topoare de piatră, cu o lungime de peste 20 de cm, două casete de lut cu peste 400 de lame și fragmente de silex, două *askos*-uri și multe pintadere. Pintaderile au fost asociate cu ceramica pictată cu alb și roșu, vase antropomorfe (Fig. 110) și un vas de depozitare (folosit la păstrarea hranei pe termen lung) și ace de piatră (perforatoare) (Budja 2004, 122).

Fig. 533 Tumba Madžari. Vas askos din Sanctuar (Šemrov, Turk 2009, 91, fig. 16)

Fig. 534 Tumba Madžari. Vas pyxis (Šemrov, Turk 2009, 89, fig. 15)

În urma cercetărilor de la Tumba Madžari au fost descoperite mai multe elemente de cult, dintre care menționăm cupe (Fig. 536), pocale, un număr mare de vase de tip askos (Fig. 533), vase de tip *pythos*, vas *pyxis* (Fig. 534). De asemenea s-a găsit un număr de vase de forma unor cupe în apropierea unui perete, care probabil erau folosite pentru colectarea și păstrarea sângelui animalelor sacrificate, apoi așezate ca o ofrandă pe banca din sanctuar, sprijinită de cuptor (Sanev 2006, 173). Este posibil ca pereții acestui sanctuar să fi fost decorați (Lazarovici Gh. et alii 2001; Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2006, 112). În sanctuar au fost găsite 45 de vase păstrate întregi, precum și multe fragmente. Printre cele mai importante descoperiri se numără reprezentările antropomorfe de lut și machetele de clădiri cu idoli feminini amplasați deasupra lor (Fig. 535) (Nanoglou 2008, 8).

Fig. 535 Tumba Madžari. Machetă de casă cu statueta feminină (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 142, fig. 6)

Fig. 536 Tumba Madžari. Cupă cu picior, pictată, din Sanctuar (Šemrov, Turk 2009, 113, fig. 27)

În curtea sanctuarului de la Achileion, alături de elementele fixe, ce includ cuptorul, banca, vatra și altarul de piatră, în aceeași zonă s-au găsit câteva obiecte remarcabile: vase mari cu mânere verticale, o serie de figurine sau fragmente de figurine, unele dintre ele cu măști (Gimbutas 1999, 77). Pentru subiectul abordat este foarte important faptul că M. Gimbutas a făcut observații cu privire la vasele găsite în sanctuar. Ea afirmă că cele mai multe vase au fost folosite în activități cultice, punând motivele pictate pe vase ar fi în legătură cu o sursă de reprezentări simbolice (Gimbutas et alii 1989, 221).

Conform inventarului de la Rakitovo, cercetătorii acestui sit au presupus Casa 8 cu un scop ritualic, iar Casa 10 cu un caracter social (Matsanova 2003, 66).

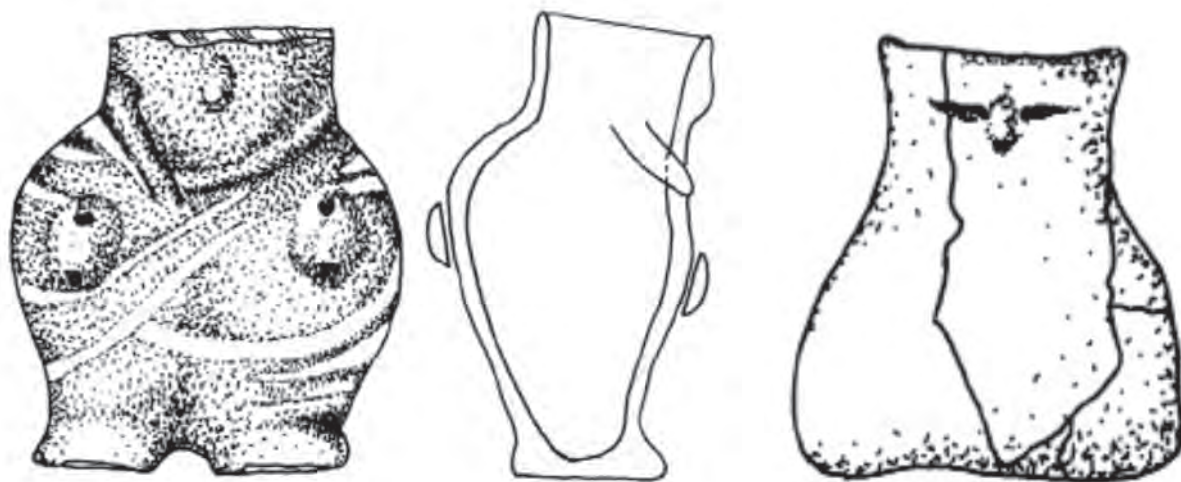

Fig. 537 Rakitovo. Vase antropomorfe (Budja 2003, 123, fig. 7.1)

Inventarul Casei 8 constă din amulete zoomorfe, pintadere, o masă-altar, multe vase simple și vase antropomorfe/zoomorfe (Fig. 537). Cea mai mare cantitate de fragmente ceramice cu decor pictat s-a găsit împreună cu două vase antropomorfe, o masă din lut, 12 idoli și o pintaderă (Matsanova 2003, 68).

Sanctuarul (Structure 4) de la Topolnica-Promachon avea pe podea un inventar bogat, format din rășnițe, oase de animale, craniile de taur cu coarne (Fig. 529) (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 473). Foarte interesante sunt mai multe elemente, de fapt indicii cu privire la scopul special al clădirii: *askoi*, vase zoomorfe. Un *askos* este asociat cu craniul unui taur asociat cu boluri puțin adâncite. S-au observat și numeroase vase miniaturale (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 58).

Sanctuarul de la Vrbjanska Čuka, avea camera principală ocupată în principal de obiecte religioase monumentale. Aranjamentul interior este unic până în prezent. Obiecte cultice au fost descoperite între resturile clădirii. Vase au fost găsite mai ales în jurul casetelor altarului (Fig. 455) (Kitanovski et alii 1990, 108; Lazarovici Gh. et alii 2001). Sanctuarul de la Vrbjanska Čuka este foarte important pentru reconstituirea ritualurilor, având în vedere inventarul, poziția și dimensiunile sale.

Câteva vase deosebite au fost găsite în așezarea de la Vinča. Stilul în care au fost realizate vasele și figurinele este unul cu adevărat distinctiv. Dintre multiplele obiecte speciale folosite cel mai probabil în scop religios, vom descrie unul găsit în clădirea de cult 03/03 (Fig. 139). Unul dintre vase este zoomorf, respectiv un castron conic cu 8 protome de capete de taur amplasate pe buza, de jur împrejur. Se pot vedea două tipuri de capete, unele cu coarne, altele fără coarne (Fig. 538). Capetele erau aranjate în perechi și dispuse simetric pe buza vasului. Interiorul vasului era decorat cu linii drepte, lustruite, pornind de la buza vasului către bază (Tasić 2007, 204). Descoperitorii au concluzionat cu privire la contextul din care provine vasul, ca fiind unul cultic. În aceeași clădire s-au mai găsit o amforă, o cană și un castron (Tasić 2007, 206). Tipul de vas nu este unic, având un corespondent aproape identic cu vasul zoomorf de la Crkvine (Fig. 539) (Crnobrnja 2012, 56, fig. 14)

Situl de la Vinča este faimos și pentru bogăția de reprezentări antropomorfe, precum figurinele, unele dintre ele pe tron. Acestea au fost analizate de arheologi care au lucrat pe teren sau de către alți cercetători. Spectaculoase sunt și reprezentările feminine cu mască, capace cu față de bufniță și multe vase cu față, vase antropomorfe sau vase cu trăsături antropomorfe (Vitezović 2009; Gimbutas 1999; Gimbutas 1989a).

Fig. 538 Vinča. Vasul zoomorf (Tasić 2007, pl. II)

Fig. 539 Crkvine. Vase de cult și statueta antropomorfă din Clădirea 1/2010 (Crnobrnja 2012, 56, fig. 14)

Există o analiză foarte bună a două dintre vasele speciale, unul dintre ele unic, numit „Vasul Hyde” (Nikolić, Vuković 2008). Vasul a fost modelat în așa fel încât are forma unei păsări cu aripile strânse (H.=20,8 cm; L. = 36 cm). A fost prevăzut de către artist cu o față umană și unele trăsături, cum ar fi un nas conic, ochi migdalați și urechi. Ar putea fi reprezentarea unei creaturi fantastice (Nikolić, Vuković 2008, 52). Pictura este spectaculoasă, reprezentând linia aripilor (Fig. 540, 541). Orificiul este în partea din spate a vasului și a fost considerat încă din 1930, de când a fost descoperit, un vas de cult, asociat cu ofrandele de lichide. Contextul descoperirii este foarte interesant, fiind într-un grup cu alte 10 vase întregi (Nikolić, Vuković 2008, 56, fig. 5).

Vasul antropomorf de la Vinča are forma unei femei (H.= 23 cm) și a fost prevăzut cu sâni, abdomenul inferior accentuat și genunchi (Fig. 140). Fața ar putea reprezenta trăsăturile unei măști, cu ochii foarte puternic marcați, prin arcuire. Vasul are nas și o gură mică. Canelurile sunt distinctive pe exteriorul acestui vas. A fost descoperit în 1911 și inventarul din această clădire este menționat în jurnalul de săpătură. În jurnal, pe lângă vasul antropomorf, apare următorul inventar: 1 amforă cu două reprezentări de fețe umane plasate opus pe gâtul vasului (H.=24 cm); 4 amfore mai mici (H.=12,1 – 17,03 m); 1 amforă mare fragmentată; 3 castroane conice (H.=7 – 7,8 cm); 4 castroane bitronconice cu gât cilindric (H.= 11,9 – 12,5 cm); 1 ulică (H.=17,5 cm); 1 cupă; 14 vase miniaturale (H.=2,3 – 7,2 cm); 2 capace prosopomorfe; 1 farfurie; 1 altar de sacrificii, fragmentar; 1 topor de piatră (Nikolić, Vuković 2008, 60). Ambele vase provin din contexte deosebite. Vasul antropomorf provine dintr-o clădire de cult specială, legată de ritualuri, dacă ne uităm la inventarul descris de Vasić în 1911, în timpul săpăturilor.

Fig. 540 Vinča. Complexul ceramic cu „Vasul Hyde” (Nikolić 2008, 178, fig. 73)

Fig. 541 Vinča. „Vasul Hyde” (Nikolić, Vuković 2008, 52, fig. 1)

Parța este un caz special, cu cele două sanctuare suprapuse, cu contexte interesante prezentând cupe și vase speciale pentru sacrificii și ofrande. Majoritatea materialelor ceramice găsite în clădirile de cult au fost publicate, împreună cu alte caracteristici arhitecturale speciale ale templelor (Lazarovici Gh. et alii 1985; Lazarovici Gh. 1989; Lazarovici Gh. et alii 2001; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a). Nu vom insista asupra tuturor detaliilor legate de cele două temple (Lazarovici Gh. et alii 1985; Lazarovici Gh. et alii 1991; Rus, Lazarovici Gh. 1991).

La intrarea în Templul 1 se afla un vas cu față antropomorfă (Fig. 212) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306, Fig.IIIb.120). În Templul 2 remarcăm cupa pentru sânge, din lut nears, amplasată în spațiile statuii monumentale. Cupa pentru sânge (Fig. 543) este unul dintre cele mai mari obiecte, distrusă în incendiu (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 326). Pe masa-altar A au fost depuse o serie de vase dintre care remarcăm o amforă antropomorfă (Fig. 544), în care s-au găsit falange (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229).

Fig. 542 Parța. Ansamblul cultic de pe peretele vestic al Templului 2 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 338, Fig. IIIb.166)

Fig. 543 Parța. Cupa pentru sânge de pe altarul D din Templul 2, restaurată în Muzeul Banatului din Timișoara (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 326, fig. IIIb.150)

Un ansamblu cultic destinat ritualurilor era în peretele vestic, lângă intrarea de pe această latură (Fig. 542) Aici a fost modelată o Lună de lut lângă o gaură în perete, o posibilă reprezentare a Soarelui ce permitea luminii să intre în sala templului (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 336, Fig. IIIb; 163-164). Sub Lună, într-o nișă din perete, era așezată o râșniță fragmentată în 5 bucăți. De asemenea, în perete au fost introduse intenționat două vase (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 337, Fig. IIIb. 165a).

În perete a fost așezat un inventar interesant: o râșniță cu pedestal, vase, reprezentări astrologice din lut (Soarele și Luna); toate acestea ar putea fi în legătură cu o mitologie vastă despre Pământul-Mamă, despre puterea de germinare a semințelor, lumina și căldura Soarelui, fazele Lunii (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 339).

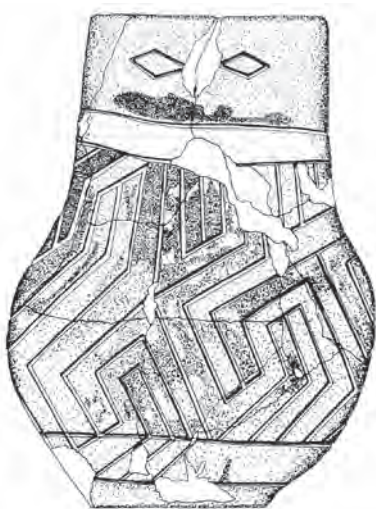

Fig. 544 Parța. Amfora cu față umană (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229, fig. 193)

Fig. 545 Parța. Mai multe vase pe altarul B, reconstituire în Muzeul Banatului, Timișoara (surprising-romania.blogspot.ro/2010/04/neolithic-sanctuary-from-parța.html)

Cultura Precucuteni are o serie de elemente care ar putea completa imaginea despre viața religioasă în preistorie. În L. 36, cercetată la Poduri – Dealul Ghindaru, s-a găsit un context cultic, lângă una dintre vetre (Cucuteni 1997, 109, cat. 14a-d; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 562). Contextul era compus dintr-un vas miniatural, un tron de lut și șapte idoli feminini (Fig. 238) (Monah et alii 1983, 8; Lazarovici Gh. et alii 2001, 289, Monah 1982, 11-13; Monah 1997, 35). Lângă a doua vatră era un vas spart, protejat de un alt vas cu 21 de statuete feminine, 13 scaune de lut și 2 obiecte mici cu rol necunoscut (Fig. 239) (Monah 1982, 11-13; Monah 1997, 35). O altă clădire specială este L.2 din Caseta C, o descoperire relativ recentă, care avea 7 vetre, dintre care una cruciformă (Kovács 2010, 25, Fig. V/1), două bucranii stilizate și o amforă cu un decor pictat foarte elaborat (Preoteasa et alii 2007).

Vase dedicate libațiilor

Una dintre întrebările esențiale este cum se definește lichidul sacru? Există o gamă largă de lichide care ar putea fi sacre sau sacralizate, cu condiția ca acestea să sufere o transformare rituală. În creștinism chiar și apa simplă devine apă sfințită, considerându-se a avea proprietăți vindecătoare, după sfințirea ei. Vinul este folosit în bisericile creștine ca simbol al sângelui. Este foarte posibil ca anumite semne de pe vase (sau tăblițe) să transmită „instrucțiuni” pentru libații sau reprezentări ale gesturilor de libație. Libația reprezintă activitatea ritualică foarte bine cunoscută în perioadele istorice, care se desfășoară după un tipic cunoscut. În perioada neolitică este posibil ca o serie de lichide să reprezinte viața în ansamblu, precum: sângele, sperma sau laptele (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 187).

Pe lângă descoperirile din clădirile de cult există mai multe vase cu scop special, cultic, găsite în aproape toate așezările din Neolitic și Epoca Cuprului. Activitatea artistică este în principal în legătură cu forma obiectelor de lut, care sunt accentuate prin folosirea intensă a ornamentelor. Chiar dacă arta precede Neoliticul, în această perioadă manifestările artistice se îmbogățesc cu valențe culturale și artistice (Kalicz 1970, 13). Unele vase foarte interesante, create special pentru ritualuri, și-au păstrat forma chiar și în perioadele istorice, precum *rhyton*-ul sau *askos*-ul. Această împărțire este una minimalistă. Există multe tipuri de vase care nu au o funcție clar specificată, dar sensul religios ar putea fi unul real, cum ar fi vasele cu coroană (în zona culturii Cucuteni) vasele-binoclu, vasele-casetă cu picioare, vasele mari în formă de amforă cu picturi simbolice și multe altele. Deci, studiul nostru este doar un prim pas al cercetării acestui domeniu, inventarul de vase speciale cultice, fiind un subiect foarte extins.

Prezența vaselor de tip *askos* și *rhyton* într-o clădire, asociată bineînțeles cu alte elemente, poate fi un indicator al spațiului sacru. Există multe studii despre aceste tipuri de vase speciale, dar unul este deosebit de important pentru Epoca Neolitică (Marinescu-Bîlcu 1990, 5-21), fiind o sinteză cu privire la spațiul sud-est european. Dorim doar să atragem atenția asupra unor descoperiri cu privire la acest subiect pornind de la date bine cunoscute și publicate.

Askos în limba greacă este denumirea pentru „geantă/pungă”. Este un vas asimetric, adesea aplatizat și cu o formă de rață, cu o gură, cu partea de sus convexă și un singur mâner arcuit. De obicei avea forma unui recipient din piele pentru păstrarea apei, uleiului sau vinului. Unele vase au două guri, una pentru umplere și alta pentru golire, iar altele sunt descentrate și au guri de o formă ciudată. Mai târziu a ajuns să aibă forma unei carafe din lut. Vasele *askos* au fost populare în zona egeeană din perioada Heladică Timpurie până în perioada Clasică (archaeologywordsmith.com).

La Nea Nikomedeia s-au găsit două vase *askos* alături de două ciocane de piatră, două casete cu peste 400 de lame de cremene și multe pintadere (Bánffy 1990-1991, 206; Lazarovici Gh. et alii 2001, 292; Budja 2004, 122; Rodden et alii 1962, 267-288).

În zona Macedoniei s-au făcut multe descoperiri de acest fel. Exemple regăsim la Anza (Fig. 546) (Gimbutas 1974, 59) sau în Structura 4, descoperită la Promachon – Topolnica, care conținea o râșniță, mai multe vase, partea frontală a unui craniu de taur, multe oase de animale și un *askos* (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 473, fig. 2-2a).

Un vas remarcabil, dintr-o clădire cultică, a fost găsit la Isaiia – Balta Popii, Iași (tezaur compus din 119 obiecte: un *askos*, 21 statuete feminine, 13 tronuri, 21 de conuri, 21 de bile mici și 42 de mărgele), încadrat în cultura Precucuteni II (Fig. 548) (Ursulescu 2001, 54, fig. 3; Ursulescu, Tencariu 2006, 81 și urm.; fig. 5-8, 11-13; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, fig. IVd. 24; Ursulescu, Tencariu 2009, 91, Lazarovici C. M. et alii 2009, 170). Menționăm că în apropierea vetrei era un altar circular cu patru picioare, un *askos* și o tăbliță de lut cu semne și simboluri (Fig. 242) (Ursulescu, Tencariu 2006, fig. 5-8, 11-13; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, fig. IVd.24; Ursulescu, Tencariu 2004). Un tezaur a

fost găsit la Brad – La Stâncă, jud. Bacău. Tezaurul constă din 480 de obiecte, precum: un topor de cupru, două brățări, două inele, trei discuri ornamentale, toate realizate din cupru, două discuri de aur și 287 dinți de cerb, perforați ca mărgelă (Fig. 547). Obiectele speciale au fost depozitate într-un vas de tip askos (Ursachi 2010, 300).

Fig. 546 Anza. Askos descoperit în nivelul IVb (Gimbutas 1974, 59, fig. 32)

Fig. 547 Tezaurul de la Brad (fotografie Dan Buzea-30.10.2007)

La Mălăieștii de Jos, com. Dumbrăvești, jud. Prahova, s-a descoperit o clădire spectaculoasă, cuprinzând: peste 50 de vase reîntregibile în apropierea pereților și în jurul cuptorului. De-a lungul zidului sudic erau aproximativ 35 de vase întregi sau restaurabile. Printre acestea era și un vas de tip *askos*. În vas era o statueta antropomorfă din os și un os de mamifer. Alte trei vase aveau inventar în interior: un vas avea 89 de lame și fragmente de cremene, în altul erau semințe de soc, iar în al treilea au fost așezate oase de oaie, unele cu urme de lustruire. Alte obiecte găsite în clădire sunt: o pintaderă cu model în spirală, o bancă pe peretele vestic cu vase sparte. În apropiere erau câteva pietre plate (Lichiardopol et alii 2008, 146).

Fig. 548 Isaiia – Balta Popii. Complexul cultic cu figurine (Ursulescu, Tencariu 2009, 92, fig. 5)

Uneori rolul cultic al *askos*-ului este accentuat prin figurine. Vom menționa „Statueta Liubcova II” care pe abdomen are modelat un vas de tip *askos*, interpretat de descoperitorul său ca fiind „un vas pentru libații” (Luca 2002, 15-28, fig. 1, foto 1-2). Altarul de la Vounas prezintă personajul primind lichidul sacru dintr-un *askos*, în faimoasa scenă ce prezintă un sacrificiu (Fig. 555) (Müller-Karpe 1974, Kat. 115, pl. 343/4-5; Karageorghis 1977, 34, 41-42, fig. 13a).

Având în vedere asocierea lor în multe circumstanțe cu inventarul cultic, vasele *askos* ar putea fi un indicator important al activității rituale în contextul în care sunt descoperite.

Și celălalt tip de vas, *rhyton*-ul, este denumit după un termen grecesc. Trăsătura specială a acestui tip de vas este forma sa, ce imită un cap de animal. De obicei era un vas adânc cu o singură toartă, folosit la turnarea lichidelor către zei, spirite ale morților etc. Se consideră că acoperirea deschizăturii de către persoana care oficia ritualul controla curgerea lichidului până la momentul propice din ritual. Vasele *rhyton* erau adesea făcute din materiale prețioase și aveau o formă elaborată. Sunt tipice pentru perioada minoică, micenieni, grecii clasici și pentru persanii ahenieni. Din punct de vedere formal este un vas ritual găsit foarte des începând din Epoca Bronzului (Kipfer 2000, 270; Albarella et alii 2007, 392).

O grijă specială față de libații în Grecia Antică poate fi observată din vasele folosite la intrarea în temple. Din surse scrise știm că altarul pe care se aduceau ofrandele în Grecia Antică se găseau în porticul templului. Sub altar se găsea un vas cu apă, cu care credincioșii erau stropiți înainte de a intra în templu pentru a aduce ofrande în *Secos* (Dudley 1846, 388). În Roma Antică exista un vas special numit piscina, un vas pentru spălarea ritualică a mâinilor (Kipfer 2000, 243). Platon subliniază scopul exclusiv cultic al multor vase de tip *rhyton* cu reprezentări religioase. Depozite mari de *rhyton*-uri sunt tipice în orașele și palatele din Minoicul Târziu. În perioada Neo-palațială crește numărul vaselor de cult, mai ales *rhyton*-uri păstrate în acest fel. Folosirea metalelor prețioase pentru aceste vase era un lucru obișnuit, iar unele erau elaborat sculptate în piatră (Huebner 2003). În cultura Gumelnița nu s-au făcut multe descoperiri de acest fel, dar este important faptul că au apărut la Căscioarele, Vidra, Sultana, Stara Zagora (Frînculeasa, Negrea 2010). Pentru acest tip de vas există un studiu important ce acoperă peninsula Balcanică, unde se discută principalele forme și funcții (Biagi 2003). Totuși, încă există câteva subiecțe ce trebuie clarificate, cum ar fi originea și răspândirea vaselor.

Unul dintre cele mai faimoase artefacte de la Vučedol este un vas decorat în formă de porumbel descoperit la sit (Shaw, Jameson 1999, 607). Descoperitorul, R. R. Schmidt, a considerat că obiectul era un vas de cult, în care se păstra un lichid ritualic. Obiectul este în legătură cu o căprioară sacrificată și îngropată, mormântul unui cuplu și un megaron, astfel încât cercetătorul a sugerat o legătură între diverse caracteristici ale tehnicilor șamanice, cum ar fi o călătorie extatică către viața de apoi și întoarcerea de acolo (Težak-Gregl 2006, 114).

Vase asociate cu corpul uman

Nu putem omite faptul că există o legătură puternică între vasele antropomorfe și statuete, mai ales în ceea ce privește aspectul general. Vasul antropomorf este o verigă între recipientele de lut și reprezentările sculpturale ale corpului uman (Dumitrescu Vl. 1974, 173).

Există câteva contexte rituale foarte interesante din care provin vasele antropomorfe. În afară de figurine, există multe vase ce reprezintă corpul feminin prin câteva elemente individualizate. Vasele cu trăsături feminine prevalează față de cele cu trăsături masculine, din care s-au găsit foarte puține până în prezent (Makkay 2005, 88). Se pot identifica multe variații în modelarea vaselor, precum fețele aplicate pe vase, reprezentările corporale prin fese și/sau sâni. Uneori zona pubiană este foarte bine reprezentată (Naumov 2007; Naumov 2010; Gimbutas 1989a, 191, fig. 292). Un alt tip de vase de cult sunt cele cu decor în relief, uneori cu adevărate compoziții în basorelief sau altorelief. Vasele antropomorfe sau zoomorfe sunt asociate cu funcțiile religioase începând din culturile Neolitice timpurii, în moduri care nu sunt cunoscute până în prezent (Makkay 2005, 86).

Există variații mari în inventarul de vase de cult. Vasele din materiale grosiere, dar cu tezaure prețioase în interior, sunt interesante nu din cauza decorului, ci din cauza conținutului lor (Fig. 548, 547).

Există multe descrieri ale vaselor antropomorfe în literatura arheologică, tocmai din cauză că sunt atât de deosebite. Aceste vase au apărut începând cu cele mai timpurii culturi Neolitice și includ mai multe categorii. Mai mulți cercetători au încercat să realizeze o clasificare a lor. Se face distincție între vasele antropomorfe și suporturi cu trăsături antropomorfe (Monah 1997, 145-147), fiecare cu mai multe variante. Vasele antropomorfe respectă în general linia corpului uman. Cele mai multe accentuează partea de jos a corpului și trăsăturile feminine. Simbolistica lor este legată de femeia dătătoare de viață (Bánffy, Goldman 2003).

O clasificare a reprezentărilor antropomorfe a fost realizată de cercetătorul R. R. Andreescu (Andreescu 2002, 72). Acesta a stabilit câteva categorii: I. vase de forma corpului uman; II. capace propomorfe; III. vase cu trăsături antropomorfe, cu trei subcategorii (III.A vase cu față umană modelată sub buza vasului; III.B vase cu brațe-tub; III.C capace cu mâner antropomorf); IV. vase cu decor antropomorf; V. vase antro-po-zoomorfe. Această clasificare a fost realizată pentru Cultura Gumelnița, dar poate fi

aplicată cu ușurință și la alte culturi. Există și o altă clasificare similară, dar mai simplă, care poate fi aplicată în general oricărei culturi și epoci: 1. Vase care reprezintă corpul uman în întregime; 2. Vase care sugerează corpul uman, cu doar câteva trăsături; 3. Sunt prezentate câteva caracteristici antropomorfe, dar nu tot corpul uman (Sobaru, Andrei 2004, 14).

Fig. 549 Vas antropomorf găsit la Tell Hassuna (Müller-Karpe 1974, taf. 60, fig. 13)

Fig. 550 Vas cu față descoperit la Çatal Höyük (Yalman 2006, 198, Fig. 141)

Cu privire la origini, majoritatea arheologilor au fost de acord că locul de proveniență este Orientul Apropiat. Unul dintre cele mai vechi exemple este din cultura Hassuna (Fig. 549) (Müller-Karpe 1974, taf. 60, fig. 13). O descoperire relativ recentă a fost făcută la Çatal Höyük, în Turcia, și prezintă o față feminină, cu un posibil ornament incizat adânc în zona temporală a capului (Fig. 550) (Yalman 2006, 198, fig. 141). În timpul cercetărilor recente la acest sit, s-au găsit fragmente cu trăsături antropomorfe. Un fragment cu o față umană în relief a fost găsit în umplutura Clădirii 94 (Erdoğu 2010, 49, Fig. 46).

După cum am menționat deja, unele vase antropomorfe apar în situri din Neoliticul Timpuriu din zona Europei Răsăritene, precum Nea Nikomedea (Fig. 110), sanctuarele de la Rakitovo (Fig. 537) (Perlès 2004, Matsanova 2003, 68; Todorova, Vajsov 1993, 104, fig. 92). Numărul de astfel de vase crește considerabil în culturile din Neoliticul Mijlociu și Târziu (Fig. 551, 552). Totuși, prin comparație cu alte tipuri de vase, putem observa că acestea nu sunt foarte des întâlnite, existând o variație considerabilă în ceea ce privește forma și ornamentele (Gimbutas 1989a, 19).

Fig. 551 Vas antropomorf găsit la Anza (Gimbutas 1989a, 7, fig. 8)

Fig. 552 Vas antropomorf găsit la Parța, Cultura Banatului II (www.prehistory.it). Acest vas a fost atribuit incorrect culturii Tisza în acest website. Pentru atribuirea lui corectă vezi Lazarovici Gh. 2001.

Vasele antropomorfe de la Baia sunt de un tip deosebit, decorul făcând în realitate diferența și nu modelajul, precum în majoritatea cazurilor. C.-E. Ursu a efectuat o atentă analiză asupra acestui tip de decor deosebit, rar în registrul decorativ precucutenian, însă frecvent întâlnit în situl de la Baia și cu precădere în Locuința 3, pe care am introdus-o în repertoriul sanctuarelor (Fig. 248 a, 248 b). Dispunerea decorului a fost interpretată de către C.-E. Ursu drept o posibilă distribuție a două lumi, cea htoniană și cea uraniană (Fig. 249 a, 249 b). Repetitivitatea decorului precum și modul acestuia de dispunere ar putea transmite posibile „mituri” precucuteniene. Fiecare dintre siluetele reprezentate este ornamentată într-un mod similar, cu aceleași bijuterii, aflate într-o poziție identică. Cu toate acestea, pe vase fiind trei sau patru personaje, unul dintre acestea iese în evidență prin modul de realizare, scos în evidență prin elemente decorative suplimentare, pe corp sau amplasate deasupra capului. Capul este reprezentat prin desene geometrice, precum semicercuri, triunghiuri, puncte; personajul principal iese în evidență și în acest caz. Siluetele sunt desenate cu fața către privitor, cu excepția unei siluete care fie se află în poziție de dans, fie în postură de „paznic” al recipientului sau al conținutului acestuia. Numărul liniilor care marchează brațele siluetelor ar putea sugera o posibilă înlanțuire, sau conexiuni fizice între personaje, chiar și transfigurarea lor prin mit, până la punctul de întoarcere la stadiul inițial. Toate personajele poartă bijuterii lungi, sau elemente vestimentare precum trena, personajele fiind interpretate ca femei, în exclusivitate, fiecare cu colier în jurul gâtului. Meandrele care unesc personajele între ele se unesc pe corpul vasului, reprezentând probabil uniunea între cele două lumi, cea htoniană cu cea uraniană. Segmentul final de meandru este mereu reprezentat de o cupă de tip „menorah”, care amplasată pe umărul vasului ar putea sugera o fertilizare continuă. Apexurile ar putea reprezenta semințele care vin sub diferite forme, precum ploaia, lichidul seminal sau ciclul moarte-renaștere. Decorul liniar aflat pe umărul vasului din Locuința 1/2012 (Fig. 249a) ar putea reprezenta fie un element zoomorf, fie un cuplu de dansatori. Având în vedere capacitatea de multiplu de 5 al vaselor, C.-E. Ursu a interpretat acest aspect ca ele fiind unități sacre de măsură (Ursu et alii 2016). Aceste considerații își regăsesc toate corespondențe în manifestările religioase de mai târziu, ceea ce ne determină să ne punem întrebarea asupra numeroaselor aspecte pe care le pierdem din vedere în momentul în care se publică marea majoritate a materialelor ceramice. Indiferent ce mesaj se ascunde în spatele vaselor de la Baia și a celor precucuteniene asemănătoare, acesta este legat de recipient, dar și de conținutul acestora.

Statui-vas feminine de mari dimensiuni, amplasate pe tronuri, au fost descoperite la Hódmezővásárhely-Kökénydomb (Fig. 314). Vasele sunt goale în interior și prezintă trăsături antropomorfe pronunțate. Cele trei vase au fost denumite Venus I, II și III, și prezintă dimensiuni încadrate între 23-25 cm înălțime. Ceea ce surprinde este decorul elaborat în fiecare caz în parte, organizat pe registre, marcând în mod vizibil triumphiul pubian, precum în cazul idolilor. Inclusiv tronurile au fost sacralizate prin diferite semne (Kalicz, Ráczky 1987, 14-15).

Fig. 553 Vasul cu sâni de la Gradeșnica
(Gimbutas 1989a, 39, fig. 64)

Fig. 554 Vasul cu sâni de la Ariușd (www.sznrm.ro/patrimoniu_arheologie.php – accesat 15.04.2011)

În timpul culturii Cucuteni-Ariușd-Tripolie varietatea este mare, dar majoritatea cercetătorilor au publicat aceste tip de vas. Vasele antropomorfe nu sunt foarte numeroase, dar există câteva tipuri care se repetă, prezente în mai multe situri, precum și unele cu formă unică. Există de asemenea și vase

cu forme speciale, specifice așezărilor Precucuteni-Cucuteni, precum vasele cu coroană, vasele-binoclu, vasele-suport și vasele-coloană, vasele de tip „horă” (Lazarovici C. M. et alii 2009, 75, fig. 8). Trebuie observată grija pentru modelarea vaselor speciale, posibil ținând cont de nevoile din timpul ritualului. Am dori să prezentăm câteva exemple. La Ariușd s-a găsit un vas foarte atent modelat, prevăzut cu patru sâni pe corpul vasului (Fig. 554). Acesta este în legătură cu reprezentarea femeii în Neolitic ca fiind dătătoare de viață și are o origine sudică (Fig. 553) (Gimbutas 1989a, 31).

În așezarea de la Hăbășești s-au găsit câteva fragmente de vase antropomorfe. Unul era complet, câteva restaurabile. Unele vase aveau sâni modelați pe suprafața exterioară. În partea mediană și inferioară a vaselor erau reprezentate șoldurile și fesele într-o manieră realistă. Vl. Dumitrescu considera că acest gen de vase era pictat pe exterior, dar foarte puține păstrează urme de vopsea.

Printre vasele speciale putem menționa vasele cu mâini modelate pe ele sau atașate la corpul vasului, precum și cele ce reprezintă piciorul uman. Există descrieri pentru zona culturii Cucuteni (Boghian 2004, 125-126), dar vom aborda acest subiect în altă lucrare, ce va acoperi o zonă mai largă.

Ceea ce poate fi observat cu privire la vasele antropomorfe este faptul că se seamănă foarte mult cu idolii și statuetele în ceea ce privește modul de reprezentare. Nu considerăm accidentală prezența lor în sanctuare sau la intrarea în temple. Acestea au fost așezate acolo cu un scop clar, posibil pentru protecție sau pentru depozitarea unor substanțe. Majoritatea cercetătorilor concluzionează că erau folosite ca inventar special în cadrul activităților de cult, posibil pentru stimularea fertilității sau pentru libații (Monah 1997, 149-155).

Reconstituirea vieții religioase a comunităților preistorice poate fi o sarcină dificilă, deoarece rămășițele arheologice nu prezintă gândurile și emoțiile oamenilor din acele epoci. Este de asemenea greu de „văzut” dincolo de artefacte. Mai mult ca sigur majoritatea vaselor erau folosite la prepararea sau păstrarea hranei, având un scop funcțional. Forma era adaptată funcției vasului. Este greu de spus că oamenii preistorici realizau vase ceramice pentru valoarea decorativă a acestora, dar cu siguranță unele dintre aceste vase cu decor foarte elaborat, se găsesc în locuri speciale de cult și acestea nu aveau un uz obișnuit (Shepard 1985, 248).

Prezența cupei și a pocalului pe tăblița de la Tărtăria nu este întâmplătoare, precum niciunul dintre semnele de pe tăblițe nu este accidental. Cupa era destinată păstrării unui lichid sacru. Alături vedem cornul de consacrare, un simbol al puterii (Eliade 1995), iar brățara din mormânt avea rol protectiv; idolii erau utilizați în ritualuri (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 187-188).

Majoritatea locurilor de cult au un conținut mixt, cu vase sau unelte de uz comun. Vasele de libație pot fi ușor recunoscute după forma lor nepractică. Pot fi de asemenea recunoscute după ornamentele deosebite. Unele au fost cu siguranță folosite pentru a turna lichide sau ofrande lichide. *Rhyton*-urile par să fi fost folosite pentru a capta libațiile din sânge de la taurii sacrificați, cel puțin începând din Epoca Bronzului (Castleden 1990, 169).

Ceea ce este important de observat, din perspectiva noastră, este faptul că ritualurile necesită un inventar dedicat. Observând vasele, se poate face o legătură între rit și ritual, între cult și comportamentul religios. În Templul 1 de la Parța există un loc special unde se sacrificau animale (posibil în anumite momente bine definite). Ofrandele de sânge se făceau în cupe speciale în Templul 2 de la Parța și se așezau pe un altar (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 187). Sanctuarul de la Tumba Madžari este important prin cercetarea sa ca un întreg, oferind o imagine complexă asupra comportamentului religios (Mitrevski 2006, 21).

În concluzie, există și informații istorice ce pot fi luate în considerare, având în vedere multitudinea de informații cu privire la ritualurile din perioada antică. Toate ritualurile din Grecia Antică implică folosirea de cupe și pocaluri. De exemplu, vase speciale umplute cu apă pură de izvor erau plasate la intrarea într-un sanctuar pentru a marca tranziția din spațiul deschis, public, către cel sacru. În Templul 1 de la Parța un vas antropomorf a fost plasat la intrare. În Grecia credincioșii trebuiau să se stropească cu apă pentru a-și purifica corpul și mintea. Purificarea era necesară pentru a putea lua parte la ritualurile comunitare (Cole 2007, 282). În prezent găsim în bisericile catolice (și nu numai) un vas de piatră cu apă sfințită la intrare. Credinciosul trebuie să își înmoaie degetele în apă, apoi să își facă cruce. Se consideră că acest gest ajută la întărirea credinței, curățarea de păcate și alungarea spiritelor rele.

Capitolul VIII: Considerații asupra activităților desfășurate în temple și sanctuare

Religia reprezintă un element important indiferent de societatea la care ne raportăm (Dexter 1990, 4), ca formă complexă a conștiinței umane. Începuturile acesteia sunt extrem de subtile și din această cauză sunt foarte dificil de sesizat, lăsând urme uneori atât de firave, încât ele nu sunt percepute în mod direct (Boghian 2003, 18). Exprimarea emoțiilor profunde care trezesc trăirile religioase este complicat de descris, mai ales în lipsa unor surse scrise (Berggren, Harrod 1996, 72). În perioadele anterioare, literatura arheologică s-a concentrat pe mijloacele de trai și de producție, iar rolul religiei a fost subminat până la inexistență în cadrul istoriografiei referitoare la subiect, aspect valabil în toate statele foste comuniste (Burdo 2005, 260).

Una dintre ipotezele noastre de lucru în redactarea și conceperea lucrării de față se referă la faptul că există o aranjare caracteristică, specială a spațiilor de cult la un moment clar definit. Aranjarea și tipizarea unui sanctuar sau templu include clădirile speciale dedicate, sau alte structuri asociate cu activitățile cultice. Analiza se axează pe arhitectura exterioară și mai ales internă a sanctuarelor. Desigur că dotările reflectă materialele disponibile și capacitatea tehnică a comunității, asociate cu obiceiurile de construcție. Ornamentarea unui loc sacru este în directă legătură cu bunăstarea și cu nivelul de ostentație al comunității, fiind determinată de imaginea pe care o comunitate o formează asupra zeilor săi (Ferguson 1983, 185), astfel că am inclus în analiza spațiilor de cult și formele artei decorative. Cu toate că anumite studii contestă linia de interpretare a comportamentului religios al oamenilor neolitici, promovată de M. Eliade și M. Gimbutas, acesta reprezintă unul dintre multiplele moduri de a face inteligibilă sfera imaterială a societății neolitice.

Aranjarea spațiului, dispunerea locuințelor și a anexelor, calendarul activităților de zi cu zi trebuie să fi avut un loc central în organizarea vieții neolitice, toate în legătură cu un mod de concepere al așezării ca microcosmos de desfășurare a vieții (Boghian 2004, 62).

Construcțiile monumentale și structura interioară a acestora prezintă similitudini între zone geografice îndepărtate. Preponderent, templele sunt amplasate în zona centrală a așezărilor. Elementele comune cu zona dunăreană sau cu cea balcano-anatoliană arată o origine comună a acestor comunități și transmiterea mai multor aspecte legate de religie sau credințe (Lazarovici C. M. et alii 2009, 56).

Reconstituirea fenomenului religios trebuie să coroboreze trei surse de informații diferite: date palpabile-arheologice, aspectele religioase, cu cele două componente-fizice și metafizice-pentru realizarea evenimentelor religioase (ritualuri, înmormântări, inițieri, sacrificii, incantații) și prelungirile în istorie ale comportamentelor preistorice (Boghian 2003, 19). Descoperirile arheologice, deși opace în ceea ce privește viața religioasă, iar interpretările fragile când vine în discuție imaginea asupra zeilor, morții, vieții, conceptelor abstracte, permit întrezărirea unor elemente de existență a unei mitologii cu multiple moduri de manifestare. Acestea includ un aranjament special al clădirii, specific practicilor rituale, precum și o recuzită necesară. Studiul religiei sau al magiei din orice civilizație presupune cercetarea și deslușirea unor legi și reguli primare cu privire la ritualuri (Burdo 2005, 260).

Scopul demersului nostru este de reconstituire a vieții religioase, sau măcar a unor secvențe din aceasta, pe baza dovezilor arheologice. Pe parcursul lucrării de față am acoperit un spațiu larg, descriind o serie de situații și amenajări de cult, din spații dedicate, precum temple sau sanctuare. Am abordat în cadrul lucrării mai multe elemente fixe, cu referire la obiectele de inventar asociate. Cu toate acestea, ne punem în continuare întrebarea asupra activităților care se desfășurau în interiorul clădirilor. Scopul lucrării noastre este în esență surprinderea unor posibile ritualuri care aveau loc în aceste spații. În urma analizei descoperirilor cu privire la clădirile de cult din sud-estul Europei și a elementelor fixe din interiorul acestora, se desprind câteva concluzii.

Discutăm în continuare posibile ritualuri desfășurate în interiorul sau alături de temple și sanctuare. Desigur, acestea sunt dificil de reconstituit, necunoscând în ce măsură ritualurile erau publice sau restrictive (Kuijt 2008b, 183).

În ceea ce privește noțiunea de ritual menționăm că acesta se definește ca „ceremonial, desfășurat după reguli tradiționale, cu prilejul nașterii, căsătoriei, morții, cu prilejul semănatului sau al culesului etc.” (Nodex 2002). Remarcăm câteva elemente specifice noțiunii de ritual: ceremonialul reprezintă evenimentul în sine; reguli tradiționale se referă la faptul că ritualul este reglementat de anumite cutume, prestabilite; prilejul se referă la evenimentul pentru care se desfășoară, fiind relaționat direct cu timpul.

Din punctul de vedere al conținutului, D. Boghian clasifică ritualurile în mai multe categorii, distinguând ritualuri de trecere, sociale, calendaristice și agricole (Boghian 2004, 139). Adăugăm la acestea ritualurile de fundare și de abandonare definite de Gh. Lazarovici. Ritualurile de fundare sunt cele care se desfășoară anterior construirii unei clădiri, sau dotare interioară, iar pentru deslușirea acestora sunt importante mai multe detalii, precum amplasarea pieselor în spațiu. Obiectele depuse în fundația unei clădiri sunt asociate în general ritualurilor de acest fel (Lazarovici Gh. 2009a, 240). Ritualul de abandonare se distinge prin faptul că există o serie de obiecte care sunt depuse fie în procesul de distrugere și părăsire al clădirii, fie la scurt timp după petrecerea evenimentului (Lazarovici Gh. 2009a, 240). Ca manifestare a ritualului de abandonare încadrăm îngroparea anumitor clădiri (precum sanctuarele din perioada Neoliticului Aceramic), sau dezafectarea unor elemente interioare.

Pentru ca un loc anume, indiferent care, să devină casa divinității, el trebuie dedicat încă din faza de construire. Remarcăm astfel ritualuri de fundare a sanctuarelor și templelor. Ritualurile de fundare au scopul de a aduce protecția asupra spațiului, de invocare a divinității. Ritualurile pot avea și scopuri complexe, precum trimiterea mesajelor către zei, aplicarea unor formule de ajutor, spor, fertilitate și fecunditate (Lazarovici Gh. 2009a, 239). Anterior sanctuarului sau templului, este fundată așezarea. Ritualurile de fundare a așezării sunt legate de apariția comunității. Locul pentru fundarea așezării trebuie să fie unul curat, purificat (Giosanu 2009, 161). Exemple avem de la Fetești-La Schit, unde, sub o serie de clădiri au fost remarcate urme de incendiere și cenușă, interpretate ca parte a unui ritual de purificare prin foc, alături de purificarea prin apă, sacrificii, depozite votive și alte ritualuri, efectuate cu scopul protecției și prosperității comunității (Boghian, Ignătescu 2009, 3). Fundarea așezării, marcată de depunerea unor coarne de bour în groapă, este menționată la Zorlențu Mare (Lazarovici Gh. 2009a, 241), la Bucșani-Pod (Bem, Bălășescu 2005, 326) și la Vorniceni-Pod Ibăneasa (Diaconescu 2012, 15). Situația de la Vorniceni este interesantă și datorită faptului că în Groapa 25, aflată în centrul așezării, au fost găsite nu numai două bucranii de bovine, unul cu coarne, iar celălalt cu coarnele tăiate de la bază, un craniu de ovină, oase de porc, ci și fragmente ceramice, din care s-au putut întregi vase mari și medii, fragmente de la un vas rectangular, 17 statuete antropomorfe, ceramică tip Cucuteni C, unelte de silex, multe fragmente ceramice de la vase suport, castroane, capace, vas crater, fragmente de la o strachină ornamentată, un topor, chirpic, cărbune și cenușă (Diaconescu 2012, 15). Groapa 4 de la Zau este una cu totul deosebită, cuprinzând resturile unui festin de fundare a așezării. Aici au fost depuse cinci-șase schelete de vite și un schelet de cerb. Unele oase au fost arse și depuse cu multă cenușă, ca urmare a banchetului (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 442, fig. IIIe.37). Așezarea de la Gura Baciului sau cea de la Cristian I aveau centrul marcat prin coloane. Dacă la Gura Baciului este una singură (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 111-115), la Cristian I sunt trei coloane, dintre care una avea craniu de bour atașat (Luca 2015, 23).

În ceea ce privește ritualurile de fundare a clădirilor, menționăm două cazuri de la Çatal Höyük. Clădirea 3 are o istorie complicată și îndelungată, cu o serie de funcționalități, uneori schimbate datorită modificărilor de dimensiuni și dotări. Alături de bancă au fost depuse două vârfuri de obsidian, ca ritual de fundare a acesteia (Hodder 2002). Elemente integrate în podeaua clădirii au fost descoperite inclusiv în Clădirea 10. Sub platforma F.1302 erau artefacte încorporate în lut, precum un vârf din os de bufniță și o lamă de obsidian. Acestea au fost depuse ritual, anterior construirii platformei. Alte piese au fost descoperite în colțul sud-estic al clădirii 10, sub platforma F.1314 (Jónsson 2003, 56). Sub aceasta se aflau oase grupate și diverse piese. Depozitele de oase erau formate din astragale de ovi-caprine și un picior aproape întreg de lup. Piese cuprind fragmente ceramice, un fragment de cuarț și o piesă din piatră prelucrată. Nu s-a putut preciza dacă aceste piese au fost depuse pe parcursul construirii platformei sau mai târziu, însă asocierea lor și faptul că se aflau „ascunse” sub platformă, determină interpretarea lor drept depunere rituală (Jónsson 2003, 57).

Ca ofrandă de fundare se menționează o situație neobișnuită la Balta Sărată, în Locuința 28. Aceasta avea în interior o coloană la baza căreia fuseseră depuse pietre și un picior de cupă (Lazarovici C. M.,

Lazarovici Gh. 2006, 171-173). Coarne de bou (Nica, Niță 1979, 39) au fost depuse în groapa de fundare a Bordeiului 1 de la Padea, interpretat ca un posibil sanctuar casnic.

Templul 1 de la Parța avea ca ofrandă de fundare fragmente ceramice, o greutate fragmentară, un topor spart, fragmente de oase și un fragment de corn, de o rară masivitate (Lazarovici Gh. et alii 2001, 228, I.2, pl. 41/2). Templul 2 avea groapă de fundare sub unul dintre stâlpii care străjuiau intrarea vestică. Remarcăm următoarele obiecte: o statueta în formă de patruped, posibil câine, și un vas zoomorf reprezentând un arici, toate cu funcții apotropaice (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 330). La Gălățui, sub podeaua sanctuarului erau depuse un craniu uman, alături de fragmente de la o măsuță altar (Neagu 2000, 29-30). Clădirea L3 de la Solonceni I avea depusă ca ofrandă de fundare două vase piriforme miniaturale, așezate cu gura în jos și o statueta feminină decorată cu incizii umplute cu alb (Bodean 2001, 108). Ofrandele de fundare a Locuinței L2/1994-1995 de la Turdaș, se remarcă prin cele șapte râșnițe depuse cu suprafața activă în jos, un bolovan de silex și capul din piatră cu cioplituri (Luca 1996, 121-126).

În cazul sanctuarului III/11 de la Cucuteni-Cețățuia se menționează mai multe fragmente ceramice, oase de animale, resturi de perete și mai multe pietre (Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004, 85-86). Ritualuri de fundare numeroase apar în cadrul culturii Cucuteni, în special la case. Acestea au fost deja repertoriate în mai multe studii și articole (Boghian 2004, 63-67; Lazarovici C. M. 2009, 223-238; Preoteasa 2013, 91-114). D. Boghian remarcă faptul că ritualurile de fundare se realizau la construirea tuturor locuințelor cucuteniene, indiferent de forma lor, simplă sau complexă, însă nu toate situațiile au fost observate arheologic. Scopul ritualurilor de fundare este asigurarea trăinicieii locuinței, fecundității și bunăstării locatarilor (Boghian 2004, 66). O serie de obiecte au fost depuse la fundarea sanctuarului de la Véstő-Mágor (Makkay 2005a, 224-239).

Ulterior fundării clădirii de cult, urmează etapa de construire, dotare și decorare a acesteia. Orientarea sanctuarului este deosebit de importantă, deoarece de cele mai multe ori este posibil ca în edificarea lui să se fi urmărit o direcție favorabilă zeilor (Hayden 2003, 85). Un exemplu în acest sens este templul de la Nebelivka, unde deschiderea era către răsărit (Videiko 2015). Spațiul de tranziție este cel al schimbării, de traversare dinspre lumea obișnuită, către casa zeilor. Din perspectivă etno-arheologică pragul și ușa sunt zone de tranziție, dinspre aria profană către arealul sacru al așezării (Blake 2005, 126).

A doua etapă cuprinde consacrarea clădirii de cult. În ce mod sau cu ce mijloace se desfășura consacrarea este foarte dificil de precizat, în lipsa surselor scrise. Desigur rămân întrebări fără răspuns, precum cele cu privire la timpul consacrării, participarea anumitor categorii de oameni la eveniment, sau dacă spațiul de cult este accesibil tuturor sau numai unei anume elite din cadrul comunității. Ceea ce reușim totuși să întrezărim, sunt o parte din activitățile ce au loc în interiorul sau în imediata apropiere a acestora.

O componentă esențială a ritualurilor este timpul. Discutăm despre un timp sacru, care se traduce în sărbătoare. Posibile sărbători sunt: schimbarea anotimpurilor, solstițiile sau echinocțiile, celebrarea recoltei, a noului an, a rodirii și fertilității câmpurilor; riturile de trecere: nașterea, inițierea, căsătoria, moartea. Alte ocazii de desfășurare a ritualurilor cuprind crearea alianțelor cu alte comunități sau roirea prin plecarea unei părți a comunității, pentru fundarea unei noi așezări. Scopul ritualurilor este conectarea periodică cu forțele superioare, deseori fiind însoțite de un festin (Durkheim 1995, 68). Chiar anumite momente ale zilei dau senzații diferite, iar seara de vară este considerată de N. Ursulescu ca fiind cea mai propice meditației, contemplării și visării (Ursulescu 2012, 35-37). Posibil ca tot seara să fie și momentul cel mai propice de desfășurare a ritualurilor.

Pregătirea

Ritualurile presupun nu numai repetitivitate, dar și mai multe trepte: pregătirea, desfășurarea și încheierea.

Etapa premergătoare presupune la rândul său mai multe aspecte: pregătirea pentru ritualul public, și pregătirea personală a administratorului de cult. Administratorul de cult îl numim generic, nefiind încă unanim acceptată ideea unui preot/preotese/sacerdot sau alt tip de denumire pentru aceeași funcție, cea de lider religios comunitar. Modul de organizare a spațiilor de cult dedicate presupun o persoană cu autoritate spirituală față de ceilalți membrii ai comunității, pentru ca scenariul ritualurilor să poată fi îndeplinit (Ursulescu, Tencariu 2006a, 73). Având în vedere multitudinea de reprezentări feminine în postura de orantă și invocare, considerăm mult mai plauzibilă posibilitatea ca ritualurile să fi fost oficiate de către o femeie, sau mai multe (Chirica et alii 2010, 159-204). Aceasta nu este doar o speculație, având în vedere faptul că există deja descoperirea unui mormânt de femeie cu adevărat special, al așa-numitei Milady

de la Tărtăria, o posibilă preoteasă la vremea ei (Lazarovici Gh. 2009, 41-57; Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011).

Pregătirea persoanei oficiante constă dintr-o componentă corporală și una spirituală. Prepararea fizică presupune purificare și vestimentație dedicată. Într-o serie de sanctuare casnice și locuri de cult, uneori chiar și în temple, sunt întâlnite greutatea de la războaie de țesut. Se menționează asemenea unelte la Așași Pinar (Özdoğan E. 2009, 217), Crkvine (Crnobrnja et alii 2009, 16), Locuința 4/1975 (Jovanović M. 2011, 23) și Clădirea 6/1980 (Jovanović M. 2011, 29) de la Gomolava, Rakitovo (Mellaart 1975, 255). În Locuința 126 de la Parța războiul de țesut este amplasat pe peretele estic, asociat cu coloana cu bucraniul (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 272). În Templul 2 se afla poziționat în Caseta C, în colțul nord-estic (Lazarovici Gh. et alii 2001, 231). Alte sanctuare unde a fost remarcat este la: Hârșova (Hașotti 1997, 81) și Poduri-Locuina 2 din Caseta C (Preoteasa 2013, 102). Prezența acestor războaie de țesut le asociem cu pregătirea vestimentației dedicate desfășurării ritualurilor.

Împodobirea trebuie să fi jucat un rol important în pregătirea corporală. Podoabele, formate din coliere, pandantive, amulete, brățări, diverse alte piese ornamentale, sunt unele dintre cele mai frumoase și fine piese arheologice. Acestea sunt de mai multe tipuri și din materiale dintre cele mai diverse, inclusiv din materiale prețioase. Remarcăm o anumită stare de opulență la sfârșitul Epocii Cuprului, prin apariția pandantivelor din metal. Remarcăm pandantivele din aur descoperite în cadrul tezaurelor de la Cărbuna, Târpești (Marinescu-Bîlcu, 1981, 72, fig. 198/6, 199/2, 199/3, 13) și Brad (Ursachi, 1991, p. 339, 341, 347-350, fig. II/1-2, III/1-2, XIV/1-3, XV/1-3). O descoperire relativ recentă este decorațiunea pentru păr, din aur, de formă spiralică, de la Nebelivka (Chapman et alii 2014, 150, fig. 17). Unele dintre piesele din material prețios au fost imitate în lut, material mult mai accesibil, posibil înglobând aceleași semnificații, precum obiectul original (Choyke 2008, 5-21).

Depozitele cu podoabe rare și valoroase, cuprinzând atât canini de cerb cât și pandantive de aramă, aur sau calcar, alături de brățări din cupru și/sau topoare, sunt puse uneori pe seama ierarhiilor sociale existente în cadrul Culturii Cucuteni, acestea fiind acumulări de bunuri care făceau parte din recuzita unor administratori ai cultului, sau conducători ai triburilor (Boghian 2003, 163; Monah, 2003, 129-140). Cele mai opulente tezaure în schimb sunt cele din zona bulgară, la Varna, în care tezaurul îl însoțea pe defunct în lumea de dincolo (Georgiev 1978, 11-21; Gimbutas 1977, 39-47; Ivanov 1978).

Pentru perioada respectivă o valoare mare și simbolică o are și cuprul, iar în templele și sanctuarele cucuteniene remarcăm o serie de elemente de prestigiu, sau piese rare, precum topoarele din cupru în sanctuarele de la Mărgineni (Monah 1997, 36, fig. 5) sau de la Ștefănești-Stânca Doamnei (Nițu, Șadurschi 1994, 190, fig. 6). Bijuterii din cupru au fost descoperite pe teritoriul Culturii Cucuteni, la Ruginoasa, Hăbășești, Târpești (Boghian 2003, 163).

Anumite piese de mici dimensiuni, precum mărgelile sau canini perforați de cerb, au fost depuse în recipiente, sau grupate în cadrul unor tezaure precum cele de la Cărbuna, Hăbășești, Ulmeni sau Vlădiceasca (Alaiba 2007, 33), posibil acumulate pentru a fi folosite la momentul oportun. Interesantă este descoperirea celor 40 de mărgelile de lut de la Izvoare, alături de alte mici semințe calcinate de *Lithospermum purpureo coeruleum* (mărgelușe), care puteau face parte dintr-un colier folosit la anumite ocazii (Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992, p. 360-361, fig. 1-2; 5). Alte bijuterii remarcăm în cadrul tezaurelor de la Ariușd (László F. 1911, 224) sau de la Brad (Ursachi 2010, 300).

Prezența unor artefacte deosebite sau valoroase în interiorul locurilor de cult ar putea fi pusă și pe seama faptului că anumiți membri ai societății, probabil mai avuți decât alții, participau la ceremonii, sau că în interiorul templelor erau depozitate obiecte de valoare, fiind obținute prin efort colectiv acumulate pe parcursul mai multor generații (Dexter 1990, 4). Îmbrăcarea hainelor dedicate, realizarea coafurii, așezarea diverselor bijuterii folosite doar la evenimente, toate fac parte din gesturile prealabile. Ne punem în trebarea dacă întreaga comunitate se pregătea în acest mod, sau doar administratorii cultului.

În aceeași linie a pregătirii corporale includem posibila decorare/machiere a corpului sau a feței, prin prezența numeroaselor fragmente de ocră roșu descoperite în sanctuare. Descoperiri de ocră roșu se menționează la Țatal Höyük în Camera 107 (Space 107), într-un decupaj din podea. Aici ocrul se afla sub formă de praf și nu ca vopsea aplicată, ceea ce a dus la concluzia că a fost o depunere rituală (Matthews 1996).

În cadrul culturii Cucuteni au fost descoperite mai multe depozite de culoare, majoritatea fiind ascunse. Se menționează un bulgăre de ocră roșu la Suceveni în cadrul culturii Stoicani – Bolgrad – Aldeni (Dragomir 1970, fig. 7/2-5, nota 35); la Hăbășești este un creion prismatic roșu, considerat pentru vopsit (Dumitrescu Vl. et alii 1954, p. 57, fig. 44/8). Alte fragmente de hematit, cu urme de folosire sunt descoperite la Scânteia (Chirica et alii 1999, 16) și la Calu (Vulpe 1941, 63). În arealul ucrainian au fost descoperite

asemenea minerale la Veselyi Kut, Trostjančyk, Vărvăreuca III. Desigur o mare parte dintre acestea este posibil să fi fost folosite pentru pictarea ceramicii, precum le interpretează R. Alaiba (Alaiba 2007, 33).

În același cadru de pregătire corporală a oficiantului cultului integrăm și folosirea măștilor. Deși există puține exemplare în mărime naturală, în general pentru perioada preistorică, observăm o largă răspândire a acestui obiect pe fizionomia unor statuete.

Pe teritoriul Europei există câteva exemple de măști în mărime naturală. Masca de la Uivar este prima dovadă a prezenței măștilor din lut în perioada neolitică (Hansen 2004-2005, 30). Piesa a fost publicată pe larg la vremea descoperirii de către cercetătorii de la Uivar, prezentându-se în detaliu modul de realizare și diversele caracteristici faciale (Schier, Drașovean 2004-2005, 42). Remarcăm o modelare realistă, incluzând urme de la posibili dinți din material perisabil. Există dovezi clare că această mască a fost realizată pentru a fi atașată cu șnur, dovadă fiind perforațiile mici pe marginea piesei (Schier, Drașovean 2004-2005, 42-43). În Cultura Ceramicii Liniare este menționat un fragment la Sechelbach (sudul Germaniei, prov. Baden-Württemberg). Fragmentul reprezintă partea inferioară a unei fețe, cu bărbie demarcată, gură închisă, nas și un fragment din ochiul drept păstrate (Horváth 2004, fig. 14/3). Din punct de vedere funcțional identificăm măști funerare, măști cultice pentru dans, măști apotropaice pentru protecție personală. O altă categorie de măști este cea care încorporează și simbolizează forțele supranaturale și spiritele (care există, sunt sfinte, hrănitoare, un strămoș, o zeitățe, un erou cultic), care întruchipează creatura în sine (Behn 1955, 4).

Reprezentările de măști miniaturale sunt de-a lungul timpului mai mult sau mai puțin uniforme. În unele culturi acestea apar ca plate, de formă triunghiulară sau mai târziu, de formă pentagonală fără a mai indica anumite caracteristici faciale. Măștile acoperă întreaga fizionomie, însă nu se extind peste marginea feței și prezintă aproape întotdeauna perforații pe margine, de obicei în zona urechii. Capul figurinelor mascate este aproape întotdeauna înclinat spre spate, ochii și gura indicate prin incizii. În general sexul nu este indicat (Horváth 2004, 210). Una dintre cele mai celebre statuete cu mască este cea de la Liubcova, deocamdată un exemplar unicat. Statueta are 13 cm înălțime și prezintă detalii legate de vestimentație, o posibilă bijuterie și perforații pentru alte bijuterii. Aceasta a fost analizată și publicată pe larg tocmai din cauza unicității sale (Luca, Dragomir 1987, 31-42). Ceea ce este important în cazul studiului nostru este masca pe care statueta o ține în mâna stângă. În mâna dreaptă are un vas de tip *askos*. Masca este săracă în detalii, prezentând doi ochi migdalați și o gură cu colțurile trase în jos (Schier, Drașovean 2004-2005, 45). Întreaga figurină a fost interpretată ca o preoteasă care își dă jos masca de pe figură atunci când se află în fața divinității pentru a primi lichidul sacru (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008b, 9).

Dacă asupra pregătirii fizice putem obține câteva firave indicii, asupra pregătirii spirituale putem cel mult să presupunem cu titlul de posibilitate, apelând la analogii din religiile istorice cunoscute. Anterior unei ceremonii, sacerdoții trebuie să mediteze și să se reculeagă prin rugăciune și post. Frecvența și timpul rugăciunii sunt stabilite de fiecare religie în mod diferit. De asemenea, calendarul de desfășurare a acestor momente este diferit și determinat de specificități istorice. Universal observăm o pregătire emoțională, psihică și mentală, supusă acelorași reguli.

Tot în etapa de pregătire integrăm prepararea hranei pentru banchet. Din punct de vedere arheologic remarcăm două elemente importate: sacrificiul animalelor și râșnitul cultic. Nu excludem alegerea semințelor și gătitul hranei ce urmează a fi consumată. Larga răspândire a râșnițelor a condus spre ideea existenței unei activități de râșnit cultic, care se petrece în sanctuar și în locuri aflate în imediata apropiere (Lazarovici Gh. 2003, 65-86). Râșnitul sacru, păstrarea boabelor și a făinii râșnite, prepararea hranei ritualice sunt elemente documentate în anumite temple. Boabele de multe ori sunt păstrate în sanctuar cu scopul de a fi „sfințite”, în casete cu semne și simboluri, precum la Kormadin sau Vestő Mágor (Kalicz, Ráczy 1987).

Cele mai vizibile urme ale desfășurării festinurilor sunt gropile în care au fost depozitate animalele rezultate din sacrificii. În Camera 107 (Space 107) de la Çatal Höyük fuseseră depuse oase de animal grupate, alături de un perete, interpretate ca posibile urme ale unui festin (Matthews 1996).

Alte exemple se regăsesc la Ceamurlia de Jos, cu două gropi (Groapa 20 și 21) care aveau arsură puternică, acoperite cu cenușă și cărbuni, alături de numeroase oase de animale și resturi de pește. Acestea au fost interpretate drept locuri unde s-a desfășurat arderea ofrandelor introduse ulterior în groapă, sau pentru pregătirea banchetelor comunitare (Berciu 1966, 147). Alte gropi cu caracter ritual sunt menționate la Medgidia-Cocoașă (Hașotti 1997, 25) și la Limanu (Hașotti 1997, 23).

Desfășurarea ritualurilor din interiorul sanctualelor presupune o anumită recuzită dedicată, precum indică varietatea inventarului descoperit în interiorul clădirilor.

Instrumentarul folosit în ritualuri, precum vasele de cult, antropomorfe sau zoomorfe, și statuetele, erau confecționate de meșteri care este posibil să fi respectat anumite restricții, precum purificarea, postul alimentar sau chiar abținerea. D. Boghian consideră că aceste pregătiri prealabile ale meșterilor aveau rolul de a conferi caracter sacru reprezentărilor, utilizate în ritualuri individuale sau colective (Boghian 2004, 139).

În cadrul inventarelor de cult integrăm și statuetele antropomorfe, care de cele mai multe ori sunt decorate. Decorul acestora este în funcție de tipul de reprezentare. Cele mai multe prezintă elemente vestimentare și piese de podoabă. D. Boghian consideră că există o interdependență a sacrului cu profanul, iar coordonatorii cultului și-ar fi însușit practici sau posturi în acțiunile rituale precum zeitățile, într-un complex de cult al fertilității și fecundității, redat și prin decorul statuetelor (Boghian 2003, 144). Uneori decorul a fost interpretat drept tatuaj sau marcaj corporal, care ar putea oferi indicii asupra anumitor detalii de ordin social, precum vârstă, sex, poziție socială (Boghian 2003, 144).

Vestimentația statuetelor, în afară de reprezentarea prin tehnici decorative, este posibil să fi cuprins și elemente perisabile. Originea reprezentărilor antropomorfe a fost stabilită în regiunea anatoliană, cunoscând ulterior o răspândire rapidă în aria tessaliană și balcano-dunăreană, cu extinderi către centrul Europei, până în aria iberică (Neagoe 2011, 65).

Remarcăm o covârșitoare prezență feminină, comparativ cu prezența masculină, ceea ce ar putea da un indiciu asupra faptului că femeia ocupă un loc central în cadrul panteonului neolitic, fiind o diferență de 20-1 între statuetele feminine și cele masculine, pentru perioada neolitică, raportându-ne la teritoriul european. Chiar dacă statuetele sunt realizate stilistic în aceeași manieră, fiecare în parte este diferită. De cele mai multe ori caracteristicile faciale lipsesc sau sunt doar sugerate, în schimb sunt remarcabile alte caracteristici, precum șoldurile, triumghiul sexual sau sânii, ceea ce a condus la ideea că aceste reprezentări feminine sunt zeițe ale fertilității, deși termenul poate fi unul destul de îngust, având în vedere faptul că statuetele ar fi putut avea funcții multiple, precum zeițele istorice Manna sau Isis (Dexter 1990, 4).

Deocamdată nu există un consens în ceea ce privește folosirea statuetelor în cadrul ritualurilor, nici modul în care acestea erau efectiv utilizate. Mai mult, încă se discută dacă acestea sunt obiecte de cult, aspect ferm afirmat de M. Gimbutas în mai multe studii (Gimbutas 1974a), jucării (Ucko 1962, 38-54) sau modalități de afirmare ale unei identități de grup (Bailey 2005, 26-44). R. Alaiba consideră că ansamblurile statuare erau adăpostite în vederea folosirii acestora în cadrul unui ceremonial (Alaiba 2007, 151). Prezența statuetelor în cadrul sanctuarelor anatoliene, în special, a fost interpretată ca fiind în ofrandele către zei, aduse de mai multe persoane, în momente diferite de timp (Neagoe 2011, 65). Statuetele au fost văzute și ca imagini ale unor oameni obișnuiți, nefiind nici o reprezentare ale unor ființe supranaturale sau divine (Comșa 1995, 46-47).

Interpretările cele mai consistente asupra statuetelor feminine sunt legate de imaginea ancestrală a unei Zeițe-Mame, cu atribute de fertilitate și fecunditate, asociate în general cu o mitologie a pământului ca sursă de viață (Gimbutas 1999, 3-43; Golan 2003, 416-23).

Aducem în discuție și prezența conclavurilor sau așa-numitelor seturi cu statuete. În afară de cele foarte cunoscute descoperite la Poduri (Monah 1982, 11-13) și Isaiia (Ursulescu, Tencariu 2006a), există asemenea grupări și în alte zone, precum Bulgaria. Conclavul de la Ovčarovo, interpretat ca scenă de cult, cuprinde și câteva plachete pictate cu semne și simboluri (Chernakov 2008, 70). Alt depozit interesant este cel de la Dumești, format din 12 statuete, 6 feminine și 6 masculine, de dimensiuni apropiate, realizate în aceeași tehnică, poate de același artist (Alaiba 2007, 151; pl. 44-45). Alte exemple de grupuri statuare se regăsesc la Ghelăiești (Cucoș 1993, 59-80) și Buznea (Mihai, Boghian 1977-1979, 429-452). Având în vedere existența unor asemenea „seturi” cu reprezentări diferite, grupate, conform unor criterii, ne punem întrebarea dacă nu cumva, la un oarecare moment, fiecare dintre statuetele antropomorfe descoperite separat sau disparat, să fi aparținut unor asemenea seturi.

Vasele sunt importante nu numai datorită folosirii lor ca recipiente pentru diferite substanțe utilizate în cadrul ritualurilor, ci și prin decorul și semnificația acestuia, oferind posibile indicii asupra structurii sociale a comunităților care produs-o și folosit-o. Având în vedere importanța acesteia, atât în viața de zi cu zi a oamenilor neolitici, cât și în cadrul vieții religioase, aceasta avea cu siguranță valențe spirituale, fiind încadrată la categoria piro-tehnologiilor, de transformare a elementelor primordiale prin ardere (Boghian 2003, 168). R. Alaiba pune în discuție posibila prezență a unor sanctuare și temple asociate atelierelor ceramice din zona ucraineană, având în vedere și prezența altarelor din interiorul acestora, precum și inventarul legat în principal de confecționarea ceramicii, precum cele de la Trostjančyk, Veselyj Kut, Shkarovka, Vărvăreuca VIII. Chiar manufacturarea acesteia ar putea fi legată de o mitologie în care fiecare dintre elementele primordiale au un rol determinant în realizarea acesteia (Alaiba 2007, 151-152).

Desfășurarea

Ritualul poate fi analizat pe mai multe paliere, în funcție de aspectul pe care îl urmărim. Ritualul prezintă comunicare și verbalizare, gestică, mișcare controlată și prestabilită a membrilor, stabilirea și urmărirea unui scenariu. Anumite cuvinte sunt folosite numai pentru a descrie o secvență de ritual, cuvinte care sunt interzise a fi folosite ulterior. Anumite tonuri sau muzică pot fi asociate cu cuvintele rostite pentru divinitate, pentru comunicarea cu forțele superioare (Rappaport 1999, 50; 166).

În ceea ce privește desfășurarea ritualurilor considerăm că aveau loc activități de oferire. Oferirea este făcută zeilor sau zeitelor, cu scopul de a asigura bunăstarea comunității, sau de a atrage diverse tipuri de binecuvântări: asupra casei, familiei, locuitorilor, recoltelor. Activitățile de oferire au fost clasificate în: sacrificiul de sânge (*mactatio*), ofranda de lichide (*libatio*), ofranda de produse prin ardere (*fumigatio* și *purificatio*), ofranda de produse și hrană (*oblatio*) (Hegedűs, Makkay 1987, 102).

Ofranda de sânge sau sacrificiul este atestată începând cu Neoliticul Aceramic în „Clădirea cu cranii” (*Skull building*) de la Çayönü. Numeroasele lame de silex, descoperite în interior, precum și analizele reziduurilor de pe o placă mare din piatră, cu urme de sânge uman și ovi-caprin, asociate cu depunerea unui lot numeros de cranii, determină concluzia că aici se desfășurau sacrificii, iar lespeda din piatră era folosită în procesul de decapitare. Urme de sânge erau și în „Clădirea Terrazzo” (Hole 2002, 201). O imagine clară asupra sacrificiului bovinelor o avem prin cele două statuete zoomorfe de la ‘Ain Ghazal, „ucise” cu lame de silex inserate în corpul acestora (Banning 2003, 18). În clădirea B2 de la Tell ‘Abr 3 se menționează canale de drenaj al sângelui prin podele (Yartah 2005, 5), iar la Wadi Faynan 16, fusese instalat un jgheab în fața băncii, pe care se afla fixat un bucraniu de țap sau ibex, tocmai pentru scurgerea sângelui (Mithen et alii 2011, 354-357).

În Sanctuarul de la Tumba Madžari cupele aflate alături de pereți au fost văzute ca fiind folosite la colectarea și păstrarea jertfei de sânge de la animalele sacrificate (Sanev 2006, 173), iar la Vinča se menționează un altar de sacrificii, fragmentar, din nefericire fără alte detalii (Nikolić, Vuković 2008, 60). În Casa 1 de la Kormadin se afla un altar de sacrificii monumental, deteriorat, inedit în cultura Vinča, prin forma și dimensiunile acestuia (Jovanović, Glisić 1961, 131). În Templul 1 de la Parța se afla un spațiu dedicat sacrificiilor de sânge, marcat de o casetă cu obiecte de silex mari cu muchiile tăioase, aflate între straturile de lipituri ale podelei și pe podea (Lazarovici Gh. et alii 2001, 208). Templul 2 de la Parța ofrandele de sânge se făceau în cupe speciale și se așezau pe altar (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 187).

Scenele de sacrificiu sau modul de organizare a acestora nu apar ilustrate imagistic în Neoliticul european. O singură machetă care prezintă o posibilă desfășurare a sacrificiului a fost descoperită la Vounas, din Cypriotul vechi, descoperită în Mormântul 22 (Fig. 555). Macheta este una deschisă, fără acoperiș, de forma unui vas circular și cuprinde mai multe personaje. Deschiderea este ușor supra-înălțată față de buza vasului. Spațiul este unul restrictiv, în care nu sunt invitate persoane neinițiate (dovadă fiind personajul care privește dinspre exterior, amplasat alături de ușă). În interior, alături de intrare sunt casetele în care sunt câte două perechi de animale patrupeze, cornute, supravegheate și păzite de personaje în câte două perechi. Cel mai înalt personaj, chiar așezat, este cel aflat pe tron. În fața tronului sunt alte trei personaje, cu cap de taur, care țin un șarpe. În fața bazinului este un personaj îngenunchat. Pe bancheta miniaturală sunt așezate 4 statuete. În picioare sunt șase bărbați, amplasați în cerc. În partea stângă a tronului se află o femeie cu copil în brațe (Karageorghis 1976, 105-106, fig. 70-71).

Având în vedere numeroasele personaje, precum și complexitatea scenei, macheta a suferit o serie de interpretări diferite: fie sacrificiul copilului, fie că reprezintă o ceremonie funerară, iar pe tron se afla defunctul. Scena prezintă în accepțiunea noastră un moment premergător unor sacrificii animale. Acestea urmează să fie omorâte de cei care stau în preajma locului îngrădit. Spațiul este ocupat de personaje în poziție de putere: liderul aflat pe tron, femeia și copilul acestuia, alături de tron; bătrânii așezați pe bancă, și tinerii în picioare, cu atributele virile marcate, sunt cei care apără comunitatea, militarii vremii (Karageorghis 1976, 71).

Oferirea lichidelor (*libatio*) este mult mai greu de demonstrat, nelăsând urme consistente. Vasele pot avea două valențe, atât profane cât și sacre, iar definirea acestora ca vase de cult folosite în cadrul ritualurilor poate fi discutată conform contextului de descoperire. Vasul de cult este în realitate orice vas consacrat pentru un anumit tip de ritual. Se menționează forme anumite dedicate cultului, pentru Epoca Bronzului în Grecia de pildă, vasele de tip *rhyton*, folosite pentru a aduce ofrande de vin strămoșilor sau zeilor (Kipfer 2000, 272). Un alt tip de vas dedicat libațiilor este cel de tip *askos*, răspândite în zona egeeană din perioada Heladică Timpurie până în perioada Clasică ([archaeologywordsmith.com](https://biblioteca-digitala.ro)). Există o mare

varietate în ceea ce privește vasele din sanctuare și temple, aspect pe care l-am discutat separat. Distingem vase antropomorfe sau antropomorfizate, vase zoomorfe, vase fără decor sau chiar din material grosier dar care protejează anumite obiecte de cult. Vasele antropomorfe sau cu fizionomie antropomorfă au fost considerate piese de cult (Lazarovici Gh. 1988, 38). Anumite vase fără nici o serie tipologică precum „Vasul Hyde” de la Vinča a fost considerat încă de la descoperire ca vas de cult, asociat cu ofrandele de lichide (Nikolić, Vuković 2008, 56, fig. 5). Vasul-porumbel de la Vučedol a fost considerat cu scop de păstrare a unui lichid ritualic (Težak-Gregl 2006, 114).

Fig. 555 Vounas. Macheta cu sacrificii
(Karageorghis 1976, 106, 71)

Fig. 556 Kotchati. Macheta cu ofrande
(Karageorghis 1976, 106, 71)

Considerăm ca legate de ofrandele lichide cupele de pe anumite piese monumentale, precum statuia dublă de la Trușești (Petrescu-Dîmbovița et alii 1999, 67), capul antropomorf de pe cuptorul de la Mărgineni (Monah 1997, 36, fig. 5) sau coloana albiată de la Greaca (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 538, 598). Tot în legătură cu circulația lichidelor și depunerea lor în situații diferite decât cele casnice sunt piesele așa-numite *kernos*, cu mai multe guri de scurgere. Atrage atenția vasul „Bocitoarea” sau „Femeia care strigă” descoperită la Parța. Atât trăsăturile antropomorfe, cât și postura mâinilor, dar și semnele și simbolurile de pe corp și gât determină încadrarea acestuia în seria vaselor de cult, legată poate de o mitologie astronomică (Lazarovici Gh. 2001). O reminiscență a libațiilor în ziua de azi remarcăm în comemorarea unor defuncți, când pentru pomenirea lor se dă o picătură de lichid pe pământ, ca să ajungă defunctului pe lumea cealaltă. În urmă cu câteva secole ritul de oferire a lichidelor și a hranei către defuncți era mai elaborat (Florea Marian 1892, 361-362).

Ca reprezentare miniaturală a libațiilor sunt statuetele de la Liubcova și scena sacră de la Kotchati. Statueta I de la Liubcova este surprinsă într-un moment de dedicare a lichidului, având în mâna dreaptă un vas *askos*, iar în cea stângă masca, ca și cum în momentul turnării lichidului, și-a arătat fizionomia (Luca, Dragomir 1989, 299-233). Sugestivă este și scena de la Kotchati, Cipru, care arată trei idoli cu corpul în formă de coloane terminate la capete superioare cu capete de tauri (Fig. 556). Pe placa posterioară trupurilor se află două coarne, interpretate și ca posibili *phalloi* în erecție, cu scopul de a scoate în evidență forța virilă asociată taurului. În fața taurului central, cel mai mare de altfel din toată scena, se află un personaj feminin care prezintă o amforă. Este posibil ca în vas să se afle lichidul sacru pentru oferire, fie femeia așteaptă să primească lichidul de la divinitate (Karageorghis 1976, 103, fig. 69). Ofrandele de lichid semnifică abundența, prezentă azi în expresii idiomatice precum „a curge lapte și miere”, „a curge gărlă”.

Ofranda prin ardere (*fumigatio*) este greu de demonstrat, deși ea trebuie să fi avut loc, având în vedere că spațiul central al clădirilor este ocupat în general de vatră sau cuptor. Fumul care se înalță spre divinitățile cerului duc prinosul de mulțumire, poate pentru recolte bogate. Piesele de cult formate din casă cu trupul unei femei modelate în partea superioară, specifice pentru zona Macedoniei, au fost considerate divinități care individualizează machetele de clădiri, având și funcții simbolice (Čausidis 2010, 32). Perforațiile au fost inițial văzute cu scop practic, pentru atârănarea respectivelor piese cu ajutorul sforilor (Sanev 2006, 189), însă N. Čausidis, pe baza unor analogii etnografice, consideră că decupajele aveau rolul de a depune anumite substanțe în interior, precum apă, lapte, uleiuri, semințe, făină, pâine, flori, frunze

sau chiar elemente de origine animală, ca lână, păr, pene. În interior ar fi putut fi arse grăsimi animale (Čausidis 2010, 33).

La Parța în Templul 1, Altarul C este format dintr-o vatră și o groapă cu straturi diferite de grosime de la ardere pe vatră. De obicei cenușa rezultată din activitățile de *fumigatio* este păstrată sau depusă în locuri speciale, însoțite de diferite obiecte. În groapa asociată vetrei se aflau în straturile de cenușă, cenușă și cărbune, ardere incomplete, resturi de la paie și pleavă, așadar este posibil că s-au ars snopi cu spice. Numeroase alte vetre portabile din Templul 2 îndeplineau funcția de masă de ardere (Lazarovici Gh. 2003, 76-80). Menționăm și Complexul nr. 1 de la Vorniceni, aflat în imediata apropiere a Locuinței 5, unde a fost descoperit un vas cu prag interior (o posibilă bancă miniaturală), cu jumătate de statueta feminină (Fig. 418a), alături de fragmente de la un vas binoclu. Dedesubtul statuetei erau resturi de platformă, cărbuni, oase calcinate, două crani și coarne de *Bos primigenius*, maxilar și coaste de bovidee, unele calcinate (Diaconescu 2012, 15).

Arderile și trimiterea fumului către zei sunt legate de vatră, într-o formă logică, în sensul în care din punct de vedere mental focul și căldura sunt elemente vitale în viața oamenilor neolitici (Vulcănescu 1987, 448-452). Platforma din curtea sanctuarului de la Achileion avea urme consistente de cărbune, interpretate ca ardere rituale, făcute cu ocazia culesului sau a semănatului (Gimbutas 1997, 152). Arderea ca purificare are loc cu ocazia regenerării timpului, precum Anul Nou, care reiterează o cosmogonie, iar arderea semnifică distrugerea zeului vechi pentru renașterea zeului nou (Eliade 1995, 55). Un posibil cult al focului și vetrei ar putea fi manifestat prin prezența și folosirea cuptoarelor, vetrelor sau a machetelor de cuptoare sau vetre, individuale sau în cadrul machetelor de casă. Obiectele, omniprezente în clădiri, ar putea simboliza uniunea dintre Marea Mamă, femeia fertilă și Focul masculin care transformă materia (Gimbutas 1989, 25).

Ofranda de hrană (*oblatio*) constă din depunerea anumitor alimente, fructe, sau legume, pe un altar pentru a fi consumate probabil în alte situații, prin incendiarea sau prin plasarea unui foc ca urmare a unor „instrucțiuni date” de către divinitate (Dudley 1846, 52). Din nefericire nu există dovezi în ceea ce privește acest tip de depunere pe altar, însă pentru perioadele istorice *oblatio* se desfășura în interiorul templelor, iar regele sau preotul în calitate de delegat al regelui, acționa în numele supușilor prin oferirea de hrană și alte obiecte statuii zeului. Aceasta a devenit baza ritualurilor desfășurate în temple, toate pentru ajutorul statului. În schimbul ofrandelor se aștepta ca zeul să dea regelui și poporului succes în războaie și să ofere o recoltă îmbelșugată (David 2007, 78).

Asociate activităților de ofrandă sunt și alte elemente, mult mai puțin palpabile. Înafara de consumul de hrană în mod comunitar, prin banchet, este posibil ca ritualurile să cuprindă muzică, dans și/sau consumul unor substanțe psihotrope, care să accentueze starea euforică și extazul participanților sau al oficiantului (Hayden 2003, 52). Așa numitele vase-suport cucuteniene ar fi putut funcționa ca suporturi pentru tobe, ceea ce ar explica prezența lor în contexte de cult (Kovács, Gridan 2015, 231-256).

În majoritatea clădirilor de cult remarcăm cuptoare, care probabil erau destinate pentru coacerea unor cantități de pâine necesare banchetului. De asemenea, carnea trebuie să fi avut un rol important.

Festinurile sunt atestate la Çatal Höyük, concluzie la care au ajuns cercetătorii de acolo după studierea atentă a oaselor. Dacă oasele rezultate din consumul familial sunt puternic fragmentate, depozitele de după festinuri se caracterizează printr-o depunere de oase întregi. În cadrul festinurilor au fost consumate mai mari cantități de carne decât în cadrul familial, inclusiv specii mai mari decât oaia. Urmele de banchet au fost îngropate repede, fie din cauză că urmau să se deterioreze, fie din cauză că există niște cutume de îngropare a lor, după petrecere, ceea ce a dus la descoperirea mai multor oase din același animal. Interesant de remarcat este faptul că ecvideele nu au fost consumate în cadrul banchetelor (Russell, Martin 1998).

Participanții la ritualuri sunt greu de identificat, însă putem emite câteva ipoteze. Unul dintre posibilele scenarii este că în interiorul sanctuarelor, având în vedere spațiul limitat, intrau doar cei inițiați, iar în jurul sanctuarului se afla restul comunității, care participa fie la o parte din ritual, fie doar la festin. A doua posibilitate este că ritualul dura suficient de îndelung încât toată comunitatea, pe parcursul unui interval de timp limitat, intra și ieșea, participând astfel fiecare parțial la eveniment. Al treilea scenariu posibil este că spațiul de cult este atât de restrictiv, încât chiar dacă noi numim temple sau sanctuare comunitare respectivele clădiri, în interior de fapt să fie doar oficiantul cultului și posibilele ajutoare, iar membrii comunității să nu aibă dreptul de a intra sau de a privi statuile fixate în interior. Dintre toate cele trei posibilități, prima pare a fi cea mai plauzibilă, având în vedere și faptul că este oarecum illogic a dota cu elemente impresionante un anumit spațiu pentru ca ulterior el să fie restrâns la un număr infim de persoane. Al doilea scenariu ține de modul în care este realizată ceremonia, iar în lipsa surselor scrise sau a unor

certitudini mai avansate, considerăm să lăsăm discuția deschisă. O oarecare restricție există totuși și la Çatal Höyük se poate discuta chiar și despre interdicția de prezentare a anumitor statui. De exemplu, în clădirea E.VI.31, pe peretele vestic, erau mai multe găuri în zid deasupra capului zeiței, un indicator că era inserat un suport pentru atârănarea unei pânze, cu scopul de a acoperi fața sau poate statuia în întregime (Mellaart 1964, 47). De asemenea, la Parța statuia dublă monumentală era prezentată doar la numite ocazii festive sau cu anumite prilejuri, în acest scop fiind construită o fereastră. Așadar se poate ca inclusiv anumite sanctuare comunitare să avut restricții de acces.

O altă posibilitate este legată de faptul că anumite așezări mai mari, poate mai puternice economic, să fi avut resursele necesare pentru construirea și dotarea templelor și a sanctuarelor comunitare, iar altele, mai puțin avute, să participe la ceremoniile desfășurate în așezările vecine, astfel că unele așezări ar fi putut avea rol de centre cultice sau situri ritualice (Ursulescu, Tencariu 2006a, 73; Luca 2016, 192).

Dezvoltarea fertilității animale și vegetale trebuie să fi fost o funcție importantă pentru zeița neolitică, precum și principul feminin care era obiectul primar al venerării, iar capul de taur ar fi furnizat toate acestea (Dexter 1990, 4). Conceptul de ritual al fertilității și fecundității este unul mult mai complex decât a fost el descris de-a lungul vremii, fiind uzitat până la epuizarea sa semantică, în multiple studii legate de plastica antropomorfă, nefiind oferite explicații sau detalii în ce constă respectivul ritual, sau ce fel de activități se desfășoară pentru îndeplinirea lui.

Încheierea

După desfășurarea ritualurilor și terminarea banchetului, presupunem că ar fi avut loc o încheiere. Este dificil în zilele noastre să discernem ce obiecte erau păstrate pentru viitoarele ritualuri și care erau sparte, dezafectate, aruncare sau chiar arse, pentru a nu mai fi folosite. Oasele rezultate după festin sunt aruncate în gropi, iar resturile de hrană perisabilă ar fi putut fi aruncată pe câmp, pentru a fi consumată de păsări sau animale. Anumite obiecte folosite este posibil să fi fost rupte intenționat pentru ca acestea să nu mai fie folosite niciodată. Ne punem întrebarea dacă nu cumva și o parte din vestimentație a fost scoasă din uz, arsă sau îngropată, precum se întâmplă în zilele noastre cu veșmintele preoțești după decesul preotului. Faptul că foarte multe dintre statuetele antropomorfe sunt descoperite fragmentare a determinat întrebarea dacă nu cumva acestea au fost rupte intenționat (Bánffy 2005a). Fragmentarea intenționată a acestora, pentru anumite cazuri particulare, ar putea fi explicată prin răpirea proprietăților acestora și a puterii înglobată în imaginea divină (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008b, 7-15).

Toate elementele păstrate după desfășurarea unui anumit ritual sunt de fapt metode mnemonice, menite să amintească de un anumit eveniment. Păstrarea capetelor de tauri ca totem este posibil să se fi întâmplat în cazul celor patru cranii depuse pe un pavaj de pietre, amplasate în cruce, la Poduri, alături de o vatră în aer liber (Monah et alii 1983, 10). Este posibil ca bucraniile să fie periodic scoase afară, prezentate și apoi reinstalate. Capul în general este considerat ca loc de păstrare al sufletului, înglobând toată forța animalului, sau a omului. De asemenea, capul nu este mâncat, fiind legat de anumite interdicții, în mai multe culturi de pe mapamond. Păstrarea capului de taur ca trofeu după procesiune era făcută pentru a păstra și a atrage anumite forțe protectoare asupra așezării (Lazarovici Gh. 2009a, 241).

Având în vedere importanța lui, este posibil ca acesta să fie dăruit mai departe membrilor comunităților mai îndepărtate care au participat la ritualurile din sanctuare și temple din centrele de cult, pentru a aduce bunăstarea și asupra locuitorilor care nu au luat parte.

Femeia și tarul sunt menite să reprezinte un cuplu divin, respectiv pe Zeița-Mamă și pe Zeul Taur, fiind unele dintre cele mai puternice imagini din Orientul Apropiat și zona mediteraneană, începând din zorii Neoliticului, cu profunde origini în îndepărtatul Paleolitic (Cauvin 2002, 238). În cazul templelor de la Parța observăm o obsesie în ceea ce privește cele două personaje, sub diverse forme: Marea Zeița-Mamă și Zeul Taur. Cultul taurului este vizibil într-o serie de situații în Templul 2, precum și în numeroase complexe din același sit (Lazarovici Gh. et alii 2001, 147). Reprezentările taurine sunt unele dintre cele mai puternice și răspândite imagini în toată zona anatoliană, balcanică și carpato-dunăreană, cu extinderi către centrul Europei (Cauvin 2002, 238). Statuile monumentale, cupele de sânge, grânele depuse în case, te, râșnițele, vasele, reprezentarea corpurilor cerești pe peretele sanctuarului sunt în directă legătură cu o vastă mitologie legată de Mama-Pământ, de forța germinativă a semințelor, de lumina și căldura Soarelui, precum și de fazele de creștere și descreștere ale Lunii (Lazarovici Gh. et alii 2001, 339). Procesul de învățare a tehnicilor agrare a fost unul complex care a implicat mai multe aspecte, precum observația, experimentul și chiar întâmplarea, ceea ce a determinat acumularea cunoștințelor și ulterior transmiterea lor

generațiilor următoare. Cultivarea plantelor a determinat și sfera spirituală, prin apariția asocierilor dintre pământul care rodește și femeia care dă naștere, prin conceptul de Terra Genitrix (Pământul-Mamă), un element de bază în ceea ce înseamnă fertilitatea și fecunditatea (Boghian 2003, 152).

Locul sacru nu își pierde sacralitatea după abandonarea acestuia, fiind unele mărturii cu privire la faptul că pe altarelor bisericilor medievale dispărute se ridica o cruce, pentru ca locul să fie marcat și cunoscut în continuare (Ursulescu, Tencariu 2006a, 73).

Întrebările esențiale rămân asupra divinităților neolitice. Există cu adevărat un panteon? Cum arăta acesta și din ce era format? Desigur practicile religioase sunt preponderent agrare, cu elemente care să asigure belșugul și prosperitatea recoltelor (Mihai, Boghian 1977-1979, 432-433).

Multitudinea de forme de reprezentare a femeii și a taurului conduc spre ideea că divinitatea este una feminină, cu multiple atribute și avataruri (Chirica et alii 2010, 181). M. Gimbutas a realizat o clasificare a acestor reprezentări feminine, în principal idoli sau vase antropomorfe, identificând mai multe hierofanii ale aceleiași zeițe principale (zeița pasăre, zeița morții etc.) (Gimbutas 1989; Gimbutas 1989a; Gimbutas 1984, Gimbutas 1991; Gimbutas 1997). Acest personaj feminin, omniprezent în ariile centrală, sud-estică și sudică europene, este uneori reprezentat la scară monumentală, alcătuind adevărate altare de cult. Corelând lumina puțină sau lumina dirijată asupra statuilor monumentale (spre exemplu Sanctuarul 2 de la Kormadin, Sanctuarul 2 de la Parța, Templul L 24 de la Trușești) este posibilă inducerea sentimentului de mister, de impresiune a persoanei, veneratorul, credinciosul sau „preotul” care intra în interiorul clădirii templului. Posibil ca acesta să fi fost scopul realizării altarelor și statuilor de dimensiuni impresionante.

Taurul apare în multiple ipostaze, realizat în tehnici diferite, în relief, pictat, miniatural, sub forme complexe și/sau hibride. Asocierile femeii cu taurul sunt omniprezente în Neoliticul european, ca unele dintre cele mai complexe imagini, cu trimiteri la o mitologie cu înțelesuri deocamdată absconse (Eliade 2000, 24). Atributele acestei divinități feminine sunt dezvăluite de imaginile asociate acesteia, precum pești, șerpi, păsări, elemente vegetale (Chirica et alii 2010, 182). Un alt personaj omniprezent în culturile analizate de noi este taurul. Reprezentările acestuia cuprind o gamă largă, de la picturi parietale, reliefuri cu cranii și bucranii din lut, bucraniul stilizat sau „cățelul de vatră”, schelete sau cranii de tauri depuse ca ofrande sau ca resturi de la ospete publice, idoli zoomorfi care au forma respectivului animal. Ca simbol taurul reprezintă Zeul Furtunii, prin mugetul asemuit cu tunetul, zeu care aduce ploaia și asigură creșterea plantelor (Eliade 1995, 49-52).

Bucraniul cuprinde o serie de simboluri magice sau apotropaice. Aceste simboluri sunt legate de obținerea laptelui, libații, jertfe, ofrandele de măcinat (Makkay 1971). În sanctuarele aceramice și vinciene bucraniul are un loc central, fiind realizat monumental, plastic și asociat cu coloana, inciziile meandrice, vatra, locuri pentru ars ofrandele. Alteori are formă stilizată fiind realizate doar coarnele, în această situație cuprinzând atributele și semnificația coarnelor de consacrație (Lazarovici Gh. et alii 2001, 255). Altă formă de reprezentare a zeului taur este prin coarnele de consacrație. Acestea au dobândit prin simbolistica lor semnificații apropiate de bucraniu. Nu trebuie să pierdem din vedere cornul de taur cu variantele și derivatele lui. În mitologia greacă spre exemplu se păstrează memoria cornului abundenței. Constatăm că reprezentările taurului au îmbrăcat de-a lungul vremii forme și semnificații extrem de variate (Lazarovici Gh. et alii 2001, 278; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2016, 127-280).

Clădirea templului sau a sanctuarului o vedem ca un loc dinamic, în care se desfășoară pregătirea evenimentelor prin activitățile premergătoare deja descrise și unde au loc ceremoniile, sub îndrumarea preotesei/oficiantului de cult. În interior sunt păstrate elementele care țin de recuzita și desfășurarea ritualurilor. În momentul în care nu mai pot fi folosite, se recurge fie la distrugerea obiectelor, fie la scoaterea din uz în mod ritualic (precum întoarcerea râșnițelor cu fața în jos), fie distrugerea în întregime și îngroparea clădirii, ca o „înmormântare” simbolică a acesteia.

De cele mai multe ori sfera religioasă este definită ca fiind separată de lumea profană, însă în realitate cele două elemente compun o imagine unitară, o singură lume mentală, având în vedere obiectele din viața casnică (vase, râșnițe, războaie de țesut) amplasate în sanctuare sau elemente de cult fixate în cadrul unor locuințe (coloane, bucranii, stele). Hierofania este termenul care desemnează manifestarea sacrului. Până la urmă, în perioada preistorică, orice ar fi putut fi o hierofanie pe parcursul timpului, într-un oarecare spațiu: animalele, uneltele, gesturile, jocurile copiilor, dansurile, instrumentele muzicale, etc. Aceasta presupune o concepție holistică a religiei (Gimbutas 1989, 321).

Sanctuarele și templele sunt spații direct influențate de ființele sacre care locuiesc și își au imaginea în interior. Spiritele sunt percepute ca ființe care nu se manifestă decât dacă au asigurat un spațiu special de desfășurare. Persoanele care se apropie de spațiul sacru trebuie să îndeplinească anumite condiții, precum inițierea, purificarea, un anumit cod comportamental (Durkheim 1995, 283).

Plastica de mari dimensiuni, din mai multe situri dovedește existența unor divinități separate cu atribute bine stabilite. Multiplele piese monumentale, dintre care noi am analizat cu predilecție idolii de mari dimensiuni, constituie elemente ale unei vieți religioase organizate, fiind legate de o arhitectură specifică, cu activități diverse, toate centrate pe imaginea divinității (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2006, 306).

Încă din zorii istoriei umanității au existat comportamente de tip ritualic sau cel puțin simbolic. Fiecare expresie artistică reprezintă de fapt un produs dar și o oglindă a civilizației respective, indiferent de cea la care ne raportăm (Forni 1970, 357). Arta nu poate fi separată de sfera religioasă, iar în reprezentările artistice poate fi ilustrată o anumită ideologie sau o cosmologie (Verpoorte 2001, 16).

Sanctuarele în general nu sunt construite exclusiv cu scopul adăpostirii elementelor de cult sau a recuzitei ritualurilor, ci și pentru o dedicare și evidențiere a spațiului spiritual în cadrul comunității. Din această perspectivă construirea unei clădiri de cult dedicate este o cale de reprezentare a unei identități distincte a tribului. În definitiv, sanctuarele și templele nu sunt ecourile pasive ale unui mesaj care s-a pierdut în negura timpului, ci dovezi ale unei vieți spirituale bogate care s-a format pe parcurs, cu un registru coerent de imagini, cu mesaje bazate pe semne și simboluri, cu seturi de reguli, cu norme de desfășurare, toate izvorâte dintr-o mitologie comună care caracterizează spațiul sud-est european în perioada neolitică.

Abstract

The religious life of a community develops according to the specific space and time in which that community evolves, so that religious beliefs and practices are directly connected with its cultic needs. Human groups in various forms of organization, through ritual and myth, create and reinforce a perception of the surrounding reality (Lawson 2004, 853). The prehistoric man might have represented the settlement he inhabited in relation with one very important coordinate. We distinguish a center and a periphery, both marked by special signs to distinguish them. The center is identified by many different points, each related to the influence it exerts on the human being: center of the home, the settlement, the sacred space, the community center.

The best examples of the center's cultic and social role are found in two settlements: one at Çatal Höyük (level VI) in Turkey and Parța (Banat Culture) in Romania. The settlement from Parța shows a surprising continuity: the sanctuary, located in the center of the site and fortified in the first phase (researched in 2009), and the Tribe House, a building with social purpose, maintain their position throughout the entire development of the settlement. The periphery also has facilities for worship, such as the altar from P126, near the fortification system (Lazarovici et alii 2001, sqq).

The features of the specific cultic spaces are not simple constructive elements and locating specific materials in a particular area, but first of all are a way to give meaning and significance to the sacred space through its cultic valorization.

Any continuous activity of a group, such as practicing a religious ritual, develops a type of social identity, in some easily recognizable places and according to activity patterns of the participants. One of the features of identity is arranging special space features at a clear defined moment. This arrangement and stylization includes special buildings or other structures associated with cultic activities. Decorative art forms are often used to decorate shrines and other sacred spaces. On the other hand, the sanctuary's architecture depends on the amount of materials available, technical capacity and communitarian building habits. Decorating a sacred place is directly related to welfare and the ostentation of the sponsor or the community, and the image that a community has about its own gods (Ferguson 1983, 185). Religion in prehistory comes to replace magic as a way to invoke the forces of nature and the benevolence of the gods. These forces were personified as deities, beings who were more or less intelligible (Lawson 2004, 853).

The temple, shrine, altar, cult area in general, because of its' location in the center of cosmic perception, is a meeting point of the plans: the higher and the lower one, and thus becomes a link between heaven and earth, between man and divinity. Instead, periphery has an important role in spatial delineation: the area of transition from unknown to known, from public to private space, from the profane to the sacred place (Eliade 1992, 21).

Our paper is intended as a synthesis on shrines, temples and the worship space used by European Neolithic populations in correlation with ways of worship and public display. The most important elements are those relating to types of rituals that emerge from the religious practices of communities. Certainly the most visible display of religion can be seen in communitarian buildings, but we must not lose from sight private worship, namely the emergence of private devotion.

Starting from PPN (Pre Pottery Neolithic) until Copper Age, there are very important transformations in terms of contact with the environment, perception of nature in transcendent forms, birth of the first religious beliefs, rituals, cults for various deities, personification of several elements. The aim of the study of religion, in general, is to examine religion of large population groups, namely the ordinary people. Discovering information about the community in general is difficult because most written or archaeological sources focus mainly on the official religion of kings, priests and priestesses, and wealthy individuals in the community, i.e. community leaders.

Paleolithic art has a strong cultic component by representations of wild animals, of „shamans“, hunting scenes that highlight an aspect related to animist worship of the hunted animal. Starting from

the Neolithic and Copper Age, the central items are fertility and fecundity, a constant theme of Neolithic art that develops until abstract concepts are formed (Kalicz 1970, 15). The analysis of communitarian religious behavior, as a whole, helps to understand how most people in a society were worshipping their gods, and especially conceiving and designing certain cultic spaces (Nemeti-Nejat, 2007, 245). Essentially every religion is based on two important components. One is the belief that inanimate objects of nature, like water, rocks, moon, have certain qualities belonging to animated beings, like humans, plants, animals. The second component is the belief that all the elements have qualities that contradict biological laws, including life after death; belief in beings belonging to a parallel universe, supernatural deities then became clear features (Bánffy 2005, 77).

In the early Neolithic probably certain rituals were practiced by the pre-Neolithic communities, an early form of religion. The Neolithic man's life and its' living conditions placed the idea of fertility in the center of religious life. The symbols appeared, corresponding to abstract concepts, as well as ways of thinking in terms of ritual (Kalicz 1970, 15). Ritual practices have penetrated almost all aspects and activities of Neolithic life and therefore they cannot be clearly separated from home life and domestic activities. Generally, the terms „cult discoveries“ and „religious beliefs“ include all kinds of artifacts and phenomena that are unique or unusual and thus entering a special sphere outside the ordinary activities (Kalicz, Ráczky 1987, 22).

Chapter I – Defining the sacred space: between monumental and ritual

In this chapter we aim to identify the defining features of the sacred space, how they are qualified, how they are organized, their interior design and characteristics that make them unique, representative for a population. The premise from which we started is that every civilization designs its cultic space in a manner close to its' beliefs and adapted to the rituals performed inside. Monumentality is given by several aspects we will study closely: architecture individualized by cultic elements located in the interior, architectural differences compared to civil buildings, location of objects in a cultic space. The design of the worship place is very diverse, according to space and time, depending on the degree of development of the community that builds an edifice for higher forces.

The religious worship has two important components: a public, social one, and a private, respectively a solitary one. The social worship is necessarily accompanied by rites and ceremonies, while the second type does not necessarily imply a certain ritual. Private worship does not require a special area; it is possible to perform it anywhere, even in domestic spaces, on the condition that the individual is focused on the requests towards the superior forces. Public ceremony instead requires prior preparation, a special space, as well as a sacred time, a holiday or special day dedicated to the deity (Dudley 1846, 48). Taking a peek at the worship places, we find that the temples of all peoples are provided with a court or vestibule preventing sudden entrance from the profane to the sacred (Gennep 1996, 91). Also, we must not forget that very often the entrance is marked by spectacular elements that emphasize the presence of a shrine or altar place.

Our approach is to evaluate, with the newly available techniques, the archaeological evidences of the religious system developed across Europe in the Neolithic and Copper Age. The religious events in the prehistoric period include a number of issues related to a specific cult architecture, ritual miniature items (altars, figurines) and elements from religious monuments, which often define communitarian buildings and a priest's house. Two of the best known examples of sanctuaries or communitarian altars, provided with special furniture for worship, are the sanctuaries discovered at Parța and Trușești, in Romania, where archaeological evidence showed a series of religious rituals (Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. 2006, 304).

All these elements of spiritual life are particularly important for observing the way, the type of worship, both public and private, which we intend to analyze, according to mathematical and statistical indices.

The term „religion“ is usually used to describe practices, actions, rituals, beliefs (Insoll 2004, 6). A minimalist definition would be „the belief in spiritual beings“ (Taylor 1958, 8). From the sociologic perspective, Emile Durkheim sees the religion as a set of practices and beliefs through which a society represents itself (Durkheim 1995, 185).

Another definition is given by Byrne (Byrne 1988, 7) who believes that religion is an institution that has complex theoretical, practical, sociological and experimental dimensions, distinguished by specific elements (gods or sacred objects), goals (salvation of the soul) and functions, such as to give meaning to life and promoting cohesiveness in social group. Another interpretation sees in religion a public and/or

collective action, governed by the rules (rituals), usually expressing beliefs (beliefs meaning a mixture of ideas and predispositions) (Duran 2000, 59).

The religion, as a universal phenomenon, represents first of all the result of the need to explain dreams, death, natural physical growth, birth, changing of the seasons (Hayden 2003, 20). In this sense, practicing a religion requires a corresponding training, a special inventory, clothing used only at the religious events, music and probably bodily preparedness. Another important aspect in addressing the religious phenomenon in various places of worship is time. In this regard there are various modes of preparation for religious holidays (Durkheim 1995, 283).

The origin of religion or spiritual manifestations of humanity are very hard to surprise in time-line. M. Eliade considers that there could have existed a primordial age, before the Paleolithic Age, when a specific symbolic behavior could have been performed (Eliade 1951, 85). The main source of the ritual is the emotion, and Hayden considers that the origin of religion should be searched within the ritual (Hayden 2003, 31).

We were very interested not to answer what religion is, but to see how religion could have been displayed in prehistoric ages. To reconstruct the prehistoric religion, we should look for clues to specific places used in ritual activities. A very important question is related to the special arrangements of the cultic space, i. e. how it is decorated. Also, the archaeological materials, the artifacts, are of many types and shapes. So one of the challenges is to see which types of artifacts are preferred in a ritual activity and how these are used.

The building arrangements and the stylization of the space include special buildings or other structures associated with cult activities. Decorative art forms are often used to decorate and to mark sacred spaces. Religion in prehistory comes to replace magic as a way to invoke the forces of nature, as well as the goodwill of the gods (Lawson 2004, p. 853).

An overview of the cult buildings from various settlements allows an analysis on various aspects of the practiced worship, perhaps even a glimpse on a part of the ritual activities conducted by prehistoric communities. Archaeological evidence, that reveals the prehistoric religious behavior, suggests a rich spirituality. Neolithic and Eneolithic art in the Balkan area has shown to be capable of transmitting a certain kind of artistic message. Most of the clay objects are accompanied by a „decoration“ of cultic nature. These are signs and symbols that sanctified the objects (Gimbutas 1997, 56, The Danube Script, 2009, 143-167).

In this chapter I will try to identify the features of sacred constructions and how they are defined.

In recent years, a new discipline began to develop: the **Naology** (*naos* + *logos*), dealing with the study of temples, shrines, altars, considering their type and functionality (Lazarovici 2006, 103; Leuven 1981, 14; Kipfer 2000, 379; Lazarovici, Draşovean, Maxim 2001, 268). The first treaty on Naology was published in 1846 in London by John Dudley, entitled „**Naology. A Treatise on the Origin, Progress, and Symbolical Import of the Sacred Structures of the most Eminent Nations and Ages of the World**“. The major topics discussed in the treaty are: altars and shrines on high places, sacred stones and columns, sacred towers, sacred caves, temples, idols, Christian churches, church ornaments. We notice that this treaty is largely governed by ideas appealing to the Old or New Testament, sometimes with good examples of classical Antiquity, or from other cultures, such as Gaul and pre-medieval Germanic civilization.

The concept of „worship place“ is defined in various ways. One definition is „a physical location where worship is practiced“ (Bertemes, Biehl 2001, 18). Some researchers distinguished the concepts of „cult rooms“, „mortuary chapel“ (charnel house), domestic shrines, and ritual or burial sites (Goring-Morris 2002, 107; Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean, Z. Maxim 2001, 268).

J. C. van Leuven established a series of typological categories for prehistoric sanctuaries. Three major types were identified. First is the „megaron“, which formally is a long hallway including columns in interior, bench-like platforms (destined to present offerings), hearths and cult objects. The second type is the „gate shrine“, which is located at the entrance of a particular building, and the third type is the tripartite one, e.g. one that includes three separate compartments, each with its own purpose. Other shrines identified are those dedicated to the dead, such as *osuarium* or altars for the dead (Leuven 1981, 14).

If we look at the specific categories, three types of cultic constructions can be identified: communitarian, household (with a cultic arrangement) and funeral buildings. Communitarian sanctuaries are intended for public worship, while other buildings are equipped more modestly, even if it is difficult sometimes to distinguish among them (Lazarovici 2006, 104; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2007, 71). If the first two types are meant for the living, the third type of temple is characterized by its proximity to graves, sometimes the deceased being deposited under the floor, its purpose being to perform rituals for the deceased. Gh. Lazarovici interprets some sanctuaries from Çatal Höyük as having a funerary purpose; their

interior drawings are linked to the mythology of death and resurrection (Lazarovici 2001; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2006, 106; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2007, 71). Some panels on the walls or other elements from communitarian buildings are explained by the fact that every religious system uses art, because many times artistic appreciation deepens the religious-type experience (Marciniak 2001, 129).

The first special cult buildings and religious arrangements occur in the Middle East in the Aceramic Neolithic (Pre Pottery Neolithic age). Cultic structures have been identified in the Natufian culture (Mellaart 1975, 59). For example we will mention only 'Ain Mallaha (Enyan), a site in Huleh area, in the superior valley of Jordan River, northern Israel. House 1 has a visible special purpose, considering the paved floor and the plastered walls. The plaster has traces of red painting, being the earliest prove of art-work on walls, in the Near East area. Later on, this structure was used with a funerary purpose: a skeleton was deposited in the house filling, covered with a big hearth stone (Mellaart 1975, 36, fig. 5). As inner arrangements, we can mention a bench, limited by stone slabs (Bar-Yosef 1998, 163). The specific elements as well as the inner inventory demonstrate that this was not a regular house (Goring-Morris 2002, 116). Goring-Morris (Goring-Morris 2002, 119) thinks that this house was connected with the funerary customs, considering the later use of this building. A larger discussion on this building will be made further in this paper, in the PPN chapter.

Chapter II – The first forms of spiritual life

The earliest proofs of artistic activities on the territory of Romania are in the Danube Gorge, from the Paleolithic and Epipaleolithic, with important discoveries at Dubova-Cuina Turcului, or in Moldova, at Mitoc (Dinu et alii 2007, 32; Păunescu 1972; 1976; Petrescu 2000, 40-44).

Art is closely linked to the decor, defined as the set of objects that serve to create ornament, adornment; ornamentation inside or outside of a building, or an object (DEX 2002). In Oxford Dictionaries the noun „decoration“ is defined as the process of artistic decoration, as ornamentation for an object, room, wall and others. In terms of defining the decor strictly archaeologically, we note that the definition refers to several changes made for purposes which are primarily non-functional (www.archaeologywordsmith.com). Decorative art forms are used in many cases to decorate buildings or elements of worship.

The more common decoration techniques during prehistory are: modeling, incision/excision, relief (bas-relief, high relief), painting, drawing, and sculpture. Other techniques, such as embossing, grooving, printing, stamping, occur frequently in pottery decoration.

Painting is defined as an image made with colors; the act, art or work of a person who paints; art-work painted in a certain manner, place or time; colored substance which is spread on a surface and dried to leave a thin decorative layer. The drawing is distinguished by the way to produce a picture or diagram through thin lines (www.oxforddictionaries.com). Painting is one of the most popular decorative techniques, regardless of culture and civilization. Inside cult buildings are found objects that attract attention by their shape or decoration, such as portable fireplaces, bowls, lamps, ladles, anthropomorphic and zoomorphic pots, bucrania, stellae, sculptures, statuettes (Gimbutas 1999, 72; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2007, 64). Paint is used both in wall decoration and to highlight certain elements of features, fixed or mobile, inside sanctuaries.

One of the main particularities of a temple is the specific decoration placed on the floor or walls. We do not exclude the possibility that religious buildings might have had, along with features preserved until today (recessed niches, reliefs, carved boxes, tables or benches for displaying idols, cultic hearths, monumental shrines, columns), perishable materials such as mats, fabrics or wooden objects (Foster 2007, 168). In this study we analyze painting as a wall decoration technique, its' association with other techniques, patterns, the colors used, signs and symbols.

Encyclopedia Britannica defines art as „the use of skill and imagination in the creation of aesthetic objects, environments, or experiences that can be shared with others“ (www.britannica.com). Art is essentially the most profound expression of human creativity. It is as difficult to define, as it is subjective to assess an artistic act, given the fact that every artist chooses his own work rules and parameters. A basic definition of art could be the following: the result of the influence of an environment and selection of a set of rules/values that determine what deserves to be expressed through this medium in order to induce a specific feeling, an idea, a sensation or an experience in the most efficient way for that environment. By its mode of expression, art may be considered a form of knowledge. In a broad sense, the term „art“ refers to any activity, based on knowledge, practice, perception, imagination and intuition. In a strict sense,

we might add as a characteristic the lack of (practical) functionality. Art has been defined as means of expression and communication of emotions and ideas. Generally the nature of art must be understood simultaneously both in terms of the artist and the viewer (Wollheim 1980, 1).

The origin of art and painting is lost in the dawn of human history, drawings being certified inside Paleolithic caves (Anati 1970, 199). Most famous are the caves of the Franco-Cantabrian area, but artistic display is widespread in Paleolithic caves. These are usually called sanctuaries and are perceived as sacred places. Occupations like hunting are illustrated, and elements such as sexuality, death, supernatural beings or shamans appear (Bădocan, Maxim 2005, 11). For the discussed subject we have chosen a few examples, including signs and symbols.

The entry of the Laussel cave in the Dordogne area in southern France is one of many caves with painted decoration. Here have been discovered three reliefs depicting „Venus“, one of a male character and a double figure (Delporte 1979, 65). The „Venus with horn“ stands out through her posture, pointing to her belly. The bison horn from the left hand is pointing toward the heavens, shaped like a growing moon. The body painted with red would have caught the light of the sun and of the moon (Marler 2003, 10). Thirteen line-signs were cut on the horn, which could represent a wide range of elements, the horn being a widespread symbol. The whole symbolism may be linked to the cave itself, which must have been used for a long time for ritual purposes associated with pregnancy or birth (Anati 1970, 199). The mural engravings from this cave could in fact suggest a whole story functioning as a means of remembering ancestral knowledge (Gimbutas 1997, 44).

In Spain, at „Cueva de los Grajos“, near Cieza, Murcia region, were identified cave drawings representing 46 figures (31 human figures of which 14 women, some uncertain), 10 animals (2 stags, 1 deer, 2 goats, 1 dog, 4 indeterminate quadrupeds) and five abstract signs (Beltran 1970, 80). They are painted in colors like pale red, deep red, dark carmine red and black. The men play a secondary role in the scene, but the women are wearing bell-shaped dresses. There seems to be a relationship between the characters and animal representations. The panel was interpreted as the image of a fertility ritual, through dance (Beltran 1970, 85). Unfortunately the drawing does not allow the identification of the abstract signs, and they have not been described by the author of the discovery.

In the Scandinavian area about 400 places were indexed as having drawings on rock walls, many of them representing ships driven by human figures, solar symbols and various types of weapons (Fredsjö 1970, 269). The most often used colors are black and red and the favorite techniques are painting, incision and low-relief (Shaw, Jameson 1999, 154).

In Eastern Europe only five caves are known to have mural decor, three located in Romania: Cuciulat, Letca commune, Sălaj County; Gaura Chindiei II and Coliboaia, Bihor County, and two in the Urals: Kapova and Ignatievskaja. Cuciulat cave has a single room with painted decoration on the walls. The drawing is presenting a red horse in realistic manner, as if it just stopped running (Cârciumaru 1987, 45). Gaura Chindiei II has about 425 drawings on the walls with red ochre: sketchy ornaments, floral elements, geometric motifs, impressions of human hands and fingers, and other symbols. In 2009 were discovered cave paintings in Coliboaia cave, Bihor County, Romania. The paintings are made with black paint and they show animals including a bison, a horse, possibly a feline and two rhinos. The walls also have some engravings. The paintings belong to Gravettian or Aurignacian, between 23.000 to 35.000 years ago (Ghemiș et alii 2011, 53-54).

Kapova cave has three rooms, named suggestively by their discoverer, A. V. Riumin, in 1959: the Dome, the Hall of Signs and the Hall of Chaos. Along paintings of large animals, such as mammoths, rhinos and horses, there are geometric signs, such as trapezium, triangles, oblique parallel lines, somehow evoking a ladder (Shchelinsky 1989; vm.kemsu.ru/rus/palaeolith/kapova.html). The cave from Ignatievskaja also has geometric signs, although it was partially destroyed over time (Petrine 1997; Marinis 2007, 31).

One cave-sanctuary from El Juyo, located 8 km from Santander, Spain, is dated in Cantabrian Lower Magdalenian. Inside the cave were discovered two intentionally made structures. In the filling of Structure 1 were sand, clay, earth and rosettes with burned vegetation and deer legs. The spaces between the rosettes were filled with clay painted with red and yellow (Freeman, Echegaray 1981, 8). A circle of earth was in the center, surrounded by six other circles barely touching. The knoll was fixed with a crust of clay and above was placed a stone stele of 180x119x15 cm.

The anthropomorphic sculpture, the centerpiece of the sanctuary, had 35 cm height, facing the entrance to the cave. A natural crack has been used to divide the face into two halves. One side is interpreted as a man with a mustache and beard, the other half is the face of a carnivore, possibly a leopard, with the nose and a sharp tooth (Echegaray, Freeman 1992-1993, 42, fig. 8).

On the stele were traces of offerings, such as mollusks, seeds and animal bones (Gaietto 2013). Inside the cave, on the left wall of the main passage is painted a deer made with three different techniques: wide etching for the back, neck and head, fine line for the ear and barely sketched lines for the nose and the oval eye. On the left is the head and neck of an ibex. The neck is very strong, the horns long and slightly curved, the nose is represented and the line of the mouth extends suggesting a tongue. Under the ear is drawn a „V“ sign (Montes et alii 2004, 4). Inside, during the six dwelling layers, were discovered more than 4,000 retouched stone tools, 330 arrowheads made from deer-antler, 80 needles, approximately 70 beads and over 140 decorated items (Echegaray, Freeman 1992-1993, 29).

For the Mesolithic period there are several references to decorated walls. Some of these places, given the style and motifs, could be evidence of a ritual activity. In the oriental area is the site Kobystan, in Azerbaijan. In the area were investigated ten settlements from the Mesolithic to the Middle Ages. The images carved into the rock sometimes are over 1.5 m high (Mellaart 1975, 35). One of the most interesting scenes, interpreted as hunters with bows, have symbols of the rain or water.

Most of the monographies and studies regarding the life of the prehistoric communities admit that any reconstruction of the imaginary, religion, cult or ritual is a very difficult proceeding. Lacking any written text about the ritual's schedule, the rhythm, the purpose of the summoning, the characters involved, and the deities worshipped, the conclusions drawn based on the physical evidence are extremely fragile (Macculloch 1906, 487).

Although the Paleolithic is not our focal point, we cannot ignore it in the preliminary discussions, considering that several researchers have set the starting point of religion and art in the longest and most distant period of humanity's history. The Paleolithic human, especially *Homo Sapiens*, is still amazing through his technical and artistic innovations. In Europe there is a series of discoveries that brought insight in the lifestyle of the Paleolithic. The artistic and/or religious representations have been divided in three categories: cave art, which is the most famous, the mobile inventory, comprising the amulets, jewels, tablets or carved and/or drilled objects, and the funerary inventory (Dell 2004, 11).

Some objects were discovered close to the bodies, while others were deposited on the body of the deceased (Sandgathe et alii 2011, 251). Sometime, along the deceased, were found inventory elements, such as stone tools or animal body parts, like at La Chapelle-aux-Saints, Le Roc de Marsal, La Ferrassie and Le Moustier in France; Teshik-Tash in Uzbekistan; Kebara in Israel and Shanidar in Iraq (Clottes, Lewis-Williams 2007, 8). It is important to mention that, so far, no mural art has been assigned to the Neanderthals.

One construction without an obvious practical purpose, which might have had religious functions, was discovered Tarnet-Garonne, in the Bruniquel cave, in south-western France. Inside stalagmites and stalactites have been broken, later arranged in the shape of two oval rooms (the larger measured 5 x 4 m). The analyzed hearth has been dated 47.600 years old, which would prove a non-utilitarian, but furnished space in the Mousterian (Hayden 2001, 236). The community used for every-day life the outer part of the cave. The researchers consider that a ritual space has been set up in the underground (Rouzaud et alii 1996, 28-34).

Besides the mural paintings, the statuettes, representing mostly women, have drawn the attention of the academic society since their discovery. The figurative art first appears as zoomorphic and anthropomorphic statuettes with a magic significance, starting from 35,000 – 32,000 years ago, in the upper Danube basin (Chirica, Borziac 2005, 95). The Paleolithic representations have been divided into three categories. The first category comprises rudimentary anthropomorphic statuettes, made from mammoth metacarpian bones. The second category shows highly schematic bodies, the woman being rendered as a baton with enlarged breasts; sometimes these figurines were used as pendants, forming necklaces. The third type of rendering is sculpted in ivory, with the upper part of the body reduced to a baton, the legs rendered separately and the sexual organ rendered as an incision (Chirica, Borziac 2005, 99).

The art of the Upper Paleolithic cannot be dissociated from the religious part, because it has a strong symbolic motivation. It is also possible that the artistic representations show a special ideology and cosmology, which are hard to decipher today. The art, as a whole, represents an adaptive human function, which develops as an evolutionary instrument in parallel with the growth of the information level (Verpoorte 2001, 16).

Chapter III – Pre-Pottery Neolithic. The beginning of the monumental religious manifestations

After the prolonged period of the Paleolithic, which saw the beginnings of the symbolic behavior, we notice acceleration of the technological level and of the social and religious development of the communities. The Mesolithic in Europe comprises several cultural and chronological circles, which have been distinctly defined, based upon geographical area. The North-Eastern group covers the north-European half of the Russian Federation, the north-east of Poland, the northern part of Ukraine until the Barents Sea; the Northern group covers the British Islands, Belgium, Holland, Denmark, southern Sweden, northern Germany, Poland, Lithuania and Byelorussia; the Western group is present in England, southern Belgium, Luxemburg, southern Germany, Czech Republic, Slovakia, Swiss, France, Spain and Portugal (Boghian 2003, 118).

The Pre-Pottery Neolithic (PPN) is a phase in the evolution of human civilization located between approx. 9000-6000 BC., which covers the western part of Asia, before the spreading of the pottery, which is characterized by an economy based on the cultivation of cereals and livestock breeding (Shaw, Jameson 1999, 45; Balbo et alii 2012, 1). The PPN groups covers the Levantine area (PPN phases A and B), Zagros area (Jarmo) and Anatolia (Hacilar). The PPN groups are rare in the outer regions of the Near East area. This period is characterized by a series of transformations affecting the area, in different fields: economic, political, cultural, religious. The transition process is not simple and easy to explain, being complex, with several levels of development, in several areas. The emergence of the PPN involved not only a change in terms of livelihood, but also a change in worldview, time, lifestyle and perception (Kuijt 2008a, 172; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2006, 28).

With minor differences concerning the terminology and chronology, PPN is divided into several stages. PPN Phase A (PPNA), framed between 9700-8500 BC. is followed by PPN Phase B (PPNB) between 8500-6250 BC. Phase B (PPNB) is divided into four distinct phases: Early (EPPNB), Middle (MPPNB – 9500-7250 BC.), Late (LPPNB – 7250-6700 BC.) and Final (Final PPNB/PPNC – 6700-6250 BC.). There are still discussions among experts on the existence and definition of the early phase of PPNB (Kuijt 2008b, 171).

In the final stages of PPNB, the settlements at 'Ain Ghazal, Jericho, Mureybet, and Abu Hureyra reach impressive dimensions, of 10 hectares, but most sites are much smaller (Shaw, Jameson 1999, 5; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 26-28, fig. I.12-13, 22-24).

Generally the early PPN communities use circular clay huts, typical for the previous period, the Natufian. A number of settlements, such as Beidha in Jordan or Bouqras in Syria have more elaborate rectangular buildings (Özdoğan A. 1989; Özdoğan M. 1999a, 203-224; Özdoğan M. 1999b, 225-236; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 26-28, fig. I. 25-28).

The religious life plays a very important role in any community; generally speaking, in most societies it has the role of social cohesion. The emergence of dedicated sanctuaries and cult spaces is explained by the public manifestation of rituals and events more or less communitarian, requiring a dedicated area in which to take place. The Early Neolithic, characterized by the absence of pottery, but the presence of other elements of the agrarian communities, is one of synthesis and innovations in terms of sacred architecture. There is a development of buildings of worship that goes apace with the architectural development of the communities, from small circular rooms during the early period (PPNA) to very elaborate buildings, rectangular, with one or more rooms, during PPNB. Most communitarian circular buildings from PPNA are made in the same manner, sometimes even with an identical plan (buildings from Mureybet, Jerf el Ahmar, Tell'Abr 3), which could suggest a common conceptual idea, or a common functionality of the buildings (Roux et alii, 2000, 43).

If there are several religious buildings serving the same community, it can be assumed that they were part of a new and formalized socio-political and ritual system, such as at Hallan Çemi (Rosenberg 2007, 54). We must not lose sight, however, that there is not always a clear distinction between the sacred and the profane matters, some buildings having non-functional/symbolic elements, without having other characteristics pointing to an obviously sacred purpose (Banning 1998, 226).

Regarding the types of activities that were held indoors, we note the storage and grinding of seeds, seemingly a household activity, but with different meanings, if it is meant to prepare food which is to be eaten on special occasions (Lazarovici Gh. 2003 65-86). We must bear in mind that carrying out usual activities, such as agriculture or livestock breeding, demonstrates that there are some people in the

community who have knowledge about the evolution of life in general, or about the cycle of the seasons (Lazarovici C. M. et alii, 55).

There are examples of crushing seeds from Tell'Abr 3, but also in other contemporary sites. After scrapping, the grinders are „protected“ by packing them in clay, and deliberately placing them under platforms. Grinders wrapped in clay are documented and Ganj Dareh, near Harsin, in western Iran (the second half of the 8th millennium B.C.E.), where, in a room of worship, there was a niche where two stacked wild sheep skulls had been fixed (Mellaart, 1975, 76). At Wadi Faynan 16 two grinders had been fixed to the floor, being a focal point of the activities; nearby, in the pit were deposited dishes broken on site, after being used for food consumption in the feasts (Finlayson et alii, 2011, 8187). A fragmentary grinder occurs in Kfar HaHoresh, discovered on the bottom of the „Pit with aurochs“, along with slabs of stone and a flint core (Goring-Morris, Horwitz, 2007, 915). At Ba'ja, in Jordan, the grinder fragments, along with animal and human bones, several hammers made of stone, and flint blades were hidden under the floor, covered with clay splice (Gebel, 2002, 123). In all cases described the artifact is scrapped, yet it is not left to chance, but protected by location in inaccessible places.

At an overview, we see that the same thing happens with the sanctuary buildings from PPN. We find that there are several examples where the buildings were abandoned and „buried“ ritually, like at Qermez Dere (Nashef 1990, 286), at Göbekli Tepe or Nevali Çori. The monumental buildings, after decommissioning, were buried deliberately, possibly to strengthen their role in the world beyond (Verhoeven 2010, 16), or to protect them against those who would use them for purposes other than they were made, or devoted.

Another activity carried out in these buildings is definitely related to sacrifices. Building B2 at Tell'Abr 3 presents a liquid-drainage system. It is not mentioned what kind of liquid flowed through the channels (Yartah 2005, 5). The same situation occurs in Wadi Faynan 16, where S. Mithen mentions three channels dug from the bench towards the walls of the building. It is unclear whether they were used for drainage, or to divide the space. Instead, the chute found next to the fireplace, in front of the bench, on which had been placed a bucranium of goat or ibex, leaves no room for interpretation, being clearly linked to the draining of the blood of slaughtered animals (Mithen et alii 2011, 354, 357). At Hallan Çemi the lack of traces of beef consumption, correlated with the presence of bucrania, leads to the hypothesis of aurochs' worship as a powerful and pervasive symbolic component (Rosenberg, Redding 2002, 46). The clearest evidence of the activities of sacrifice occur in Çayönü, where chemical tests were conducted on a number of flint blades, but also on the slab deposited on the floor of the Skull Building. Not only the large number of individuals and skulls deposited in the same context is impressive, but there appear traces of blood from sheep, goats and humans. The most plausible is that the decapitation took place on the horizontal slab inside the building. Traces of blood were identified on the slab with a human face from „Terrazzo building“ in the same site (Hole 2002, 201). The two cattle from 'Ain Ghazal, with the flint blades stuck in the bodies of the clay miniature cattle, basically show a possible real scene, a prototype regarding the slaughter of animals (Banning 2003, 18).

What is still not distinguished is the image of the gods at the time. By the presence of the bucrania in all these sites, we see a reference to a probable prolific god, which provides subsistence to the communities through its massiveness. Building M1 at Tell'Abr 3 is a very special one, given that here was discovered the earliest evidence of the worship of the bull/auroch: the bucrania overmodelled with clay (Yartah 2005, 7). A series of images with different ferocious animals appear on the monumental columns at Göbekli Tepe and Nevali Çori, but not all can be connected with the ensuring of the sustenance; some might be decorative, or they could convey ideas, but today they are mute. In both sites the anthropomorphic characters are actually represented by the monumental „T“-shaped columns, upon which are found the zoomorphic representations in relief. At 'Ain Ghazal an anthropomorphic presence is suspected through various monolithic columns, more or less stylized or coarse, but a certainty about it is missing.

Anthropomorphic representations rarely occur in the northern Levantine area. At Mureybet female statuettes are certified, but they are not found in other PPNA sites. They become more numerous in the early phase of PPNB (in sites like Dja'de el Mughara, Nevali Çori), while animals are becoming increasingly rare. At Göbekli Tepe the expression of femininity is an exception, through the engraving of a woman on a slab in a position either sexual or giving birth (Meskell 2011, 255, fig. 5). At Jerf el Ahmar the head is always separated from the body, both in representations and the bodies discovered on the site. In the southern area the zoomorphic representations are small in number, the feminine statuettes being dominant (Stordeur 2010, 124).

During PPNB most of the buildings mentioned shelter both the living and the deceased (Banning 1998, 226). Clay anthropomorphic statues, sometimes modeled over an existing skeletal structure, have

been discovered at 'Ain Ghazal (Jordan), Jericho (Israel), Tell Aswad (Syria), Beidha (Jordan), Nahal Hemar (Israel), Yiftahel (Israel) and Kfar HaHoresh (Israel) (Kuijt 2002, 151).

We note evidence of funeral practices common to all these sites, including the use and placement into special pits of anthropomorphic statues and statuettes, secondary burial practices, removing of the skulls and modeling over them. Human skulls were separated from bodies and were given a new face by applying plaster on the physiognomy (Dietrich et alii 2012 46; Kuijt 2008b, 172). Since their discovery in the mid-20th century, modeled and painted skulls from Jericho, Tell Aswad and Kfar HaHoresh have captured the imagination and interest of specialists and the general public. Storing statues in deposits and their upright position, being anchored to the floor, suggests that they were part of a religious complex. It is assumed that the statues were presented on special occasions (Rollefson 2002, 172). We do not exclude, however, their transport from one community to another as part of celebrations or periodic rituals (Kuijt 2008b, 183). Apart from these specific issues, at this time there is a standardization of the funerary rite, over large areas and periods of time, given that in several sites were found beheaded deceased, buried under the floor (Rollefson 2005, 6).

The interpretations on pre-pottery religious spaces are diverse and far from being sufficiently clear. Whatever perspective we take on the sanctuaries of PPN, they are distinguished not only by the religious and/or sacrificial architecture, but also by sculptures or fragments of monumental sculptures, with emphasis on their heads as a symbol of the head, skull or a mythology where the head and skull have a central place (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 179-181, Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 28), functioning as a depository of the „soul“ (Eliade 1992, 43).

The sanctuaries of the PPN period are particularly important for several reasons. First, we note the monumental-type architecture, which apparently served to communitarian, religious purposes. Second, the amenities inside are particularly spectacular, such as monumental columns, shrines, stone slabs used as steles, painted floors, hearths sometimes painted in red, wall decorations, all of which are characteristics of ancient temples later (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 31). In all these sites have been discovered either monumental statues, or parts of them, demonstrating a well-developed artistic sense. These sites are just steps preceding, to a certain extent, cultic sites, such as Çatal Höyük, Hacilar and Beycesultan in the Anatolian area.

Chapter IV – Anatolia and the Balkans and the cultic architecture. Characteristics, organizing, inventory

After the long period of the PPN, a series of cultures emerge, which, together with the many aspects of domestication and cultivation, are distinguished by the fact that pottery appears. Early Neolithic in Anatolia is defined by the Amuq culture (Hatay region, Turkey), with a series of discoveries in Mersin, Tarsus, Judaideh, Kurdu, Ras-Shamra and Tabbat el-Hammam, on the Levantine coast to Byblos, Sakce Gözü/Turkey and Halaf (Chirica, Boghian 2003, 24). During the sixth millennium B.C. there is a great diversity in terms of architectonic techniques, even within the same culture (Boghian 2003, 193).

The first sanctuaries and worship arrangements from the Early Neolithic period occur in the Anatolian, Aegean and Balkan area. In general, most researchers believe that the ideas and religious beliefs that appear and are synthesized in the Anatolian area travel westward, through a series of successive migrations, which had approximately the same direction, from Asia Minor to the Carpathian-Danubian area across the Balkans (Dietrich 1967, 385-386). In our study we have not proposed to analyze exhaustively the sites in which appear religious and/or artistic elements, but rather to point out certain aspects that bring relevant data regarding the religious architecture. We find that for the Neolithic in general the Anatolian, the Balkanic and the Aegean region are areas of reference in terms of building a space dedicated to worship and rituals. The very strong and pervasive image of the bull will be found in various subsequent forms, along with the image of the woman in multiple forms of representation. The site from Ulucak Höyük (dated 7040-6470 B.C.), Izmir Province, Turkey, provides important information on farming and plant selection, along with the domestication of animals. Here appear plastered floors, painted in red, in two buildings: Building 43, older, and Building 42, newer, both from level VI. In the site also gravel paving and circular hearths have been identified, usually surrounded by deposits of ash, containing large amounts of animal bones and traces of carbonized plants. Otherwise, level VI is missing materials specific to other contemporary Neolithic sites, such as statuettes, sling balls, polished axes or stamp-seals. The ceramic is extremely scarce in this level, and the discoverers explained this by the fact that it was

not essential for daily life (Çilingiroglu, Çakırlar 2013, 23). The occurrence at Ulucak VI of painted floors falls within manifestations of worship that can be associated with other Early Neolithic sites in western Anatolia and the Levant (Çilingiroglu, Çakırlar 2013, 26).

We refer to several sites from Anatolia: Aşağı Pinar, Toptepe, Bademağacı, Höyücek, Çatal Höyük, mentioning for each the characteristics that define the cultic spaces.

The connections of the Anatolian area to the Balkans are obvious by documenting certain types of objects, rather isolated, and distinguished by shape and typology. The categories of objects that demonstrate the strong links between the two areas are the stamp-seals, stone or clay necklaces, as well as a number of specific features of the anthropomorphic and zoomorphic statuettes (Demoule 1993, 2). One should consider the hypothesis that certain items were prestige elements and thus they represent objects that could travel long distances. Thus the artifacts could reach certain areas without involving the movement of population (Lichardus-Itten 1993, 101).

The Early Neolithic is culturally identified by the Starčevo-Criș-Körös complex, one of the cultures with a very broad spread, covering south-western Hungary, Serbia, Kosovo, Bosnia, Romania, northern Croatia. Some of the best studied sites belonging to this culture are Divostin, Donja Branjevina and Obre. Early Neolithic in the Balkans and the Aegean is one individualized by a number of features regarding primarily the material culture of the communities. Studies on the type of construction of the houses were made by D. Srežović and N. Tasić. The size of settlements belonging to this culture is difficult to estimate. Perhaps they were initially small villages which have expanded over time. The key question to be answered is whether economic changes have stimulated religious transformations, or whether religious ideas have stimulated economic change. Budja suggests that economic surplus might have been the basis for developing an articulated religious ideology (Budja 2005, 45). Apparently, the religious ideas did not promote new methods of plant cultivation and animal husbandry, but economic factors were of vital importance in shaping the Neolithic social institutions, including the religious level (Fuller, Grandjean 2001, 370).

In the South-East European area special artifacts, cult structures, and symbolism are directly connected. Carved boulders were placed in burial pits, and in different domestic contexts. Some of them were placed on ceramic pedestals or stone trays, as is the case in Gura Baciului (Lazarovici Gh., Maxim 1995, 379).

In the Balkan area the first sanctuaries and shrines appear in the sites of Nea Nikomedea, a variant of the Proto-Sesklo culture, and at Tumba Madžari, sites in Greek Macedonia. The Neolithic settlements in the Macedonian area are often relatively small, consisting of twenty to thirty houses, located on hills or in the plains. In the vicinity of the settlements are in most cases freshwater, fertile soil for growing plants, natural resources salt for the cattle and consumption. The houses were built of supporting beams with walls of woven twigs, over which was applied a layer of clay mixed with other vegetal materials. The roof was made of light materials, such as reed or straw. The width of the houses measured between five and six meters (Nasteva 2006, 42).

Important to note is how certain ideas and events are transmitted from site to site, from culture to culture. Some distinctive events are related to the creation of the anthropomorphic and zoomorphic statuettes, and of the stamp-seals, widespread in the Balkan-Anatolian Neolithic; all these show some local cohesion, the same sets of values and the same reference images, which will develop during the Neolithic towards the most interesting forms and towards abstraction.

Chapter V – The sanctuaries from the Carpathian-Danubian area

Over time some researchers have studied the archaeological phenomena present in Southern and Eastern Europe, supplying important data on the organization of settlements, spiritual life, architectural techniques, interior arrangement of living spaces, analyzes of pottery, of various types of tools, of visual art in its myriad ways of expression.

We already made some references about the beginning of artistic and religious manifestations, but we must emphasize that the Paleolithic lifestyle altogether is linked to completely different faiths and beliefs, other structures, systems and mythological themes. Our attention focuses on cultures in contact with Neolithic civilizations coming from or influenced by the Near East.

In the Carpathian-Danubian area the earliest religious manifestations related to the sacred architecture are from the Danube Gorge area, in the culture Lepenski Vir – Schela Cladovei. The religious center and the moment of maximum development was at Lepenski Vir, so our attention will focus on this area.

In the Carpathian area we notice an uneven situation with regard to research. Although there are numerous sites listed, the researched areas are small and often they do not allow conclusions about buildings dedicated to rituals. We note, however, after reviewing most of the buildings with cultic-type findings that the religious phenomena are numerous and evolve progressively. The beginning of the cultic architecture in Romania is gradual, and it does not reach the magnitude of the religious phenomena seen south of the Danube. But the sanctuary from Cristian I opens up new possibilities of interpretation on places of worship, being not only a particular type of space equipped for rituals, but the method of analysis, on different types of complexes and on different stages, is offering additional data on the outfitting of the time. This gap is recovered during the Developed Neolithic period, when in the Banat culture temples appear, with specific architecture and places of worship dedicated to several types of rituals. The communities of the Precucuteni culture, through their already famous hoards, but also by their specific religious architecture, show a consistent evolutionary leap to a dedicated architecture, with spaces arranged differently depending on the needs of conducting rituals.

The manifest aspects of the religious phenomenon take on new amplitude during the development of the Cucuteni culture, when one can speak not only about dedicated cultic architecture, but also about standardization in terms of spatial planning. One can identify the dedicated cult space located in the home, through domestic shrines, and communitarian sanctuaries, of larger size, with a wider range of cult activities which were held indoors. The furniture dedicated to rituals should also be considered, identifying inside tables and benches, or, as defining elements for the final stage of the Cucuteni culture, cross-shaped hearths marking dedicated places of worship, being associated with a sumptuous and exotic inventory.

The three case studies: Lepenski Vir, Parța and Trușești aim to present the distinctive architecture at the site level, all three being actually sites that gather the local and regional community, being strong social centers at the time. All three sites have monumental inventory and fixed furniture elements that bring important information about the spatial arrangements and the items used in rituals.

We note that generally the published material is extremely selective and it restricts considerably our conclusions. What happens inside the cultic buildings, whether domestic or communitarian sanctuaries, is hard to define, given that only the big picture on each building can bring new arguments in favor of practicing a ritual or another. We notice a high frequency of published anthropomorphic statuettes, perhaps because it is the most interesting and aesthetic category of all materials researched in Neolithic buildings, but complete data on the inventory of the buildings are needed.

Until complete information on the comprehensive inventories discovered in buildings are disclosed, no matter under what name they were published, it is difficult to rule on the specificity of each building or to assign certain rituals strictly to a specific area of the cultic building or of the site. What is similar, but also different, in religious buildings will be discussed in terms of inventory, through comparative and statistical analysis.

The central area of Europe is one of the most interesting from an archaeological point of view, being a meeting point of several influences and cultures, from the Carpathian, Balkan, Aegean and Eastern European areas. The Early Neolithic in the Carpathian Basin is called „Körös culture“, with cultural equivalences in Romania – Criș culture, and in Serbia – Starčevo culture. The spread of agriculture was accompanied by a diffusion of ideas transmitting the new technologies: pottery making, using and manufacturing sickles, building houses, textile industry, producing anthropomorphic and zoomorphic statuettes; all these spread very quickly. The speed with which new technologies are spreading leads to the conclusion that there is no significant timing difference between the culture in the northern Balkans and the earliest phase of the Körös Culture. After the settling of the early Neolithic communities in the area, a number of groups appear on the Hungarian territory, sometimes from the contact with pre-existing Mesolithic populations (Makkay 2003, 495). The following cultural sequence is occupied by communities of the Linear Pottery Culture, which have specific characteristics throughout their expansion area. Late Neolithic cultures are synthesized according to Central European communities, through a genetic evolution from the Linear Pottery, with external influences from southern Austria and western Slovakia. Here fall Lengyel culture, the Herpály pottery and the Csőszhalom group. Regarding the Tisza Culture, if at first it was thought it evolved from Mesopotamian influences, later it was considered that it may derive from the indirect diffusion of pre-Uruk civilizations (Makkay 2003 498).

Taking a close look at the shrines, it stands out that most times they are residential buildings where an area has been separated for conducting ritualistic practices, and cult objects were usually found concentrated in this area (Bánffy Goldman 2003, 113).

After reviewing the examples of shrines and temples on a very wide area, covering Anatolia, the Balkans, the Aegean, and the Carpathian-Danubian areas, a few questions remain open. One of them is related to determining the relationship between the sanctuary building and the community that uses it. What ritual activities are carried out and when do they take place? Most of the materials found in worship buildings were broken either intentionally or accidentally, then stored or hidden in various pits, suggesting that the objects were considered intangible. Contextual evidence shows that these objects were used in ritual activities or were made regularly for certain specific occasions. After fulfilling the role, the statues were ritually scrapped by being broken and buried, sometimes parts of the same object in different pits (Bánffy, Goldman 2003, 114).

Regarding the anthropomorphic fine art, we find some general characteristics that apply to the Central European space. The vast majority of clay statuettes have marked sexual characteristics. Occasionally stylized male figurines are found. Curiously, beginning with the Tisza culture, large male statues appear at Szegvár-Tűzköves. The man holding a sickle can be interpreted as a true god, a god of Fertility and Harvest. There is currently no analogy for this statue on a throne. At the time of the discovery of the statue, J. Makkay compared it with depictions of mythological characters, such as Enlil whose head was in the pantheon of Nippur, or Kronos, the pre-Greek god. The statues depict Enlil holding a sickle and an ax in his hands, both symbols of power and fertility. The separation of Earth from heavens was a symbolic act of creation, that both Kronos and Enlil make using a sickle (Makkay 2003, 499).

The presence of male statues in the Tisza culture is considered a sign that the man begins to have a privileged position in the community, so that a male representation would not be merely a reflection of changes in values. This position was reflected in the religious beliefs through the representation of the gods. The gods were fashioned in the image of the local elite, perhaps a judge or a ruler (Makkay 2005 9).

Chapter VI – Work method. Information and databases. Catalogs and dictionaries for the spiritual life

WORK METHOD. GENERAL PRESENTATION

One of the ways of expressing religious life as a whole, in prehistoric times, is the construction of special, cultic buildings. The analysis of the various settlements, allows us to observe various aspects of the practiced worship, possibly to glimpse some of the ritual activities carried out by prehistoric communities. Archaeological evidence of prehistoric religious behavior most often shows a rich spirituality. The Neolithic and Copper Age art in the Balkan area shone both through technical achievement, but especially through the idea and desire to stylize, to convey some kind of artistic message. Most of the clay objects are accompanied by a cultic „decoration“ (Gimbutas, 1997, 56).

Databases and information become extremely useful, even necessary in addressing the spiritual life, since the technical opportunities have developed and the computer makes its presence felt in all human activities. Generally, databases must include a rigorous description of the same data through a defined number of attributes. Databases contain information more or less complete taken from the literature using the natural, less specific language (Lazarovici Gh., Micle 2001, 81).

The purpose for which we used the databases was the need to store data provided by the excavation reports, by the various interpretations of archaeologists on archaeological material, to store information on a number of special buildings. So we pursued the introduction of archaeological situations, of attributes of the sacred buildings and of the inventory, so they can be combined, associated, by analogy and comparison.

We used databases created by the ZEUS program in PARADOX, which were subsequently imported into the Microsoft Access program. The information was introduced encoded in the program Zeus, and for reading the codes catalogs and dictionaries were made. For processing the qualitative and quantitative indices we have used programs such as Access, APLWIN and ARHEOAPL. For the charts we used Microsoft Access (Lazarovici Gh., Micle 2001 105).

So far there have been a number of approaches to the digitization of data on spiritual life, upon which we will take a brief look.

Over time many researchers have researched the archaeological phenomena present in Southeastern Europe. Without mentioning a long line of valuable archaeologists, we find that they have studied various aspects related to the Balkan area, highlighting the organization of settlements, building techniques of

the houses, interior arrangement of living spaces, analyzes of ceramics, of tools of various types, of plastic art in its myriad ways of expression. For our database we started from a first database made by Gh. Lazarovici which included several types of objects, such as tablets (206), monumental statues (6), idols of various types (109), ritual hearths (30), worship vessels with sacred signs (114), monumental thrones (18), temples (8), sanctuaries (113), signs on various items (104), shrines (538), bucrania (29). The database of Gheorghe Lazarovici includes general fields and special fields. The general fields refer to the location in time and space of the sanctuaries, and special objects discovered as a result of archaeological research. A first category of fields include the archaeological situation, i.e. town or village, exact location, section, depth, complex, region, country. Then the chronological frame is outlined, with fields for: age, culture, phase, absolute chronology.

The database has the object or class of objects coded through an identification name: idol, sanctuary, shrine, stampseal, tablet, vessel, cultic vessel. Extensive, reduced, or standardized descriptions may be introduced here. Based on the object or class of objects, a cultural analysis is performed, with special fields for the theme, idea, topic, characters, main cult, secondary cult.

This was the starting point in compiling our database', which is currently structured into five tables linked through relations: Buildings, Elements, Inventory, Interpretation, References. The first table contains the description of buildings. Each building has a unique identification (Building ID), which is related to other tables. The fields include: name of the building (as published in the report), spatial framing (site, country) and chronological framing (culture/period). The standard description fields are related to the entrance code into the building, the location of the entrance, door size, buildings dimensions. For additional information that cannot be encoded we added the field General description of the building. The bibliographic references are entered in all four tables related to sanctuaries in abbreviated format, which corresponds through relations to the table References.

The table describing the features has both coded fields and descriptive fields for adding information. Each fixed element receives a unique numeric code –Feature ID, which is used in some cases to make the correlation between the features and the ones in the Inventory table. As in the previous case, the references are abbreviated and linked to the table References. The description of the elements includes the following fields: element category, element name, size, place of the element, shape, element typology, and location code, function of the decoration, decoration technique, description, short description, color, and sign-symbol.

The mobile inventory is very difficult to code. Apart from the fields of correlation with the buildings and the fixed elements, we mentioned, when possible, the location of the pieces, category, name, material, shape, preserved part, dimensions, signs and symbols. Some fields refer to statuettes, one of the best published categories at the moment: position of the statuette, size, decor, gender of the statuette.

We also tried to synthesize the ideas and different visions of several researchers on a particular site, on a building or on certain movable parts. We tried to identify the main topic of discussion regarding religious buildings.

Chapter VII – Analysis of the features inside temples and sanctuaries

VII. 1 The entrance of the cultic building

Although archeology as a science has clear limits in reconstructing the way of life of the prehistoric man, we find some answers by associations of information, analogies and comparisons. The material traces, such as buildings, pottery, bones or tools of various kinds, along different non-functional objects, could provide collectively an insight into the way of thinking, the conception on the environment, or the image of the Neolithic man about his gods. It is very difficult to distinguish where the profane ends and where the sacred begins; sometimes they are intertwined. The threshold is often perceived as a transition space from the profane world to the sacred and that explains various items deposited at the entry or some sacrifices performed (Eliade 1992).

Given that the prehistoric man has no set of knowledge that explains the surrounding environment and the biological phenomena, he was probably dominated by the idea of the divine in his mental world. Each element that normally belongs to the material world seems to contain religious valences (Ursulescu

2004a, 26). The threshold is an essential element of the door, and here we record ethnographically a wide range of gestures and rites of entry, waiting, exit or passage (Gennep 1996, 33).

The area located at the entrance to a building is always perceived as a place of change, a new beginning, separation. Entering the sacred space is one of the most important moments, either of the day or of life. From an ethno-archaeological point of view, the threshold and the door implies a passing, a movement, towards the sacred area of the world. It is the moment of crossing from the profane to the sacred space (Blake, Knapp 2005, 126).

One of the reasons why Neolithic men of several cultures place a number of elements at the entry might be that over time was preserved the memory of the ancestral nomadic habits of hanging at the entrance of the tent totemic emblems. These totemic symbols appeared on the doorposts, either carved or painted, but always only on the tents, and later the homes of the leaders of the community (Durkheim 1995, 112).

Crossing under a gate or door, through an entrance or an exit, has a paramount importance in all „rites of passage“. Ethnographically there are several mentions of the rituals of entrance into a home, temple and sanctuary, which most often have correspondence in a ritual of exit, performed either identically or backwards. The rites are verbal and often are accompanied by appropriate gestures (Gennep, 1996, 32).

VII. 2 The floor

The floor is a defining element of the sanctuaries, especially when referring to the decorated floor or one that stands out through its' decoration or realisation technique, compared to the floors found in the rest of the settlement. Moreover, the floor is important because of the various items found on or next to it, which obviously reflect certain activities that took place during the use of the building in question (Byrd, 2002, 67). The reconstruction or constant repairing of the floor of a building based on the same plan, could be evidence of continuity of a community or a continuity in terms of the ritual in an already consecrated building (Milojicic 1960, 12; Kotsakis 1999, 69).

We must not lose sight of the fact that the under the floors can be found deposit contexts, such as foundation or abandonment offerings.

We identify floors especially made, particularly in certain religious buildings, starting from PPN period in the Near East and Anatolia, and continuing through the Balkans and the Carpathian area.

It is difficult to emit a valid hypothesis about the purpose of deposits on the floor or under the floor of the sanctuary or house. From an ethnographic perspective, there are three types of offerings for a home, each type with precisely determined corresponding rituals: grounding or settling offerings, offerings to scare away spirits and protect the inhabitants of the house and thirdly, offerings to obtain the good will of the spirits (Avram 1996, 75).

The deliberate placing of various items at the foundation of a building, either household or communitarian is to acquire the goodwill of the absolute divinity, protection against natural or manmade disasters (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 192). Placing skeletons, either animal or human, in the sanctuary, under the floor aims to ensure the resurrection in the sacred space, but is also an offering for the consecration of a sacred space. The deposit of animals under the buildings could have an apotropaic role, to ensure the guard of the building (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 541).

One of the possible hypotheses about the placement of children under the homes was stated by Gh. Lazarovici, namely that these children might have had a natural death, and placing them under the house would be based upon the faith in their revival. Given that they did not take part in „initiation rites“, they could have been deposited outside cemeteries because they were considered „unborn“ (Lazarovici Gh. 2009a). This view is shared by V. Sirbu referring to the graves of children belonging to the Iron Age (Sirbu 1996, 12). Other hypotheses suggest that the people of those times made some kind of commitment to the building over longer intervals (Bailey 2005, 53). Placing the skulls under the floor may indicate a deliberate preservation of them, and also a possible manifestation of the cult of ancestors (Perlès 2004, 280).

Mircea Eliade has analyzed the rituals and meanings related to the founding or abandoning of buildings in several works. He explained the bloody offering through the mimicking of a cosmogonical gesture, based on the belief that no construction can last unless it is „animated“ with a sacrificed soul. This theory revolves around the idea that any creation repeats the cosmogonic act of creation of the World and all that is established is placed in the „Center of the World“ (Eliade 1995, 185).

VII. 3 The walls of Neolithic temples and sanctuaries.

Painting, color, motifs and symbols

In this part we aim to take a short glimpse at the wall decorations from Neolithic and Copper Age sanctuaries and temples. Starting from the idea that the artistic act is a mean for transmitting ideas, we seek the religious meanings of prehistoric people who represent their own world through a specific filter of realistic or abstract concepts.

Introducing information about the decorated places, the techniques used, and the colors identified on the buildings' walls into a Microsoft Access database, a number of conclusions can be drawn about the mural decorations.

First we observed the frequency of their location according to the cardinal points. We note that the highest frequency of the decoration is recorded on the eastern wall. In the median area of use fall the western and northern walls, while the southern walls present the weakest decorative concentration. The cardinal points have a deep meaning and we cannot overlook the fact that even nowadays the Christian churches' altar faces the east, this being a canon in religious architecture.

The most frequently used elements are geometric. In Sanctuary 1 from Kormadin there are simple, but repetitive signs and their presence on elements of the sanctuary cannot be random. The V is doubled and framed by a semicircle at the top, but it appears in two ways: once pointing up and once down. The V pointing down is a universal and very powerful feminine symbol. It can also be a stylized drawing of a cup bearing the sacred liquid (Chevalier, Gheerbrant 2009, 316). The ▲ sign, a triangle pointing up, is a male symbol, representing an arrowhead or a phallus, the male strength and power (Chevalier, Gheerbrant 2009, 384).

In sanctuaries most often diverse natural substances are used for the mural decorations. We find that in terms of frequency of the colors used predominant is red in combination with black, followed by plain red and plain black. With a low frequency is used red background with white décor.

Red has preeminence in use, being a color of life, in association with blood (Chevalier, Gheerbrant 2009, 312; Paterson, 2003, 325). It represents the sun and the gods of war. It is the male active principle; fire, sun, royalty, love, joy, celebration, passion, zeal, energy, ferocity, health, strength, blood, revenge, martyrdom (Cooper 2004, 40). Yellow and white in archaeological context represent the same thing: celestial light, rays entering the sanctuary, light often associated with life and regenerative power (Chevalier, Gheerbrant 2009, 419). White has wide connotations linked to simplicity, sun, light, air, purity, innocence, chastity (Cooper 2004, 41).

Black on the other hand, located opposite in the color scale, is automatically placed as a symbolic representation of darkness, lack of color and light. From a technical standpoint black is the absence of any color. Generally today it represents death and darkness (Paterson 2003, 43), but it is not certain it symbolized the same in prehistoric times. Being a chthonian color, black must have been a symbol of the regeneration of the world, of fertile earth and even of life and rebirth (Chevalier, Gheerbrant 2009, 615; Gimbutas 1997, 56).

It is difficult to identify whether the use of universal motifs such as line, point, circle (Cooper 2004, 36), square (Cooper 2004, 157) and spiral (Mazăre 1998, 10) was with aesthetic purpose or cultic purposes. We believe that, given the rich symbolic message of all these universal elements, it is impossible they have been put on the walls of the sanctuaries for purely decorative reasons. Vladimir Dumitrescu believed that there were primary motifs with symbolic role, but their significance probably disappeared meanwhile and only the decorative function was preserved (Dumitrescu 1974, 24). Another hypothesis is that of syncretism, the aesthetic function intertwined with the decorative function. Universal signs have much deeper meanings than the simple geometric representation of a sign and they enroll in some magical or religious thought patterns by incorporating symbols (Eliade 1994, 219).

Any artistic production in the communitarian cultic space is a collective product and a mirror of a civilization. The documentary value of a work of art is directly related to the civilization to which it belongs. A specific value derives from content, style and realization technique (Forni 1970, 357). Levi Strauss went on reasoning and considered that any culture, any population or any social system has its own evolutionary structure and thus creates its' own imaginative representations (Levi Strauss 1978, 275).

One of the fundamental characteristics of shrines and temples is the special decoration. Some decorations on the walls or other elements of the communitarian buildings are explained by the fact

that each religious system uses art, as artistic appreciation often deepens an experience of religious type (Marciniak 2001, 129).

In most cases the presence of a painted wall in a building, in combination with other elements defining cult buildings can reveal a number of beliefs and knowledge of mythology or religion. Looking generally at the problem, we observe that cultic buildings have certain rules of construction that are directly related to the cultural needs and to the social-religious elements (Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2007, 63).

It appears somewhat natural that most often the walls and other interior features, such as the hearth, the bench or the platforms in sanctuaries, are painted or decorated. In some cases several techniques have been used on the same wall, as determined by religious beliefs, needs, ideas, and possibly myths.

Generally, the decorative techniques are difficult to individualize, most often being combined to create a profound effect on the viewer (www.thefreedictionary.com/). The painted decorative motifs, their location, the different colors determine each wall to be special, unique through the way of realization, the techniques used and the symbols chosen. Even if its' message still remains hidden to us, some ideas concerning a pattern of thinking are illustrated. These ideas are probably generated by the myths used by the respective culture, settlement, and family, individual.

The successive populations, such as the Babylonians, Assyrians, Persians, Egyptians, will continue to develop and use mural painting, but not limited to places of worship, using pictorial techniques in civilian and military architecture too, sometimes as a sign of prestige (Lee Palmer 2008, XIV).

VII. 4 Perspectives on cultic benches

In this part we intend to take a glimpse at a fixed piece of furniture discovered both in domestic contexts and in various worship buildings from South-East Europe. We are referring to benches, correlating them with the decoration techniques, signs and symbols, particularizing this type of object.

Approaching such topics, the dilemma that arises is related to the difficulty to distinguish between two aspects of the prehistoric world. We are naturally questioning how much is ritual and how much is profane in manufacturing a fixed object, in this case the bench from Neolithic buildings. Of course, the discovery context and associated objects are very important, but only these cannot provide ultimate answers in this case.

The inventory found in the proximity might suggest plausible answers on functionality, but the complete inventory associated with fixed items is rarely mentioned. The bench is an element located at low height, above the floor, and therefore sometimes can be confused with a narrow platform. We consider the bench as a large-sized feature, while the banquette is smaller and narrower. According to the Explanatory Dictionary of the Romanian Language the noun „*bench*“ is defined as „Long and narrow seat designed for two or more persons“, so we assume from the start that the bench is not intended for a single person, being a communitarian element.

The bench is a hallmark object for the religious architecture. Other essential components of worship buildings are recessed niches, reliefs, sculpted cassettes, tables, hearths, monumental altars, impressive columns and large anthropomorphic statues. It is possible that benches, as well as buildings, were equipped with several materials currently lost, being perishable, such as mats, fabrics or wooden objects (Foster 2007, 168; Kipfer 2000, 512). Benches or pedestals, as well as raised platforms are all furnishings made for sleeping, or they could be areas destined for product storage. Sometimes, in the case of cult spaces, these are areas where the ritual props are stored, prepared or displayed (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 121).

Considering the typology of the benches from sanctuaries, we took into account both the typical shapes, mostly geometric, and those less common or less spread. Of course the typology will be enriched over time, if we will see new types. For the bench we identified nine types, divided into three main categories, considering the geometric shapes: rectangular, square and semicircular. The first category, named type A, the rectangular benches include: simple bench (A1), the bench presenting horns inside or embedded bucrania (A2) and rectangular bench that comes as an extension on a column (A3).

A second category, named B, includes simple square benches (B1), rectangular benches surrounding the building along the walls (B2) and low square benches (like a podium or small platform), using sometimes different decorative techniques or integrated functional elements (B3). C1 type is a rectangular, large size bench, with the appearance of a platform, delimited by a raised curb. In C2 category are

framed semi-circular benches and C3 type is actually a variant of C2 benches, but with a more elaborate shape, and located along the walls of the semicircular building.

We introduced the Neolithic benches in a database. In this stage we have 65 records from 27 sites and 54 buildings. First we wanted to see which type of bench is most frequently used. The rectangular type with rounded or right edges is one of the most widespread (A1 appeared in more than 25 cases).

A3 type of bench is second as frequency of use, but this is a particular case, which occurs in Çatal Höyük and one in Parța. This type is not widespread, but the large number of benches is explained by the fact that the excavated buildings within this site are numerous. Benches of type C are specific to buildings from PPN, and they do not occur frequently, but they are spread in all PPN sites. Type B2 is adapted to circular stone buildings from Anatolia and the Near East from the PPN culture.

Considering the location inside the buildings, we notice a certain pattern. We correlated the types of benches with the walls and their position. We see that the simple rectangular bench is most often connected with the hearth, or the eastern wall. Bench A2 is a particular case, placed either on the eastern wall, either in the central area of the building. Bench B2 is specific to rectangular sanctuaries, always placed between columns.

We dissociated the buildings in three major types, considering the plan (rectangular buildings – type D, square buildings – type P and circular buildings – type C), so we can track the position of fixed and mobile inventory found inside. One can observe that most rectangular benches (type A1), are associated with rectangular type buildings, named the type D. Usually are preferred places on the side walls, in a protected area. Another preferred location is the one opposite to the entrance, in front of it.

The type A2 bench is a special one, because there is no viable utility, unlike the other types, which could have had also some household functions. This type of bench is itself an altar, considering the manner of its making, and we can hardly compare in an analysis this one with other similar elements.

Square buildings (type P) are rarely used by communities with cultic purposes. However, introducing the limited data we have so far, it resulted that the favorite place for setting the bench is the corner opposite from the entrance. Another place where the bench was located is near the door, on one side. We see in this case that the central space was preserved for other features.

In the case of circular buildings (type C) the space along the inner walls is preferred. There are no situations where the central space is occupied by a bench; we notice a clear tendency to leave open the central space.

Starting with the earliest PPN sanctuaries, we observe different decoration techniques that were used, either for aesthetic purposes, or to send a message towards the viewer. The bench from building EA53 from Jerf el Ahmar (Syria) has the front slabs made in limestone, skillfully cut on the edge, then polished so that they form a frieze of triangles in low-relief (Roux et alii 2000, 37-38).

Even though the bench is framed by columns, the décor is not interrupted, the columns themselves having on the visible surface some rectangular friezes in low-relief (Stordeur 2000, 3). The site from Tell 'Abr 3 is distinctive by the drawings and reliefs made on the frontal slabs delimiting the benches. Each tile shows different patterns and there are not two identical slabs. Here appeared one of the earliest representations in low-relief of a bucranium, unfortunately without stratigraphic context (Yartah 2004, 153, fig. 15). The representations are made with engraved lines, presenting parallel zigzags and the silhouette of an animal, goat or possibly a gazelle (Yartah 2004, 149, fig. 10).

Also, zoomorphic motifs were identified, possibly felines or panthers, sometimes grouped, with the head towards the upper side of the bench, in natural position. The felines are rendered by the artist seen from above, with the legs apart and the tails curved to the left. The bodies were decorated with small incisions and, based on linear decoration grouped in bands, the discoverers deduced that there could be represented panthers.

One of the panthers has a robust waist, interpreted as male, while the thinner one could be a female. The paws of the animals present an interesting detail: they are joined as if the animals were in contact (Yartah 2004, 146). Another zoomorphic element, quite widespread during Neolithic, is the fox. One of the earliest is the one presented on columns from Göbekli Tepe and engraved on slabs at Jerf el Ahmar. Regarding the fox representation, there are many questions, given that the fox is not a ferocious animal (Stordeur 2010, 124). Even though made in similar manner, we notice some stylistic differences on the images carved on the slabs from PPN sanctuaries. If at Jerf el Ahmar are preferred raptor birds, for Tell 'Abr 3 panthers are distinctive. On the bench from building EA100 in Jerf el Ahmar are drawn two headless bodies (Stordeur, Abbès 2002, 575, fig. 4). Associated with the stone slabs and embedded in the bench, are two stellae, of 1 m height, representing images of raptors, drawn with a high artistic sense (Özdoğan

2007, 61). The bench from Göbekli Tepe is individualized by the image of a woman and the execution manner (Meskell 2011, 255).

The water or repetitive zig-zag pattern is identified in the cult buildings, starting with the earliest benches from community buildings. Jerf el Ahmar is one of these sites, but we find the pattern on a bench from Wadi Faynan 16, PPNA site in southern Jordan (Finlayson et alii 2011, 8183–8188). Several buildings from European Neolithic have specific decorations on the walls or various other parts (Kovács 2015, 217), but for the topic discussed is worth mentioning the decorated bench from Zelenikovo, Macedonia. This one has a pattern made of incised chevrons, grouped (Naumov 2011, 17).

The decor made of horizontal stripes, with multiple zigzags, is visible also on an oven kerb in Slatina, Sofia (Bulgaria), Early Neolithic, located in a worship building. Near the oven are mentioned three circular columns and an offering pit. Along with the structural components, which are particularly interesting, we mention the platform which was raised to 25-30 cm above the floor, associated with a decorated column (Nikolov 2001, 133-138; 135).

Another remarkable zigzag pattern in a cult building is the one from Vrbjanska Čuka (Macedonia), reconstructed in Prilep Museum. The monumental altar was on the north-western wall of the building, in a dedicated area. The attention is drawn by the massive relief molding, placed diagonally from the bottom up on the wall, with triangular corners and zigzags in the middle of the wall surface (Jovanović et alii 1990, 109). A similar relief decoration started from the base of the wall façade, the south-eastern part of the sanctuary, having a garment that surrounded the entrance (*Makedonski kulturno...* 2008, 36-37).

Wavy or zigzagged lines are difficult to interpret because, although we see the sign, it is difficult to assign it a specific meaning. These waves could represent several concepts, like rain, burnt offering (*fumigatio*) for a deity, but equally interesting is the assumption that they depict the water as a primary element, or the serpent, a symbol of wisdom. In the Middle East appeared the earliest sign made in such manner, on a „clay bread“ (Makkay 1984, fig.18/2a). The water, the fire, the air and the earth are essential elements, belonging to the primordial world (Lazarovici Gh. 2015, p. 39). Many worldwide mythologies refer to the birth of the world from a symbiosis of meteoric fire, water, air and earth (Kramer 1962).

Painting, although it is often found on sanctuaries' walls, doesn't necessarily decorate other features inside them. Painting on the benches is seen in very few cases. However, Çatal Höyük is a special case. Paintings are frequently found on the front and side parts of benches. Traces of red paint were identified in many cases; unfortunately not always the pattern was reconstructed and represented, as in the case of Space 227, adjacent to Building 47. The bench was covered with the same type of plaster like the one used on the walls. Both the wall and the bench had paint on at least one of the restored layers of plaster. The upper side of the bench was decorated with small steps of less than one centimeter in height, facing west. Red paint is visible on the sides of the vertical steps (Bogdan 2004). Exactly south of the bucranium, along with the bench and probably part of it, were discovered three cattle horn cores that were placed around the bucranium (Twiss et alii 2005, 125).

The altar can take various forms, depending on the specific ritual activity performed in a particular moment inside the building. Thus we can see that there are ritual hearths, which have different shape than the usual ones in the buildings: a cross-shaped hearth at Poduri (Dumitroaia et alii 2009, 21) or an oval hearth with special inventory at the Buznea sanctuary (Mihai, Boghian 1977-1979, 429-452), to mention just a few of them. The bench in the sanctuary can act as an altar when it is a support for statuettes, becoming object of worship and display for religious objects, as is the case at Sabatinovka (Markević 1960, 282, 290, fig. 1; Gimbutas 1984, 74; Gimbutas 1991, 261, fig. 7-59-a-b; Monah 1997, 35; 255, fig. 3-1). Household altars are more difficult to identify, but they occur in some domestic contexts, presenting specific characteristics (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 111-115).

The bench in the sanctuaries has two purposes. One is for the idols' display, or support of statues/statuettes. Often found in special buildings, the bench doesn't have a functional purpose, such as seating or sleeping, being too small for such activities, or it is far too decorated to be used strictly functional. It is more plausible that on the narrow bench were located various mobile objects.

Sometimes the platform, or the bench, made of stone or clay, was covered with wood plank and located near the wall. An example of this kind was found in Dolnoslav (Bulgaria, Karanovo VI culture – Gumelnița). The clay bench was placed against the wall and on it were placed several small phalloi (Bánffy 1990-1991, 207). At Pietrele-Măgura Gorgana, Gumelnița culture, the bench was used as a support to display seven consecration horns/stylized bucrania made of clay, along with a pot filled with grain flour (Berciu 1956, 507-511, fig.16a, p. 512, fig. 29/1; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 144, fig.Vc.87/b). In the case of the cult building from Căscioarele, Boian-Spanțov culture (Dumitrescu H. 1968, 381-390;

Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 131, fig. Vc68), the bench is associated with two painted columns and numerous querns (Dumitrescu H. 1968).

There is a frequent association between the bench and the hearth. Most often rectangular clay benches are positioned in spaces protected from cold or wind. The most frequent position is the one on the eastern wall, except the benches with horns embedded, which have a central position inside the buildings, but this one has no practical meaning, and it is an altar itself.

The various art forms are often used to decorate buildings or worship objects. The arrangements for implementing the décor, its size and opulence, are all directly related to the community welfare or the desire of ostentation, but also with the image that a specific community has about its own gods (Ferguson 1983, 185).

The bench assumes a communitarian activity, by concentrating people at a certain time in a certain space. Apart from the examples we reviewed, we must ask ourselves how many of the prehistoric world benches were made of wood or other perishable materials and no traces have reached us.

VII. 5 The columns in the sanctuaries

The column is a specific element of temples and sanctuaries of every age and from every historical and prehistoric period, being the architectural basis for monumental buildings, from Antiquity to the Present. The pole, the pillar or the column is the axis of a construction, which unites several building plans (Chevalier, Gheerbrant 2009 266). Given the importance of this architectural element and the diversity of forms that we find in the prehistoric sanctuaries, we have developed a typology of them. The basic principle on which we realized the typology was the building material used and the overall geometric shape of the column. We also observed the decorative elements and the reliefs on the body columns.

At Gura Baciului and Cristian I are mentioned totem poles marking the center of the settlement. At Gura Baciului is documented a central pillar with a diameter of 50-70 cm in the middle of the settlement. At the base of the column stones had been placed, with the functional aim of stabilization. The column was dug since the first phase of living (Lazarovici, Maxim 1995, fig. 33). At Cristian I there are three pillars in triangular formation, one of which had a *Bos primigenius* bucranium attached (Luca 2015, 24). Regarding the purpose of locating the poles in the center of the settlement, one should consider the hypothesis that it may have represented the tree of life or the celestial tree, an *axis mundi* (Eliade 1995, 49; Dumitrescu Vl. 1970, 20; Monah 1997, 33-34, n. 42-43).

The deposits in pillar holes are meant to mark and at the same time to delimit a specific point of space, in order to cross beyond the temporal limits of those who use the space. The various objects deposited at the base of the column are located in this specific place to highlight a metaphorical relationship between two key elements: the life cycle of the settlement and the goodwill of the deity. The special deposits from the column-pits, particularly those belonging to the structure of a building, find their origins in the beliefs related to the liveliness of buildings, and deposits in certain pits from sanctuaries are based on beliefs connected to the inhabiting and animation of the sanctuary through the connection with the protective divinity (Brück 1999, 333).

There are examples of special deposits at the base of columns, information coming from different eras and cultures. One of the buildings from Balta Sărată presents in the eastern corner of the northern room the remains of an unburned clay column, suggestively called „The Water Column“ with a structure of river stones at the base. In the midst of the stones were located the remains of the foot of a cup. Unfortunately, it was impossible to estimate the height of the column, since it was destroyed (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 172, Fig. IIIa. 51 / b-d).

A similar situation was discovered in Temple 2 from Parța in the foundation pit of the southern pole, located near the entrance. At its base it had been deposited a zoomorphic statuette and a small vessel, both with an apotropaic role (Lazarovici Gh. et alii 1985, 38).

We also mention the practice of depositing offerings in the pit of the central pillar of houses in some communities in Malaysia, deposits related to obtaining welfare and benevolence of the divine forces for the household (Brück 1999, 333).

Most often the columns appear grouped in sanctuaries in various situations. When the column is not located independent in the center of the building, it can take several forms of representation. At Çatal Höyük the column has multiple forms. A special case is the clay quadrangle column, which in many cases

is doubled, bordering certain cultic panels. At Beycesultan there are wooden circular columns, used in sanctuary contexts, to emphasize the monumentality of the buildings (Mellaart 1975 101).

The double column or two columns placed adjacent represent the bipolarity, the dual aspect of divinity. The earliest type of arrangement as a pair of the columns appears at Nevalı Çori. In Building 13 two anthropomorphic columns are placed in the center of the sanctuary (Hauptmann 1993; Hauptmann 2007, 86; Özdoğan M. 2007, 61).

The double column is at the same time the Tree of Life, but also the Tree of Knowledge and Death, the opposite sides completing each other, representing the balance of forces. The right column is the male concept, while the left is feminine, symbolizing the space and temporal power. The adjacent columns signify the support of the heaven, so they form the „gate of heaven“, the mandatory entry to the sacred environment (Cooper 2004, 130).

In the event of three columns grouped together, situation encountered in prehistoric times, the middle column signifies strength and balance. The column triad marks wisdom, beauty, spiritual force (Cooper 2004, 131), such an example are the three columns on the eastern wall of the Temple 2 from Parța (Lazarovici Gh. et alii 2001, 214).

Another not very common situation encountered in cultic buildings, is grouping seven columns or poles. The arrangement is not random. The seven columns of the megaron from Vinča (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 195), the seven poles from Căscioarele (Dumitrescu Vl. 1974, 478; Lazarovici Gh. et alii 2001, 246, 286, 292), the exterior columns from the model at Střelice (Müller-Karpe II, 1968, taf. 208), all are connected to the worship of the column in several ways. Until now the category column has 181 entries, mentioning the type and location, depending on the type of building where it appeared.

In terms of positioning, the favorite location for the column is the center of the room (42%), followed by the eastern wall (24%). The walls show relatively close proportions: North 11%, South 8% and West 9%. Between 1 and 2% of the columns are placed at the entry or the corners of the buildings.

The decorating technique of the columns varies depending on the building and the wall where it is located, as well as the message, allegory or metaphor transmitted. We observed this aspect for the sanctuaries from Çatal Höyük. We note that the technique of embedding horns has a huge diversity, but the painting of the columns occurs primarily on the eastern wall. Also, the décor on columns is mostly used in levels VI and VII.

The column is connecting the sacred and the profane areas, the link between heaven and earth. In the Minoan civilization the column represents the god himself and marks the sacred space. The column of Crete is a manifestation of the cult of the column that has the purpose to render the Great God, the source and symbol of power, the place where the god appears (Matz 1969, 121), but it is also a representation of the phallus, of the totemic pillar, *columna universalis, axis mundi*, the column or pillar of the penalties (Lazarovici Gh. et alii 2001, 209-210).

The sanctuary or communitarian cultic building marks the center of the settlement in most cases. The central location has many meanings and explanations on the importance of spiritual life within the community. Often the entrance to the sanctuary is flanked by columns. The flanking aims to warn the unwary that he is entering a special area, different from the profane life (Gimbutas 1984, 80).

Remnants of the cult of the column in historical periods are recorded in Ireland and Scotland. In some communities the „Maypole“ is still celebrated, which is usually made of oak and decorated with ribbons. It is a symbol of justice and fertility that occurs in the spring. People danced around this pole on the 1st May, this being a practice subsistent from the ancient rite of worshipping trees (Mackenzie 1918, 60). In the Norse mythology is found „Yggdrasil“, the evergreen cosmic tree, fountain of eternal life and immortality. It was believed that the gods gather and hold council under its branches. Its roots extend into the underworld, the trunk crossing the world of men, and the top extends into Valhalla, the realm of the gods (Chevalier, Gheerbrant 2009, 93). In this case the cosmic tree unites the planes of natural and supernatural existence (Cooper 2004, 196).

VII. 6 The analysis of the hearths: types, uses, symbols

The hearth is one of the most important elements of the sanctuaries, but also in houses. The hearth is defined with multiple meanings. The primary meaning refers to the basic function: „A sort of raised platform, on the porch of the houses, used to set fire to prepare food; flat part inside the (bread) oven or the stove, which supports the oven or stove and upon which one can sit or sleep“ (Nodex 2002). The

notion „hearth“ includes in Romanian language, besides the meaning of place of food preparation, other meanings too: stable dwelling, home, house; place of origin. The expression „village hearth“ is used in two senses: the perimeter of the village or the central area of the rural community. „The first hearth“ is the first house in which burned the fire of the family. All these meanings are still summarized in the phrase „parental hearth“, „ancestral hearth“ (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 124). Moreover, it seems that the term „housing“ originally meant „hearth“, and not the walls or enclosure (Bánffy 1990-1991, 202), a fact evident if we consider the second meaning of the word in the dictionary: „the main, central place of a settlement, etc.; the place where something is built or settled“ (Nodex 2002).

The concept of cultic hearth is difficult to define because it must contain certain elements to highlight that a specific fireplace was used only in certain activities or that it was not used exclusively for cooking. The hearth is an element of great importance to all communities, regardless of space and time. Some Neolithic buildings have cultic objects around the hearth, yet they are not sanctuaries or communitarian places. In most sanctuaries we find cultic items in the area of the hearths, perhaps because it was the most protected place in the whole building. The repeated restoring of the hearth through successive layers of splice proves that it was not accidentally placed, but the place was searched and preserved for a long time, being a „family center“ (Ursulescu et alii 2002, 36).

Even if we find a wide constructive variety regarding the hearths and fireplaces, they are not very different formally within the same culture. Probably certain behavior patterns determined a community at some point to build their hearths in a similar manner, or maybe a custom or a fashion made its presence felt locally. The cross-shaped hearths are actually distinctive elements on a consecrated place of worship. We consider their location, the associated objects, and the fact that usually the cross-shaped hearths are associated with large settlements, where the religious behavior is already clearly defined (Videiko 2015).

We notice two building styles of the cross-shaped hearths: flat (simple) and with a central chalice. Although most models present hearths with chalice, the most numerous real scale discoveries from the buildings are of the flat type, except the one from Dwelling 2 from Poduri and the one from Building 9 from Herpály-Berettyóújfalu. However, the miniature hearth from Herpály is of the flat type, often encountered in the Cucutenian space in several situations. The miniatures represent the real hearths on a small scale, so naturally it is possible that the flat type of hearth will be found in the Hungarian area in the future.

Regarding the deposits below the hearth, these are explained by their sacralization, this being linked to the consecration of the entire space which they heat (Preoteasa 2013, 105). By preparing a certain amount of food on the consecrated precincts, the food itself becomes sacred, so one can talk about a feast that has larger symbolical dimensions than we can today prove with the material traces. The general meaning of the hearth is related to sexuality of the fire and fertility (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 54). Also, the hearth is one of the ways of manifestation of the Great Mother, who through the heat of her womb (the combustion chamber) exudes and maintains life (Gimbutas 1989). The idea can be carried forward by the analogy with the wood introduced in the hearth as a suggestion of the sexual act (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 55).

VII. 7 Altars and their characteristics

Over time we find in the literature published numerous so-called altars, miniature altars, cult tables, offerings' platforms, most of them representing miniatures of furniture or pots in various shapes and sizes. The term is sufficiently vague to include painted tablets, such as those from Ovčarovo (Bailey 1993, 209-210). From the formal point of view these pieces are different. We distinguish cassettes, tables, vessels, supported by three or four legs, sometimes with a container above (Mirea 2011, 42). The tables on legs, with or without cup above, are some of the most decorated pieces (Bailey 2000, 106-107). Their occurrence in different contexts is highly questionable, and sometimes it is considered that the context does not necessarily qualify them for cult activities. However, the miniatures are non-functional items and therefore we believe that they were used for purposes other than domestic. In another interpretation, these so-called altars were regarded as sacred scenes in miniature, reproducing those that take place on real-life scale (Gimbutas 1989, 116).

Our topic focuses on the real-life altars, or at least those altars which are fixed, immovable, being actually a piece of furniture. To avoid confusion that often are created using the same term for different categories of objects, we consider the altar as strictly an offering table devoted to one or more deities, upon

which are deposited offerings and around which the rituals are conducted. The altar is essentially the most restrictive element of all other facilities used for rituals (Adams 2004, 38).

The earliest examples of altars are found in PPN, when dedicated cult architecture develops. In all megalithic sites appear cultic buildings and altar tables. At Nevalı Çori in the sanctuary from the periphery, the altar was made of stone and delimited by columns (Özdoğan 2007, 61). At 'Ain Ghazal, in one of the buildings of the eastern area, the altar is represented by a slab of stone, surrounded by three vertical stones and an 80 cm tall anthropomorphic block (Rollefson, Kafafi 1997, 35). The situation is similar in the second Eastern sanctuary, where the altar was made of two massive slabs of limestone, which were supported by three pairs of vertical stone blocks (Rollefson 2005, 8). Of course, all these altars are associated with other elements, such as columns, hearths, decorated walls, which we have already discussed.

The altar is the most important piece of furniture in a consecrated cult space. The simple table installed in a complex does not qualify as an altar-table, but the association with a number of other fixed elements, as well as a valuable and varied mobile inventory, may lead to the idea that the table was more than a piece of furniture, unimportant in terms of rite or ritual. Apart from the mobile elements, the altars presented above are associated with hearths, columns, benches, monumental statues. Of course the items found on the table, around or under the table are very important. Unfortunately we found the same deficiency regarding the selective publication of materials, with an emphasis on exotic objects or with some artistic importance. Unfortunately these issues prevent us from having a complete image of the contexts associated, or to make accurate assessments regarding the purpose of such arrangements.

However, we distinguish offerings of products of vegetable or animal origin, either by depositing in the temple, on the table, either by burning them in containers on the altar. Given the practice of burnt offerings, certain types of hearths might be altars, depending on associated elements. Other possible activities are the bloody sacrifices. Unfortunately, we cannot make a certain statement in the absence of analyzes certifying that practice. The only certified situation is Altar B from Temple 1 from Parța, attested by the many sharp flint chips. In most sanctuaries flint tools and blades of different types are mentioned, but no explanation is offered for their presence.

The buildings of the Precucuteni – Cucuteni period, their conception and organization, and the altars demonstrate religious practices, confirming the progressive phasing out of the magic, the latter being replaced by rituals established in advance (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008, 10).

The altar table may take the form of a stone slab supported by small columns as legs, of a box within which are the cultic items, or an actual table with decorated or undecorated top. Geometrically we distinguish triangular, rectangular, and circular tables. Sometimes they have wood or clay legs, and sometimes they are placed directly on the ground. Although the forms are different, in terms of significance and activities, the altar is identical in all cultic places. Besides that, once consecrated, a certain place will not lose its sacredness as a result of abandonment for various causes. The vast majority of decommissioned items inside sanctuaries and temples are stored, so that they will not be touched, or will not reach unclean places, such as the objects from Temple 1 from Parța, stored in Pit 63. Not only were the items deposited, but the pit was „sealed“ with several layers of splic and clay (Lazarovici Gh. et alii, 2001, 212-214, I.2, pl. 33). The vast majority of the altars present multiple rebuilds, with minor changes, because the worship is conducted in the same place. We would like to note an analogy in the Christian environment, where a cross fixed to the place of the altar marks the place of a church disappeared in the Middle Ages (Ursulescu, Tencariu 2006a, 73).

VII. 8 The monumental statues as a defining element of the cultic spaces

Three key terms such as monument, monumental and monumentality are used extensively by many disciplines, such as archaeology, architecture and art history in particular (Osborne 2014, 3). We took a brief look at the types of monumental statues in several places and cultures, in order to get a complete picture. We noted some preferred places for monumental statues, like Ancient Egypt or Ancient Greece (Kipfer 2000, 287).

In Greece and Egypt chryselephantine statues made of ivory and gold are common. Often these are religious figures, placed inside temples, like the statue of Minerva from Acropolis in Athens, made by Phidias, 12 meters high. Another example is the statue of Zeus from Olympia Temple, 13.7 m high (Kipfer 2000, 68). Several categories of monumental sculptural art are recognized in Ancient Greece and Rome.

Megaliths are framed also in the category of monumental sculptures. The term is referring to any structure consisting of a tall statue. In Ireland and the South-West of England there are several examples which mark tombstones dating from the Neolithic and Middle or Late Bronze Age (Kipfer 2000, 302). The term stela-menhir is also used for the same type of statue (Kipfer 2000, 302). In the Mesoamerican area a type of statue in natural size, made of stone, was found at the entrance in the temples (Kipfer 2000, 61).

The monumental statues are generally associated with worship places. Associations of statues found during archaeological researches with certain items from the same context, like large or medium altar boxes, tables, stelas, hearths, etc., larger than the ones found in the same settlement, should be noted, as they may be an indicator for domestic or public sanctuaries (Lazarovici Gh. et alii 2011, 113).

The term „monumental“ is applied in architecture to describe buildings like temples, palaces and pyramids, clearly identifiable in the archaeological remains. It also refers to an architectural monument which was built through the collective effort of many people (www.archeologywordsmith.com). Dan Monah, based on observation of a consistent group of statues, defines the following categories of anthropomorphic representations: small (3-8 cm); medium (8-25 cm); large (25-50 cm); very large-over 50 cm in height (Monah 1997, 67). Thus, those over 50 cm can be classified as monumental. Natural sized or oversized statues are not made in order to be moved, but to be kept inside the buildings and be presented to several people, like a family, clan, tribe, community (Dietrich et alii 2012, 46). Thus, the importance of monumental statues in prehistoric times derives from the fact that these cannot be moved or only with difficulty, so it is necessary to have a dedicated space for housing, presentation and for possible activities around it.

The monumental statues are generally considered to represent gods, characters from various pantheons, imperial leaders, heroes or ancestors (Kipfer 2000, 302). Monumental statues are of three categories: small-scale: smaller than natural representations; life sized: representations in natural size; and statues that exceed the proportions of the human body. The term monumental in Neolithic Age is applied also for some internal features from temples. We know that prehistoric religious display contained a number of elements related to a specific cultic architecture, miniature ritual elements (small altars, figurines) and monumental religious elements, which often define the community buildings or the priest's house (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 304).

This study is based only on the analysis of monumental statues discovered in Neolithic and Copper Age from Near East and Europe. In this study we propose an overview of monumental idols and generally anthropomorphic representations, during the Neolithic and Copper Age. The idea of this study came from observing the monumental elements, particularly interesting, discovered in the Temple 2 from Parța, excavated and published by our famous and acclaimed Professor Gheorghe Lazarovici.

The place of worship is of various types and differently organized, depending on space and time, the degree of development of the community that builds an edifice for higher forces. The temple stands out in a settlement by its size and monumental inventory, unusual in a dwelling, as well as various facilities that are used for ritual. Also, the lack of typical household inventory of such buildings is a marker for a communitarian building (Kovács 2010, 80; Kovács 2012, 34; Nikolov, 2001, p. 133).

From the functional point of view, the statues are classified into several types. Apotropaic statues are those that are assumed to have a positive influence on owners, removing bad luck or evil spirits (Kipfer 2000, 13). A worship statue is presenting the image of a deity and it is housed in a temple. There is a wide range of materials from which the statues are made: wood, stone, ceramic, faience, and bronze. Some statues may have had garments, today lost, like textile clothing, jewelry or accessories (Kipfer 2000, 88).

Most monumental statues show signs of intentional breaking, suggesting that the objects were considered intangible, made to worship. Their positioning either in temples or in a dedicated cultic corner demonstrates that these objects were used in ritual activities or they were regularly produced for specific occasions. There are some cases where, after fulfilling their purpose, the statues were disposed of, being broken and buried, sometimes parts of the same object in different pits (Bánffy, Goldman 2003, 114).

We cannot be certain that the members of the community destroyed their own goddesses, which is quite unlikely. Generally the researchers agree that the systematic destruction of monumental pieces of several temples or shrines is related to the amputation of the supernatural powers of these divine representations.

The double monumental statue of Parța was systematically destroyed probably by the tribe that occupied the settlement (Lazarovici Gh. et alii 2001; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2006, p. 91), but it is not a singular case. Another case is the systematic destruction of the altar from Târgu Frumos. The painted monumental altar was installed on a wooden structure that was not preserved, and the idol which was

probably on the top has been transported after the destruction (Ursulescu, Cotiugă 2000; Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2006, 89). Particularly important is that at Truşeşti no element of L. 24 was found complete, which demonstrates a breaking or destruction (Lazarovici C. M. et alii 2009, 58).

The large statues are not just rare, but also unique from the point of view of their shape, modeling style, representation. Similarities can be achieved only on the basis of some ideas that the statues are carrying.

In the case of the temples from Parţa, there is an obsession to reproduce two characters in various forms: the Great Mother and the Bull God. The cult of the bull is visible in multiple situations all over Temple 2, but also in many other contexts from Parţa (Lazarovici Gh. et alii 2001, 147; Suciu et alii 2006, 16). We will not insist on the bull representation on this occasion, mentioning this time that all over Anatolia and the Balkans there are these very powerful images (Cauvin 2002, 238). The cult of the bull and its' display deserve a special discussion.

The methods of manufacturing the double statue from Parţa are still unique. The fact that a belly was attached later is not a common practice in statuettes' modelling. We found only one case in the literature where the statue was modelled and then a womb was attached (there may be more?) at Gritille in SE Turkey (7000 BC-5500 BC). When the statue was found, its' belly came off, showing the manner of execution. This statue might present the state before and after insemination (Voigt 2002, 269; Voigt 1985, 17).

Regarding the possible rituals performed inside or outside the temples, it is difficult to reconstruct them, since we do not know if rituals were public or restrictive (Kuijt 2008b, 183). At Çatal Höyük it is possible there was a restriction in the presentation of certain statues. For example, in building E VI 31, on the western wall is a statue with holes above the head of the goddess. This indicates that there was a support for hanging a canvas in order to cover the face or the statue of the goddess (Mellaart 1964, 47). Also, at Parţa the double monumental statue was presented only on festivities or on certain celebrations, for this purpose being built a window. So it may be that even in communitarian temples access was restricted.

Idols and statues from many Neolithic sites, especially those from Gomolava, Kormadin and Parţa, prove the existence of separate deities with certain roles well established (Jovanović 1991, 123). Multiple monumental objects, of which we analyzed only large idols on this occasion, are elements showing an organized religious life, being related to a specific architecture (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306).

Monumental statues, blood goblets, grains deposited in boxes, grinders on pedestals, vessels, representations of the Sun and Moon on the temple walls are directly linked to a vast mythology connected to Mother Earth, related to the germination force of seeds, the light and heat of the Sun and the phases of the Moon (Lazarovici et alii 2001, 148; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 339). It is clear, moreover, that the Neolithic people were watching the sky and noticed the movement of the stars; in this regard there is evidence related to the Cassiopeia (Lazarovici Gh. 2001) and Orion constellations (Durman 1999-2000).

The temples from Parţa are truly unique, but they must be integrated into the cultural and religious context of their era. In a perspective image, it can be inferred that the elements are composing the image of a true naology since Middle Neolithic (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306).

VII. 9 The ritualic vessels in the sanctuaries

A ceremonial object is any artifact associated with a ritual or ceremony or which functions only in a symbolic sense, as opposed to a tool or other practical device (Kipfer 2000, 61). The functionality of the pots from a ritual place is very important, since these can provide much information related to rites and the reconstruction of cultic life. We tried a synthetic approach on the ritual vessels, especially those found in the temples and sanctuaries from the European Neolithic and Copper Age. Our analysis is not intended at this time to be an exhaustive one, but takes into account the inventory from the sanctuaries and cult places, as well as the inner arrangements.

The temple is a monumental structure reserved for ceremonial and spiritual activities such as praying, rituals, or sacrifices, where religious rites, in general, took place (Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M. 2006, 103). As a sacred space, usually the temple has special furniture, special dishes, as well as a cult coordinator, nowadays a priest (Kovács 2010, 75). Considering the importance of temples in society, their architecture is showing the highest level of architectural craftsmanship reached by a certain community (Dudley 1846, 190). Generally, the sanctuaries could be distinguished by special objects which attract attention by their shape or decoration: special hearths (cross-like shaped or painted), bowls, lamps,

ladles, anthropomorphic or zoomorphic vessels, bucrania, stella, sculptures, statues (Gimbutas 1999, 72; Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh. 2011, 15-17).

The key moments from any human life, rites of passage, like birth, coming of age, marriage, and death, are universal in anthropology, but it is difficult to identify them in prehistory (Bogucki, Crabtree 2004, 92). Also, it is very difficult to define the ritual pottery. In the same time a specific pot could have two functions: one sacred and one profane. Only the discovery context could tell us, over time, the purpose of a vessel, or its ritual function, if it ever had one. The ritual vessel is actually any object made and consecrated for the worship of ancestors or gods. Many of these were used especially to commemorate important events in the lives of their possessors. Although ritual vessels are found in many areas of the ancient world (e.g., *rhytons* or libation vessels of the Greek Bronze Age), they were particularly important in China – where were used for food and wine offerings for ancestors. For the historical ages most of the ritual vessels were used for offerings of wine and foods presented in these and were connected with an ancestral cult. The practice of providing imposing vessels as mortuary gifts, and perhaps even the ancestral cult itself, originated in the Eastern European Neolithic tradition (Kipfer 2000, 272).

Besides the cult building discoveries, there are several vessels with special cultic purposes found all over Neolithic and Copper Age settlements. The artistic activity concerns mainly the shape of the clay objects, which are emphasized by the intense use of ornaments. Although art precedes the Neolithic, this is when it gains cultural and stylistic value (Kalicz 1970, 13). Some very interesting pots, especially made for cultic worship during rituals, preserved their shape even in historical times, like the *rhyton* and *askos*. This division is only a minimal one. There are many types of vessels which do not have a specific function, but the religious meaning could be real, like the crowned vessels (in the Cucuteni culture area), binocular vessels, cassettes with legs, symbolic painted large vessels in the shape of *amphorae*, and many others. So our study is just a first stage of research on this topic, special cultic pot inventory being a very large problem to discuss.

The presence of *askos* and the *rhyton* in a building, associated, of course, with other features, could be a marker for a religious space. There are many studies on these special types, but one is important for the Neolithic Age (Marinescu-Bîlcu 1990), being actually a synthesis on the South-Eastern European space. We only wish to point to some discoveries on this topic, starting from the very well known published data.

Askos in Greek is the name for „bag“. It represents an asymmetric vessel, often squat and duck-shaped, with an off-center mouth, convex top, and single arching handle. It was shaped like a leather bottle for holding water, oil or wine. Some pots have two mouths, one for filling and one for emptying, and others are quite unbalanced and have strange mouths. It later assumed the form of an earthenware pitcher. *Askos* were popular in the Aegean from the Early Helladic to the Classical period (archaeologywordsmith.com).

At Nea Nikomedeia two *askoi* were found near two stone hammers, two cassettes with more than 400 flint blades and many stamp-seals (Rodden 1962; Bánffy 1990-1991, 206; Lazarovici Gh. et alii 2001, 292; Budja 2004, 122).

In the Macedonian area there are many discoveries of this kind, such as an example from Anza (Gimbutas 1974, 59), a cultic pit found at Promachon – Topolnica II, which had inside a grinding stone, several vessels, the front part of a bull skull, many animal bones and an *askos* (Koukouli-Chrysanthaki 2006, 473, fig. 2-2a).

One important vessel from a cultic building is found at Isaia – *Balta Popii*, Iași (consisting of 119 items: an *askos*, 21 feminine statuettes, 13 thrones, 21 cones, 21 small balls and 42 beads) framed in the Precucuteni II culture (Ursulescu 2001, 54, fig. 3; Ursulescu, Tencariu 2006, 81 and the following, figs. 5-8, 11-13; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, fig. IVd. 24; Ursulescu, Tencariu 2009, 91, Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 170). We mention the fact that near the hearth a circular altar table with four legs, an *askos* pot and a clay tablet with signs and symbols were found (Ursulescu, Tencariu 2004; Ursulescu, Tencariu 2006, figs. 5-8, 11-13; Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, fig. IVd.24). A hoard was found at Brad – *La Stâncă*, Bacău County, framed in the A3 phase of the Cucuteni culture. The hoard consists of 480 items, like a copper axe, two bracelets, two rings, three ornamental disks, all made in copper, two gold disks, and 287 deer teeth pierced as for necklace beads. The special items were all deposited in an *askos* type vessel (Ursachi 2010, 300).

We cannot omit the fact that there is a deep connection between anthropomorphic vessels and statuettes, especially in terms of general aspect. The anthropomorphic vessel is like a link between the clay container and the sculptural representation of the human body (Dumitrescu 1974, 173).

There are some very interesting ritual contexts where anthropomorphic vessels were found. Besides figurines, there are many pots representing the female body, by some individualized elements. The

feminine features on pots are prevailing over the masculine ones, of which very few were found so far (Makkay 2005, 88). Many variations on the pot modeling, like faces applied on the pots, body representations through buttocks or/and breasts could be identified. Sometimes the pubic area is very well represented (Naumov 2007; Naumov 2010). Another type of cultic pots is the one with relief decoration, sometimes making real bas-relief or alt-relief compositions. Anthropomorphic and zoomorphic vessels are associated with religious functions, starting in Early Neolithic cultures, in a manner which is not known so far (Makkay 2005, 86).

There are great variations in the cultic pot inventory. Vessels of coarse fabric, but with precious hoards inside, are interesting not because of the garment, but because the inventory made a difference. Due to their aspect, the archaeological literature provides a large description of these vessels. They appeared starting in the earliest Neolithic cultures and integrated several categories. Several researchers tried to classify them, distinguishing between anthropomorphic vessels and anthropomorphised supports (Monah 1997, 145-147), each of them with several variants. Anthropomorphic pots are respecting usually the human body line. Most of them are emphasizing the lower half of the body, expressing the feminine features. Their symbolism is related to the life-giving women (Bánffy, Goldman 2003).

A classification of the anthropomorphic representations was made by researcher R. R. Andreescu (Andreescu 2002, 72). He established several categories: I. vessels in the shape of human body; II. prosopomorphic lids; III. vessels with anthropomorphic features with three sub-categories (III.A. vessels with a human figure modelled under the rim; III.B. vessels with tube arms; III.C. lids with anthropomorphic handle); IV. vessels with anthropomorphic decoration; V. antrozoomorphic vessels. The present classification was made for the Gumelnița culture, but it could easily be applied to several cultures. There is also a very similar classification, but much simplified, that could be applied in general for all cultures and ages: 1. vessels which are representing the human body entirely; 2. vessels which are suggesting the human body, with just some features; 3. some anthropomorphic characteristics are represented, but not the entire human body (Sobaru, Andrei 2004, 14).

Most of the archaeologists agreed on the Near Eastern origin. One of the oldest examples is coming from the Hassuna culture (Müller-Karpe 1974, taf. 60, fig. 13). One relatively recent discovery was made at Çatal Höyük, in Turkey, and shows the female face, with a possible garment deeply incised on the temporal area of the head (Yalman 2006, 198, fig. 141). During recent researches this site has also revealed shards with this kind of anthropomorphic features. A sherd with a human face in relief was found in the fill of Building 94 (Erdoğan 2010, 49, fig. 46).

As we already mentioned, some anthropomorphic vessels appeared in Early Neolithic sites from the eastern European area, like Nea Nikomedeia, Rakitovo sanctuaries (Todorova, Vajsov 1993, 104, fig. 92; Matsanova 2003, 68; Perlès 2004). The number of such pots considerably increased during the Middle and Late Neolithic cultures. Still, comparing them with other types of pots, we can notice that these are not very popular, existing also a considerable large variation in shape and garment (Gimbutas 1989a, 19).

Reconstructing the religious life of the prehistoric people can be a difficult task, since the archaeological remains do not specify the thoughts and feelings of the humans from that age. It is difficult also to „see“ beyond the artefact. Certainly, most vessels were used to cook or keep food, having a direct purpose. The shape was adapted considering the function. It is hard to assert that prehistoric people were making pottery primarily for its decorative value, but certainly some of these very highly decorated vessels are found in special cult areas and their use was not a common one (Shepard 1985, 248).

The presence of the cup and goblet on the Tărtăria tablet is not random, as none of the signs are drawn there by accident. The cup was meant to keep a sacred liquid. Near them we observe the consecration horn, as a symbol of power (Eliade 1995); the bracelet in the grave was with protective purpose; the idols were used in rituals (Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini M. 2011, 187-188).

Most of the cult places have a mixed content, like common use pottery, or several tools, and implements. Libation vessels are easily recognizable from their impractical shapes, with round or pointed bottoms, and with holes in their bases for the outflow. They are also recognizable from the peculiar decoration. Some of them certainly were used to pour milk, or offerings of milk. Rhytons seem to be the receptacle for libation of blood from sacrificed bulls, at least from Bronze Age onwards (Castleden 1990, 169).

What is important to observe, from our perspective, is the fact that rituals needed a dedicated inventory. Observing the pottery, one can relate the rite with the ritual, and the cult with religious behaviour. In Temple 1 from Parța there is a special place where animals were sacrificed (possibly at some specific time). Blood offering was made in special cups, in Temple 2 from Parța, and was placed on an altar table (Lazarovici Gh., Lazarovici C.-M., Merlini M. 2011, 187). The Madžari sanctuary is important by its

integral research. In this manner an image on the religious behaviour for the Macedonian Neolithic was provided (Mitrevski 2006, 21).

Summing up, there is some historical data worth mentioning, since there is large information related to rituals during ancient times. All rituals in ancient Greece are involving cups and goblets. For example, special vessels filled with pure spring water were placed at the entrance to a sanctuary to mark the transition between open space and sacred space. At Temple 1 from Parța an antropomorphic vessel was placed at the entrance. In Greece worshipers had to sprinkle themselves to purify the body and spirit. The act of purification was necessary in order to take part in the communitarian ritual (Cole 2007, 282). Nowadays we find in Catholic churches the stone vessel with holy water, just near the entrance. The believer must put his hand inside and then symbolically make the cross sign. It is considered that the gesture helps to renew the faith, clean the sins and remove bad spirits.

Chapter VIII – Considerations on activities in temples and sanctuaries

Religion is an important aspect, regardless of the society to which we refer (Dexter 1990, 4), as a complex form of human consciousness. Its beginnings are extremely subtle and therefore are very difficult to glimpse, leaving traces sometimes so fragile that they cannot be perceived directly (Boghian 2003, 18). The expression of the deep emotions that awaken religious feelings is difficult to describe, especially in the absence of written sources (Berggren, Harrod 1996, 72). In the previous periods, the archaeological literature was focused mainly on the livelihood and production, and the role of religion has been undermined in the historiography of the subject, this being the rule in all former communist countries (Burdo, 2005, 260).

One of our working hypotheses in writing this paper was that there is a characteristic, special arrangement of the spaces for worship. Arranging a sanctuary or temple includes special dedicated buildings, or other structures associated with cultic activities. The analysis focuses on the exterior architecture and especially on the internal features of the sanctuaries. Of course the features reflected the available materials and the technical capacity of the community, associated with building habits. The ornamentation of a sacred place is directly related to the welfare and ostentation of the community, which is determined by the image a community, has on its own gods (Ferguson 1983, 185), so in the analysis of the space of worship we also included the decorative art forms. Although some studies dispute this view on the religious behavior of the Neolithic people, promoted by M. Eliade and M. Gimbutas, this is one of the many ways to make intelligible the immaterial sphere of Neolithic society.

The monumental buildings and their interior structure shows similarities between remote geographic areas. Temples are mostly located in the central area of the settlements. Common elements of the Danubian or the Balkan-Anatolian area show a common origin of these communities and the transmission of several elements of religion or beliefs (Lazarovici C. M. et alii 2009, 56).

The reconstruction of the religious phenomenon must corroborate three different data sources: tangible data of archaeological origin, religious aspects, with two components (physical and metaphysical) for performing the religious events (rites, funerals, initiations, sacrifices, incantations) and the extension in history of the prehistoric behavior (Boghian 2003, 19).

Archaeological findings are opaque regarding religious life, and the interpretations are fragile when one talks about the image of the gods, death, life, abstract concepts. Yet, they allow a glimpse upon the elements of a mythology with multiple ways of expression. This includes a special arrangement of the building, specific to rituals practices, and the required props. The study of religion or magic of any civilization involves researching and discerning primary laws and rules of rituals (Burdo 2005, 260).

The purpose of our research is to reconstruct the religious life, or at least some sequences thereof, based on archaeological evidence. Along this study we covered a wide space, describing a series of situations and cultic arrangements in dedicated spaces, such as temples or sanctuaries. We approached in the paper several fixed elements, with references to the associated inventory items. The aim of our work is essentially to capture the possible rituals that took place in these spaces. After analyzing the findings on buildings of worship in South-Eastern Europe and the features inside them, some conclusions can be drawn.

We discuss in the following part possible rituals performed inside or alongside temples and sanctuaries. Of course, these are difficult to reconstruct, not knowing to what extent they were public or restrictive rituals (Kuijt 2008b, 183).

Based on their content, D. Boghian classified rituals into several categories, distinguishing: passage rites, social rites, calendar related rites and agricultural rites (Boghian 2004, 139). We add to these foundation and abandonment rituals, defined by Gh. Lazarovici. The foundation rituals precede the construction of a building or some interior features and for discerning these are important details, such as the location of objects and features in space. Objects deposited at the foundation of a building are generally associated rituals of this kind (Lazarovici Gh. 2009a, 240).

The abandonment ritual can be distinguished by the fact that there are a number of things that are submitted either in the process of destruction and leaving the building or shortly after the event occurs (Lazarovici Gh. 2009a, 240). As expressions of abandonment ritual we consider the „burial“ of certain buildings (such as the PPN sanctuaries), or decommissioning of some interior features.

Rituals are not only repetitive, but they include several steps: preparation, performance and conclusion.

Preparation of rituals has several aspects: preparation for public ritual, and personal preparation of the worship administrator. We call generic „administrator of worship“, since is not yet universally accepted idea of a priest / priestess or other name for this function, the one of community religious leader. The organization of spaces devoted to worship assumes a person with spiritual authority over other community members, because the script rituals to be achieved (Ursulescu, Tencariu 2006a, 73). Given the multitude of female representation in praying position and invocation, we consider more plausible the possibility that rituals have been officiated by one or more women (Chirica et alii 2010, 159-204).

Preparation of the priestess consisted in two aspects: a body preparations and a spiritual component. Preparation involves physical purification and dedicated clothing. In a series of household shrines and places of worship, sometimes even in temples, there are encountered in loom weights. The presence of these looms we associate with rituals dedicated to preparing clothing to be used in rituals.

Adornment must have played an important role in preparing the body. Ornaments consist of necklaces, pendants, amulets, bracelets, various other decorative objects, and are some of the most beautiful and fine archaeological pieces. They are of many types and materials of the most diverse kind, including precious materials. Deposits with ornaments are rare and valuable, including both deer canines and pendants of copper, gold and limestone, along with bracelets of copper and / or axes. These were considered as expressing social hierarchies that existed within the Cucuteni Culture, being actually accumulation of goods that were part of the cult administrators or leaders of tribes, cultic inventory (Boghian 2003 163; Monah 2003, 129-140).

The most opulent treasures are those from the Bulgarian area, found at Varna, where the treasury accompanied the deceased in the afterlife (Georgiev 1978, 11-21; Gimbutas 1977, 39-47; Ivanov 1978).

The presence of special or valuable artifacts inside places of worship could be explained through the fact that some members of the society, probably wealthier than others, were taking part at ceremonies, or that inside the temples were stored valuables objects obtained through a collective effort (Dexter 1990, 4). Dressing with dedicated clothing, fixing a hairstyle, putting on jewelry used only on special events, all are part of the preliminary gestures.

In the same line of bodily preparation we include the possible decoration/makeup of the body or face, due to the presence of numerous fragments of red ochre found in sanctuaries.

In the Cucuteni culture were discovered several deposits of color, most of them hidden. In the same setting of bodily preparing of the cult officiant we include the use of masks. Although there are few specimens in real-life size, for the prehistoric period we see a wide spread of this object on the physiognomy of statuettes. The mask from Uivar is the first evidence of the presence of clay masks in the Neolithic period (Hansen 2004-2005, 30).

If we can get some tenuous clues about the physical preparing, about the spiritual preparation we can at most assume using analogies from known historical religions. Prior to a ceremony, the priests must meditate and clean their thoughts through prayer and fasting. The phase of preparation also includes preparing the food for the banquet. From an archaeological perspective, we note two important elements: the sacrifice of animals and the cultic grinding. We do not exclude the choice of the seeds and the cooking of the food to be consumed. The wide spread of the grinders led to the idea of cultic grinding, which occurs in the sanctuary and in places in close proximity (Lazarovici Gh. 2003, 65-86). The most visible traces of the feasts are the pits where the sacrificed animals were deposited. In Space 107 from Çatal Höyük animal bones had been deposited grouped alongside a wall, interpreted as the possible traces of a feast (Matthews 1996).

Conducting the rituals inside sanctuaries requires certain dedicated props, as shown by the variety of the inventory found inside buildings.

The instruments used in rituals, such as anthropomorphic and zoomorphic worship vessels and statuettes, were made by craftsmen who may have complied with certain restrictions, such as purification, fasting or even abstinence. D. Boghian believes that these preparations of the craftsmen were intended to confer a sacred character to the representations used in individual or collective rituals (Boghian 2004, 139).

So far there is no consensus regarding the use of statuettes in rituals, nor how they were actually used. Moreover, it is still debated whether they are religious objects, as is firmly stated in several studies by M. Gimbutas (Gimbutas 1974a), toys (Ucko, 1962, 38-54) or means of asserting a group identity (Bailey 2005, 26-44). R. Alaiba believes that statuary groups were stored in order to be used in a ceremonial (Alaiba 2007, 151). The presence of statuettes in the Anatolian sanctuaries was interpreted as being offerings to the gods, brought by several people at different times (Neagoe 2011, 65). The statuettes were also seen as images of ordinary people, not representation of some supernatural or divine beings (Comşa 1995, 46-47).

The most consistent interpretations of the female statuettes are linked to the ancient image of the Mother-Goddess, with fertility and fecundity attributes, generally associated with a mythology of the earth as a source of life (Gimbutas 1999, 3-43; Golan 2003, 416-23).

The ritual can be analyzed at several levels, depending on the followed topic. The ritual is communication and verbalization, gestures, controlled and prescribed movement of the limbs, establishing and following a script. Certain words are used only to describe a sequence of the ritual, words that are prohibited to be used later. Certain tones or music may be associated with the words spoken to the divinity, to communicate with superior forces (Rappaport 1999, 50; 166).

Regarding the conduct of the rituals, we think there were activities of offering. The offering is made to the gods or goddesses, in order to ensure the welfare of the community, or to attract different kinds of blessings: of the house, the family, the inhabitants, the crops. The activities of offering were classified into: the sacrifice of blood (*mactatio*), the offering of fluid (*libatio*), the offering through combustion (*fumigatio* and *purificatio*), the offering of products and food (*oblatio*) (Hegedűs, Makkay 1987, 102).

Other elements, much less palpable, are associated to the offering activities. Besides the communitarian consumption of food through the banquet, it is likely that the rituals included music, dance and/or consumption of psychoactive substances, to emphasize the euphoric state and ecstasy of the participants or the officiant (Hayden 2003, 52). The so-called Cucutenian support-vessels might have been supports for drums, which would explain their presence in religious contexts (Kovács, Gridan 2015, 231-256).

In the majority of cultic buildings we find ovens, which were probably used to bake the bread necessary during the banquets. Also, the meat must have had an important role.

The participants in the rituals are difficult to identify, but we can issue some hypotheses. One of the possible scenarios is that in the sanctuaries, given the limited space, entered only the initiated, and around the sanctuary was the rest of the community, attending either a part of the ritual or just the feast. A second possibility is that the ritual took long enough that the whole community, during a limited time, entered and exited, thus each person attending a part of the event. The third scenario is that the space of worship was so restrictive, that although we call them temples or communitarian shrines, only the officiant of the cult was allowed inside and maybe some helpers, while the community members were not allowed to enter or to see the statues inside. Of the three options, the first seems the most plausible, given the fact that it is somewhat illogical to equip a space with impressive elements, and then to confine it to a small number of people. The second scenario concerns the way in which the ceremony is performed, and in the absence of written sources or advanced certainties, we can only consider to leave the discussion open.

After conducting the rituals and ending the banquet, we suppose there was an ending. It is difficult today to discern what items were kept for future rituals, and which were broken, decommissioned, thrown or even burned to no longer be used. The bones resulting from the feast are thrown into pits, and the remains of perishable food might have been thrown on the field, to be consumed by birds or animals. Some items used might have been broken intentionally, so they would never be used again. The intentional fragmentation of these objects, for some particular cases, could be explained by their symbolic stripping of their properties and power, embodied in the divine image (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008b, 7-15).

The Woman and the Bull are meant to represent a divine couple, namely the Mother-Goddess and the Bull-God, being some of the most powerful images from the Middle East and the Mediterranean, since the dawn of the Neolithic, with deep roots in the remote Paleolithic (Cauvin 2002, 238). The monumental statues, the cups of blood, the grains deposited in boxes, the grinders, the vessels, the representation of the planets on the wall of the sanctuary are directly connected to a vast mythology linked to the Earth-Mother, the germinative force of the seeds, the light and warmth of the Sun and the phases of the

Moon (Lazarovici Gh. et alii 2001, 339). The process of learning the agricultural techniques was complex and it involved observation, experiment and even chance, which led to the accumulation of knowledge and their transmission to future generations thereafter. Observing the growth of the plants influenced the spiritual sphere, through the emergence of associations between the land upon which plants grow and the woman who gives birth, through the concept of Terra Genitrix (the Earth-Mother), a basic element in the symbolism of fertility and fecundity (Boghian 2003, 152).

Some essential questions remain about the Neolithic deities. Is there really a pantheon? What did it look like and what was it made of? Of course the religious practices are predominantly agrarian, with elements ensuring abundance and the prosperity of the crops (Mihai, Boghian 1977-1979, 432-433).

The many forms of representation of the woman and the bull lead to the idea that the god is a female deity with multiple attributes and avatars (Chirica et alii 2010, 181). This female character, ubiquitous in the areas of Central, South-eastern and Southern Europe, is sometimes represented on a monumental scale, forming genuine cultic altars. With a dim light or light directed on the monumental statues, it is possible to induce a sense of mystery, to impress a person, venerator, believer or „priest“ entering inside the building of the temple. This might have been the purpose of realizing impressive altars and statues.

The bull appears in multiple poses, made in different techniques, embossed, painted, miniatural, in complex and/or hybrid forms. The association of the woman and the bull is ubiquitous in the European Neolithic, as one of the most complex images, with references to a mythology with yet hidden meanings (Eliade 2000, 24). The attributes of this feminine deity are disclosed through the associated images, such as fish, snakes, birds, plants (Chirica et alii 2010, 182). With his bellowing similar to the thunder, the bull is the symbol of the Storm God, who brings rain and ensures the growth of the plants (Eliade 1995, 49-52).

The building of the temple or sanctuary is seen as a dynamic place, in which the events are prepared through the prior activities already described and where the ceremonies took place, under the guidance of the priestess/religious officiant. Inside are kept the props and elements related to the conduct of rituals. When no longer used, the objects were either destroyed or ritually scrapped (like the grinders turned face down), or the whole building was destroyed and covered, as a symbolic „burial“.

The sanctuaries and temples are sacred spaces directly influenced by the sacred beings living and being depicted inside. The spirits are perceived as beings who do not act unless they have secured a special place. The people who approach the sacred space must meet certain conditions, such as initiation, purification, a certain code of behavior (Durkheim 1995, 283).

The large-size representations from several sites are evidence for the existence of separate divinities with well-established attributes. The multiple monumental parts, of which we analyzed mostly the large idols, are elements of an organized religious life, linked to a specific architecture, with various activities, all centered on the image of the divinity (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006 306).

Generally the sanctuaries are not built solely to shelter the elements of worship or the ritual props, but also to dedicate and highlight the spiritual space in the community. From this perspective, the construction of a dedicated cult building is a way of representing the distinct identity of the tribe. After all, the sanctuaries and temples are not passive echoes of a message that was lost in the mists of time, but evidence of a rich spiritual life that formed in time, with a coherent registry of images, with messages based on signs and symbols, with sets of rules, with rules of conduct, all stemming from a common mythology that characterizes South-East Europe in the Neolithic period.

List of figures

- Fig. 1 Block diagram of a system 's structure (Clarke 1968)
- Fig. 2 Chart of interdependency in religion (Bertemes, Biehl 2001, 19, fig. 2)
- Fig. 3 Plans of the *megaron* structures in Pre-Pottery Neolithic (PPN): A, B: Beidha, level II; C: Beisamoun; D, E: 'Ain Ghazal; F, G, H: Jerihon; I, Yiftahel (Banning 1998, 219)
- Fig. 4 Magoula Visvik, Velestino. Plan of the megaron (Theocharis 1973, fig. 23)
- Fig. 5 Piatra Rotarii, Buzău County. Sanctuary and altar in nature (Lazarovici Gh. et alii 2011, 73, fig. 27)
- Fig. 6 Dubova – Cuina Turcului. Stone sculpture
- Fig. 7 Dubova – Cuina Turcului. Bone sculpture
- Fig. 8 Mitoc. Plaque with signs
- Fig. 9 Bruniquel (France). Mousterian cave structure made of stalagmites and stalactites (Clottes, Lewis-Williams 2007, 10)
- Fig. 10 Roche-Cotard à Langeais. The frontal part of the „mask“ (Marquet, Lorblanchet 2000, 331, fig. 8)
- Fig. 11 Bruniquel cave, France. Mousterian structure made of stalagmites and stalactites (www.national-geographic.com-visited on 25.05.2016)
- Fig. 12 Tuc d 'Audoubert, Ariège. Clay bison and cattle (www.donsmaps.com/cavepaintings3.html -visited on 25.05.2016)
- Fig. 13 Fourneau-du-Diable, Bourdeilles, Dordogne. Monumental animals in bas-relief (www.donsmaps.com/diable.html-visited on 25.05.2016)
- Fig. 14 Cieza, Murcia, Spain. Wall paintings at „Cueva de los Grajos“ (Beltran 1970, 81, fig. 31)
- Fig. 15 Cuciulat Cave. Painted horse (Cârciumaru 1987)
- Fig. 16 Gura Chindiei II Cave, Caraș-Severin County. Depiction of a bird with open wings together with several signs (www.cimec.ro/Arheologie/Boroneant-arheologia-pesterilor/index.html – visited on 26.05.2016)
- Fig. 17 Kapova, Russia. Cave paintings (vm.kemsu.ru/rus/palaeolith/kapova.html-visted on 07.05.2016)
- Fig. 18 „Venus of Willendorf“
- Fig. 19 The Horned Goddess of Laussel
- Fig. 20 „Venus“ of Lespugue, France
- Fig. 21 „Venus“ of Kostenki-Borshevo, Russia (www.hermitagemuseum.org-visited on 01.06.2016)
- Fig. 22 Cosăuți, Republic of Moldova (Borziac et alii 1998, 21, fig. 2; și 27, fig. 8); a. statuette; b) engraved plaque, Gh. Lazarovici, after a drawing by Borziac et alii 1998)
- Fig. 23 The Bison from La Madeleine (www.wikiwand.com/es/Abrigo_de_La_Madeleine – accesat 05.05.2016)
- Fig. 24 Isturitz, France. Cave lion carved in reindeer antler with magical symbols (www.i-s-c-a.com/show-cave/38-grottes-d-isturitz-et-oxocelhaya-visited on 06.05.2016).
- Fig. 25 El Juyo. Plan of the sanctuary–cave (Echegaray, Freeman 1992-1993, 41, fig. 7)
- Fig. 26 El Juyo. Anthropomorphic-zoomorphic statue (Echegaray, Freeman 1992-1993, 42, fig. 8)
- Fig. 27 El Juyo. Stone head – photo inside the cave (Freeman, Echegaray 1981, 11, fig. 2)
- Fig. 28 El Juyo. Interpretations on the possible depiction of the stone head (genealogyreligion.net/worlds-oldest-temple-rorschach-rock-visited on 06.05.2016)
- Fig. 29 El Juyo. Cave paintings (Montes et alii 2004, 9)
- Fig. 30 The distribution of Natufian sites (Bar-Yosef 1998, 162, fig. 2)
- Fig. 31 The distribution of PPNA sites in Levant (Kuijt, Goring-Morris 2002, 370, fig. 1)
- Fig. 32 'Ain Mallaha (Enyan). The communal building (Bar-Yosef 1998 163, fig. 4)
- Fig. 33 'Ain Mallaha (Enyan). Foundation of a dwelling from level III (Mellaart 1975, 35, fig. 5)
- Fig. 34 Kobystan/ Gobustan, Azerbaijan. Symbols of rain on rock (www.4gress.com/sights/entry/100148.html-visited on 07.05.2016)
- Fig. 35 Mureybet. Plan of Building 19 (Mellart 1975, 46, fig 15b)

- Fig. 36 Mureybet. Plan of Building 47 (Roux et alii 2000, 31, fig. 2)
- Fig. 37 Anthropomorphic statuettes from Mureybet (Bar-Yosef 1998, 173, Fig. 13/1, 2, 5)
- Fig. 38 Jerf el Ahmar. Building EA30 (Stordeur 2015, fig. 5)
- Fig. 39 Jerf el Ahmar. The building with bucrania (Stordeur, Abbès 2002, 590, fig. 18)
- Fig. 40 Tell 'Abr 3. Plan of Building M1a (Yartah 2013, II, 76, fig. 60)
- Fig. 41 Tell 'Abr 3. General view of the building M1a (Yartah 2013, II, 77, fig. 61/4)
- Fig. 42 Tell 'Abr 3. Miniature zoomorphic statuette found in the bench of building M1a (Yartah 2013, II, 177, fig. 161/2)
- Fig. 43 Tell 'Abr 3. Chlorite vessel incised with „hunting scene“ found in the building M1b (Yartah 2013 II, 189, fig. 173)
- Fig. 44 Tell 'Abr 3. Graphic reconstruction of the building M1a (Yartah 2013, II, 79, fig. 63/1)
- Fig. 45 Tell 'Abr 3. Ornamented objects from the building M1a: zoomorphic vessel – bull; chlorite plaque decorated with incisions (Yartah 2013, II, 103, fig. 87/1, 3)
- Fig. 46 Tell 'Abr 3. Communal building B2 – plan and graphic reconstruction (Yartah 2004, 147, fig. 8/2)
- Fig. 47 Tell 'Abr 3. Photo of the communal building B2 (Yartah 2013, II, 127, Fig. 111/1)
- Fig. 48 Tell 'Abr 3. Sanctuary B2– decorated stone slabs – close view: 1, 2, 5-tiles with panthers; 4: tiles with gazelles; 3: decorated plaster on the wall behind the bench (Yartah 2013 II, 128, fig. 112/2)
- Fig. 49 Tell 'Abr 3. Stone stelae with embossed bull bucrania, without stratigraphic context (Yartah 2013, II, 140, fig. 124)
- Fig. 50 Tell 'Abr 3. Stone tiles decorated with panthers found on the front side of the bench in building B2 (Yartah 2013, II, 138, fig. 122)
- Fig. 51 Tell 'Abr 3. Close view of the slab decorated with gazelles from Building B2 (Yartah 2013, II, 136, fig. 120)
- Fig. 52 Wadi Faynan 16. Decorated bench from building O75 (Mithen et alii 2011, 359, fig. 7)
- Fig. 53 Wadi Faynan 16. Abstract drawings on plaques (Mithen et alii 2011, 359, fig. 8)
- Fig. 54 Qermez Dere. The underground circular buildings with columns – isometric plan (Nashef, 1990, 286, fig. 30)
- Fig. 55 Qermez Dere. Clay columns (www.flickr.com/photos/28803198@N06/7415490452/in/photostream/-visited on 08.05.2016)
- Fig. 56 Hallan Çemi. The plan of excavations, on levels (Rosenberg, Redding 2002, 43, Fig. 1)
- Fig. 57 Hallan Çemi. General view of the buildings (fe-mitolojisoizlugu.com/kentler_turkiye/kentler_e_g_h/hallancemi.html – visited on 26.05.2016)
- Fig. 58 Hallan Çemi. The bucranium from building A (Asouti 1995, 85, fig. 6.5/8)
- Fig. 59 Hallan Çemi. Stone pestles (or „sceptres“) and batons decorated with notched signs (Rosenberg, Redding 2002, 53, fig. 6)
- Fig. 60 Hallan Çemi. Decorated stone vessels (Rosenberg, Redding 2002, 51, fig. 5)
- Fig. 61 Jericho. Cross-section of the PPNA tower (Kuijt, Goring-Morris 2002, 375, fig. 4)
- Fig. 62 Jericho. Photo of the PPNA tower (abidanshahdotcom.files.wordpress.com/2014/07/jericho-tower.jpg – visited on 25.06.2016)
- Fig. 63 Jericho. Photo of the sanctuary from level XII (Tushingham 1952, 13, fig. 5)
- Fig. 64 Jericho. The isometric plan of the sanctuary (Hayden 2003, 204)
- Fig. 65 Göbekli Tepe. The plan of excavations (Schmidt 2010, 240, fig. 2)
- Fig. 66 Göbekli Tepe. Column with snakes (Pillar 1) from Structure A (Schmidt 2007, 92)
- Fig. 67 Göbekli Tepe. Column 33, Structure D – complex embossed ornamentation (Schmidt 2007, 91)
- Fig. 68 Çayönü Tepe. The plan of excavations (Özdoğan A., Özdoğan M. 1989, 67, fig. 1)
- Fig. 69 Çayönü. Plan of the cultic buildings: a. Terrazzo Building; b. The Skull Building; c. The Building with stone stelae (Hole 2002, 197, fig. 1/a, b, c)
- Fig. 70 Çayönü. „Skull Building“; axonometric drawing with the three building phases (Özdoğan A. 2007, 60)
- Fig. 71 Çayönü. „Flagstone building“; axiometric drawing (Özdoğan A. 2007, 60)
- Fig. 72 Çayönü. „Terrazzo Building“; axiometric drawing (Özdoğan A. 2007, 61)
- Fig. 73 Çayönü. Model of a building (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a, 910, fig. 1/1)
- Fig. 74 Nevali Çori. Plan of the peripheral sanctuary (Hayden 2003, 204)
- Fig. 75 Nevali Çori. The peripheral sanctuary- photo (Hauptmann 1993)
- Fig. 76 Nevali Çori. Axonometric reconstruction of the Building 13 (Lichter 2010, p. 587, fig. 3)
- Fig. 77 Nevali Çori. Drawing of one central column from Building 13 (Hauptmann, Schmidt 2007, 80)

- Fig. 78 Nevali Çori. Bird with anthropomorphic physiognomy (Hauptmann, Schmidt 2007a, Kat. 98)
- Fig. 79 Nevali Çori. Stone anthropomorphic sculpture (ro.pinterest.com/pin/473440979552650301 – accessed 08.05.2016)
- Fig. 80 'Ain Ghazal. The apsidal building (Rollefson, Kafafi 2013, fig. 22)
- Fig. 81 'Ain Ghazal. The rectangular building with columns traces (Rollefson, Kafafi 2013, fig. 5)
- Fig. 82 'Ain Ghazal. The PPNC temple (Rollefson 1996, 6, fig. 3)
- Fig. 83 'Ain Ghazal. The four stages of the sanctuaries' evolution (top) and the northern circular „twin“ sanctuary (Rollefson 2005, 7, fig. 3)
- Fig. 84 'Ain Ghazal. Close view of an anthropomorphic stone (Rollefson, Kafafi 2013, fig. 23)
- Fig. 85 'Ain Ghazal. Zoomorphic figurines deliberately drilled with a flint blade (Banning 2003, 18)
- Fig. 86 The plan of excavations in Kfar HaHoresh, Israel with the main activity areas in the site (Goring-Morris, Horwitz 2007, 905, fig. 2)
- Fig. 87 Dja 'de al Mughara. Wall painted with chessboard ornament (lampea.cnrs.fr/spip.php?article1319 – visited on 25.06.2016)
- Fig. 88 Ba'ja. The positioning of the wall paintings inside the building (Gebel 2002, 123, fig. 7).
- Fig. 89 Ba'ja. Red painting – photo (Gebel 2002, 123, fig. 8).
- Fig. 90 Ulucak Höyük. Building 42 with a painted floor (Çilingiroğlu, Çakırlar 2013, 23, fig. 2)
- Fig. 91 Ulucak Höyük. Anthropomorphic vessel found in Building 8 (Çilingiroğlu 2009, 57, fig. 3.10)
- Fig. 92 Ulucak Höyük. Plan of Building 13 (Derin 2005, 91, fig. 4)
- Fig. 93 Ilipinar. Plan of the building from level X (Roodenberg 1993, 264, fig. 3)
- Fig. 94 Ilipinar. Clay throne (Roodenberg 1993, 264, fig. 4)
- Fig. 95 Aşağı Pinar. Plan of the excavated buildings from level 6 (Özdoğan E. 2009, 214, fig. 2)
- Fig. 96 Aşağı Pinar. Building 8 (Room 8)-the southeast corner with fragments of an altar-table (Özdoğan E. 2009, 218, fig. 9)
- Fig. 97 Aşağı Pinar. Anthropomorphic statuette (Özdoğan M. 2009, 27, fig. 7)
- Fig. 98 Bademağacı. Building 3 (Umurtak 2008, 15, fig. 3)
- Fig. 99 Bademağacı. Fragments of a painted wall from Building 3. Photo and drawing (Umurtak 2008, 15, fig. 8/a-b)
- Fig. 100 Bademağacı. Clay head from Building 3 (Umurtak 2008, 15, fig. 20a-b)
- Fig. 101 Bademağacı. Clay structure surrounded by grinding stones and the Building 3 (Umurtak 2008, 23, fig. 32)
- Fig. 102 Bademağacı. Full scale depiction of a leg (Umurtak 2008, 20, fig. 21a-b)
- Fig. 103 Bademağacı. Clay stylized bucranium (Umurtak 2008, 21, fig. 27)
- Fig. 104 Bademağacı. Female statuette in Building 3 (Umurtak 2008, 19, fig. 18)
- Fig. 105 Höyücek. The plan of the site during the „sanctuary phase“ (Çilingiroğlu 2009, 296, fig. 6.16)
- Fig. 106 Çatal Höyük. The geophysical plot of the site in 2010 (jroden.wordpress.com/2010/08/20/catalhoyuk-geophysics/ – visited on 03.08.2016)
- Fig. 107 Çatal Höyük. Plan of the eastern mound with the excavated areas (www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/2000/ar00_01.html – visited on 03.08.2016)
- Fig. 108 Nea Nikomedeia. The settlement plan with the central location of the sanctuary (Rodden 1962, 115, fig. 2)
- Fig. 109 Nea Nikomedeia. Clay statuettes, stamp seals, askos and „nails“ (Budja 2003, 122, fig. 6)
- Fig. 110 Nea Nikomedeia. Anthropomorphic vessels with realistic physiognomy (Perlès 2004, 265, fig. 12.3)
- Fig. 111 Achileion. The cultic complex from level IIb (Gimbutas et alii 1989, 37, fig. 4.7/B)
- Fig. 112 Achileion. Outdoor cultic area from phase IIIb (Gimbutas et alii 1989, 48, fig. 4.20)
- Fig. 113 Achileion. The cultic complex from phase IIIb (Gimbutas et alii 1989, 49, fig. 4.23/2)
- Fig. 114 Achileion. Plan of the sanctuary in the early IVa level (Gimbutas et alii 1989, 57, fig. 4.34/3)
- Fig. 115 Achileion. Figurines found near the bench in the sanctuary in level IV (Gimbutas et alii 1989, 180, tab. 7.2/1)
- Fig. 116 Achileion. The sanctuary extension from the early IVa level (the small room) (Gimbutas et alii 1989, 56, fig. 4.33/C)
- Fig. 117 Achileion. Plan of the sanctuary from the middle IVa level (Gimbutas et alii 1989, 216, fig. 7.76)
- Fig. 118 Sesklo. Graphic reconstruction of the fortification system (archaeologymatters2.blogspot.ro/2012/11/provadia-oldest-town-in-europe.html – visited on 03.10.2016)
- Fig. 119 Sesklo. Graphic reconstruction of the settlement (mitchtempparch.blogspot.ro/2013/08/neolithic-settlements-of-greece.html – visited on 05.08.2016)

- Fig. 120 Sesklo. Plan of the settlement (after Theocharis 1973, fig. 177)
- Fig. 121 Sesklo. Plan of the megaron with three rooms (after Theocharis 1973)
- Fig. 122 The building model from Krannon (ro.pinterest.com/pin/358739926537928032 – accessed 10.05.2016)
- Fig. 123 Sesklo. The plan of Dwelling 37 (after Theocharis 1973)
- Fig. 124 Dimini. Plan of the settlement (Perseus Project-1989)
- Fig. 125 Dimini. Plan of the megaron (British School at Athens via www.archive.org-visited on 02.06.2016)
- Fig. 126 Graphical reconstruction of the Dimini settlement (Theocharis 1993, fig. 19)
- Fig. 127 The bucranium from Dikili Tash (Séfériadès 2005, 98, fig. 1)
- Fig. 128 Dikili Tash. Reconstruction of the building with the bucranium (www.dikili-tash.fr/content/chronologie/neolithique/neo_maisons.htm-visited on 09.08.2016)
- Fig. 129 Tumba Madžari. Plan of the 1981-1990 excavations (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 141, fig. 3).
- Fig. 130 Porodin. Plan of the sanctuary (Naumov 2011, 13, fig. 1/a)
- Fig. 131 Porodin. Altar-table with small legs (Grbić et alii 1960, pl. VI/3)
- Fig. 132 Porodin. Fragment of a modelled wall from the sanctuary (Grbić et alii 1960, pl. V/1)
- Fig. 133 Porodin. Stylized bucranium (Grbić et alii 1960, pl. VI/2)
- Fig. 134 Porodin. House model (Nasteva 2007, 59, fig. 43)
- Fig. 135 Vrbjanska Čuka. Photo of the altars restored in the museum (Makedonski kulturno 2008, 37)
- Fig. 136 Vrbjanska Čuka. Rectangular containers – drawing (Naumov 2008, 16, pl. 2)
- Fig. 137 Donja Branjevina. „The Red Haired Goddess“ after restoration (Balj 2008, 10)
- Fig. 138 Donja Branjevina. Context of discovery of „The Red Haired Goddess“. Markings on the drawing-23: pit with totem; 33: medieval tomb; 34: *Bos taurus* horn in secondary position; 35: *Bos taurus* horn *in situ*; 36: medieval tomb; 38: fragmented statuette *in situ* (Karmanski 2005, 25, fig. 16/3)
- Fig. 139 Vinča. Plan of the 1911 excavations (Nikolić, Vuković 2008, 59, fig. 7)
- Fig. 140 Vinča. Female anthropomorphic vessel (Nikolić, Vuković 2008, 58, fig. 6)
- Fig. 141 Vinča. Human face vessel (Nikolić, Vuković 2008, 63, fig. 14)
- Fig. 142 Vinča. Plan of the 1930-1934 excavations (Nikolić, Vuković 2008, 54, fig. 3)
- Fig. 143 Vinča. Plan of the Building 03/03 with indication on the objects' position (Tasić 2007, pl. I/1)
- Fig. 144 The megaron from Vinča. Plan and reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 196, fig. IIIa. 79)
- Fig. 145 Kormadin. Plan of the area excavated until 2008. The location of the sanctuaries investigated in 1956-1958 are indicated with red colour (Bulatović et alii 2010, 4, Appendix 3)
- Fig. 146 Kormadin. Plan of Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 131, fig. 33)
- Fig. 147 Kormadin. Sanctuary 1 – graphic reconstruction (Jovanović M., 2011, 36, fig. 13)
- Fig. 148 Kormadin. Decorated fragment of the sacrificial altar from Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 131, fig. 35)
- Fig. 149 Kormadin. The mark of the central column from Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 131, fig. 34)
- Fig. 150 Kormadin. Plan of Sanctuary 2 (Jovanović, Glisić 1961, 128, fig. 25)
- Fig. 151 Kormadin. Sanctuary 2 – graphic reconstruction (drawer Eva Delczeg after Jovanović 1991)
- Fig. 152 Crkvine. Plan of Building 1/2008 with the location of the main elements: 1. oven no. 2; 2. platform with statuettes; 3. altar; 4. grinding stone; 5. area with ceramic fragments 6. oven no. 1; 7. ceramic fragments; 8. bucranium; 9. beam impressions; 10. *pythos* (Crnobrnja et alii 2009, 13, fig. 5)
- Fig. 153 Crkvine. The bucranium from Building 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 14, fig. 6)
- Fig. 154 Crkvine. The grinding stone from Building 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 18, fig. 14)
- Fig. 155 Crkvine. The altar-clay structure from Building 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 16, fig. 12)
- Fig. 156 Crkvine. *In situ* statuettes from Building 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 15, fig. 10)
- Fig. 157 Crkvine. Statuettes from Building 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 15, fig. 11)
- Fig. 158 Crkvine. Plan and photo of the Building 1/2010. 1. wall; 2. post holes; 3. floor; 4. oven 1; 5. oven 2; 6. storage container; 7. small clay table; 8. clay structure for the grinding stone 9. grinding stones; 10. group of ceramic fragments; 11. loom weights; 12a. eastern bucranium; 12b. western bucranium; 12c. southern bucranium; 13. pit 1; 14. pit 2; 15. shallow dug holes filled with pieces of daub (Crnobrnja 2012, 61, fig. 20)
- Fig. 159 Gomolava. Plan of the buildings from the Vinča level (Jovanović M. 2011, 15, fig. 2)
- Fig. 160 Gomolava. Graphic reconstruction of Building 4/1975 (Jovanović M. 2011, 24, fig. 3)
- Fig. 161 Gomolava. Graphic reconstruction of Building 6/1980 (Jovanović M. 2011, 31, fig. 10)

- Fig. 162 The plan of Topolnica-Promachon site with the two sectors (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 49, fig. 5.1/1)
- Fig. 163 Topolnica-Promachon. Plan of the sanctuary discovered in 1982 (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 749, fig. 3)
- Fig. 164 Topolnica-Promachon. Close view of the oven's plan (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 750, fig. 4)
- Fig. 165 Topolnica-Promachon. The location of the statues (Vajsov et alii 2012)
- Fig. 166 Topolnica-Promachon. General view of the sanctuary (Structure 4) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 53, fig. 11)
- Fig. 167 Topolnica-Promachon. Fragment of a woven basket (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 56, fig. 15/1)
- Fig. 168 Topolnica-Promachon. Graphical reconstruction of the painted bark (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 57, fig. 19)
- Fig. 169 Rakitovo. Plan of the Building 8 (Matsanova 2003, 66, fig. 1)
- Fig. 170 Rakitovo. A part of the inventory in Building 8 (Budja 2003, 123, fig. 7.1)
- Fig. 171 Dolnoslav. Graphical reconstruction of the sanctuary (Lazarovici Gh., Lazarovici C.M. 2006, 92, fig. 31.c)
- Fig. 172 Dolnoslav. Anthropomorphic figurine (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 92, fig. 31.c)
- Fig. 173 Dolnoslav. Anthropomorphic figurine (www.archaeologicalmuseumplovdiv.org/_m1710/Prehistoric-Art – visited on 09-08.2016)
- Fig. 174 Map of the Mesolithic and Early Neolithic sites in the Danube Gorge (www.donsmaps.com/images31/irongatescontourmaparchaeology.jpg-visited on 11.08.2016)
- Fig. 175 Lepenski Vir Museum (photo Adela Kovács, 08.09.2011)
- Fig. 176 Lepenski Vir. Structures from level I (Radovanović 2006a, 115, fig. 6)
- Fig. 177 Lepenski Vir. Graphic reconstruction of a building from level I (Srejović 1969)
- Fig. 178 Lepenski Vir. The tombs ' location inside the houses of level 1c (indicated with dark gray) (Radovanović 2000, 341, fig. 5)
- Fig. 179 Lepenski Vir. The trapezoidal position of the deceased –photo (Radovanović 2006a, 114, fig. 4)
- Fig. 180 Lepenski Vir. The trapezoidal position of the deceased – drawing (Srejović 1981, 40)
- Fig. 181 Lepenski Vir. Sanctuary L 28 – the interior: the stone plaque under the rock and the two stone heads (Budja 2006, 192, fig. 6)
- Fig. 182 Lepenski Vir. Sanctuary L 28-„The Sanctuary under the rocks“ (Srejović 1981, 23)
- Fig. 183 Lepenski Vir. L 45: the stone table and the altar (Rusu 2011, fig. 53.a)
- Fig. 184 Lepenski Vir. Close view of the stone sculpture in sanctuary L 44 (Srejović 1981, 16)
- Fig. 185 Lepenski Vir. Stela-column and stone sculptures in sanctuary L 44 (Srejović 1981, 8)
- Fig. 186 The Trescavăț Mountain: a possible model for the trapezoidal shape of the buildings (photo: Gh. Lazarovici)
- Fig. 187 Cristian I. Plan of the sanctuary with pits (Luca et alii 2013, 9, plan 1)
- Fig. 188 Cristian I. General view of the sanctuary with pits (Luca et alii 2013a, 13, photo 2)
- Fig. 189 Cristian III. Plan of the sanctuary and the stone statues/menhirs ' position (Luca et alii 2014a, 16, plan 3)
- Fig. 190 Sacarovca (Săcăreuca). Plan of Building 21 (Dergachev, Larina 2014, 12, fig. 5)
- Fig. 191 Sacarovca (Săcăreuca). The small altar from Building 21 (Dergachev, Larina 2014, 28, fig. 19)
- Fig. 192 Miercurea Sibiului. Ceramic fragment with signs (Suciu 2015, 12, fig. 7/a-b, 8/a)
- Fig. 193 Trestiana. Plan of building C/L3 (Popușoi 2005, 357, fig. 158)
- Fig. 194 Trestiana. Small altar found inside the building C/L3 (Popușoi 2005, 316, fig. 118/1)
- Fig. 195 Trestiana. The reconstruction of building C/L3 at „Vasile Pârvan“ Museum, Bârlad, Vaslui County (photo Mircea Oancă)
- Fig. 196 „Venus of Zăuan“ (muzeuzalau.ro/index.php/colectii/neolitic-2/)
- Fig. 197 Zăuan. Vessel with two openings (clasate.cimec.ro/)
- Fig. 198 Gura Baciului. Stela from building P 24 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 120, fig. II.64)
- Fig. 199 Gura Baciului. The position of tomb M7 (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 110, fig. 7)
- Fig. 200 Ocna Sibiului. The complex from Dwelling 8 (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Maxim 2009, 95, fig. 2a)
- Fig. 201 Ocna Sibiului. The ornamentation of the objects from Dwelling 8 (Merlini 2009, 179, fig. 5.12)
- Fig. 202 Balta Sărată. Dwelling 28 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 170, Fig. IIIa.50)

- Fig. 203 Balta Sărată. „Water Column“ (Lazarovici Gh. et alii 2004, fig. 10/a-b)
- Fig. 204 Tărtăria. The incised tablets (Lazarovici Gh., Merlini 2005, 210, fig. 14)
- Fig. 205 Tărtăria. Objects from the ritual pit that are now at the History National Museum of Transilvania (Lazarovici Gh., Merlini 2005, 211, fig. 15)
- Fig. 206 Tărtăria. Objects from the ritual pit: alabaster idol, phallic idol, prismatic idol (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011, 146, fig. VII B.22; 142, fig. VII B.15; 138, fig. VII B.7)
- Fig. 207 Tărtăria. Cultic object from the building L VIII (Luca 2016, 157, fig. 120/1)
- Fig. 208 Tărtăria. Plan with the remains of building L VIII (Luca 2016, 156, fig. 120/118)
- Fig. 209 Padea. Plan of the pit-house 1 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 397, fig. III d.9)
- Fig. 210 Medgidia. Ritual pit – plan and profile (Haşotti 1997, fig. 5)
- Fig. 211 Parţa. Temple 1 – plan of the building (Lazarovici Gh. et alii 2001, 204, fig. 165)
- Fig. 212 Parţa. Temple 1. Deposition of an anthropomorphic vessel at the entrance (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 306, Fig. III b.120)
- Fig. 213 Parţa. Temple 1 – graphic reconstruction (Lazarovici Gh. et alii 2001, 205, fig. 166)
- Fig. 214 Parţa. Temple 1, pit 63 – location on the plan (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 311, fig. III b.126)
- Fig. 215 Parţa. Temple 1, pit 63 – photo of level 2 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313, fig. III b.129)
- Fig. 216 The central area of the settlement from Parţa with the position of the temple and „The House of The Tribe“ (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 366, fig. III b.196/c)
- Fig. 217 Parţa. Plan of Temple 2 – the middle phase (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313, fig. III b.135)
- Fig. 218 Parţa. Plan of the Temple – the late phase. D: table, C: cup for blood, V: large fire place, E: table, T: tray (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 313, fig. III b.136)
- Fig. 219 Parţa. Temple 2 – view from the east, graphic reconstruction (Lazarovici Gh. et alii 2001, front cover)
- Fig. 220 Parţa. Temple 2 –view from the west, the early phase, graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 228, fig. III b.157)
- Fig. 221 Parţa. Temple 2. The area of the monumental statue and the pedestal– plan (Lazarovici Gh. et alii 2001, 225, fig. 189)
- Fig. 222 Parţa. Temple 2. The blood goblet, the altar table D (reconstruction at the Banat Museum, Timişoara) (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 326, fig. III b.150)
- Fig. 223 Parţa. Temple 2. The two versions of reconstruction of the double statue: two bulls (or cow/bull); The Great Mother and The Bull (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 329, fig. III b. 153; reconstruction at the Banat Museum, Timişoara)
- Fig. 224 Parţa. Temple 2. Structures B and C with indoor elements (Lazarovici Gh. et alii 2001, 227, fig. 191)
- Fig. 225 Parţa. Temple 2. Human face amphora (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229, fig. 193)
- Fig. 226 Parţa. Temple 2. Pedestal for the bust idol and various vessels from altar B – reconstruction at Banat Museum, Timişoara (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 333, fig. III b. 159/b)
- Fig. 227 Parţa. The Meander House – plan of level 6 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 240, fig. III b.36)
- Fig. 228 Parţa. Dwelling 16 (P43) with bucrania on the floor (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 250, fig. III b.45)
- Fig. 229 Parţa. The House of the Oven – plan (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 266, fig. III b.70)
- Fig. 230 Parţa. The House of the Oven – graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 267, fig. III b.71)
- Fig. 231 Parţa. Dwelling 126 – photo during excavation (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 355, fig. III b.185/c)
- Fig. 232 Parţa. Dwelling 126 – graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 357, fig. III b.186)
- Fig. 233 Liubcova. Parts of a domestic altar (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 507, fig. IV a.34)
- Fig. 234 Gălăţui. Aspects during the sanctuary excavation (Neagu et alii 2001)
- Fig. 235 Fragments of a painted interior wall from the sanctuary in Căscioarele (Dumitrescu Vl. 1970)
- Fig. 236 Căscioarele. Plan of the sanctuary (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 538, fig. Ivc.24)
- Fig. 237 Căscioarele. Painted columns (Dumitrescu Vl. 1986/72)
- Fig. 238 „The Holly Family“ assembly from L36 in Poduri – *Dealul Ghindaru* (Monah et alii 2003, 111)
- Fig. 239 „The Council of Goddesses“ assembly from Poduri (Monah et alii 2003, front cover)
- Fig. 240 Isaiia. Plan of the sanctuary (L1A and L1) with two phases of use (Ursulescu, Tencariu 2006a, 28, fig. 3)

- Fig. 241 Isaiia. Graphic reconstruction of the sanctuary (L1A și L1) with the two phases of use (Ursulescu, Tencariu 2006a, 50, fig. 13)
- Fig. 242 Isaiia. Elements of the cultic complex from the sanctuary, the first phase (Ursulescu 2001, 54, fig. 3)
- Fig. 243 Isaiia. The hoard (Ursulescu, Tencariu 2009, 95, fig. 5)
- Fig. 244 Târgu Frumos. Plan of the sanctuary (L. 11) (Ursulescu, Tencariu 2004, 131, fig. 2)
- Fig. 245 Târgu Frumos. Copper objects (Ursulescu et alii 2005, fig. 9)
- Fig. 246 Târpești. Dwelling 6 – plan (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 37/1)
- Fig. 247 Târpești. Table legs from Dwelling 6 (Marinescu-Bîlcu 1981, fig. 115/9-10)
- Fig. 248a Baia. The position of the cultic vessel in Dwelling 3 (Ursu, Aparaschivei 2014, 78, fig. 6)
- Fig. 248b Baia. Plan of Dwelling 3 (Ursu, Țerna 2015, 49, fig. 2)
- Fig. 249a Baia. Cultic vessel from Dwelling 2 (Ursu, Aparaschivei 2014, 74, fig. 2/1)
- Fig. 249b. Baia. Cultic vessel from Dwelling 1 (Ursu et alii 2016, fig. 4/2)
- Fig. 250 Sabatinovka. The sanctuary – plan and graphic reconstruction (Makarević 1960, 290, fig. 1)
- Fig. 251 Putinești I. Objects from the pit-house 2 (Bodean 2001, 82, 83, fig. 41, 42)
- Fig. 252 Ghirbom. The remains of the dwelling and altar (Aldea 1974, fig. 1)
- Fig. 253 Ghirbom. Part of the inventory found near the altar (Aldea 1974, fig. 2)
- Fig. 254 Pianu de Jos. Plan of the altar 's remains found *in situ* (Paul 1992, Pl. LII/2)
- Fig. 255 Pianu de Jos. Graphic reconstruction of the altar (Paul 1992, Pl LII/3)
- Fig. 256 Căscioarele. The sanctuary from the Gumelnița level: plan and graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2007, 130, fig. Vc.67)
- Fig. 257 Căscioarele. Model of sanctuary with bucranium (www.artnet.com/ – visited on 22.06.2016)
- Fig. 258 Pietrele. Sanctuary L1 – plan (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., 2007, 131, fig. Vc.69)
- Fig. 259 Hârșova. Plan of the excavations from 1990 and the location of the sanctuary L 11 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 134, fig. Vc.72)
- Fig. 260 Hârșova. The head of a monumental idol (Hașotti 1997, fig. 107/1)
- Fig. 261 Hârșova. Altar 2 from the sanctuary L11 (Hașotti 1997, fig. 80)
- Fig. 262 Tangâru. Plan of the sanctuary (Lazarovici Gh., Lazarovici C.M. 2006, 95, fig. 34)
- Fig. 263 Tangâru. The sanctuary – graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 137, fig. Vc.76,b)
- Fig. 264 Teiu. Tell 1: The sanctuary and the anthropomorphic statue –graphic reconstruction (Neagu, Măndescu, 2011, 84, pl. 4.1)
- Fig. 265 Mărgineni. The reconstruction of the sanctuary at „Iulian Antonescu“ Museum, Bacău (photo by Adela Kovács, 05.09.2015)
- Fig. 266 Mărgineni. Anthropomorphic idol – drawing — and copper axe (Monah 1997, 257, fig. 5)
- Fig. 267 Scânteia. Photo during the excavation of L1 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 229, Fig. Vd.87)
- Fig. 268 Berești. Wall decorated with embossed spirals, *in situ* – photo (Dragomir 1996a, 236, fig. 2/2) and the restored wall fragment at the History Museum, Galați (photo Adrian Adamescu, 29.08.2016)
- Fig. 269 Ariușd. Decorated fronton *in situ* – photo (László F. 1914, 306, fig. 13)
- Fig. 270 Ariușd. The decorated fronton and its context of discovery – drawing (Sztáncsuj 2015, 128, fig. 53/1)
- Fig. 271 Ariușd. Decorated fronton and wall fragments (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 237, fig. Vd.102)
- Fig. 272 Ariușd. The decorated fronton after restoration (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 92, fig. 4)
- Fig. 273 Vorniceni. Plan of building 11 (Diaconescu 2011, fig. 8)
- Fig. 274 Lozna. Plan of building II – in the middle, the altar–fireplace (Șadurschi 1983, 88, fig. 3)
- Fig. 275 Lozna. Fragment of a Cucuteni B vessel with signs and symbols (photo: Gh. Lazarovici)
- Fig. 276 Shkarovka. The sanctuary – graphic reconstruction (Tsvek 1999, 114, fig. 2/2)
- Fig. 277 Vesely Kut. The sanctuary and the pottery workshop – graphic reconstruction (Tsvek 2016, 19, fig. 3)
- Fig. 278 Buznea. Plan of the sanctuary. 1-cultic complex; 2-fireplace; 3-vessel with a tube; 4-painted vessels; 5-ceramic fragments (Mihai, Boghian 1977-1979, 439, fig. 2)
- Fig. 279 Buznea. The position of the vessels within the cultic complex (Mihai, Boghian 1977-1979, 440, fig. 3)
- Fig. 280 Buznea. The position of objects within the cultic complex (Lazarovici C. M. et alii 2009, 65, fig. 11)
- Fig. 281 Poduri. Plan of the sanctuary 's ground floor (Dwelling 2) (Preoteasa 2013, 96, fig. 7)
- Fig. 282 Poduri. Plan of the sanctuary 's first floor (Dwelling 2) (Preoteasa 2013, 96, fig. 8)
- Fig. 283 Ștefănești. Plan of the Dwelling 3 (Nițu, Șadurschi 1994, 188)

- Fig. 284 Ștefănești. Cross-shaped fireplace *in situ* (photo: archive of Botoșani County Museum)
- Fig. 285 Cucuteni. The position of the buildings with cultic structures in level III – marked with red colour (modified after Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004, fig. 29)
- Fig. 286 Vladimirovka. Dwelling 3 – plan and graphic reconstruction (Passek 1949, 83, fig. 38/a-b)
- Fig. 287 Timkovo. Plan and graphic reconstruction of dwelling 1 (Videiko, Burdo 2015a)
- Fig. 288 Aleksandrovka. Plan and graphic reconstruction of the sanctuary (1. floor; 2. fireplaces; 3. fragmented vessels; 4. ladles; 5. anthropomorphic statuettes) (Burdo 2005, 65)
- Fig. 289 Maidanetske. Plan and graphic reconstruction of building M (Burdo 2005, 72; 74)
- Fig. 290 Nebelivka. The temple during excavation (Chapman et alii 2016, 121, fig. 16)
- Fig. 291 Nebelivka. Plan of the ground floor and first floor. 1-7: cross-shaped platforms; 8-9: clay structures; 11: fireplace; 12: bench; 13-16: deposition of vessels on the floor; 17-21: thresholds (Videiko 2015)
- Fig. 292 Nebelivka. Threshold at the entrance in the central room at the first floor (Videiko 2015)
- Fig. 293 Nebelivka. Cultic complex composed of 21 miniature vessels (Videiko 2015)
- Fig. 294 Nebelivka. The ornamented cross-shaped Altar 5/Elevation 5 during excavations (Videiko 2015)
- Fig. 295 Nebelivka. Graphic reconstruction of the temple: a. The Ukrainian version (Videiko 2015); b. The British version (Chapman et alii 2016, 123, fig. 11)
- Fig. 296 The sanctuaries ‘ position in the site of Trușești (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 233, Fig. Vd.95)
- Fig. 297 Trușești. Building 24 – graphic reconstruction – and the double statue (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 58, fig. 3)
- Fig. 298 Trușești. Building L40 – graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 59, fig. 4)
- Fig. 299 Trușești. Building L60 – graphic reconstruction (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh., Țurcanu 2009, 60, fig. 5)
- Fig. 300 Trușești. Clay anthropomorphic statues found inside the building L60 and L61 (Petrescu-Dâmbovița et alii 1999, 291, fig. 1, 3, 5)
- Fig. 301 Trușești. Building L61, two versions of graphic reconstruction: a. statues at the ground level (Mantu-Lazarovici C. M. 2004, 59, fig. 27); b. statues on the column (Lazarovici C. M. et alii 2009, 62, fig. 7)
- Fig. 302 Véstő-Mágor. Plan of the sanctuary (Hegedűs, Makkay 1987, 87, fig. 3)
- Fig. 303 Véstő-Mágor. The interior of the sanctuary – graphic reconstruction (Hegedűs, Makkay 1987, 87, fig. 4)
- Fig. 304 Véstő-Mágor. The bird-shaped lid on the altar-table (Hegedűs, Makkay 1987, 96, fig. 16)
- Fig. 305 Véstő-Mágor. Circular structure with protomas (Hegedűs, Makkay 1987, 94, fig. 11)
- Fig. 306 Véstő-Mágor. Cultic objects from the sanctuary (www.panoramio.com/photo/15028081 -visited on 06.09.2016)
- Fig. 307 The reconstruction of the statue at the museum in Véstő-Mágor (www.panoramio.com/photo/124208337-visited on 11.09.2016)
- Fig. 308 Herpály – Berettyóújfalu. General view on the House 9 (Kalicz et alii 2011, 29)
- Fig. 309 Herpály – Berettyóújfalu. Fireplaces and tables inside House 9 (Kalicz et alii 2011, 28, 31)
- Fig. 310 Polgár-Csőszhalom. Plan of the fortified tell settlement and the excavations from the flat settlement (Ráczky, Sebők 2014, 52, fig. 1/1)
- Fig. 311 Polgár-Csőszhalom. Plan of building 11 (House 3) – the walls (Ráczky, Sebők 2014, 65, fig. 5)
- Fig. 312 Polgár-Csőszhalom. Fragments of anthropomorphic legs from the first level of the sanctuary (Ráczky, Sebők 2014, 80, fig. 19)
- Fig. 313 Assembly of the five statues sitting on the throne found at Szegvár-Tüzköves
- Fig. 314 Anthropomorphic vessels from Hódmezővásárhely- Kőkenydomb (Kalicz Ráczky 1987, 22)
- Fig. 315 Nebo. Female statue on throne (Müller-Karpe, 1968, taf 151)
- Fig. 316 Bordjoš. Female statue with a vessel in her arms (Müller-Karpe, 1968, taf 153)
- Fig. 317 Erfurt. Anthropomorphic vessel on throne (Müller-Karpe 1968, taf. 223, 13)
- Fig. 318 Nitriansky. On throne statue (Müller-Karpe 1968, taf. 199, A)
- Fig. 319 The structure of the database used by Gh. Lazarovici
- Fig. 320 Example of a selection in the category „altars“, which includes data regarding the location, culture, country, bibliography.
- Fig. 321 The structure of the table used for the building description
- Fig. 322 The structure of the table used for the description of immovable structures

- Fig. 323 The structure of the table used for the description of indoor mobile inventory
- Fig. 324 The structure of the table used for the interpretation of the buildings or inventory
- Fig. 325 Type A buildings
- Fig. 326 Type B buildings
- Fig. 327 Type C, D, E, F buildings
- Fig. 328 Type G buildings
- Fig. 329 The position of objects inside the rectangular, circular (C), trapezoidal (T) and square (P) buildings.
- Fig. 330 The typology of benches from sanctuaries
- Fig. 331 Type A column
- Fig. 332 Type B column
- Fig. 333 Type C column
- Fig. 334 Type D column
- Fig. 335 Type A fireplace
- Fig. 336 Type B fireplace
- Fig. 337 Type A altar-table
- Fig. 338 Type B and C altar-table
- Fig. 339 The typology of bucrania
- Fig. 340 The types of buildings used as sanctuaries and temples
- Fig. 341 Preferences seen in the choice of construction materials for building the sanctuaries
- Fig. 342 The monumental entrance in the Temple 2 at Parța, with door, niche with bucranium and window (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 321, fig. IIIb.143)
- Fig. 343 Parța. The House of The Tribe 's foundation (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 340, fig. IIIb.168)
- Fig. 344 Digital reconstruction of one of the entrance gates in the Uivar settlement (Schier et alii 2004)
- Fig. 345 Vinkovci. Bucranium positioned above the entrance (Hoti 1989, T3/1)
- Fig. 346 Graphic reconstruction of the sanctuary 's entrance and the building (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007, 237, fig. Vd.102. b)
- Fig. 347 The typology of building entries (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2007)
- Fig. 348 The Lion Gate of Micenae
- Fig. 349 The sanctuary in Kommos (Stampolidis, Kotsonas 2006, fig 17)
- Fig. 350 The frequency of the sanctuaries' entrance types
- Fig. 351 Tell Halula. Reconstruction of building F/E C and the indication of the area with painted floor (Molist 1998, fig. 3)
- Fig. 352 Tell Halula. Female figurines painted with red, on the floor (Montana 2013, 112)
- Fig. 353 Lepenski Vir. The tombs ' location in level 1a (the buildings marked with light gray: houses with no burials; the buildings marked with dark gray: houses with burials) (Radovanović 2000)
- Fig. 354 Lepenski Vir. The tombs ' location inside the houses of level 1c (indicated with dark gray) (Radovanović 2000)
- Fig. 355 Lepenski Vir. The tomb 's position in House 21 (Borić et alii 2004, 239)
- Fig. 356 Parța. Temple 2. Ritual deposition near the monumental statue (Lazarovici Gh. 2009a)
- Fig. 357 Parța. Temple 1 – Pit 63, drawing (Lazarovici Gh. et alii 2001, 214, fig. 174)
- Fig. 358 Balta Sărată. The deposition of the grinding stones on the floor of building L18 (Lazarovici Gh. 2009a, fig. 12a)
- Fig. 359 Balta Sărată. The floor of L18 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 176, Fig. IIIa.54)
- Fig. 360 Tell Halula. Paintings on the eastern wall of the sanctuary HF (Montana 2013, 120, fig. 11)
- Fig. 361 Dja 'de al Mughara. Wall painted with the chessboard ornament (lampea.cnrs.fr/spip.php?article1319)
- Fig. 362 Çatal Höyük. Painted wall in Building 2 (Farid 2003, 52, fig. 37)
- Fig. 363 Çatal Höyük. Geometric drawing of the niche in Building 2 (Cleere et alii 2005, 244, fig. 119)
- Fig. 364 Çatal Höyük. Panel painted in red from Building 59 (Hodder 2006, 5, fig. 6)
- Fig. 365 Çatal Höyük. The southern wall of Building 55, before excavation (George 2005, 250, fig 122)
- Fig. 366 Çatal Höyük. One phase of repair of the southern wall in the nearby of the oven (George 2005, 253, fig. 123)
- Fig. 367 Çatal Höyük. The painted northern wall in the Building 49 (Hodder 2008, 3, fig. 4)
- Fig. 368 Çatal Höyük. Plan of the ground floor of Building 78 (Erdoğan 2008, fig. 94)
- Fig. 369 Çatal Höyük. Reconstruction of Building 78 (Erdoğan 2008, fig. 93)

- Fig. 370 Çatal Höyük. Abstract ornamentation on the lateral side of the bench F.1651 from Building 49 (Eddinsford 2008, 33, fig. 19)
- Fig. 371 Çatal Höyük. The hand as a repetitive motif on the panel in sanctuary VII.8 (Mellaart 1967, 92, fig. 43)
- Fig. 372 Çatal Höyük. The edge of the platform in Building 49 (Eddinsford 2008, 33, fig. 18)
- Fig. 373 Çatal Höyük. The hand motif on the northern wall in Building 77 (House 2010, 37, fig. 31)
- Fig. 374 Çatal Höyük. Sanctuary VI.A.50 (Mellaart 1964, 43, fig. 4)
- Fig. 375 Çatal Höyük. Wall painted with white on black background in building 121 (Marciniak et alii 2013, 77, Fig. 4.3)
- Fig. 376 Çatal Höyük. Painted wall in building A.III.8 (Mellaart 1967, 86, fig. 31)
- Fig. 377 Çatal Höyük. Incised and painted panel in Building 77 (Hodder 2010, 39, fig. 36)
- Fig. 378 Çatal Höyük. Panel painted in red and black in the sanctuary VII.21 (Mellaart 1967, 75, fig. VIII)
- Fig. 379 Çatal Höyük. Abstract ornamentation in Building 80 (Farid 2011, 29, fig. 37)
- Fig. 380 Teleilat el Ghassul. The reconstructed ornamentation of the wall (www.ofm/sbf/escurs/Giord/81museo07big.jpg-visited on 23.06.2016)
- Fig. 381 Hódmezővásárhely-Gorzsa. Fragment of an ornamented wall (Horváth 1987, 34, fig. 4)
- Fig. 382 The representation of the area with decorative elements on walls in relation to the cardinal points
- Fig. 383 The frequency of geometric motifs on the sanctuaries ' walls
- Fig. 384 The frequency of colours used for painting the sanctuaries
- Fig. 385 Jerf el Ahmar. Decorated bench in the communal building EA 53 (Stordeur 2015, fig. 7)
- Fig. 386 Göbekli Tepe. Carving on a bench slab (Meskell 2011, 255, fig. 5)
- Fig. 387 Göbekli Tepe. Stone bench between the T-shaped columns (Schmidt 1998, 3)
- Fig. 388 Çatal Höyük. Bucranium on a clay column in sanctuary A.VI.1 (J. Mellaart 1963, pl. VI, a)
- Fig. 389 Çatal Höyük. Graphic reconstruction of the northeast corner of the sanctuary A.VI.1 (Mellaart 1963, 53, fig. 4)
- Fig. 390 Çatal Höyük. Photo of the seven horn pairs inserted in the bench (Mellaart 1963, pl.VI, b)
- Fig. 391 Çatal Höyük. Graphic reconstruction of the eastern wall of the sanctuary E.VI.50 (Mellaart 1964, 43, fig. 4)
- Fig. 392 Çatal Höyük. Graphic reconstruction of the eastern wall of the sanctuary E.VI.14 (Mellaart 1963, 76, fig. 17)
- Fig. 393 Çatal Höyük. Horns integrated on the northern side of the bench in Room 94/Space 94 (Bogdan 2005, 54, fig. 38)
- Fig. 394 Çatal Höyük. Bench with integrated horns in Room 94/Space 94 – general view (Bogdan 2005, 55, fig. 40)
- Fig. 395 Çatal Höyük. Integrated bucrania in the first level of the bench in Building 52 (Tung 2013, 15, fig. 1.4)
- Fig. 396 Tumba Madžari. Plan of the sanctuary (Naumov 2011, 13, fig. 1/b)
- Fig. 397 Tumba Madžari. Anthropomorphic lamp (Zdravkovski 2006, 107, fig. 9)
- Fig. 398 Pietrele. Bench in the sanctuary – photo (Berciu 1956, 499, fig. 17)
- Fig. 399 Poduri. Bench in L2 after conservation, exhibited at the Museum of Eneolithic Art Cucuteni, Piatra Neamț (Preoteasa 2013, 109, fig. 22)
- Fig. 400 The typology of benches from sanctuaries
- Fig. 401 The position of objects inside the rectangular (D), circular (C), trapezoidal (T) and square (P) buildings.
- Fig. 402 Types of benches: frequency of use
- Fig. 403 The ratio between the types of banks and their location inside buildings
- Fig. 404 The location of rectangular benches (Type A) inside the rectangular buildings
- Fig. 405 Chart of the benches location in square buildings
- Fig. 406 Chart of the benches location in circular buildings
- Fig. 407 Tell 'Abr 3. Slabs with embossed bull bucrania without stratigraphic position (Yartah 2004, 153, fig. 15)
- Fig. 408 Tell 'Abr 3. Close view of the bench 's ornamented slab (Yartah 2004, 149, fig. 10)
- Fig. 409 Zelenikovo. Ornamented bench (Naumov 2011, 16, fig. 2/c)
- Fig. 410 Slatina-Sofia. The ornamented rim of the oven (Nikolov, 2011, 136, fig. 1)
- Fig. 411 The codes representing waving lines from the Catalogue by Gh. Lazarovici
- Fig. 412 The ratio between the type of bench and the ornamentation technique

- Fig. 413 The building model of Platia Magula Zarkou, Greece (Bailey 2005, 170, fig. 7.13)
- Fig. 414 The building model of Popudnja, Ukraine (Mantu-Lazarovici C. M., 2004, Fig. 13)
- Fig. 415 „Tray“ with a modelled chair from Dwelling 5. Târpești (Marinescu Bîlcu 1981, fig. 113/10)
- Fig. 416 Miniature bench from Târpești, restored in the Museum of Cucuteni Eneolithic Art from Piatra Neamț
- Fig. 417 „Miniature couch“ with backrest (Marinescu Bîlcu 1981, fig. 113/15)
- Fig. 418a Vorniceni. Female statuette inside a „vessel with threshold“ (photo M. Diaconescu, 31.03.2016)
- Fig. 418b Vorniceni. Vessel with an interior bench (fotografie M. Diaconescu, 31.03.2016)
- Fig. 419 Chart of the columns ‘ location
- Fig. 420 Chart of the most frequent types of columns
- Fig. 421 Column types frequency in sanctuaries
- Fig. 422 Çatal Höyük. The frequency of quadrilateral columns in relation to the sanctuaries ‘ walls
- Fig. 423 Chart of frequency of type A column
- Fig. 424 The location of type A columns inside the rectangular buildings
- Fig. 425 List of the buildings that contain type B columns
- Fig. 426 Frequency ration between the two subtypes of type B columns
- Fig. 427 Chart of frequency of type C column
- Fig. 428 Chart of the type C columns ‘ location in relation to the type of buildings where they are found
- Fig. 429 Frequency of the subtypes of type D columns
- Fig. 430 The ratio between type D column and their location within the A5 rectangular building
- Fig. 431 The location of D1, D2 and D6 columns within the rectangular buildings
- Fig. 432 Types of ornamental techniques used on the columns
- Fig. 433 Çatal Höyük. The technique for column ornamentation in relation to the building and the wall where they are found
- Fig. 434 Parța. List of column types and the related bibliography
- Fig. 435 Types of signs depicting the sacred tree and plants (Lazarovici Gh. 2002)
- Fig. 436 Beer – Sheba. Cultic fireplace (Larue 1997)
- Fig. 437 Baradla. Cave sanctuary with a fireplace (Kalicz 1970, 29)
- Fig. 438 Lepenski Vir. Sanctuary 54: the interior (Budja 2006, 191, fig. 5)
- Fig. 439 Lepenski Vir. Sanctuary 54: column with meandered ornamentation (Srežović, Babović 1983, 8)
- Fig. 440 Mărgineni. The reconstructed sanctuary at The History Museum, „Iulian Antonescu“ Museum Complex, Bacău and the statue ‘s physiognomy (photo Adela Kovács, 05.09.2014)
- Fig. 441 Ștefănești-Stânca Doamnei. The plan of Dwelling 3 and the cross-shaped fireplace – drawing (Nițu, Șadurschi 1994, 182, fig. 4)
- Fig. 442 Ștefănești-Stânca Doamnei. Cross-shaped fireplace – reconstruction from the original fragments at the Botoșani County Museum (photo Adela Kovács)
- Fig. 443 Cucuteni. Cross-shaped fireplace and cultic structures (Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004, fig. 42)
- Fig. 444 Nebelivka. Cross-shaped fireplace 5/Elevation 5 during restoration and the ornament ‘s reconstruction (Videiko 2015)
- Fig. 445 Herpály-Berettyóújfalu. Cross-shaped fireplace in dwelling 9 (Kalicz et alii 2011, 31)
- Fig. 446 Herpály-Berettyóújfalu. Miniature of a cross-shaped fireplace (Kalicz, Ráczky 1984, 129, fig. 44/8)
- Fig. 447 Poduri. Cross-shaped fireplace in Dwelling 2 (Dumitroaia et alii 2009, 43)
- Fig. 448 Čerkassov Sad. Model of a building with cross-shaped fireplace (Burdo 2005, 140)
- Fig. 449 Chart of the shapes of fireplaces in sanctuaries
- Fig. 450 The location of fireplaces within the type A5 rectangular structures
- Fig. 451 The location of fireplaces within the type P square buildings
- Fig. 452 The frequency of fireplaces types
- Fig. 453 The ratio between the fireplace type and the building type
- Fig. 454 Tumba Madžari. System of „tubes“ investigated in 2008 (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 146, fig. 13)
- Fig. 455 Vrbjanska Čuka. Altar consisting of rectangular clay structures (Kitanovski et alii 1990, 110, fig. 7)
- Fig. 456 Vrbjanska Čuka. Embossed ornamentation on the sanctuary ‘s wall (Kitanovski et alii 1990, 109, fig. 6)
- Fig. 457 Kormadin. Ornamented daub fragments from the central table (altar) in Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 134, fig. 38)
- Fig. 458 Kormadin. Ornamented daub fragments from the central table (altar) in Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 135, fig. 40)

- Fig. 459 Crkvine. The altar-clay structure from Building 1/2008 (Crnobrnja et alii 2009, 16, fig. 12)
- Fig. 460 Zăuan. Prismatic altar (Lazarovici Gh. 1988, 47, fig. 2/1)
- Fig. 461 Parța. Temple 1. Altar A – graphic reconstruction and plan (Lazarovici Gh. et alii 2001, 207, fig. 168a; 204, fig. 165)
- Fig. 462 Parța. Temple 1, altar B – graphic reconstruction (Lazarovici Gh. et alii 2001, 208, fig. 168b)
- Fig. 463 Parța. Temple 1, altar C – graphic reconstruction (Lazarovici Gh. et alii 2001, 211, fig. 170)
- Fig. 464 Parța. Altars D and E in Temple 2 (Lazarovici Gh. et alii 2001, 231, fig. 187)
- Fig. 465 Isaiia. Fragments of tables and table legs from the sanctuary (Ursulescu, Tencariu 2006a, 56, fig. 16)
- Fig. 466 Isaiia. Altar table from the sanctuary – restored (H. 17-19 cm) (Ursulescu, Tencariu 2006a, 123, fig. 40)
- Fig. 467 Târgu Frumos. The altar from building L11 (Ursulescu, Tencariu 2004, 140, fig. 9)
- Fig. 468 Trușești. Graphic reconstruction of the altar in L60 (Lazarovici C. M. et alii 2009, 60, fig. 5/b)
- Fig. 469 Chart of the altar tables frequency of use
- Fig. 470 Chart of the preferences in the location of altar tables
- Fig. 471 Chart of the altar tables' location within the rectangular buildings
- Fig. 472 Balikli Gol, Sanilurfa. Monumental statue (Dietrich et alii 2012, 35)
- Fig. 473 The signs of the Danube writing depicting „T“ with various significations
- Fig. 474 'Ain Ghazal. Clay statues with depicted facial traits (Banning 1998, 197)
- Fig. 475 Nahal Hemar. Bitumen strips for attaching hair (cargocollective.com/THINKSUSTAINABLE/The-Oldest-Glue-in-the-World -visited on 20.09.2016)
- Fig. 476 Göbekli Tepe. Heads of stone statues (Dietrich et alii 2012, 45)
- Fig. 477 Nevali Çori. Anthropomorphic statue with embossed snake, Building 13 – photo (Hauptmann, Schmidt 2007, 289, fig. 96)
- Fig. 478 Nevali Çori. Anthropomorphic statue with embossed snake, Building 13 – drawing (Hauptmann 1999, fig. 10)
- Fig. 479 „The totemic pillar“ of Nevali Çori – photo (Hauptmann, Schmidt 2007, Kat. 101)
- Fig. 480 „The totemic pillar“ – drawing, reconstitution (Schmidt 2010, 248, fig. 17)
- Fig. 481 Lepenki Vir. Building L44 with triangular stela and monumental idol (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2006, 61, Fig. I.66a)
- Fig. 482 Lepenski Vir. Mater Genetrix from L44 (Robbins Dexter, Mair 2010, 13, fig. 7)
- Fig. 483 Cristian III. Stone menhir-statues (Luca et alii 2014a, 16-17; photo 1-3)
- Fig. 484 Gura Baciului. Anthropomorphic stone heads (Vlassa 1972)
- Fig. 485 Çatal Höyük. Anthropomorphic relief – photo (Hodder 2005a, 2, fig. 3)
- Fig. 486 Çatal Höyük. Mural relief (Schmidt 2007, 325, fig. 169)
- Fig. 487 Çatal Höyük. Map of level VI with the statues' location (based on the J. Mellaart 's reports)
- Fig. 488 Çatal Höyük. Chart of the anthropomorphic relief location (based on the J. Mellaart 's reports)
- Fig. 489 Çatal Höyük. Chart of the ratio between bucrania and walls (based on the J. Mellaart 's reports)
- Fig. 490 Çatal Höyük. Clay statuette (www.oooorg.org/search/?for=%C3%87atalh%C3%B6y%C3%Bk%20Culture –visited on 20.09.2016)
- Fig. 491 Larisa. Statue depicting a seated ithyphallic male (Gimbutas 1989, 231, fig. 358)
- Fig. 492 Topolnica-Promachon. Statues from the sanctuary discovered in 1982 (Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996, 763, fig. 5/7).
- Fig. 493 Topolnica-Promachon. Monumental statues (Gimbutas 1989, 231, fig. 358)
- Fig. 494 Tumba Madžari. Monumental idol from the sanctuary (Šemrov, Turk 2009, 145, fig. 41)
- Fig. 495 Cilindric idol found at Tumba Madžari (Nasteva 2007, 57, fig. 41)
- Fig. 496 Cilindric idol found at Tumba Madžari (Nasteva 2007, 54, fig. 38)
- Fig. 497 Head of a zoomorphic statue found at Vasilika (Marangou, Grammenos 2005, 6, fig. 3, a-b)
- Fig. 498 Parța. Temple 2 and the double statue – reconstruction at Banat Museum (photo Gh. Lazarovici)
- Fig. 499 Incised ornamentation on the southern side of the pedestal – close view (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 319, Fig. IIIb.141)
- Fig. 500 Column with bucranium in front of the monumental double statue (fotografie Gh. Lazarovici)
- Fig. 501 Parța. Pedestal for the monumental idol at the eastern entrance in Temple 2 (Lazarovici C. M., Gh. Lazarovici 2006, 324, Fig. IIIb.144)
- Fig. 502 Parța. Bust idol from the altar-table in Temple 2 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 330, Fig. IIIb.158)
- Fig. 503 The Statue from Elemir (Medović 2009, 35)

- Fig. 504 Zorlențu Mare. Photo of the sanctuary location – Building 4 (Radu 2014, 179, fig. 37b)
- Fig. 505 Zorlențu Mare. Monumental idol head from the sanctuary – Building 4 (Radu 2014, 179, fig. 37a)
- Fig. 506 Predionica. Medium size statue on a throne (Gimbutas 1989, 27, fig. 40).
- Fig. 507 Bariljevo. Medium size statue (Gimbutas 1989, pl. 2)
- Fig. 508 Tangâru. Monumental idol (Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2006, 92, fig. 31b)
- Fig. 509 Teiu. Monumental idol – graphic reconstruction (Neagu, Măndescu 2011, 84, pl. 4.1)
- Fig. 510 Păuleni-Ciuc. Large size statue. Reconstruction at the National Museum of Eastern Carpathians, Sfântu Gheorghe (photo Adela Kovács-24.06.2016)
- Fig. 511 Izvoare. Anthropomorphic bust (Lazarovici C. M. et alii 2009, 61, fig. 6)
- Fig. 512 Véstő-Mágor. Monumental statue – fragments drawing; possibility of reconstructing the statue as anthropomorphic vessel (Hegedus, 1987 Makkay, 90, 92, fig. 7, 9)
- Fig. 513 Szegvár-Tüzköves. „The God with a sickle“
- Fig. 514 Szegvár-Tüzköves. „The God with an axe“
- Fig. 515 Szegvár-Tüzköves. Statue III – drawing and reconstruction (Kalicz, Ráczky 1987, 54)
- Fig.
- Fig. 516 Szegvár-Tüzköves. Statue IV (photo) (Makkay 2005, 121, fig. 1-2)
- Fig. 517 Szegvár-Tüzköves. Statue II (photo) (Makkay 2005, 121, fig. 3)
- Fig. 518 Çatal Höyük. Preference in bucrania location
- Fig. 519 Çatal Höyük. Types of bucrania – chart of frequency
- Fig. 520 The bucranium in Vinča (Bradač 2005, 190, fig. 7)
- Fig. 521 Vinča. The restored bucranium at The National Museum in Belgrad (photo ArcheoSerbia)
- Fig. 522 Kormadin. Fragment of a bucranium on the column in Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 133, fig. 37/3a-b)
- Fig. 523 Kormadin. Bucranium in Sanctuary 1 (Jovanović, Glisić 1961, 133, fig. 37/2a-c)
- Fig. 524 Kormadin. Bucranium in Sanctuary 2 – drawing (Spasić 2012, 301, fig. 7)
- Fig. 525 Kormadin. Bucranium in Sanctuary 2 – photo (Jovanović, Glisić 1961, 130, fig. 31)
- Fig. 526 Crkvine. Graphic reconstruction of the north-western corner of Building 1/2010 (Crnobrnja 2012, 61, fig. 20)
- Fig. 527 Crkvine. Bucrania in Building 1/2010 (top– drawing– Spasić 2012, 303, fig. 11; down– photo–Crnobrnja 2012, 58, fig. 16, 17,18)
- Fig. 528 Gomolava. Bucrania in Building 6/1980 (Jovanović M. 2011, 35, fig. 12)
- Fig. 529 Topolnica-Promachon. Bucrania on the sanctuary's floor (Structure 4) (Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007, 54, fig. 12/2)
- Fig. 530 Parța. Bucrania inserted in clay pedestals (Lazarovici C.M., Lazarovici Gh. 2016, 132, fig. 7)
- Fig. 531 Stylized bucrania from: 1. Jaša Tepe; 2. Sajol; 3. Porodin; 4. Vestő – Măgor; 5. Turdaș; 6. Parța; 7/1– 3 Poduri (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2016, 149, fig. 29)
- Fig. 532a Lepenski Vir. Human hands modelled on the globular vessel (Srejić 1981, 46)
- Fig. 532b Padina. The plan of the site (Budja 2006, 192, fig. 7)
- Fig. 533 Tumba Madžari. *Askos* in the sanctuary (Šemrov, Turk 2009, 91, fig. 16)
- Fig. 534 Tumba Madžari. *Pyxis* vessel (Šemrov, Turk 2009, 89, fig. 15)
- Fig. 535 Tumba Madžari. Model of a house with female statuette (Kanzurova, Zdravkovski 2009, 142, fig. 6)
- Fig. 536 Tumba Madžari. Painted cup from the sanctuary (Šemrov, Turk 2009, 113, fig. 27)
- Fig. 537 Rakitovo. Anthropomorphic vessels (Budja 2003, 123, fig. 7.1)
- Fig. 538 Vinča. Zoomorphic bowl (Tasić 2007, pl. II)
- Fig. 539 Crkvine. Cultic vessels and anthropomorphic statuette in Building 1/2010 (Crnobrnja 2012, 56, fig. 14)
- Fig. 540 Vinča. The ceramic complex with the „Hyde Vessel“ (Nikolić, Vuković 2008, 178, fig. 73)
- Fig. 541 Vinča. The „Hyde Vessel“ (Nikolić, Vuković 2008, 52, fig. 1)
- Fig. 542 Parța. Cultic assembly on the western wall of Temple 2 (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 338, Fig. IIIb.166)
- Fig. 543 Parța. Blood goblet on altar table D from Temple 2, context reconstructed in Banat Museum, Timișoara (Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006, 326, fig. IIIb.150)
- Fig. 544 Parța. Human face amphora (Lazarovici Gh. et alii 2001, 229, fig. 193)
- Fig. 545 Parța. Several vessels in altar B area, reconstruction in Banat Museum, Timișoara (surprising-romania.blogspot.ro/2010/04/neolithic-sanctuary-from-parta.html)
- Fig. 546 *Askos* from Anza IVb (Gimbutas 1974, 59, fig. 32)

- Fig. 547 Brad. The Cucutenian hoard found at Brad, Bacău County, deposited in an *askos* (photo Dan Buzea, 30.10.2007)
- Fig. 548 Isaiia – Balta Popii. Cult complex with figurines deposit (Ursulescu, Tencariu 2009, 92, fig. 5)
- Fig. 549 Anthropomorphic vessel found at Tell Hassuna (Müller-Karpe 1974, taf. 60, fig. 13)
- Fig. 550 Face pot found at Çatal Höyük (Yalman 2006, 198, Fig. 141)
- Fig. 551 Anthropomorphic vessel found at Anza (Gimbutas 1989a, 7, fig. 8)
- Fig. 552 Anthropomorphic vessel from Parța, Banat Culture (www.prehistory.it)
- Fig. 553 Breasts vessel from Gradešnica (Gimbutas 1989a, 39, fig. 64)
- Fig. 554 Breasts vessel from Ariușd (www.szn.ro/patrimoniu_arheologie.php-visited on 15.04.2011)
- Fig. 555 Vounas. Building model with sacrifices (Karageorghis 1976, 106, 71)
- Fig. 556 Kotchati. Building model with offerings (Karageorghis 1976, 106, 71)

Bibliografie

- Alaiba 1998:** R. E. Alaiba, *Cultura Cucuteni în Podișul Bârladului*, Univ. „Al. I. Cuza” Iași, rezumatul tezei de doctorat
- Alaiba 2007:** R. E. Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni – Tripolie: meșteșugul olăritului*, Iași, Junimea, 2007
- Albarella et alii 2007:** U. Albarella, K. Dobney, A. Ervynck, P. Rowley-Conwy, *Pigs and Humans. 10,000 Years of Interaction*, Oxford university Press, 2007
- Aldea 1974:** I. Al. Aldea, „Altarul” magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba). *Contribuții la studiul religiilor preistorice*, în *Apulum*, nr. XII, Alba Iulia, 1974, pag. 40-47
- Anati 1970:** E. Anati, *L'arte rupestre di Boario Terme-Darpo: relazione preliminare*, în E. Anati (coord.), *Valcamonica Symposium 1968: Art Prehistorique. Actes du symposium international sur l'art préhistorique*, Capo di Ponte, Edizioni del Centro, 1970, pag. 189-211
- Andreescu 2002:** R.-R. Andreescu, *Plastica Antropomorfă Gumelnițeană. Analiză primară*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2002
- Angeleski 2014:** S. Angeleski, *Vinčian Aspects Concerning the Spiritual Life from Macedonia*, în J. Marler (ed.), *Fifty Years of Tărtăria Excavations. Papers presented at the international symposium „50 Years of Tărtăria Excavations”* Coronini-Pescari, Romania, 1-5 September, 2011. *Festschrift in Honor of Gheorghe Lazarovici on the occasion of his 73rd Birthday*, Institute of Archaeomythology, Sebastopol, Ed. Lidana, Suceava, 2014, pag. 228-257
- Anghelinu, Niță 2010:** M. Anghelinu, E.-C. Niță, *Femeile și copiii în cercetarea paleoliticului*, în V. Chirica, G. Bodi (eds.), *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistean*, dedicat I. Borzic, ed. PIM, Iași, 2010, pag. 33-108
- Antonović 2006:** D. Antonović, *On Importance of Study of the Neolithic Ground Stone Industry in the Territory of Southeast Europe*, în *Analele Banatului*, SN, Arheologie-Istorie, XIV, nr. 1, Timișoara, 2006, pag. 53-61
- Aslanis 1990:** I. Aslanis, *Befestigungsanlagen in Nordgriechenland von dem Chalkolithikum bis zu Beginn der Frühen Bronzezeit*, în *Proceedings of Symposium „Vinča and its World”*, Belgrade, 1990, pag. 183-188
- Aslanis 1995:** I. Aslanis, *Die Siedlung von Dimini: ein neues Rekonstruktionsbild*, în *Memorie del museo civico di storia natural di Verona (II Serie)*, Sezione scienze dell' Uomo, No. 4, 1995, pag. 35-43
- Asouti 199:** E. Asouti, *Chapter 6. Group Identity and the Politics of Dwelling at Neolithic Çatalhöyük*, în I. Hodder (ed.), *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995-1999 Seasons*, pag. 75-91
- Aurenche et alii 2001:** O. Aurenche, P. Galet, E. Régagnon-Caroline, J. Évin, *Proto-Neolithic And Neolithic Cultures In The Middle East – The Birth Of Agriculture, Livestock Raising, And Ceramics: A Calibrated 14C Chronology 12.500-5500 Cal BC*, 2001, pag. 1191-1202
- Avram 1996:** S. Avram, *Continuitatea practicilor și credințelor legate de ofrande și sacrificii în construcții în spațiul Carpato-Danubian*, în S. Avram (coord.), *Istorie și tradiție în spațiul românesc (culegere de studii)*, Sibiu, 1996
- Babović 2006:** L. Babović, *Svetilišta Lepenskog Vira. Mesto, položaj i funkcija (Sanctuaries of Lepensi Vir. Location, position, and function)*, Ed. Muzeul Național Belgrad, Belgrad, 2006
- Băcuet-Crișan 2006:** S. Băcuet-Crișan, *The Starčevo-Criș settlement from Zăuan „Dâmbul Cimitirului”*. *Old and new viewpoints*, în *Studii de Preistorie*, nr. 3, 2006, pag. 99-123
- Bădocan, Maxim 2005:** I. Bădocan, Z. Maxim, *Peșterile paleolitice – sanctuare naturale?*, în *Revista Tibiscum*, XII, Caransebeș, 2005, pag. 11-17
- Bailey 2000:** D. W. Bailey, *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, Routledge Publishing House, 2000
- Bailey 2005:** D. W. Bailey, *Beyond the meaning of Neolithic houses: specific objects and serial repetition*, în Bailey, D., Whittle, A., Cummings, V. (eds.), *(un)settling the Neolithic*, Bristol, pag. 90-97

- Balbo et alii 2012:** A. L. Balbo, E. Iriarte, A. Arranz, L. Zapata, C. Lancelotti, M. Madella, L. Teira, M. Jiménez, F. Braemer, J. J. Ibáñez, *Squaring the circle. Social and environmental implications of pre-pottery neolithic building technology at Tell Qarassa (South Syria)*, in PloS one, 7.7, 2012
- Balj 2008:** L. Balj, *Crvenokosa boginja kao simbol. Red-haired Goddess as a Symbol*, in Work of Museum of Vojvodina, Vojvodinas Museum's Annually, 50, Novi Sad, 2008, pag. 9-24
- Balter 2010:** M. Balter, *Romanian Cave May Boast Central Europe's Oldest Cave Art*, in www.sciencemag.org/news/2010/06/romanian-cave-may-boast-central-europes-oldest-cave-art
- Bánffy 1985:** E. Bánffy, *Cultic Finds from the Midle Copper Age of Western Hungary – Connections With South-East Europe*, in A. Bonanno (ed.), *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean*, University of Malta, Amsterdam, B.R.Grüner, 1985, pag. 69-77
- Bánffy 1990-1991:** E. Bánffy, *Cult and Archaeological Context in Middle and South-East Europe in the Neolithic and Calcolithic*, in Antaeus, nr. 19-20, Budapesta, 1990-1991, pag. 183-250
- Bánffy 2005:** E. Bánffy, *Mesolithic-Neolithic contacts as reflected in ritual finds*, in Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubliana, 32, 2005, pag. 77-86
- Bánffy 2005a:** E. Bánffy, *Gestures from artefacts within domestic rituals in the Neolithic: different attitudes to certain types of cult objects*, in The Archaeology of Gesture: Reconstructing Prehistoric Technical and Symbolic Behaviour'. The round-table session organised as part of the 11th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists held between the 5th and 11th of September 2005 in Cork, Ireland, the European Union's 'City of Culture' for 2005, www.semioticon.com/virtuals/archaeology/
- Bánffy, Goldman 2003:** E. Bánffy, G. Goldman, *Neolithic Beliefs*, in Zs. Visy (ed.) *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium*, Budapest, 2003, pag. 112-117
- Banning 1998:** E. B. Banning, *The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture, and Art*, in Near Eastern Archaeology, The American Schools of Oriental Research, Vol. 61, No. 4, December 1998, pag. 188-237
- Banning 2003:** E. B. Banning, *Housing Neolithic Farmers*, in Near Eastern Archaeology, Vol. 66, No. 1/2, House and Home in the Southern Levant, March-June, 2003, pag. 4-21
- Barton et alii 1994:** C. M. Barton, G. A. Clark, A. E. Cohen, *Art as Information: Explaining Upper Palaeolithic Art in Western Europe*, in World Archaeology, Vol. 26, No. 2, Communication and Language, October, 1994, pag. 185-207
- Bar-Yosef 1989:** O. Bar-Yosef, *Synthèse: The PPNA in the Levant – An Overview*, in Paléorient, 1989, Vol. 15, No. 1, pag. 57-63
- Bar-Yosef 1998:** O. Bar-Yosef, *The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture*, in J. Marks (ed.), *Evolutionary Antropology*, Wiley-Liss Inc., 1998, pag. 159-177
- Becker, Clare 2014:** J. Becker, L. Clare, *New Radiocarbon Ages from Göbekli Tepe*, in Our Place: Our Place in the World, John Templeton Foundation – Newsletter September 2014, pag. 7
- Begouen, Clottes 1991:** R. Begouen, J. Clottes, *Portable and Wall Art in the Volp Caves, Montesquieu-Avantes (Ariege)*, in Proceedings of the Prehistoric Society, 57, part I, 1991, pag. 65-79
- Behn 1955:** F. Behn, *Vorgeschichtliches Maskenbrauchtum*, Volumul 102, Ediția 1 din Akademie der Wissenschaften, Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Philologisch-historische Klasse, 1955, pag. 1-40
- Beltran 1970:** A. Beltran, *Aportaciones de le „Cueva de los Grajos“ (Cieza, Murcia) al conocimiento del arte rupestre levantino espanol*, in Vacamonica Symposium, 1970, pag. 79-85
- Bem, Bălășescu 2005:** C. Bem, A. Bălășescu, *A few considerations regarding an exceptional archaeological situation. Foundation pit of the settlement or occasional offering? (Bucșani, Giurgiu county, România)*, in Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos, Călărași, 2005, pag. 317-336
- Berciu 1956:** D. Berciu, *Cercetări și descoperiri arheologice în Regiunea București*, in Materiale și Cercetări Arheologice, nr. II, 1956, pag. 493-562
- Berciu 1961:** D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961
- Berciu 1966:** D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București 1966
- Berciu 1966a:** D. Berciu, *Cultura Hamangia. I.*, București 1966.
- Berggren, Harrod 1996:** K. Berggren, J. B. Harrod, *Understanding Marija Gimbutas*, in Journal of Prehistoric Religions, X, pag. 70-73

- Bertemes, Biehl 2001:** F. Bertemes, P. F. Biehl, *The Archaeology of Cult and Religion. An Introduction*, în P. F. Biehl, F. Bertemes, H. Meller (eds.), *The Archaeology of Cult and Religion*, Arheolingua, Budapesta, 2001, pag. 11-26
- Biagi 2003:** P. Biagi, *The Rhyton of the Balkan Peninsula: Chronology, Origin, Dispersion and Function of a Neolithic „„Cult““ Vessel*, în *Journal of Prehistoric religion*, vol. XVI-XVII, Savedalen, 2003, pag. 16-26
- Bietak 2005:** M. Bietak, *The Setting of the Minoan Wall Paintings at Avaris*, în L. Morgan (ed.), *Aegean Wall Painting, A Tribute to Mark Cameron*, British School at Athens Studies 13, London 2005, pag. 83-90
- Bietak, Marinatos 2003:** M. Bietak, *The Minoan Paintings of Avaris*, în B. Manley (ed.), *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt*, London: Thames and Hudson, pag. 166-169
- Blake, Knapp 2005:** E. Blake, A. B. Knapp, *The Material Expression of Cult, Ritual and Feasting*, în E. Blake, A. B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Blackwell Publishing Ltd., 2005, pag. 102-129
- Bodean 2001:** S. Bodean, *Așezările culturii Precucuteni-Tripolie A din Republica Moldova*, Chișinău 2001
- Bogdan 2004:** D. Bogdan, *Building 47, Space 237 and Space 227*, în *Çatalhöyük 2004 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, online
- Bogdan 2005:** D. Bogdan, *Building 54*, în *Çatalhöyük 2004 Archive Report*. Çatalhöyük Research Project, pag. 26-29
- Bogdan 2005a:** D. Bogdan, *Building 52*, în *Çatalhöyük 2004 Archive Report*. Çatalhöyük Research Project, pag. 46-62
- Boghian 2003:** D. Boghian, *Începuturile istoriei omenirii*, ed. Bucovina Istorică, Suceava, 2003
- Boghian 2004:** D. Boghian, *Comunitățile cucuteniene din bazinul Bahluiului*, Suceava 2004
- Boghian et alii 2002:** D. Boghian, N. Ursulescu, V. Cotiugă, F. Tencariu, L. Istina, *Târgu Frumos, Baza Pătule, campania 2001*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2002, pag. 314-316
- Boghian et alii 2003:** D. Boghian, N. Ursulescu, V. Cotiugă, S. Haimovici, A. Coroliuc, G. Bodi, *Târgu Frumos, Baza Pătule, campania 2002*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2003, pag. 323-325
- Bogucki, Crabtree 2004:** P. Bogucki, P. J. Crabtree, *Ancient Europe 8000 B.C. – A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World*, Charles Scribner's Sons, USA, 2004
- Bonsall et alii 1996:** C. Bonsall, V. Boroneanț, D. Serjović, *AMS Radiocarbon Determinations of Human Bone from Lepenski Vir, Vlasac and Schela Cladovei*, în *Mesolithic Miscellany*, vol. XVII, nr. 2, pag. 6-10
- Bonsall et alii 2002:** C. Bonsall, M. G. Macklin, R. Payton, A. Boroneanț, *Climate, floods and river gods: environmental change and the Meso-Neolithic transition in southeast Europe*, în *Before Farming*, vol. 3-4 (2), 2002, pag. 1-15
- Borić 2008:** D. Borić, *Lepenski Vir Culture in the Light of New Research*, în *Journal of the Serbian Archaeological Society*, nr. 24, 2008, pag. 9-44
- Borić et alii 2004:** D. Borić, G. Grupe, Jo. Peters, Ž. Mikić, *Is the Mesolithic – Neolithic Subsistence Dichotomy real? New Stable Isotope Evidence from the Danube Gorges*, în *European Journal of Archeology*, nr. 7 (3), Sage Publications, 2004, pag. 221-248.
- Boroneanț A., Dinu 2006:** A. Boroneanț, A. Dinu, *The Romanian Mesolithic and the transition to farming. A case study: the Iron Gates*, în *Studii de Preistorie* 3, 2006, pag. 41-76
- Boroneanț V. 1970:** V. Boroneanț, *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, în *Prehistorische Zeitschrift*, Berlin-Lipzig, nr. 45, tom 1, 1970, pag. 453-457
- Boroneanț V. 1973:** V. Boroneanț, *Aperçu de la culture épipaléolithique Schela Cladovei*, în *Actes du congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques*, Belgrad, 1973, pag. 165-172
- Boroneanț V. 2000:** V. Boroneanț, *Arheologia peșterilor și minelor din România*, Cimec, 2000, București
- Boroneanț V. 1958:** V. Boroneanț, *Descoperiri gravettiene în Peștera lui Climente*, în *Revista Muzeelor*, nr. 6, București, 1958, pag. 542-546
- Boroneanț V. 1999:** V. Boroneanț, *The Mesolithic Habitation Complexes in the Balkans and the Danube Basin*, în on-line www.livingpast/nr1/Boronean_/mesolithic.htm, 1999
- Borziac et alii 1998:** I. Borziac, M. Otte, P. Noiret, *Piese de artă paleolitică și de podoabă de la stațiunea paleolitică cu mai multe niveluri de locuire Cosăuți din zona Nistrului Mijlociu*, *Revista arheologică*, Chișinău, 2, pag. 5-27.
- Boyadziev 2004:** Y. Boyadziev, *Chalcolitic stone architecture from Bulgaria*, în *Archaeologia Bulgarica*, vol. VIII, Sofia, 2004, pag. 1-12
- Boyadziev 2004a:** Y. Boyadziev, *Late Neolithic Sunken Houses in Thrace*, în V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*,

- National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences), Regional Museum of History – Stara Zagora, 2004, pag. 207-214
- Boyadžiev et alii 1993:** J. Boyadžiev, T. Dimov, H. Todorova, *Les Balkans Orientaux*, în: J. Kozłowski, *Atlas du néolithique européen*, 1 (L'Europe orientale), ERAUL 45, 1993, Liège, p. 61-110
- Bradač 2005:** M. M. Bradač, *The Transfer of Symbols and Meaning: the Case of the „Horns of Consecration“*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 32, 2005, pag. 187-196
- Bradley 2005:** R. Bradley, *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*, Ed. Routledge. Taylor and Francis Group, Londra-New York, 2005
- Braniște E., Braniște E. 2001:** E. Braniște, Ecat. Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Ed. Diecșană, Caransebeș, 2001
- Breban 1980:** V. Breban, *Dicționar al limbii române contemporane de uz curent*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.
- Bright 2000:** J. Bright, *A History of Israel, ediția a 4-a, introducere și anexe de William P. Brown*, Ed. Westminster John Knox Press, Louisville, SUA, 2000
- Brosius 2005:** B. Brosius, *From Çayönü to Çatalhöyük Emergence and development of an egalitarian society*, în www.urkommunismus.de/catalhueyuek_en.html
- Budja 2003:** M. Budja, *Seals, contacts and tokens in the Balkans Early Neolithic: where in the puzzle*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 30, 2003, pag. 115-130
- Budja 2004:** M. Budja, *The transition to farming and the „revolution“ of symbols in the Balkans. From ornament to entopic and external symbolic storage*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 31, 2004, pag. 59-81
- Budja 2005:** M. Budja, *The process of Neolithisation in South-Eastern Europe: from ceramic female figurines and cereal grains to entopics and human nuclear DNA polymorphic markers*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 32, 2005, pag. 53-72
- Budja 2006:** M. Budja, *The Transition to Farming and the Ceramic Trajectories in Western Eurasia: from Ceramic Figures to Vessels*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 33, 2006, Ljubljana, pag. 183-201
- Bulatović et alii 2010:** A. P. Bulatović, A. N. Kapuran, N. I. Strugar, *The neolithic stratum at the archaeological site of Kormadin in Jakovo – probe excavations of 2008*, în *Annuar of Belgrade (Годишњак града Београда Књ. LX, 2010.)*, LX, 2010, pag. 1-32
- Burdo 2005:** N. Burdo, *The Sacral world of the Tripolye civilisation – Наталія Бурдо. Сакральний Світ Трипільської Цивілізації*, Kiev, 2005
- Buzea 2006:** D. L. Buzea, *Models of Altars and Miniature Tables belonging to the Cucuteni-Ariuşd Culture, discovered at Păuleni Ciuc-Ciomortan „Dâmbul Cetății“*, Harghita County, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, V, 2006, pag. 127-157
- Buzea, Lazarovici 200:** D. L. Buzea, Gh. Lazarovici, *Descoperirile Cucuteni-Ariuşd de la Păuleni Ciuc-Ciomortan „Dâmbul Cetății“*. *Campaniile 2003-2005. Raport preliminar*, în *Angustia, Arheologie -Etnografie*, 9, pag. 25-88
- Byrd 2002:** B. F. Byrd, *Household in Transition. Neolithic Social Organisation within Southwest Asia*, în Ian Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities. Social organisation, Identity and Differentiation*, Kluwer Academic Publishers, 2002, pag. 63-102
- Byrne 1988:** P. Byrne, *Religion and the Religions*, în S. Sutherland, L. Houlden, F. Hardy, P. B. Clarke (eds.), *The World's Religions*, ed. Routledge, Londra, 1988, pag. 3-28
- Çamurcuoğlu 2010:** D. Çamurcuoğlu, *Conservation*, în *Çatalhöyük 2010 Archive Report, Çatalhöyük Research Project*, pag. 113-117
- Capitan, Peyrony 192:** D. Capitan, D. Peyrony, *Les reliefs solutréens du Fourneau du Diable, commune de Bourdeilles (Dordogne)*, În *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 69e année, N. 1, 1925, pag. 43-52
- Cârciumaru 1987:** M. Cârciumaru, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, Editura Sport-Turism, București, 1987
- Castleden 1990:** R. Castleden, *Minoans. Life in Bronze Age Crete*, Routledge, London and New York, 1990

- Čausidis 2010:** N. Čausidis, *Neolithic Ceramic Figurines in the Shape of a Woman – House from the Republic of Macedonia*, în D. Gheorghiu, A. Cyphers (eds.), *Anthropomorphic and Zoomorphic Miniature Figures in Eurasia, Africa and Meso-America. Morphology, materiality, technology, function and context*, BAR International Series, 2010, pag. 25-35
- Cauvin 2002:** J. Cauvin, *The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in the Near East*, în Kuijt, I., *Life in Neolithic Farming Communities. Social organisation, Identity and Differentiation*, Kluwer Academic Publishers, 2002, pag. 235-252
- Cavanagh, Mee 1998:** W. Cavanagh, C. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, vol. 125, Jonsered, Paul Åström, 1998
- Chaffey, McCann 2004:** G. Chaffey, S. McCann, *Excavations of the South Area*, în Çatalhöyük 2004 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, online la www.catalhoyuk.com/archive_reports/2004
- Chapman et alii 2014, 135-15:** J. Chapman, M. Videiko, B. Gaydarska, N. Burdo, D. Hale, *Architectural differentiation on a Trypillia mega-site: preliminary report on the excavation of a mega-structure at Nebelivka, Ukraine*. în *Journal of Neolithic Archaeology*, 16, pag. 135-157
- Chapman et alii 2016:** J. Chapman, B. Gaydarska, D. Hale, *Chapter 7: Nebelivka: Assembly Houses, Ditches, and Social Structure*, în J. Müller, K. Rassmann, M. Videiko (eds.), *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100-3400 BCE*, Volume 2, 2016, pag. 117-131
- Chernakov 2008:** D. Chernakov, *Eneolithic ceramic tablets (altars) from Bulgaria*, în *Revista Pontica*, Anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 41, 2008, pag. 65-78
- Chevalier, Gheerbrant 2009:** J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri, mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, ed. Polirom, București, 2009
- Chirica 1982:** V. Chirica, *Amuleta – panantiv de la Mitoc, jud. Botoșani. Notă preliminară*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, nr. 33, vol. 3, București, 1982, pag. 229-231
- Chirica et alii 1999:** V. Chirica, C. M. Mantu, S. Țurcanu, *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, ed. Helios, Iași, 1999
- Chirica et alii 2010:** V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, *Motivul orantei în arta și religiile paleolitice și neo-eneolitice*, în V. Chirica, G. Bodi (eds.), *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistrean*, ded. Ilie Borzian, ed. PIM, Iași, 2010, pag. 159-204
- Chirica, Boghian 2003:** V. Chirica, D. Boghian, *Arheologia preistorică a lumii, neolitic și eneolitic*, Editura Helios, Iași, 2003
- Chirica, Borzian 2005:** V. Chirica, I. Borzian, *Le paleolithique superieur europeen. Elements d'art et de spiritualite*, în V. Spinei, C. M. Lazarovici, D. Monah, *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblată*, ed. Trinitas, 2005, pag. 88-120
- Chirica, Văleanu 2008:** V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest: mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008
- Chitic 2008:** O. Chitic, *Elements d'habitat de la periode Cucuteni A et Cucuteni A-B de l'espace pruto-dnistreen*, în Chirica, Văleanu eds. *Établissements et habitations préhistoriques. Structure, organization, symboles*, Iași, 2008, pag. 263-314
- Čochadžiev 2004:** Al. Čochadžiev, *Weights and/or Spools: Distribution and Interpretation of the Neolithic „cocoon-like loom-weights“*, în V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences), Regional Museum of History – Stara Zagora, 2004, pag. 231-238
- Choyke 2008:** A. Choyke, *Shifting Meaning and Value through Imitation in the European Late Neolithic*, în P. F. Biehl, J. Rassamakin (eds.), *Import and Imitation in Archaeology*. Langenweissach: Verlag Beier & Beran (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes), Vol. 11, pag. 5-22
- Christidou et alii 2009:** R. Christidou, E. Coqueugniot, L. Gourichon, *Neolithic figurines manufactured from phalanges of Equids from Dja'de el Mughara, Syria*, în *Journal of field archaeology*, vol. 34, no. 3, 2009, pag. 319-335
- Çilingiroğlu 2005:** Ç. Çilingiroğlu, *The concept of „Neolithic Package“ considering its meaning and applicability*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 32, 2005, pag. 1-13
- Çilingiroğlu 2009:** Ç. Çilingiroğlu, *Central-West Anatolia at the end of 7th and beginning of 6th millennium BCE in the light of pottery from Ulucak (Izmir)*, disertație doctorală, Fakultät für Kulturwissenschaften der Eberhard-Karls-Universität Tübing, 2009

- Çilingiroglu, Çakırlar 2013:** Ç. Çilingiroglu, C. Çakırlar, *Towards configuring the neolithisation of Aegean Turkey*, în Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 40, 2013, pag. 21-29
- Ciută, Ciută 2004:** B. Daisa Ciută, M. Ciută, *Contribuții la cunoașterea paleomediului și a practicilor cultive eneolitice. Altarul-grânar de la Șeușa-„Gorgan“*, Corviniana, VIII, Muzeul Corvinilor, Hunedoara, 2004, pag. 57-64
- Clarke 1968:** D. L. Clarke, *Analytical Archaeology*, Methuen, 1968
- Cleere 2007:** D. Ç. Cleere, *Conservation*, în Çatalhöyük 2007 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 323-326
- Cleere et alii 2005:** D. C. Cleere, M. Felter, contribution by I. M. St. George, *Conservation*, în Çatalhöyük 2005 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 242-247
- Clottes, Lewis-Williams 2007:** J. Clottes, D. Lewis-Williams, *Paleolithic art and Religion*, în John R. Hinnells, *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press, New York, 2007, pag. 7-45
- Cole 2007:** S. G. Cole, *Greek religion*, în Ed. John R. Hinnells, *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press, New York, 2007, pag. 266-317
- Collon 1995:** D. Collon, *Ancient Near East art*, University California Press, 1995
- Comșa 1974:** E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, Editura Academiei, București, 1974
- Comșa 1976:** E. Comșa, *Quelques considérations sur la culture Gumelnița (L'agglomération Măgura Jilavei)*, Dacia, NS, 20, pag. 105-127
- Comșa 1980:** E. Comșa, *Despre obiectele de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul României (Gegenstände aus dem Neolithikum auf dem Gebiet Rumäniens)*, în Revista Pontica, Anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 13, 1980, pag. 32-56
- Comșa 1983:** E. Comșa, *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Radovanu, (jud. Călărași)*, în Materiale și Cercetări Arheologice, 1983, pag. 62-64
- Comșa 1990:** E. Comșa, *Complexul neolitic de la Radovanu*, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași, nr. VIII, 1990, pag. 101-108
- Comșa 1995:** E. Comșa, *Figurine antropomorfe pe teritoriul României*, București, Ed. Academiei Române, 1995
- Cooper 2004:** J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudson, Londra, 2004
- Coqueugniot 1998:** E. Coqueugniot, *Dja'de el Mughara (moyen-euphrate), un village néolithique dans son environnement naturel à la veille de la domestication*, în G. Bernard (ed.), *Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen*, Lyon, 1998, pag. 1-8
- Coqueugniot 2003:** E. Coqueugniot, *Figurines et représentations animales dans les villages néolithiques du Proche-Orient*, în B. Gratien, A. Müller et D. Parayre (eds.), *Figurines animales dans les mondes anciens*. Anthropozoologica, nr. 38, pag. 35-48
- Costache 2003:** D. Costache, *Obiecte miniaturale de mobilier din cultura Gumelnița*, în Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Alba Iulia, 9, 2003, pag. 25-33
- Crnobraja 2012:** A. Crnobraja, *Investigations of Late Vinca House 1/2010 at Crkvine in Stubline*, în Starinar LXII, Belgrad, 2012, pag. 45-64
- Crnobraja et alii 2009:** A. Crnobraja, Z. Simić, M. Janković, *Late Vinca culture settlement at Crkvine in Stubline*, în Starinar LIX, Belgrad, 2009, pag. 9-25
- Cucoș 1993:** Șt. Cucuș, *Complexe rituale cucuteniene de la Ghelăiești, jud. Neamț*, în Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (SCIVA), 44, 1993, 1, pag. 59-80
- Cucoș 1999:** Șt. Cucuș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpată a Moldovei*, Muzeul de Istorie și Arheologie, 1999
- Czerniak, Marciniak 2005:** L. Czerniak, A. Marciniak, *TP Area*, în Çatalhöyük 2005 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 77-89
- Daujat 2015:** J. Daujat, *Report on faunal remains from the TPC Area*, 2015, în Çatalhöyük Archive Report 2015, Çatalhöyük Research Project, pag. 106-110
- David 2007:** R. David, *Ancient Egypt*, în J. R. Hinnells, *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press, New York, 2007, pag. 46-104
- de Marinis 2006:** R. C. de Marinis, *L'arte paleolitica – Dispensa del corso di Preistoria modulo C, Cattedra di Preistoria e Protostoria*, Università degli Studi di Milano, 2006
- Dell 2004:** W. C. Dell, *Notes for a new mind*, Universal Publishers, Boca Raton, Florida, 2004
- Delporte 1979:** H. Delporte, *L'image de la femme dans l'art préhistorique*, Paris, 1979

- Demoule 1993:** J. P. Demoule, *Anatolie et Balkans: La logique évolutive du néolithique Égéen*, în B. Flemming, D. J. W. Meijer, C. Nijland, M. Özdoğan, J. J. Roodenberg, J. De Ross (eds.), *Anatolica*, XIX, 1993, p. 1-17
- Dergachev, Larina 2014:** V. Dergachev, O. Larina, *Planigraia și structura așezării de tip Criș Sacarovca I (R. Moldova)*, în *Revista Arheologică*, serie nouă, Vol. X, nr. 1-2, 2014, pag. 6-30
- Derin 2005:** Z. Derin, *The Neolithic Architecture of Ulucak Höyük*, în C. Lichter (ed.), *How did farming reach Europe?* *Byzas*, 2, 2005, pag. 85-94
- Dexter 1990:** M. R. Dexter, *Whence the goddesses: a source book*, Teachers College Press, Amsterdam Avenue, New York, 1990
- Diaconescu 2003:** M. Diaconescu, *Săpăturile de salvare de la Vorniceni, jud. Botoșani (campania 2002)*, în *Forum Cultural*, Anul/II, nr.4, decembrie 2003 (11), Botoșani, pag. 3-8
- Diaconescu 2007:** M. Diaconescu, *Forme și elemente noi în ceramica cucuteniană de la Vorniceni – Pod Ibăneasa (2)*, în *Forum Cultural*, Anul VII, nr. 3, septembrie, 2007 (26), Botoșani, pag. 4-7
- Diaconescu 201:** M. Diaconescu, *Raport de cercetare arheologică preventivă. Construirea barajului hidrotehnic pentru prevenirea inundațiilor în zona de vărsare a Ibăneșei în Jijia Vorniceni – Pod Ibăneasa, Botoșani* – februarie 2011, manuscris în arhiva Muzeului Județean Botoșani
- Diaconescu 2012:** M. Diaconescu, *Aspecte ale unor practici magico-religioase în așezarea cucuteniană de la Vorniceni, Pod Ibăneasa, jud. Botoșani*, în *Acta Moldaviae Septentrionalis*, Muzeul Județean Botoșani, XI, 2012, pag. 14-25
- Dietrich 1967:** B. C. Dietrich, *Some Light from the East on Cretan Cult Practice*, în *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, nr. 16, September, 1967, pag. 385-413
- Dietrich et alii 2012:** O. Dietrich, Ç. Köksal-Schmidt, C. Kürkcüoğlu, J. Notroff, K. Schmidt, *Göbekli Tepe – A Stone Age ritual center in southeastern Turkey*, în *Actual Archaeology*, nr. 2, summer, 2012, pag. 35-51
- Dietrich et alii 2014:** O. Dietrich, J. Notroff, K. Schmidt (†), *Recent Research 2013/14: Insights into a new Enclosure at Göbekli Tepe*, în *Review. Our Place: Our Place in The World*. John Templeton Foundation – Newsletter September 2014, pag. 5-6
- Dietrich et alii 2014a:** O. Dietrich, Ç. Köksal-Schmidt, C. Kürkcüoğlu, J. Notroff, K. Schmidt, *Göbekli Tepe. Preliminary Report 2012 and 2013 Excavation Seasons*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 1/14, pag. 11-17
- Dietrich, Schmidt 2010:** O. Dietrich, K. Schmidt, *A Radiocarbon Date from the Wall Plaster of Enclosure D of Göbekli Tepe*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/10, Special Topic on The Domestication of Water, pag. 82-83
- Dinu et alii 2007:** Al. Dinu, A. Soficaru, D. Miritoiu, *The Mesolithic at the Danube's Iron Gates: new radiocarbon dates and old stratigraphies*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 34, 2007, pag. 31-52
- Doumas 1994:** C. Doumas, *The emergence of central authority in the Aegean*, *The Development of Urbanism from a Global Perspective* (1996), pag. 1-7
- Dragomir 1962:** I. T. Dragomir, *Unele considerații cu privire la modul de construcție al locuințelor din așezările Cucuteni-Tripolie*, în *Studii și cercetări de istorie veche (SCIV)*, 13, 1962, 2, pag. 393-397
- Dragomir 1970:** I. T. Dragomir, *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni, considerații asupra ceramicii*, în *Danubius*, 1970, IV, pag. 25-91
- Dragomir 1985:** I. T. Dragomir, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Berești „Dealul Bulgarului” (1981), județul Galați*, în *Memoria Antiquitatis*, IX-XI, Piatra Neamț, 1977-1979, pag. 93-140
- Dragomir 1996:** I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice la Târgu Bujoru (r. Bujoru, reg. Galați)*, în *Monografia arheologică a Moldovei de Sud*, I, *Danubius*, XVI, Galați, 1996
- Dragomir 1996a:** I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sudul Moldovei*, în *Dumitroaia Gh., Monah D. (coord.), Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra Neamț, 1996, pag. 233-251
- Dudley 1846:** J. Dudley, *Naology: or, A Treatise on the Origin, Progress, and Symbolical Import of The Sacred Structures of the Most Eminent Nations and Ages of the World*, Londra, 1846
- Dumitrescu H. 1968 :** H. Dumitrescu, *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, în *Dacia. Research et decouverts archaéologique en Roumanie*, XII, 1968, pag. 381-394
- Dumitrescu H., Dumitrescu Vl. 1959:** H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, *Săpăturile de la Traian-Dealul Fântânilor*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, VI, București, 1959, pag. 157-178

- Dumitrescu Vl. 1965:** Vl. Dumitrescu, *Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din aşezarea neolitică târzie de la Căscioarele*, în *Studii şi cercetări de istorie veche (SCIV)*, 16, 1965, 2, pag. 215-237
- Dumitrescu Vl. 1970:** Vl. Dumitrescu, *Édifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanţov de la station tell de Căscioarele*, în *Dacia*, NS, XIV, 1970, pag. 5-24
- Dumitrescu Vl. 1974:** Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Bucureşti 1974
- Dumitrescu Vl. 1979:** Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, ed. Meridiane, Bucureşti, 1979
- Dumitrescu Vl. 1986:** Vl. Dumitrescu, *A doua coloană de lut ars din sanctuarul fazei Boian-Spanţov de la Căscioarele (jud. Călăraşi)*, în *Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos*, II, 1986, Călăraşi, pag. 69-72
- Dumitrescu Vl. et alii 1954:** Vl. Dumitrescu, D. Vlad, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmboviţa, N. Gostar, *Hăbăşeşti. Monografie Arheologică*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1954
- Dumitroaia et alii 2009:** Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C, 2005-2009*, Piatra Neamţ, 2009
- Düring 2001:** B. S. Düring, *Social Dimensions in the Architecture of Neolithic Çatalhöyük*, în *Anatolian Studies*, Vol. 51 (2001), pag. 1-18
- Durkheim 1995:** E. Durkheim, *Formele elementare ale vieţii religioase*, traducere de M. Jeanrenaud, S. Lupescu, prefaţa de G. Ferreol, Ed. Polirom, Iaşi, 1995
- Durman 1999-2000:** A. Durman, *Vučedolska terina i Orion*, în *Opuscula Archaeologica*, nr. 23-24, Zagreb, 1999-2000, pag. 1-9
- Duru, Umurtak 2005:** R. Duru, G. Umurtak, *Höyücek 1989 – 1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları. Results Of the Excavations 1989-1992*, 2005
- Echegaray, Freeman 1992-1993:** J. G. Echegaray, L.G. Freeman, *Las excavaciones de la Cueva del Juyo (Cantabria)*, în *KOBIE (Serie Paleoantropología)*, Bilbao Bizkaiko Foru Aldundia-Diputación Foral de Bizkaia, Nr. XX, 1992-1993, pag. 29-42
- Eddinsford 2008:** D. Eddinsford, *Building 49-4040 Area*, în *Çatalhöyük 2008 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 30-37
- Eliade 1951:** M. Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Ed. Payot, Paris, 1951
- Eliade 1992:** M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase, vol. I*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1992
- Eliade 1994:** M. Eliade, *Nostalgia originilor. Istorie şi semnificaţie în religie*, traducere de C. Baltag, Humanitas, Bucureşti, 1994
- Eliade 2000:** M. Eliade, *Istoria ideilor şi credinţelor religioase*, traducere şi postfaţă de C. Baltag, Ed. Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2000
- Eliade 2005:** M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, ediţia a IV-a, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2005
- Enciclopedia 1982:** coord.ş. Dumitru Tudor, *Enciclopedia Civilizaţiei Romane*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti 1982
- Erdoğan 2008:** B. Erdoğan, *Trench 8*, în *Çatalhöyük 2008 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 105-109
- Evseev 1994:** I. Evseev, *Dicţionar de simboluri şi arhetipuri culturale*, Ed. Amacord, Timişoara, 1994
- Farid 1996:** S. Farid, *Area Mellaart Summary of Results-1995*, în *Çatalhöyük 1996 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, 1996, online la www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/1996/index.html
- Farid 2003:** S. Farid, *South area, Çatalhöyük 2003 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 50-53
- Farid 2011:** S. Farid, *Building 80*, în *Çatalhöyük 2011 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 27-30
- Ferguson 1983:** E. A. Ferguson, *An Investigation of The Relationships between the Physical Organisation of Religious Shrines and the Perceived Malevolence or Benevolence of the Gods*, în *Cross-Cultural Research* August 1983, vol. 18, no. 3, pag. 185-194
- Finlayson et alii 2011:** B. Finlayson, S. J. Mithen, B. Najjar, S. Smith, D. Maricevic, N. Pankhurst, L. Yeomans, *Architecture, sedentism, and social complexity at Pre-Pottery Neolithic A - WF16, Southern Jordan*, în *PNAS*, May 17, 2011, vol. 108, no. 20, pag. 8183-8188
- Florea Marian 1892:** S. Florea Marian, *Înmormântarea la români – Studiu etnografic*, 1892
- Forni 1970:** G. Forni, *Arte preistorica e struttura, analogia, individualita delle culture*, în E. Anati (coord.), *Valcamonica Symposium 1968: Art Préhistorique. Actes du symposium international sur l'art préhistorique*, Capo di Ponte, Edizioni del Centro, 1970, pag. 357-367
- Foster 2007:** B. R. Foster, *Mesopotamia*, în J. R. Hinnells, *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press, New York, 2007, pag. 161-213

- Fredsjö 1970:** A. Fredsjö, *Gravures en Kville (Bohulsan, Suede): Un aperçu*, în E. Anati (coord.), Valcamonica Symposium 1968: Art Préhistorique. Actes du symposium international sur l'art préhistorique, Capo di Ponte, Edizioni del Centro, 1970, pag. 269-272
- Freeman, Echegaray 1981:** L. G. Freeman, E. J. Gonzáles, *El Juyo: A 14,000 Year-Old Sanctuary from Northern Spain*, în History of Religions, vol. 21, no. 1, 1981, pag. 1-19
- Frînculeasa, Negrea 2010:** A. Frînculeasa, O. Negrea, *Plastica antropomorfă și zoomorfă din situl neo-eneolitic de la Seciu (jud. Prahova)*, în Memoria Antiquitatis, nr. XXV-XXVI (2008-2009), 2010, Piatra Neamt, pag. 115-138
- Fuller, Grandjean 2001:** J. E. Fuller, B. D. Grandjean, *Economy and Religion in the Neolithic Revolution: Material Surplus and the Proto-Religious Ethic*, în Cross-Cultural Research, nr. 35(4), November, 2001, Sage Publications, pag. 370-399
- Gaietto 2013:** P. Gaietto, *Museo Virtuale Delle Origini Dell'uomo*, online at www.museoorigini.it/pagina164.html
- Gallis 1985:** K. Gallis, *A late Neolithic foundation offering from Thessaly*, în Antiquity, Volume 59, Issue 225, March, 1985, Gloucester, pag. 20-24
- Garašanin, Radovanović 2001:** M. Garasanin, I. Radovanović, *A pot in house 54 at Lepenski Vir I*, în Antiquity, Volume 75, Issue 287, March 2001, Gloucester, pag. 118-25
- Gebel 2002:** H. G. K. Gebel, *Walls. Loci of forces*, în H. G. K. Gebel, B. D. Hermansen, C. H. Jensen (eds.), Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic, Berlin, Ex Oriente, 2002, pag. 119-132
- Gennep 1996:** A. van Gennep, *Riturile de trecere*, traducere de L. Berdan, N. Vasilescu, Studiu introductiv de N. Constantinescu, Editura Polirom, Iași, 1996
- George 2005:** I. M. St. George, *Wall plaster and pigments 2005 season*, în Çatalhöyük 2005 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 248-254
- Georgiev 1978:** G. I. Georgiev, *Zur Erforschung von Jungsteinzeit und Kupferzeit in Bulgarien*, în L. Spath (coord.), Das erste Gold der Menschheit, Varna, 1978, pag. 11-21
- Ghemiș et alii 2011:** C. Ghemiș, J. Clottes, B. Gely, F. Prud'homme, *O descoperire arheologică de excepție – „Galeria desenelor” din peștera Coliboaia, Munții Apuseni (România)*, în Revista Crisia – Editura Muzeului Tarii Crișurilor, Nr. XLI, 2011, pag. 51-64
- Gimbutas 1974:** M. Gimbutas, *Achilleion: A Neolithic Mound in Thessaly; Preliminary Report on 1973 and 1974 Excavations*, în Journal of Field Archaeology, Vol. 1, No. 3/4 (1974), pag. 277-302
- Gimbutas 1974a:** M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and cult Images*, Thames and Hudson, Londra, 1974
- Gimbutas 1984:** M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of old Europe. Myths and Cult Images*, Thames and Hudson, Londra, 1984
- Gimbutas 1989:** M. Gimbutas, *Civilizație și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul european*, Ed. Meridiane, București, 1989
- Gimbutas 1989a:** M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, Ed. Harper&Row Publishers, San Francisco, 1989
- Gimbutas 1991:** M. Gimbutas, *The Civilization of Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco, 1991
- Gimbutas 1997:** M. Gimbutas, *Civilizația Marii Zeițe și sosirea cavalerilor războinici*, Ed. Lucretius, București, 1997
- Gimbutas 1999:** M. Gimbutas, *The Living Goddesses*, Ed. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1999
- Gimbutas et alii 1989:** M. Gimbutas, S. Winn, D. Shimabuku, *Achilleion: a Neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.*, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, Monumenta archaeologica 14, 1989
- Giosanu 2009:** E. Giosanu, *Practici rituale la fundarea casei și bisericii*, în G. Bodi (ed.), In media res praehistoriae: miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata, 2009, pag. 161-182
- Gligor 2007:** M. Gligor, *Cercetări arheologice preventive la Alba Iulia – Lumea Nouă. O descoperire aparținând grupului Foeni*, în Apulum, XLIV, Alba-Iulia, 2007, pag. 4-28
- Gligor et alii 2006:** M. Gligor, C. Florescu, M. Breazu, T. Borșan, I. Maican, Șt. Lipot, C. Toth, P. Mazăre, B. Ciută, *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: Lumea Nouă*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2005.
- Golan 2003:** A. Golan, *Prehistoric religion. Mithology. Symbolism*, Ierusalim, 2003

- Gonsoulin 2005:** M. Gonsoulin, *Women's Rights and Women's Rites: Religion at the Historical Root of Gender Stratification*, în *Electronic Journal of Sociology*, 2005, pag. 1-30
- Goodison, Morris 1999:** L. Goodison, Ch. Morri, *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence*, University of Wisconsin Press and British Museum Press, London, 1999
- Goring-Morris 2002:** N. Goring-Morris, *The Quick and the Dead. The Social Context of Aceramic Neolithic Mortuary Practices as seen from Kfar HaHoresh*, în I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities*, 2002, pag. 103-136
- Goring-Morris, Horwitz 2007:** N. Goring-Morris, L. K. Horwitz, *Funerals and feasts during the Pre-Pottery Neolithic B of the Near East*, în *Antiquity*, Volume 81, Issue 314, December 2007, pag. 902-919
- Gourichon 2002:** L. Gourichon, *Bird Remains from Jerf el Ahmar, a PPNA Site in Northern Syria, with Special Reference to the Griffon Vulture (Gyps fulvus)*, în *Archaeological Research and Consultancy*, Gröningen, 2002, pag. 138-152
- Grbić et alii 1960:** M. Grbić, P. Matkic, S. Nadj, D. Simoska, B. Stalio, *Porodin. Kasno neolitski naselje na tumbik kod Bitole*, Bitolj, 1960
- Gvozdover 1989:** M. D. Gvozdover, *The typology of female figurines of the Kostenki Paleolithic culture*, în *Soviet Anthropology and Archaeology*, nr. 27, 1989, pag. 32-94
- Haarmann 2005:** H. Haarmann, *The Challenge of the abstract mind: symbols, signs and notational systems in European Prehistory*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 32, 2005, pag. 221-232
- Haidar-Boustani et alii 2007:** M. Haïdar-Boustani, J. J. Ibáñez, M. Al-Maqdissi, A. Armendáriz, J. G. Urquijo, L. Teira, *New Data on the Epipalaeolithic and Neolithic of the Homs Gap: Three Campaigns of Archaeological Survey(2004-2006)*, în *NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research*, nr. 1/2007, pag. 3-52
- Hale 2006:** J. R. Hale, *Classical Archeology of Ancient Greece and Rome*, Ed. The Teaching Company, Louisville, 2006
- Hansen 2004-2005:** S. Hansen, *Figurinele neolitice din sudul bazinului carpatic*, în *Analele Banatului*, Serie Nouă, vol. XII-XIII, 2004-2005, pag. 25-40
- Hansen 2005:** S. Hansen, *Eine tönerne rassel in schildkrötengestalt aus Măgura Gorgana bei Pietrele, jud. Giurgiu*, în *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, Muzeul Dunării de Jos, Călărași, 2005, pag. 337-349
- Hansen 2006:** S. Hansen, *Kleine Körper, Grosse Ideen- Statuetten aus der Kupferzeitlichen Tellsiedlung Măgura Gorgana bei Pietrele an der unteren Donau*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrad, 2006, pag. 433-447
- Hansen 2007:** S. Hansen, *Kleinkunst und Großplastik – Menschendarstellungen von Vorderasien-Anatolien bis in den Donaauraum*, în H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Karlsruhe 2007)*, pag. 192-206
- Hașotti 1986:** P. Hașotti, *Cercetările arheologice din așezarea aparținând culturii Hamangia, de la Medgidia-Satu Nou*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, nr. 16, București, 1986, pag. 34-40
- Hașotti 1986a:** P. Hașotti, *Cercetările arheologice din așezarea culturii Hamangia de la Tîrgușor-punctul „Urs“*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, nr. 16, București, 1986, pag. 26-33
- Hașotti 1997:** P. Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana, Constanța, 1997
- Hașotti, Wisoșenski 1984:** P. Hașotti, W. Wisoșenski, *Descoperiri întâmplătoare în așezarea neolitică de la Tîrgușor „Sitorman“*, în *Revista Pontica*, Anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, nr. 17, 1984, pag. 37-49
- Hauptmann 1993:** H. Hauptmann, *Ein Kultgebäude in Nevalı Çori*, în M. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (eds.), *Between The Rivers And Over The Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 1993, pag. 37-69
- Hauptmann 1999:** H. Hauptmann, *The Urfa Region*, în M. Özdoğan, N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The cradle of civilization, new discoveries*, Istanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, 1999, pag. 65-86
- Hauptmann 2007:** H. Hauptmann, *New Data About the Neolitization of the Southwest Asia*, în M. Stefanovich, C. Angelova (eds.), *P R A E in Honorem Henrieta Todorova*, Sofia, 2007, pag.1-23
- Hauptmann, Schmidt 2007:** H. Hauptmann, K. Schmidt, *Die Skulpturen des Frühneolithikums*, în H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Karlsruhe 2007)*, pag. 67-82

- Hauptmann, Schmidt 2007a:** H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Karlsruhe 2007)
- Hayden 2001:** B. Hayden, *Richman, Poorman, Beggarman, Chief: The Dynamics of Social Inequality*, in G. M. Feinman, T. D. Price (eds.), *Archaeology at the Millennium: A Sourcebook*, Springer science, 2001, pag. 231-272
- Hegedűs, Makkay 1987:** K. Hegedűs, J. Makkay, *Vésztő-Mágor, A settlement of the Tisza culture*, in L. Tálás (ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings*, Budapest-Szolnok, 1987, pag. 85-103
- Hiller 2004:** St. Hiller, *Zur Entwicklung der Siedlungsstruktur von Tell Karanovo*, in V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences), Regional Museum of History – Stara Zagora, 2004, pag. 292-310
- Hinnells 2007:** J. R. Hinnells, *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press, New York, 2007
- Hodder 1990:** I. Hodder, *The Domestication of Europe*, B. Blackwell, Incorporated, 1990
- Hodder 1995:** I. Hodder, *Conclusion*, in Çatalhöyük 1995 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, online la www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/1995/index.html
- Hodder 2005a:** I. Hodder, *Introduction*, in Çatalhöyük 2005 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 1-5
- Hodder 2006:** I. Hodder, *Introduction*, in Çatalhöyük 2006 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 1-8
- Hodder 2008:** I. Hodder, *Season Review*, in Çatalhöyük 2008 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 1-5
- Hodder 2010:** I. Hodder, *A Decorated House Found at Çatalhöyük*, in Çatalhöyük 2010 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 1-5
- Hodder 2013:** I. Hodder, *Season Review*, in Çatalhöyük 2013 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 1-5
- Hole 2002:** F. Hole, *Function and Hierarchy in Neolithic Settlements*, in I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities. Social organisation, Identity and Differentiation*, Kluwer Academic Publishers, 2002, pag. 191-209
- Horedt 1970:** K. Horedt, *Istoria comunei primitive*, Centrul de multiplicare al Universității, București, 1970
- Horváth 1987:** F. Horváth, *Hódmezővásárhely-Gorzsa*, in L. Tálás (ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings*, Budapest-Szolnok, 1987, pag. 31-46
- Horváth 2004:** T. Horváth, *A New Human Representation From The Baden Culture: A Mask From Balatonöszöd*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricum* 55, 2004, Akadémiai Kiadó, Budapest, pag. 179-237
- Hoti 1989:** M. Hoti, *Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu. New finds of the horns of consecration at Vucedol*, in *Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda*, Vol. 14, No. 1, Prosinac, 1989, pag. 33-42
- House 2010:** Michael House, *Area Building 77, Spaces 336 & Sp.337*, in Çatalhöyük 2010 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 31-42
- House, Yeomans 2008:** M. House, L. Yeomans, *Building 77*, in Çatalhöyük 2008 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 38-51
- Huebner 2003:** K. Huebner, *A Minoan Vase from Zakros, Crete. The Sanctuary Rhyton*, Anistoriton, Issue P032 of 7 June 2003, www.anistor.gr/english/enback/p032.htm
- Insoll 2004:** T. Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, Routledge Group, London – New York, 2004
- Jack 1936:** J. W. Jack, *Recent Biblical Archaeology*, in *The Expository Times*, Sage Publications, 1938
- Jónsson 2003:** G. H. Jónsson, *South summit area, excavation of Building 10 – Archive report 2003*, pag. 53-58
- Jovanović 1968:** B. Jovanović, *Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and their Functions*, in *Archaeologia Iugoslavica*, Belgrad, IX, 1968, pag. 1-9
- Jovanović 1974:** B. Jovanović, *Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đjerdapa I Vojvodine*, in *Materialj*, Belgrad-Bor, 1974
- Jovanović 1991:** B. Jovanović, *Die Kultplätze und Architektur in der Vinča-Kultur*, in *Banatica, Revista Muzeului Banatului Montan, Reșița*, vol. 11, 1991, pag. 119-124
- Jovanović 2004:** B. Jovanović, *The Neolithic and Early Eneolithic the Bor Area in Prehistory, Antiquity and Middle Ages*, Ed. M. Lazić, Bor-Belgrade 2004, pag. 35-55

- Jovanović et alii 1990:** B. Jovanović, B. Kitanovski, D. Simoska, *Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep*, in Vinča and its World, International Symposium-The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C., Belgrad, 1990, pag. 119-124
- Jovanović M. 2011:** M. Jovanović, *Masters Of Clay And Wheat*, Novi Sad, 2011
- Jovanović, Glisić 1961:** B. Jovanović, J. Glisić, *Eneolitsko naselje na Kormadinu kod Jakova*, in Starinar, XI, Belgrad, 1961, pag. 113-139
- Kafafi 2005:** Z. A. Kafafi, *Stones, Walls, and Rituals*, in NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/05, pag. 32-34
- Kalchev 2004:** P. Kalchev, *Forty Years since Tell Azmak Excavations*, in V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.), Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences), Regional Museum of History – Stara Zagora, 2004, pag. 9-12
- Kalicz 1970:** N. Kalicz, *Clay Gods. The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*, Corvina, Budapest, 1970
- Kalicz 2000:** N. Kalicz, *Unterscheidungsmerkmale zwischen der Körös und der Starčevo-Kultur in Ungarn*, in S. Hiller, V. Nikolov (eds.), Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa, pag. 295-310
- Kalicz et alii 2011:** N. Kalicz, P. Raczky, A. Anders, K. Kovács, *Preserved by ancestral fires. Pictures of an excavation: the neolithic village at Berettyóújfalu-Herpály*, Pytheas Printing House, Budapest, 2011
- Kalicz, Ráczky 1981:** N. Kalicz, P. Raczky, *The precursors to the „Horns of Consecration“ in the Southeast European Neolithic*, in Acta Archaeologica 33, 5, pag. 198
- Kalicz, Ráczky 198:** N. Kalicz, P. Raczky, *Preliminary Report on the 1977-1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement at Berettyóújfalu-Herpály, part I, Neolithic*, in Acta Arheologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 36, 1984, pag. 85-136
- Kalicz, Ráczky 1987:** N. Kalicz, P. Raczky, *The Late Neolithic on the Tisza Region. A survey of recent archaeological research*, in L. Tálás (ed.), The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings, Budapest-Szolnok, 1987, pag. 11-30
- Kalicz, Ráczky 1987a:** N. Kalicz, P. Raczky, *Berettyóújfalu-Herpály, a settlement of the Herpály culture*, in L. Tálás (ed.), The Late Neolithic of the Tisza Region. A survey of recent excavations and their findings, Budapest-Szolnok, 1987, pag. 105-125
- Kanzurova, Zdravkovski 2009:** E. Kanzurova, D. Zdravkovski, *Latest Archaeological Research Regarding the Neolithic Period in the Republic of Macedonia*, in R. Krauß (ed.), Beginnings. New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin Papers of the International Workshop 8th-9th April 2009, Istanbul, Organized by D. Ciobotaru, B. Horejs, R. Krauß, pag. 139-155
- Karageorghis 1976:** V. Karageorghis, *The civilisation of Prehistoric Cyprus, Ekdotike Athenon*, Atena, Grecia, 1976
- Karageorghis 1977:** V. Karageorghis, *The Art of Cyprus, Eighth-Seventh Centuries B. C.: Summary*, in American Journal of Archaeology, Vol. 81, No. 1 (Winter, 1977), pag. 67
- Karmanski 2005:** S. Karmanski, *Donja Branjevina, A Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, Ed. Paolo Biagii, Venetia, Quadermo 10, 2005
- Kenyon 1954:** K. M. Kenyon, *Excavations at Jericho*, in The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol.84, No. 1/2 (Jan. – Dec., 1954), Published by: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, pag. 103-110
- Kenyon 1981:** K. Kenyon, *Excavations at Jericho III*, British School of Archaeology in Jerusalem, Londra, 1981
- Kingery et alii 1988:** W. D. Kingery, P. B. Vandiver, M. Prickett, *The Beginnings of Pyrotechnology, Part II: Production and Use of Lime and Gypsum Plaster in the Pre-Pottery Neolithic near East*, in JFA, Vol. 15, No. 2 (Summer, 1988), pag. 219-244
- Kipfer 2000:** A. K. Barbara, *Encyclopedic dictionary of archaeology*, Springer publishing house, 2000
- Kitanovski et alii 1990:** B. Kitanovski, B. Jovanović, D. Simoska, *Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep*, in D. Srejovic, N. Tasić, (eds.), Vinča and its World, International Symposium-The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C., Belgrad, 1990, pag. 107-112
- Köksal-Schmidt, Schmidt 2010:** Ç. Köksal-Schmidt, K. Schmidt, *The Göbekli Tepe „Totem Pole“. A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey)*, in NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 1/2010, pag. 74-76
- Kotsakis 1999:** K. Kotsakis, *What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic*, P. Halstead (ed.), Neolithic Society in Greece, Sheffield Academic Press 1999, pag. 66-76

- Kotsakis 2006:** K. Kotsakis, *Settlement of Discord: Sesklo and the Emerging Household*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrade, 2006, pag. 207-220
- Koukouli-Chrysanthaki 2006:** Ch. Koukouli-Chrysanthaki, *The Neolithic and Bronze Age of Eastern Macedonia: a Review of the Recent Archaeological Research*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrade, 2006, pag. 469-479
- Koukouli-Chrysanthaki et alii 1996:** C. Koukouli-Chrysanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, J. Bojadžiev, F. Konstantoupoulou, I. Vajsov, M. Valla, *The Promachonas-Topolnica settlement*, în *To Arhailogika ergo xti Makedonia kai Traki*, 10B, 1996, pag. 745-771
- Koukouli-Chrysanthaki et alii 1997:** C. Koukouli-Chrysanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, J. Bojadžiev, F. Konstantoupoulou, I. Vajsov, M. Valla, *The Promachonas/ Topolnica a Settlement: Programme for Greek-Bulgarian Co-operation*, în *Archaeological Work on Macedonia and Thrace*, 10B, Aristotle University of Thessaloniki, Greece, 1997, pag. 745-767
- Koukouli-Chrysanthaki et alii 2007:** C. Koukouli-Chrysanthaki, H. Todorova, I. Aslanis, I. Vajsov, M. Valla, *Promachon-Topolnica A greek-bulgarian archaeological project*, în H. Todorova, M. Stefanovic and G. Ivanov (eds.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. In *The Steps of James Harvey Gaul*, Vol. 2, Sofia, 2007, pag. 43-78
- Kovács 2008-200:** A. Kovács, *Definirea spațiului sacru: între monumental și ritualic*, în *Memoria Antiquitatis XXV-XXVI*, 2008-2009, Piatra Neamț, 2010, pag. 75-87
- Kovács 2010:** A. Kovács, *Statistic analysis on the Neolithic and Eneolithic shrine hearths from south-eastern Europe*, în *Angvstia*, 14, 2010, *Arheologie*, pag. 11-26
- Kovács 2014:** A. Kovács, *Despre vasele ritualice din sanctuarele neolitice sud-est europene*, în *Angustia*, 17-18, 2013-2014, Sf. Gheorghe, pag. 67-88
- Kovács 2015:** A. Kovács, *Neolithic Temple Walls from South-east Europe: Paintings, Colours, Patterns, Symbols*, în C.-E. Ursu, A. Poruciuc, C.-M. Lazarovici (eds.), *From Symbols To Signs. Papers presented at the international symposium „From Symbols To Signs“ Suceava, Romania, 2-5 September 2014*. In memory of Klaus Schmidt, Suceava, pag. 201-230
- Kovács, Gridan 2015:** A. Kovács, S. Gridan, *Experiments about Neolithic music: new ideas on old vessels*, în C.-E. Ursu, A. Poruciuc, C.-M. Lazarovici (eds.), *From Symbols To Signs. Papers presented at the international symposium „From Symbols To Signs“ Suceava, Romania, 2-5 September 2014*. In memory of Klaus Schmidt, Suceava, pag. 231-256
- Kramer 1962:** S. N. Kramer, *Istoria începe la Sumer*, Ed. Științifică, București, 1962
- Kuijt 2002:** I. Kuijt, *Life in the Neolithic Farming Communities. An Introduction*, în I. Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities*, 2000, pag. 3-18
- Kuijt 2004a:** I. Kuijt, *Pre-Pottery Neolithic A and Late Natufian at ,Iraq ed-Dubb, Jordan*, în *Journal of Field Archaeology*, Vol. 29, No. 3/4 (Autumn, 2002 – Winter, 2004), pag. 291-308
- Kuijt 2008:** I. Kuijt, *What mean these bones? Considering scale and Neolithic mortuary variability*, în *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, Madrid, 2008, pag. 591-602
- Kuijt 2008a:** I. Kuijt, *Demography and Storage Systems During the Southern Levantine Neolithic Demographic Transition*, în J.-P. Bocquet-Appel, O. Bar-Yosef (eds.), *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*, Springer Science, Business Media B.V., 2008, pag. 287-31
- Kuijt 2008b:** I. Kuijt, *The Regeneration of Life Neolithic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting*, în *Current Anthropology*, Volume 49, Number 2, April, 2008, pag. 171-197
- Kuijt, Goring-Morris 2002:** I. Kuijt, N. Goring-Morris, *Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis*, în *Journal of World Prehistory*, Vol. 16, No. 4, December, 2002, pag. 361-440
- Lakó 1977:** E. Lakó, *Piese de cult din așezarea neolitică de la Zăuan (jud. Sălaj)*, *Acta Musei Porolissensis*, 1, Zalău, 1977, pag. 41-46
- Lang 2001:** A. Lang, *Myth, ritual and religion*, vol. I, 2001, The Project Gutenberg's e-text
- Larina 1994:** O. Larina, *Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova*, *Thraco-Dacica* 15, 1994, pag. 41-66
- Larue 1997:** G. A. Larue, *The People, from the Paleolithic to the Chalcolithic Periods*, în *Old Testament Life and Literature*, 1997
- Last 1998:** J. Last, *A Design for Life: Interpreting the Art of Çatalhöyük*, în *Journal of Material Culture*, nr. 3, Sage Publications, 1998, pag. 355-378

- László A. 1993:** A. László, *Sur les rites de fondation dans la civilisation Ariuşd-Cucuteni*, comunicare prezentată la simpozionul „Manifestări religioase la triburile Cucuteni-Tripolie“, Institutul de Arheologie Iaşi, Iunie, 1993
- László A. 2000:** A. László, *Some data on house-building techniques and foundation rite in the Ariuşd-Cucuteni culture*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, VII, Iaşi, 2000, pag. 245-253
- László F. 1911:** F. László, *Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek. Stations de l'époque pré-mycénienne dans le comitat de Háromszék*, în *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* – 2. kötet (1911.) 2. füzet, pag. 175-259
- László F. 1914:** F. László, *Ásatások az er ősdí őstelepen – Fouilles à la station primitive de Erősd (1907-1912)*, în *Dolgozatok*, Cluj, 1914, V, 2, pag. 279-386
- Lawson 2004:** T. T. Lawson, *Book Review: Guns, Germs, and Steel and The Birth of the Gods*, în *Theory Psychology* 2004, 14, pag. 846-854
- Lazarovici C. M. 2003:** C. M. Lazarovici, *Pre-writing Signs on Neo-Eneolithic Altars*, în L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, BAR International Series 1139, 2003, pag. 85-96
- Lazarovici C. M. 2010:** C. M. Lazarovici, *Clay Bread and Tablets with Signs and Symbols*, *Journal of Archaeomythology*, 6, Institute of Archaeomythology, 2010, pag. 62-70
- Lazarovici C. M. et alii 2009:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Ţurcanu, *Cucuteni. A great civilisation of the prehistoric world*, Palatul Culturii Publishing House, Iaşi, 2009
- Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului şi epocii cuprului din România*, Vol. I, Neoliticul, ed. V. Spinei, V. Mihailescu-Bîrliiba, Ed. Trinitas, Iaşi 2006
- Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006a:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Un altar casnic la Gura Baciului*, în *Lucrările Seminarului Tiberiu Popoviciu*, Ed. Laboratorul de Cercetări Interdisciplinare, Cluj-Napoca, 25-26 oct. 2006, pag. 111-115
- Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2006b:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Neo-Eneolithic cult Constructions from the Southeastern Europe. Building Techniques and Space management a Brief Overview, Part I*, în *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques – UISPP, XV*, 4-9 September 2006, I, pag. 117-125
- Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2007:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului şi Epocii Cuprului din România*, Vol. II-Epoca Cuprului, ed. V. Spinei, V. Mihailescu-Bîrliiba, Ed. Trinitas, Iaşi, 2007
- Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2008:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Sanctuarele culturii Precucuteni – Cucuteni*, în *Angustia*, nr. 12 – Arheologie, Sfîntu Gheorghe, 2008, pag. 9-40
- Lazarovici C. M., Lazarovici Gh. 2009:** C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *The architecture of temples/sanctuaries in Banat and Transylvania during Neolithic and Copper Age periods*, în *Arheologia spiritualităţii preistorice în ţinuturile carpato-ponto-danubiene*, Fundaţia „Rădăcinile Europei“, Editura Arhiepiscopia Tomisului, Constanţa, 2009, pag. 67-75
- Lazarovici Gh. 1979:** Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979
- Lazarovici Gh. 1982:** Gh. Lazarovici, *Parţa, un monument preistoric*, în *Studii şi Comunicări*, fără localitate, 1982
- Lazarovici Gh. 1986a:** Gh. Lazarovici, *Sanctuarul Neolitic de la Parţa*, în *Documente recent descoperite şi informaţii arheologice*, Academia Română, pag. 12-22
- Lazarovici Gh. 1987:** Gh. Lazarovici, „Şocul“ *Vinča C în Transilvania. (Contribuţii la geneza eneoliticului timpuriu)*, în *Acta Musei Porolissensis*, Zalău, vol. XI, 1987, pag. 33-55
- Lazarovici Gh. 1988:** Gh. Lazarovici, *Venus de Zăuan. Despre credinţele şi practicile magico-religioase, partea I-a*, în *Acta Musei Porolissensis*, Zalău, XII, 1988, pag. 23-47
- Lazarovici Gh. 1988a:** Gh. Lazarovici, *Plastica Monumentală de la Parţa*, în *Analele Banatului*, Timişoara, VI.1, 1998, pag. 83-92
- Lazarovici Gh. 1989:** Gh. Lazarovici, *Das neolitische Heiligtum von Parţa*, în *Varia Archaeologica Hungarica*, II, Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapesta, 1989, pag. 149-174
- Lazarovici Gh. 2000:** Gh. Lazarovici, *The Eagle-The Bird of Death, Regeneration-Ressurrection and Messenger of Gods. Archaeological an Ethnological Problems*, în *Tibiscum*, Caransebeş, vol. X, 2000, pag. 57-68
- Lazarovici Gh. 2001:** Gh. Lazarovici, *Casiopeea-de la simbolurile neolitice la mitologia astronomică*, în *Dava International, Carpath-Danubian Studies*, nr. 4, 2001

- Lazarovici Gh. 2002:** Gh. Lazarovici, *Sacred Symbols on Neolithic Cult Objects from the Balkans*, în L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, British Archaeological Reports International Series, 2002, pag. 57-64
- Lazarovici Gh. 2003:** Gh. Lazarovici, *Sacred Symbols on Neolithic cult Objects from the Balkans*, în L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe BAR International Series 1139*, 2003, pag. 57-64
- Lazarovici Gh. 2003a:** Gh. Lazarovici, *Pâinea, grâul și râșnitul sacru în Neolitic*, în *Tibiscum*, XI, Caransebeș, 2003, pag. 65-86
- Lazarovici Gh. 2006:** Gh. Lazarovici, *The Anzebegovo – Gura Baciului Axis and the First Stage of the neolithisation Process in the Southern – Central Europe*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions*, Belgrade, 2006, pag. 111-158
- Lazarovici Gh. 2009:** Gh. Lazarovici, *Are the Tărtăria Tablets a „Enigma?”*, în S. A. Luca (ed.), *The Danube Script*, ed. Altip, Alba Iulia, 2009, pag. 41-57
- Lazarovici Gh. 2009a:** Gh. Lazarovici, *Ritualuri de Fundare, ritualuri de abandonare în neolitic*, în G. Bodi (ed.), *In media res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Monah oblata Iași*, 2009, pag. 239-288
- Lazarovici Gh. et alii 1985:** Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Fl. Drașoveanu, A. S. Luca, *Complexul Neolitic de la Parța*, în *Banatica, Revista Muzeului Banatului Montan, Reșița*, vol. 38, 1985, pag. 7-71
- Lazarovici Gh. et alii 1991:** Gh. Lazarovici, Fl. Drașoveanu, L. Tulbure, *Sanctuarul neolitic de la Parța*, Timișoara 1991, pag. 1-21
- Lazarovici Gh. et alii 1994:** Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Fl. Drașoveanu, *Complexul neolitic de la Parța, III*, în *Analele Banatului, SN, Arheologie-Istorie, III*, 1994, pag. 106-134
- Lazarovici Gh. et alii 2001:** Gh. Lazarovici, Fl. Drașoveanu, Z. Maxim, *Parța. Monografii arheologice*, Vol. 1.1; vol. 1.2, Waldpress, BHAB, 12, 2001
- Lazarovici Gh. et alii 2002:** Gh. Lazarovici, Gh. Chiș, T. Oproiu, I. Iharka, *The Neolithic Shrine at Parța*, în K. Barlai, I. B. Kutzián (eds.), *„Unwritten Messages“ from Carpathian Basin*, Konloky Observatory of the Hungarian Academy of Sciences, Monographs, 4, 2002, pag. 7-17
- Lazarovici Gh. et alii 2004:** Gh. Lazarovici, S. Petrescu, D. Țârdoiu, D. Negrei, S. Ion, *Balta Sarata, Campania 2003*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2004
- Lazarovici Gh. et alii 2011:** Gh. Lazarovici, I. C. Pop, C. M. Lazarovici, S. Angeleski, *Megaliti în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuarele din natură și urmele unor așezări. Studiu de etno-arheologie și etno-religie*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pag. 53-78
- Lazarovici Gh. Et alii 2014:** Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, S. M. Colesniuc, S. Angeleski, *Muntele Teasc. Despre sanctuare în natură. I*, în *Apulum*, LI, Alba Iulia, 2014, pag. 25-80
- Lazarovici Gh., Dragomir 1993:** Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *O nouă sculptură neolitică descoperită în Clisură*, în *Banatica, Revista Muzeului Banatului Montan, Reșița*, vol. 12/1, 1993
- Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2007:** Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, *Despre construcții neo-eneolitice de cult din sud-estul Europei: tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I-a*, în N. Ursulescu (ed.), *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est carpatice*, Editura Univ. Al. I. Cuza, Iași, 2007, pag. 63-103.
- Lazarovici Gh., Lazarovici C. M. 2010a:** Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, *„Casa sacră“ și importanța ei pentru reconstituirea arhitecturii, amenajarea interiorului și vieții spirituale*, în *Memoria Antiquitatis*, XXV-XXVI (2008-2009), Piatra Neamț, 2010, pag. 89-114
- Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Maxim 2009:** Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, Z. Maxim, *The Chronological and Cultural Place of the Vinča and Turdaș Cultures in the context of the European Civilisation*, în Z. Maxim, J. Marler, V. Crișan (eds.), *The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria discoveries. Exhibition catalogue*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, pag. 93-108
- Lazarovici Gh., Lazarovici C. M., Merlini M. 2011:** Gh. Lazarovici, C. M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011
- Lazarovici Gh., Maxim 1995:** Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie Arheologică*, Cluj-Napoca, 1995
- Lazarovici Gh., Merlini 2005:** Gh. Lazarovici, M. Merlini, *New Archaeological Data referring to Tărtăria Tablets*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 32, 2005, pag. 205-219

- Lazarovici Gh., Merlini 2008:** Gh. Lazarovici, M. Merlini, *New information and the Role of the Tărtăria Discoveries*, în J. Marler, *The Danube Script: Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe / Exhibition catalogue*, Sebastopol, Institute of Archaeomythology (in collaboration with the Brukenthal National Museum, Sibiu, Romania), 2008, pag. 39-51
- Lazarovici Gh., Micle 2001:** Gh. Lazarovici, D. Micle, *Introducere în arheologia informatizată*, Timișoara, 2001
- Lee Palmer 2008:** A. Lee Palmer, *Historical Dictionary of Architecture*, Historical Dictionaries of Literature and the Arts, No. 29, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland – Toronto – Plymouth, UK
- Leroi-Gourhan 1965:** A. Leroi-Gourhan, *Prehistoire de l'art occidental*, Ed. Mazenod, Paris, 1965
- Letica 1969:** Z. Letica, *Vlasac, nouvel habitat de la culture de Lepenski Vir à Đerdap*, în *Archaeologia Iugoslavica*, Belgrad, X, 1969, pag. 7-11
- Leuven 1981:** J. C. van Leuven, *Problems and Methods of Prehellenic Naology*, în R. Hägg, N. Marinatos (eds.), *Sacruaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm, 1981, pag. 11-25
- Levi Strauss 1978:** C. Levi Strauss, *Antropologia structurală*, traducere de J. Pecher, Ed. Politică, București, 1978
- Lichardus-Itten 1993:** M. Lichardus-Itten, *Zum Beginn des Neolithikums im Tal der Sturma*, în *Anatolica*, XIX, 1993, pag. 99-116
- Lichiardopol et alii 2008:** D. Lichiardopol, A. Franculeasa, R. R. Andreescu, *Mălăieștii de Jos, com. Dumbrăvești, jud. Prahova, Punct: La Mornel*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2008, pag. 146
- Lichter 1993:** C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bauten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, în C. Dobiat, F. Fless, E. Stauch (eds.), *Internationale Archäologie* 18, Leidorf, 1993.
- Lichter 2010:** C. Lichter, „*Tempel*“ in der Jungsteinzeit und Kupferzeit Südosteuropas?, în J. Šutekova, P. Pavuk, P. Kalabkova, B. Kovar (eds.), *PANTA RHEI – Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory. Presented to J. Pavuk on the Occasion of his 75th Birthday*. *Studia Archaeologica et Mediaevalia* Tomus XI, Bratislava, 2010, pag. 581-592.
- Lloyd 1960:** S. Lloyd, *Beycesultan 1959. Sixth preliminary report*, în *Anatolian Studies*, 10, 1960, pag. 31-41
- Lloyd, Mellaart 1958:** S. Lloyd, J. Mellaart, *Beycesultan Excavations, Fourth Preliminary Report*, în *Anatolian Studies*, 8, 1958, pag. 93-125
- Lorblanchet 2002:** M. Lorblanchet, *L'art des premiers hommes*, în *Sciences Humaines Hors-Série*, 37, 2002, pag. 8-11
- Luca 1996:** S. A. Luca, *Eine Rituelle Anlage in Turdaș Luncă, (Kreis Hunedoara)*, în *Forschungen VL*, 39, 1-2, București, pag. 121-126
- Luca 1996a:** S. A. Luca, *Un complex de fundare al locuinței de la Turdaș-Luncă (jud. Hunedoara)*, în coord. S. Avram, *Istorie și tradiție în spațiul românesc (culegere de studii)*, Sibiu, 1996, pag. 1-6
- Luca 2001:** S. A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș – Luncă. I. Campaniile anilor 1992-1995*, BMA, XVII, Ed. Economică, București, 2001
- Luca 2002:** S. A. Luca, *Date despre „Statueta de la Liubcova II“*, *Jud. Caraș-Severin*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, I, 2002, Sibiu, pag. 15-28
- Luca 2015:** S. A. Luca, *Viața trăită sub zei. Situl Starcevo-Criș I de la Cristian, județul Sibiu, România. Living under the Gods. The Starcevo-Cris I site from Cristian I, Sibiu County, Romania*, SEEP II, Suceava, 2015
- Luca 2016:** S. A. Luca, *Tărtăria Rediviva*, Editura Muzeului Național Brukenthal, Editura Altip, Alba Iulia, 2016
- Luca, Dragomir 1987:** S. A. Luca, I. Dragomir, *Date cu privire la o statueta inedită de la Liubcova-Ornița (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica, Revista Muzeului Banatului Montan*, Reșița, vol. 9, 1987, pag. 31-42
- Luca, Dragomir 1989:** S. A. Luca, I. Dragomir, *Die Statuette von Liubcova-Ornița (Jud. Caraș-Severin)*, în *Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Serie*, Tome XXXIII, nos. 1-2, Janvier-Décembre, 1989, pag. 229-233
- Luca et alii 2013:** S. A. Luca, F. Marțiș, A. Tudorie, A. Luca, „*The ritual consecration*“ of the first neolithic colonisation from Romania. *The pit holes sanctuary from Cristian I, Sibiu county part III. The abandonment*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, Sibiu, XII, 2013, pag. 7-20
- Luca et alii 2013a:** S. A. Luca, F. Marțiș, A. Tudorie, A. Luca, „*The Ritual Consecration*“ of the First Neolithic colonization from Romania, *The Pits Sanctuary from Cristian I, Sibiu County, Part I. The Foundation*, pag. 11-18

- Luca et alii 2014:** S. A. Luca, F. Marțiș, A. Tudorie, A. Luca, *Chapter 1. The „Ritualistic Consecration“ of the First Neolithisation in Romania. The site of Cristian I, Sibiu County. Part 4. The plastic art*, în C.-E. Ursu, S. Țerna (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2014, pag. 13-28
- Luca et alii 2014a:** S. A. Luca, A. Georgescu, F. Marțiș, A. Luca, *Data on a sanctuary belonging to Starčevo-Criș culture discovered at Cristian III, Sibiu county*, în Brukenthal Acta Mvsei, IX. 1. Sibiu, 2014, pag. 7-18
- Luca et alii 2015:** S. A. Luca, F. Mărcuți, V. Palaghie, *Prehistoric Signs and Symbols in Transylvania (2). „The Sacred Pair“ and „The Bird of the Soul“. The Neolithic and Aeneolithic Settlement from Tărtăria-Gura Luncii (Alba County)*, Ephemeris Napocensis, XXV, Cluj-Napoca, 2015, pag. 7-20
- Luca, Luca 2015:** S. A. Luca, A. Luca, *Prehistoric signs and symbols in Transylvania (3). „Prometheus“ before Prometheus the neolithic and aeneolithic settlement from Tărtăria – Gura Luncii (Alba County)*, Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu, 2015, pag. 107-115
- Macculloch 1906:** J. A. Macculloch, *The Religion of Palaeolithic Man*, în The Expository Times, 1906, 17, pag. 487-493
- Mackenzie 1918:** D. A. Mackenzie, *Myths of Crete and Pre-Hellenic Europe*, Gresham Publishing Company LTD, Londra, 1918
- Markević 1960:** M. L. Markević, *Ob ideologičeskikh predstavlenijakh u tripol'skikh plemen*, în ZOAO, I/34, Odessa, 1960, pag. 290-301
- Makedonski kulturno 2008:** ***, *Makedonski kulturno nasledstvo arheološki lokaliteti. Archaeological Sites in Macedonia, illustrated (mk)*, Ministerstvo za kultura na Republika Makedonija, Skopje 2008
- Makkay 1964:** J. Makkay, *Early Near Eastern and South-East European Gods*, în Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, vol. 16, 1964, pag. 3-64
- Makkay 1971:** J. Makkay, *The chalcolithic male relief from Villánykövesd and the earliest male figurines in south-eastern Europe*, în Különlenyomat a Janus Pannonius Múzeum 13. (1968. évi) Évkönyvéből, Pécs, 1971, pag. 39-62
- Makkay 1978:** J. Makkay, *A Szegvár-tűzkövesi újkőkori férfiszobor és a „föld és ég elválasztásának“ ősi mítosza*, Archaeologiai Értesítő, A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata, vol. 105, 1978, pag. 164-183
- Makkay 1984:** J. Makkay, *Early Stamp Seals in South East Europe*, Budapest, 1984
- Makkay 1990:** J. Makkay, *A Tărtăriai Leletek*, Budapest, 1990
- Makkay 1992:** J. Makkay, *Excavations at the Körös culture settlement of Endrőd-Öregszőlők 119 in 1986-1989*, în S. Bökönyi (ed.), *Cultural and landscape changes in south-east Hungary*, Budapest, 1992, pag. 121-193
- Makkay 2005:** J. Makkay, *Újkőkoriteogónia. Agyagból Mintázni istent és embert. Neolithic theogony. Clay images of gods and men*, în L. Bende, G. Lőrinczy (eds.), *Hétköznapi vénuszai. Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely*, 2005, pag. 85-121
- Makkay 2005a:** J. Makkay, *Ein gründungsoffer der Tiszapolgár-Kultur von Vésztő-Mágor*, în V. Spinei, C. M. Lazarovici, D. Monah, *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, ed. Trinitas, 2005, pag. 224-239
- Malone et alii 2005:** C. Malone, A. Bonanno, T. Gouder, S. Stoddart, D. Trump, *The Death Cults of Prehistoric Malta*, în Special edition of Scientific American of January 2005. Revised version with short update. *Mysteries of the Ancient Ones*, Scientific American 15 (1), pag. 14-23
- Mantu-Lazarovici C. M. 2004:** C. M. Mantu-Lazarovici, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, în Arheologia Moldovei, XXV/2002, București, 2004, pag. 47-67
- Marangou 1992:** C. Marangou, *Eidolia. Figurines et minatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, BAR International Series 576, 1992
- Marangou, Grammenos 2005:** C. Marangou, D. Grammenos, *Monumentality, Functionality, Animality: On an Unusual Prehistoric Clay Head from Central Macedonia, Greece, and Its Implications*, în The Annual of the British School at Athens, Vol. 100, pag. 1-40
- Marciniak 2001:** K. Marciniak, *Ideology and Material Culture. The Creation of a Religious Cult Place of Worship*, în P. F. Biehl, F. Bertemes, H. Meller (eds.), *The Archaeology of Cult and Religion*, Ed. Arheolingua, Budapest, 2001, pag. 123-132,
- Marciniak et alii 2013:** A. Marciniak, P. Filipowicz, E. Johansson, A. J. Mickel, *The excavations of the TPC Area in the 2013 season*, în Çatalhöyük 2013 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 74-93

- Marciniak, Czerniak 2008:** A. Marciniak, L. Czerniak, *TP area*, în *Çatalhöyük 2008 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 73-83
- Mărgărit 2010:** M. Mărgărit, *Reprezentarea feminină în arta paleolitică de la homo erectus la homo sapiens*, în V. Chirica, G. Bodi (eds.), *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului carpato-nistean*, ded. Ilie Borzic, ed. PIM, Iași, 2010, pag. 121-157
- Mărgineanu 2000:** M. Mărgineanu, *Considerații asupra simbolisticii capetelor de piatră de la Gura Baciului (jud. Cluj)*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, Alba Iulia, 6, 2000, pag. 5-9
- Marinescu-Bîlcu 1981:** S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, Oxford, 1981
- Marinescu-Bîlcu 1983:** S. Marinescu-Bîlcu, *Cercetările de la Drăgușeni (Botoșani)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, București, XV, 1983, pag. 83-84
- Marinescu-Bîlcu 1990:** S. Marinescu-Bîlcu, *Askoï et rhytons eneolithiques des regions Balkano-Danubiennes et leur relations avec le sud, a la lumiere de quelques pieces de Căscioarele*, Dacia, N.S., nr. 34, pag. 5-21
- Marinescu-Bîlcu 2000:** S. Marinescu-Bîlcu, *Popina Bordușani*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III, M-Q, București 2000, pag. 354-356
- Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000:** S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, Ed. Enciclopedică, București, 2000
- Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992:** S. Marinescu-Bîlcu, M. Cărciumaru, *Coliere de Lithospermum purpureo-coeruleum și „perle” de cerb în Neoliticul din România în contextul centrului și sud-estului Europei*, *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (SCIVA)*, 43, 4, pag. 355-370
- Marinis 2007:** R. C. de Marinis, *L'arte paleolitica*, Milano, 2007
- Marler 2003:** Joan Marler, *The Body of the Woman as Sacred Metaphor*, în M. Panza, M.T. Ganzerla (eds.), *Il Mito e il Culto della Grande Dea: Il mito e il culto della Grande Dea: Transiti, Metamorfosi, Permanenza*. A cura di Milli Violante/Armonie, Bologna, 24-25 novembre 2000, Oratorio e Museo di Santa Maria della Vita, Con il contributo di Bologna 2000, Città Europea della Cultura, Bologna, 2003, pag. 9-24
- Marler 2008:** J. Marler, *The Danube Script: Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe/Exhibition catalogue*, Sebastopol, Institute of Archaeomythology (in collaboration with the Brukenthal National Museum, Sibiu, Romania), 2008
- Marquet, Lorblanchet 2000:** J. C. Marquet, M. Lorblanchet, *Le „masque” moustérien de la Roche-Cotard, Langeais (Indre-et-Loire)*, în *Paléo-Revue d'Archéologie Préhistorique*, nr. 12, 2000, pag. 325-338
- Matasă 1946:** C. Matasă, *Frumușica. Village préhistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord Roumanie*, Institutul de istorie națională, București, 1946
- Mateu 2002:** T. E. Mateu, *Representations of women in Levantine rock art*, în *Journal of Social Archaeology*, vol. 2, Sage Publications, Londra, 2002
- Matsanova 2003:** V. Matsanova, *Cult practices in the Early Neolithic Village of Rakitovo*, în L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, BAR International Series 1139, 2003, pag. 65-70
- Matthews 1993:** W. Matthews, *Analysis of Field Section from 1960's Excavations*, în *Çatalhöyük 1993 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, online la www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/1993/index.html
- Matthews 1995:** R. J. Matthews, *The excavation of Building 1*, în *Çatalhöyük 1995 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, online la www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/1995/index.html
- Matz 1969:** M. Friedrich, *Creta, Micene, Troia*, Ed. Științifică, București, 1969
- Maxim-Alaiba 1987:** R. Maxim-Alaiba, *Le complexe de culte de la phase Cucuteni A3 de Dumești (Vaslui)*, în M. Petrescu-Dîmbovița (ed.), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen: session scientifique dédiée au centenaire des 1. découvertes de Cucuteni*, (Iași – Piatra Neamț, 24-28 septembre 1984), Iași, 1987, pag. 269-286
- Maxim-Kalmar, Tarcea 1999:** Z. Maxim-Kalmar, L. Tarcea, *Analiza matematică și statistică a ceramicii și plasticii civilizației Cucuteni de la Trușești-Țuguieța*, în *Trușești. Monografie arheologică*, pag. 647-670
- Mazăre 1998:** P. Mazăre, *Câteva considerații asupra spiralei ca motiv decorativ în cultura Starčevo-Criș*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, Alba Iulia, nr. 3, Alba-Iulia, 1998, pag. 9-19
- Medović 2009:** I. Medović, *Arhitektonska plastika iz Elemira. Architektonische plastik aus Elemir*, Рад Музеја Војводине, 51, 2009, pag. 35-44
- Mellaart 1962:** J. Mellaart, *Excavations at Çatal Hüyük, first preliminary report, 1961*, în *Anatolian Studies* 12, 1962, pag. 42-60

- Mellaart 1963:** J. Mellaart, *Excavations at Çatal Hüyük, second preliminary report, 1962*, în *Anatolian Studies* 13, 1963, pag. 45-97
- Mellaart 1964:** J. Mellaart, *Excavations at Çatal Hüyük, third preliminary report, 1963*, în *Anatolian Studies* 14, 1964, pag. 40-113
- Mellaart 1966:** J. Mellaart, *Excavations at Çatal Hüyük, fourth preliminary report, 1965*, în *Anatolian Studies*, Vol. 16 (1966), pag. 165-191
- Mellaart 1967:** J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic town in Anatolia*, London, Thames and Hudson, 1967
- Mellaart 1975:** J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East*, London, Thames and Hudson, 1975
- Mellink 1984:** M. J. Mellink, *Archaeology in Asia Minor*, în *American Journal of Archeology*, vol. 88, nr. 4, 1984, pag. 157
- Merlini 2001:** M. Merlini, *Signs, inscriptions, organizing principles and messages of the Balkan-Danube script*, Prehistory Knowledge Project, 2001
- Merlini 2009:** M. Merlini, *An Inquiry into the Danube Script*, Alba Iulia – Editura Altip, Sibiu, 2009
- Merlini, Lazarovici Gh. 2008:** M. Merlini, Gh. Lazarovici, *Settling discovery circumstances, dating and utilization of the Tărtăria tablets*, în *Acta Terrae Septemcastrens*, VII, Sibiu, 2008, pag. 111-198
- Meskel 2011:** L. Meskel, *Animality, masculinity, and phallic culture in the Anatolian Neolithic*, în E. Frood, A. McDonald (eds.), *Decorum and experience essays in ancient culture for John Baines*, Griffith Institute, Oxford 2013, pag. 250-257
- Meskel, Nakamura 2005:** L. Meskel, C. Nakamura, *Figurines*, în *Çatalhöyük 2005 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 161-189
- Mihailović 2007:** D. Mihailović, *Social aspects of the transition to farming in the Balkans*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 34, 2007, pag. 72-88
- Milisauskas 2002:** S. Milisauskas, *European Prehistory: A Survey*, Springer Publisher, NY, 2002
- Milojčić 1955:** M. Vladimir, *Zur Fragen der Schnurkeramik in Griechenland*, în *Germania*, 33, 1955, pag. 151-154
- Milojčić 1960:** Vl. Milojčić, *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien, 1953-1958*, Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1960
- Milojčić 1965:** Vl. Milojčić, *Die Tontafeln von Tărtăria und die Absolute Chronologie de Mitteleuropaschen Neolithikums*, în *Germania*, 43, 1965, pag. 261-264
- Minichreiter 2001:** K. Minichreiter, *The architecture of Early and middle neolithic settlements of the Starčevo Culture in northern Croatia*, în *Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies*, Ljubljana, 28, 2001, pag. 199-214
- Minichreiter 2005a:** K. Minichreiter, *Zadubravljje–kultni predmeti u naselju starčevačke kulture*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 22.1, 2005, pag. 5-24
- Mithen et alii 2011:** S. J. Mithen, B. Finlayson, S. Smith, E. Jenkins, M. Najjar, D. Maricević, *An 11600 year-old communal structure from the Neolithic of southern Jordan*, în *Antiquity*, Cambridge Publishing House, 85 (2011), pag. 350-364
- Mitrevski 2006:** D. Mitrevski, *Some problems regarding macedonian prehistory-30 years later*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrade, 2006, pag. 17-26
- Molist 1998:** M. Molist, *Des représentations humaines peintes au IXe millénaire BP sur le site de Tell Halula (Vallée de l'Euphrate, Syrie)*, în *Paléorient*, 1998, Vol. 24, No.1. pag. 81-87
- Molist, Vicente 2013:** M. Molist, O. Vicente, *Los restos pictóricos de las casas, de Tell Halula, (Periodo PPNB medio-reciente)*, în M. M. Montaña (coord.), *Tell Halula: un poblado de los primeros agricultores en el valle del Éufrates, Siria*, Memoria Científica – Tomo I, 2013, pag. 112-126
- Monah 1982:** D. Monah, *O importantă descoperire arheologică*, în *Arta*, 7-8, 1982, pag. 11-13
- Monah 1997:** D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, în *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, Piatra Neamț, 1997
- Monah 2001:** D. Monah, *Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică*, în *Istoria Românilor*, vol. 1, 2001
- Monah 2012:** D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, D. Garvăn, Gh. Dumitroaia (eds.), Ed. „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012
- Monah et alii 1983:** D. Monah, Șt. Cucos, D. Popovici, S. Antonescu, Gh. Dumitroaia, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, în *Cercetări Arheologice*, VI, 1983, pag. 3-22

- Monah et alii 1997:** D. Monah, F. Monah, C. M. Mantu, Gh. Dumitroaia, *Cucuteni. The Last Chalcolithic civilization of Europe*, București 1997
- Monah et alii 2003:** D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Piatra Neamț, 2003
- Monah et alii 2006:** D. Monah, Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, L. Uță, D. Nicola, *Poduri, Județ: Bacău, Punct: Dealul Ghindaru, anul 2006*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2007
- Monah, Cucos 1985:** D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Ed. Junimea, Iași, 1985
- Montana 2013:** M. M. Montaňa (coord.), *Tell Halula: un poblado de los primeros agricultores en el valle del Éufrates, Siria*, Memoria Científica – Tomo I, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, Coordinación de la publicación M. D. Fominaya, 2013
- Montes et alii 2004:** R. Montes, E. Muñoz, J. A. Lasheras, C. De las Heras, P. Rasines, P. Fatás, *The association between deer/hind and mountain goat in the rock art assemblages of the Lower/Middle Magdalenian of the centre of the Cantabrian Region*, în *Actas del XXI Valcamonica Symposium*, pag. 365-370
- Moore 1978:** A. M. T. Moore, *The Neolithic of the Levant*, Oxford University Press, 1978
- Müller, Videiko 2016:** J. Müller, M. Videiko, *Maidanetske: New Facts of a Mega-Site*, în Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (eds.), *Trypillia Mega-sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE*, Routledge, London, pag. 71-94
- Müller-Karpe 1968:** H. Müller-Karpe, *Handbuch de Vorgeschichte, I, Jungsteinzeit*, München, 1968
- Müller-Karpe 1974:** H. Müller-Karpe, *Handbuch de Vorgeschichte, II, Jungsteinzeit*, München, 1974
- Murray 2001:** T. Muray, *Encyclopedia of Archaeology: History and Discoveries*, California, SUA, 2001
- Nania 1967:** I. Nania, *Locuitorii gumelnițeni în lumina cercetărilor de la Teiu*, Studii și Articole de Istorie, IX, 1967, pag. 7-23
- Nanoglou 2001:** S. Nanoglou, *Social and monumental space in Neolithic Thessaly, Greece*, în *European Journal of Archaeology*, vol. 4, no. 3, December 2001, Sage Publications, 2001, pag. 303-322
- Nashef 1990:** K. Nashef, *Archaeology in Irak*, în *American Journal of Archaeology*, vol. 94, no. 2, aprilie, 1990, pag. 259-290
- Nasteva 2006:** I. K. Nasteva, *Prehistoric Macedonian Figures*, Macedonian Affairs Cultural Heritage: A Bridge Towards a Shared Future. Analyses of Macedonian Politics, Economy and Society, Skopje, Dec. 2006/Jan. 2007, vol. VI, nr. 1
- Nasteva 2007:** I. K. Nasteva, *Prehistoric Macedonian Ladies, Catalogue exhibition*, printed by Totem, R. Macedonia, Skopje, 2007
- Naumov 2007:** G. Naumov, *Housing the dead: burials inside houses and vessels in the neolithic Balkans*, în Malone C. & Barowclough D. (eds.), *Cult în Context*, Oxford-Oxbow, 2007, pag. 255-265
- Naumov 2008:** G. Naumov, *Imprints of the Neolithic mind – clay stamps from the Republic of Macedonia*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubliana, 35, 2008, pag. 185-204
- Naumov 2010:** G. Naumov, *Symmetry analysis of neolithic painted pottery from the Republic of Macedonia*, în *Archeologia e Calcolatori* 21, Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico del C.N.R., Roma, 2010, pag. 261-280
- Naumov 2011:** G. Naumov, *Отелотворени Куќи: Социјалните симболичките компоненти на неолитската архитектура во Македонија. Embodied Houses: Social Symbolical components Neolithic architecture in Macedonia*, în *Macedonica Acta Archaeologica*, No. 20, Skopje, 2011, pag. 11-34
- Neagoe 2011:** M. I. Neagoe, *Despre idolii vinčieni de tip 'tesalic' descoperiți în teritoriul comunei Hinova, județul Mehedinți*, în *Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie*, 3, 2011, pag. 59-79
- Neagu 1997:** M. Neagu, *Comunitățile Bolintineanu în Câmpia Dunării*, în *Istros VIII*, 1997, pag. 9-26
- Neagu 2000:** M. Neagu, *Comunitățile Boian-Giulești din Valea Dunării*, în *Istros X*, 2000, pag. 25-34
- Neagu 2003:** M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos cu privire specială asupra centrului Munteniei*, Călărași, 2003
- Neagu et alii 2001:** M. Neagu, V. Parnic, Fl. Rădulescu, *Gălățui-Movila Berzei, jud. Călărași*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, 2001, pag. 85-86
- Neagu, Măndescu 2011:** M. Neagu, D. Măndescu, *The antropomorphous clay figurines from Gumelnița Tell Settlements at Teiu (Argeș County). A preliminary approach*, în *East and West*, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, XXVIII, Călărași, 2011, pag. 75-92
- Nemet-Nejat 2007:** K. R. Nemet-Nejat, *Religion of the Common People in Mesopotamia*, în *Religion Compass*, nr. ½ 2007, pag. 245-259

- Nica 1980:** M. Nica, *Raport asupra săpăturilor de la Cârcea*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, București, 14, Tulcea 1980, pag. 29-35
- Nica 1981:** M. Nica, *Grădinile. O nouă așezare a neoliticului timpuriu în sud-estul Olteniei*, în *Arhivele Olteniei*, NS, 1, 1981, pag. 27-39
- Nica 1984a:** M. Nica, *Noi descoperiri arheologice la Cârcea*, în *Arhivele Olteniei*, 3, NS, 1984, pag. 37-45
- Niemeier 1991:** W.-D. Niemeier, *Minoan Artisans travelling Overseas: The Alalakh Frescoes and the Painted Plaster Floor at Tel Kabri (Western Galilee)*, în *Aegaeum*, nr. 7, 1991, pag. 189-201
- Nikolić 200:** D. Nikolić, *Vinča a prehistoric metropol 1908 2008 research// Винча – Праисторијска метропола истраживања 1908–2008*, Belgrad, 2008
- Nikolić, Vuković 2008:** D. Nikolić, J. Vuković, *Vinča ritual vessels: Archaeological context and possible meaning*, în *Starinar*, LVIII, Belgrad, 2008, pag. 51-69
- Nikolov 2001:** V. Nikolov, *Neolithic Cult Assemblages from the Early Neolithic Settlement at Slatina*, Sofia, în P. F. Biehl, F. Bertemes, H. Meller (eds.), *The Archaeology of Cult and Religion*, Arheolingua, Budapesta, 2001, pag. 133-138
- Nikolov 2004:** V. Nikolov, *Dynamics of the Cultural Process in Neolithic Thrace*, în V. Nikolov, K. Bačvarov, P. Kalchev (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences), Regional Museum of History – Stara Zagora, 2004, pag. 18-25
- Nikolov 2011:** V. Nikolov, *A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries*, în V. Nikolov, K. Bačvarov, M. Gurova (eds.), *Studia praehistorica*, 14, Festschrift for Marion Lichardus-Itten, National Institute of Archaeology and Museum, 2011, pag. 91-119
- Nițu et alii 1971:** A. Nițu, Șt. Cucuș, D. Monah, *Ghelăiești. Piatra Neamț, I, Săpăturile din 1969 în așezarea cucuteniană „Nedeia”*, în *Memoria Antiquitatis*, III, Piatra Neamț, 1971, pag. 11-64
- Nițu, Șadurschi 1994:** Anton Nițu, Paul Șadurschi, *Săpăturile de salvare de la „Stânca Doamnei”, sat Stânca – Ștefănești, județul Botoșani*, Hierasus IX, 1994, pag. 181-193
- Nodex 2002:** ***, *Noul dicționar explicativ al limbii române*, Ed. Litera International, București, 2002
- Nunn et alii 1988:** A. Nunn, B. Hroudá, B. Musche, J. Stargardt, *Kunst und Archäologie*, Leiden, 1988
- Osborne F. 2014:** J. F. Osborne, *Monuments and Monumentality*, în J. F. Osborne (ed.), *Approaching Monumentality in Archaeology*, SUNY Series, The Institute for European and Mediterranean Archaeology Distinguished Monograph Series, 2014, pag. 1-19
- Özdoğan A. 2007:** A. Özdoğan, *Çayönü*, în H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe* (Karlsruhe 2007), pag. 58-65
- Özdoğan A., Özdoğan M. 1989:** A. Özdoğan, M. Özdoğan, *Çayönü. A Conspectus of Recent Work*, în *Paléorient*, 1989, Vol. 15, No.1, pag. 65-74
- Özdoğan E. 2009:** E. Özdoğan, *Settlement Organization and Architecture in Aşağı Pınar*, în R. Krauß (ed.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, 2009, pag. 213-223
- Özdoğan M. 1999a:** M. Özdoğan, *Northwestern Turkey: Neolithic cultures in Between the Balkans and Anatolia*, în M. Özdoğan, N. Basgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The cradle of civilization, new discoveries*, Istanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, pag. 203-224
- Özdoğan M. 1999b:** M. Özdoğan, *Concluding remarks*, în M. Özdoğan, N. Basgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The cradle of civilization, new discoveries*, Istanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, pag. 225-236
- Özdoğan M. 2007:** M. Özdoğan, *The Black Sea, the Sea of Marmara and Bronze Age Archaeology: an Archaeological Predicament*, în M. Stefanovich, C. Angelova (eds.), *PRAE în Honorem Henrieta Todorova*, 2007, pag. 203-214
- Pascal, Treuil 1998:** D. Pascal, R. Treuil, *Un «bucrane» néolithique à Dikili Tash (Macédoine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation*, în *Bulletin de correspondance hellénique*, Volume 122, livraison 1, 1998, pag. 1-25
- Pashkevich, Videiko 2006:** G. O. Pashkevich, M. Videiko, *Rilbnițvo plemen tripoliskoi Kultura*, Kiev, 2002
- Passek 1949:** T. Passek, *Periodizatsiia tripol skikh poseleniĭ, III-II tysiacheletie do n. è. [Trypillian settlement periodization...]*, *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR* (in Russian) 10, Moscow: Izd-vo Akademii nauk SSSR
- Paterson 2003:** I. Paterson, *The Dictionary of Colour: A Lexicon of the Language of Colour*, Londra, 2003
- Paul 1995:** I. Paul, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenburgen*, Alba Iulia, 1995

- Paul 2007:** I. Paul, *Enigma tăblițelor de la Tărtăria*, Prezentare la decernarea titlului de Doctor Honoris Causa, Universitatea de Vest, Timișoara, 2007
- Păunescu 1972:** A. Păunescu, *The Early epipaleolithic*, în ATLAS 1972, pag. 205
- Păunescu 1976:** A. Păunescu, *Romanelian*, în DIVR, București 1976
- Pellerin et alii 2004:** C. C. Pellerin, L. Courtois, J.-P. Demoule, Ch. Marangou, *Dikili Tash. Village Préhistorique de Macédoine Orientale*, vol. I, *Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, Ecole Française d'Athènes, Atena, 2004
- Perlès 2004:** C. Perlès, *The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe*, Cambridge World Archaeology, UK, 2004
- Perničeva 1978:** L. Perničeva, *Sites et habitations du chalcolithique en Bulgarie*, în *Studia Praehistorica*, 1-2, Sofia, 1978, pag. 163-169
- Perrot 1966:** J. Perrot, *Le Gisement Natoufien de Mallaha (Eynan), Israel*, în *L'Anthropologie*, 70 (5), 1966, pag. 437-483
- Petrescu 2000:** S. M. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epoca romană*, Ed. Mirton, Timișoara, 2000
- Petrescu 2005:** S. M. Petrescu, *Elemente de magie practică în așezarea Vinča de la Balta Sărată (mun. Caransebeș)*, în D. L. Ciubotaru (ed.), *Patrimonium Banaticum-Anuar de: Arheologie și istorie antică, Istorie, Istoria artei, Arhitectura, Direcția pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național a județului Timiș* vol. IV, Timișoara, 2005, pag. 89-93
- Petrescu-Dâmbovița, Văleanu 2004:** M. Petrescu Dâmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, Piatra Neamț, 2004
- Petrescu-Dâmbovița et alii 1999:** M. Petrescu-Dâmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești, monografie arheologică*, Edit. Academiei Române, București- Iași 1999
- Petrine 1997:** V. Petrine, *Le Sanctuaire paléolithique de la Grotte Ignatievskaja à l'Oural du sud*, Université de Liège, 81, Liège, 1997
- Petru 2006:** S. Petru, *Red, black or white. The dawn of colour symbolism*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 33, 2006, pag. 203-208
- Popovici et alii 1996:** D. Popovici, Y. Rialland, *Viața pe malurile Dunării acum 6.500 ani, expoziție româno-franceză 1996-1997*, București-Paris, 1996
- Popovici et alii 2003:** D. Popovici, C. Haită, A. Bălășescu, V. Radu, F. Vlad, I. Tomescu, *Archaeological pluridisciplinary research at Bordsani-Popină*, București, 2003
- Popușoi 1980a:** E. Popușoi, *Sondajul arheologic de la Balș*, în *Arheologia Moldovei*, IX, Iași, 1980, pag. 7-17
- Popușoi 2005:** E. Popușoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, Ed. Sfera, Bârlad, 2005
- Preoteasa 201:** C. Preoteasa, *Considérations relatives à un certain type d'artéfacts de culte découverts dans des établissements appartenant au complexe culturel precucuteni-cucuteni*, în *Arheologia Moldovei*, XXXV, Iași, 2012, pag. 75-106
- Preoteasa 2013:** C. Preoteasa, *Rituri de fundare cucuteniene legate de sanctuarul cu etaj de la Poduri (județul Bacău)*, în *ArheoVest*, Nr. I, In Memoriam Liviu Măruia, JATEPress Kiadó, Szeged, 2013, vol. I, pag. 91-114
- Prijatelj 2007:** A. Prijatelj, *Digging the Neolithic stamp-seals of SE Europe from archaeological deposits, texts and mental constructs*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 34, 2007, pag. 231-256
- Pustovoytov 2002:** K. Pustovoytov, *14 C Dating of Pedogenic Carbonate Coatings on Wall Stones at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/2002, pag. 3-4
- Radovanović 1996:** I. Radovanović, *Mesolithic/Neolithic contacts a case of the Iron Gates region*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 23, 1996, pag. 39-48
- Radovanović 1996a:** I. Radovanović, *Some aspects of burial procedure in the iron gates Mesolithic and implications of their meaning*, în *Starinar*, XLVII, 1996, Beograd, pag. 9-20
- Radovanović 2000:** I. Radovanović, *Houses and Burials at Lepenski Vir*, în *European Journal of Archaeology*, vol. 3(3), Sage Publications, 2000, pag. 330-349
- Radovanović 2006:** I. Radovanović, *Not just a good place for fishing: Meso-Neolithic contact at the site of Lepenski Vir in view of the new AMS and stable isotope evidence*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.),

Homage to Milutin Garašanin, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrad, 2006, pag. 69-77

- Radovanović 2006a:** I. Radovanović, *Further Notes on Meso-Neolithic Contacts in the Iron Gates Region and the Central Balkans*, în Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 33, 2006, pag. 107-124
- Radu 2014:** A. Radu, *Signs and Symbols in Zorlenþu Mare and their Relationship to the Danube Script*, în J. Marler (ed.), Fifty Years of Tărtăria Excavations. Papers presented at the international symposium „50 Years of Tărtăria Excavations“ Coronini-Pescari, Romania, 1-5 September, 2011. Festschrift in Honor of Gheorghe Lazarovici on the occasion of his 73rd Birthday, Institute of Archaeomythology, Sebastopol, Ed. Lidana, Suceava, 2014, pag. 162-195
- Radunčeva 2004:** A. Radunčeva, *Neolithic and Chalcolithic Buildings of Unusual Ground Plans and their Interiors*, în V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.), Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora, National Institute of Archaeology and Museum (Bulgarian Academy of Sciences), Regional Museum of History – Stara Zagora, 2004, pag. 325-333
- Radunčeva 2008:** A. Radunčeva, *Prehistoric rock sanctuaries in the Eastern Rhodopes and some other mountain regions in Bulgaria*, în St. I. Rilski (ed.), Geoarchaeology and Archaeomineralogy: Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008, Sofia, 2008, pag. 180-184
- Rappaport 1999:** R. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge University Press, 1999
- Regan 2005:** R. Regan, *Buildings 44 & 56*, în Çatalhöyük 2005 Archive Report. Çatalhöyük Research Project, pag. 62-72
- Regan 2010:** Roddy Regan, *Building 80 – Spaces 135 & Sp.373*, în Çatalhöyük 2010 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 13-20
- Renfrew 1985:** C. Renfrew, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, Londra, 1985
- Robbins Dexter, Mair 2010:** M. Robbins Dexter, V. H. Mair, *Sacred display: divine and magical female figures of Eurasia*, Cambria Press, USA, 2010
- Rodden et alii 1962:** R. J. Rodden, G. W. Dimbleby, A. C. Western, E. H. Willis, E. S. Higgs and W. J. Clench, *Excavations at the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia*, în Proceedings of the Prehistoric Society, 28, Cambridge University Press, 1962, pag. 267-288
- Roksandić et alii 2006:** M. Roksandić, M. Djurić, Z. Rakočević, Seguin Kimberly, *Interpersonal Violence at Lepenski Vir Mesolithic. Neolithic Complex of the Iron Gates Gorge (Serbia–Romania)*, în American Journal of Physical Anthropology, 129 (3), Wiley Periodicals, Inc., 2006, pag. 339-348.
- Rollefson 1983:** G. O. Rollefson, *Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)*, în Paléorient, 1983, Vol. 9, No. 2, pag. 29-38
- Rollefson 1996:** G. O. Rollefson, *Ain Ghazal Excavations 1996*, în NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/96, pag. 5-6
- Rollefson 1998:** G. O. Rollefson, *Ain Ghazal (Jordan): ritual and ceremony III*, în Paléorient, 1998, Vol. 24, No.1, pag. 43-58
- Rollefson 2002:** G. O. Rollefson, *Ritual and Social Structure at Neolithic 'Ain Ghazal*, în I. Kuijt (ed.), Life in Neolithic Farming Communities. Social Organisation, Identity, and Differentiation, Kluwer Academic Publishers, 2002, pag. 165-190
- Rollefson 2005:** G. O. Rollefson, *Early Neolithic Ritual Centers in the Southern Levant*, în NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/05, pag. 3-13
- Rollefson et alii 1992:** G. O. Rollefson, A. H. Simmons, Z. Kafafi, *Neolithic Cultures at Ain Ghazal, Jordan*, în Journal of Field Archaeology, nr. 19, pag. 443-470
- Rollefson, Kafafi 1996:** G. O. Rollefson, Z. Kafafi, *Ain Ghazal Excavations 1996*, în Biblical Archaeologist, vol. 59 (4), pag. 238
- Rollefson, Kafafi 1997:** G. O. Rollefson, Z. Kafafi, *The 1996 Season of 'Ain Ghazal*, în Annual of the Department of Antiquities of Jordan, nr. 41, 1997, 27-48
- Rollefson, Kafafi 2013:** G. O. Rollefson, Z. Kafafi, *The Town of 'Ain Ghazal, Chapter 1. Introduction*, în D. Schmandt-Besserat (ed.), Excavation Reports 3. Symbols at 'Ain Ghazal, Berlin, 2013, pag. 5-20
- Roodenberg 1993:** J. Roodenberg, *Ilipinar X to VI: links and chronology*, în Anatolia. Special issue: Anatolia and the Balkans: Symposium on Pre-Bronze Age Relations held in Istanbul, 18-22 November 1991, vol. XIX, 1993, pag. 251-267

- Roodenberg 1999:** J. Roodenberg, *Ilipinar. An Early Farming Village in the Iznik Lake Basin*, în M. Özdoğan, N. Basgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The cradle of civilization, new discoveries*, Istanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999, pag. 193-202
- Rosenberg 2007:** M. Rosenberg, *Hallan Çemi*, în H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe* (Karlsruhe 2007), pag. 54-56
- Rosenberg, Redding 2002:** M. Rosenberg, R. Redding, *Hallan Çemi and Early Village Organisation in Eastern Anatolia*, în ed. Kuijt I., *Life in Neolithic Farming Communities. Social organisation, Identity and Differentiation*, Kluwer Academic Publishers, 2002, pag. 39-62
- Rothman 2002:** M. S. Rothman, *Tepe Gawra: The Evolution of a small, prehistoric center in northern Iraq*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 2002
- Roux et alii 2000:** J. C. Roux, G. Der Aprahamian, M. Brenet, D. Stordeur, *Les bâtiments communautaires de Jerf el Ahmar et Mureybet Horizon PPNA (Syrie)*, în *Paléorient*, 2000, Vol. 26, No. 1, pag. 29-44
- Rouzaud et alii 1996:** F. Rouzaud, M. Soulier, Y. Lignereux, *La grotte de Bruniquel*, în *Spelunca* 60 (1996), pag. 28-34
- Rus, Lazarovici Gh. 1991:** D. Rus, Gh. Lazarovici, *On the developed Neolithic Architecture in Banat*, în Banatica, Revista Muzeului Banatului Montan, Reșița, vol. 11, 1991, pag. 87-118
- Russell, Martin 1998:** N. Russell, L. Martin, *Çatalhöyük Animal Bone Report*, în *Çatalhöyük 1998 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, online la www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/1998/index.html
- Rusu 2011:** A. Rusu, *Cultura Lepenski Vir – Schela Cladovei*, Teza doctorat, manuscris, Sibiu, 2011
- Rutkovski 1986:** B. Rutkovski, *The Cult Place of the Aegean*, New Haven – Londra, 1986
- Şadurschi 1983:** P. Şadurschi, *Așezarea eneolitică din turbăria de la Lozna, jud. Botoșani*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, a XV-a sesiune anuală de rapoarte, Muzeul județean Brașov – 1981, București, 1983, pag. 86-92
- Sandars 1968/1985:** N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, Hermandswoert, Middlesex, 1968/1985
- Sandgathe et alii 2011:** D. M. Sandgathe, H. L. Dibble, P. Goldberg, S. P. McPherron, *The Roc de Marsal Neandertal child: A reassessment of its status as a deliberate burial*, în *Journal of Human Evolution* 61, 2011, pag. 243-253
- Sandu 2001:** M. Sandu, *Arta parietală paleolitică din Europa de est*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, Alba Iulia, 7, 2001, pag. 5-8
- Sanev 2006:** V. Sanev, *Antropomorfic Cult plastic of Anzabegovo-Vršnik Cultural Group of the Republic of Macedonia*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrade, 2006, pag. 171-191
- Schier et alii 2004:** W. Schier, Fl. Drașovean, H. Becker, *Vorbersicht über die rumänisch-deutschen Prospektion und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998 –2002)*, în *Vorbersicht über die rumänisch-deutschen Prospektion und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien*, 2004, pag. 145-230
- Schier, Drașovean 2004-2005:** W. Schier, F. Drașovean, *Masca rituală descoperită în tellul neolitic de la Uivar (jud. Timiș)*, în *Analele Banatului*, S. N., Arheologie-Istorie, XII-XIII, 2004-2005, pag. 41-48
- Schmandt-Besserat 1998:** D. Schmandt-Besserat, *Ain Ghazal „Monumental” Figures*, în *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, The American Schools of Oriental Research, No. 310, May, 1998, pag. 1-17
- Schmidt 1995:** K. Schmidt, *Investigations in Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gurgutepe*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/95, 1995, pag. 9-10
- Schmidt 1998a:** K. Schmidt, *Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Gobekli Tepe*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/98, pag. 1-5
- Schmidt 2001:** K. Schmidt, *Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations*, în *Paléorient*, Vol. 26, Nr. 1, pag. 45-54
- Schmidt 2001a:** K. Schmidt, *Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 1/2001, pag. 9-11
- Schmidt 2003:** K. Schmidt, *The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey)*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/03, pag. 3-8

- Schmidt 2007:** K. Schmidt, *Göbekli Tepe*, în H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Karlsruhe 2007), pag. 74-75
- Schmidt 2007a:** K. Schmidt, *Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe*, în H. Hauptmann, K. Schmidt (eds.), *Vor 12000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Ausstellungskatalog Badisches Landesmuseum Karlsruhe (Karlsruhe 2007), pag. 83-96
- Schmidt 2010:** K. Schmidt, *Göbekli Tepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 37, 2010, pag. 239-256
- Séfériadès 2005:** M. L. Séfériadès, *Note Shamanique: à propos du buchrane néolithique de Dikili Tash (Macédonie Orientale Greque)*, în *In Honorem Silvia Marinescu-Bîlcu, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, vol. XXII, Călărași, 2005, pag. 97-114
- Šemrov, Turk 2009:** A. Šemrov, P. Turk, *Neolithic art in the Region of the Republic of Macedonia*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2009
- Shanks 2008:** H. Shanks, *Cypriot Land Mines*, în *Island Jewels. Understanding Ancient Cyprus and Crete*, Biblical Archaeological Society, 2008, pag. 16-29
- Shaw, Jameson 1999:** I. Shaw, R. Jameson, *A dictionary of archaeology*, Blackwell Publishers, Oxford, 1999
- Shchelinsky 1989:** V. E. Shchelinsky, *Some Results of the New Investigations at the Kapova Cave in the Southern Ural*, în *Proceedings of the Prehistoric Society*, 55, 1989, pag. 181-191
- Shepard 1985:** A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, Washington D. C., 1985
- Shmagly, Videiko 2005:** N. M. Shmagly, M. Videiko, *Maidanetçoe-Tripolickii protogorod*, Kiev, 2005
- Shmagly, Videiko 2003:** N. M. Shmagly, M. Videiko, *Maidanets-Trypillian protocity*, Kiev 2003
- Sîrbu 1996:** V. Sîrbu, *Sacrificii și înhumări rituale de oameni și animale în/sub locuințe în lumea tracică*, în S. Avram (coord.), *Istorie și tradiție în spațiul românesc (culegere de studii)*, Sibiu, 1996, pag. 7-26
- Sobaru, Andrei 2004:** A.-L. Sobaru, R.-M. Andrei, *Vasele antropomorfe în culturile neolitice și eneolitice de pe teritoriul României*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, Alba Iulia, 10, 2004, pag. 9-16
- Sorochin, Borziac 2001:** V. Sorochin, I. Borziac, *Plastica antropomorfă a așezării cucuteniene Iablona I, jud. Bălți*, în *Memoria Antiquitatis*, XXII, Piatra Neamț, 2001, pag. 115-136
- Spasić 2012:** M. Spasić, *Cattle to settle – bull to rule. On bovine iconography among Late Neolithic Vinca culture communities*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 39, 2012, pag. 295-308
- Srejović 1969:** D. Srejović, *Lepenski Vir*, Belgrad, 1969
- Srejović 1971:** D. Srejović, *Die Lepenski Vir Kulture und der Beginn der Jungsteinzeit an der Mitteldonau*, în *Fundamenta*, A, 3, Köln-Viena, 1971
- Srejović 1981:** D. Srejović, *LEPENSKI VIR. Menschenbilder einer frühen europäischen Kultur*. Mainz. Verlag Philipp von Zabern im Auftrag, 1981
- Srejović 1984:** D. Srejović, *Lepenski Vir, mezolitsko i neolitsko naselje*, în *Starinar*, XXXIII, 1984
- Srejović 1988:** D. Srejović, *The Neolithic of Serbia; A Review of Research*, în D. Srejović (ed.), *The Neolithic of Serbia*, Archaeological Research, Belgrad, 1988
- Srejović, Babović 1983:** D. Srejović, Ljubinka Babović, *Umetnost Lepenskog Vira*, Jugoslavia, 1983
- Srejović, Letica 1978:** D. Srejović, Z. Letica, *Vlassac*, 1-2, ser. Arheologia, Belgrad 1978
- Stampolidis, Kotsonas 2006:** N. Ch. Stampolidis, A. Kotsonas, *Phoenicians in Crete*, în S. D. Jaloktzy, I. S. Lemos (eds.), *Ancient Greece. From Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh Leventis Studies 3, Edinburgh University Press, 2006, pag. 337-362
- Starović 2005:** A. Starović, *If the Vinča script once really existed who could have written or read it?*, în *Documenta Praehistorica*. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 32, 2005, pag. 253-260
- Stordeur 2000:** D. Stordeur, *New Discoveries in Architecture and Symbolism at Jerf el Ahmar (Syria), 1997-1999*, în *NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research*, 1/2000, pag. 1-4
- Stordeur 2010:** D. Stordeur, *Domestication of plants and animals, domestication of symbols?*, în D. Bolger, L. C. Maguire (eds.), *The development of pre-state communities in the ancient Near East*, Oxbow Books, 2010, pag. 123-130
- Stordeur 2015:** D. Stordeur, *Le village de Jerf El Ahmar (Syrie, 9500-8700 CAL BC). Ou comment interroger l'architecture pour comprendre la société qui l'engendre*, ArchéOrient – Le Blog Hypotheses.org, 10 avril 2015

- Stordeur et alii 1996:** D. Stordeur, B. Jarmous, D. Helmer, G. Willcox, *Jerf el Ahmar: a New Mureybetian Site (PPNA) on the Middle Euphrates*, în NEO-LITHICS, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 2/96, pag. 1-2
- Stordeur, Abbès 2002:** D. Stordeur, F. Abbès, *Du PPNA au PPNB: mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie)*, în Bulletin de la Société Préhistorique Française, 2002, tome 99, N. 3, pag. 563-595
- Stratouli 2005:** G. Stratouli, *Symbolic Behaviour at places of social activity beyond the domestic area in the Ionian Neolithic*, în Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji. Neolitske študije/ Neolithic studies, Ljubljana, 32, 2005, pag. 123-132
- Strouhal 197:** E. Strouhal, *Five plastered skulls from pre-pottery Neolithic B Jericho: Anthropological study*, Paléorient (1973), pag. 231-247
- Suciu 2009:** C. Suciu, *Cultura Vinča în Transilvania*, Ed. Altip, Alba Iulia, 2009
- Suciu 2015:** C. Suciu, *An incised fragment of the Early Neolithic from Miercurea Sibiului – Valea Gârbovei*, Acta Mvsei Porolissensis, XXXVII, Arheologie – Restaurare – Conservare, pag. 9-16
- Suciu et alii 2006:** C. Suciu, M. White, Gh. Lazarovici, S. A. Luca, *Progress Report – Reconstruction and Study of the Vinča Architecture and Artifacts Using Virtual Reality Technology. Case Study at Parța and Miercurea Sibiului Sites*, în Acta Terrae Septemcastrensis, nr. V, Sibiu, 2006, pag. 7-24
- Sztáncsuj 2015:** S. J. Sztáncsuj, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Editura Mega, Cluj Napoca, 2015
- Talalay 2005:** L. E. Talalay, *The Gendered Sea: Iconography, Gender, and Mediterranean Prehistory*, în E. Blake, A. B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Blackwell Publishing Ltd., 2005, pag. 130-155
- Tasić 2007:** N. N. Tasić, *Ritual Pottery Set from Vinča*, în Journal of Serbian Archaeology Society, nr. 23, Belgrad, 2007, pag. 203-210
- Teodor, Lazarovici Gh. 2004:** S. Teodor, Gh. Lazarovici, *Un fragment de vas Cucuteni B cu semne și simboluri*, în Cucuteni 120-Valori Universale, Lucrările Simpozionului Național, Iași, 2004, pag. 93-114
- Težak-Gregl 2006:** T. Težak-Gregl, *Study of the Neolithic and Eneolithic as reflected in articles published over the 50 years of the journal Opuscula archaeologica*, Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda, 30.1, 2008, pag. 93-122
- Theocharis 1973:** D. R. Theocharis, *Neolithic Greece*, Atena, 1973
- Theocharis 1993:** D. R. Theocharis, *Neolithikos politismos. Suntomi episkopisi tis neolithikis ston helladiko choro*, Atena, 1993
- Thomas 2010:** G. Thomas, *The domestication of stone: Early lime plaster technology in the Levantin*, în D. Bolger, L. C. Maguire (eds.), *The development of pre-state communities in the ancient Near East*, Oxbow Books, 2010, pag. 117-122
- Todorova, Vajsov 1993:** H. Todorova, I. Vajsov, *Nova kamennatata epoha v Bilgarija*, Sofia, 1993
- Tokarev 1982:** S. A. Tokarev, *Religia în istoria popoarelor lumii*, Ed. Politică, București, 1982
- Tsvek 1999:** E. V. Tsvek, *The Eastern Tripolye Culture and its contacts with the eneolithic tribes of Europe*, Baltic-Pontic Studies, vol. 9, 1999, pag. 111-132
- Tsvek 2001:** E. V. Tsvek, *Certain aspects of World View of the Tribes of the East Tripolian Culture*, în Interacademica, vol. II-III, București 2001, pag. 24-38
- Tsvek 2005:** E. V. Tsvek, *On the probleme of distinguishing manufacturing cults among tripolyan population*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XVI, 2005, pag. 145-156
- Tsvek 2016:** E. V. Tsvek, *Vesely Kut, a New Centre of the East Tripolian Culture*, Arheologia Moldovei, 22, Iași, 2016, pag. 17-29
- Tung 2013:** B. Tung, *Excavations in the North Area, 2013*, în Çatalhöyük 2013 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 8-43
- Tushingham 1952:** A. D. Tushingham, *The Joint Excavations at Tell es-Sultan (Jericho)*, în Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 127, Octombrie, 1952, pag. 5-16
- Twiss et alii 2005:** K. Twiss, L. Martin, K. Pawlowska, N. Russell, *Animal Bone*, în Çatalhöyük 2005 Archive Report, Çatalhöyük Research Project, pag. 120-130
- Ucko 1962:** P. J. Ucko, *The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines*, în The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 92, No. 1, ianuarie-iunie, 1962, pag. 38-54
- Umurtak 2007:** G. Umurtak, *Silos in Neolithic Settlements of Burdur-Antalya Region*, în ADALYA, X, 2007, pag. 1-16

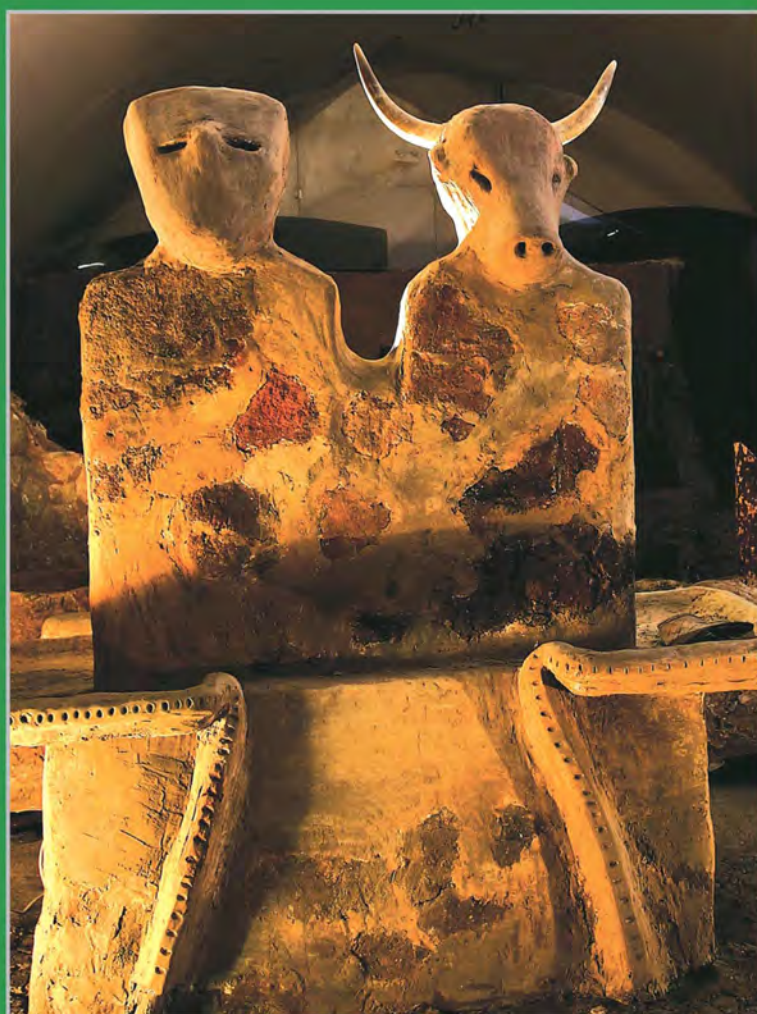
- Umurtak 2008:** G. Umurtak, *Some Observations on a Group of Buildings and their finds from the Early Neolithic II/2 Settlement at Bademağacı*, în ADALYA, XI, 2008, pag. 1-23
- Ursachi 2010:** V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad în contextul culturii materiale și spirituale ale dacilor estcarpatici*, în ANGVSTIA, 14-Arheologie, Sfântu Gheorghe, 2010, pag. 299-318
- Ursu, Aparaschivei 2014:** E.-C. Ursu, C. Aparaschivei, *Vase cu reprezentări antropomorfe stilizate din arealul Precucuteni – Tripolie A. Câteva considerații*, în G. Herea (ed.), Schola. Ars. Historia: In Honorem Tereza Sinigalia, la 45 de ani de activitate științifică, Ed. Heruvim, Pătrăuți, 2014, pag. 45-85
- Ursu, Țerna 2014:** C.-E. Ursu, S. Țerna, *Baia, in muchie*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, 2014
- Ursu et alii 2016:** C.-E. Ursu, S. Țerna, C. Aparaschivei, *Vessels decorated with stylized „pillar-like” anthropomorphic representations from the Precucuteni settlement of Baia – În Muchie (Suceava county, Romania), 2012-2014*, în H. Schwarzberg, V. Becker (eds.), Bodies of Clay – On Prehistoric Humanized Pottery, 2016, in press
- Ursulescu 1972:** N. Ursulescu, *Topoarele perforate în cadrul culturii Criș de pe teritoriul României*, în Carpica, V, Bacău, 1972, pag. 69-78
- Ursulescu 2001:** N. Ursulescu, *Dovezi ale unei simbolistici a numerelor în cultura Precucuteni*, în Memoria Antiquitatis, XXII, Piatra Neamț, 2001, pag. 51-69
- Ursulescu 2004a:** N. Ursulescu, *Les aspects spirituel et matériel dans la vie préhistorique et dans les conceptions de l'archéologie préhistorique*, în V. Cojocaru, V. Spinei (eds.), Aspects of Spiritual Life in South-East Europe from Prehistory to the Middle Ages, Ed. Trinitas, Iași, pag. 25-30
- Ursulescu 2012:** N. Ursulescu, *Impactul interacțiunii cu mediul asupra comportamentului spiritual al omului preistoric*, în Memoria Antiquitatis, XXVIII, Piatra Neamț, 2012, pag. 31-38
- Ursulescu et alii 2001:** N. Ursulescu, V. Cotiugă, D. Boghian, L. Istina, S. Haimovici, A. Coroliuc, *Târgu Frumos – Baza Pătule*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC 2001, pag. 252-254
- Ursulescu et alii 2002:** N. Ursulescu, D. Boghian, S. Haimovici, V. Cotiugă, A. Coroliuc, *Cercetări interdisciplinare în așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iași). Aportul arheozoologiei*, în Acta Terrae Septemcastrensis, I, Sibiu 2002, pag. 29-54
- Ursulescu et alii 2002a:** N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, V. Merlan, *Noi date privind complexele de cult din cultura Precucuteni*, în Sargetia, XXX, Deva, 2001-2002, pag. 61-78
- Ursulescu et alii 2004:** N. Ursulescu, F. A. Tencariu, V. Merlan, R. Kogălniceanu, L. Chirilă, G. Bodi, *Isaia, com. Răducăneni, jud. Iași. Punct Balta Popii*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, 2004
- Ursulescu et alii 2005:** N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *Problèmes de la culture précucuteni à la lumière des recherches de Târgu Frumos (départ. de Iași)*, în V. Spinei, C. M. Lazarovici, D. Monah, Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata, ed. Trinitas, 2005, pag. 240-285
- Ursulescu, Boghian 1995:** N. Ursulescu, D. Boghian, *Târgu Frumos – Baza Pătule- campania 1994*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, 1995, pag. 93-94
- Ursulescu, Boghian, Cotiugă 1999:** N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *Târgu Frumos – Baza Pătule*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, Vaslui, 1999, pag. 120-121
- Ursulescu, Cotiugă 2000:** N. Ursulescu, N. Cotiugă, *Târgu Frumos – Baza Pătule*, în Cronica cercetărilor arheologice din România, 2000, pag. 106-107
- Ursulescu, Merlan 1997:** N. Ursulescu, V. Merlan, *Isaia- Campania 1996*, Cronica cercetărilor arheologice din România, 1997, București, pag. 32
- Ursulescu, Tencariu 2004:** N. Ursulescu, A. F. Tencariu, *Aménagements de culte dans la zone des foyers et des fours de la culture Precucuteni*, în Memoria Antiquitatis, XXIII, Piatra Neamț, 2004, pag. 129-144
- Ursulescu, Tencariu 2006:** N. Ursulescu, A. F. Tencariu, *Noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni*, în N. Ursulescu (ed.), Dimensiunea Europeană A Civilizației Eneolitice Est-Carpatice, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2006, pag. 133-158
- Ursulescu, Tencariu 2006a:** N. Ursulescu, A. F. Tencariu, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaia*, ed. Demiurg, Iași, 2006
- Ursulescu, Tencariu 2009:** N. Ursulescu, A. F. Tencariu, *Symbolic Signs on the Ceramics of the Chalolithic Settlement at Isaia (Iași County, Romania)*, în Z. Maxim, J. Marler, V. Crișan (eds.), The Danube script in light of the Turdaș and Tărtăria discoveries: exhibition catalogue, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei; Institute of Archaeomythology, Ed. Mega, Cluj-Napoca; Sebastopol, 2009, pag. 87-102

- Vajsov et alii 2012:** I. Vajsov, Ch. Koukouli-Chrysanthaki, H. Todorova, J. Aslanis, M. Valla, *Geophysical investigation and archaeological reality in the neolithic site Promachon-Topolnica*, Conference report and presentation, 2012
- Verhoeven 2010:** Marc Verhoeven, *Social complexity and archaeology: A contextual approach*, în D. Bolger, L. C. Maguire, *The development of pre-state communities in the ancient Near East*, Oxbow Books, 2010, pag. 11-21
- Verpoorte 2001:** A. Verpoorte, *Places of art, traces of fire. A contextual approach to anthropomorphic figurines in the Pavlovian*, Ed. Archaeological Studies Leiden University, 2001
- Videiko 2002:** Yu. Mikhailo Videiko, *Трипільські протоміста. Історія досліджень [Trypillian proto-cities: history of investigations]* (in Ukrainian), Kiev, 2002
- Videiko 2005:** Yu. Mikhailo Videiko, *Looking for Trypillia Culture proto-cities*, Kiev, 2005
- Videiko 2012:** Yu. Mikhailo Videiko, *Comprehensive Study of the Large Settlements of the Tripolye Culture: 1971-2011 (UKR)*, în *Stratum Plus*, no. 2/2012, pag. 1-36
- Videiko 2015:** Yu. Mikhailo Videiko, *Symbols and signs at Nebelivka temple, presentation at International Symposium From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in sanctuaries In the memory of Henrieta Todorova Suceava*, Romania, 11-13 September 2015
- Videiko, Burdo 2015:** М.Ю. Відейко, Н.Б. Бурдо, *Реконструкція та інтерпретація мега-структури на поселенні небелівка*, in *At the eastern frontiers of Old Europe*, Kirovograd, Nebelivka, May 12-14, 2015, 21-25
- Videiko, Burdo 2015:** M. Videiko, N. Burdo, *The sacred features of Trypillia Culture buildings*, presentation at International Symposium From Symbols to Signs. Signs, Symbols, Rituals in sanctuaries In the memory of Henrieta Todorova Suceava, Romania, 11-13 September, 2015
- Vitezović 2009:** S. Vitezović, *Pots with faces: prosopomorphic lids in Vinča culture*, presentation at 15th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Riva del Garda, Italy, 2009
- Vlassa 1972:** N. Vlassa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starcevo-Criș în România, partea 1*, în *Acta Musei Napocensis*, IX, Cluj-Napoca, 1972, pag. 7-27
- Voigt 1985:** M. M. Voigt, *Village on the Euphrates – Excavations at Neolithic Gritille in Turkey*, în *Expedition Reports*, Penn Museum, 27, (10), 1985, pag. 10-24
- Voigt 2002:** M. M. Voigt, *Çatal Höyük in Context. Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey*, în Kuijt I., *Life in Neolithic Farming Communities. Social organisation, Identity and Differentiation*, Kluwer Academic Publishers, 2002, pag. 253-294
- Vulcănescu 1987:** R. Vulcănescu, *Mitologia română*, Ed. Academiei, București, 1987
- Vulpe 1941:** R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia S.V.*, nr. 7-8, 1941, pag. 13-68
- Vulpe 1957:** R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București 1957
- Watkins et alii 1989:** T. Watkins, D. Baird, A. Betts, *Qermez Dere and the early aceramic neolithic of N. Iraq*, *Paléorient*, Vol. 15, No. 1, 1989, pag. 19-24
- Watkins 2001:** T. Watkins, *Signs Without Words. A prehistory of writing*, BANE conference, Londra, 2001
- Watkins 2005:** T. Watkins, *The Neolithic Revolution and the Emergence of Humanity: a cognitive approach to the first comprehensive world-view*, în J. Clarke (ed.), *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*. Levant Supplementary Series, volume 2. Oxford: Council for British Research in the Levant & Oxbow Books, 2005, pag. 84-88
- Whittle 1996:** A. W. R. Whittle, *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*, Cambridge University Press, 1996
- Wollheim 1980:** R. Wollheim, *Art and its Objects: With Six Supplementary Essays*, 2nd edition, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1980
- Wright 1985:** G. R. H. Wright, *Ancient Building in South Syria and Palestine*, vol. I, ed. E. J. Brill, Leiden-Köln, 1985
- Yalman 2006:** N. Yalman, *Pottery Report*, în *Çatalhöyük 2006 Archive Report*, Çatalhöyük Research Project, pag. 181- 225
- Yartah 2004:** T. Yartah, *Tell ,Abr 3, un village du néolithique précéramique (PPNA) sur le Moyen Euphrate. Première approche*, In: *Paléorient*, Vol. 30, No.2, 2004, pag. 141-158
- Yartah 2005:** T. Yartah, *Les bâtiments communautaires de Tell ‘Abr 3 (PPNA, Syrie)*, în *NEO-LITHICS*, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research, 1/05, pag. 3-9
- Yartah 2013 I:** T. Yartah, *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique à Tell ,Abr 3 – Syrie du Nord. Données nouvelles et nouvelles réflexions sur L’horizon PPNA au nord du Levant 10 000-9 000 BP*, Volume I – Texte, Lyon, 2013

- Yartah 2013 II:** T.Yartah, *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique à Tell ,Abr 3 – Syrie du Nord. Données nouvelles et nouvelles réflexions sur L'horizon PPNA au nord du Levant 10 000–9 000 BP*, Volume II – Figures, Lyon, 2013
- Yeomans 2005:** L. Yeomans, *Spaces 267 and 268*, în Çatalhöyük 2005 Archive Report. Çatalhöyük Research Project, pag. 24-26
- Zbenovich 1996:** V. G. Zbenovich, *The Tripolye Culture: Centenary of Research*, în Journal of World Prehistory, June 1996, Volume 10, Issue 2, pag. 199–241
- Zdravkovski 2006:** D. Zdravkovski, *New Aspects of the Anzabegovo-Vrsnik Cultural Group*, în N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Serbian Academy of Science and Arts, Macedonian Academy of Science and Arts, SASA, Special Editions, Belgrade, 2006, pag. 99-110
- Zdravkovski 2009:** D. Zdravkovski, *The Great Mother Cult*, în A. Šemrov, P. Turk (eds.), *Neolithic art in the Region of the Republic of Macedonia*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubliana, 2009, pag. 45
- Петровић 1992:** J. Петровић, *Архитектура куће 4 на Гомолави*, Рад војвођанских музеја, 34, 1992, pag. 19–32
- Рыжов, Шумова 2013:** С.Н. Рыжов, В.А. Шумова, *Культовая постройка поселения Коновка-Пуцита и некоторые религиозные представления трипольского населения Пруто-Днестровского региона*, Revista Arheologică, serie nouă, vol. IX, nr. 1, 2013, pag. 64-71

Resurse web

cargocollective.com/THINKSUSTAINABLE/The-Oldest-Glue-in-the-World
 catalhoyuk.stanford.edu/
 clasate.cimec.ro/
 fe-mitolojisozlugu.com/kentler_turkiye/kentler_e_g_h/hallancemi.html
 genealogyreligion.net/worlds-oldest-temple-rorschach-rock
 lampea.cnrs.fr/spip.php?article1319
 lampea.cnrs.fr/spip.php?article1319
 mitchtempparch.blogspot.ro/2013/08/neolithic-settlements-of-greece.html
 muzeuzalau.ro/index.php/colectii/neolitic-2/
 scientia.ro/stiri-stiinta/86-terra/6759-statuetă-de-23-000-de-ani-descoperita-la-poiana-ciresului.htm
 vm.kemsu.ru/rus/palaeolith/kapova.html
 www.4gress.com/sights/entry/100148.html
 www.archaeologicalmuseumplvdiv.org/_m1710/Prehistoric-Art
 www.artnet.com/
 www.britannica.com
 www.catalhoyuk.com:8080/archive_reports/2000/ar00_01.html
 www.cimec.ro/Arheologie/Boroneant-arheologia-pesterilor/index.html
 www.dikili-tash.fr/content/chronologie/neolithique/neo_maisons.htm
 www.donsmaps.com/cavepaintings3.html
 www.donsmaps.com/diable.html
 www.donsmaps.com/images31/irongatescontourmaparchaeology.jpg
 www.encyclopedia-dacica.ro/
 www.i-s-c-a.com/show-cave/38-grottes-d-isturitz-et-oxocelhaya
 www.larousse.fr
 www.oooorg.org/search/?for=%C3%87atalh%C3%B6y%C3%BCk%20Culture
 www.prehistory.it/fase2/paul.htm
 www.thefreedictionary.com/
 abidanshahdotcom.files.wordpress.com/2014/07/jericho-tower.jpg
 jroden.wordpress.com/2010/08/20/catalhoyuk-geophysics/
 www.flickr.com/photos/28803198@N06/7415490452/in/photostream/
 www.archaeologywordsmith.com
 www.hermitagemuseum.org
 www.nationalgeographic.com
 www.ofm/sbf/escurs/Giord/81museo07big.jpg
 www.oxforddictionaries.com
 www.prehistory.it
 www.sznrm.ro

ISBN: 978-606-8698-11-3

<https://biblioteca-digitala.ro>